

M3351

M 1686

DATE LABEL

THE ASIATIC SOCIETY

1, Park Street, Calcutta-16

The Book is to be returned on

the date last stamped :

14 MAR 1958

~~7 JAN 1958~~

7-11-61

24 SEP 1968

16744

4 1978

38957-

30 JUN 1979

39907

9
808:04912
√ 6.55.e +

THE
EKĀVALI

OF

VIDYĀDHARA

WITH THE COMMENTARY, TARALA, OF MALLINĀTHA

AND

WITH A CRITICAL NOTICE OF MANUSCRIPTS, INTRODUCTION
AND CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

KAMALĀNKARA PRĀSĀNKARA TRIVEDI, B. A.

FELLOW OF THE UNIVERSITY OF BOMBAY, PRINCIPAL, GUJARAT TRAINING
COLLEGE (FORMERLY PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, SĀMALADĀS
COLLEGE, BHĀVANAGAR, AND ASSISTANT PROFESSOR OF ORIENTAL
LANGUAGES, ELPHINSTONE AND DECCAN COLLEGES). °

FIRST EDITION.

300 Copies .

(Registered for copy-right under Act XXV. of 1867.)

Bombay.

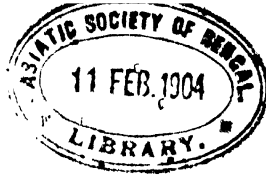
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

1903.

[All rights reserved].

Price 14 Rupees

Bombay Sanskrit Series No. 63.

PRINTED AT THE "TATVA-VIVECHAKA" PRE
BOMBAY.

श्रीः ।

श्रीविद्याधरस्कृतैकावली

श्रीमंल्लिनाथकृततरलाख्यटीकया समेता

त्रिवेद्युपपदधारिणा

गणशंकरसूनुना कमलाशंकरेण संशोधिता

स्वनिर्मिताङ्ग्लभाषाभूमिकाटिप्पणीभ्यां च समुपेता ।

सा च

मुम्बापुरीस्थराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा

शाके १८२४ वत्सरे १९०३ ख्रिस्ताब्दे

प्राकाश्यं नीता ।

प्रथमा आवृत्तिः ।

मूल्यं १४ रूपकाः ।

‘तत्त्वविवेचका’ ह्य मुद्रणयन्त्रालये मुद्रिता ।

SL No. 078.391

CONTENTS.

Critical Notice of the Manuscripts of		
Ekāvalī and Taralā		III.—VII.
Introduction... ..		IX.—XXXI.
Note by Dr. R. G. Bhāṇḍārkar	XXXIII.—XXXVII.	
Works consulted for the Introduction		
and the English Notes of the		
Ekāvalī		IXL.—XLII.
Unmesha, I.... ..	1—42	
Unmesha II.... ..	48—60	
Unmesha III.	61—72	
Unmesha IV.	73—82	
Unmesha V.	83—84	
Unmesha VI.	85—early	
Unmesha VII.	88—98	
Unmesha VIII.	99—100	
ENGLISH NOTES	339—714	
ON		
Unmesha I.	339—381	
Unmesha II.	382—412	
Unmesha III.	413—465	
Unmesha IV.	466—471	
Unmesha V.	472—483	
Unmesha VI.	484—507	
Unmesha VII.	508—525	
Unmesha VIII.... ..	526—714	

ii.

CONTENTS.

APPENDIX 1. 715-744

Readings of T' compared with the
text 715-739

Readings of S' compared with the
text 740-744

APPENDIX 2.

An alphabetical list of the Kârikâs and
the Verses occurring in the Ekâvali ... 745-754

APPENDIX 3.

Names of works, and authors and other
proper names worth noting occurring
in the Ekâvali, alphabetically arranged. ... 755

APPENDIX 4.

Quotations in the Ekâvali, arranged alpha-
betically... .. 756-758

APPENDIX 5.

Names of authors and works found in the
Tarala, alphabetically arranged ... 759-760

APPENDIX 6.

Quotations in the Tarala, arranged alpha-
betically 761-772

Adenda and *Corrigenda* 773-780

INTRODUCTION.

The *Ekāvālī* : Its Contents—The *Ekāvālī* of *Vidyādhara* is a work on poetics on the lines of *Mammata's Kāvya-prakāśa*. It is divided into eight *Unmeshas* or Chapters. The first *Unmesha* opens with an invocatory verse to God S'iva, and discusses the question whether salutation, one of the three forms of auspiciousness which should, according to *Dandin*, introduce a poetic work ('आशीर्जनस्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्'), is resorted to in the beginning of a work as a subordinate ordinance or as a principal ordinance, and if as a subordinate ordinance, whether it assists the main action directly or indirectly (whether it is *संनिपत्योपकारकाङ्ग* or *भारावुपकारकाङ्ग*), and if as a principal ordinance, whether it is a rite which is regularly prescribed and the omission of which at the time prescribed causes sin (whether it is a *नित्यविधि*), or whether it is a rite which must be performed when a certain event occurs (whether it is a *नैमित्तिकविधि*), or whether it is a rite to be performed with a certain object in view (whether it is a *काम्यविधि*). It goes on to decide that salutation is a principal ordinance and has the unimpeded completion of the work as the object in view (*i. e.*, it is a *काम्यविधि*), shews the purposes that poetry serves, gives the essential requisites in a person who wishes to be a poet and proves that *Dhvani* or suggested sense is the soul of poetry. The views of the *Abhāvavādins* (Those who do not believe in the existence of *Dhvani*) like

Bhāmaha and others, are refuted at great length. They are shewn to be either *Antarbhāvavādins* (Those who hold that *Dhvani* is comprehended under *Guṇas* and *Alaṅkāras*) like *Bhāmaha* and *Rudraṭa*, or those who maintain that *Dhvani* is not different from *Anumāna* (Inference) like *Makimabhaṭṭa*, the author of *Vyaktiviveka*, or the *Mīmāṃsakas* of the *Bhaṭṭa* School and the *Prābhākaras*, the *Abhihitānvayavādins* and the *Anvitābbhidhānavādins* as they are called, or *Dīrghavyāpāra-vādins* like *Bhaṭṭa Lollaṭa* who hold that the expressive power of words reaches very far like that of arrows. After having rebutted the views of those who hold the non-existence of *Dhvani*, the first *Unmesha* proceeds to refute the other two views about *Dhvani*, viz., that it does exist but that it is not within the power of words to define it, and that it can be arrived at by the process of Implication (*Lakṣhaṇā*). In the first *Unmesha*, *Vidyādharma* seems most-ly to have drawn upon *Ānandavardhana's Dhvanyāloka**. The second *Unmesha* treats of the three powers, Expression, Implication, and Suggestion (अभिधा, लक्षणा, and व्यञ्जना) and the three corresponding senses of words, expressed, implied, and suggested (वाच्य, लक्ष्य, and व्यङ्ग्य). In the treatment of *Lakṣhaṇā* the author admits like the *Vedāntins* and some *Naiyāyikas*† जहद्जहस्वर्या लक्षणा, which is not admitted by *Mammaṭa*. The third *Unmesha* classifies *Dhvani*, or ex-

* *Vide* notes, pp. 352, 358, 359, 373, 374.

† They call it भागलक्षणा. *Vide* notes, p. 397.

S'âstrî B. A., Curator of the Oriental Library of Mysore. It is incorrect in some places and has many omissions. It is designated C.

(5) A copy of a manuscript in charge of the Library of Mahârâjâ's Sanskrit College, Triyandrum, secured through my friend T. Ganapati S'âstrî. It is a very correct manuscript in Dravida Grantha characters. It contains 168 pages with 8 lines on each page and 26 letters in each line. It is a palm-leaf manuscript and appears to be more than a hundred years old. It is designated T.

(6) A copy of a manuscript in charge of the Tanjore Palace Library, received through my friend Mr. A. Subrahmanyam S'âstriar of Kumbhakoṇṇm. It is a correct manuscript in Telugu characters. It contains 60 palm-leaves with 9 lines on each page.

As it was received after a greater portion of the text was printed off, its *Vare Lectiones* are given in Appendix I. The manuscript is designated T.

(7) A manuscript received through my friend, Pandit Govindadâs of Benares. It belongs, he informs me, to Pandit Balmukund Karmakande of Gâyaghat, Benares. It is a correct and complete manuscript in Nâgarî characters. It contains 98 pages, and is found to resemble mostly D. As it was received after the text was printed off, its readings are given in an Appendix. It is designated S'. The opening page of the Ms. has 'इहं चतुर्थशिवश्रीशिवतीर्थेकावलीग्रन्थस्य पुस्तकम्.'

The text of the commentary, Tarala, is based upon two manuscripts, one, a transcript of a manuscript in charge of the Deccan College Library of which the history has already been given and which is designated D., and the other, a copy of a manuscript secured through my friend T. Gaṇapati S'āstrī, Principal, Mahārājā's Sanskrit College, Trivandrum. This is a very correct manuscript and had it not been secured, it would have been very hard to settle the text of the commentary; since there are many omissions in manuscript D. as has already been remarked. Regarding the manuscript T., Gaṇapati S'āstrī wrote to me as under :—

‘दृष्ट्वा भवान् वर्षेने यद् भवदर्थे चिराय मया सूत्र्यमाणा सा ‘तरला’ ख्या
एकावलीटीका पठनपाठनप्रचाराभावादेव्वपि प्रवेशेषु तुलभा जीर्णप्रायाप्यलुप्तक्षरा
परिशुद्धा समया च मम करं पूर्वेद्युः प्राप्तवती । अमनाक् च मम संतोषः परिश्रमो
मे सफलः संवृत्त इति ।

तरलमातृका तावदेतन्नगरान्तःपातिनि ‘करमन’ नामकग्रामे लब्धा तालपत्रा-
त्मिका द्विदशमन्थलिपिमयी उपशतवयाश्च । तत्र पत्राणि १८ प्रतिपत्रं पङ्क्तयः
१६ प्रतिपङ्क्तिः पत्राणि ६५ ।’

Having read in Dr. Anfrecht's Catalogus Catalogorum that there was a manuscript of Tarala in the Berlin Library, I requested the manager of the library to send it to me for collation. To satisfy him that the manuscript would be used with due care I was obliged to send him a recommendatory note from Dr. Mac Donald, the Registrar of the University of Bombay, and the manuscript was then lent to me through

CRITICAL NOTICE OF MANUSCRIPTS.

the University. It was, however, found that it was a mere fragment of 6 pages with 12 lines on each. It proceeds up to 'शैलधारेकदेकंवा' page 10, line 10.

It has on a cartridge paper sewn with it the following :—

'॥ डा. जी. ब्यूलर) (ब्राह्म. सं.) १८-

1878, 32 Mallinathakair's Turalam 6 foll, incomplete.

॥ तरलधूलम्—मल्लिनाथः—अपूर्ण—६-१२-०

Manuscript or Fol. 823.

no. 10458.'

On the next page.

'तरलः

१००'

The manuscript is designated B.

CRITICAL NOTICE

OF

THE MANUSCRIPTS OF EKÂVALÎ AND TARALA.

The present edition of Vidyâdhara's Ekâvali is based upon the following manuscripts :—

(1) This is a transcript of a manuscript of the Ekâvali and Tarala, caused to be made by Dr. Bhândârkar and deposited in the Deccan College Library. The manuscript belongs to Govind Sâstri Nirantar of Nâsik. It bears No. 133 in the list of Sanskrit manuscripts, published by Dr. Bhândârkar in 1893. The manuscript is thus described there :—

पत्राणि ११९, Folio 119 ; पङ्क्तयः १३, lines 13 ; अक्षराणि ५२, letters 52,
शकः १७३६, S'aka 1736, कर्ता, विद्याः ३, टीकाकारः मल्लिनाथः ।

The transcript is very elegantly written and contains 120 leaves with generally 12 lines on each page and 65 letters in each line. It is generally correct, but there are omissions of entire lines and even series of lines in many places in the commentary Tarala and the reader is in most places misled ; as the vacant space, marking heads of omitted letters (like - - -) shews that three or four letters only are dropped, while we find a long omission. This manuscript generally

agrees with the commentary *Tarāṅk* of Mallinātha. It bears date S'aka 1826. It is complete. It is designated D.

(2) A manuscript from Conjeveram, received for collation through my friend, Prof. S. Rādhākṛishṇa, B. A., F. M. U., Principal, Mahārājā's College, Pudukotā. It is in Grantha characters on plain palm-leaf which is now in an injured condition. It was written by Tidavūr Tirumalācāngar and the copying was finished on the fourteenth day of Bhādrapada of the year Brava. The codex contains 67 leaves, and a page has 8 lines. The first four leaves appear to have been inserted at a later time, replacing two of the old leaves. The fifth and sixth leaves are injured and broken. The manuscript was in the possession of the late Mr. Virātācārya, a great Pandit of Conjeveram, and is now in his grandson's possession. It is a very correct manuscript and appears to be old. It is designated C.

(3) A manuscript in charge of the Oriental Library of Madras. It has 105 pages with 25 lines on a page and 24 letters in each line. It is in Devanāgarī characters and appears clearly to be a transcript of a manuscript for the library. It is not quite correct. It is designated M.

(4) A manuscript in charge of the Oriental Library of Mysore. It is a transcript of a Grantha manuscript, pages 54, containing the first six Unmeshas and of an Andhra manuscript containing the last two Unmeshas. A copy of these two manuscripts was secured through my friend Mr. A. Mahādeva

cellent poetry, in which the suggested sense excels the expressed sense, deals with its divisions and sub-divisions, explains the different theories of *Rasa* (poetic sentiment), and treats of *Bhāva*, *Rasābhāsa*, *Bhāvābhāsa*, *Bhāvas'ānti*, *Bhāvodaya*, *Bhāvasandhi*, and *Bhāvas'āvalya*, which with *Rasa* are the eight varieties of *Asanlakshyakramavyaṅgya* sort of poetry. The fourth *Unmesha* takes up the second kind of poetry, *Guṇibhūtavyaṅgya* as it is called, in which the suggested sense is not more charming than the expressed sense. The fifth *Unmesha* treats of *Guṇas*, defines them, distinguishes between them and *Alaṅkāras*, attacks the theories of *Bhaṭṭodbhata*, *Bhoja*, and *Vāmana* about *Guṇas* and *Alaṅkāras*, classifies *Guṇas* according to *Mammaṭa*, attacks their classification into ten according to *Bhoja*, *Vāmana* and *Daṇḍin* and concludes with the treatment of *Rūṭis*. The sixth *Unmesha* deals with principal *Doshas*, *Avimṛiṣṭavidheyānīs'a*, *Prakramabhaṅga*, *Avāchyavachana*, *Vāchyāvachana*, and *Arthapaunaruktya*. The last two *Unmeshas* treat of the figures of speech, *Śabdālaṅkāras* and *Arthālaṅkāras* respectively. In the classification and treatment of figures *Vidyādhara* mostly follows *Rājānaka Ruyyaka*, the author of *Alaṅkārasarvasva*.

The *Ekāvali* and the *Kāvyaṅprakāś'a*—It will be seen from the above that the *Ekāvali* embraces the same subjects that are dealt with in the *Kāvyaṅprakāś'a* and that the *Unmeshas* of the former correspond in regard to their subject-matter to the *Ullāsas* of the latter. The agreement is as under :—

<i>Ekāvālī, Unmeshas.</i>	<i>Kāvya-prakāśa, Ullāsas.</i>
1	1 and 5 (latter part)
2	2 and 3
3	4
4	5
5	8
6	7
7	9
8	10

Though embracing the same subjects as the *Kāvya-prakāśa*, it is simpler than it and may be read with advantage by the student who wishes to master the harder work of *Mammaṭa*.

The Divisions of *Unmeshas*:—Each *Unmesha* is divided into three parts, the *Kārikās* in verses, which classify and define the technical terms in poetics, the *Vṛitti* or the explanation of the *Kārikās* in prose and the *Udāharaṇas* or instances given to illustrate the *Kārikās*. They are all the production of *Vidyādhara*.

The striking feature of the *Ekāvālī* and works of a similar nature—The striking feature of the instances in verses given in the work is that they all panegyrisé *Narasimha*, king of *Utkala* or *Kaliṅga*. *Pratāparudra Yaśobhūshana* by *Vidyānātha* and *Nañjarājayasobhūshana* by *Narasimha* are similar works on poetics. The illustrative verses in the former are all composed in honor of *Pratāparudra* or *Rudra*, worshipper of the *Kākatī* God, who ruled at *Ekas'ilānagara*, while those in

the latter glorify *Nañjarājan**. The latest work of this nature brought to our notice by Dr. R. G. Bhāṅḍārkar in his Report on the Search for Sanskrit Manuscripts during the year 1887-88 and subsequent years up to 1890-91 is *Alankāramāñjushā* by Purohita Devasāṅkara Nāhānābhāi, who was a native of *Rānera* (Rānder near Surat) and lived at *Urahpattana* (probably Olpād in the Surat District). The instances in this work sing the glory of the Peshwas, Mādhavarāo the First and his uncle Raghunātharāy.

Works that quote the *Ekāvālī*—The *Ekāvālī* is quoted by *Mallinātha* in his commentaries on *Meghadūta*, † *Kirātārjuniya*, ‡ and *Sis'upālavadha*§, in *Rasārṇavasudhākara*, a work

* I have not seen the work, but the following colophon of it was sent to me by my friend Prof. S. Rādhākṛiṣṇa Aiyar of Pudukotā:—

इति श्रीपरमेशिवावतारशिवरामदेशिकचरणारविन्दसन्धानमहिमसमासादितनिःसहायदेनन्दिनप्रबन्ध-
निर्माणासाहसिकानिखिलविद्वत्स्वविलासनिग्नसरससाहित्यसंप्रदायप्रवर्त्तकनरसिंहकविचित्ते नमुराज्य-
चौभूषणेऽलंकारशास्त्रे दोषनिरूपणगुणनिरूपणं नाम पञ्चमो विलासः ॥

• 'देवपूर्वं गिरिम्' इत्यत्र देवपूर्वत्वं गिरिशब्दस्य न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञित्वा-
भावादवाच्यवचनं दोषमाहुःरालंकारिकाः । तदुक्तमेकावल्याम्—“यदेवाच्यस्य वचनमवाच्यवचनं
हि तत्” इति ॥. *Vide Meghadūta*, Verse 44 ‘तन्निथ्यन्दोच्छ्रुसित—’. See
English notes, pp. 500-501.

‡ “सदृशं सदृशानुभावाद्यत्र स्पर्येत तत् स्मरणम्” इति विवाधः ।. *Vide Kirātār-
juniya*, Canto IV., Verse 38, also Canto 18, verse 44 ‘धनुरूपपदं वेदमित्यत्र
धनुरूपपदत्वं वेदशब्दस्य न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञित्वाभावादवाच्यवचनं दोषमाहुः
रालंकारिकाः । तदुक्तम्—‘यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत्’ इति ।. *Vide* English notes,
pp. 500-501.

§ ‘अत्र हिण्यशब्दपूर्वकत्वं कश्चिदशब्दस्यैव न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति शब्दपरस्य कश्चिपु-
शब्दस्याधेगतत्वेनाप्रयोड्यस्य प्रयोगादवाच्यवचनत्वयोपमाहः । “यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं
हि तत्” इति ।. *Vide* Canto I., Verse 42.

on poetics by *S'ingabhūpāla*, king of *Venkaṭagiri*, who was called *Sarvajña* on account of his great scholarship and who flourished about the end of the fourteenth* century, in *Chitramīmāṃsā*† and *Kuvalayananda*‡ by *Appayya Dikshita*, in

* *Vide* Report on a Search for Sanskrit and Tāmil Manuscripts for the year 1896-97 by Prof. M. Seshagiri S'āstrī, M. A., pp. 7-10. The *Ekāvālī* is given in the list of works and authors referred to in the *Rasārṇavasudhākara* on p. 10 as under:—

एकावली-विद्याधरः.

Singama Nāyaḍu is described as having flourished about 1330 A. C. and as being called *Sarvajña* on account of his vast learning and as being a great patron of learning. The author of *Rasārṇavasudhākara* was the grandson of *Singama N.* and son of *Anapota N.* and may therefore be taken to have lived about the end of the fourteenth century. The following is given as the colophon of the Ms. of *Rasārṇavasudhākara*, noticed by Prof. S'eshagiri:—

इति श्रीमण्डलाधीश्वरश्रीअनपोतनरेन्द्रनन्दनवलभुजबलभीमश्रीशिङ्गभूपालविरचिते रसाणवसुधा-
करनाम्नि नाट्यालंकारशास्त्रे भावकोलासो नाम तृतीयाह्लासः । *Vide* p. 98.

† 'अथ परिणामस्य व्यङ्ग्यतायां किमुदाहरणम् ।

“ नरसिंह धरानाथ के वयं तव वर्णने ।

आपि राजानमाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥ ”

‡ इति विद्याधरेणोदाहृतम् ।' &c. *Vide* English notes, pp. 454-55.

The verses 'आयुर्दानं होःस्वस्य—' (*Vide* p. 76) and 'द्विर्भावः पुरुषकेतोर्विबुध-
वितर्पिनां पौनःकनयम्—' (*Vide* p. 76) are quoted in *Chitramīmāṃsā* as in-
stances respectively of strikingness even where there is शुद्धसारोपलक्षणा
('आयुर्दानं—' इत्यादौ शुद्धसारोपलक्षणास्थलेऽपि वैचित्र्यदर्शनात्) and of विषय and
•विषयिन् in रूपक being in different cases. *Vide* English notes, pp 407-08.

‡ The verses 'अन्तर्दिष्टोऽखिलोकी विवसति—' (*Vide* p. 299) and

Rasagāṅgādhara and *Chītramīmāṃsākhaṇḍana* by Pandit Jagannātha*, and in *Alaṅkāraustūha* by Viśves'vara†.

Vidyādhara—The *Ēkāvālī* and *Kelirahasya* are the two works ascribed to *Vidyādhara* in Dr. Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*. Having learnt that a manuscript of *Kelirahasya* was in the Library of the Royal Asiatic Society of Bengal, I applied to the Secretary of the Society for a loan of it and he was kind enough to comply with my request— I have found that it is a work on love. It opens with invocatory stanzas to God of Love.‡ It is divided into eighteen *Parichchedas*. It seems to be a compendium of a larger work, *Ratirahasya* frequently quoted by *Mullinātha*, on the subject by *Kokkokaṣ*. The following is the colophon of the work :—

नृपद्मगद्दिहासप्रसरसद्वचैः—' (*Vide* p. 321) are given in the *Kuvalōyānanda* as instances of the figures सार and उन्मीलित respectively. (*Vide* English notes p. 700).

* *Vide* *Rasagāṅgādhara* on verses 'द्विर्माषः पुष्पकेतोः—' and 'नरसिंह धरानाथ के वयं तव वर्णने—' pp. 250 and 254 respectively. *Vide* English notes, pp. 408 and 454–55.

† *Vidyādhara*'s instance of परिणामध्वनि, 'नरसिंह महीपाल के वयं तव वर्णने—' is criticized. *Vide* अलंकारकौस्तुभ, p. 163. *Vide* English notes, p. 456.

‡ The following is the opening stanza:—

येनाकारि प्रसभमश्चिरादधेनारीश्रुत्वं
दग्धेनापि त्रिपुरजयिनो ज्योतिषा चाक्षुषेण ।
इन्दोर्भिन्नं स जयति मुदां वामवामप्रचारां
देवः श्रीमान् भवरसभुजां देवतं चित्तजन्मा ॥

§ The following verse in the beginning of the work shows this :—

‘एतच्छ्रीवैद्यविद्याधरकविविरचिते केलिरहस्यं समाप्तम् ।’

The manuscripts of the *Ēkāvālī* collated by me have either ‘श्रीमशामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतौ’ &c. or ‘इति विद्याधरकृतौ’ &c. No manuscript calls him वैद्यविद्याधर. The two *Vidyādharas* may not therefore be the same poet.

The age in which the poet lived can be settled approximately from the internal evidence the work affords. As stated before, the illustrative stanzas are all composed to glorify king *Nṛsiṃha* or *Narasimha*, king of *Kaliṅga* or *Utkala**.

कोकोकनाम्ना कृतिना कृतोऽयं
श्रीवैद्यदत्तस्य कुतूहलेन ।
विलोक्यतां कामकलासु धीरैः
प्रदीपकल्पो वचसां निगुम्फः ॥

The colophons of the different *Parichchedas* are as under:—

इति ककाल (कोकोक ?) कृतौ जात्यधिकारः प्रथमः परिच्छेदः । इति वङ्गोलकृतौ षड्वाधि-
कारो द्वितीयः । इति ककालकृते रतिप्रकाशे षष्ठः !

- * ‘Our earliest glimpses at Orissa disclose an unexplored maritime kingdom stretching from the mouth of the Ganges to the mouth of the *Kṛishnâ*. It was a long narrow strip of coast every where shut out from the Indian Continent by a wide *terra incognita* of mountains and forests. Under the name of *Kaliṅga* it appears in the list of countries so frequently reproduced in Sanskrit writings and generally in one stereotyped order, coming immediately after Lower Bengal, as if adjoining it, in the same way as the Lower Provinces of Bengal are invariably placed after the northern ones. It formed one of the five outlying kingdoms (*Aṅga*, *Vaṅga*, *Suhma* and *Puṅdra*) of ancient India with its capital situated about half way down the coast and still surviving in the present city of *Kaliṅgapatnam*. We soon however become conscious

It is therefore certain that the poet *Vidyâdhara* flourished in the reign of this king ; for no poet can eulogise a king in such magniloquent terms unless he were his patron. The question therefore turns upon the settlement of the age of king *Narasimha*. In the long list of kings of Orissa given by Mr. Robert Sewell in his 'Sketch of the Dynasties of Southern India' Appendix VII., pp. 64 to 69, eight kings bearing the name *Narasimha* are mentioned as under :—

Narasingh Deva	B. C. 421—306.
Narsinh Kesari	A. D. 1013-1024.
Languliya Narsinh	A. D. 1237-1282.
Kesari Narsinh	A. D. 1282-1307.
Pratab Narsinh	A. D. 1307-1327.
Kapil Narsinh	A. D. 1329-1330.
Narsinh Jana	A. D. 1549-1550.
Narsinh Deva	A. D. 1628-1653.

of the territory being divided into two parts. The name *Kalinga* is applied more distinctively to the delta of the Godâvari, while the delta of the Mahânadi on the north gradually stands out as a separate country.' 'Orissa' by Sir W. W. Hunter, Vol. I., pp. 170-1.

'The northern kingdom that thus looms hazily forth on the horizon of history was known as Odra or *Utkala*. The orthodox insist that it means the Glorious Country. Lexicographers suggest that it may only be the Land of the Bird-killers and an admirable student of the modern Aryan tongues interprets it as the Outlying Strip.' 'Orissa' by Sir W. W. Hunter, Vol. I., p. 172. The Outlying Strip is explained in a foot-note on p. 82 as meaning 'lying beyond the Gangetic Valley' from *Utkala=katila=cut off*.

The copper-plate inscriptions of *Nṛsiṃha-deva* IV. and *Nṛsiṃha-deva* II. of Oriss. published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. LXIV., Part I., 1895 and Vol. LXV., Part I., 1896, are the latest source of information regarding kings of *Utkala**. The grants of *Nṛsiṃha-deva* IV. are dated, Sunday, 13th *tithi* of the bright half of *Chaitra* in the year *S'aka* 1305 corresponding to March 6th, 1384 A. D. and Tuesday, 11th *tithi* of the bright half of the *Vichā* month in the year *S'aka* 1316 answering to 23rd November 1395 A. D.† *Nṛsiṃha-deva* II.'s grant‡ mentioned above is dated Monday, 6th *tithi* of the bright half of the *Siṃha* month in the *S'aka* year 1217, equivalent to 6th August 1296 A. D., in the 17th year of his reign. Another grant of the same king is mentioned as dated 1218 *S'aka*.§

* These inscriptions were brought to my notice by Prof. K. B. Pāthak of the Deccan College.

† *Vide* The Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. LXIV., Part I., 1895, pp. 132 and 133.

‡ 'अस्ति सप्तदशेत्तरद्वादशशतशकवत्सरे चतुर्दशभुवनाधिपत्यादिवीरुदात्मन्विराजमानः श्रीवीर-
नरसिंहदेवमहीपतिः स्वराज्यस्यैकत्रिंशत्यङ्केभिलिख्यमाने सिंहशुक्रषष्ठ्यां सोमवारे &c.' *Vide*
The Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. LXIV., Part I., 1896, pp. 254 and 230. पञ्चविंशत्यङ्क is to be considered as 17th year; for, in giving regnal years, 1, 6, and the years ending in 0 and 6 except are not taken into account as being inauspicious. *Vide* Dr. R. G. Bhāṅḍārkar's Note after the Introduction.

§ *Vide* The Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. LXV., Part I., 1896, p. 232.

The following is the table of kings constructed from these inscriptions :—

	Years of reign.
चोडगङ्ग	70
कामार्णव	10
राघव	15
राजराज	25
अनङ्गभीमदेव I.	10
राजराज II.	17
* अनङ्गभीमदेव II.	34
नरसिंहदेव I.	33 .
** भानुदेव I.	18
नरसिंहदेव II.	34
भानुदेव II.	24
नरसिंहदेव III.	24
भानुदेव III.	26 .
नरसिंहदेव IV.	reigning in 1397 A. D.

* Calculating from the earliest of these inscriptions, *viz.*, that of *Narasimha-deva* II. dated 1217 *Saka*, which is mentioned as the 17th year of his reign, and taking the periods of the reigns of kings, we get the following dates for the four *Narasimhas*, mentioned in the inscriptions :—

* The grants of *Narasimha-deva* II. ascribe 34 and 18 years of reign to अनङ्गभीमदेव II. and भानुदेव I. respectively ; while the grants of *Narasimha-deva* IV. give 33 and 17 years as the periods of the reigns of these kings.

Narasimha-deva I. 1229 A. D. to 1262 A. D.

Narasimha-deva II. 1280 A. D. ,, 1314 ,,

Narasimha-deva III. 1338 ,, ,, 1362 ,,

Narasimha-deva IV. 1388 ,, He was reigning in 1397 A.D.*

* The date of the accession to the throne of कामर्णव is in all these inscriptions put down as वेदतुभ्योमचन्द्रप्रमितशकसमाः or *Saka* 1064 corresponding to 1142 A. D. In only one inscription, viz., that of *Narasimha-deva* IV. of the year 1395 A. D. वेदतु is changed to देवतु. The date of Chodagaṅga's accession is given *Saka* 999 and if we add to it 70, the period of his reign, we get 1069 instead of *Saka* 1064 as the date of *Kāmarṇava*'s accession to the throne. The periods of the reigns of kings are almost the same in all inscriptions. If we calculate dates from the year of *Kāmarṇava*'s accession, 1142 A. D., we get dates for *Narasimha* II, and *Narasimha* IV. which are quite at variance with those which are put down as years of their grants. The dates are not therefore accurate.

The year 1296 A. D. which was the 17th year of the reign of *Narasimha* II. is taken as a basis in the above dates of the four *Narasimhas*. But according to this calculation the year 1384 A. D. cannot be the sixth year of the reign of *Narasimha-deva* IV. If, on the other hand, we start from the year 1384 A. D. and calculate dates, we get 1379 as the year of the accession of *Narasimha* IV. and 1271 A. D. as that of *Narasimha* II. which cannot make the year 1296 as the 17th year of his reign. Thus the dates are not accurate. For further elucidation of the point see the Note sent to me by Dr. R. G. Bhāṅḍārkar, intended by him as supplementary to his remarks on the *Ekāvalī* contained in his Report quoted in the Introduction.

As *Vidyādhara* has mentioned the poet *Harihara* and king *Arjuna** who flourished in the beginning of the thirteenth century,† the first two *Narasimhas* of the list of Mr. Robert Sewell are out of the question. They are excluded also by *Vidyādhara*'s mention of *Srīharsha*‡ who lived in the 12th century,§ and *Kāvya prakāśakāra*¶ who flourished in the latter part of the 11th or the beginning of the

* श्रियमद्वुता हरिहरो लेभेऽजुंनस्माभुजः' p. 19.

† 'It will be seen that *Vidyādhara* mentions *Harihara* in the above (i. e., in 'श्रियमद्वुता हरिहरो लेभेऽजुंनस्माभुजः'). The prince *Arjuna*, from whom he got amazing wealth, must have been the ruler of Mālwa of that name whose earliest and latest known dates are 1211 A. D. and 1216 A. D. *Harihara*, a Jain poet named *Madanakīrti* and *Someśvara*, the author of the *Kīrtikaumudī* and *Surathotsava*, were contemporaries and the last wrote *Surathotsava* while *Vastupāla* was alive. *Vastupāla* died in 1298 Vikrams, i. e., 1242 A. D. So that all these authors flourished during the early decades of the 13th century.' Vide Dr. R. G. Bhaṅḍārkar's Report on the search for Sanskrit Manuscripts during the years 1887-88, 1888-89, 1889-90 and 1890-91, p. LXVI.

‡ क्त्वा काव्यमवाप विश्वमहितां कीर्त्तिं कविप्रामणीः श्रीद्वयः—' Vide pp. 18-19.

§ According to Wilson he succeeded his father *Kalasa* in 1113 A. D.

¶ He is mentioned and quoted on p. 78 'कृत्वोत्सव्यकाकुत्सा—' and his views on अर्थश्रेय are given on p. 262, 'शब्दपरिवर्त्तनसाहिष्णुत्वमर्थश्रेयस्य विषय, सति पुनः काव्यमवाप्तकारस्य सिद्धान्तः ।'

12th century,* and by his quoting *Bilhana*† who is placed in the latter part of the 11th century.‡ As the *Ekāvalī* is quoted in the *Rasārnāvasudhākara* whose author, *Singabhīpāla*, is shewn to have lived in the fourteenth century and is commented upon by *Mallinātha* who is taken to have flourished about the end of the fourteenth century,§ it is evident that *Vidyādharma* could not have been the protégé of the last two *Nṛsiṃhas* mentioned by Mr. Robert Sewell, or *Nṛsiṃha* IV. of inscriptions. Nor could he have sung the glory of Kapil Narsinh who ruled only for one year. Thus there remain only three *Narasimhas*, Languliya Narsinh (1237-1282), Kesari Narsinh (1282-1307), and Pratab Narsinh (1307-1327), of Mr. Sewell or the first three *Nṛsiṃhas* of inscriptions to be considered. As *Narasimha*, the patron of *Vidyādharma*,

* *Mammaṭa* quotes *Abhinavaguptāchārya* who 'wrote between 993-1015' as Dr. Aufrecht says in his *Catalogus Catalogorum* and is commented upon by *Māṇikyachandra* who composed his *Saṅketa* in 1160. Vide *Vāmanāchārya*'s Introduction to *Kāvya prakāśa*.

† 'विष्णुसूक्तप्रकरणे—' (p. 11) is from *Bilhana*'s *Karṇasundarī*. Vide English notes, pp. 344-45.

• ‡ Vide Durgāprasāda's Introduction to *Karṇasundarī*, Kāvya-mālā Series.

§ Vide Dr. Bhāṇḍārkar's Report on the Search for Sanskrit Manuscripts during 1887—1890, p. LXIX., Prof. K. B. Pāthak's Introduction to the *Meghadūta*, pp. 11-12, and my Introduction to the *Bhaṭṭi-kāvya*, pp. XXIV.-XXVIII.

is described by his protégé as 'हम्मीरमानमर्दन' (One who has crushed the pride of Hammira), it is evident that Narasimha was a contemporary of Hammira. There were three kings of the name of Hammira and the Hammira referred to by Vidyadhara is 'the hero of the Hammira Mahākāvya of Nayachandrasūri and is represented to have begun to reign in 1339 of Vikrama Samvat, i. e., 1283 A. D. It was this Hammira who defended the fortress of Ranthambhor (Rānastambhapūra) with bravery against Alla-ud-din Khilji for more than a year and fell at last when it was taken in the year 1031 A. D.As the Chohan prince is represented by Nayachandra as having attempted the conquest of Southern countries, he was probably the Hammira alluded to by Vidyadhara.'† Thus neither Languliya Narsinh of Mr. Sewell nor Nrisimha I. of inscriptions could have been the patron of Vidyadhara. These considerations make it clear that Vidyadhara must have flourished in the reign of either of the two remaining Narasimhas, Kesari Narsinh (1282-1307) or Pratab Narsinh (1307-1327) of Mr. Sewell, or Nrisimha II. of inscriptions, and that the *Ekāvālī* was composed in the beginning of the fourteenth century.

* 'हम्मीरमानमर्दन खेल्ति खड्गस्तवारिणारीषु' *Vide* p. 257, 'हम्मीरमानमर्दन भवतस्तेजो विभासुं जयति।' *Vide* p. 260, 'हम्मीरक्षितिपालचेतसि परं मालिन्यमुन्मीलितम्।' *Vide* p. 176, and 'निजचरणसविधनिपतनपरमापि पुर पव वीक्ष्य हम्मीरम्—' *Vide* p. 177.

† Dr. Bhāṅḍārkar's 'Report on the Search for Sanskrit Manuscripts during the years 1887-1890', pp. LXVII. and LXVIII.

Mallinātha and his works:—The commentary *Tarala* (Central Gem) of the *Ekāvallī* (One-stringed necklace) is from the pen of the celebrated *Mallinātha*, the well-known commentator of the five *Mahākāvya*s and the *Bhāṭṭi-kāvya*. It is a very valuable commentary, very useful to students, as it is written in simple language and free from the intricacies of other commentaries. The following are the works and commentaries of *Mallinātha*, that have as yet come to be known to me:—

रघुवंशटीका—संजीवनी.

कुमारसंभवटीका—संजीवनी.

मेघदूतटीका—संजीवनी.

किराताञ्जनीयटीका—घण्टापय.

शिष्टपालवधटीका—सर्वकथा.

नैषधीयटीका—जीवातु.

भट्टिकाव्यटीका*—सर्वपयीना.

एकावलीटीका—सरल.

तन्त्रवार्तिकटीका—सिद्धाञ्जन.

* The *Bhṭṭikāvya* has been published with this commentary by me in the Bombay Sanskrit Series, Nos. LVI. and LVII.

† This commentary is mentioned in the *Tarala*, 'तदेतत् सम्यग् विवेचितम-स्मामिस्तन्त्रवार्तिकटीकायां राजपेयाधिकरणे'। *Vide* p. 152, and in the *Ratnā-pana*, a commentary on *Vidyānātha's Pralāparudraya's obhūshaṇa*, by *Kumārāpālasvāmin*, *Mallinātha's* son, 'तदुक्तं तातपादैरेकावलीसरले तन्त्रवार्तिकस्याख्याने सिद्धाञ्जने च—'स्वार्थ्यागे समानेऽपि सद् तेनान्यलक्षणा । वने-यमजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था तु तं विना ॥'.

स्वरमञ्जरीपरिमूल*
 तार्किकरक्षाटीका—निष्कण्टिका
 प्रद्यस्तपाद्भाष्यटीका†
 रघुवीरचरित‡

Dr. Aufrecht assigns *अमरपरिपारिजात, अमरकोषटीका*, to *Mallinātha*. He places it first in the list of works composed by *Mallinātha*. But he is wrong in attributing the authorship of the commentary to the same *Mallinātha*. The place of deposit of a manuscript of this work mentioned by him is Government Oriental Library, Madras. I secured a true

* The commentary is mentioned in the *Tarala*, 'तदेतत् सम्यक् अमञ्जितम-
 स्मामिः स्वरमञ्जरीपरिमलटीकायाम् । Vide p. 59.

† This commentary is mentioned in *Nishkṇṭhikā*, 'दिककालसाधन-
 प्रपञ्चस्तु अस्मत्प्रणीतप्रद्यस्तपाद्भाष्यटीकायां दृष्टव्यः ।'

‡ This work is mentioned in Dr. Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*.
 The following verse is mentioned in the *Tarala* with the following
 prefatory remark:—

'पतदेव मैत्रीशय्येति चाख्यायते । यथास्मदीयधोके चन्द्रोदयवर्णने—

निशाकरस्त्रैशान्निधया निवृत्तात्मना ।

अमी स्तम्भादयो भावा व्यन्यन्ते रज्यमानया ॥'

Vide pp. 22-23. This shews that *Mallinātha* has composed a poetic work (probably *रघुवीरचरित*) in which *चन्द्रोदय* is described. My friend T. Ganapati S'āstrī of Trivandrum wrote to me that he had secured a few pages of the Ms. of *रघुवीरचरित* and was in search of the whole manuscript.

copy of the manuscript from Madras and on reading the introductory verses of it, found the author of the commentary to be very probably another *Mallinātha*.* He is very probably the same *Mallinātha* that is mentioned as the son of *Narasimha Bhaṭṭa*, born in the *Vatsa* family, and grandfather of *Narahari* who was known as *Sarasvatīrītha* after he renounced the world and who was the author of the commentary *Bālachittānurañjanī* on *Kāvyaṣṭakāśa*. (Vide *Vāmanāchārya*'s Introduction to *Kāvyaṣṭakāśa*). *Mallinātha* had two sons, *Peddayārya* and *Kumārasvāmin*. The elder son was as learned as his father, as his younger brother informs us in the introductory verses to his commentary *Ratnāṣṭakāśa* on *Pratāparudrayas'obhāṣhaṇa*.†

* The introductory verses are as under:—

ओङ्कणैरुपमतो वाणतां विष्णवारेणैव ।
 प्रथितां बिभ्रदेशेषद्विशोपास्यं परं महस्सेवे ॥
 क्तानुक्तनिरुक्तचिन्तन कलां टङ्कां सभूतेः परा—
 मालोच्यामरभाष्यवाचिकमुखान् ग्रन्थान् बहूनादरात् ॥
 व्याचक्षेऽपरसिंहनामकमहं श्रीवत्सगोत्रोद्भवो
 बोलापिन्निनुसिंहसूरितनयः श्रीमल्लिनाथो मुदा ॥
 त्रिस्वन्धशास्त्रजल्पिं पुलुकीकुर्वते स्म यः ।
 तस्य श्रीमल्लिनाथस्य तनयोऽर्जुन तादृशः ॥
 कोलचलपेक्षार्यः प्रमाणपदवाच्यपारदृशा यः ।
 व्याख्यातनिखिलशास्त्रः प्रबन्धकर्त्ता च सर्वविद्यासु ॥
 तस्यानुजन्मा तदनुग्रहात्प्रविद्यामवधो विनयावनम्बः ।
 स्वामी विपश्चिद्वितनोति टीकां प्रतापहृदीयाहस्यभेद्वीम् ॥

The following account of *Mallinātha* was supplied to me by my friend T. Gaṇapati S'āstri, Principal, Mahārājā'ś Sanskrit College, Trivandram, and may be taken for what it is worth. It is taken from 'वेदमहचरितम्' in three Series of Kanarese Readers edited by Messrs Puṭṭanna, B.A., and M. B. S'trinivāsa Iyengar, M. A., of the Mysore service.

* '*Mallinātha* was known as *Peddā Bhaṭṭa* and is in some Telugu and Kanarese provinces understood by that nickname. The name in both these vernaculars indicates 'an ignoramus or a clodpoll,' thus casting some light on Malli's early life. There are evidences to prove that he began studentship in his far advanced years of about thirties at Vārāṇasī. After he had acquired wonderful talents in all the branches of Sanskrit literature, the title of Bhaṭṭa was conferred upon him and even to this day in the Province of Mysore and other Telugu tracts he is best remembered by the pet name of *Peddā Bhaṭṭa*.

As to his nativity the Readers ascribe Devapura, an Agrahāra in the North. It is hard to identify the insignificant village and probably very few remembrances are left in the minds of people of the North. Others ascribe some-

* Prof. K. B. Pāthak informs me that this story occurs in the Kanarese work, *kathāsaṅgraha*. He considers वेदमह, वेदवार्य or वेदा to be identical with the elder son of *Ma. dītha* on the analogy of अय, अपय. and अपदीक्षित. Prof. Aufrecht, however, identifies वेदमह with मल्लिनथ, Vide Prof. Aufrecht's Catalogus Catalogorum, Vol. I, p. 434.

where near Rajmundry to be his birth-place. His father was known as *Devavarman*, a profound scholar and a model Vaidik.'

The account then goes on to state at great length how all the efforts of the father to educate him bore very little fruit, how his father advised him to conduct himself in his father-in-law's house, that he should preserve silence on any questions put to him and if pressed to answer, he should inquire 'Is the book complete?', how he became the butt of his brother-in-law's ridicule by asking the question, 'Is the book complete' even when a blank book was placed into his hands to read, how, on being pressed by his wife to learn, he went to Kâsî, how his teacher set him, to make him understand his position, near the fort-gate, carving for him on the ground a big-lettered *ओं नमः शिवाय*, so that all passers-by might ridicule him, how the teacher left instructions to his wife to use Nim-oil (*निम्बतेल*) instead of Ghee to mix with food and asked her to inform him when *Malli* felt and said the food tasted bitter, how days rolled on before he learnt the alphabet without feeling that the food mixed with Nim-oil tasted bitter, how after he had mastered the alphabet, he complained to his master's wife that the food tasted bitter, how the teacher on learning this improvement in his pupil, tried his best to teach him all the branches of learning, how he was permitted to return to his native place, blessed by his teacher, how he surprised his brothers-in-law by his learning and how he vanquished all his opponents by his learned disquisitions.

The next question that deserves to be settled is the meaning of the word कौलचलं, कौलचल, or कौलाचल found associated with मल्लिनाथ. It is not easy to settle whether *Kolāchala* was his native place or was occupied by him in his later life for settlement. Tradition has it that the village was owned by a mighty Zamindār in the 14th or 15th century. As the Zamindār was a great patron of learning, learned scholars from the north flocked there, and *Mallinātha* may have been one of them, an आस्थानपण्डित of the Court of Zamindār.

The following information was received by me from S. *Vaidyanātha Sastrī* of *Stringeri Māṭha* in his letter dated 4th September 1901:—

‘I translate below the Telugu sentences contained in my Rajmandry friend’s letter for your information:—

“There are two gentlemen who are natives of Bellary and who are the descendants of Mallinātha Sūri. One of them is named Kolachalam Venkat Raw, now practising as a first-grade Pleader in the District Court at Kadappa. The other gentleman is his own younger brother named Kolachalam Srinivāsa Raw who is practising as 2nd Grade Pleader in the District Munsiff’s Court, Kadappa. This gentleman is a great Telugu pandit and poet and has composed several dramas in Telugu which have been printed and introduced as F. A. texts in the Madras University. I am addressing

* *Kolacharla* was the name found in the Mss. of *Sarvopāthina*, collated by me for the Bombay Sanskrit Series.

these two gentlemen to-day for the required information. You may also write to them yourself. They are likely to possess some records regarding their famous ancestor. More in my next.'

I addressed both the brothers and received the following reply, dated 5th October 1901, from the younger brother, *Kolachalam Srinivâsa* :-

'I received your letter and the reminder. I have been trying my best to collect the information you require. I have written letters to different places where the members of our family live. Mallinâtha is not a Jain name. Mallinâtha is a local name for God Sîva. Kolachala is the name of a village. It is also called Kôlacharla. Some of our ancestors are known as Malli or Malliah. More in my next.'

No more information, however, has as yet been received from *S'rîngeri Mâtha* or *Bellary*.

The appendices containing verses in the *Ekâvali* and the *Tarala* alphabetically arranged and quotations in the text and the commentary arranged in an alphabetical order, with foot-notes shewing from what works the quotations, where known, are derived, will, it is presumed, be highly useful to students and scholars.

The English notes prepared by me are explanatory and critical and are made as exhaustive as possible to enable the student of rhetoric to understand higher works on the subject. Definitions of figures of speech and their instances quoted

from *Udbhaṭa's Kāvyaġlankārasārasaṅgraha*, *Bhāmaha's Kāvyaġlankāra*, old and unpublished works on the subject, will, it is believed, be read with interest by students. *Bhāmaha* is an old *ġlankārika** and I have a mind to publish his work as found in the manuscript with me in an Appendix to my edition of *Vidyānātha's Pratāparudrayas'obhāshaṇa* which I am preparing for the Bombay Sanskrit Series.

Gujarat Training College,
Ahmedābād.
16th December 1902.

K. P. TRIVEDI.

* 'पूर्वेभ्यो भामहादिभ्यः सादरं विहिताञ्जलिः ।' *Vide Vidyānātha's Pratāparudrayas'obhāshaṇa* and 'इह हि तावद्वापहमहोद्वटप्रभृतयश्चिरन्तनालंकारकाराः' *Vide Alaṅkārasarvasva*, p. 3.

NOTE BY DR. R. G. BHANDĀRKĀR.

In view of the inscriptions brought to the notice of Mr. K. P. Trivedi by Mr. K. B. Pathak and others which Mr. Pathak has not mentioned, the remarks made by me on the date of the Ekāvali in my Report on the search for Mss. during 1887-91 require to be supplemented, though the conclusion at which I arrived from the internal evidence as to the approximate time when the author of the work flourished remains not only perfectly unshaken but is remarkably confirmed; and the inscriptions do not yield much in elucidation of the point discussed that was not known before.

The list of the princes who ruled over Orissa given by Sir W. W. Hunter and Mr. Sewell is based on the chronicle of the Jagannātha Temple and like other productions of the kind contains a great deal that has no surer foundation than fancy or imagination, mixed especially in the later portion with much that is historically true. It should therefore be accepted with caution, and confirmatory evidence of a more reliable nature should be resorted to where available. Such evidence we have in the case of the Gaṅga dynasty which ruled over the country, and with which alone we are here concerned. Seven copperplate inscriptions of princes of this family have hitherto been discovered, three of Chodagaṅga, two of Narasiṃha II and two of Narasiṃha IV. The year of Chodagaṅga's accession is given as 999 Śaka and

the dates of his three copperplate grants are 1003 S', 1040 S' and 1075 S'. The dates of the grants of Narasimha II are 1217 S' which was the regnal year represented by the figure 21, and 1218 S' and those of the inscriptions of Narasimha IV are 1305 S' which as a regnal year was represented by the figure 8, and 1316 S' represented by the figure 22. In representing a regnal year by a figure, 1, 6 and a figure ending in 6, as well as a figure ending in zero except 10, were, we are told by Babu Manmohan in another paper* of his omitted as insignificant. Thus the figure 8 represented the sixth year of the reign of Narasimha IV, 1 and 6 being dropped, and the figure 22 the eighteenth year, 1, 6, 16 and 20 being dropped. Thus 1305 S' was the sixth year of his reign and 1316 S' the eighteenth. If 1305 S' was the sixth year, 1316 S' ought to be the seventeenth instead of the eighteenth. But this difference is probably due to the fact that a new number was given to the regnal year in the month of Bhâdrapada, so that in Chaitra, 1316 S'aka was represented by the number 17 as 1305 S'aka was by 6 and in Mârgasîrsha the month named in the grant of 1314 S. by the number 18. Thus 1217 S' which as a regnal year of Narasimha II is represented by the figure 21, was the seventh year of his reign.

The grants also give the genealogy of the dynasty with the duration of the reigns of the princes. This is given by

* *Uryâ Inscriptions of the 15th and 16th centuries* Jour. A. S. of Bengal Vol. LXII. Part I, No. I. 1893.

Babu Manmohan Chakravarti in his paper on the grants of Narasiṃha IV. and need not here be repeated. The genealogy is certainly reliable but the years of the duration of the reigns as certainly not. For, in the first place, in the grants of 1217 S', of 1305 S' and 1316 S' the year of accession of Kāmārṇava the successor of Choḍagaṅga is given as 1064 S'. If the latter got possession of the throne in 999 S' and his son in 1064 S', he could not have reigned for 70 years as he is represented to have done but only 65.

Again if we calculate by adding to S'aka 1064 which is the date of the accession of Kāmārṇava, the number of years for which the reigns of the succeeding princes lasted, we have the following dates for the accession of the last seven princes :—

Narasiṃha I.	1174 S'. Duration 33 years.
Virabhānudeva I.	1207 S' " 17 "
Narasiṃhadeva II.	1224 S' " 34 "
Virabhānudeva II.	1258 S' " 24 "
Narasiṃhadeva III.	1282 S' " 24 "
Bhānudeva III.	1306 S' " 26 "
Narasiṃha IV.	1332 S'.

But from the contemporary evidence of their own plates 1217 S' was the 17th year of the reign of Narasiṃha II. and 1316 S' the 18th year of the reign of Narasiṃha IV. Therefore either the date of the accession of Kāmārṇava, 1064 S' for which we have no contemporary evidence is wrong or the durations of the reigns or both.

Now, if 1376 S'. was the 18th year of the reign of Narasimha IV. he must have come to the throne in 1299 S'. Calculating backwards by subtracting the years of the duration of each reign, we get the following dates for the accession of the seven princes :—

Narasimhadeva I.	1141 S'.
Virabhānudeva I.	1174 S'.
Narasimhadeva II.	1191 S'.
Virabhānudeva II.	1225 S'.
Narasimhadeva III.	1249 S'.
Bhānudeva III.	1273 S'.
Narasimhadeva IV.	1299 S'.

But according to one of the grants of Narasimhadeva II. 1217 S'. was the 17th year of his reign and therefore he must have come to the throne in 1201 S'. while according to our calculation he got possession of it in 1192 *i.e.* eleven years earlier. Now since we started from a date vouched for by a contemporary document and thus come to a conclusion opposed to another contemporary document, the years of the duration of each reign given in the plates must be wrong. The date of Narasimha II. occurring in his earlier grant is found on computation to correspond to Monday the 6th August, 1296 A. D. and those of Narasimha IV. Sunday 6th March A.D. 1384 and to Tuesday, 23rd November, 1395 A.D.

Now from all this what we get for our present purpose is no more than what we got from Sir W. W. Hunter's list, *viz.*, that about the end of the thirteenth century of the

Christian Era which is the period in which from the internal evidence the Ekávali was composed and the king panegyricised lived, there was a Narasiṃha who ruled over Orissa. The date of his accession is 1201 S'. *i.e.* 1279 or 1280 A. D. while in the list he is represented as having acceded to the throne in 1282 A. D. There is a difference of two years only which can be accounted for in a variety of ways. If the period for which he is spoken of as having reigned is to be regarded as correct, he held power till 1314 A. D., while according to the list he ruled over the country till 1307 A. D.

That Narasiṃha II. was the Narasiṃha of the Ekávali is rendered highly probable, or I might say, certain by the fact that in the inscriptions of Narasiṃha IV. he is in one place called कविप्रियः or "favourite of poets" and in another कविकुमुदचन्द्रः "the Moon that made the night lilies in the shape of poets expand." This description applies to the hero of the Ekávali, both because he was chosen for his panegyric by Vidyādhara and because he must have patronized him and others like him.

WORKS CONSULTED FOR THE INTRODUCTION AND THE ENGLISH NOTES
OF THE *EKĀVALĪ*.

- Abhijñānas'ākuntala with Arthadyotanikā of Rāghavabhaṭṭa.
 Alankāra-kāustubha by Vis'ves'vara (N. S. Press).
 Alankārasarvasva by Rājānaka Rnyyaka (N. S. Press).
 Alankārasārasaṅgraha of Udbhata with the Laghu Vṛitti of
 Pratihārendurāja (A Ms., Deccan College Library).
 Alankārasarvasvasaṅjivani of Chakravartin (A Ms.).
 Alankāravimars'ini by Jayaratha (N. S. Press).
 Amarakosha (Bombay edition).
 Amarapadapārijāta (A Ms.).
 Amaru's'ataka (N. S. Press).
 (Dr.) Aufrecht's Catalogus Catalogorum.
 Āpodevī Mīmāṃsānyāyaprakāś'a by Āpadeva (Benares edition).
 Bālarāmāyana by Rājas'ekhara (Calcutta edition 1884).
 Chitramīmāṃsā by Appyya Dikshita (N. S. Press).
 Chitramīmāṃsākhaṇḍana by Pandit Jagannātha (N. S. Press).
 Das'arūpa of Dhanañjaya with the commentary of Dhanika
 (Calcutta edition of 1878).
 Dhvanyāloka by Ānandavardhana with the commentary
 Lochana by Abhinavagupta (N. S. Press).
 Kamalākara, a commentary on Kāvya-prakāś'a by Kamalākara
 (Benares edition).
 Karnasundarī by Billhana (N. S. Press).

- Kāvyaṣradīpa by Govinda with the Commentary Prabhā by Vaidyanātha (N. S. Press).
- Kāvyaṣprakāśa by Mammāta (Vāmanāchārya's edition).
- Kāvyaśdars'a by Daṇḍin (Premachandra's Calcutta edition of Śaka 1803).
- Kāvyaślaṅkāra by Bhāmaha (A Ms.)
- Kāvyaślaṅkāra by Rudrata with the commentary of Namisādhu (N. S. Press).
- Kāvyaślaṅkārasūtra of Vāmana (N. S. Press).
- Keliraśhasya by Vaidya Vidyādhara (A Ms. in charge of the Royal Asiatic Society of Calcutta).
- Kirāfārjunīya of Bhāravi with the Ghaṇṭāpatha of Mallinātha.
- Kumārasambhava of Kālidāsa with the Saṅjivini of Mallinātha.
- Kuvalayānanda of Appayya Dīkshita (The Poona edition).
- Mahānāṭaka of Hanumat (Calcutta edition).
- Mālatīmādhava of Bhavabhūti (Bombay Sanskrit Series).
- Mahābhārata:
- Mahābhāshya of Patañjali (Benares edition).
- Meghadūta of Kālidāsa with the Saṅjivini of Mallinātha (Prof. K. B. Pāthaka's edition).
- Mitāksharā of Vijñānes'vara (N. S. Press).
- Mīmāṃsāśdars'ana of Jaimini with the Bhāshya of Ś'abara-svāmin (Calcutta edition).
- Muktāvali of Vis'vanātha Pāñchānana (Bombay edition of Śaka 1808).
- Naishadha of Ś'ri Harsha with the Jīvātu of Mallinātha (A Ms., Deccan College Library).

- Nātyasāstra of Bharata (N. S. Press).
- Nyāyadarsana of Gautama with Vātsyāyana's Bhāshya (Calcutta edition).
- Nyāyakosha (S'astrī Bhīmāchārya's 2nd edition).
- Orissa by Dr. W. W. Hunter (Elph. Coll. Library).
- Pratāparndrayas'obhūshana of Vidyānātha with the commentary Ratnāṇa of Kumārasvāmin (A Ms.).
- Rasagaṅgādhara of Pandit Jagannātha with the commentary of Nāgeśa Bhaṭṭa (N. S. Press).
- Report on the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency for 1883-84 by Dr. R. G. Bhaṅḍārkar.
- Do. Do. during the years 1887-88—1890-91.
- Report on the Search for Sanskrit Manuscripts for 1896-97 by Prof. M. S'eshagiri.
- Sarasvatikanthābharana of Bhoja (Benares edition).
- Sarvadarśanasāgraha of Mādhavāchārya (Calcutta edition).
- Sāhityadarpaṇa of Viśvanātha (Calcutta edition).
- Sāhityakaumudī by Vidyābhūshana (N. S. Press).
- Setubandha of Pravarasena (N. S. Press).
- Siddhāntachandrodaya, a commentary on Tarkasaṅgraha (Benares edition).
- Siddhāntakaumudī of Bhaṭṭoji Dikshita.
- Surathotsava of Somadeva (N. S. Press).
- S'is'upālavadhā of Māgha with the Sarvaṅkashā of Mallinātha (N. S. Press).
- S'ivamahimastotra of Pushpadanta.

- Sketch of the Dynasties of Southern India by Mr. Robert Sewell (Elphinstone College Library).
- Tantravârtika of Kumârila (Published in the ' Pandit ').
- Tarkasaṅgraha of Annam Bhatta.
- Târkikarakshâ of Varadarâja with the commentary Nishkan-
tikâ of Mallinâtha (A Ms. in the Deccan College Library).
- Udyota of Nâgeśa or Kâvyapradîpa (Prof. Chandorkar's
edition).
- Upanishads (Bombay edition).
- Uttarârâmacharita of Bhavabhûti.
- Vairâgyas'ataka of Bhartrihari.
- Vâgġhaṭâlanâkâra by Vâgġhata (N. S. Press).
- Vedântasâra of Sadânanda (Col. Jacob's edition).
- Veṅisamhara of Nârâyaṇa (Calcutta edition).
- Vikramorvas'î of Kâlidâsa.
- Vrittavârtika of Appayya Dikshita (N. S. Press).
- Yas'astilaka Champu (N. S. Press).

N. B.—On page 537 L. 11 and L. 16 read पञ्च तुल्यं
मुख्य for पञ्च तुल्यं मुख्यस्य.

अथ

श्रीविद्याधरकृतैकावली

श्रीमल्लिनाथकृततरलाख्यटीकया समेता ।

अथ प्रथमोन्मेषः ।

प्रालेयाचलकन्यकाकुचतटीपत्रावलीशिल्पिनः ।
प्रेङ्खद्रालविलोचनानलशिखानिष्पीतचेतोभुवः ।
देवस्येन्दुविभूषणस्य सुचिरं पादारविन्दद्वयं
युष्मान्पातु सुरासुरेश्वरशिरोरत्नांशुकिञ्चलिकतम् ॥

भमे कृत्वा प्रियसहचरीमन्तिके संप्रयान्ती

त्रीडाभाराद्वनतमुखीमम्बिकांमादरेण ।

लोलापाङ्गां प्रणयमधुरं लोचनान्तेन पदय-

न्नन्तस्तुष्यन्नवतु भगवानम्बिकावल्लभो नैः ॥ १ ॥

अध्याकूटः कर्पवै पितुरमरधुनीं हेलया गाहमानः

कर्पन् र्षातिरेकात् केनककमलिनीषेण्डमुदण्डवृत्त्या ।

अन्तर्मग्नं करामं फणिपतिशिरसि स्वैरमाधाय तोयं

सुञ्चन् सिञ्चन्नधस्तात् प्रमथपतिशिशुर्भाति बालो गणेशः ॥ २ ॥

१ प्रेङ्खन्फाल° T., G., C., M., T. २ °निष्ठघृत° C. ३ हृषिरं T., G., C.,
M., T. ४ °मग्निक्वावल्गभो वः D., B. ५ °मधुरां D. ६ वः D., B. ७ कपर्दी...
नीहमानः D., क...र्दं पितुरमरधु...नीहमाणः B. ८ करकम° D., B. ९ °खण्ड° D., B
१० अन्तर्मग्नः K. ११ शिशुन् भाति D, B.

स्वीयेर्नित्यं गुणपरिर्लेमोव्यन्ती विगन्ता-

नस्युहृडेरमृतकिरणैरेन्ववी तैखिकेव ।

सालंकारा सुललितपदा साधुमुत्ता सभावा

माता नित्यं मम भगवती भारती सन्निधत्ताम् ॥ ३ ॥

वार्णी काणभुजीमजीगणदवासासीच्च वैधैसिकी-

भैन्तस्तन्वमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु आजागरीत् ।

वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यन्त्राक्षपादस्फुरां

लोकेऽभूद्युपैत्तमेव विवृषां सौजन्यजन्यं यथाः ॥ ४ ॥

मङ्गिनायकविः सोऽयमेकाग्रव्यामलंकृतौ ।

दीकारत्वं निबध्नाति तरलं नम्रम नामतः ॥ ५ ॥

एकाग्रुली गुणवतीयमलंक्रियापि

यद्देहासादजनि कोशगृहेषु गुमा ।

तेनोर्द्ध्वलेन तरलेन समेत्य धन्यैः

कण्ठेषु चाद्य हृदयेषु च धर्म्यतां सा ॥ ६ ॥

शास्त्रारम्भे शिष्टाचारं प्रमाणयन् प्रारिप्सितस्याविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रशयाविच्छेदलक्ष-
णफलकामनया विशिष्टेष्टदेवताप्रसादमाशास्ते । प्रालेयेत्यादिना श्लोकेन । वैशिष्ट्ये
ष्वेह देवताया वर्तकत्रेद्यत्वात् । इष्टत्वं षेष्टार्थवितरणताच्छील्यत्वात् । तैद्योभयं भगवतः
परमेश्वरस्य सर्वोपास्यत्वं प्रतिपादयता सुरासुरेत्यादिविशेषणेन सूच्यते । अन्यथा
सर्वोपास्यत्वभङ्गोत् । तेन जगत्स्थापकत्वमस्य ध्वनितम् । प्रालेयेत्यादिविशेषणेनास्य
देवता सह संभोगशुद्धारं प्रतिपादयता जगज्जनकत्वं प्रेङ्खदित्यादिना तन्मूलभूतकामो-
पसंहारकत्वं प्रतिपादयता जगत्संहर्तृत्वं च व्योच्यत इति देवतायाः सर्वोत्कृष्टताध्व-
निः । कामिस्वकौमहरत्वयोरैकैकत्र विरोधस्यावभासमानस्य भगवतोऽत्युत्तमहिम-
तया परिहृतत्वेन विरोधाभासोऽलंकारः प्रथमार्थे । ' आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभा-
सता मता ' इति तल्लक्षणम् । स च ध्वन्यते न तु वाच्यत इति वक्ष्यति । द्वितीयार्थे तु

१ रोखिकेन K. २ °दवाशासीच्च D., B. ३ वैधैसिकी D., B. ४ °माकलयत्र D.,
B. ५ °गुदुपक्रमं च D., B. ६ °नोच्यतेन K. ७ धीयताम् D. ८ आरिप्सितं D.,
B. ९ D. omits इष्ट. १० K. omits तह. ११ °भङ्गवृत्तान्तं B. १२ K. omits
काम. १३ K. omits प्रथमार्थे. १४ वाच्य D., B.

ननु नमस्कारात्मकं यत् कर्म तत् किं शास्त्रस्याङ्गमिति प्रथमतः
एव क्रियते प्रधानमिति वा । अङ्गतयोङ्गीक्रियमाणमपि संनिपत्यो-

रत्नांशुकिञ्चिकैतं पादारविन्दद्वयमिति समस्तवस्तुविषयं सावयवरूपकं
वाच्यमेव । अन्यत् स्वयमेव दर्शयिष्यति । प्रलयादागतं प्रालेयं हिमम् । 'मुषारस्तु-
हिनं हिमं प्रालेयं मिहिका' इत्यमरः । 'ततः आगतम्' इत्यणप्रत्यये 'कैकयनिष्-
युप्रलयानां यावेरियः' इतीयादेशे गुण आदिवृद्धिः । प्रालेयाचलकन्यकां पार्वती तस्याः
कुचतटीपत्रावलीनां शिल्पिनां निर्मातुः । एतेनास्यै नित्यकामुकत्वमुक्तम् । प्रेङ्-
खनस्या शोलायमानया भौलविलोचनानलस्य शिखया ज्वालया निष्पातितेतोमुषो
निर्गन्धकामस्य । एतेन नित्यवैराग्यमस्योक्तम् । विरोधस्तु निरस्त एव । मुषिर-
मिति संबन्धेत्यर्थः । 'सुशब्दसामर्थ्यात् । रत्नांशुभिः किञ्चलिकतं संजातकिञ्चलकम् ।
'नदस्य संजातं तारकाविभ्य इतच्' । ईदृक् देवस्य पादारविन्दद्वयं शुभ्रान् मुषिचिरं
पास्विति संबन्धः । पादावेवारविन्द इति रूपकं रत्नांशूनां किञ्चलकत्वेन रूपपाण्डि-
ह्यात् । सुगममन्यत् ॥

ननु किमिदं ग्रन्थासौ सर्वेषुपि ग्रन्थकर्तारः प्रस्तुतमुपेक्ष्याप्रस्तुतं नमस्कारोदिकमाचर-
न्ति । तत्रनुपपन्नम् । 'वाजपेयस्तिष्ठतु शरद्वर्ष्यताम्' इतिवदसांगत्यादिस्यभिप्रेत्यप्रत्यव-
तिष्ठते नमस्कारात्मकमित्यादिना नमस्काराचरणप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गादि-
त्यन्तेन संबन्धेण । असांगत्यमभिव्यङ्क्तं तावद्विकल्पयति । नमस्कारात्मकमिति ।
नमस्कारग्रहणमाशीर्वस्तुनिर्देशयोरपेक्ष्यपलक्षणम् । तथा चायमर्थः । यदेतच्छेष्टास्त्राशव-
नुष्ठीयमानमोशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशानामन्यतमात्मकं मङ्गलकर्म तत् किं प्रयाजादि-
वत् प्रांगनुष्ठेयं शास्त्रस्याङ्गमुत शरद्वसन्तारिनियतकालानुष्ठेयवाजपेयज्योतिष्टोमादि-
वत् तत्कालनियतं पुरुषार्थसाधनं किञ्चित् प्रधानकर्मेति । तत्राद्यं द्वेषा विकल्पयति ।
अङ्गतयेति । द्विविधोऽन्यङ्गानि । कानिचित् संनिपत्योपकारकाणि यथा करणशरी-

१ D. omits यत् and G. has कर्म यत्. २ °तया क्रिय° D. ३ 'किञ्चलिकतया°
D., B. ४ 'विषयकं K. ५ मिहिका वाय D., B. ६ K. omits पार्वती. ७ काल° K.
८ K. drops अस्य. ९ अस्य विरो° K. १० सदे° K. ११ किञ्चलकेन K.
१२ नमस्कारमा° K. १३ K. drops संबन्धेण. १४ °मभिव्यक्तं D., B. १५ B. drops
अपि १६ °तद्वन्थादा° D., B. १७ °वस्तुनिर्देशनमस्काराणां D., B. १८ K. drops कि.
१९ प्रयाजादिवदनुष्ठेयशास्त्र° D., B. २०° D., and B. drop वत्. २१ तत्कालपुरुषानि-
यतार्थसाधनं K. २२ द्विविधा° K.

पकारकत्वेनेदमभिमतमारानुपकारकत्वेन वा । नादिमः पक्षः । द्वारा-
भावात् । शास्त्रप्रतिबन्धकदुरितोच्छेद एव द्वारमिति चेन्न । उच्छे-
द्यस्य संदेहास्पदत्वेनोच्छेदकानुष्ठानाभावप्रसङ्गात् । नापरः ।
अलौकिकस्य नमस्कारस्य लौकिकशास्त्रकर्माङ्गानुपपत्तेर्ग्राहक-

रनिर्घर्त्तनद्वारा साक्षादुपकारकाणि ब्रह्मदेवतादीनि । कानिचिद्वारादुपकारकाणि
यथा फलोपकारीणि प्रयाजादीनि । तत्रैतन्मङ्गलाचरणं शास्त्रस्य करणशरीरनिर्वर्त्त-
नाङ्गं ब्रह्मदेवतादिवत् यद्वा फलोपकार्यङ्गं प्रयाजादिवदित्यर्थः । संनिपत्य संनिष्कृत्या-
व्यवधानत इति यावत् । आराद् ब्रह्मदेवधर्मानत इति यावत् । तत्रार्थं वृषयति ।
नादिम इति । तत्र हेतुमाह । द्वाराभावादिति । उपकारो हि द्वारं स चात्र किं
करणशरीरनिर्वर्त्तनमन्यो वा । नाद्यः । शास्त्रशरीरस्य शब्दार्थकानिवर्त्यत्वात् । न
द्वितीयः । अन्यस्यानुपलम्भादित्यर्थः । द्वारमाशङ्कते । शास्त्रप्रतिबन्धकेति । तदु-
च्छेदमन्तरेण शास्त्रशरीरस्यानिवृत्तेरिति भावः । परिहरति । नेति । कुत इत्यत
आह । उच्छेद्यस्येति । प्रतिबन्धकदुरितानां कार्यैकसमधिगम्यतया इदानीं तद-
निश्चये तदुच्छेदार्थं नमस्कारप्रवृत्तिरेव न संगच्छत इति मूले कुठार इत्यर्थः । एवं
संनिपत्योपकारकर्षणं वृषयित्वा अनुपकारकर्षणं वृषयति । नापर इति । का तत्रा-
नुपपत्तिरित्यर्थः । अलौकिकस्येति । विधिप्राप्तस्येत्यर्थः । शास्त्रनिर्माणं तु रागतः
प्राप्तं न विधिप्राप्तमित्याशयेन विशिनष्टि । लौकिकेति । लौकिकालौकिकयोरङ्गाङ्गी-
भावाभावे हेतुमाह । ग्राहकेति । गृह्णाति स्वशेषत्वेन स्वीकरोति स्वसंनिधिपठितमिति
ग्राहकं प्रकरणम् । प्रधानवाक्यमङ्गापेक्षमित्यर्थः । यथा समिसादिसाक्यसापेक्षं वृष-
पूर्णमासवाक्यम् । तदुक्तम् । 'प्रधानवाक्यमङ्गात्क्याकाङ्गं प्रकरणं मतम्' इति । तेन
प्रहणं स्वीकारस्तदभावात् । अङ्गाङ्गीभावप्रयोजकस्य प्रकरणंप्रपाठकस्य प्रकरणासं-

१ °मनिहितं T. २ नादिमपक्षः C. ३ द्वारत्व° C. ४ °स्पदत्वे उच्छेद° T., T', G., C.,
M. ५ °कर्माङ्गत्वा° D. °शास्त्राङ्गता° M. ६ °द्वारास्योपकार° D., B. ७ कानिचिद्वारा° D.,
B. ८ K. omit करण. ९ °शास्त्राद्वा D., B. १० संनिष्कृत्यापूर्वव्यव° K. ११ व्यवधानात्
K. १२ नादिरिति K. १३ °निवृत्तिर° K. १४ °प्रतिबन्धेति K. १५ प्रातिबन्धदु° K.
१६ °पकारपक्षं K. १७ K. omits अत्र. १८ D. and B. omit इति. १९ अलौ-
किकस्य विधि° B. २० °निरूपणं K. २१ °रत्नाङ्गाङ्गी° K. २२ प्रकरणपाठस्य K.

ग्रहणाभावात् । अथ प्रधानं तर्हि नित्यमिदं नैमित्तिकं काम्यं वा ।
नाद्यः । अहरहः संध्यामुपासीतित्यादिवदस्य नित्यत्वे प्रमाणाभावात् ।
अस्तु वा तथापि संध्यावन्दनादेरिवास्यापि ग्रन्थारम्भे करणीय-
त्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः । उपरागे स्नायादिति वन्नमस्कारं प्रति
ग्रन्थस्य निमित्तत्वेनासंकीर्त्तनात् । समाचारबलादेवमुन्नीयत इति

भवेनासंभवादित्यर्थः । न च लौकिकस्य शास्त्रनिर्माणकर्मणः किञ्चित् प्रकरणं ना-
मास्ति । तस्माद्नङ्गस्य नमस्कारस्यानङ्गिनं शास्त्रारम्भं प्रति नाराहुपकारकत्वप्रत्या-
घापीत्यर्थः । एवमङ्गपक्षं प्रतिक्षिप्य प्रधानपक्षं प्रतिक्षेप्तमुपादत्ते । अथ प्रधानमि-
ति । तदेतद् वृषग्रितं त्रेधा विकल्पयति । नित्यमित्यादिना । कल्पान्तरं तु स्वपुष्प-
कल्पत्वाद्नाशङ्कनीयमवेति भावः । तत्राद्यं वृषयति । नाद्य इति । कुत इत्यत आह ।
अहरहरित्यादिना । आदिशब्दान् 'यावज्जीवमभिहोत्रं जुहोति' इत्यादिसंप्रहः ।
अहरहरित्यादि वीप्सा । यावज्जीवादिभ्योतिर्हि नित्यत्वे प्रमाणं तस्याभावादित्यर्थः ।
ननु यन्निमित्तफलसंबन्धान्तरेण विहितं तन्नित्यं नमस्कारादौ च तयोरभावास्तु
नित्यत्वमित्याशङ्क्याभ्युपेत्यवादेन परिहरति । अस्तु वेति । नित्यत्वे च शास्त्रार-
म्भेऽनुष्ठेयं न स्यात् । संध्यावन्दनोदिवदेवानुष्ठीयते च नियमे तु शुष्कारम्भे । तस्मान्न
नित्यमित्यर्थः । नैमित्तिकपक्षं वृषयति । न द्वितीय इति । कुत इत्याशङ्क्य कि-
मत्र शास्त्रारम्भ एव निमित्तमन्येति त्रेधा विकल्प्याद्यं वृषयति । उपराग इति ।
यथोपरागस्य स्नानं प्रति निमित्तत्वमुक्तं तथा नमस्कारं प्रति शास्त्रारम्भस्य निर्मित्त-
त्वप्रतिपादकवचनाभावादित्यर्थः । ननु शास्त्रारम्भं निमित्तीकृत्यानुष्ठानदर्शनात्
तन्निमित्तकत्वं समाचारादेवोन्नीयत इति शङ्कते । समाचारबलादिति । सत्यमा-
चारोन्मेषस्य च नैमित्तिकान्तरस्य सञ्ज्ञेवि कृष्टान्तबलादेवमुन्नेष्यामः । तदेव नास्ती-

१ G. omits it. २ T. adds वा after नैमित्तिकं. ३ नादिमः T., न प्रथमः G.
M. and C. omit नाद्यः. ४ °क्षीतेतिवद् T., G., M. ५ समयाचारं G. ६ °निर्मा-
णस्य K. ७ तर्हि नित्यमित्यादिना K. ८ पक्षान्तरं B. ९ अहरहःसंध्येति D., B.
१० °होत्रपरिस्रहः । अहं K. ११ °भ्रुतिश्च K. १२ °भावात् K. १३ °ऽनुष्ठेयतया D.,
B. १४ °वन्दनवदेवा D., B. १५ °नुष्ठीयते नियमेन शास्त्रारम्भे D., B. १६ नमस्कारस्य
K. १७ शास्त्रारम्भे K. १८ निमित्तता D., B. १९ °मित्तकत्वमाचारा D., B.
२० सद्भावेन D., B. २१ तद्दृष्ट्या B.

चेन्न । नैमित्तिकं कर्म सुमाचारयलादन्यतुन्नेयं किमपि नास्तीति
दृष्टान्ताभावात् । न तृतीयः । पुत्रादिकामनाया अधिकारिविशेष-

व्यप्रामाणिकीयं कल्पनेति परिहरति । नेति । न दृष्टान्ताभावादित्यन्वयः । दृष्टान्ता-
भावे हेतुमाह । नैमित्तिकमिति । किमप्याचारबलानुन्नेयं नैमित्तिकमन्यन्नास्तीति
हेतोर्दृष्टान्ताभावः । तदभावात्प्रमस्कारस्यापि नाचारात्नैमित्तिकत्वमुन्नेतुं शक्यत इत्य-
र्थः । किं च शास्त्रारम्भस्य निमित्तत्वे ' निमित्तान्तरं नैमित्तिकम् ' इति न्यायेन
जातेषामिव निमित्तानन्तर्येण नमस्कारस्य शास्त्रारम्भोत्तरकालमनुष्ठानापत्तौ प्रा-
गनुष्ठानानुपपत्तिः । नापि द्वितीयः । अन्यनिमित्तकस्य शास्त्रारम्भेऽनुष्ठानासंभवा-
दिति । किं च किं तन्निमित्तं प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा । नाद्यः । अनुपलम्भात् । न द्वितीयः ।
अतिप्रसङ्गात् । तस्मान्न नैमित्तिकत्वं युज्यते । नापि काम्यत्वमित्याह । न तृतीय
इति । कृत इत्याशुङ्क्य किं उद्योतिशोमाविवच्छ्रुतफलसंबन्धात् काम्यत्वं रात्रि-
संबन्धवदार्थवादिकफलसंबन्धाद्वा विश्वजिज्ञयायेन सर्वसाधारणस्वर्गफलसंबन्धाद्वा न-
मस्कार्यहेतवतामहिमपर्यालोचनर्या स्वेच्छाप्राप्तफलसंबन्धाद्वा सामर्थ्यप्राप्तयत्किंचि-
त्फलसंबन्धाद्वा । नाद्यः । असंभवात् । यत्र विधिरेव मृग्यस्तत्र का फलश्रुतिशङ्का । अत
एव न द्वितीयः । असति विधावर्थवादस्यासति प्राप्ते सीमाविधावववन्वैकाशे का
प्रत्याशा तदुपगमे फले । न तृतीयः । स्वर्गार्थस्य कर्मणो प्रन्थारम्भेऽनुष्ठानानुपपत्तेः ।
अत एव न तुरीय इत्याह । पुत्रादीति । पुत्रादिकलार्थस्य नमस्कारस्य शास्त्रारम्भे
अनुष्ठानासंभव इत्यर्थः । अयमाशयः । कर्मणि तैर्दर्थ्यबुद्धिरधिकारः । सोऽस्यास्ती-
त्यधिकारी । स चोर्थात् समयो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तश्रेत्येवंविशेषणकैस्याच्चार्यत्वं
नामानुष्ठयकर्मसाध्यफलकामना । फलं चात्र श्रुतमार्थवादिकं साधारणं वा न संभ-
वतीत्युक्तम् । किंतु नमस्कार्यहेतवताया निरङ्कुशात्किंकृतया यो यत् कामयते पुत्रादि-
कमन्यद्वा तत्सर्वं फलमिति पक्षोऽवशिष्टः । सोऽपि शास्त्रारम्भेऽनुष्ठानासंभववृषणमा-

१ समाचारबलदेवमुन्नेयमिति दृष्टां T., समयाचारं G., न समाचारबलानुदन्यतुन्नेयं
नास्तीति दृष्टां D., B. २ कामनावत् G. ३ जातेषामिव निमित्तान्तरं D., B. ४ निमित्तस्य
K. ५ D. omits किं. ६ K. omits तस्मात्. ७ सर्वस्वसाधो K. ८ लोचनान्
पूर्वस्वेच्छां D., B. ९ दान्नापि यत्किञ्चित्फलसंबन्धाद्वा सामर्थ्यप्राप्तफलसंबन्धाद्वा K.
१० तत्र D. ११ वदवकाशे D., B. १२ तदवगम्यफले D. १३ दार्ढ्यबुद्धिं K.
१४ चार्थो K. १५ विशेषणकः नामां D., B. १६ K. omits तु.

जाभावेन ग्रन्थारम्भे नमस्कारकरणानुपपत्तेः । प्रतिबन्धकोच्छेद-
कामनैवाधिकारिविशेषणत्वमस्तिवति चेन्न । प्रतिबन्धकसंदेहे त्वं-
धिकारिसंदेह इति नमस्काराचरणप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । अत्रोच्यते ।
काम्यमेवेदं कर्म । ग्रन्थसमाप्तिकामनैवाधिकारिविशेषणम् । तत्र न
क्वाचिदनुपपत्तिरिति नीतिनेत्राचार्याः ॥

सान्नायतिष्ठत इति पञ्चमपक्षमाशङ्कते । प्रतिबन्धकोच्छेदेति । सर्वैर्नियमेन शा-
स्त्रारम्भे नमस्कारकरणान्यथानुपपत्त्या तत्प्रतिबन्धकोच्छेद एव फलमिति सामर्थ्यक-
ल्पितफलसंबन्धात् काम्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । परिहरति । नेति । कुत इत्यत आह ।
प्रतिबन्धकेति । प्रतिबन्धकावृष्टस्य कार्यैकसमधिगम्यतया संप्रति सिद्धिगत्वात्तदु-
च्छेदकानुष्ठानं पाक्षिकवैफल्यशाङ्ककालिते प्रवृत्तिरेव न स्यादित्यर्थः । अधिकारि-
संदेह इति । अधिकारिविशेषणभूतायाः प्रतिबन्धकोच्छेदकामनाया उच्छेद्यसंदेहे
संदेहात् तद्विशिष्टोऽधिकार्यपि सिद्धि इत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तं प्रतिजा-
नीते । अत्रोच्यत इति । किमत्रोच्यत इत्याकाङ्क्षायां काम्यत्वमित्याह । का-
म्यमेवेति । एवकारो नित्यनैमित्तिकपक्षव्युदासार्थः । तथा च तत्तत्पक्षोक्तशेषोद्घो-
षणमप्यङ्गीकारपरारहतस्वावरण्यरुदितमेवेति भावः । काम्यत्वे किम्बाधिकारिविशेष-
णमित्याकाङ्क्षायां प्रतिबन्धकोच्छेदकामनैवेत्याह । ग्रन्थसमाप्तिकामनैवेति ।
एवकारोऽर्थाविकल्पचतुष्टयनिरासार्थः । तथा च तत्प्रपञ्चनमनेङ्गीकारपरारहतेर्दृथा
गर्जनमिति भावः । नन्वत्राप्यधिकारिसंदेहादप्रवृत्तिरित्युक्तं तत्राह । तत्रैति । नी-
तिनेत्राचार्यैर्नैः परिहारोऽत्र प्राह्यः । विस्तम्भयान्नास्माभिः प्रपञ्चितं इति श्रुतः ।

१ विशेषणत्वे D., B.; विशेषणभावेन T., C. २ नमस्कारस्य D., B.; नमस्कारणा-
नुप T. ३ °च्छेदकं विनैवा D., B.; प्रतिबन्धकोच्छेद T., T', G., M., C. ४ C. and
M. drop अस्तु. ५ D. and B. drop तु. ६ C., T. and T'. insert अस्तु
after विशेषणम्. ७ क्वाचिदुप D., B.; कदाचिदनुप T. ८ C. and M. omit
नीतिं; नेत्राचारः M., C. ९ कल्पकाले K., कुलिते B. १० K. omits किमत्रोच्यत
इत्याकाङ्क्षायां. ११ तत्पक्षो K. १२ विशेषणं प्रतिबन्ध K. १३ समाप्तीति K. १४
कारो विशिष्ट D. १५ प्रपञ्चनमपि कृत्वाकृतिरिति भावः K. १६ K. omits इत्युक्तं.
१७ तत्र चेति K., B. १८ योऽकारिहारो K. १९ प्रपञ्चयत इति D., B.

अयं च ग्रन्थकारः स्वयं भगवतश्चन्द्रचूडामणेः प्रणामेन कलय-
क्षपि कृतार्थतामात्मनो व्याख्यातृश्रोतृणामपि निर्विघ्नव्याख्यानश्र-

द्दमवानुसंधेयम् । लोके चोरव्याप्रादिसंदेहेऽपि संभावनामात्रेण तन्निवारणकारण-
साममीसंपादनदर्शनादिर्हापि प्रतिबन्धकसंदेहेऽपि संभावनयैव तदुच्छेदकामनाया
अविरोधादधिकारिविशेषणसिद्धौ तदुच्छेदार्थां प्रवृत्तिरूपपद्यत एवेति न पाक्षिकवै-
फल्यज्ञात्वापि संप्रायश्चित्तप्रवृत्तिवत् । अत एवांक्तमाचार्यैः । 'तस्संदेहेऽपि तदुपा-
दानस्थं न्याय्यत्वाद्व्यथानुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैर्द्विरव्यूथपतयो नान्नियन्' इति । न च द्वाबरशाङ्करभाष्याद्वावकृतेऽपि नमस्कारे निर्विघ्नसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेद-
दर्शनात् किरणावलीकादम्बर्थादी कृतेऽप्यसमाप्तिदर्शनाद्यानांश्वासः कार्यः । 'विशु-
द्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीविद्यश्चक्षुषे । श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥'
इत्यविविधप्रवृत्तिसमाप्तिरक्षारदर्शनाच्छबरशङ्करादिभिरपि कृत एव नमस्कारः
किं तु ग्रन्थे न लिखितः । लेखनस्यातन्त्रत्वात् । इति कार्याद्वस्यम् । अथापि
तेषां विध्यनादर इति साहसिकानां प्रलोपः । क्वचित्समाप्तिस्तु क्रियावैशुण्यत् ।
अवैशुण्येऽप्युच्छेद्यप्राबल्यादिविरोधस्तस्या एव प्रचित्तयास्तदुच्छेदकत्वसंभवात् ।
अप्रचित्तानां कुडारधारापातानां सारदारुच्छेदासामर्थ्येऽपि तेषामेव प्रचित्तानां तच्छि-
दासामर्थ्यदर्शनात् । न चैवं निर्मूलमनुष्ठानम् होलाकादिश्वराचारमूलत्वात् । 'आचाराद्य
स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम्' इति संतोष्यमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

नेत्रेणमप्यस्य ग्रन्थकारस्य स्वयं नमस्काराकरणादकृतार्थस्य युष्मान् पाद्विति
परपरिभाषाशासनमसंगतमित्यत आह । अयं चोति । कलयन्नपि प्राप्नुवन्नपीत्यर्थः ।
निर्विघ्नव्याख्यानश्रवणमेव संपत्तस्याः समासादनं प्राप्तिस्तत्समुचितत्वं चाशिषस्त-
द्विषयत्वं तस्सैर्मर्थत्वं वा । आशीरिच्छा तस्याः प्रकाशनं याच्या निवेदनम् । सांमुख्य-
भौमिसुख्यमनुग्रहप्रावण्यमिति यावत् । एतदेव त्राणं चेति षड्यति । तच्च स्वैर्ग्रन्थसं-

१ कृतिमात्मनो G., कृतिमाख्यातुं C., M.; D. omits आत्मनः. २ संदेहेऽपि
शङ्कितानिष्टपरिहारसामर्थी K. ३ दिशजापि D., B. ४ बन्धकसंदेहे तदुच्छेदं K.
५ तदुच्छेदादर्थप्रवृत्तिं D., B. ६ K. omits अपि. ७ स्यान्वायं D., B. ८ पार्थि
D., B. ९ ज्ञानीभासः D., and B. १० D. drops अपि. ११ तेषामपि विं D., B.
१२ प्रवादः K. १३ प्राबल्यात्तस्या K. १४ चेदानीं D. १५ तथैव D., B. १६ श्रवणे
श्रवणसंपत्तस्याः K. १७ समुचितेति पाठे तत्समर्थत्वम् D., B. १८ K. drops स्त.

घणसंपत्समासादनं समुचिताशीःप्रकाशनद्वारा परमेश्वरस्य सां-
मुख्यं दर्शयन्नाह । युष्मानिति । व्याख्यातृभूतृन् । एषामेवात्रं
संबोधनयोग्यत्वात् संबोधनप्रधानत्वाच्चं युष्मदर्थस्य । अभिलषित-
फलवितरणप्रवणत्वमत्र त्राणमभिमतम् । एतस्य च प्रत्युद्देशमनेनैव
सिद्धिः । तच्चाभिमतदेवतानमस्कारजन्मना परमपुण्येन भवति ।

प्रसाद्याविच्छेदलाभात्मकमिति तदाशंसनं संगतमेवेत्यर्थः । ननु तथापि स्वप्न्यव्या-
ख्यातृभूतृन् पात्विति प्रयोज्यं न तु युष्मानित्याशङ्क्य त एव युष्मच्छब्देन विव-
क्षिता इत्याह । व्याख्यातृभूतृन्निति । ननु कथमेवामप्रकृतानां युष्मच्छब्देन
परामर्श इत्याशङ्क्याह । एषामेवेति । व्याख्यानश्रवणसिद्धिपाशंसौया व्याख्यातृ-
भूतृणामिवाप्रकृतानामपि संबोधनसामर्थ्यमित्यर्थः । नन्वात्रानुपृष्टः कोविदारानुपृष्टे
भवान् येषां कथं युष्मदर्थतत्त्वयुगे संबोधनयोग्यत्वमुच्यत इत्यत्राह । संबोध-
नप्रधानत्वात् युष्मदर्थस्येति । संबोधनमाभिसुख्यकरणं तदेव युष्मच्छब्दार्थ
इति युक्तेनेषां परामर्श इत्यर्थः । ननु पातेस्त्राणार्थस्यात् त्राणस्य च भयहेत्वैवासा-
नकत्वाद्भवहेतूनां चेहानुपलम्भाइसंभावितं त्राणं किमाशास्यते किं त्वेषां बहभिमतं
तद्वितरणमेवाशास्यतामित्याशङ्क्याह । अभिलषितेति । तद्वर्भाषीभिरूपां तद्वितर-
णमेष त्राणमिति भावः । ननु देवताप्रणामस्य प्रतिबन्धकोच्छेदः फलमित्युक्तं प्राक्
संप्रति संप्रसाद्याविच्छेदः फलत्वेनोच्यत इति पूर्वापरविरोध इत्याशङ्क्य नेत्याह ।
एतस्य चेति । एतस्याभिमतलाभस्य प्रत्युद्देशान्तिनान्तरायकरत्वात् तत्फलस्वोक्तिर-
विरुद्धेति भावः । ननु नमस्कारकर्मणः क्षणविध्वंसिनः कथं कालान्तरभाषिकलसाध-
कत्वं तत्राह । तच्चेति । क्षणिकत्वेऽपि तस्मिन्प्रायस्य भुवार्थापत्तिगम्यस्य फल-
भोगविनाशस्य फलजनकत्वमिति न काश्चित्तुपपत्तिरित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि

१. °व्याख्याश्रवणसंपादनरूपसमुचिताशीःप्रकाशनं T.; °व्याख्याश्रवणसंपादनरूपाशी-
समुचितधीप्रकाशनं T., M., C. २ दर्शयति C. ३ T. drops अत्र. ४ °प्राधान्याच्च
C., M., G., T'. ५ °प्रवणत्वममृतादपि संमतम् C. ६ C., G., T', and T. drop च.
७ प्रत्युद्देशमनेनैव T'. ८ °जन्मेन T. ९ परपुण्येन G., T'. १० इत्यत आह K.
११ °संसाय्यां D. १२ संबोधयत्वमु° K. १३ °च्यते तत्राह K. १४ °प्रधानत्वादिति K.
१५ °हेतुपादानात्मकत्वा° D., B. १६ तद्वर्भाषी भिरूपां D. १७ फलमुच्यते° K.

किं चात्र कामिनोऽपि कामरिपोरिति विरोधो ध्वन्यते । तेन लोको-
त्तरं चरितमस्य ज्ञातुं न शक्यत इति वस्तु । तेन चाद्भुतरूपेण
मध्यनिवेशितेन शृङ्गाररौद्रयोर्नैरन्तर्यकृतविशेषपरिहारः । देव्यां
देवस्य रतेरुपनिबन्धात् संभोगात्मा शृङ्गारः । देवताविषया रति-

देवतानमस्कारस्यावश्यकत्तव्यस्यैव कृतत्वान्नप्रस्तुताचरणं शेष इति भावः । इत्थं
नमस्कारस्य कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्यं संप्रति श्लोकतात्पर्यं विविनक्ति किं चात्रेत्यादिना
पाणिनिप्रमुखैरित्यतः प्राक्तनसंदर्भेण । विरोधो ध्वन्यते व्यज्यत इत्यर्थः । विरो-
धस्वरूपमाह । कामिनोऽपि कामरिपोरिति । कामिन इति शृङ्गारोपलक्षणं का-
मरिपोरिति रौद्रोपलक्षणम् । तथा च प्रालेयेत्यादिविशेषणद्वयप्रतिपादिताभ्यां पञ्चा-
वलीनिर्माणकामवहनाभ्यां शृङ्गाररौद्रयोरैकैकत्रावस्थानकृतो विरोधो ध्वन्यत इत्यर्थः ।
ननु तत्रैतमिरयोरिव कथमनयोरैकत्रावस्थानमित्याशङ्क्य देवस्यालौकिकमहिम-
स्वानुपपद्यत इत्याशयेनाह । तेन लोकोत्तरमिति । वस्तु ध्वन्यत इत्यनुषङ्गः । ततः
किर्मत आह । तेन चेति । अद्भुतरूपेणेति । लौकिकपुरुषस्यसंभावितस्वादि
भावः । मध्यनिवेशितेन मध्ये स्थापितेन । शृङ्गाररौद्रपेक्षया चास्य माध्यस्थ्यम् । नैर-
न्तर्यमकत्रानयोर्योगपद्यम् । अयमैत्र समाधिः । लोके कयोश्चित् कलहायमानयोरैकः
कोऽपि समर्थो माध्यस्थ्यमवलम्ब्य विरोधं समाधत्ते । एवमस्य महिमाप्यलौकिको
माध्यस्थ्यमाश्रित्य शृङ्गाररौद्रयोरपि विरोधं शमयति । विरोधनिवर्त्तनादेवास्य माध्य-
स्थ्यपदेशः । अलौकिकमहिमत्वाच्च न किञ्चिदसंभावितमस्तीति पिण्डितार्थः ।
तेन विरोधाभासालंकारोऽपि ध्वन्यत इति सिद्धम् । ननु शृङ्गाररौद्रयोरविरोध इत्युक्तं
कश्च शृङ्गारो विवक्षितः संभोगो विप्रलम्भो वैर्यपेक्षायामाह । देव्यामिति । संभो-
गात्मकत्वे हेतुमाह । रतेरुपनिबन्धादिति । अत्र रतिशब्देन पञ्चावलीनिर्माणोदि-
क्रीडाभिधीयते न तु रत्याख्यः स्थायीभावः । तस्य विप्रलम्भेऽपि संभवात् । अथ न
केवलं रौद्रशृङ्गारयोर्ध्वननाद्भनिरिव किं तु कवेर्देवताविषयाया रतेरपि ध्वननाद्भा-

१ कृतं विरोधं परिहरता T., C., G., M.; कृतविरोधं परिहरता T'. २ देव्या G., M.,
T'. ३ चरणदोषः K. ४ प्राक्तनेन स° D. ५ प्रतीताभ्यां K. ६ ततः किम् K.
७ अयमर्थः K. ८ यथा K. ९ D. drops अपि. १० वा अत आह K. ११ रतेरुपेति
K. १२ निर्मोणादिना K. १३ प्रलेपेऽपि D. •

रिति भावश्च । तथाविधभक्तिश्रद्धाभराद्विधुरान्तःकरणतयैव नम-
स्कृतेः कृतत्वात् । अन्यथोपहासादावपि नमस्कारः संभवति । यथा

बिन्दुद्वन्द्वतरङ्गिताग्रसरणिः कर्त्ता शिरोबिन्दुकं
कर्मेति क्रमशिक्षितान्वयंकला ये केऽपि
तेभ्योऽञ्जलिः ।

ये तु ग्रन्थसहस्रशाणकषणत्रुट्यत्कलङ्कैर्गिरा-
मुल्लेखैः कवयन्ति बिल्हणकविस्तेष्वेव संन-
हन्ति ॥ २० ॥

बध्निश्रेत्याह । देवताविषयेति । रतिरिह कवीनां राजदेवतार्च्यविषयेष्वभी-
प्सितवस्तुष्विव विषयसौन्दर्यजन्मा कश्चिदभिरतिविशेषः । भावश्चेति । ध्वन्यत
इति शेषः । रतिसङ्गावे विप्रतिपन्नं प्रति प्रमाणमाह । तथाविधेति । भक्तिः
ऋदेवतासौ पित्राशिविव प्रेमातिशयः । श्रद्धा तत्रैव विश्वासः । तत्र भक्तेस्तथा-
विधत्वं पूर्वोक्तरतिरूपत्वम् । कृतत्वात् कृतत्वानुमानादित्यर्थः । प्रयोगस्तु विमता
नमस्कृतिः पूर्वोक्तरतिरूपभक्तिश्रद्धातिशयपूर्विका कृता विहितक्रियात्वात् संध्या-
वन्दनवदिति । श्रद्धामहणं वृष्टान्तार्थं रतेरेवात्र सिषाधयिषितत्वात् । साभ्याहङ्गी-
कारे बाधकं तर्कमाह । अन्यथेति । अतत्पूर्वकत्वे स्वौपहासिकनमस्कारवदनुष-
कारकत्वात्फलमनुष्ठानं भवेत् विपरीतफलं वा स्यात् । उक्तं च । 'भ्रूवं कर्तुः
श्रद्धाविधुरमभिचाराय हि मर्त्याः' इति । औपहासिकनमस्कारमुदाहरति । यथेति ।
बिन्दुद्वन्द्वं विसर्गः । वृक्षस्तिष्ठतीत्यासौ सविसर्गस्य कर्त्तृत्वदर्शनाज्जलं पिबतीत्यासौ
शिरोबिन्दुकस्य कर्मत्वदर्शनाच्च सर्वत्र तयार्थैर्ब्रह्मः । तथा च पयः पिबति मुखं शोभत

१ °बन्धुरा° T'. २ अन्यथा प्रहासादावपि T. ३ °व्यगिरो C., M., G.; °व्यकथा
T'. ४ तेभ्यो नमः T., C., G., T'. ५ पूर्व कृता D. ६ बाधकतर्क° K. ७ कुर्यात्
K. ८ मलः K. ९ इव° K. १० तथा°को° K.

परमेश्वरः पुनरिह न परमभिमतदैवतमपि तु समुचितमपि भवति । निखिलभुवननिर्माणकर्मठस्य भगवतः श्रीकण्ठस्य ग्रन्थ-निर्माणावसरे नमस्कर्तुमुचितत्वात् । किं चात्र वाक्यार्थीभूतत्वा-द्विश्रान्तिधामत्वेन प्राधान्यमुपेयुषो भावध्वनेर्वस्वलंकाररस-

इत्याहौ पक्षः कर्तृत्वं मुख्यस्य कर्मत्वं च स्यादित्यर्थः । इत्यनेन क्रमेण शिक्षितः उपाध्यायैरुपदिष्टो योऽन्वयः पक्षसंघर्षः पक्षार्थसंसर्गो वा स एव कला विद्या येषां ते तयोक्ता अद्युत्पन्ना इत्यर्थः । तेभ्योऽञ्जलिर्नमस्कार इत्यर्थः । ग्रन्थसहस्राण्येषु श्राणास्तेषु कषणेन जुञ्जत्कलङ्कैर्भ्रंशयदोषैर्बहुमन्याभ्यासविशुद्धैरित्यर्थः । अद्युत्पन्ना एव मे लक्ष्यं नान्युत्पन्ना इति श्लोकार्थीत्यर्थम् । तेभ्योऽञ्जलिरित्यद्युत्पन्ननमस्कार उपहृत्यार्थः । परमार्थतत्त्वेषामनमस्कार्यत्वोक्तिरिति । इह न केवलमिन्द्रभूषणस्येष्टत्वावि-शिष्टत्वाभ्यामेवोपास्यत्वमपि स्वीचिन्त्यापनीत्याह । परमेश्वरः पुनरिति । औचि-त्ये हेतुमाह । निखिलेति । निर्माणशक्तिकामैर्य सावृक्षशक्तिर्नहेवताया एव नमस्कर्तुमुचितत्वादित्यर्थः । कर्मणि घटकः समर्थः कर्मठः । 'कर्मधुरैस्तु कर्मठः' इत्यमरः । "कर्मणि घटोऽठञ्" इत्यठञ्प्रत्ययः । "नस्तद्धिते" इति टिलोपः । अयेह पूर्वोक्तावादिध्वनीनामुपपत्तिपूर्वकमुपस्कार्योपस्कारकभावेनाङ्गाङ्गीभार्थसंकरमाह । किं चात्रेत्यादिना सूचित एवेत्यन्तेन । अत्र भावः पूर्वोक्तो रत्याख्यः । वस्वलंकाररसाश्च पूर्वोक्ता एव हेवताया अलौकिकमहिमत्वं विरोधाभासः शृङ्गार-रोहो च तेषां ध्वनिभिः सह भावध्वनेरस्त्येव संकर इति संबन्धः । अङ्गाङ्गीभाव-लक्षण इति शेषः । तत्र हेतुमाह । उपस्कार्येति । तत्र भावध्वनेरुपस्कार्यत्वाङ्गित्व-मन्येषां तूर्पस्कारकत्वाद्गुणत्वमिति विवेकः । तत्र भावध्वनेरुपस्कार्यत्वे हेतुमाह । प्राधान्यमुपेयुष इति । प्राधान्ये कारणमाह । विश्रान्तिधामत्वेनेति । पर्य-

१ °मते वैव° O. २ D. drops मषति. ३ °करणा° T., C., G., M. ४ °धैभृत° G. ५ °भानत्वेन C. ६ C. drops रस. ७ स्तोपाध्यायै° K. ८ K. drops यः ९ पद-संसर्गो वा K. १० लक्ष्या K. ११ श्लोकार्थः K. १२ °दितीदं D. १३ °शक्तिक्रमस्य K. १४ ताट्टकशक्तिहेवताया. १५ कर्मशीलस्तु K. १६ °उपकार्योपकारक° K. १७ °भावेन संकर इत्याह K. १८ K. drops तु.

ध्वनिभिः सहास्त्येवोपस्कार्योपस्कारकभावेन संकर इति त्रिवि-
धोऽपि सूचित एव ध्वनिः ॥

पाणिनिप्रमुखैस्तैस्तैः सर्वशास्त्रविशारदैः ।

इह तावत् त्रिधा शास्त्रमभ्यधीयत तत्र च ॥३॥

शब्दप्रधानं वेदाख्यं प्रभुसंमितमुच्यते ।

ईषत्पाठान्यथापाठे प्रत्यवायस्य दर्शनात् ॥४॥

वसानभूमित्वेनेत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह । वाक्यार्थीभूतत्वादिति । इति श्लोक
व्याख्याय संप्रति प्रेक्षावतां प्ररोचनार्थं स्वधर्मप्रतिपाद्यमर्थं प्रतिज्ञातमाद्यैः तदु-
पयोगितयोपदेशत्रैविध्यं तावदाह । पाणिनीत्यादिश्लोकचतुष्टयेन । शासना-
च्छास्त्रमुपदेशः कर्त्तव्याकर्त्तव्यबोधकं पौरुषेयमपौरुषेयं वा वाक्यम् । तदुक्तम् ।

‘प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥’

इति । तच्छास्त्रं त्रिधा प्रभुसंमितं मित्रसंमितं कान्तासंमितं चेति । क्रिमर्षां
लक्षणमित्यपेक्षायामेकैकशो निरूपयति । तत्र चेति । तत्र त्रयाणां मध्ये यद्वेदाख्यं
शास्त्रं तैत् प्रभुसंमितं राजतुल्यमित्यर्थः । एतेरेवोपपादयन्नस्य लक्षणमाह । शब्द-
प्रधानमिति । यत्र शब्दप्रधानं शास्त्रं तत् प्रभुसंमितमित्यर्थः । यथा प्रभुर्वा-
ह्मात्रेण पुरुषं प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति विपक्षे दण्डयति चैव वेदोऽपि विधिर्षो-
डशैव पुंसां प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुर्विपक्षे प्रत्यवायं चापादयति । शब्दप्रधानमित्य-
नेनार्थस्य प्राधान्यमात्रनिषेधः । स्वरूपनिषेधे तुर्मत्तप्रलपितवदप्रवर्त्तकत्वापार्त्तान् ।

१ T. drops अपि. २ सूच्य एव O. ३ ईषत्पठान्यथाभावे पाठस्य सुरितं यत्.
T., C., G., M. ४ वाक्यार्थभूतं K. ५ प्रेक्षावन्मनःप्ररोचनार्थं K. ६ स्वधर्मन्वे प्रति° K.
७ पुंसो K. ८ सुहृत्संमितं D. ९ चेत्यर्थः K. १० काव्यत्र प्रभुसंमितादीनि कियन्ति तेषां
लक्षणानीत्याद्यङ्गस्य ताप्येकैकशो K. ११ D. drops तत्. १२ तदेवो° K. १३ K.
drops यत्र. १४ K. drops विधि. १५ °निषेधेऽत्र मत्त° K. १६ °प्रवर्त्तकत्वात् K.

इतिहासादिकं शास्त्रं मित्रसंमितमुच्यते ।

अस्यार्थवादरूपत्वात् कथ्यते ऽर्थप्रधानता ॥५॥

शब्दश्चात्र विधिप्रत्ययोपलक्षितं वाक्यं तस्य प्राधान्यं प्रवर्त्तकत्वम् । ननु पुरुष-
प्रवृत्तिरूपां भावनां विदधानः प्रत्यय एव प्रवर्त्तकः तस्य प्रेरणार्थं विधानात् तत् कथं
वाक्यं प्रवर्त्तकमिति चेदहो पेलवमाहि पाण्डित्यमायुष्मतो येन प्रत्ययः प्रवर्त्तक
इत्याकलयता स च विशिष्ट इति नाकलितम् । तदाकलने वाक्यमेव प्रवर्त्तकमि-
ष्यति किं नाकलयेः । तथाहि । न हि भावयोरित्युक्ते कश्चित् प्रवर्त्तते किं त्विद-
मनेनैवं भावयेदिति । तथा सत्यंशत्रयविशिष्टभावनाभिधायी प्रत्ययः प्रवर्त्तक इति
वाक्यमेव प्रवर्त्तकमित्युक्तं भवति । तदुक्तमाचार्यैः कारिकायाम् ।

‘ क्रियाद्यपेक्षितैः पूर्णैः समर्थैः प्रत्ययो विधी ।

तेन प्रवर्त्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन् चोदनीच्यते ॥ ’

इति । तत्सुष्ठुक्तं वाक्यमेव प्रवर्त्तकमिति । तत्र परमेवेदं शब्दप्रधानमिति । शब्द-
प्राधान्ये हेतुमाह । ईषदिति । पठ्यते इति पाठो वेदः तस्यान्वयापाठेऽन्यथो-
च्चारणेऽपि यतो दुरितमन्यथानुष्ठानेऽननुष्ठाने वा प्रत्यवाय इति किमु वक्तव्यम् ।
अध्ययनविधेः क्लृप्तवर्थावबोधपर्यवसितत्वासिति । तस्माच्छब्दप्रधानं ततः प्रमु-
संमितं वेदाख्यं शास्त्रमित्यर्थः ॥

अथ मित्रसंमितमाह । इतिहासेति । तस्य लक्षणं सोपपत्तिकमाह । अस्येति ।
अर्थप्रधानं शास्त्रं मित्रसंमितमित्यर्थः । अर्थाथौ वाक्यार्थौ न पदार्थस्तस्याप्रवर्त्तक-
त्वात् । प्राधान्यं च प्रवर्त्तकत्वमेव । अर्थप्राधान्ये हेतुमाह । अर्थवादरूप-
त्वादिति । इतिहासादयो न वेदवदेवं कुर्यादिति विधिबलेन पुरुषं प्रवर्त्तयन्ति
किं तु पूर्वपुरुषैश्चरितवर्णनामुखेन सुहृदिव युक्तिभिरनुनीय प्रवर्त्तयन्तीत्येवमा-
धान्यमित्यर्थः ॥

१ °हासपुराणादि T., C., G., M. २ सुहृत्संमित° T., C., G. ३ °मिष्यते T.,
C., M. ४ कश्चिदपि K. ५ किञ्चिदने° K. ६ K. omits अन्यथापाठे. ७ °पयंस्तन्ति°
K. ८ D. drop अर्थः. ९ प्रवर्त्तकत्वं च प्राधान्यम् K. १० न तदेषं कुर्या° D.
११ °पुरुषा° D. १२ °वर्णन° D. १३ °त्यर्थः । प्रधानतेति प्राधान्यमित्यर्थः K.

ध्वनिप्रधानं काव्यं तु कान्तासंमितमीरितम् ।
शब्दार्थौ गुणतां नीत्वा व्यञ्जनप्रवर्णं यतः ॥६॥
एष विद्याधरस्तेषु कान्तासंमितलक्षणम् ।
करोमि नरसिंहस्य चाटुश्लोकानुदाहरन् ॥७॥

अथ कान्तासंमितं तल्लक्षणं चाह । ध्वनीति । ध्वनिप्रधानं शास्त्र कान्तासंमित-
मिति लक्षणं तच्च काव्यमित्यर्थः । ध्वनिलक्षणं तु वक्ष्यते । प्राधान्यं तु प्रवर्णकत्व-
मेव । तस्य कान्तासंमितत्वमुपपादयति । शब्दार्थाविति । शब्दार्थाविवह वाच्य-
वाचकौ लक्ष्यलक्षकौ च तयोर्गुणत्वमुपसर्जनत्वं तच्च ध्वनिजननमात्रोपक्षीणत्वात् ।
व्यञ्जनप्रवर्णं ध्वनिप्रधानम् । तद्वयमर्थः । यथा कान्ता कटाक्षवीक्षणमन्द्हासमधुर-
भाषणादिभिः पुरुषं रञ्जयन्ती व्यञ्जनव्यापारेणैव सर्वे कारयति एवं काव्यकलापि
शब्दार्थोभयशक्तिमूल्या व्यञ्जनवृत्त्या सहृदयहृदयाङ्गादिकया चमस्कुर्वती रामा-
दिवद्वर्तित्तद्यं जनेन न रविणादिवदिति^१ ध्वनयन्ती सरसतामापाद्य पुंसः कर्त्तव्ये
प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति चाकर्त्तव्यादिति कान्तासंमितमिदं शास्त्रमितीत्युपपदेशत्र-
यं विविच्य तत्रे तृतीयनिरूपणं स्वप्नेन्यकृत्यमिति प्रतिजानीते । एष इति । एष
विद्याधरो विद्याधराख्यः । अहमिति शेषः । करोमीत्युत्तमपुरुषप्रयोगात् । 'स्यानि-
व्यपि' इति वचनादप्रयोगः । तेष्विति । तेषु शास्त्रेषु तन्मध्ये इत्यर्थः । कान्ता-
संमितलक्षणं काव्यलक्षणमित्यर्थः ; एतेन काव्यलक्षणं विषयः । तज्ज्ञानं प्रयो-
जनम् । तयोः साध्यसाधनभावः संबन्धः । 'तज्ज्ञानासुरधिकारीति स्वप्नेन्यस्यानु-
बन्धवत्तुष्टयं सूचितम् । पुण्यश्लोकश्चरितनिबन्धनात् प्रबन्धप्रतिष्ठां मेदेहाह ।
नरसिंहस्येति ॥

१ करोति C., T., G. २ संमितं तल्लक्षं K. ३ काव्याख्यमिं K. ४ ध्वनिलक्ष्यते
D. ५ शब्दार्थाविवे D. ६ प्रेक्षणं K. ७ शब्दं K. ८ K. omits जनेन. ९ D.
inserts वर्तित्तद्यं after न. १० D. inserts च after इति. ११ D. drops तत्र.
१२ स्वयं मन्थकृत D. १३ K. drops विद्याधरः. १४ सोऽहमिति D. १५ मध्ये K.
१६ जिज्ञासुं K. १७ D. drops स्व. १८ प्रबलप्रतिं K. १९ मन्थन आह K.

अन्तरेण नरसिंहभूपतिं

नेतरोऽस्ति मम वाङ्मयोचितः ।

चन्द्रचूडमपहाय जाह्नवी-

वारि वोढुमपरः क ईश्वरः ॥ ८ ॥

विश्वोल्लङ्घनजाङ्घिकीं वितनुते कीर्त्तिं विधत्ते श्रियं
हेलाधिकृतयक्षराजविभवां चिन्ताकरं हन्त्यघम् ।

अनु रघुरामादीन् पुरातनान् पुरुषधैरैर्यानुपेक्ष्य किमित्याधुनिकं पुरुषमधिकरो-
पीत्याशङ्क्याह । अन्तरेणेति । पुरातनत्वमप्रयोजकम् । गुणनिधित्वप्रयोजक-
गरिमादिना तु नरसिंहो रामादीनतिशेते इति भावः । अश्वेश्वरनरसिंहयोर्निरपेक्षे
वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बभावेन वाङ्मयजाह्नवीवारिरूपसमानधर्मनिर्देशान्
कृष्टान्तालंकारः ॥

अनु 'काव्यालोपांश्च वर्जयेत्' इति काव्यालोप एव निषिद्ध इति कुतः काव्यनि-
र्माणावकाशः कुतस्तरां तल्लक्षणप्रणयनप्रसक्तिः कुतस्तमां चै नरसिंहचाट्टाहरणवाच-
स्याशङ्क्याह । विश्वोल्लङ्घनेति । जङ्घया चरतीति जाङ्घिकी जङ्घाला शीघ्रगा-
मिनीति यावत् । 'जङ्घालोऽस्तिजवस्तुल्यौ जङ्घाकारिकजाङ्घिकौ' इत्यमरः "चरति"
इति ढक् । "टिड्ढाणञ्—" इत्यादिना ङीप् । विश्वध्यापिनीत्यर्थः । चिन्ताकरं-
माधिजनकमर्थं पापं हन्ति पुण्यश्लोकेगुणवर्णनावित्यर्थः । रसान् झृष्टारामादीन् ।
चेतसः परिस्पन्दानपहन्तीति परिस्पन्दापहं विक्षेपहरमित्यर्थः । "अन्येष्वपि कृतयते"
इत्यपिशाब्दानुप्रत्ययः । अत्र सर्वत्र कथेर्वधायोगं सहस्रयानां चेति शेषः । पूर्वैश्चा-
थमर्थः प्रतिपादितः ।

१ भूपतेर्ने° C., G. २ गुणराशिमन् नरसिंहो D. ३ K. drops च. ४ °वाचैति ।
तथाह K. ५ K. omits जङ्घया चरतीति. ६ "टिड्ढाण" इति ङीप् D. ७ °करणमा°
D. ८ D. drops गुण. ९ परिस्पन्दनमप° K. १० K. omits सर्वत्र.

दुग्धे स्वादुतरान् रसान् त्रितरति स्फारं

• कलाकौशलं

काव्यं निर्वृतिमावहत्यपि परिस्पन्दापहं

चेतसः ॥ १९ ॥

कवयत इति कविस्तस्य कर्म काव्यं तच्चार्थावर्णनात्मकम् ।
यदुक्तम् ।

‘परिवडुइ विष्णाणं संभाविज्जइ जसो विसर्पन्ति गुणो ।

सुर्वइ सुपुरुसं चरिअं’ किं ‘सं जेण णं हरन्ति कुंवालाया ’ १०

‘काव्यं यशसेऽर्पकृते—’ इत्यादि च । तदेवमनेकश्रेयःसाधनतया काव्यं न
हेत्येव । निषेधो मुद्राराक्षसाद्यसत्काव्यविषयतया व्यवस्थापनीयः । अन्यथा
सामायणादीनामपि हेयत्वप्रसंगार्थित भावः ॥

एवं कान्तासंमितोपदेशस्य स्वरूपं प्रामाण्यं च निरूप्य ^१संप्रति तत्र काव्यशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तं सूचयन्निरचनमाह । कवयत इत्यादिना । कवयते वर्णयतीति
कविः कवयिता । कव वर्णन इति धातोरीणादिक इकारप्रत्ययः । तस्य कर्म
काव्यमिति ब्राह्मणादिस्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । ननु कविकर्मणः काव्यत्वे तैर्प्येटनादी-
नामपि काव्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह । तच्चेति । तर्था कर्मार्थात् सान्भार्यात्
काव्यशब्दस्य वर्णनार्थशब्दप्रकृतिकत्वलक्षणावर्णनात्मकमेव लभ्यत इति नाति-
व्याप्तिरित्यर्थः । एतेन वर्णनात्मा संदर्भविशेषः काव्यमिति लक्षणं तदेव प्रवृत्ति-
निमित्तं च काव्यशब्दस्येत्युक्तं भवति । अत्र च संमतिमाह । यदुक्तमिति

१ वितते G. २ क्रियाकौ° D. ३ परिस्पन्दापहं° T., G. ४ परषवज्जइ D.
५ संभाविताह D. ६ विवप्यति D. ७ गुणा D. ८ सुचइ D. ९ सुपुष° K.
१० षस्यि° D. ११ किं जं D. १२ D. drops ण. १३ कट्टावावा D. १४ विगेयम्
K. १५ तत्र संप्रति K. १६ इत्यादि D. १७ तत्तरतनादिना° K. १८ इत्यत आह K.
१९ D. omits च. २० K. drops साम्भार्यात्

शाणोत्कीर्णमिवोऽञ्जलयुति पदं बन्धोऽर्धनारीश्वर-
 श्लाघालङ्कनजाङ्घिको दिवि लतोद्भिन्नेव
 चार्थोद्भतिः ।

किञ्चित्पीडितचन्द्रमण्डलगलत्पीयूषहृद्यो रसः
 तत् किञ्चित् कविकर्म मर्म न पुनर्वाग्-
 डिण्डिमाडेम्बरः ॥ १० ॥

कृत्वा काव्यमवाप विश्वमहितां कीर्तिं कवि-
 ग्रामणीः

‘शाणस्तुनिकर्षः कषः’ इत्यमरः । तत्रोत्कीर्णमुत्तेजितम् । उञ्जलयुति शाणोद्भी-
 मणिकल्पमित्यर्थः । बन्धः पदसंघटना । अर्धेन नारी सा चासावीश्वरश्च तस्य श्लाघा
 संघटनासौभाग्यं तल्लङ्घने जाङ्घिकः शीघ्रगामी अर्धनारीसंघटनवर्द्धवषम इत्यर्थः ।
 “चरति” इति टक् । दिव्युद्भिन्ना लता विद्युलता । अर्थोद्भतिर्यस्फुरणम् । किञ्चित्-
 पीडितमीर्षपीडितमन्यथा विरसं भवेदिति भावः । हृद्यस्य प्रियो हृद्यः । “हृद्यस्य
 प्रियः” इति यत्प्रत्ययः । यत्रैते गुणास्तदेव किञ्चित् किमापि लोकोत्तरं कविकर्म
 काव्यं मर्म रहस्यमन्यथा कर्णकोलाहल इत्यर्थः ॥

अथ विश्वोल्लङ्घनेति श्लोके यत् काव्यस्थानेकश्रेयस्करत्वमुक्तं तद् वृष्टान्तैर्व्यनक्ति ।
 कृत्वेति । किं बहुना चतुर्वर्गचिन्तामणिरियं कविता नाम । तस्मात् काव्यं
 कर्त्तव्यं व्योख्यातव्यं चेति भावः ॥

१ शाणोत्कीर्णं D. २ मिहोञ्जलं G. ३ किञ्चित्पूणितं D. ४ नर्म T., G.; लक्ष्म C.
 ५ डिण्डिमाडेम्बरः D. ६ निकष इत्यं D. ७ त्रोत्कीर्णं D. ८ मिति भावः D.
 ९ स K. १० संघटनं K. ११ जङ्घया “चरति” D. १२ किञ्चित्पूणितं D.
 १३ षन्निपीडितं D. १४ K. inserts श्रोतव्यं after कर्त्तव्यं.

श्रीहर्षः श्रियमद्भुतां हरिहरो लेभेऽर्जुन-
क्षमाभुजः ।

मृत्योस्त्रासमपाचकार मलयक्षमामण्डलाखण्डल-
स्तत् किञ्चिन्न विलोक्यते न क्विल यत्
काव्यात् समुन्मीलति ॥ ११ ॥

प्रतिभा बहुशास्त्रदर्शिता

बहुधा काव्यविदां च शिक्षया ।

मुहुरभ्यसनं मनीषिभिः

कथितं कारणमस्य संभवे ॥ १२ ॥

शब्दार्थगुणालंकाराः प्रतिभान्त्यनयेति प्रतिभा^१ शक्तिः यया

तदेवं ग्रन्थारम्भं समर्थं संप्रति न सर्वसुलभं काव्यनिर्माणं किं तु केषांचिदेव
सुकृतिनामिद्यं विद्येति दर्शयितुं तदुत्पत्तिसामग्रीमाह । प्रतिभेति । श्लोकं स्वयमेव
व्याचष्टे । शब्दार्थत्यादि । प्रतिभान्ति स्फुरन्तीत्यर्थः । प्रतिभेति । “भातुञ्चोप-
सर्गे” इत्यङ्प्रत्ययः । “अकृत्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति करणार्थता । शक्तिः
कविस्वर्गीजरूपः संस्कारविशेष इति काव्यप्रकाशः । तत्संज्ञावे किं प्रमाण-
मित्याशङ्क्य कार्यलिङ्गानुमानमाह । यया विद्येति । सर्वा काव्यक्रिया शक्तिविशेष-
पूर्विका क्रियात्वात् स्फोटोदिवत् शक्त्यभावे कार्यमेव न स्यात् अतएव स्फोटव-

१ भेजे C. २ क्षमाभुतः D., T. ३ शीलनं C. ४ बहुरं G. ५ च सुलभं K.
६ K. drops प्रतिभेति. ७ K. drops प्रत्ययः. ८ बीजः K. ९ प्रकाशे K.
१० कायंवात् D. ११ स्फोटादिकार्यवत् D. १२ अग्रावस्फोटं D.

विना काव्यं कर्तुमेव न क्षमते कविः कुर्वन् वा हास्यास्पदं भवति । अकवितैव वरं कुकवितायाः । कुकविता हि कायानपेत-मनस्कं मरणम् । बहुशास्त्रदर्शिता व्युत्पत्तिः । सर्वपथीनाः खलु कवयो भवन्ति । प्रतिभायाः प्रागुपादानं व्युत्पत्त्यपेक्षया प्राधान्य-द्योतनाय व्युत्पत्तिमान्द्याविर्भूतदोषापाकरणाय प्रभविष्णुत्वात्

इति प्रमाणतर्काभ्यां शक्तिसिद्धिरित्यर्थः । अथापि शक्त्यनङ्गीकारे शेषमाह । कुर्वन् वेति । कुकाव्यकरणादिति भावः । नन्वभावाद् भावोऽतिरिच्यत इति न्यायात् ककाव्यकरणमपि श्रेय इत्याशङ्क्याह । अकवितैवेति । कुत इत्यत आह । कुकविता हीति । कायानपेतमनस्कं मरणं जीवनमरणमित्यर्थः । कुजी-वनात् जीवनमिव कुकवित्वाद्कवित्वमेव वरम् । त्वक्तन्यायस्तु गुणविषय इत्या-शयः । तस्मात् सिद्धं प्रतिभापि कारणमन्यथा सर्वोऽपि कवयेदिति । बहुशास्त्र-दर्शितेत्यस्य व्याख्यानं व्युत्पत्तिरिति । संगतिमह इत्यर्थः । शास्त्रग्रहणं लोक-स्याप्युपलक्षणम् । त्रैगुण्योद्भवस्य लोकचरितस्यैवातिविश्वित्रस्य नानारसस्यं प्राये-णात्र वैपर्यत्वात् । तथा च लोकव्यवहारेष्वेवैतैर्ज्ञेतिहासपुराणकलादिसकल-विद्याकौशलमप्यर्थैर् कारणमित्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । सर्वपथीना इति । सर्वान् पथः पूर्वोक्तलोकवशादिमार्गान् व्यामुवन्तीति सर्वपथीनाः सर्ववेदिन इत्यर्थः । अन्यथा काव्यनिर्माणस्य कुष्करत्वादिति भावः । “तत्सर्वदेः पथ्यङ्गकर्मपन्नपात्रं व्यामोति” इति स्वप्नस्ययः । श्लोके प्रतिभाया व्युत्पत्तेः प्रागुपादाने कारणमाह । प्रतिभाया इति । प्राधान्ये हेतुमाह । व्युत्पत्तिमान्द्येति । न ह्यव्युत्पत्तिशेषं प्रतिभेवाप्रतिभाशेषं व्युत्पत्तिस्तिरोर्धाम् प्रभवति । अतः प्रतिभायाः प्राधान्यमि-त्यस्याः प्रागुपादानं युक्तमित्यर्थः । बहुधा बहुशास्त्रदर्शितेत्यन्वयः । बहूनां शास्त्राणां

१ कर्तुं काव्यमेव D. २ क्षमते D., शक्यते C., D. G., and C. drop कविः
३ क्त्वा हां C. ४ हासां G., C. ५ मनस्कमरणं T. ६ ध्वननाय T., G., C., M.
७ भावो विरिच्यते D. ८ कारणमेव K. ९ कायानपेतेति जीवनम् K. १० सस्यैव K.
११ वर्णमानन्वात् D. १२ व्यवहारद्वेदं D. १३ वेदाङ्गशाब्देति D. १४ कौशलमत्र K.
१५ प्रतीताया D. १६ तिरोधातुमीष्टे K.

प्रतिभायाः । काव्यं कर्तुं विदन्ति विन्दत इति काव्यविदः कवयः सहृदयाश्च वेत्तिविन्दत्योरावृत्त्यां ग्रहणात् परस्फुरतः प्रकृतिश्लेषस्य महिम्नाभिधीयन्ते । तेषां हि शिक्षया काव्यकरणविचारयो-

बहुधा बहुशो दर्शनं व्युत्पत्तिरित्यर्थः । अथाभ्यासाख्यकारणनिरूपणाय व्याचष्टे । काव्यविदामित्यादि । काव्यविदः कवयः सहृदयाश्चाभिधीयन्त इति संबन्धः । ननु कथं काव्यविच्छेदस्यैकस्योभयार्थत्वमित्याशङ्क्यां यथैतत्तथा व्युत्पाद्यति । काव्यं कर्तुं विदन्ति विन्दत इति काव्यविद इति । अत्रायं विवेकः । काव्यं कर्तुं विदन्ति जानन्तीति व्युत्पत्त्या काव्यविदः कवय उच्यन्ते । विद ज्ञान इति धातोः क्विप् । अयं काव्यं विन्दते विचारयन्तीति व्युत्पत्त्या तु काव्यविदः काव्यपरीक्षकाः सहृदयाः कथ्यन्ते । विद विचारण इति धातोः क्विप् । ननु तथाप्येकोच्चारणे कथमेकस्यानेकार्याभिधायकत्वं तत्राह । परस्फुरत इति । काव्यविदामित्यत्र क्विपोः कर्तृवाचिनोरुभयत्रैकार्यत्वात् प्रकृतविच्छेदस्य ज्ञानविचारयोः श्लेषत्वादयं प्रकृतिश्लेषः । तस्य महिम्नेति । इहार्थद्वयस्यापि प्रैकारणिकत्वेनैकत्र नियन्तुमशक्यत्वादेकोच्चारणेऽप्युभयत्राभिधाया निरङ्कुशत्वावित्यर्थः । ननु श्लेषस्य किमर्थं परस्फोरकमत आह । वेत्तिविन्दत्योरिति । विद ज्ञाने विद विचारणे इत्यनयोर्धात्वोर्विदविदेति द्विरावृत्त्या ग्रहणे एक एवायमर्थद्वयेऽप्यावर्त्तत इत्येकत्वानुसंधानाच्छ्रुष्टता स्फुरत्येवेत्यर्थः । ननु भिन्नार्थाविमो धेनू भिन्नावेषेति कथमयं श्लेषः । यत्रैकस्यानेकार्यत्वं तत्रैव श्लेषव्यवहारसिद्धिश्चेत् सत्यम् । सावृत्त्यादेकत्वाभ्यवसायादशेष इत्यलंकारसर्वस्वकारः । एवं काव्यविदामित्यत्र प्रातिपदिकार्थं व्याख्याय विभक्त्या योजयन्नभ्यसन-

१ विदन्ति वा T., G., C. २ 'रावृत्त्यर्थे' T., G. ३ प्रकृतं G. ४ विधीयं C., M. ५ T., G., and C. omit दि. ६ 'विचारकरणयो' T. ७ 'पणाय काव्यविदामित्यादि व्याचष्टे D. ८ D. inserts काव्यमित्यादि after काव्यविदामित्यादि. ९ K. drops कथं. १० न्याशङ्क्य K. ११ K. drops काव्य. १२ रतः प्रकृतिश्लेषस्येति K. १३ काव्यविद इत्यं K. १४ क्विप्सुपः D. १५ कर्त्तृवाचिनः D. १६ तत्र कृते D. १७ प्राकरणिकेन D. १८ किमुत तत् स्फोरकं D. १९ नामिन्ना K. २० K. omits धातु. २१ K. drops इत्यलंकारसर्वस्वकारः. २२ 'पदिकार्थं D.

रविच्छेदेन परिशीलनमभ्यासः । अनवरतमभ्यस्यतामेवं कवीनां
वाक्यानि पाकमासादयन्ति । पाकस्तु रसोचितशब्दार्थनिबन्ध-
नम् । श्रवणसुधास्यन्दिनी पदव्युत्पत्तिः पाक इत्यन्ये । पदानां
परिवृत्तिवैमुख्यं पाक इत्यपरे ॥

शब्दार्थोऽवपुरस्य तत्र विबुधैरात्माभ्यधांयि ध्वनि-
श्रवाकैरिव केश्विदस्य न पुनः सत्तापि
संभाव्यते ।

कर्तुं लक्षणमक्षमैरयमनिर्वाच्यः परैरुच्यते

भाक्तोऽन्यैः समुदीर्यतेऽस्य हि ततो ब्रूमः

स्वरूपं वयम् ॥ १३ ॥

शब्दार्थमाह । तेषामिति । काव्यविदामित्यर्थः । कर्त्तरि षष्ठीयम् । शिक्षया एवं कुर्या-
देवं विचारयेदित्युपदेशेन तथैव काव्यस्य करणं विचारणं च परिशीलनं तदेवाभ्यसन-
मित्यर्थः । अभ्यासस्य प्रयोजनमाह । अनवरतमिति । पाकशब्दार्थमाह । पाक-
स्त्विति । रसाः शृङ्गारादयः । तेषां मृदूद्वतादिभेदभिन्नत्वानुचितशब्दार्थगुम्फनात्त-
द्वचस्त्रनसमर्था सती सा पदवृत्तिः कर्णामृतवर्षिणी भवति । अतो रसास्वादेचित-
शब्दनिष्पत्तिः पाकः स चाभ्याससाध्य इति सफलोऽभ्यास इत्यर्थः । अयं च
पाकः कालिदासादिप्रबन्धेषु प्रसिद्ध एव । मतान्तरमाह । पदानामिति । परिवृत्ति-
वैमुख्यं विनिमयासहिष्णुत्वम् । एतदेव वैत्रीशाब्धेति चोख्यायते । यथास्मदीय-
श्लोके चन्द्रोदयवर्णने ।

१ G. and C. insert हि after एव. २ रसोदितं C. ३ इत्येके G., T. ४ पदा-
न्तरपरिवृत्तिं G., T., C., M. ५ इत्यन्ये T. ६ षष्ठी यया K. ७ प्रयोजयेदित्युपदेशेने K.
८ गुम्फना तद्व्य D. ९ सा सा पदं K. १० रसोचितं K. ११ इति ख्यायते D.

शब्दार्थवपुस्तावत् काव्यं वपुषि च केनाप्यात्मना भवितव्य-
मात्मा च ध्वनिरेव तस्य चाभावं मन्यमाना लोकायतिका इव

निशाकरकरस्पर्शान्निशया निर्वृतात्मना ।

अमी स्तम्भादयो भावा व्यज्यन्ते रज्यमानया ॥

अत्र निशादिपदस्थाने क्षपादिपदान्तरप्रक्षेपे पदानां परस्परमैत्रीभङ्गः । तदेवं
शक्तिव्युत्पत्त्यभ्यासा मिलिताः काव्योत्पत्तौ कारणं न स्वैकैकमिति प्रतिभेत्त्यादि-
श्लोकार्थः ।

अथेह ध्वनिनिरूपणं प्रथमोन्मेषार्थः । न चासंदिग्धमप्रयोजनं च निरूपणमर्ह-
तीति संदेहबीजं प्रयोजनं च दर्शयन् ध्वनिनिरूपणं प्रतिजानीते । शब्दार्था-
विति । अस्य काव्यस्य । तत्र वपुषि । अस्य ध्वनेः । सत्तापि न संभाष्यते अप्रामा-
णिकत्वान्नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । लक्षणमिति । गुणालंकारव्यावर्त्तकं धर्मनिरूप्यार्थः ।
अनिर्वाच्यः सहृदयहृदयंकसंवेद्यो न तु निर्वक्तुं शक्यः । भाक्त औपचारिकः ।
ततो विप्रतिपत्तिसङ्गावात् । अस्य ध्वनेः स्वरूपं वयं सिद्धान्तिनो ह्रूमः । तद-
यमर्थः । शब्दार्थशरीरं काव्यं तत्र ध्वनिरात्मेति सिद्धान्तः । तत्र त्रेधा पूर्वपक्षः ।
तत्र ध्वनिरेव नास्तीति प्रथमः । अस्यनिर्वाच्य इति द्वितीयः । निर्वाच्यो भाक्त
इति तृतीयः । एतत्पक्षत्रयनिरासेन ध्वनिकारसिद्धान्तावलम्बान् ध्वनिरूपस्वरूपं
प्रमाणलक्षणाभ्यां निरूपयाम इति । नन्वेतावता किमत्र प्रयोजनमुक्तं किं वा संदेह-
कारणमित्याशङ्क्य यथैवं तथा श्लोकं ध्याचष्टे । शब्दार्थेति । ततः किमत
आह । वपुषि चेति । अन्यथास्य निरात्मकत्वे वक्ष्यमाणगुणालंकारजातमशेष-
मपि शब्दशरीरमण्डनमापद्यतेति भावः । तस्मात्सैव निरूप्यतां किं ध्वनिसाधनेने-
त्यत आह । आत्मा च ध्वनिरेवेति । अतः काव्यकान्ताशरीरस्य जीवितसि-
द्धिरेव ध्वनिसाधनस्य प्रयोजनमिति प्रथमपादार्थः । द्वितीयतृतीयाभ्यां तु संदेहका-
रणं वादिविप्रतिपत्तिः प्रतिपाद्यत इति ध्याचष्टे । तस्य चेत्यादिना । एवं त्रिधा
वादिविप्रतिपत्तिमुपन्यस्य तत्राप्यपक्षप्रतिक्षेपं पक्षानुवादपूर्वकं प्रतिजानीते ।

१ T. and C. drop च. २ तस्याभावं C. ३ चैकैकं K. ४ अप्ये ध्वनिं D.
५ व्यावर्त्तकधर्मं K. ६ द्वेषा D. ७ पूर्वः पक्षः K. ८ वपुषीति K. ९ आत्मा चेति K.
१० ०क्षेपं प्रतिक्षे (क्षि) प्य D.

केचन नास्ति ध्वनिरित्याचक्षते । अपरे तु वाग्गोचरतामवतारयितु-
 मेयं न शक्यत इति ब्रुवते । अन्ये तु भाक्तमेनं भाषन्ते ।
 तदेवमुपस्थितासु तिसृषु धिमतिषु समयमपेक्षमाणस्य शब्दस्या-
 र्थबोधकत्वमिति न विचारितरमणीया वाच्याद्धर्मतिरिच्यमानता
 प्रतीयमानस्येति मन्धानानभाववादिनः प्रति प्रथमं घदामः ।
 ननु ध्वनिर्नास्तीति प्रतिज्ञाविरोधः । ध्वनिरित्यनेन विधिर्नास्ती-
 त्यनेन च निषेधस्तयोश्च परस्परविरुद्धयोरेकस्मिन् धर्मिणि तिमिरा-
 तपयोरिव सहानवस्थानदुःस्थयोरेव निर्धारितत्वात् । न चात्र
 विरोधपरिहारप्रयोजकयोः देशकालयोरन्यतरस्याप्युपादानमस्ति

तदेकैर्मिव्यादिना घदाम इत्यन्तेन । विमतिषु विप्रतिपत्तिवित्यर्थः । अभाव-
 वादिनां मतमनुव्रति । समयमिति । समयः संकेतः । इति शब्दो हेत्वर्थः ।
 समयमपेक्ष्यैव शब्दस्य बोधकत्वात् तमन्तरेण न कश्चिदर्थः प्रतीयते । यस्तु प्रती-
 यते समासोक्तिपर्यायोक्त्यासौ सोऽपि यथासंभवं जहत्याजहत्या वा कथाचि-
 क्क्षणपथा प्रतीयमानो वाच्योपस्कारकः सन् न वाच्याद् व्यतिरिच्यत इत्यभाव एव
 ध्वनेरिति भामहप्रभृतयो मन्यन्ते तदेतदनुय तावन्निरस्यति । नन्विति । ध्वनि-
 र्नास्तीति ध्वनिं पक्षीकृत्य तस्य नास्तित्वाप्रतिज्ञाने प्रतिज्ञावर्थात्वात् इत्यर्थः ।
 व्याघातमाविष्करोति । ध्वनिरिति । स एवास्ति नास्ति चेति व्याघात इत्यर्थः ।
 नैवेकास्मिन्नपि धर्मिणि घटासौ देशभेदात् कालभेदाद्वा भावाभावावौ व्यवस्थितावुप-
 लभ्येते तद्विहायविरोध इत्येवाशङ्क्याह । न चात्रेति । नास्ति न संभवति ध्वनेः
 क्वापि कदाप्यनङ्गीकारादिति भावः । तदुपादाननिषेधस्य प्रसक्तमाह । येनेति ।
 येन देशकालोपादानेनेत्यर्थः । विरोधसमाधानार्थं प्रसक्तस्यायं निषेध इत्यर्थः ।

१ अपरे च गोचरं D., अपरे वाग्गोचरं T. २ 'यितुं न श' T. ३ पवमुं C.
 ४ वाच्यादिति T. ५ निर्धारितत्वात् D. ६ विरोधप्रयोजकं D., परिहारप्रयोजकं C.
 ७ K. drops वा. ८ वाक्योप' D. ९ तन्मते तावन्निरस्यत इत्यर्थः । निरस्यति । K.
 १० प्रतिज्ञापदव्याघा' D. ११ नैकस्मि' K. १२ भावाभावावुप' K. १३ इत्यत आह K.
 १४ K. omits न संभवति.

येन विरोधः समाधीयेत । किं च प्रतीतः प्रतिषिध्यते ध्वनिरप्रतीतो वा । आद्येऽपि क्वचिन्नास्ति क्वचिदापि नास्तीति वा । प्रथमे सिद्धसाधनम् । अस्माभिरपि ध्वनेः क्वाचित्कनिषेधप्रतियोगित्वस्याभ्युपगतत्वात् । न द्वितीयः । प्रतीतस्य सार्वत्रिकनिषेधप्रतियोगित्वे व्याघातात् । अप्रतीतश्चेन्न । प्रतियोगिप्रतीतेः प्रतिषेधं प्रति कारणत्वात् । अथ लब्धसत्ताक एव ध्वनिस्तथापि यदि न करोति काव्यस्य कामनीयकं तर्हि किमनैनाजागलस्तनायमानेन ।

अथापि निषेधं बोधान्तरं प्रस्तौति । किं चेति । तत्र प्रतीतिपक्षं द्वयं विकल्पयति । आद्येऽपीति । किं क्वाचित्को निषेधः सार्वत्रिको वेत्यर्थः । क्वाचित्कपक्षं वृषयति । प्रथम इति । सिद्धसाधनत्वे हेतुमाह । अस्माभिरपि इति । ध्वनिवादिनामपि प्रायेण चिन्नाधमासौ ध्वन्यभावाभ्युपगमादित्यर्थः । सार्वत्रिकपक्षं वृषयति । न द्वितीय इति । कुत इत्यत आह । प्रतीतस्येति । यत्र प्रतीयते तत्रापि निषेधे प्रतीतिविरोधः अनिषेधे निषेधस्य सार्वत्रिकत्वमङ्ग इत्यर्थः । अप्रतीतनिषेधपक्षमाशङ्कते । अप्रतीतश्चेदिति । प्रतिषिध्यत इत्यनुवर्त्तते । परिहरति । नेति । कुत इत्यत आह । प्रतियोगीति । अनुद्धयत्कस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा अकारणककार्योद्देश्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदेवमभाववाक्ये प्रत्याख्याते रुद्धं टमतावलम्बनेनान्तर्भाववाची लब्धावकाशः प्रत्यवतिष्ठते । अथेति । अस्त्येव ध्वनिरित्यर्थः । तर्हि निर्विरोधोपरम इत्याशङ्क्य ध्वनेश्चारुताहेतुत्वहेतुना गुणालंकारान्तर्भावं साधयिष्यन् हेतोरन्यतरासिद्धिं तावन् परिहर्त्तुमाह । ज्ञथापीति । सङ्गावेऽपीत्यर्थः । गुणालंकारान्तर्भूत एव विशेषः कुत इत्याशङ्क्य किं ध्वनेः काव्यच्चारुताहेतुत्वमङ्गीक्रियते न वा । नेति पक्षे बाधकं तर्कमाह । यदीति ।

१ समाधीयेते T., O., G., M. २ T. omits अपि. ३ क्वचिदप्यस्ति C. ४ नास्ति वा C. ५ ध्वनौ D. ६ 'प्रतियोगिकत्वव्याघा' D. ७ 'स्तदापि C., G., M.; 'स्तदा T. ८ तत् T. ९ प्रतीतपक्षं K. १० किं च क्वाचि' D. ११ अस्माभिरिति K. १२ चित्रयमकादौ K. १३ 'दिति भावः K. १४ रुद्धादि' K. १५ निर्विवादमावयोरित्या' D. १६ पक्षबाधकमाह K.

उतस्विद् करोति तर्हि गुणालंकारान्तर्भूत एव । तथाविधस्य च नामान्तरकरणे नैपुणं कियन्नाम । अत्रानुमानमपि । ध्वनिगुणालंकारेभ्यो न व्यतिरिच्यते । चारुताहेतुत्वात् । यदेभ्यो व्यतिरिच्यते न तच्चारुताहेतुः । अविमृष्टविधेयांशादिदोषवत् । चारुताहेतुश्च ध्वनिः । ततो न व्यतिरिच्यते तेभ्य इति । नमु गुणालंकारैर्व्यतिरिक्ता अपि रीतयो वृत्तयश्च यथा चारुताहेतवस्तथैव ध्वनिरपि भवतीति चेदुच्यते तेषु विचारानुगुणम् । गुणातिक्रमेणोपजातः

यदि चारुताहेतुर्न स्याद्दूर्या स्यादिति तर्कः । अथ वैयर्थ्यभीत्या चारुताहेतुस्वमङ्गीक्रियते तर्हि सिद्धं नः समीहितमित्याह । उतस्विदिति । तर्हि पार्थक्यवाचोशुक्तिं परिहासहेतुरित्याह । तथाविधस्येति । गुणाद्यन्तर्भूतस्येत्यर्थः । नैपुणं वेदुष्यम् । कियन्नाम न किञ्चिदित्यर्थः । एवं चारुताहेतुस्वहेतोरन्यतरासिद्धिं परिहस्य पञ्चावयवप्रयोगारूढं करोति । अत्रेत्यादिना । चारुताहेतुत्वात् कैवल्यशोभाकरत्वादित्यर्थः । यच्चारुताहेतुः स तेभ्यो न व्यतिरिच्यते यथोपमादिरित्यन्वयोदाहरणस्य स्फुटत्वाद्द्वयतिरेकोदाहरणमेवाह । यदेभ्य इति । अविमृष्टेति । 'वपुर्वैरुपाक्षमलक्ष्यजन्मता' इत्यत्र विधेयं जन्मनोऽलक्ष्यैस्त्वं समासे गुणीभूतत्वात् परामृश्यत इत्यादिमृष्टविधेयांशोपस्तद्वहित्यर्थः । उपनयमाह । चारुताहेतुश्चेति । निगमनमाह । तत इति । वैदर्भ्यादिरितिषु कैशिक्यादिवृत्तिषु च गुणालंकारव्यतिरिक्तसूक्तहेतोर्व्यभिचारं शङ्कते । नन्विति । प्रकृते योजयति । तथैवेति । रीत्यादिषु ध्वनिरपि गुणालंकारातिरिक्त एव चारुताहेतुर्भवतीत्यर्थः । इति श्वेदुच्यते इत्युच्यते चेत्यन्वयः । परिहरति । तर्हि विचारानुगुणमिति । न युक्तिसहमित्यर्थः । कुत इत्याशङ्क्य न हि पक्षे पक्षमुल्ये वा व्यभिचारः औत्साम्ये

१ G. omits च; वृ T. २ 'कारणैपु' T., C., G. ३ 'कारेभ्यो व्यति' T. ४ भवितेति T., C., M. ५ 'पजायमान' T., G. ६ स्यादिति तर्कः । द्वितीये दोषमाह । उतस्विदिति K. ७ तथापि D. ८ गुणान्तर्भूतस्येत्यर्थः K. ९ किञ्चन इत्यं D. १० K. drops काव्यं. ११ 'हरणमाह K. १२ 'विधेयस्य K. १३ 'जन्मालक्ष्यत्वस्य K. १४ गुणभूत' D. १५ विधेयांशाख्यदोष' K. १६ तत्रेति K. १७ तासाम' K.

महिमानः कथमपि न भवन्ति रीतयः । वृत्तयस्त्वाद्यलंकारान्त-
र्भूता एव परुषमधुरमध्यमार्थनिरूपणाय दीप्तमसृणमध्यमवर्णा-
रूपाणां तासामनुप्रासजातिरूपतयाभ्युपगमात् । जातिस्तु जाति-

तत्रैवान्तर्भावद्विषयभिन्नेषु रीतीनां तावद्गुणेष्वन्तर्भावमाह । गुणोक्ति । गुणाः श्लेष-
प्रसादादयः रीतयो वैदर्भ्यादयः । तासु गुणविशेषत्रिद्विष्टपररचनाविकृतास्ततः प्राप्ता-
प्राप्तविशेषेन गुणानामेव रीतिव्यवहारहेतुत्वाद्गुणात्मिका एव रीतयो न ततोऽतिरि-
क्तस्वरूपा इति न तासु हेतोर्व्यभिचार इत्यर्थः । वृत्तीनां स्वलंकारेष्वन्तर्भावमाह ।
वृत्तय इति । कास्ता वृत्तयः केषु चालंकारेष्वन्तर्भूताः कथं वेत्याकाङ्क्षायां
रसोच्चितवर्णसंभ्रमिका वृत्तयः । अत एव तासामनुप्रासनामनि शब्दालंकारेऽ-
न्तर्भाव इत्याह । परुषेति । अत्रार्था रसास्तत्रै रौद्रबीभत्सौ परुषौ शुङ्गारकरुणौ
मधुरावन्ये मध्यमाः । यद्यपि तेष्वपीषत्परुषौ बीभत्समभयानकावीषन्मधुरा हस्त्या-
जुतशान्ता इति भेदोऽस्ति तथापि शुद्धभेदवैलक्षण्यमात्रविवक्षया सर्वेषां मध्यम-
त्वोक्तिः । तेषां निरूपणाय प्रतिपादनाद्येत्यर्थः । रीताः परुषाः मसृणा मधुरा
मध्यमास्तु पूर्ववत् । तैर्दर्शैरौद्ररूपानामित्येनेन रसोच्चितवर्णसंभ्रमो वृत्तिरिति सामा-
न्यलक्षणमुक्तम् । तद्विशेषाः कैशिक्यादयः । तथा हि । अतिसुकुमारार्थसंभ्रमो
कैशिकी । अतिप्रौढार्थसंभ्रमो त्वास्वडी । ईषन्मृद्वर्थसंभ्रमो भारती । ईषत्प्रौढार्थ-
संभ्रमो सास्वती । तासु वर्णावृत्तिनियतात्मकतयानुप्रासभेदा एवेत्याह । तासा-
मिति । नैर्भ्यर्थाश्रिता वृत्तयः कथं शब्दालंकारेऽन्तर्भवेद्युक्तिश्चैव । अभ्युपग-
मादिति । अर्थावैलक्ष्येऽपि वर्णावृत्तिप्रधान्याच्छब्दालंकारसौर्भमाभिरभ्युपगम्यत
इत्यर्थः । यद्यासामनुप्रासजातिरूपता तैर्भ्यर्लंकारनिष्ठजातिरूपत्वं चालंकारत्वमिति
कुतोऽलंकारान्तर्भाव इत्याह । जातिस्त्विति । जातिव्यवस्थेस्तासां शब्दा-
विति भावः । तदेवं हेतोरव्यभिचाराद् धनेर्गुणः कारान्तर्भावः सिद्ध इति सोप-

१ G. and M. omit न. २ वृत्तयः पुनरलं T., G., M. ३ मध्यमन्ति T., G.,
M., G. ४ तद्व्यतिरि K. ५ तत एव D. ६ परुषमध्यमेति K. ७ K. omits तत्र.
८ विवक्षयैवैषां मं D. ९ तैरेव वर्णै K. १० नन्वर्थनिष्ठा वृ K. ११ कारेष्वन्तं D.
१२ न्यत आह K. १३ वर्णानां वृत्ति D. १४ कारत्वम् D. १५ तस्यलंकारं K.
१६ जातिर्भ्य K. १७ अन्यत आह K. १८ D. drops इति भावः.

मतो नातिरिच्यते' । तस्मादभिधाव्यापारवैचित्र्यानन्याच्चारुत्व-
विधायिनः संभवतोऽपि सामान्यलक्षणेनैव परिगृहीतत्वाच्चिरन्तैः
पृथक्त्वेनाप्रदर्शितस्य गुणालंकारयोरन्यतरस्य कस्यचिद् ध्वनि-
रिति पारिभाषिकं नामान्तरं विधाय यदेतन्निरतिशयतर्कताटङ्कित-
शोमुषीकत्वमात्मनस्ताण्डवयितुमुद्युञ्जते भवन्तस्तत्र को वेद

हासमुपसंहरति । तस्मादित्यादिना इति चेदुच्यत इत्यन्तेन । कस्यचि-
दिति । अर्थस्य प्रतीयमानस्येति शेषः । पारिभाषिकं जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तशून्यं
द्विधापिबन् केवलसाङ्केतिकमित्यर्थः । ननु पारिभाषिकत्वे को हेतुस्तत्राह ।
गुणालंकारयोरन्यतरस्येति । तयोरन्तर्भूतस्येत्यर्थः । तथा चोपमादिवचनकार-
त्वाद्यन्तरजातिमुतः पारिभाषिकसंज्ञाकरणमज्ञानकारणकमेवेति भावः । तदन्त-
र्भावे हेतुमाह । चिरन्तनैरिति । भामहादिभिरित्यर्थः । तेषामपृथक्करणे हेतुमाह ।
सामान्येति । सामान्यलक्षणमाह । चारुत्वविधायिन इति । नन्वभिधायाः
प्रकृतार्थे नियन्त्रणाङ्गक्षणायाश्च मुख्यार्थबाधमन्तरेणाप्रवृत्तेर्ध्वजनीव्यापारे च
भवतामक्राष्ट्याद् गत्यन्तरस्य चासंभवादान्नातसत्ताकस्य ध्वनेरन्तर्भावाभिधानम-
भित्तिकाश्चित्ररथनाप्राथम्यमित्याशङ्क्याह । संभवतोऽपीति । ननु संभव एव कुत
इत्युक्तं तत्राह । अभिधेति । इह तावदर्थान्तरप्रतीतेरुपलब्धत्वाद् व्यापारम-
न्तरेणाप्रतीतेर्व्यापारान्तरकल्पनायां गौरवाद्भार्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनेति न्या-
यादभिधाया एव तावदर्थान्तरकल्पनं वरमित्यभिप्रायः । तादेङ्कः कर्णभूषणं तर्केण
तटङ्कितं संजातताटङ्क तर्कालङ्कितेत्यर्थः । शोमुषी प्रज्ञा येषां तेषां भावस्तत्त्वं
तार्किकत्वमित्यर्थः । ताण्डवयितुं ताण्डववत् कर्तुं नर्त्तयितुं प्रकटयितुमिति
यावत् । ताण्डवशब्दान् मस्वन्तात् । " तस्क्रोति " इति णिचि तुमुन्प्रत्ययः ।

१ C., G. and M. insert समुदायश्च समुदायिभ्यो नान्यः after 'रिच्यते. २ 'मिलाप-
भ्याप' C., G., M. ३ 'मुञ्जन्मन्ते G. ४ D. omits भवन्तः. ५ D. drops
इति. ६ K. drops द्विधापिबन्. ७ K. drops ननु. ८ दोषस्त' D. ९ 'जातयो
मताः K. १० 'ज्ञानकरण' K. ११ 'व्यञ्जन' D. १२ संभवेऽपीति D. १३ अ-
भिधेति K. १४ 'प्रतिभाया दुर' D. १५ व्यापारकल्पनागौरवात्' D. १६ 'कल्पनतो K.
१७ तादेङ्क' K.

किं निमित्तमिति चेदुच्यते तत् किमत्रापि न भ्रूमः । गुणेषु तावन्न ध्वनेरन्तर्भावो रसधर्मत्वात्तेषाम् । न हि धर्मं धर्मिणोऽन्तर्भावः । नाप्यलंकारेषु । वाच्यमात्रविश्रान्तेषु श्लेषादिषु व्यभिचारात् । ननु यत्रालंकारेषु न ध्वनेः प्रतीतिस्तत्र मा भूदन्तर्भावः । यत्र तु

पाविष्ठवज्ञावात् "विष्मत्तोलुक्" इति मनुषो लुक् । तत्रेति । 'तत्रोद्योगे किं निमित्तं को वेदेत्यन्वयः । मूढचेष्टितानामचिन्त्यहेतुं कृत्वा हिति भावः । इति चेदुच्यते इत्युच्यते चेदित्यन्वयः । अथ पृथग्भाववादी साहंकारं प्रतिजानीते । तर्हि किमिति । अत्रापि वक्तुं शक्यत एवेति भावः । तत्र रसवस्त्वलंकारात्मनी त्रिविधस्यापि ध्वनेर्गुणान्तर्भावं तावन्निरस्यति । गुणेष्विति । गुणान्तर्भावे हेतुमाह । रसेति । ततः किमत आह । न हीति । आत्मनि शौर्यावय इत् काव्यात्मन्नि रसे माधुर्यादयो गुणाः समवायवृत्त्या वर्तन्ते इति गुणोन्मेषे वक्ष्यति । अतो रसधर्मेषु गुणेषु धर्मिणो रसध्वनेर्नान्तर्भावः संभवति । संभवे वात्मनोऽपि शौर्यादिवन्तर्भावप्रसङ्ग इत्यर्थः । एवं गुणानां रसधर्मत्वादेव न तेषु वस्त्वलंकारध्वन्योरप्यन्तर्भावः । अन्तर्भावे वा षट्पथ षट्धर्मेऽन्तर्भाव इत्यनुसंधेयम् । अथालंकारेऽन्तर्भावं वाच्यति । नाप्यलंकारेष्विति । अन्तर्भाव इत्यनुवर्त्तते । ननु समासोत्पत्त्यावौ वस्तुध्वनेर्दीपकरूपकादावलंकारध्वने रसवदादौ रसेध्वनेऽन्तर्भावान् त्रिविधोऽप्यलंकारान्तर्भूत एवेति कथमनन्तर्भाव इत्याद्याहुक्य श्लेषादिषु तावद्वाच्यमात्रविश्रान्तत्वेन ध्वनिगन्धस्वैवाभावान्तर्भाववार्त्तापीत्याह । वाच्यमात्रेति । धर्मिणोऽप्यलंकारादिव्यभिचारोऽप्यलंकारादिव्यभिचारसंभेदः । श्लेषेऽपि श्लेषयोरौपम्यं गम्यते यद्यपि तथापि तस्याद्यभेदवृत्त्यस्य वैवक्षिक्येऽप्येनासत्त्वात्तृतीयभेदस्यैतन्मतेऽनङ्गीकारादङ्गीकुर्वतां च प्रतिभामात्रेण वाच्यैतयैव स्थितत्वावभावोक्तिः । ननु यत्र नास्ति तत्र

१ किमिन्यामिं M. २ धर्मधर्मिणो D. ३ T. drops शेषादिषु. ४ D. inserts संभवति after तु. ५ हेतुत्वा K. ६ दिन्यर्थः D. ७ तर्हि किं K. ८ शक्ता इति भावः D. ९ K. drops तावत्. १० गुणेष्वपीति K. ११ रसादिध्वने K. १२ व्यभिचारावभासादि D. १३ ग्रह इत्यर्थः K. १४ द्वये D. १५ कल्पेन सत्यत्वं मत्वा तृती K. १६ भेदस्यैव तन्म K. १७ वाच्यताया एव K.

समासोक्त्यादिषु स्फुटैकप्रतीतिः प्रतीयमानस्यं तत्र तदन्तर्भावो न भङ्गुर इति यत् पुनरलंकारकोटिनिविष्टत्वं वस्तुध्वनेरुदभावयन् भामहादयस्तदपि विचारविधुरम् । व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये ध्वनि-
रूपसर्जनत्वे पुनः प्रसिद्धाः समासोक्त्यादयोऽलंकारास्ततस्तेषु कथंङ्कारमन्तर्भावोऽस्य भवतु । यदेभिरेव रूपकदीपकर्तृव्ययोगि-
तादिध्वलंकारेषु पुनरुपमालंकारः प्रतीयमानो वाच्यस्योपस्फुरत इत्यलंकारध्वनेरप्यलंकारत्वं शङ्कितं तदपि न विचारसहिष्णु ।
तत्रापि गुणीभूतव्यङ्ग्यतयैवोपमायाः स्थितत्वात् । रसवत्प्रेय-

मा भूयत्र खैस्ति वस्तुव्यङ्ग्यं समासोक्त्यादौ तत्रान्तर्भाव इति भामहाद्युक्तमु-
ज्जधत्ति । नत्विद्यादिना भामहादय इत्यन्तेन । न भङ्गुर इति यत् पुनरुदभा-
वयन्निरेकवाक्यतयान्वयः । सत्यमप्राधान्यदशायां तत्र व्यङ्ग्यस्य वाच्योपेक्षार-
कत्वेनालंकारस्फुटं प्राधान्यदशायां तु न्यग्भावितवाच्यस्य वैच्यकरुष्यौतिलङ्घिन-
स्तस्य ध्वनिस्वमास्थितस्य स्वयमलंकार्यस्य काव्यात्मनः कुतोऽलंकारस्वमिति परि-
हरति । तदपीति । कुत इत्यत आह । व्यङ्ग्यस्येति । ध्वनेः र्वैतो नालं-
कारान्तर्भावोऽन्तर्भवतश्च न ध्वनिस्वमप्राधान्यादिवैध्वयमिति भावः । मा स्तु
वस्तुध्वनेरन्तर्भावोऽलंकारध्वनिस्वलंकार एवेति तैरेवोक्तं तदपि वृषयितुमुद्धाटयति ।
यदेभिरेवेति । भामहादिभिरेवेत्यर्थः । अन्तर्भावे हेतुमाह । वाच्यस्योप-
स्फुरत इति । इति शब्दो हेर्ल्यर्थे । वाच्यलंकारस्योपस्कारकत्वादित्यर्थः ।
“कृमः प्रतियस्ने” इति कर्मणि षोषे षष्ठी । वृषयति । तदपि नेति । कुत इत्या-
शङ्क्य तथापि पूर्वोक्तामेव युक्तिमवतारयति । तत्रापि । तत्रापि रूपका-

१ G. inserts तस्य after प्रतीयमानस्य. २ पुनरुपसं M. ३ समासोक्त्यादयः
प्रसिद्धा अलं G. ४ स्तेषु तस्य कथंकारमन्तर्भावो भवतु T., कथमलंकारेष्वस्यान्तर्भावो भवतु
G., कथमलंकारस्यान्तर्भावो भवतु U., M. ५ यदभिधेयरूपकं T. ६ दीपकापह्नवितुल्यं
C., G., M. ७ T., C., G., and M. drop अलंकारेषु. ८ तदपि विचारसहिष्णु T.
९ तयोपमां T., O., G. १० यत्रास्ति D. ११ पस्कार्यन्तेनां D. १२ वाचकं D.
१३ कथां D. १४ K. drops स्वतः. १५ व्यधिरोध इति D. १६ क्तमपि K.
१७ यदेभिरिति K. १८ हेत्यर्थः D. १९ D. drops अपि.

ऊर्जस्विस्समाहिताभिधानेष्वलंकारेष्वपि रसभावरसामासभावा-
भासभावप्रशमानामङ्गत्वमेवं । किं चैवमन्तर्भावमिधानं न संग-
च्छते । रसादीनामात्मत्वे प्रतिपन्नानामलंकारत्वशङ्काया अपि
दूरनिरस्तत्वात् । किं च ध्वनिगुणालंकारेभ्यो न व्यतिरिच्यते
चारुत्वहेतुत्वादिति यद्भवद्भिरभ्यधायि तदपि दुरभिधानम् । ध्वने-
ध्वन्यात्मतया चारुत्वहेतुत्वादिति हेतोः सिद्धिपक्षत्यनर्थासः ।
एवं त्रिविधस्यापि ध्वनेरलंकारत्वं तावत् प्रत्यादिष्टम् ॥

शब्दप्राधान्यदृश्यानेवालंकारत्वं प्राधान्यदृशायां स्वलंकार्यत्वमेवेति नान्तर्भाव
इत्यर्थः । ननु रसवशाद्यलंकारेषु रसादिध्वनेरन्तर्भावः सिद्ध इत्याशङ्क्याह । रस-
वदिति । रसो गुणीभूतो रसवानलंकारः । भावस्तु गुणीभूतः प्रेर्यान् । एवं रसा-
भासो भावाभास ऊर्जस्वी । भावप्रशमः सर्माहित इति । अङ्गत्वमुपसर्जनस्यम् ।
ततः किमित्यत आह । रसादीनामिति । अत्रापि रसादीनामङ्गत्वादेवालंकारत्वं
प्राधान्यदृशायां तु तेषामपि ध्वनिस्वाङ्गलंकार्यत्वमेव । तदुक्तमलंकारसर्वस्वसं-
जीविन्याम् । 'रसादेरलंकारत्वं सनातनं न भवति प्राधान्यदृशायामलंकार्यत्वात्'
इति । पूर्ववाच्युपन्यस्तमनुमानं चानुयासिद्धया वृषयति । किं चेत्यादिना । आरु-
ताहेतोरसिद्धत्वे हेतुमाह । ध्वनेध्वन्यात्मतयेति । ध्वनिस्वादेवेत्यर्थः । अय-
माशयः । ध्वनिरात्मा काव्यस्येत्युक्तनात्मा चालंकार्य एवेत्यविवादम् । तथा च ध्वनि-
स्वस्यालंकार्यत्वादिनाभावान्तस्य चालंकारत्वविरोधिस्वात् तन्नित्यसौ तद्व्याप्यस्य
चारुताहेतुत्वस्यापि निवृत्तिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धेरसिद्धो हेतुरित्यर्थः । अन्त-
र्भावाभावमुपसंहरति । एवमिति ।

१ 'धानादिष्वलं C., G., M. २ 'भावाभासभावशान्तिभावोदयभावसंधिभावशवलताना' C.;
G., and M. have the same reading, but G. drops भावाभास and M.
भावशान्ति. ३ 'ङ्गत्वमेवं न संगच्छते D. ४ न विचारषतुरस्यम् D. ५ 'ध्वन्यात्मकतया T.,
G., M. ६ 'ध्यासात् D. ७ भावाभासो रसाभासो वा K. ८ 'हितं प्रत्यङ्गत्वं D.
९ किमत आह K. १० एवमिति । युक्तिमाह । रसादीनामङ्गत्वादेव D. ११ 'विरोधात् K.
१२ हेतुत्वस्यापीति D. १३ अनन्तभावमुप K. •

यत् पुनरनुमानतो नातिरिच्यते ध्वनिरित्याचष्ट महिमभट्ट-
स्तदपि पलालायमानम् । अनुमानस्य चोङ्गं व्याप्तिः । अनया विना-
नुमानमपि कथंकारमात्मानमासादयितुमीशियते । अथ क एव-
माह नास्ति व्याप्तिरिति । तर्हि तामेव व्याप्तिमनुमानवादिनो वद-
नादवतरन्तीमाकर्णयितुमुत्कण्ठाभोरमन्थरा नः भ्रवणसीमानः ।
साध्यसामान्येन साधनसामान्यस्याविनाभावो हि व्याप्तिः । प्रकृते
ध्वनिः साध्यसामान्यं शब्दार्थौ च साधनसामान्यं तत्र च ध्वने-
रनुपलब्धिर्वा शब्दार्थयोस्तादात्म्यं वा तदुत्पत्तिर्वा सांघिका ।

वाच्यवाचकयोः प्रतीयमानं प्रतिलिङ्गत्वात् व्यञ्जनस्यानुमानौन्तर्भाव इति व्यक्ति-
विवेककारः । तन्मतं वृषयितुमनुभाषते । यत् पुनरिति । वृषयति । तदपीति ।
पलालायमानं पलायप्रारं निःसारमित्यर्थः । निष्फलो धान्यतृणकाण्डः पलौलम् ।
'पलालोऽस्त्री स निष्फलः' इत्यमरः । कुत इत्याशङ्क्य व्याप्त्यभावादित्यभिप्रे-
त्याह । अनुमानस्येति । परोऽप्यभिमन्यमान आक्षिपति । अथ क इति । अस्ति
चेदुच्यतां शुभ्रुषामहे वयमित्याह सिद्धान्ती । तर्हीति । सिद्धान्त्येव व्याप्तिलक्षण-
पूर्वकं पराभिमते व्याप्यव्यापके विविनक्ति । साध्यसामान्येनेति । एवं परा-
भिमतव्याप्यव्यापके विविच्य तयोर्व्याप्तिप्रयोजकाभावाद् व्याप्त्यभावमभिव्यङ्क्तुं
शार्द्धसिद्धानि प्रयोजकानि तावद्विकल्पयति । तत्र चेति । अनुपलब्धिस्तादात्म्यं
तदुत्पत्तिश्चेति त्रीणीह प्रयोजकानि । तत्र यत्राभावयोग्यगमकभावो यथा ज्ञाना-
भावज्ञेयाभावयोस्तत्रानुपलब्धिः प्रयोजिका । यत्र धर्मिणोर्यथा शिक्षापाठवृक्षस्वयो-
स्तत्र तादात्म्यम् । यत्र कार्यकारणयोर्यथा धूमाग्नयोस्तत्र तदुत्पत्तिः । तत्रानुप-

१ हि जीवितं व्या? T., C., G., M. २ अनया च विना? C., G., M., ३ अनुमानमान्ना-
नमपि T., C., G. ४ कथंकारमासा? T., C., G. ५ भरणमन्थरभ्रवणसीमानः C., G.,
M. ६ C. omits हि. ७ शब्दार्थेन T. ८ सामान्यतेत्यत्र T. ९ लब्धिर्वा तयोश्च
शब्दा? C., G., M. १० साध्यं गमयेत् T., C., G., M. ११ मानेऽन्तर्मा? K.
१२ K. omits पलालम्. १३ K. omits सिद्धान्ती. १४ K. drops पराभिमते.
१५ व्याप्त्यभावं प्रष्टुं शा? D. १६ शाब्दान्तरसि? D. १७ धर्मधर्मिणोः D.

न तावदनुपलब्धिः साध्यं बोधयतीति शक्यतेऽभिधातुमभावरूप
साध्यैकसाधनाय प्रगल्भमानत्वात्तस्याः । यथात्र न कुम्भः । उप-
लम्भयोग्यस्य तस्यानुपलब्धेरिति । प्रकृते त्वन्यतरासिद्धो हेतुः ।
न हि वयं ध्वन्युपलम्भेन ध्वन्यभावं साधयामः । ध्वन्युपलम्भेन
ध्वनेरेवास्माभिः साध्यमानत्वात् । नापि शब्दार्थयोरनुपलम्भेन ।
न हि कुम्भोऽनुपलम्भः स्तम्भाभावं साधयितुमीष्टे । नापि तादा-
त्म्यम् । तादात्म्यं ह्यर्थं वृक्षः शिशपात्वात् या या शिशपा स स
वृक्षः यथा संप्रतिपन्नः शिशपा चेयं तस्माद्बृक्ष इतिवद्भविष्यति ।

लक्ष्येऽपि साध्यानुपलब्धिः साधनानुपलब्धिश्चेति द्वैविध्ये चातुर्विध्यमित्यभिप्रेत्याह ।
ध्वनेरिति । तदेवं चतुर्धा विकल्प्याद्यं वृषयति । न तावदिति । अनुपलब्धिः
साध्यानुपलब्धिः साध्यं च ध्वनिः । तस्यास्तत्बोधकत्वे हेतुमाह । अभावरूपेति ।
साध्यानुपलब्धिः साध्याभावं बोधयति न तु साध्यं योग्यानुपलब्धेरभावैकविषय-
त्वादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह । यथात्रेति । यद्यप्यनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वं प्रमा-
णसहकारित्वं वेति द्वयी गतिस्तथापि विप्रतिपन्नं प्रति लिङ्गं तथा बोधकत्वे सर्वसं-
प्रतिपत्तेरविरोधः । तर्हि वयमप्यभावमेव ध्वनेः साधयाम इति पूर्वापरविस्मारिणः
शङ्कां परिहरति । प्रकृते त्विति । प्रकृते तथा चैन्यतरासिद्धो हेतुरित्यर्थः । कुत
इत्याशङ्क्यास्माभिरनङ्गीकारादित्याह । न हीति । अनुपलब्धिः विरुद्धायामुपलब्धौ
जाप्रत्यां कुतोऽनुपलब्धेर्जावितमित्यसिद्धो हेतुरित्यर्थः । अथ साधनानुपलब्धिपक्षं
प्रतिक्षिपति । नापीति । साध्यसिद्धिरिति शेषः । तत्रापि किं ध्वनिः साध्यं
तद्भावा वा । नाद्यः । अनुपलब्धेरभावमात्रगोचरत्वात् धूमानुपलब्धेर्धूमध्वजसिद्धि-
प्रसङ्गाच्चेति । न द्वितीय इत्याह । न हि कुम्भेति । अथ तादात्म्यपक्षं पराचष्टे ।
नापि तादात्म्यमिति । कुत इत्याशङ्क्य प्रसिद्धं तावत्तादात्म्यानुमानमुदाहरति ।
तादात्म्यं हीति । इति वद्भविष्यतीत्यन्वयः । यदि शब्दस्यार्थस्य वा ध्वनिना तादात्म्यं

१ साध्यमवबोधं T., O., G., M. २ प्रगल्भमानं G., M. ३ योग्यस्तस्यां T.
४ कुम्भाभातः T., C., G., M. ५ नापि तादात्म्यम् । न हि वृक्षोऽयं शिशपां T. ६ वृक्षोऽयं
C., G., M. ७ अनुपलब्धिः सां K. ८ विध्यम्भि K. ९ भङ्गितया D.

साध्यसाधनयोस्तादात्म्यव्यवस्थितयोरेव गम्यगमकभावदर्शनात्।
यद्यपि यो यो वृक्षः स स शिक्षापेति नास्ति व्याप्तिश्चन्दन-
चम्पकादौ व्यभिचारात् तथापि वृक्षोऽयं शिक्षापत्वात् या
या शिक्षाया स स वृक्ष इत्यस्त्येव व्याप्तिः। यद्यपि वृक्षाः शि-
क्षोपात्वं व्यभिचरन्तो व्यलोक्यन्त तथापि शिक्षाया वृक्षत्वं व्यभि-
चरन्ती न व्यलोक्यतेति वृक्षं गमयति। तथा प्रकृते न घटते।
न हि शब्दोऽर्थो वा गमकत्वेन योऽभ्युपगम्यते तस्य प्रतीयमाने-
न साध्येन सह गम्यगमकभावंस्तादात्म्येन व्यवस्थितः। प्रत्युतं
शब्दार्थन्यकारणैव तस्य प्रवर्त्तमानत्वात्। तर्हि चैरमा तदुत्पत्ति-

भविष्यत्वेवं भविष्यतीत्यर्थः। कोऽयं नियम इत्याशङ्क्य तथा दर्शनादित्याह।
साध्यसाधनयोरिति। ननु तत्रापि वृक्षत्वस्य शिक्षापात्वेन व्याप्तिनास्तीत्या-
शङ्क्य मा भूत् शिक्षापात्वस्य तु वृक्षत्वेनास्तीत्याह। यद्यपि यो य इति। उभ-
यत्र वैशनादर्शने एव प्रमाणमित्योर्हं। यद्यपि वृक्षा इति। प्रकृते तु भवमित्याह।
तथा प्रकृत इति। अपटमानतामेव प्रकटयति। न हीति। यथा शिक्षापात्वं
वृक्षतासाम्येन वृक्षत्वं गमयति न तथा शब्दोऽर्थो वा साधनाभिमतः साध्याभि-
मतं प्रतीयमानं तत्तादात्म्येन गमयति व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोस्तादात्म्येऽतिप्रसङ्गात्।
अतादात्म्ये लिङ्गमाह। प्रत्युतेति। तादात्म्यवैपरीत्येनेत्यर्थः। वैपरीत्यमेवाह।
शब्दार्थन्यकारणेति। स्वप्रत्यायनमात्रोपक्षीणतया शब्दार्थानुपसर्जनीकृत्य
तस्य प्रतीयमानस्य प्राधान्येन स्फुरणादित्यर्थः। एवं पक्षान्तरप्रतिक्षेपेण तदुत्पत्तिपक्षं
परिशिनाष्टि। तर्हीति। तां च पराचष्टे। सा चेति। अप्रतिष्ठाकारणमाह।

१ °स्तादान्मम्। व्यव° T. २ नास्ति कालाञ्जनादौ व्यभि° D. ३ इत्येवं व्या° T., इत्येव
व्या° C., इत्येव च व्या° G. ४ शिक्षापं व्य° D. ५ वृक्षं व्य° D. ६ प्रकृते तु D.,
तथापि C. ७ नैवं D. ८ T. drops सह. ९ C. inserts तथापि before तादात्म्येन.
१० T. inserts तस्य after प्रत्युत्. ११ D. drops चरमा. १२ D. drops तु.
१३ व्यभिचारदर्शनादर्शनेमेव D. १४ प्रमाणम्। इह तथा प्रकृत इति K. १५ साधनाभिमतं D.
१६ प्रत्यायकं K. १७ °प्रतिक्षेपाहुत्पं K.

रेव परिशिष्यते । सांपि विचार्यमाणा न प्रतिष्ठामधिष्ठास्यति ।
यतस्तदुत्पत्तेरिदमुदाहरणम् । वह्निमानयं प्रदेशो धूमवत्त्वादिति ।
धूमो हि वह्नेरात्मज इति कृत्वात्मनो जनकमेनमनुमापयितुमीष्टे ।
न च प्रस्तुते शब्दार्थयोरनुमानवादिना लिङ्गत्वेनाङ्गीकृतयोः
प्रतीयमानाज्जायमानत्वमनुमत्तम् । आत्मजन्मनः प्राचि काले स्व-
सामग्रीसंनिधानादेव तयोरविर्भावदर्शनात् ॥

अथ अभिहितानामेव पदार्थानामन्वय इति मन्वानान्

यत इति । आत्मजत्वं कार्यत्वम् । ननु तथास्तु प्रकृतेऽपीत्याशङ्क्याह । न च
प्रस्तुत इति । आत्मजन्मनः प्राचि काले स्वोत्पत्तेः प्रागित्यर्थः । न हि ततः प्राग्-
त्पन्नस्य तत्कार्यत्वं घटत इति भावः । तदेवं शब्दार्थयोर्ध्वनेभ्यः व्याप्तिप्रयोऽक-
थोस्तासां स्वतदुत्पत्त्योरसंभवेन व्याप्त्यभावात्प्राप्तुमानपक्षः प्रतिष्ठां लभत इति स्थि-
तम् । ननु दर्शनान्तरेऽन्तरेणापि तासां स्वतदुत्पत्ती केवलमन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव
व्याप्त्यवधारणं कृत्तिकोदयरोहिण्यासक्तिवदिति चेन्न । यत्र शब्दार्थौ तत्र ध्वनिः ।
यत्र ध्वनिर्न तत्र शब्दार्थाविति व्याप्त्यभावात् । अव्यङ्ग्ये व्यभिचारादिति ।
तस्मात् सिद्धं न शब्दार्थयोः प्रतीयमानं प्रति लिङ्गत्वमिति ॥

नन्वभिधेयातिरिक्तं प्रतीयमानमेव नास्ति यद्विद्येति तद्विधेयमेवेति मीमांसकाः ।
तत्रापि केचिद्विहितान्वयवादिनः केचिदन्वितान्वयवादिनस्तत्र तद्विद्येयान्
समादध्म इत्याह । अथेति । नैव्याधिकान् न्यायवेदिनो मीमांसकानित्यर्थः ।
तेषांपि भाट्टान् प्राभाकरान् वेत्याकाङ्क्षायां तद्विद्येयान्नाह । अभिहितान्वय-
वादिन इति । ननु तेषां कथं तथात्वमत आह । अभिहितानामेवेति ।

१ सा T., सा च Com. २ कृत्वा साधनकमेनमनुमापयितुमीष्टे C., कृत्वात्मनो जनकमेव
वह्नि साधयति D. ३ माना ज्ञानत्वं D. ४ अनुमितं D. ५ प्राकाले M. ६ हितानाम-
न्वय D. ७ मन्यमानान् G., M. ८ भवेनाभ्याप्तेरानुमानं D. ९ पक्षे D. १० न ध्वनिः K.
११ यदस्ति D. १२ तदप्यं D. १३ तत्रादावाद्यान् वदाम K. १४ नैव्याधिकान् न्यायं D.
१५ अत्र भाट्टान् K. १६ क्क्षायां भाट्टानित्याह K. १७ अभिहितानामिति D.

प्रतीयमानं प्रति विवदमानानभिहितान्वयवादिनो नैय्यायिकान्
वदामः । नन्वानन्याद्वयभिचाराच्च विशेषाश्लेषाय न प्रभ-
वति संकेत इति सामान्यरूपाः पदार्थाः संकेतविषयाः । तत्र
संकेतः पदेष्वेव । संकेतितानि च पदानि पदार्थानभिदधति ।

तेषां कुत्र विवादस्तत्राह । प्रतीयमानं प्रतीति । ध्वनिं प्रतीत्यर्थः । नन्वलं
न्यायविदाममे वृथा बलगतैरित्याशङ्क्य किं तैर्यान्तरस्य प्रतीतिरेवापह्नूयते अभि-
धेयत्वं वा तस्याप्यास्थीयते इति द्विधा विकल्प्य नाद्यः । सकलसहस्रहृदय-
संवादिनस्तस्य नुरपह्नवत्वात् । द्वितीये तु किं वाक्याभिधेयत्वं पदाभिधेयत्वं वा ।
नाद्यः । लक्षणावादिनां तेषामपसिद्धान्तापातात् । द्वितीये तु स्वरूपनिरूपणपूर्वक-
माह । नन्वित्यादिना का नाम वः प्रत्याशेत्यन्तेन । तत्र पदानां संकेतविषयं
तावद्विविनक्ति । सामान्यरूपा इति । आकृत्यधिकरणन्यायादित्यर्थः । ननु
व्यक्तित्वेव संकेतः किं न स्यात् तत्राह । विशेषेति । विशेषा व्यक्तयः ।
आश्लेषः क्रोडीकारः । न प्रभवति न शक्नोति । संकेतः संकेतग्रहः । हेत्वंर्थ
इति शब्दः । अशक्ती हेतुहयमाह । आनन्याद्वयभिचाराच्चेति । व्यक्तिसंकेत-
पक्षे तासां वैलक्षण्यात् प्रतिपिण्डं संकेतमहंप्रसंगः स चाशक्यः त्रैकाल्यवर्तिनां
तेषामानन्यात् । वैलक्षण्यादेव गोपिण्डान्तरवर्तैर्गोपिण्डेष्वपि गोशब्दप्रवृत्तिप्रसंगश्च ।
तस्मादानन्यव्यभिचाराभ्यां व्यक्तिसंकेतानुपपत्तेः सामान्येणैव संकेतः व्यक्त-
यस्त्वाक्षेपलभ्या इत्यर्थः । कुत्रैषां संकेत इत्याकाङ्क्षायां वर्णानामनर्थकत्वात्
वाक्यवाक्यार्थयोरनियतत्वाच्च परिशेषात् पदेष्वेव संकेत इत्याह । तत्रैति ।
संकेतफलमाह । संकेतितानि चेति । अस्ययामर्थ इति संकेतितानि गृहीत-

१ नैय्यायिकादीन् D., G., M. २ D. drops ननु. ३ व्यभिचाराद्वा M. ४ प्रवदति C.
५ ते संकेत्यन्ते पदेषु T.; ते च संकेत्यन्ते पदेषु C., G.; ते च संकेत्यन्ते पदेषु च M.
६ संकेतितानि तानि च T., C., M. ७ K. drops इति द्विधा विकल्प्य. ८ निरूपणापूर्वं D.
९ नैय्यादिना D. १० इति शब्दो हेत्वर्थे D. ११ संकेतमन्ययः D. १२ कालवर्तिनां K.
१३ 'वदेवागोपि' K. १४ सामान्ये च संकेतः D. १५ ते चेति K. १६ D. omits
संकेतितानि.

अभिहितानां च पदार्थानां तेषामाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावशा-
दन्योन्यमन्वये जातेऽननुभूतपूर्वः कोऽप्यभूतपूर्वः पदानभिधेयो
विशिष्टरूपो वाक्यार्थः परिस्फुरति । विशिष्टे च वाक्यार्थे नास्ति

संगतिकानीत्यर्थः । ततः किमत आह । अभिहितानां चेति । अर्थकत्वाविति
न्यायाविति भावः । तमन्तरेणापरिपूरणमाकाङ्क्षा । संनिधिरव्यवधानिनोच्चारणम् ।
योग्यता सामर्थ्ये प्रमाणबाधविरह इति यावत् । अभ्ययः संसर्गः । अननुभूतपूर्वः
प्रमाणान्तरागोचरः । अभूतपूर्वः प्रागसिद्धः । कोऽपीति पदार्थसंसर्गरूप इत्यर्थः ।
सोऽपि पदार्थ एव इत्याकाङ्क्याह । पदानभिधेय इति । तत्र हेतुमाह । विशि-
ष्टरूप इति । अनेकपदार्थानुरक्तस्वरूपः स्फुरतीत्यर्थः । युर्वीहर्भट्टपासाः ।

‘पदार्थरनुरक्तोऽसौ वाक्यार्थः संपतीयते’ इति ।

एतदेवास्य वैशिष्ट्यमविशिष्टस्तु पदार्थ इति भावः । विशिष्टस्यापदार्थस्ये
हेतुमाह । विशिष्टे चेति । इति शब्दो हेत्वर्थे । असंकेतितार्थबोधकस्ये
वा सर्वं पदं सर्वस्यार्थस्य बोधकं स्यात् । वाक्यार्थस्तु न संकेतापेक्ष इति
भावः । तर्हि वाक्यार्थे किं कारणमिति चेत् पदार्था एवेति ह्रूमः । तथा
हि । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्यः पदं स्वभिधेयसामान्यापर्यवसानादाकाङ्क्षासंनि-
धियोग्यताबलबधैकवाक्यनान्यवस्थापितकारणत्वादिसाक्तियुक्ता नियतव्यक्ती-
राक्षिपद्भिः स्वार्थाभिधानद्वारा तत्संबन्धितयेतरपदार्था लक्ष्यन्ते तत्र तत्र सीर्ष-
सीर्षितमवाक्येषु पूर्वपूर्वपदविस्मरणेऽपि वाक्यार्थसंवेदनदर्शनादनुसंधीयमानैः पदार्थै-
रेव वाक्यन्यकरणे स्वर्गयागादिसाध्यसाधनसंबन्धरूपो वाक्यार्थोऽनेकपदार्था-
नुरक्तः प्रतिपाद्यत इति तद्भूताधिकरणसिद्धान्तसिद्धोऽर्थः । यथाहुः । ‘तस्मात्
पदैरभिहितैः पदार्थैर्लक्षणया वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते’ इति । तदेतत् पदार्था-
नामन्वये जाते वाक्यार्थः परिस्फुरतीत्यनेन सूचितम् । अस्तु

१ तेषां पदार्थानामाकां D. २ योग्यतासंनिधिं C., M., G. ३ कोऽप्यपूर्वः T., G.;
M. omits कोऽप्यभूतपूर्वः. ४ परिशिष्यत इति विशिं D. ५ नेत्याह K. ६ यथाहुं D.
७ स्वस्थापितं K. ८ स्फुरतीं instead of परिस्फुरतिं K.

पदानां संकेत इति । यञ् स्वस्वपदार्थमात्राभिधानाय जागरूक-
व्यापाराण्यपि पदानि स्वैः स्वैः पदार्थैरारब्धमपि न वाक्यार्थ-
मभिधानुमीशते तत्रार्थान्तरभूतो ध्वनिरभिधामवगाहिष्यत इति
का नाम वः प्रत्याशा ॥

आरोह जयाय कुञ्जरमित्यादि वाक्यं प्रयोक्तारं प्रत्यक्षी-
करोति प्रथमम् । चैरममनेनास्माद्वाक्यादयमर्थोऽधिगत इति
तदभिमुखानुसरणरूपयां चेष्टयानुमिनोति । इयं प्रवृत्तिरर्था-
वधारणपूर्विका प्रवृत्तित्वात् संप्रतिपन्नप्रवृत्तिवदिति । यद्य-

प्रस्तुते किमायातं तत्राह । यत्रेति । संनिकृष्टवाक्यार्थाभिधानासमर्थानां पदानां
विप्रकृष्टध्वन्यभिधानं कैमुत्यन्यायनिरस्तमित्यर्थः । वाक्यार्थस्य संनिकृष्टस्य हेतु-
माह । स्वैः स्वैः पदार्थैरारब्ध इति । तस्संसर्गरूपत्वात् तदारब्धत्वव्यप-
देशः । ध्वनेर्विप्रकृष्टस्य हेतुमाह । अर्थान्तरभूत इति ॥

तदेवमभिहितान्वयवादिनः समाधायान्विताभिधानवादिनोऽपि समाधत्ते । आरोह
जयाय कुञ्जरमित्यादिना स्वीकारवैयर्थ्यापत्तेरित्यन्तेन संदर्भेण । प्रथमं
तावत् तन्मतेन व्युत्पत्तिप्रकारमाह । आरोहेति । प्रयोक्तारम् आरोहेत्येतद्वाक्य-
प्रयोक्तारमत्तमवृद्धमित्यर्थः । प्रत्यक्षीकरोति यथायोगं श्रोत्रेण चक्षुषा चेत्यर्थः ।
बाल इत्यागामी सर्वत्र कर्त्ता । बालोऽत्र व्युत्पिप्सुः । ततः किमत भाह । चैरम-
मिदि । प्रत्यक्षीकरणानन्तरमित्यर्थः । अनेन मध्यमवृद्धेन । अस्माद्वाक्यादारोहेति
वाक्यात् । अयमर्थः कुञ्जराहणरूपः । इत्यनुमिनोतीत्यन्वयः । अनुमापैके लिङ्ग-
माह । तदभिमुखेति । कुञ्जराभिमुख्यगमनरूपयेत्यर्थः । अत्र प्रयोगं दर्शयति ।
इयं प्रवृत्तिरिति । कुञ्जराहणचेष्टेत्यर्थः । अर्थावधारणेति । एतद्वाक्यार्थ-
ज्ञानपूर्विका । प्रवृत्तित्वात् एतद्वाक्यश्रवणानन्तरप्रवृत्तित्वात् । या यद्वाक्यश्रवणा-

१ रभिधेयताम् T., G. २ प्रयोक्तारमर्थं च M.; प्रयोक्तारमर्थं G. ३ परमनेनां D.
४ खाभिसरणं C. ५ वाक्यार्थासमं K. ६ वाक्यार्थसंनिं D. ७ नुमाचष्टे D. ८ पशार्थै-
रिति D. ९ प्रकृष्टस्य हेतुं D. १० जयाय इत्यादिना K. ११ संग्रहेण K. १२ K.
drops अत्र. १३ परमिति D. १४ अनुमापैकैलिङ्गं K. १५ खागमनमेत्यर्थः K.

मुमर्थमस्माद्वाक्यान्नाज्ञासीत् तर्हि कथं तद्भूमिमुखं चेष्टत इत्यर्था-
पत्या पुनरखण्डस्य वाक्यार्थस्य तादृशमेव वाक्यं वाचक-
मिति तयोर्वाक्यवाक्यार्थयोर्वाच्यवाचकभावलक्षणसंबन्धमवधार-
यति । ततस्तत्र व्युत्पत्तिमासादयति बालः । अनन्तरमवरोह

नन्तरा सा तदर्थज्ञानपूर्विका यथा गवाँनयनादिवाक्यश्रवणानन्तरा गृहीया प्रवृत्ति-
रिति सामान्यतो व्याप्तिः । न यदेवं न तदेवं यथा घटाग्निप्रवृत्तिरिति व्यतिरेकी वा ।
अन्वया यथाभ्रुतसाध्यहेत्वभ्युपगमे सिद्धसाधनस्वादिशेषप्रसङ्गादिति । ततः क्रिमत्
आह । यद्यमुमर्थमिति । आरोहेति वाक्यार्थमित्यर्थः । अर्थापत्या संबन्धमुवधार-
यतीत्यन्वयः । अर्थापत्यान्यथानुपपत्तिरूपयेत्यर्थः । अखण्डस्य निर्विभांगस्यैकस्ये-
त्यर्थः । तादृशमखण्डमेवेत्यर्थः । एतेन त्रिप्रमाणकं संबन्धावधारणमित्युक्तं भवति ।
यथाहुः श्लोकेद्वयम् ।

‘ शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

श्रोतुश्च प्रतिपन्नस्वमनुमानेन चेष्टया ॥

अन्यथानुपपत्त्या च बुद्ध्वा शक्तिं ह्यथाभिता-

मर्थापत्यैव बुध्येत संबन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥’

इति । पदवद्वाक्यमपि वाचकमेवेति गुरुणां मतम् । यथाहुस्तद्विद्ः ।

‘ वाक्येनैव हि वाक्यार्थः साक्षादेवाभिधीयते ।

उपलक्षणतश्चास्य संबन्धग्रहसंभवः ॥

वाक्यं गोपद्युक्तं यत् तत् सास्त्रादिसामान्यतम् ।

वाक्यार्थं वेदेतीत्येवं व्युत्पत्तिः सुकरैव हि ॥’ इति ।

फलितमाह । ततस्तत्रेति । तदेवं प्रवृत्तिवाक्ये व्युत्पत्तिप्रकारमभिधाय निवृ-

१ कथं वाभिमुखं M. २ तादृशमेव D. ३ D. inserts पदवत् before वाचकम्.
४ पदपदार्थयोस्ति वाक्यार्थयोर्वाच्यं D. ५ लक्षणं T. ६ °नन्तरप्रवृत्तिः D. ७ गवादिवाक्यं K.
८ K. drops अन्यथा. ९ साधननानैकान्तिकत्वादि° K. १० निर्भागस्येत्यर्थः D. ११ D.
drops भोक्तृद्वयम्. १२ प्रसिद्धं K. १३ K. inserts वाचकमपि after वाक्यमपि.
सास्त्रादिमदन्वितम् D. १५ वदतीत्येव K.

कुञ्जराज्जातस्ते जय इत्यादिप्रयोगे तस्य तस्य शब्दस्य तं तमर्थ-
मषगच्छतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव वाक्यस्यैव
प्रयोगयोग्यता यस्मात् तस्मात्तद्वाक्यान्तर्वात्तिनामेव पदानामि-
तरेतरमाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावशादान्वितैः पदार्थैरन्वयं गता-
नामेव संकेतविषयत्वमिति विशेषणविशेष्यभावापन्नः कृत्युद्देश-

त्तिवाक्येऽप्यतिदिशति । अनेन्तरमिति । आदिशब्दाद्गामानय गां बधान्तेत्यादि-
वाक्यसंग्रहः । अत एव तस्य तस्येति वीप्सा च । शब्दस्येति वाक्यस्येत्यर्थः ।
आरोहेत्यादिप्रवृत्तिवाक्यवदवरोहेत्यादिनिवृत्तिवाक्येऽपि श्रवणानन्तरमेव निवृत्तिरूप-
मध्यमशृङ्गचेष्टायास्तदर्थवधारणपूर्वकत्वानुमानद्वारा वाच्यवाचकभावं प्रतिपद्यते
बालं इत्यर्थः । एतं वाक्येष्टुत्पत्तिप्रकारमुक्त्वा पदद्वयुत्पत्तिप्रकारमाह । इत्यन्वय-
व्यतिरेकाभ्यामित्यादि । पदानां संकेतविषयत्वमित्यन्वयः । अभिहितान्वय-
पक्षाद्देवमाह । अन्वितैरिति । अन्वये हेतुमाह । आकाङ्क्षेति । ननु संकेत-
काले मुक्तकानामाकाङ्क्षादयः कुत इत्याशङ्क्याह । वाक्यान्तर्वात्तिनामे-
वेति । तत्रापि हेतुमाह । वाक्यस्यैवेति । एवकारः केवलपदव्यावृत्त्यर्थः ।
यस्माद्वाक्यमेव प्रयोगार्हं नै^१ केवलं पदं तस्मादित्यर्थः । वाक्यस्यैव प्रयोगयोग्यत्वे
हेतुमाह । प्रवृत्तिनिमित्तस्येति । तस्यैव तन्निमित्तत्वे प्रमाणमाह । अन्व-
यव्यतिरेकाभ्यामिति । तदेव दर्शयति । इतीति । इति पूर्वोदाहृतारोह-
णादिप्रवृत्तिनिवृत्तिषु वाक्यस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वदर्शानात् तस्मिन्-
वात्तिनामेव पदानामाकाङ्क्षादिवशादान्विताभिधायिनामेव संकेतविषयत्वमित्यर्थः ।
अत एव वाक्यार्थोऽपि कार्यान्वितपदार्थसार्थ एवेत्याह । इतीति । इति हेतोः ।
पदार्थसार्थ एव वाक्यार्थ इत्यन्वयः । कथं समप्रधानानां मिथोऽन्वयस्तत्राह ।

१ तस्य शब्दस्य G. २ तमर्थं G. ३ प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तस्य G., M., T. ४ 'निमित्तस्यैव
वाक्यस्य T., G. ५ 'पदानामेव M. ६ 'योग्यतासंनिधि' M. ७ 'विषयत्वमेवमिति D.
८ 'वधारणद्वारापूर्वकं' K. ९ 'प्रवृत्तिप' K. १० 'वृत्तीना' K. ११ D. inserts तु
after न. १२ वाक्यार्थस्यैव K. १३ प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तस्येति K. १४ तावेव दर्शं
K. १५ K. omits इति.

विशिष्टः पदार्थसार्थ एव वाक्यार्थः । अन्वितानामेष पदार्थानां विशेष्टत्वमित्यभिद्धानैरन्विताभिधानवादिभिरिहाप्यभिधानं विधेयम् । यत्र संकेतनिकेतनीकृतविशिष्टरूपवाक्यार्थाभिधायिनो वाक्यस्य स्ववाच्यानतिरिक्तासंकेतिताविशेषभूतपदार्था-

विशेषणविशेष्यभावापन्न इति । किमत्र विशेषणं किं वा विशेष्यं तत्राह । कृत्युद्देशविशिष्ट इति । कृतिः प्रयत्नः । उद्दिश्यते इत्युद्देशो विषयः । कृते-रुद्देशः कृत्युद्देशः कृतिविषयः कृतिसाम्यं कार्यमिति यावत् । तद्विशिष्टस्तदन्वितस्वतु-परन्तु इत्यर्थः । शाब्दश्चायं विशेषणभावः कार्यस्येति न प्राधान्यभङ्गः पुरुषवृत्ति-विषयत्वेन तस्यैव वास्तवप्राधान्यादिति । ननु पदार्थाः कार्यान्विता न तु तद्विशिष्टा इत्याशङ्क्याह । अन्वितानामेवेति । तदन्वितत्वमेव तद्विशिष्टत्वमित्यर्थः । गस्तु प्रस्तुते किमायातमत आह । इत्यभिद्धानैरिति । नन्वभिहिता एव पदार्था अर्थान्तरं च वाक्यस्यैवाभिधेयं वदाम इत्याशङ्क्य विशिष्टार्थाभिधायिनो वाक्यस्य स्वार्थसंनिष्ठपदार्थाभिधानेऽप्यसमर्थस्य कुतो विप्रकृष्टार्थान्तराभिधानशङ्कापीति परिहरति । यत्रोक्त्यादिना वचनीयतामित्यन्तेन । वाक्यार्थस्य वाक्याभिधेयत्वे हेतुमाह । संकेतनिकेतनीकृतेति । संकेतनिकेतनीकृतः संकेतविषयीकृतः संके-तित इति यावत् स चासौ विशिष्टरूपवाक्यार्थश्च तदभिधायिन इत्यर्थः । वाक्यस्य पदार्थाभिधाने प्रसन्निमाह । स्ववाच्यानतिरिक्तेति । तर्हि पदार्थवाक्यार्थयोर्भेद-ध्वगहारः कथमत आह । अविशेषभूतेति । अविशिष्टः पदार्थः स एव विशिष्टो वाक्यार्थ इति स्वरूपेणाभिन्नोऽपि विशिष्टाकारेण भिन्न इत्यविरोधः । तर्हि किमिति पदार्थो वाक्येन नाभिधीयते इत्याशङ्क्याह । असंकेतितेति । विशिष्ट एव वाक्यस्य संकेतो नीविशिष्टः । अविशिष्टश्च पदार्थ इति न तस्याभिधायकं वाक्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । संकेताभावमात्रेण परमार्थतः स्वाभिन्नपदार्था-

१ विशिष्टत्वादित्यभिः D. २ संकेतनिकेतनीकृतः T. ३ T. omits रूप. ४ स्ववाच्यानतिरिक्ता T., C., G., M. ५ विशेषरूपपदार्था T., C., G., M. ६ कृतिसिद्ध K. ७ भावः न कार्यस्ये K. ८ स्ववाच्यानतिरिक्तस्येति K. ९ किमिति न पदार्थो वाक्येनाभिधीयते D. १० श्याह K. ११ नोऽविशिष्टे D.

भिधानेऽपि न सामर्थ्यं, तत्रार्थान्तरभूतः प्रतीयमानः कथमिवा-
 चतरिष्यति वचनीयताम् । यदि पुनः सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घो
 व्यापार इति मन्वानाः शब्दश्रवणसमनन्तरं यावतोऽर्थस्य प्रति-
 भानं तावन्त्यभिधैव व्यापारः प्रगल्भत इत्यभिदधति । इत्थमपि-
 वृथा विकर्त्तनम् । संप्रत्यभिषिषेण्यिषति वः कुपित एषं नरसिंह-
 नरपतिः । किं च विमुञ्चत कान्दिशीकतामनुप्रविशत मामिति च
 कथयत्ययमित्यादावखिलभूपालगतत्वेनोल्लसतां त्रासश्वासादीना-
 मपि । घातयत्वप्रसङ्गात् । अपि च यदि न व्यापारान्तरमभिधातः
 स्वीक्रियते तर्हि कृतं लक्षणया । दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारेणैव
 लक्ष्यस्याप्यर्थस्य प्रतीत्यै तस्याः स्वीकारवैयर्थ्यापत्तेः । अपि च

भिधानासमर्थस्य वाक्यस्य कुतोऽस्यन्तभिन्नासंकेतितार्थान्तराभिधानसामर्थ्यमिति ।
 अथ प्रतीयमानस्य प्रकारान्तरेण वाक्याभिधेयत्वमाद्यङ्कते । यदि पुनरिति ।
 तत्रपि सोपहासं परिहरति । इत्थमपीति । अत्रातिप्रसङ्गसोपमाह । संप्रतीत्यादि ।
 अभिषिषेण्यिषति अभिषेणयितुमिच्छति सेनयाभियातुमिच्छतीत्यर्थः । 'यत्
 सेनयाभिमनमसौ तत्रभिषेणनम्' इत्यमरः । अभिपूर्वात् सेनाशब्दात् "सस्थाप-
 पाद्य" इति ष्यन्तात् सनि लट् । "उपसर्गात् सुनोति" इत्यनुवृत्तौ "स्थादि-
 ष्यभ्यासेन आभ्यासस्य" इति धात्वभ्याससकारयोः षत्वम् । "आदिशप्रत्यययोः"
 इति खर्नेः षत्वम् । कान्दिशीको भयद्रुतः । त्रासादीनामपीति । असंकेतिताना-
 मपीति शेषः । अन्यथा दीर्घव्यापारवादिनामिष्टापत्तेरिति । किं च किमभिधातो
 व्यापारान्तरमेव नेष्यते व्यञ्जनव्यापार एव वेति द्विर्धो विकल्प्याद्ये लक्षणपि दन्त-
 जलाञ्जलिः स्यादित्याह । अपि चेति । द्वितीये दूषणमाह । अपि च नास्तीति ।

१ भिधाने न सामर्थ्यं T., धाने यदि न सामर्थ्यं G., C., M. २ T. omits प्रतीयमानः.
 ३ थसंप्रतिभानं C., M. ४ तावन्त्यभिधाव्यापारः T. ५ कल्पनम् D. ६ ष्यभिषेणयति
 C., G., M. ७ एव T., C., G., M. ८ भूपतिः T. ९ त्रासादीनामपि Com.
 १० लक्षणीयस्य T., C., G., M. ११ प्रतीत्यास्याः C., G., M. १२ G. omits
 अपि च. १३ सस्य K. १४ K. drops किम्. १५ K. drops द्विधा विकल्प्याः
 १६ अपि च अदि नास्तीति K.

नास्ति यदि व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव इत्युच्यते तर्हि च्युतसंस्कृतिः
ऽनुष्णाणां दोषाणां नित्यत्वं श्रुतिकटुप्रभृतीनां त्वेनित्यत्वमिति
विभागकरणस्य कैमर्थ्यं प्रसज्यते । अपि च यदि प्रतीयमानोऽर्थो
नाभविष्यत् तर्हि काव्यान्तर्निविष्टस्यास्यस्मृतिहेतोः पदार्था-
न्तराभ्यविरहिणः पदस्य हेयत्वं न सम्पत्स्यत । अपि च यदि

च्युतसंस्कृतिं चलते कम्पनीत्यादौ शब्दशास्त्रविरुद्धं पदम् । नित्यत्वं सर्वदा दोष-
त्वमसाधुत्वस्य नित्यत्वानपायात् । एतच्चानुकरणार्थेनैव । तदुक्तं काव्यप्रकाशे ।
'अनुकरणे तु सर्वेषां दोषाणामप्येवमुक्तैव' इति । तथा माघकाव्ये । 'ब्रजसि क
तात ब्रजसि' इति बालभाषितानुकरणे नीरेफः प्रयोगः । श्रुतिकटु पश्चात्तरं परं
तस्यानित्यदोषत्वं कदाचिद्गुणत्वात् । अत एव 'रौद्रादौ रसे व्यङ्ग्ये कटुत्वं गुणः'
इति काव्यप्रकाशाकारः । एतदुक्तं भवति । यदि व्यञ्जनीध्यापारो नेष्यते शृङ्गा-
रादिव्यञ्जने कटुत्वं दोषः रौद्रादिव्यञ्जने कटुत्वं गुणः । च्युतसंस्कारादिकं तु
सर्वत्र दोष इति व्यञ्जनकाश्रयो विभागो न स्यात् । निराश्रयकल्पनापत्तेः । रसार्थे
व्यङ्ग्य एव न वाच्य इति वक्ष्यते । कैमर्थ्यं वैयर्थ्यमित्यर्थः । अत्रैव तर्कान्तरमाह ।
अपि चेति । अस्यस्मृतिहेतोरिति । अमङ्गलव्रीडाजुगुप्ताव्यञ्जकतया त्रि-
विधस्याप्यश्लीलस्येत्यर्थः । येषां ।

'अभिप्रेतपदावासः करा नः संभविष्यति ।

नीचसाधनमेतेषां परोत्सर्गैर्केजीविनाम् ॥'

इत्यश्लीलमपि किञ्चित् कदाचिदुपादेयं स्यात् । 'स्वैस्या भवन्तु कुर्वराज-
सुताः सभृत्याः' इत्यादावमाङ्गल्यादिव्यञ्जकै स्वस्थादिपरं तद्दृष्टासाथं विशि-
नष्टि । पदार्थान्तरान्वयविरहिण इति । पद्यते गम्यतेऽनेनेति परं प्रकर-

१ यदि नास्ति O., G., M. २ °प्रभृतीनां नित्यत्वं T., M.; °प्रभृतीनां दोषाणां नित्यत्वं
C., G. ३ चानित्यं C., G. ४ कैमर्थ्यं D., T. ५ सम्पत्स्यते T., G., M. ६ यदि
च D. ७ च्युतसंस्कृतिः K. ८ °नुकरणादेरन्यत्र K. ९ K. drops अपि. १० नीरेफ-
प्रयोगः D. ११ व्यञ्जनव्यां D. १२ नेष्यते तदा शृङ्गारादि? D. १३ रसस्तु D. १४ D.
omits यथा. १५ °जीवनम् D. १६ D. inserts यथा before स्वस्था. १७ °व्यञ्ज-
कत्वं K. १८ पदार्थान्वयेति D.

विद्यमानेऽपि विरुद्धधर्माभ्यासे कारणभेदे' वाच्यव्यङ्ग्यबोभेदो
नाभ्युपेयते तर्हि कच्चिदपि न भवितव्यं भेदेन । तत्र वाच्यव्यङ्-
ग्ययोः स्वरूपभेदो यथा ।

दिङ्मातङ्गाः कनकशिखरी सप्तयः सप्तसप्तेः ।

चिन्तारत्नं दिविचरतरुः श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र ।

अद्याप्येतत् सकलमकृथा नार्थिसादित्यपार्थ-

स्तेनायं ते वितरणकलाकौशलेनावलेपः ॥

अत्र निन्दा वाच्या प्रतीयमाना च स्तुतिस्तयोश्च स्वरूपत एव

णम् । तथा च प्राकरणकार्यान्वयविरहिण इत्यर्थः । अयमर्थः । इह वेणीसंहार-
फलस्य कौरववधस्य काव्यार्थत्वात् तदन्वयेन स्वस्थपदवाच्यनिराकूलत्वातिरिक्त-
कौरवस्वर्गगमनामाङ्गल्यव्यञ्जकवत् स्वस्थपदं नायकाभ्युदयपरमेवेति युक्तमस्योपा-
देयत्वम् । एवं व्रीडाजुगुप्सयोरभ्युदाहाद्यर्थम् । तर्कस्तु यदि पदं न व्यञ्जकं
स्यात्साम्यार्थव्यञ्जकमपि न स्यात् । तद्व्यञ्जकमित्यहेयं स्यात् । न चेष्टा-
पत्तिः । शेषस्वोक्तिविरोधादिति । एवं ध्वनिस्वरूपे विप्रतिपद्यमानं प्रति तर्क-
चतुष्टयमुक्तम् । अस्यानुप्रास्यं प्रमाणमुन्मेषान्ते वक्ष्यति । अथ 'भेदे' विप्रतिपद्य-
मानं प्रत्याह । अपि चेति । वाच्यव्यङ्ग्ये मिथो भिन्ने । विरुद्धधर्मयोगित्वात् । 'यदेवं'
'तेदेवम्' । यथा घटपटादि । इति प्रयोगं मनसि निधाय साध्यानङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गं तर्क-
माह । यदि विद्यमानेऽपीति । घटपटादिभेदानामपि तदेकसाध्यत्वात् तस्यैकत्राप्र-
योजकत्वे सर्वत्रापि तथात्वादिति । अथ हेत्वसिद्धिपरिहाराय विरुद्धधर्माभ्यासं
साधनान्तरोपन्यासव्याजेन प्रपञ्चयति तत्रेत्यादिना । स्वरूपभेदो यथेति ।
स्वरूपभेदाज्ञेयो यथेत्यर्थः । दिङ्मातङ्गा इति । अत्र दिङ्मातङ्गादिकमप्रयच्छ-
तस्ते वितरणं कियदिति निन्द्या ततोऽन्यत् सर्वे इत्तमेवेति स्तुतिप्रतीतेर्व्याज-
स्तुतिभेदः । अत्र वाच्यव्यङ्ग्ये विविनक्ति । अत्र निन्देति । ततः किमत आह ।

१ D. inserts च after कारणभेदे २ संभवितव्यं C., G., M. ३ T. drops च.
४ D., T., and C. drop च. ५ 'थान्तरविर' K. ६ काव्यार्थत्वादन्यत्रान्वयेन D.
७ 'हाप्यमिति D. ८ K. omits यदि. ९, K. drops भेदे. १० यदुक्तसाधने D.
११ तदुक्तसाध्यं D. १२ इत्यादि K.

भिन्नत्वं वाच्यप्रतीत्यनन्तरभाविनी व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति कालभेदा-
व्यनयोर्भेदः । आश्रयभेदाद्भेदो यथा । शब्दमात्रमाश्रयो वाच्यस्य
शब्दैकदेशतदर्थवर्णसंघटनाश्च प्रतीयमानस्य । शब्दार्थशास्त्रज्ञान-
मात्रं कारणं वाच्यस्य प्रकरणादिसंघीचीनप्रतिभातिशयसनाथं
च तत् प्रतीयमानस्येत्यनयोः कारणभेदादपि भेदः । बुधबोधद्वि-
वृत्तादिभिः पदैर्व्यपदिश्यते वाच्यज्ञः सहृदयविदग्धप्रतिभानवैदादि-
भिस्तत्प्रतीयमानज्ञ इति । वाच्यस्यावबोधः प्रतीतिमात्रमभि-

तयोश्चेति । स्वरूपत एव परस्परविरुद्धस्तुतिनिन्दात्मकत्वादेव भिन्नत्वमित्यर्थः ।
अतो वाच्यव्यङ्ग्यात्मनापि भेद इति शेषः । परलोपोद्घाटनं निन्दा । तदुपानु-
वादः स्तुतिः । अथ प्रतीतिपूर्वापर्याव्यनयोर्भेद इत्याह । वाच्येति । अश्र-
यभेदादित्यादि । इह प्रतिपार्थप्रतिपत्तेः प्रतिपादकाद्यत्तत्वात् प्रतिपादक-
मुपचाराशाश्रयशब्देनोच्यते । तत्र वाच्यप्रतिपत्तेः सङ्केतसापेक्षत्वात् सङ्केतार्थं शब्दै-
एवेति शब्दमात्रमाश्रयो वाच्यस्येत्युक्तम् । व्यङ्ग्यस्य तु संकेतानपेक्षितया
केवलप्रकरणादिवशाद्यर्थयोगं शब्दार्थाद्याश्रयत्वं दर्शनबलादध्यवसीयत इत्यर्थः ।
तत्र 'क्रियेत चत्' इत्यादिवक्ष्यमाणोदाहरणे शब्दाश्रयं 'कस्तवण होइ' इत्य-
त्रार्थाश्रयं च व्यक्तीकरित्यामः । वर्णावत्तं तु मधुरोद्घातादिवर्णोच्चरं वर्णोद्घात-
मधुरोद्घातादि रसव्यङ्ग्यम् । एवं संघटनाश्रयमपि मधुरोद्घातादिरश्चनागोच्चरं मधुरोद्घा-
तादिरसव्यङ्ग्यमवेति द्रष्टव्यम् । कारणभेदाव्यनयोर्भेद इत्याह । शब्देति ।
शब्दशास्त्रं व्याकरणं ततोऽन्यत् सर्वमर्थशास्त्रम् । तदिति शब्दार्थशास्त्रज्ञानमित्यर्थः ।
अथ कार्याभेदाच्च भेद प्रपञ्चयन् प्रतिपत्तिसमाख्यात्वरूपकार्यभेदान् तावद्भेदमाह ।
बुधेत्यादि । प्रतिपत्तिसमाख्यात्वरूपकार्यभेदाच्च भेद इत्याह । वाच्यस्यावबोध

१ 'प्रतीत्यनुभाविनी C., G., M. २ शब्दतदर्थं D. ३ 'संघटना च C., G., M.
४ प्रकरणसम्प्री M. ५ 'संघीचीनं प्रति' T., C., M. ६ बुधबोधद्वि G., C., M.
७ 'वृत्तादिभिः पदैस्तु प्रती' G. ८ वाच्यस्येति D. ९ 'प्रतीतिः K. १० अत्र च K.
११ संकेते सापे' D. १२ संकेतश्चास्य D. १३ शब्देनैवेति D. १४ 'थायोगशब्दा' K.
१५ अत्र K. १६ 'विरोध इ' K.

धीयते प्रतीयमानस्य तु चमत्कार इति । वाच्यस्य संबन्धमभिधाम-
भिदधति । प्रतीयमानस्य पुनः परामर्शमिति कार्यभेदादप्यनयो-
भेदः । विषयभेदेन भेदो यथा ।

कस्स वं ण होइ रोसो दट्टुण पिआए सव्वणं अहरं ।

सभमरपघाप्रोयिणि वारिअवामे सहसु पण्हिम् ॥

कस्स वं कस्य वा अनीर्यालोरपि वारिअवामे मद्धंचना-
नङ्गीकांरिणि सहस्वेदानीमुपालम्भपरम्परामिति भावः । अत्र
काचित् स्वैरिणी केनचिदुपपतिना खण्डिताधरा तदुपपतिसन्निधि

इत्यादि । स्वप्रतिपादकसंबन्धसमाख्यारूपकार्यभेदाच्च भेद इत्याह । वाच्यस्य
संबन्धमभिधामित्यादि । परामर्शमभिधायतीत्यनुषङ्गणान्वयः । कार्यभेदाच्च
निगमयति । इति कार्यभेदादपीति । विषयभेदेनेति । उद्देश्यभेदेनेत्यर्थः ।
कस्स वेत्यादि ।

कस्य वा न भवति रोषो दट्टा प्रियायाः सत्रणमधरम् ।

सभमरपघाप्रोयिणि वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥

अर्थाभ्यव्यङ्ग्यस्येदमुदाहरणं द्रष्टव्यम् । अत्र भेदः रोषो भवतीति वक्तव्ये कस्येति
सामान्यनिर्देशस्याभिप्रायमाह । अनीर्यालोरपीति । ईर्यालोः किमु वक्तव्यमिति
भावः । अत्र प्रसिद्धपदार्थमाह । वीरिणीति । मद्धचनेति । सभमरं पद्यं मा गृहा-
णेति वचनमित्यर्थः । सहः सकर्मकत्वाद्द्विवक्षितकर्मकारकं दर्शयति । उपालम्भेति ।
अर्थे वाच्यव्यङ्ग्ययोर्विषयविभागं कर्तुं प्रकरणं तावदाह । अत्र काचिदिति । सह-

१ वाच्यसंबं T. २ संबन्धमभिदधति T., G., M. ३ मभिदधते G. ४ प्रतीयमानस्य तु
पुनं G., M. ५ परामर्श इति T., C., G., M. ६ च ण D. ७ सभमरं D., T., C.,
G., M. ८ चादरि T. ९ इण्हि D., पण्हिम् T. १० च D. ११ मम वचनां C., G.,
M. १२ ङ्गीकांरिणि T. १३ तमुपपतिं T., C., G., M. १४ इति K. १५ कार्यं
भेदां D. १६ वाच्यसंबं D. १७ प्रादिणि K. १८ निवारितं K. १९ अर्थाभ्यव्य-
ङ्ग्यं D. २० भक्तुरोषो K. २१ कस्य वेति K. २२ अप्रसिद्धं D. २३ वारियेत्यादिति D.
२४ K. drops अथ.

निश्चितवति प्रियतमे तमनवलोकमानयैव कृयापि विदग्धया सख्या
तदपराधप्रच्छादनायेदमभिधीयते । इह सहस्वेदानीमिति वाच्यं
स्वैरिणीविषयम् । अनपराधत्वमस्या इति व्यङ्ग्यं पुनः प्रियतम-
विषयम् । सहस्वेत्यपि च तद्विषयम् । बल्लभेन सुतरामुपलभ्यमाना-
यामस्यां तद्व्यलीकशङ्कितेति पुनरविनयगोपनेन तत्प्रत्यायनं प्राति-
वेशिकविषयम् । प्रियाया इति पदोपादानात् सौभाग्यातिशय-
प्रतिपादनं तद्विनयोपालम्भसंभूतप्रमोदसपत्नीविषयम् । अत एव
सहस्वेति प्रियतमविषयं च । प्रकटापराधप्रच्छादनेन स्ववैदग्ध्यप्र-
काशनं तदस्थविदग्धजनविषयम् । उपलक्ष्यमाणोपभोगच्छिन्ना
पुनरियं न त्वया कर्त्तव्येति प्रच्छन्नकामुकविषयम् । इत्थं मयैषा-
पह्नुतेमेतर्भे भवतीभिरित्यपरसखीविषयमित्यनयोविषयभेदाद्भेदः ॥

धरखण्डनमनवलोकमानयैव ततः प्रागैजानानयैवेत्यर्थः । अत्र वाच्यस्य विषयमाह ।
इहेति । स्वैरिणीमुद्दिश्येदमुच्यत इत्यर्थः । सर्वत्र चात्र विषयशब्द उद्देश्यपरः । अथेव
व्यङ्ग्यं तद्विषयं च प्रपञ्चयति । अनपराधत्वमित्यादिनां । सहस्वेत्यपि
च तद्विषयमिति । उपालम्भं सहस्वेति वाच्यान्निरपराधेयमनुपालभ्येति व्यङ्ग्यते ।
तच्च प्रियतमविषयमित्यर्थः । तद्व्यलीकशङ्कितेति । तदपराधोत्प्रेक्षकोऽयमिति
हेतोरित्यर्थः । तत्प्रत्यायनं तस्य प्रियस्य विश्वासोत्पादनमित्यर्थः । सौभाग्यं भक्तु-
र्वाङ्मयम् । विषयभेदाद्भेदं निगमयति । इत्यनयोरिति । भवानपराधस्वैरि-
प्रतीतिः केष्वलार्थशान्तिमूलस्वार्थाभयमेवेवं व्यङ्ग्यमिति द्रष्टव्यम् ॥

१ विन्तयति T. २ तन्मुखमनं T., C., G. ३ लोकयन्त्येव T., G., M.; लोक-
यन्त्यैव C. ४ मुपालम्भं G., M. ५ न तन्न T. ६ शङ्कते C., G., M. ७ प्रत्यायनं
C., G. ८ C., G., M. omit जन. ९ न पुनेत्वमियं नया कर्त्तं T., G., M.
१० विषयमुक्तं मयै C. ११ पह्नुतं न भवं T., M. १२ मनवलोकमानयैव D.
१३ गजानन्यैव D. १४ तत्र D. १५ मित्यादि D. १६ शङ्कते K. १७ भक्तुवा K.
१८ परापन्नं D.

येऽपि' सहृदयसंवेद्यमनाख्येयमेव ध्वनिमाख्यातवन्तस्तेऽपि न परीक्ष्यवादिनः । सामान्यतो विशेषतो ध्वनिलक्षणस्यास्माभिः प्रदर्शितत्वात् । तथापि यदि तस्यानाख्येयत्वं तदा सर्वेष्वपि वस्तुषु तदतिप्रसज्यमानमनिर्वायं स्यात् । अथानयातिशयोक्त्या लोकोत्तरत्वमकुप्य निरूप्यते तदा सिद्धं नः समीहितम् ॥

अथ भक्तेरुपचारादागतोऽयमिति ये भ्राक्तमभिर्दधते त एव प्रष्टव्याः । भक्तिर्व्यक्तिश्चेति न तत्त्वान्तरमिति यद्यभिसंधिस्तदा

तद्देवमियता प्रबन्धेन ध्वनिरिव नास्तीति प्रथमपूर्वपक्षं प्रतिक्षिप्येहानी-
मस्थानिर्वाच्य इति द्वितीयपक्षं प्रत्याचष्टे । येऽपीति । सहृदया विदग्धा-
स्तेषामप्यनुभवैकसमर्थिगम्यो न तु केनापि लक्षणतो निर्वक्तुं शक्यत इति
वादिनोऽपि न विमुद्ध्यर्वादिन इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । सामा-
न्यत इति । स्वरूपसिद्धौ लक्षणस्यापि सिद्धप्रायत्वात् । प्रदर्शितत्वादिति
सिद्धत्वोक्तिः । वस्तुनस्त्वनन्तरोन्मेषे भविष्यतीति भावः । तथाप्यनिर्वाच्यत्वे विभ-
र्त्सोपि तथात्वमित्यतिप्रसङ्गबाधकमाह । तथापीति । अथानिर्वाच्यत्वाभिधानं
ध्वनेः प्रशंसोपरं न वास्तवं तर्हि न कश्चिदन्वयोर्विवाद इत्याह । अथेति । अति-
शयोक्त्यासंबन्धे संबन्धरूपयेत्यर्थः । अनिर्वाच्यत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेः ॥

अथ भ्राक्तो ध्वनिरिति तृतीयां विप्रतिपत्तिं विघटयितुं भ्राक्तपक्षनिर्वाहकपूर्वमुदा-
हयति । अथ भक्तेरिति । उपचारादारोपादित्यर्थः । यथाहुः । 'भ्रजत्वेन प्रतीयमा-
नयोरेक्यारोपणमुपचारः यथा गौर्वाहीकः' इति । न तत्त्वान्तरं नाथान्तरमित्यर्थः ।
तदेतद्दृषयितुं विकल्पयति । तदेति । किमिदं व्यन्तेर्भक्तयभिन्नत्वं नाम तस्यैवास्मिन्
विवक्षितं तल्लक्षणैवमात्रं वा तद्वैलक्षित्यत्वेमात्रं वेति विकल्पार्थः । तत्र सादृश्यं नाम

१ ये तु T. २ विशेषतश्चास्माभिर्ध्वनिलक्षणस्य प्र° D. ३ वस्तुषु प्रसज्य° D. ४ अनिर्वायं
D.; अनिर्वायमात्रे M. ५ अथानया त्वतिशयोक्त्या C., G., M.; अथानयार्थशक्त्या T.
६ रूप्यते G. ७ व्यक्तिसमिद्धति D. ८ दधाति C., M. ९ समविगम्यं K. १० K.
omits तु. ११ वादिविमिय° D. १२ स्यातिप्रसङ्गबाधक° K. १३ प्रशंसा K.
१४ D. drops तर्हि. १५ तादान्यं D. १६ क्लृप्तत्वात् D. १७ K. drops
तदुपलक्षितत्वमात्रं वा.

भक्तिव्यक्तयोः किं तादात्म्यमुत भक्तिव्यक्तैर्लक्षणमुपलक्षणं वा । न प्रथमःपक्षः। उभयोरप्यनयोः परस्परविरुद्धानां धर्माणामुपलम्भसंभवात् । तथा हि मुख्यार्थबाधाद्यनुसंधानप्रवृत्तत्वं भक्तेः । वक्तृबोद्धव्यादिवैशिष्ट्यानुसंधानप्रवृत्तत्वं तु व्यक्तेः । तत् कुतस्तयोस्तादात्म्यशङ्काकलङ्कावतारः । किं च भेदसिद्धयेऽनुमानमप्यस्ति । भक्तिव्यक्तीभिर्भेदे । भिन्नधर्मयोगित्वात् । यद्भिन्नधर्मयोगि तन्मिथो भिन्नम् । यथा घटपटादि । न द्वितीयः । वक्ष्यमाणदूषणगणप्रस्तत्वात् । तथा हि । लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वादेवं किलानुमानरचना । व्यक्तिरितरेभ्यो भिद्यते । भक्तिमन्वात् । यत् पुनरितरेभ्यो न भिद्यते न तैरेकात्मत्वम् । असाधारणधर्मो लक्षणं यथा गन्धः पृथिव्याः । काशाखिरकं व्यावर्त्कमुपलक्षणं यथा काकाविकं गृहाशेरिति । तत्र तादात्म्यपक्षं वूषयति । न प्रथम इति । तर्ही हेतुमाह । परस्परेति । तमेव ध्यनन्ति । तथा हीति । सिद्धो देवश्च इत्थञ्च देवश्चेत्सिंहत्वासंभवाद्वाधानुसंधानम् । आदिशब्दान् सादृश्यविसंभहः । वक्तृबोद्धव्यात् । आदिशब्दान् काकाविसंभहः । एतदुत्तरोन्मेषे ध्यन्तीकारिर्ध्वते । अत्र प्रयोगमप्याह । किं चेति । अत्र विरुद्धधर्मयोगस्योक्तत्वात्तद्विशङ्का तथापि भेदानङ्गीकारे घटपटादिभेदोऽपि विलीयतेति तर्क इति भावः । लक्षणपक्षं वूषयति । न द्वितीय इति । तदेव वूषणं वक्तुमाह । तथा हि लक्षणस्यैस्यादि । असाधारणधर्मत्वाद्द्वयतिरेक्येव लक्षणमित्युक्तत्वादिति भावः । प्रयोगमाह । व्यक्तिरिति । व्यावृत्तिर्ध्ववहारो वा लक्षणस्यै प्रयोजनमित्यभिप्रेत्याह । इतरेभ्यो भिद्यत इति । अत्रशब्देन पक्षातिरिक्तपरिग्रहः । अन्वयाभावाद्द्वयतिरेकमाह । यत् पु-

१ भक्तिव्यक्तयोर्लं D. २ °बोद्धव्याभिर्संधानप्रवृत्तत्वं C., G., M. ३ °स्वनयो° C., G., M. ४ वक्ष्यमाणलक्षणप्रस्तत्वात् T. ५ लक्ष्यस्य G. ६ तदेकान्तत्वं K. ७ तथा हीत्यादि D. ८ °कल्पित K. ९ प्रयोगमाह D. १० °लक्षणस्येति K. ११ लक्षणस्यार्थ इत्यभि° K.

तद्भक्तिमत् । यथाभिधाद्वि । तथा च सत्यभिधैकमूले ध्वनौ भक्तेर-
भावाद् भागासिद्धो हेतुः । व्यक्तेरितरेभ्यो भिन्नत्वे साध्येऽस्य
हेतोरितरामिन्ने विवेचकत्वमात्रं लक्षयति कुशलादौ रुडेऽपि^१
कच्चिद्गतत्वाद्विरुद्धत्वमपि । अनेन हि विवेचकत्वादिमात्रं लक्ष्यते न
तु किञ्चिद् व्यज्यते । न तृतीयः । विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ भक्त्यु-
पलक्षितत्वाभावात्तुपलक्षणत्वाभ्युपगमेऽपि^२ भक्त्यवयोरभिन्नत्वा-

नरिति । तदेतद् भागासिद्ध्या दूषयति । तथा च सतीति । द्विविधो हि
ध्वनिरभिधामूलो लक्षणामूलश्चेति । उभयमिह पक्षः । तत्राद्ये भक्त्यभावाद्भागासिद्धो
हेतुरित्यर्थः । दूषणान्तरमाह । व्यक्तेरिति । कुशलादौ साध्याभावं वक्तुं साध्यं
तावसाह । इतरेभ्यो भिन्नत्वे साध्य इति । अस्य हेतोरिति । भक्तिमत्त्वहेतोरि-
त्यर्थः । इतराभिन्न इति । इतरभेदरूपसाध्यविरहिणीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । विवेच-
कत्वमात्रं लक्षयतीति । कर्मणि कुशल इत्यादौ र्भ्रमहरूपवाच्यवार्थासंभवात्किरुद-
लक्षणया विवेचकत्वमात्रपरे व्यञ्जकत्वासंभवाद्भ्रमहेतुरभेदरूपसाध्यविरहो युज्यत
इत्यर्थः । गतत्वात् भक्तिमत्त्वहेतोस्तत्र स्थितत्वाहित्यर्थः । विरुद्धत्वमिति । पक्षविप-
क्षयारव वर्त्तमानत्वाहित्यर्थः । अयोपलक्षणपक्षं प्रतिक्षिपति । न तृतीय इति । तत्र
हेतुमाह । विवक्षितेति । विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेरभिधामूलत्वेन भक्तेरभा-
वात् तदुपलक्षितत्वाभावेन तदुपलक्षितस्वरूपमप्यभिन्नत्वं न संभवतीत्यर्थः । कि
च धर्मास्ति भक्तिरविवक्षितवाच्यध्वनौ तत्रापि किं भक्तेः काशाचित्कमुच्यते
नो वा । नो चेन्नोपलक्षणत्वसिद्धिः । काशाचित्कतया भेदहेतुरूपलक्षणमिति लक्ष-
णात् । उच्यते चेद्वाधः । लक्षणामूलध्वनौ भक्तेरनपायात् । तथापि तदुक्तमभ्युपेक्ष्य
दूषणमाह । उपलक्षणोनेति । तद्विनाभाविनस्तदभिन्नत्वं विरुद्धमिति भावः । अय

१ 'भिधायकमूले M., C.; 'भिधामूले G. २ 'रामिन्नविवे' T. ३ C. and M. insert
तस्य after रुडेऽपि. ४ क्वाचित्कत्वा' M. ५ T., C., G. and M. drop अपि.
६ D. drops अस्ति. ७ 'मूले ध्वनौ D. ८ दूषयति K. ९ उपलक्षणेन विनैवेति D.

संभवाच्च । उपलक्षणेन विनाप्युपलक्षणीयस्य सिद्धेऽर्थे । एतेन यत्र कुन्तकैः भक्तावन्तर्भाषितो ध्वनिस्तदपि प्रत्याख्यातम् । यत्र गुणविशिष्टपदरचनात्मिकाया रीतेः काव्यात्मत्वममानि वामनेन तदपि न साधु । माधुर्यादिगुणानतिक्रमणात् तस्याः । किं चानुमानमपि ध्वनिसाधने लब्धप्रसरमेव । तथा हि ।

मतान्तरमतिदेशेन निरस्यति । एतेनेति । भान्तपक्षीनिरासेनेत्यर्थः । ननु सिध्यत् नाम ध्वनिः तथापि कथं काव्यात्मतासिद्धिरस्य यदन्वैरन्व एवात्माभ्यधायीत्याद्यङ्कस्य तस्मत्तं द्रवयितुमनुभाषते । यत्तु गुणेति । 'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति सूत्रासिद्धि भावः । तेषूच्यति । तदपि न साध्विति । तत्र हेतुमाह । माधुर्यादीति । गुणविशिष्टार्थः पदरचनाया आत्मस्य केवलाया अनात्मत्वात् प्राप्ताप्राप्तिविवेकेन गुणानामेवात्मस्य स्वस्वचनविरोधः सूत्रकारस्यै । काव्यशोभायाः कर्तारो गुणैर् इत्युपस्कारकत्वेनोक्तानामुपस्कार्यत्वविरोधात् । उपस्कार्यत्वात्पेति भावः । बहि पुनः सोऽयमिषोरिवेत्यादिना ध्वनिसाधनाय प्रागुक्ततर्कचतुष्टयस्यानुमाह्यं प्रमाणं संप्रति कण्टकशोधनान्निरङ्कुशं प्रदर्शयति इत्याह । किं चानुमानमपीति । तत्र पक्षं निर्दिशति । क्रियेतेत्यादिना एतद्वाक्यमित्यन्तेन । साध्यं निर्दिशति । एतद्वाक्येति । अत्र साधुविभक्तिचिन्ता सुजनविभागविचारः क्रियेत चेत् तर्हि सा नलाभिधाना व्यक्तिसूक्तिः प्रथमाभिधेया प्रथमं परिगणनीया या व्यक्तिः स्वौजसां स्वतेजसां विलासैर्व्याप्तिभिस्तावद्द्रु प्रभूतमनामननञं परं परराष्ट्रं साधयितुं स्वायत्तीकर्तुं क्षमेति वाच्यार्थः । साधु सम्बद्धं विभक्तिचिन्ता विभक्तिविचारः क्रियेत चेत् तथा सा प्रथमा व्यक्तिः प्रथमा विभक्ति-

१ संभव पत्र T. २ उपलक्षणनेन D. ३ लक्षणगीयसिद्धे T. ४ संसिद्धे G. ५ T. drops च. ६ कुक्षकेन D. ७ तिक्रामित्वात् T., C., G.; तिक्रान्तत्वात् M. ८ गुणसाधने O., M. ९ कथं काव्यात्मा स यद् K. १० वस्त्विति K. ११ दूषयति K. १२ विशिष्टाया रचनाया D. १३ D. drops सूत्रकारस्य. १४ गुणा धर्म इत्यु? D. प्रमाणमय कण्टक K. १५ K. omits तद्य.

क्रियेत वेत् साधुविभक्तिचिन्ता

व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया ।

या स्वौजसां साधयितुं विलासै-

स्तावत् क्षमानामपदं बहु स्यात् ॥

इत्येतद्वाक्यमेतद्वाक्यवाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकम् । वाक्य-
त्वात् । यद्यद्वाक्यं तत्तद्वाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकम् । यथा कालि-
दासादिवाक्यम् । वाक्यं चेदम् । तस्मादेतद्वाक्यवाच्यातिरिक्तार्थ-
प्रकाशकम् । पर्यायवाक्येऽनैकान्तिकमिति चेन्न । तस्यापि पक्षको-
टिम्निविष्टत्वात् । तस्मादस्ति ध्वनिः । अयं च वस्त्वलंकाररसादि-

रभिधेया विचार्या । या स्वौजसां सु औ जम् इत्येतेषां प्रत्ययानां विलासैः
प्रयोगैस्तावद्बहूनेकं नामपदं सुबन्तं पदं वृक्षेत्यादिकं साधयितुं निष्पादयितुं
क्षमेत्यपरान्तरम् । तल्पकाशकत्वं पक्षे सामान्यतो वाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशक-
त्वाच्च । साध्यविपर्ययोपस्थापकप्रमाणाभावात्त बाधः । नापि सिद्धसाध्यता
परेषां विप्रतिपत्तेः । अविप्रतिपत्तौ वा सिद्धं नः समीहितम् । दृष्टान्तेऽपि
स्ववाच्यार्थप्रकाशनेनैवेतद्वाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकत्वात् न साध्यवैकल्यम् । विमतं
मतं न स्ववाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकं वाच्यमात्रोपक्षीणशक्तिकत्वात् उद्योतिष्टोमा-
दिव्याक्यवदिति बाधः प्रतिपक्षो वेति चेन्न । पुत्राक्यस्त्वादिति हेतोर्विबक्षितत्वात् ।
तर्ह्यनैकान्तिकत्वमिति शङ्कते । पर्यायेति । समानार्थं वाक्यं पर्यायवाक्यं तच्च
तद्व्यतिरिक्तार्थप्रतीतिनास्तीति शङ्कितुराशयः । परिहरति । तस्यापीति । तस्स-
मानार्थस्य तत्सुख्यशक्तिकत्वात् तत्राप्यपरान्तरप्रकाशनाविरोधात्त पक्ष एव व्यभिचार

१ D., C., G., and M. omit the portion from वाक्यत्वात् to °प्रकाशकम्
२ °प्रकाशकत्वनिर्देशः D. ३ साध्यबाधः D. ४ सिद्धसाधनता K. ५ ताई व्यभिचार
इति च शङ्कते K. ६ °तुल्यशक्तित्वात् K. °

रूपतया भवंन्न त्रैविध्यमतिवर्त्तते । वस्तुध्वनिरलंकारध्वनिः
रसादिध्वनिश्चेति ॥

इति श्रीमैहामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाम्न्यलं-
कारशास्त्रे ध्वनिव्यवस्थापनं नाम प्रथम उन्मेषः ॥

इति भावः । परमप्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । अयं विभजते । अयं चेति ।
तिस्रो विधा दर्शयति । वस्तुध्वनिरित्यादि । इतिशब्दः प्रकारे ॥

इति श्रीपदत्राक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचि-
तायामेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां ध्वनिव्यवस्थापनं प्रथम उन्मेषः ॥ १ ॥

१ T. drops भवन्. २ रसध्वनि° T. ३ इति विद्याधरकृता° D. ४ एकावली°
D.; °वेकावलि° T., C., G.; °वेकावलिनाम्न्य° M. ५ K. omits श्री. ६ प्रमाण-
पारावारीण D. ७ मल्लिनाथसूरि° D. ८ D. omits तरलाख्यायां.

अथ द्वितीय उन्मेषः

शब्दार्थयोरेव काव्यस्वमतस्तयोरेव स्वरूपं निरूपयन्नाह ।

यः संकेतितमर्थं साक्षाद्भूते स वाचकः शब्दः ।
संकेतितश्वतुर्धा जात्यादिर्जातिरेव वा भवति ॥१॥

ननु ध्वनिनिरूपणानन्तरं शब्दार्थनिरूपणस्य का गतिरित्याशङ्क्य संगमयन्नाह ।
शब्दार्थयोरेवेति । ध्वनेः काव्यात्मत्वात् तन्निरूपणानन्तरं तच्छरीरभूत-
शब्दार्थनिरूपणं संगतमेवेत्यर्थः । यदाहः ।

‘शब्दार्थौ सूक्तिराख्यातौ जीवितं व्यङ्ग्यवैभवं’ ।

इति । इह त्रिविधः शब्दो वाचको लक्षको व्यञ्जकश्च । अर्थोऽपि
त्रिविधो वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्च । तथा तद्वृत्तयोऽप्यभिधायलक्षणाव्यञ्जनाख्या-
स्तिस्र इति विभाग सिद्धवन् कृत्स्नेतरयोस्तन्मूलत्वाद्वाच्यैवाचको तावन्नक्षयति ।
य इत्यादि । तर्थाप्यर्थज्ञानस्य शब्दज्ञानपूर्वकत्वात् पूर्वं शब्दनिरूपणम् । संके-
तितं गृहीतसंबन्धमित्यर्थः । संबन्धश्च वाच्यवाचकयोः शक्तिरेव । सा चोभय-
पत्तिन्यैकैव वाच्यनिष्ठा वाच्यशक्तिर्वाचकनिष्ठा वाचकशक्तिरिति चोभयथा
व्यपदिश्यते । यथाहुः कारिकायामाचार्याः ।

‘शक्तिरेव हि’ संबन्धो भेदश्चास्या न विद्यते ।

इति । कृते प्रतिपाद्यतीत्यर्थः । अन्यथा शब्देऽभिधेयनासंभवाल्लक्षण-
मसंभवि स्यात् । ‘साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः’ इति प्रत्यक्षाद्यर्थत्वेऽसाङ्गत्वात्संभ-
वमाशङ्क्य स्वयमेवान्यथा व्याचष्टे । साक्षाद्ध्यवधानेनेति । मुख्यवृत्त्येत्यर्थः ।
तेन लक्षणादिष्व्यावृत्तिरित्यर्थः । तेन संकेतितार्थप्रतिपादकः शब्दो वाचकः साक्षा-
द्यर्थप्रतिपादकः शब्दो वाचक इति लक्षणद्वयम् । अन्यथा संकेतितसाक्षात्पदयो-
रेकेनैव लक्षणादिष्वुदासेऽन्यतरवैयर्थ्यादिति । भन्विताभिधानवादे लक्ष्यार्थोऽपि संकेत

१ ‘स्वनयोरेव D, ‘स्तयोः स्वरूप T, २ ‘न्याशङ्को D, ३ यथाहुः D, ४ ‘कक्षेति K,
५ वाच्यवाचकभावं लक्षं D, ६ तत्रार्थं D, ७ च K, ८ शक्तिरभिं K, ९ ‘भिव
दनां D, १० ‘पादको वेति K.

साक्षादव्यवधानेन । जात्यादिर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपः ।
यद्यप्यर्थक्रियाकारितया व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यता तथापि
व्यक्तीनामानन्त्याद्व्यभिचाराच्च प्रतिव्यक्ति न शक्यते संकेतः

इत्यत इति तन्निरासार्थं साक्षात्प्रथमिति पक्षेऽपि तावत्तेव लक्षणादेरपि व्युदासात्
संकेतितपरवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति लक्षणद्वयपक्षमेव रोचयन्ते तद्विद्वः । शब्द-
शब्देनोभयत्र चेष्टाव्युदासः । संकेतार्थावधारणं विना तद्वाचकस्वरूपस्यानवधारणान्
तद्विभागः कृतः संप्रभे संकेतितश्चतुर्थैत्यादिना । तत्र संकेतितशब्दो व्या-
ख्यातः । आदिशब्दार्थमाह । जात्यादिर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूप इति ।
गौः शुक्लमिति द्वित्य इति चोदाहर्त्तव्यम् । नन्वर्थाक्रियाकारितया पुरुषप्रवृत्ति-
योग्यां व्यक्तिसुपेक्ष्यान्यत्र किमिति संकेतः क्रियते इति शङ्कामनूय निराचष्टे ।
यद्यपीत्यादि । व्यक्तिसंकेतपक्षे किं सर्वासु व्यक्तिसु संकेतः कतिपयासु वेति
द्वेषा विकल्प्याद्ये रूपणमाह । आनन्त्यादिति । द्वितीयेऽप्याह । व्यभिचा-
रादिति । कतिपयसंकेते असंकेतिते गवि गोव्यवहारो न स्यात् स्याच्चेवसंके-
तितत्वाविशेषादश्वाश्वानपि स्यादिति व्यभिचार इत्यर्थः । किं च व्यक्तिसंकेते
सर्वत्र व्यक्तिसंकेतस्य व्यवहारः स्यात् तत्र जातिगुणः क्रिया द्रव्यमिति विभाग इति
रूपणान्तरसमुच्चयार्थभकारः । प्रतिव्यक्तीति । कतिपयासु वेति शेषः । इति-
शब्दो हेत्यर्थः । जातिरेव विषयः संकेतस्येत्यत्र जात्यादिर्जातिरेव वा विषय इति
पठनीयम् । संप्रभे द्वयोरपि व्यक्तिपक्षप्रतिभटतद्योक्तयोरेकस्वैवावतारिणायोगादिति
व्यक्तिपक्षयोगाद्धेतोर्जात्यादिः संकेतस्य विषयो यद्वा जातिरेव विषय इत्यर्थः ।
तत्र जात्यादिसर्वविषय इति वैयाकरणाः । यथाह भगवान् महाभाष्यकारः ।

‘गौः शुक्लमिति द्वित्य इत्यादी चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः ।’

इति । तथा गवादिशब्दानां जातौ संकेतः । शुक्लादीनां गुणे । पात्रादीनां क्रिया-
याम् । द्वित्यादीनां द्रव्ये । गुणादयोऽपि जातिवदेकरूपा एव मणिमुकुरादिषु
मुख्यनिवाश्रयभेदाद्भिन्नतयोपलभ्यन्त इति युक्तमेषां संकेतविषयत्वमिति भावः ।

१ 'क्रियागुणद्रव्य' T., C., M. 'गुणद्रव्यक्रिया' G. २ D. drops अपि. ३ K. drops किं. ४ व्यक्तिस्यवहाः K. ५ जानिगुणक्रियाद्रव्यमिति K. ६ संकेतितस्ये' D. ७ 'वतरणा' K. ८ 'क्षलतीत्यादी' K.

कर्तुमिति जातिरेव विषयः संकेतस्य ॥

मुख्यं तमर्थमाहुः साक्षाद्यत्रास्य संकेतः ।
व्यापारोऽपि च मुख्योऽभिधीयतेऽस्याभिधा-

रूपः ॥ २ ॥

अनुवाद्यानामर्थानां विधेयार्थपरत्वं तात्पर्यमिति व्यापारान्तरं
परैरभ्युपगतम् । यथा^१

हिमकरकमीन्किंकारिषु प्रत्याश्रयं प्रत्यक्षसिद्धतया तुरपह्ववभेदानां गुणादीनामनुवृत्त-
निमित्तमन्तरेण संकेतविषयत्वे व्यक्तपक्षोक्तशेषापत्तिरित्यरुच्या मीमांसकमतम-
वबुध्यते । जातिरेव वेति । गवादिशब्दानां गोत्वादिजातिर्विषयः । शुक्रादिशब्दानां
शुक्रत्वादिजातिः । पक्षस्थादीनां पाकत्वादिः । इत्यादौ च वैशेषिकमतेन प्रत्यहं
परिमाणभेदतः शरीरभेदकम्पनायां इत्यादावपि जातिरेव विषय इति भावः ॥

मुख्यार्थानुपपत्तावित्वादिबन्धमात्रलक्षणालक्षणोपयोगितया पूर्वोक्तस्य
वाच्यार्थस्यैव मुख्यव्यपदेशमाह । मुख्यमित्यादि । संकेतितार्थ एव मुख्यार्थः
इत्यर्थः । संयोगादिभिरभिधेयस्याद्यभिधेयवहारोपयोगितया अभिधां च
लक्षयति । व्यापारोऽपि चेत्यादि । संकेतितार्थगोचरः शब्दव्यापारोऽभिधा स एव
मुख्य इत्याख्यायत इत्यर्थः । एषा च योगपूर्विका रुढिपूर्विका चेति द्विविधा ।
यथाश्वकर्णादयो निर्बन्धयः पतितं पङ्कजादयश्चेति । एतद् प्रसिद्धस्वान्नोक्तम् ।
इत्यभिधा ॥

अथ मुख्यप्रस्तावात् तस्यायं तात्पर्याख्यं व्यापारान्तरमाह । अनुवाद्यानामि-
त्यादि । संसाध्यकं पुनर्वचनमनुवादः । अर्थः प्रयोजनं तथाप्राप्त्यर्थस्य
प्राप्तसंबन्धितया विधानमिति तादर्थ्यम् । प्राप्तानुवादस्य तदेव तात्पर्यम् । यथा
इन्द्रा जुहोतीत्यत्र वाक्यान्तरप्राप्तहोमानुवादस्य होमे रधिबन्धविधानार्थत्वं तदेव
तात्पर्यम् । तर्हि संप्रहे किमिति नोक्तम् । तत्राह । परैरभ्युपगतमिति । न
सर्वसंप्रतिपन्नमित्यर्थः । अत एवोक्तं कैश्चित् ।

१ संकेतितस्य D. २ साक्षादत्रापि G. ३ पक्षनादिषु K. ४ पाकत्वादि K. ५ मते
K. ६ कल्पनात् K. ७ रुढिपूर्विका योगपूर्विका D. ८ D. omits पतितं. ९ सार्थकं D.

‘ उमां स पश्यन्नुजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुजिह्वितक्रमः ’
इत्यत्र दर्शनस्य चक्षुःकरणकत्वाव्यभिचारात्तदुपादानं तद्विशेषणार्थं तदेव चात्र विधेयं तत्परत्वमेव तात्पर्यम् ॥

‘ तात्पर्योऽपि व्यङ्ग्यार्थ एव ’

इति । स्वयं स्वभ्युपगमासिद्धान्तन्यायादनुमन्यते इति न पृथगुक्तं संप्रभे । उदाहरति । यथा उमामित्यादि । तत्रानुवाद्यविधेये विवियन्ति । इत्यत्रेति । तदुपादानं तदनुवाद्यः । अनुवाद्यस्य चक्षुषः प्रमाणान्तरप्राप्तिमाह । चक्षुःकरणकत्वेति । यदर्शनं तच्चक्षुषैवेति व्याप्त्या ध्याप्तमित्यर्थः । अनुवाद्यस्य प्रयोजनमाह । तद्विशेषणार्थमिति । ऋजुनेत्यार्जवविशेषणार्थमित्यर्थः । ननु विधानार्थमनुवाद्ये न विशेषणार्थं तत्राह । तदेवेति । तद्विशेषणमार्जवमेवात्र विधेयं विशेष्यस्य चक्षुषः प्राप्तत्वात् । यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यत्र लोहितोष्णीषस्यैविति भावः । अस्तु । तात्पर्यं किमायातं तत्राह । तत्परत्वमेवेति । तत्परत्वं तत्पर्यवसितत्वं तदेव तात्पर्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । पदार्थज्ञानानन्तरं तेषामाकाङ्क्षाद्विशेषणान्वये पदार्थातिरिक्ता वाक्यार्थरूपे विशेषात्मा तात्पर्यायां यद्वलान् समुल्लसति तत् तात्पर्याख्यं व्यापारान्तरमस्येव । अत एव

‘ पदार्थावगमसमनन्तरभाविनी समन्वयशक्तिस्तात्पर्यम् ’

इत्यलंकारसर्वस्वसंजीविनीकारोऽपि । एतेन तात्पर्यायस्य कश्चित् व्यञ्जकत्वमपीष्टमित्यवसेयम् । अत एव तात्पर्यं निरूप्योक्तं काव्यप्रकाशे ।

‘ सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ’

इति तात्पर्यम् ॥

१ इत्यत्रास्या दर्शनस्य D. २ चक्षुःकरणत्वं T., G., C. ३ ‘व्यभिचारात्तदुपादानं’ C., M. ४ ‘उपादानं तत्तद्विशेषणं’ T. ५ ‘ऋजुन्यादि’ K. ६ ‘विशेषणार्थत्वमिति’ D. ७ ‘मित्यर्थः’ K. ८ तात्पर्यं किं D. ९ ‘वगमनसमं’ D. १० ‘व्यञ्जकत्वमपीष्यते’ K.

संयोगादिभिरभिधा शृङ्खलिता यत्र कुण्ठतामेति ।

अर्थान्तरावगमने व्यञ्जनमेव क्षमं तत्र ॥ ३ ॥

यदाह तत्रभवान् भर्तृहरिः ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

• शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ।’ इति ।

• तत्र संयोगेन यथा । शङ्खचक्रधरो हरिरित्युक्ते कृष्ण एवाभिधां नियम्यते । विप्रयोगेण यथा । विना रामं सीता दण्डकारण्यमविशदिति दाशरथौ । साहचर्येण यथा । रामलक्ष्मणाविति तत्रैव । विरोधेन यथा । रामार्जुनगतिस्तयोरिति भार्गवकार्तवीर्ययोः । अर्थेन यथा । स्थाणुं भज भवमञ्जनायेति हरे । प्रकरणेन यथा । सर्वं जानाति देव इति युष्मदर्थं । लिङ्गेन यथा । कुपितो मकरध्वज इति कुसुमायुधे । शब्दान्तरसांनिध्येन यथा ।

• तदेषमभिधां निरूप्य तन्मूलं व्यञ्जनं निरूपयति । संयोगादिभिरिति । संयोगादयो वक्ष्यमाणाः पदार्थनिश्चयहेतवः । शृङ्खलिता प्रकृतार्थं नियन्त्रिता । एवकारो व्यापारान्तरव्यावृत्त्यर्थः । तद्योदाहरणे व्यक्तीकरिष्यते । संयोगादीनामभिधानियामकत्वे वृद्धसंमतिमाह । यदाहेति । संयोगः संश्लेषः । विप्रयोगो विश्लेषः । अर्थः प्रयोजनम् । लिङ्गं विद्मः । व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकम् । स्वर उदात्तादिः । विना राममिति । दाशरथिसंयोगिन्ध्या सीतार्थो विप्रयोगोऽपि

१ भगवान् T., G. २ G. omits इति. ३ मभिधानं T. ४ रामः T., G., C. ५ सीतां T., G., C., M. ६ रूप्यमाविशत् T., C., G., M. ७ C., G., M. omits तत्रैव. ८ हरेः D. ९ तन्मूलव्यञ्जनं K. १० संयोगिन्याः D. ११ सीताया D.

देवस्य गृह्णारिण इति तत्रैव । सामर्थ्येन यथा । मधुना मत्तः
कोकिल इति वसन्ते । औचित्येन यथा । पातु वो दयितामुख-
मिति सांमुख्ये । देशेन राजधानीप्रमुखेन यथा । भात्यत्र पर-
मेश्वर इति राजनि । कालेन यथा । चित्रभानुर्विभातीति दिवा
दिवाकरे नक्तं तु वह्नौ । व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकरूपा । तूया यथा ।
मित्रं दृश्यतामिति वयस्ये मित्रो दृश्यतामिति मयूखमालिनि ।
स्वरस्तु वेद एव न काव्येऽर्थविशेषावगमाय । आदिशब्दाद्भिन-
यादिपरिग्रहः । तत्राभिनयेन यथा ।

‘ ईदृक्चित्ता सदा वेद्या प्रतार्यैवं कृता विटैः ।

सिद्धे कार्ये पुनस्तस्यै दत्तमेतन्न काञ्चनम् ॥ ’

अपदेशेन यथा ।

‘ इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीनेत एवाहति क्षयम् ’ ।

निर्देशेन यथा ।

तैनेव न्याय्य इति रामशब्दस्य विप्रयोगाहाशरथिपरत्वनिश्चय इत्यर्थः । कुपित
इति । कोपचिह्नस्याप्येतने ध्वजभेदेऽसंभवासि भावः । स्वरस्तु वेद इति ।
इन्द्रशत्रुरित्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थनिश्चयः । द्वादशाहीनस्येत्यत्र द्वादशा-
शब्दस्य संख्यास्वरेण द्वन्द्वार्थनिश्चयः । अहीनशब्दस्य मध्योदात्तस्वेनाहर्गणार्थ-
स्वनिश्चय इत्यादि । तत्रेतत् सम्यक् प्रपञ्चितमस्माभिः स्वरमञ्जरीपरिमलदी-
कायाम् । अभिनयोऽर्थव्यञ्जिकां चेष्टा । तमुदाहरति । ईदृक्चित्तेति । अत्रैवं
कृतेति प्रकारविशेषसंज्ञे करतलप्रमार्जनचेष्टया निःस्वीकरणरूपोऽर्थो गम्यते ।
अभिनयादीत्यादिशब्देनापदेशनिर्देशार्थोर्महणमित्याशयेनाह । अपदेशेनेति । उप-
देशेनेत्यर्थः । इत इति सर्वनामपरामृष्टार्थसंज्ञे नेत इति कथनं निश्चय इति ।

१ ईदृक्चिन्ता T., C., G., M. २ विटैः कृता G., C., M. ३ व्यञ्जका D.
४ ईदृक्चिन्ता K. ५ तत्रैव K. ६ भूतेति K. ७ ंयोः संग्रह इ K.

भर्तृदारिके दिष्ट्या वर्धसे यदत्रैव कोऽपि कस्या अपि वर्त्तत इति मामङ्गुलिर्विलासेन ख्यातवत्यः ।

इत्थं संयोगादिभिरभिधायान् नियमितायां यदनेकार्थस्य शब्द-
स्यार्थान्तरमपि यत्र क्वचन प्रतीतिगोचरीभवति तत्र व्यञ्जना-
व्यापार एव प्रगल्भते । यथा

‘ आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गा-

माक्रम्य संस्थितमुदग्रविशालशृङ्गम् ।

मूर्ध्नि स्फुरत्तुहिनदीधितिकोटिमेन-

मुद्रीक्ष्य को भुवि न विस्मयते नगेशम् ॥’

अत्र तावन्न श्लेषः । केवलंप्रांकरणिकगतत्वेन केवलाप्राकरणि-
कगतत्वेन च तस्यै भावात् । नाभिधा । प्राकरणिनिर्यमितायास्तस्या
अप्राकरणिकभिधाने सामर्थ्याभावात् । न तात्पर्यम् । सिद्धानां
साध्यार्थपरत्वं तात्पर्यमुच्यते तदुपात्त एव संभवति यथा ‘ उमां

निर्देशोऽङ्गुल्यादिना प्रदर्शनम् । कोऽपीति । किशब्दः परामृष्टार्थसंबन्धे । माध-
वस्य मालतीसंखीनामङ्गीनिर्देशेन स्वयमेवेति निश्चयः । एवं संयोगादिपदार्थं
व्याख्याय वाक्यार्थमाह । इत्थमिति । उदाहरति । आच्छादितेति । अत्र परि-
शेषप्रमाणेन व्यञ्जनं साधयति । अत्र तावदित्यादिना दुरपह्व एवेत्यन्तेन ।
प्रसक्तं तावत् प्रतिषेधति । न श्लेष इति । स्वमते केवलप्रकृतयोः केवलाप्रकृ-
तयोर्वा श्लेषो न तु प्रकृताप्रकृतयोरित्यलंकारोन्मेषे वक्ष्यति । अतो न श्लेषाव-

१ 'मङ्गुली T., G. २ 'विन्यासे' G., C. ३ 'नाख्यातकम्' G., M. ४ 'दनेकार्थशब्दस्य
D. ५ व्यञ्जनव्या' T., C., G. ६ 'संस्थित' D., च स्थित' G., C. ७ न भुवि D.
८ गिरीशम् T., G., M. ९ तत्र M. १० D. omits केवल. ११ ततः प्राकर' C., M.
१२ तस्याभावात् D. १३ 'एगिकगतायां D. १४ 'करणिकताभि' G. १५ 'पत्वात् ता' D.
१६ T. drops उच्यते. १७ मालतीशंखिनाङ्गु' D. १८ इत्थमित्यादि K. १९ आच्छा-
दितेत्यादि K.

स पश्यन्नुजुनैव चक्षुषा' इत्यत्र चक्षुषः प्रमाणात्तरते एव सिद्धे दर्शनकरणत्वे विशेषणार्थमुपादानम् । नापि लक्षणा । गवादिपदानां मुख्यार्थबाधादिविरहात् । इत्यभिधातात्पर्यलक्षणारूपव्यापार-त्रितयातिर्वर्त्ती ध्वननद्योतनव्यञ्जनप्रत्यायनावगमनादिव्यपदेशनिरूपितश्चतुर्थो व्यापारो दुरपहव एव । ततश्च शब्दशक्तिमूला-नुरणनरूपव्यङ्ग्याभिधानस्य ध्वनेर्माहिम्ना नगेशं नगेशमिवे-त्यत्रोपमालंकारः प्रतीयते ॥

शब्दोऽयं लाक्षणिको व्यापारो लक्षणा भवेद्यस्य ।
एतल्लक्षणमस्याः सामान्यं कथ्यते पूर्वम् ॥ ४ ॥

काश इत्यर्थः । तदुपात्त एव संभवतीति । तत्र तात्पर्यमुपात्ते विशेषण-विधानार्थमनूदित एव संभवति नान्यत्र । न चात्र किञ्चिद्विधानुं कस्यचित्स्नु-
वाहः संभवतीति भावः । प्रसक्तं प्रतिबिभ्यन्त्यत् परिशिनष्टि । ईदृग्यभिधेति ।
भेन्नायं प्रयोगः । विमतमर्थान्तरमभिधाद्विचितयातिरिक्तगोचरः । तद्भावे-
ऽपि प्रतीयमानार्थत्वात् । यदुक्तसाध्यं न भवति तदुक्तसाधनं च न भवति ।
यथाभिधेयादीति व्यतिरेकी । न च विशेषणासिद्धौ हेतुः । अभिधाद्यभावस्य
साधितत्वादिति । नन्वजागलस्तनायमानस्य 'सिद्धौ किं फलमत आह । तत-
श्चेति । वाच्यव्यङ्ग्ययोर्नगेशोरौपम्यमिह व्यङ्ग्यं तदेव फलमित्यर्थः ।
इत्यभिधामूलव्यङ्ग्यम् ॥

एवं वाच्येवाचककर्तृद्वैति निरूप्य संप्रति तन्मूलतया लक्ष्यलक्षकर्तृद्वैति निरूपय-

१ D. drops अत्र. २ प्रमाणान्तर एव G., D. ३ दर्शने सिद्धे D. ४ दिग्भ्रमा-
दिपदां T.; गवादिपदार्थानां G. ५ लक्षणानुरूपं G. ६ 'त्रयां T., C., M. ७ 'नितृत्तिर्ध्वनिं
G. ८ व्यपदेशे निरूपितं G.; व्यपदेश्य इति चतुं T. ९ चतुर्थोऽपि व्यां G., C., M.
१० 'गेरीशं गिरीशं T. ११ 'वेन्युपमां T. १२ न च तत्र K. १३ विशिनष्टि K.
१४ 'निधेन्यादि K. १५ D. drops अत्र. १६ यत्नसाध्यं K. १७ सिद्धौ किं फलं K.
१८ नगेशस्योत्तै K. १९ D. drops वाच्य. २० 'तद्वर्त्तानिं D. २१ 'तद्वर्त्तानिं D.

मुख्यार्थानुपपत्तौ तद्योगे रूढितोऽथवापि फलात् ।
अन्योऽर्थो यदि लक्ष्यो भवति तदा लक्षणा-
भिंमता ॥ ५ ॥

मुख्यस्यार्थस्य बाधस्तेन संबन्धः प्रसिद्धिः प्रयोजनं वा लक्षणा-
यामुपयुज्यते । ततश्च मुख्यार्थस्य बाधे तेनैव संबन्धे मुख्येनार्थेना-

न्यस्तः नस्य शब्दज्ञानपूर्वकत्वात् पूर्वं शब्दं निरूपयति । शब्दोऽयमिति ।
लक्षणार्थप्रतिपादकः शब्दो लाक्षणिक इति लक्षणार्थः । लक्षणयेति वाच-
कविध्यावृत्तिः । ननु केन लक्षणा नाम यद्योगाच्छब्दस्य लाक्षणिकतेऽप्युक्त-
दृश्यायां सामान्यलक्षणं तावत् प्रतिजानीते । पतदिति ॥

लक्षणमाह । मुख्यार्थेत्यादि । मुख्यार्थानुपपत्तिर्वाच्यबाधः । तद्योगो
मुख्यार्थाविनाभावः । रूढितः फलतो वेति विभागाक्तिः । रूढिः प्रसिद्धिः ।
फलं प्रयोजनम् । अन्योऽर्थो मुख्यार्थाविनाभूतस्तदाविलक्ष्यः प्रतिपाद्यः । तदे-
तदभिव्यङ्ग्यं व्याचष्टे । मुख्यस्येत्यादि । संबन्धानुपपत्ती प्रसिद्धिप्रयोजनयो-
रन्यतरस्य लक्षणाप्रयोजकानीत्यर्थः । अथ लक्षणभागं निष्कृष्य व्याचष्टे ।
ततश्चेति । लक्ष्यत इति यत् स शब्दव्यापारो लक्षणेत्यन्वयः । यच्छब्देन
लक्ष्यत इत्यत्र गुणीभूतप्रकृत्यर्थोपलक्षणं प्रतिपादनापरपर्यायं यत् तत् परामुदयते ।
एव इति । तच्छब्देनापि तदेवोच्यते । ततश्च यल्लक्षणप्रतिपादनं सा लक्षणेत्यर्थः ।
स इति विधेयलिङ्गम् । मुख्यार्थबाधे तत्संबन्धिन्यारोपितः शब्दव्यापारो लक्षणेति
निष्कर्षः । ननु किं शब्दो लक्षकोऽर्थो वा । नाद्यः । शब्दस्य स्वार्थप्रकाशानमात्रे-
णोपरतव्यापारस्य पुनर्ध्यापारान्तरायोगात् । न द्वितीयः । अर्थस्य लक्षकत्वे
शब्दव्यापारो लक्षणेति कथम् । न च संप्रभे कश्चिन्निश्चय इत्याशङ्क्यार्थस्यैव
लक्षकत्वं संप्रभे विशक्षितमित्याशयेनाह । मुख्येनार्थेनोति । तर्हि शब्दव्यापार

१ °थवा फलतः T. २ °भिहिता T. ३ संबन्धेन T. ४ मुख्यार्थेना° D. ५ °यमित्यादि
K. ६ लक्षणमात्रमाह. D.

मुख्यार्थो यल्लक्ष्यते स आरोपितैः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा । तत्र कुशल इत्यादौ रूढितो लक्षणा । गङ्गायां घोष इत्यादौ तु प्रयोजनात् ॥

शब्दोऽप्यति परार्थं यद्यात्मानं तदा जहत्स्वार्था।

इति कथं तत्राह । आरोपित इति । वाच्यधर्मस्य वाचके समारोपात् तथा व्यपदेश इति भावः । नन्वर्थस्यैव लक्षकत्वे कथंमजहत्स्वार्थायाः स्वार्थोऽपि वृत्तिविरोधाभावः । केवलसमुदायभेदेन लक्ष्यलक्षकभेदसङ्गावाहिते संक्षेपः । आरोपितत्वे हेतुमाह । सान्तरार्थनिष्ठ इति । व्यवहितार्थगोचर इत्यर्थः । शब्दस्य स्वार्थ एव मुख्यव्यापारो न व्यवहितेऽर्थान्तरे व्यवहितार्थविषयश्चायमिति युक्तमारोपितत्वमिति भावः । ननु संमहे रूढितोऽर्थवापि फलादिति किमर्थं यतोऽस्य लक्षणान्तःपातित्वे स्वेकैकस्य व्यभिचारात् समुदायस्यासंभवाद्भावव्यापारिभावेन वैयर्थ्याद्येत्याशङ्क्य तद्विभागपरमित्यभिप्रेत्य तदुदाहरति । तत्रेत्यादि । कर्मणि कुशल इत्यादौ कुशोपादानरूपावयवार्थासंभवाद्द्विवेकानि रूढितो लक्षणा । अन्यत्र घोषगतपादिवत्स्वादिज्ञानफलत्वात् फलतो लक्षणेत्यर्थः ॥

इह रूढितो लक्षणैकविधैव । फलतो लक्षणा तु प्रथमं शुद्धा सारोपा साध्यवसाना चेति त्रिधा । तत्राद्या जहत्स्वार्थभेदेन त्रेधा इतरे तु प्रत्येकं गौणी शुद्धा चेति द्विविधे इत्येवं फलतो लक्षणो समविधेति विभागं सिद्धवत्कृत्य क्रमेण तासां समानामपि लक्षणोदाहरणे दर्शयन्नादौ जहत्स्वार्था लक्षयति । शब्द इत्यादि । शब्दो गङ्गादिशब्दः परार्थं परस्य तदादिषोषाद्यधिकरणस्वाविसिद्धयर्थं मात्मानमर्पयति स्वार्थं हित्वा तदाद्यर्थे प्रवर्त्तयति तदा स्वार्थस्यागाज्जहत्स्वार्थेऽप्यन्व-

१ मुख्योऽर्थो T. २ यो ल° T., C., G., M. ३ आरोपितशब्द° G., C., M. ४ वाचके सामान्ये वा तथा K. ५ कथं जहत्स्वार्थायां K. ६ यथा फलत इति K. ७ फलकत्वात् K. ८ शुद्धेति K. ९ लक्षणायुं सापत्विष्यमिति K.

त्वत्खङ्गधारापयसि प्रवीराः
 पतन्ति ये संयति संमुखीनाः ।
 वसन्ति ते वीर नृसिंह देव
 दुरासदायां सुरदीर्घिकायाम् ॥

अत्र सुरदीर्घिकाशब्दस्य मुख्येऽर्थे स्रोतोसि रिपुनगराधिकरणता न संभवतीति सुरदीर्घिकाशब्दो मुख्यार्थे स्रोतोऽरूपे बाधितस्त-
 मर्थं हित्वा तदधिकरणतासिद्धयर्थमात्मानमतिशयितशैत्यपाव-
 नत्वादिद्योतनाय परिसराय समर्पयति तेनेयं जहत्स्वार्था समा-
 ख्यार्ता । इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसादेरलंकारस्य बीजम् । इयं तु लक्षण-
 लक्षणोति परैरभिधीयते ॥

र्थसंज्ञेत्यर्थः । उदाहरति । त्वत्खङ्गधारेत्यादि । संमुखस्य दर्शनमेषु ते सं-
 खीना अभिमुखा इत्यर्थः । “ययामुखसंमुखस्य दर्शने खः” इति खप्रत्ययः । ये त्वया
 रणेऽभिमुखा इतास्तेषां शाश्वतिकः स्वर्गवास इति तात्पर्यार्थः । लक्ष्ये
 लक्षणं पातयति । अत्रेत्यादि । मुख्यार्थे बाधकमाह । रिपुनगरेति । जह-
 त्स्वार्थतां व्यनक्ति । तमर्थं हित्वेति । प्रयोजनमाह । शैत्येति । परिसरश-
 ब्देन तटवाचिना लक्ष्यार्थस्य मुख्यार्थेन स्रोतसाविनाभावः सूचितः । अथास्याः
 स्वशोभोपयोगमाह । इयमेवेति । सामान्यविशेषकार्यकारणस्वरूपाणामन्यतम-
 स्याप्रस्तुतस्य कथनात् तेषामेवान्यतमस्य प्रतियोगिनः प्रस्तुतस्य गम्यत्वेऽप्रस्तु-
 तप्रशंसा । तत्राप्रस्तुतस्याप्रस्तुतत्वादेव कथनमनुपपन्नं सत् स्वार्थत्यागेन प्रस्तुत-
 माक्षिपतीति युक्तमस्या जहत्लक्षणामूलत्वमिति भावः । आदिशब्दादनन्वयादिसंग्रहः ।
 ननु काव्यप्रकाशकारेण्यं लक्षणलक्षणेऽयुक्तं न जहत्स्वार्थेत्याशङ्क्याह ।
 इयं त्विति । अस्या एव नामान्तरकरणान्न विरोध इति भावः । परार्थं स्वस-
 मर्पणं स्वत्यागो लक्षणं तेनोपलक्षिता लक्षणा लक्षणलक्षणा ॥

१ T. drops स्रोतसि. २ रिपुगणाधिकं T., C., M., G. ३ T. drops इति.
 ४ मुख्येऽर्थे T.; ‘ख्यायन्ते’ D. ५ ‘रूपेण G. ६ ‘पावनतादि’ C., M. ७ परार्थाय T.,
 G., C., M. ८ T. and M. drop समाख्याता. ९ मूलम् G. १० लक्षितलक्षणेति M.
 ११ ‘खङ्गति K. १२ ‘भिमुखा रणे K. १३ स्वगतास’ K. १४ स्वशाब्दे उपयोग’ K.
 १५ K. drops इति भावः.

सा विपरीता यस्यां लक्षयति पदं स्ववाच्य-
विपरीतम् ॥ ६ ॥

किंमिव नापकृतमनेन । अत्रोपकारिणं प्रत्यपकृतमिति वचनं
बाधितं सदुपकृतमिति लक्षयति । इयमेव व्याजस्तुतेर्बीजम् ॥

सिद्धिं निजक्रियायाः कर्तुं यस्यां परस्य शब्देन ।
आक्षेपः क्रियते ऽसावजहत्स्वार्था समाख्याता ॥ ७ ॥

काव्यालंकारमीमांसातर्कव्याकरणागमाः ।

प्रविशन्ति तवास्थानीं नरसिंह नरेश्वर ॥

अत्र स्वार्थमजहत एव काव्यादयः स्वप्रवेशरूपक्रियासिद्धये

अस्या एव विधान्तरं लक्षयति । सेति । स्वार्थत्यागेन तद्विरुद्धार्थलक्षणा विप-
रीतलक्षणा साप्यन्या जहत्स्वार्थेत्यर्थः । उदाहरति । किमिवेति । अत्रापि लक्षणं
योजयति । अत्रोपकारिमिति । उपकारिणि व्याजस्तुत्या प्रयुक्तोऽपकृत-
शब्दः स्वार्थत्यागेन तद्विपरीतमुपकारमेव लक्षयतीत्यर्थः । अस्या अपि स्वशास्त्रो-
पयोगमाह । इयमेवेति । यत्र वाच्यया निन्दया स्तुतिः स्तुत्या वा निन्दा गम्यते
सा व्याजस्तुतिः । तत्र विपरीतार्थप्रतीतिर्विरुद्धलक्षणामूलेति भावः ॥

अजहत्स्वार्था लक्षयति । सिद्धिमिति । यत्र शब्देन स्वार्थगतक्रियासिद्धये
स्वार्थापरित्यागेनैव तद्विशिष्टमर्थान्तरं लक्षयते यथा कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्त-
प्रवेशाय तद्वन्तः पुरुषा असावजहत्स्वार्था लक्षणेत्यर्थः । उदाहरति । काव्ये-
ति । अत्रापि लक्ष्ये लक्षणं संभावयति । अत्र स्वार्थमित्यादि । नन्वत्र स्वार्थाप-

१ किं वा M. २ °पकृतेमेव D. ३ यस्याः M. ४ परस्परं शब्देन D.
५ तवास्थानं M. ६ महेश्वर T. ७ काव्यालंकारादयः T. ८ K. omits विपरीतलक्षणा.
९ K. inserts विपरीतरूपा before जहत्स्वार्थे. १० अत्रापि K. ११ °पकारं K.
१२ K. omits यत्र.

तत्संबन्धिनो विदुषो लक्षयन्ति माहात्म्यद्योतनं तु प्रयोजनम् ।
इयमेव समासोक्त्यादेर्बीजम् । इयं पुनरुपादानलक्षणेति मतान्तरे
गीयते ॥

अंशेनैकेन पुनर्जहाति न जहाति चान्येन ।
शब्दः स्वार्थं यदि जहदजहत्स्वार्था समा-
ख्याता ॥ ८ ॥

रित्यागे स्वार्थोऽभिधा अंशान्तरे लक्षणा चेत्येकस्यैव शब्दस्यैकसा वृत्तिद्वयापत्तिः ।
नैव शेषः । अत्रापि स्वार्थं हि सैव तद्विशिष्टार्थान्तरलक्षणात् । किं स्वभिधातः
प्राग्देववाच्यस्यैव लक्ष्यत्वेन तस्यापि स्वीकारादजहत्स्वार्थेति व्यपदेशः । गङ्गायां
घोष इत्यादौ तु तदपि नास्ति सा जहत्स्वार्थेति भेद इति संतोष्यम् । तदेवो-
त्सूचयति । तत्संबन्धिनो विदुषो लक्षयन्तीति । तेन स्वार्थेन संबन्धिन-
स्तद्विशिष्टानित्यर्थः । इयमेव समासोक्त्यादेर्बीजमिति । प्रस्तुतविशेषणसाम्या-
दप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः । यथा 'उदारक्रीत्तैरुदयं दयावतः' इत्यत्र
निर्बाधरक्षितत्वोपस्कृतस्वरोहनासिविशेषणमहिम्ना भेदिन्यां गोत्वप्रतीतिः । तत्र
रोहनक्रियासिद्धपर्यं भेदिन्याः स्वरूपानुपमर्देन गोस्वाक्षेपादजहत्लक्षणामूलत्वमिति
भावः । इयं पुनरुपादानलक्षणेति । उपादानं स्वार्थापरित्यागस्तेनोपलक्षिता
लक्षणोपादानलक्षणेत्यर्थः ॥

इह जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्था चेति द्विधैव शुद्धेति काव्यप्रकाशकारः ।
तदुक्तम् ।

'स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥' इति ।

१ स्वसंबन्धिं T., C., G., M. २ चान्येन न जहाति T.; नैनं जहाति चान्येन G.,
C., M. ३ अंशान्तरे लक्षणा K. ४ प्रत्याख्या लक्ष्यत्वेन D. ५ प्रस्तुतत्वं D.

यत्कर्णतालप्रभवैः समीरैः^१

प्रतापदीपाः शमिता रिपूणाम् ।

सोऽयं तव न्यकृतदिकरीन्द्र-

लीलायितो वीर करेणुराजः ॥

अत्र यद्देशकालविशिष्टत्वं वारणेन्द्रस्य पूर्वमासीत्तद्देशकाल-
विशिष्टत्वमधुना नास्तीति सोऽयमित्यत्र तत्तांशे जहाति स्वार्थमि-
दन्तांशे तु न जहातीति जहदजहत्स्वार्थेयम् ॥

तदन्यथाकर्णाय तृतीयार्माह । अंशेनेति । उदाहरति । यत्कर्णतालेति ।
लक्ष्ये लक्षणं योजयति । यद्देशेत्यादि । इदन्तांशे तु न जहातीति । एतद्देशं
कालवैशिष्ट्यस्य संभवादिति भावः । अथमाशयः । किमिह लक्षणैव नास्तीति
विवक्षया द्विधेर्वैद्युक्तं परैरुत सत्यापि तत्रैवान्तर्भूतेति विवक्षया वा । नाथः ।
विचारासहस्वात् । तथा हि यावता शब्देन यावनर्थः प्रतीयते तावानेव तस्य स्वार्थो न
न्यूनो नाधिकश्च । प्रतीयते च सोऽयं वारणेन्द्र इति पदत्रयेर्णापाततस्ताव-
त्तत्तदन्ताविशिष्टं वस्त्विति तावानस्यार्थः । अत्र तत्तांशाबाधे न्यूनोऽयमस्यार्थः कथ-
मनेनाभिधीयते तथापि प्रतीयत इत्यकामेनापि तत्तोपलक्षितमिदन्ताविशिष्टं वस्तु
लक्ष्येण इत्याश्रयणीयमेवेति कथमत्र नास्ति लक्षणा । नापि द्वितीयः । न ताव-
दियं जहत्स्वार्था । एकांशमात्रहान्या गङ्गायां घोष इतिवत् परार्थं स्वसमर्पणाभा-
वात् । नाप्यजहत्स्वार्था । कुन्ताः प्रविशन्तीतिवत् स्वसिद्धये परानाक्षेपात् ।
किं तु स्वार्थस्यैवांशभेदेन हानाहानाभ्यामुभयवैलक्षण्यादन्वयेवेति सुष्ठुक्तं शुद्धा
त्रिविधेति । वेदान्तिनश्चेतामेवोपजीव्य महावाक्यार्थं वर्णयन्ति । किं तु सोऽयं
देवदत्त इत्यत्र तत्तांशवदिदन्तांशस्यापि त्यागेन स्वरूपमांशापरित्यागेन चोपल-

१ T. inserts यथा before the verse यत्कर्ण°. २ वारणस्य T. ३ तत्तांशेन T.,
G., C., M. ४ 'मिदन्तांशेन न जहाति T., C., G., M. ५ 'करणतृती' D. ६ तृतीयं
विधामाह D. ७ 'तालैःत्यादि K. ८ द्विधेयु' D. ९ 'त्रयेण सा ततस्तत्तदे' K. १० तत्र
K. ११ तत्तांशादेन्यूनो' K. १२ लक्षितमि' K. १३ पकार्थमा' K. १४ त्रिविधेति K.
१५ D. drops किं तु. १६ 'मात्रान्या' K. १७ 'चोभयोपल' D.

विषयी विषयश्च यदा सारोपा स्यात्तदा द्विविधा ।

आरोप्यमाणारोपविषयौ यदा न पङ्क्तस्वरूपौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते तदा सारोपा । इयं च द्विविधा गौणी शुद्धा चेति । तत्र गौणी गुणाध्यारोपरूपात् सादृश्यात् प्रवर्त्तते ।

यथा

क्षितं स्वरूपमात्रं लक्ष्यत इत्युक्त्या तद्दृष्टान्तेन महावैक्येऽपि तत्त्वंपदार्थगत-
विशेषस्यागेन स्वरूपस्यागेन चोपैलक्षितमेकमखण्डं वस्तु जहत्जहद्वक्षणाया प्रति-
पाद्यत इत्येतावान् विशेष इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । अत्रायं लक्षणासंक्षेपः ।

‘स्वार्थास्यागे समानेऽपि सह तेनान्यलक्षणा ।

यन्नेयमजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था तु सं विना ॥

स्वार्थैकांशस्यागादेशान्तरमेव लक्ष्यते यत्र ।

सा जहत्जहत्स्वार्था तत्त्वमसीत्यादिष्वयदृश्येयम् ॥’ इति ।

एवं विविधापि शुद्धोक्ता ॥

अथ सारोपलक्षणाया लक्षणं विभागं च । विषयीत्यादि । विषयादिपदार्थान्
विभज्जनेव लक्षणं व्याचष्टे । आरोप्यमाणेऽपि । एतेन साध्यवसानातो भेद
उक्तः । संग्रहे सारोपा द्विधेत्युक्तं किं तद्वैविध्यं तत्राह । इयं चेति । तत्र
गौणी गुणतः सादृश्यनिमित्ता । यथाभिर्माणवक इति । शुद्धा सादृश्येतर-
कार्यकारणभावसंबन्धनिमित्ता । यथा आशुर्घृतमित्यादिकेति भावः । एतेन
लक्षणायाः पृथग्भूता गौणी वृत्तिरिति ताम्ब्रिकसमयः परास्त इति वेदितव्यम् ।
वक्ष्यमाणरीत्या लक्षणान्तर्भावसिद्धिः । तत्र गौण्याः प्रवृत्तिनिमित्तमाह । तत्र
गौणीति । गुणतः सादृश्यमस्तीः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । यथाहुराचार्याः ।

‘अभिस्वलक्षितार्थाद्यस्यैषैष्व्यादि गम्यते ।

तेन माणवके बुद्धिः सादृश्यादुपजायते ॥’ इति

१ शब्देनापि K, २ चोभयोपलं D, ३ सारोपाया लक्षं D, ४ D. drops विषयादि
५ विविञ्चत् K, ६ त्यादिकमिति भावः, K, ७ K. drops इति वेदितव्यम्, ८ मस्यां K

वीरश्रीस्वरसाभिसाररजनीनिर्माणकर्मान्तिक-

च्छायाकन्दलितान्धकारकलिकातापिच्छिताशाञ्चलः ।

जीयादुत्कलभूमिपाल भवतः खड्गो रणप्राङ्गणे

शत्रुक्षोणिभृताममर्त्यनगरीयात्रासु कार्तान्तिकः ॥

अत्र रिपुविषयसुरपुरप्रस्थानोपदेशकारित्वादयो मौर्द्धान्तिकगुणा लक्ष्यमाणा अपि प्रवृत्तिनिमित्ततां भजन्ते । ताद्रूप्यप्रतीतिः प्रयो-

सादृश्यनिमित्ता लक्षितलक्षणेयं न तु मुख्यार्थाविनाभावमूलेत्यर्थः । गौर्णिसुहा-
रति । वीरश्रीव्यादि । इह वीरश्रीरभिसारिका तस्याः स्वरसाभिसारः स्वेच्छा-
भिसरणं तदर्थं रजनीनिर्माणे कर्मान्तिकया मृष्टया छाद्यया स्वभासा कन्दलितान्धि-
रुपादिताभिरन्धकारकलिकाभिस्तापिच्छितास्तापिच्छयन्तस्तमालवन्तः कृताः इया-
मलिता इत्यर्थः । तापिच्छशब्दात् “तत्करोति” इति ष्यन्तात् कर्मणि क्तः ।
पाविष्ठवद्भावे “विन्मतोलुक्” इति मतुपो लुक् । ते आशाञ्चला विगन्ता येन
स तथोक्तः । कार्तान्तिको मौर्द्धान्तिकः । इह कार्तान्तिकः खड्ग इत्युदाहरणम् ।
तत्र गौर्णा व्युत्पादयति । अत्रेत्यादि । कार्तान्तिकशब्देन लक्ष्यमाणतद्गुणयोग-
निमित्ता खड्गे लक्षणा गौणलक्षणा । यथाहुः ।

‘अभिधेयाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणेऽयते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्दृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥’ इति ।

सा च विषयनिगरणाभावात् सारोपेत्यर्थः । गुर्णाः स्वपरार्थसाधारण्येन लक्ष-
णीयाः । अन्यथा स्वार्थगतानामर्थान्तरप्रवृत्तिनिमित्तत्वे वैयधिकरण्यसौषः । परार्थ-
गतानां स्वार्थासंबन्धानां लक्ष्यत्वानुपपत्तिः । साधारण्ये तु नैतद्दोषावकाशः
इत्याहुः । ताद्रूप्येति । तेनारोप्यमाणरूपेण रूपवत्तदुपरक्तत्वमिति यावत् ।
न तु तासाल्प्यम् । विषयनिगरणविरहिण्यारोपे तदसंभवात् । शुद्धसारोपां लक्षयति ।

१ T., C., G. and M. omit the words रिपुविषयसुरपुर. २ मौर्द्धान्तिकगतगुणा
G.; मौर्द्धान्तिकगता गुणा C., M. ३ C., and M. insert रुपाणे after अपि. ४ D.
has ‘प्रतीतिस्तु प्रयो’. ५ ‘लक्षणोच्यते K: ६ गुणाश्च स्वपदान्याश्रयेण K. ७ ताद्रूप्येण
रोप्यमाणरूपेण D. ८ रूपवच्च रक्तपटवत्तदुप’ D.

जनम् । शुद्धा पुनरुपचारवती । सादृश्येतरकार्यकारणत्वादि-
संबन्धान्तरकारिणी वा । यथा

मदक्षीबक्षोणीपतिपरिषदायोधनमही-

जयाङ्कश्रीशङ्कावहगुणकिणध्रेणिललितः ।

भुवो भारं वोढुं भुजगपतिभोगप्रतिभट-

खिलोकीकल्याणं जयति तव दोरुत्कलपते ॥

अत्र कल्याणहेतुत्वात् कल्याणम् । अत्रापि ताद्रूप्यप्रतीतिः प्रयो-
जनम् । इयमेव रूपकादेर्बीजम् । उपचारश्च कार्यकारणभावादे-
र्निमित्तस्य पाञ्चविध्यात् पञ्चधा भवति । कार्यकारणभावे प्रागेवो-

शुद्धेति । अतस्त्वस्य तत्त्वेन व्यपदेश उपचारः । तद्वती । तद्वत्ता च सादृश्ये-
तरसंबन्धान्तरनिमित्ता न तु सादृश्यनिमित्ता । अन्यथा गौण्यामतिव्याप्तेरित्य-
भिप्रेत्याह । सादृश्येतरेति । आदिमहणाद्भक्ष्यमाणतावाल्ग्यादिसंघः । सादृ-
श्येतरसंबन्धविशेषनिमित्ता शुद्धसारोपा यथा । आयुर्धृतमित्वादिमित्यर्थः । स्वय-
मुवाहरति । मदेत्यादि । क्षीबां मत्तः । क्षीवृ मर इति धातोर्निष्ठायाम् “अनुपसर्गात्
फुल्लक्षीबकृषोद्गाघाः” इतीदोऽभावतलोपयोर्निपातनाम् साधुः । जयाङ्का जयै-
षिङ्गा श्रीजयश्रीरित्यर्थः । इह कल्याणं शेरित्युवाहरणम् । तत्र कल्याणहेतौ
शोष्णि कल्याणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं कार्यकारणभावसंबन्ध इत्याह । अत्र
कल्याणोति । ताद्रूप्यं तद्रूपरक्तत्वमित्युक्तम् । स्वशास्त्रोपयोगमाह । इयमेवेति ।
इदं द्विविधापि सारोपलक्षणेत्यर्थः । मुख्यं चन्द्रः मेघानन्दश्चन्द्र इति शोभयमूलत्वे-
नापि रूपकस्योत्थानादिति । कार्यकारणभावादीत्यादिशब्दमाह्याणि संबन्धान्त-
राणि पक्षयस्तन्निमित्तमुपचारं पञ्चधा भिनत्ति । उपचारश्चेत्यादि । उपचारभा-
वस्त्वस्य तत्त्वेन व्यपदेश इत्युक्तम् । प्रागेवोदाहृतमिति । कल्याणं शेरित्ये-
त्यर्थः । अत्रैतद्भुजपालितानां नित्यैमङ्गलमस्तीति व्यवहृत्यम् । एवमुत्तरापावि

१ T., G., C., M. have उपचारश्च कार्यकारणभावादेर्निमित्तस्य पाञ्चविध्यात् पञ्चधा ।
तत्र कार्यकारणभावेन यथा for सादृश्ये.....वा. २ T., C., G., M. drop the
words from अत्रापि ताद्रूप्यं to प्रागेवोदाहृतम्. ३ जयशब्दचिह्ना D. ४ चारं
च पं D. ५ नित्यं D.

दाहृतम् । तादर्थ्ये यथा । इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः । स्वस्वामिभा-
लक्षणसंबन्धे यथा । राजकीयः पुरुषो राजा । अवयवावयवि-
भावे यथा । अग्रहस्त इत्यत्राग्रमात्रेऽवयवे हस्तः । तौत्कर्म्ये यथा ।
अतक्षा तक्षा ॥

विषयिनिगीर्णे विषये साध्यवसाना • द्विधा
• ख्याता ॥ १ ॥

द्विधा गौणी शुद्धा चेति । तत्राद्या यथा । अयं पारिजात इत्यत्र
वितरणचणत्ववादयः पारिजातस्य गुणा वीरनरैसिंहे लक्ष्यमाणा
अपि प्रवृत्तिनिमित्तां भजन्ते । प्रयोजनं च सर्वथैवाभिन्नत्वः

क्रमादिष्टार्थप्रदत्वानुलङ्घनीयत्वसामर्थ्यातिशयकौशलविशेषा व्यङ्ग्या इति ब्रह्म-
व्यम् । तत्र हस्तसमानसारताद्योतनाय हस्ताप्र एव लक्षणया हस्तशब्दप्रयोग-
व्यं चासौ हस्तश्चेति समानाधिकरणसमासश्च । अत एव 'हस्ताया अप्रहस्ता अप्र-
द्वयोर्गुणगुणिनोर्भेदात्' इति वामनः ॥

अयं साध्यवसानाया लक्षणमाह । विषयीति । यत्र विषयिणारोप्यमाणेनाद्रव्यादिना
विषयस्यारोपणाधिष्ठानस्य माणवकारिर्निगरणमत्यन्तापलापः क्रियते यथा धृतमाण-
वकयोरिदमायुरयमग्निरित्यादि सा लक्षणा साध्यवसानलक्षणेत्यर्थः । विभर्षति ।
द्विधेस्त्यादि । अप्रापि पूर्ववत् सादृश्यनिमित्ता गौणी संबन्धान्तरनिमित्ता च ।
ययायमग्निरिदमायुरिति चेत्यनुसंधेयम् । सर्वथैवाभिन्नत्वप्रतीतिरिति ।
अयं पारिजात इत्येवं शब्दो न राजाख्यविषयपरामर्शी । तर्हि सारोपत्वप्रसङ्गात् ।
किं तु तत्रतेहन्तामाणं परामर्शेन विषयिणमारोप्यमाणं पारिजातमेव पुरोवर्त्य-

१ स्वस्वामिभासंबन्धे G.; स्वस्वामिसंबन्धे D. २ C. has स्वभावे after विभावे.
३ अप्रहस्तमात्रेऽवयवे हस्तः G., C., M. ४ तान्कार्ये D. ५ T., C., G., M. have
अत्र तादृश्य (दृश्य M.) प्रतीतिः फल (प्रयोजनं T.)म् । इयमेव रूपकादे (कादौ T.) बीजम्
after तक्षा. ६ पारिजातगुणा G. ७ नृसिंहे T., G. ८ K. omits तत्र. ९ K. omits
यत्र. १० विभजते D. ११ सर्वथैवा K. १२ शब्दे D. १३ परामर्शः D. १४ तथा
K. १५ परामर्शन K.

प्रतीतिः । अन्त्या यथा । अयमानन्द इत्यत्रानन्दहेतुत्वादानन्दः ।
इयमेवातिशयोक्तेर्बीजम् ॥

इत्यस्माभिर्भिदाः सप्त लक्षणायाः प्रदर्शिताः ।
संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ॥ १० ॥

भेदाध्यवसायेनेदन्तया विधानेति । तद्विशिष्टविषयी पारिजातो भिन्नविषयितया
साक्षात्स्येन प्रतीयते । तद्विह लक्षणायाः प्रयोजनमित्यर्थः । एवमयमानन्द इत्य-
न्त्याप्यहनीयम् । केवलमिह सातृदयादध्यवसानं तत्र तु संबन्धान्तरादिति भेदः ।
अत्रापि स्वशास्त्रोपयोगमाह । इयमेवेति । अध्यवसितप्राधान्ये स्वतिशयोक्ति-
रिति तल्लक्षणादिति भावः । इयमुभयरूपापि साध्यवसानलक्षणेत्यर्थः । उपसं-
हरति । इत्यस्माभिरिति । यदुक्तं काव्यप्रकाशे 'लक्षणा तेन पडिधा' इति
तत् प्रतिक्षिपति । ससेति । जहस्त्वार्थाजहस्त्वार्था जहद्वजहस्त्वार्था गौणसारोपा
शुद्धसारोपा गौणसाध्यवसाना शुद्धसाध्यवसाना चेत्येवं सप्त भेदाः फलतो लक्ष-
णायाः प्रदर्शिता इत्यर्थः । अस्मद्ग्रहणं विशेषदर्शित्वाभिमानसूचनार्थम् । विशेष-
आस्माभिर्व्याख्यातः प्राक् । अत्र गङ्गायां घोषः कुन्ताः प्रविशन्ति सोऽयं देव-
दत्त इति च जहदादयस्तिष्ठः । आद्युष्टतमाद्युरेवेमिति च सारोपसाध्यवसाने द्वे
चेत्येवं पञ्च शुद्धाः । अग्निर्माणवकोऽयमग्निरिति द्वे गौण्यौ । तयोर्गुणयोर्गौण्येव
शुद्धाभ्यः षड्भ्यो भेदः । शुद्धत्वं तांसामगौणत्वमेव । आरोपाध्यवसानाभ्यामेव
गौण्योरन्योन्येभेदः । सारोपसाध्यवसानशुद्धयोश्च ताभ्यामेवान्योन्येभेदः । जह-
दादिशुद्धाभ्यस्तु कार्यकारणभावादिसंबन्धानिर्बन्धनोपचाराद्देव इति न कुत्रापि संकर-
शङ्काकैल्लङ्घ्यकाशः ॥

संकरेणेत्यादि । सप्तानामेकैकस्याश्चातुर्विध्यादष्टाविंशतिभेदा भवन्तीत्यर्थः ।
संकलनं मेलनम् । शुद्धभेदैरसंकलितभेदैरित्यर्थः । अष्टाविंशतेः सप्ताधिक्यात् पञ्च-

१ प्रतिपत्तिः D. २ अन्या D. ३ प्रकीर्तिताः T. ४ विजातीयवि? D. ५ न तु K.
६ लक्षणा? K. ७ भेदा? D. ८ पञ्चम्योऽपि D. ९ शुद्धत्वं च तासां D. १० तयोर्न्योन्ये
K. ११ भेदात् D. १२ संबन्धनोपचारा? D. १३ K, drops कलङ्क.

अस्याः संकलने ऽन्योन्यमष्टाधिशतिरीरिताः ।
 पञ्चत्रिंशत् समाख्याताः शुद्धभेदैः समं पुनः ॥११॥
 स्वैः प्रभेदैरलंकारैर्ध्वनिभेदैश्च संगता ।
 वितन्वती चमत्कारं संख्यामत्सरिणी मत्त ॥१२॥

अङ्गाङ्गिभावेन संशयेनैकैकलक्षकानुपवेशेन च भवन् संकरो न
 त्रिरूपतामतिवर्त्तते । क्रमेण यथा ।

आक्रम्य स्मरवैरिशेखरसरित्पूरैकसिंहासनं

राजानं नरसिंह पार्थिव तथाहंकारभारोद्भुरः ।

त्वत्कीर्त्तिप्रसरो हसत्ययमसौ शक्रस्य दन्तावलं

व्यालेन्द्रं मुसलायुधं किमपरं देव्याश्च पञ्चाननम् ॥

अत्राहंकारभारोद्भुरस्त्वत्कीर्त्तिप्रसरो यतस्तत एव हसतीत्य-
 नयोः सजातीययोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

त्रिंशद्भेदाः स्युरित्यर्थः । स्वैः प्रभेदैर्लक्षणाभेदैरित्यर्थः । संख्यामत्सरिणी असंख्ये-
 त्यर्थः । युक्तं संकरेण त्रिरूपेणेति तद्विभजते । अङ्गाङ्गिभावेनेति । आक्र-
 म्येत्यादि । राजानं चन्द्रं नृपं च । 'राजा प्रभौ त्रूपे चन्द्रे' इति विश्वः । दन्ता-
 वलो वेन्ती । "दन्तशिखास्संज्ञायाम्" इति मत्वर्थीयो बलच्प्रत्ययः । "बुद्धे"
 इति शीर्षः । व्यालेन्द्रो भुजगेन्द्रः शेष इत्यर्थः । देव्याश्चण्डिकायाः पञ्चाननं वाहन-
 सिंहमित्यर्थः । यः किल सिंहासनारूढो राजविजयी सौऽहं करोति । अहंकारम-
 त्तश्च परान् हसतीति भावः । अत्र का लक्षणा कथं चाङ्गाङ्गिभाव इत्याकाङ्क्षा-
 यामाह । अत्राहंकारेति । अहंकारस्य हासहेतुत्वेन तच्छेषतया तदङ्गमित्यर्थः ।
 अहंकारहासयोरचेतनकीर्त्तिप्रसरेऽसंभवाहंकारशब्देन तद्धेतुः कीर्त्तिगतधावन्व-
 विषेषो लक्ष्यते । हासशब्देन तद्धेतुः साहृदयं लक्ष्यत इत्यनयोर्दन्तरीत्याङ्गाङ्गिभावेन
 संकर इति भावः ॥

१ शुद्धाभेदैः G. २ T. and D. drop अ. ३ सहलायुधं D. ४ स्वभेदैः D.
 ५ K. omits दन्ती. ६ सोऽयं कीर्त्तिप्रसरोऽहंकारः K. ७ साट्टशमित्यं K.
 10

एष चिन्तामपि! किं तु किं न्वयं कल्पपादपः ।

किं वासौ कामधेनुर्वा न चेत्यागः किमीदृशः ॥

अत्र यद्येष इति विशेष्यं तदा सारोपेयम् । आहोस्विद्विशेषणं
तदा साध्यवसानेत्यन्यतरानवधारणात् संदेहेनायं संकरः ॥

राकांतारकरांजमण्डलमहः पाण्डित्यवैतण्डिकी

कीर्त्तिस्ते विद्धाति यद्यपि जगच्छ्रेतं समन्तादपि ।

चित्रं वीर नृसिंह देव तदपि प्रत्यर्थिनामानना-

न्यालिङ्गन्ति रुचं शिखावलशिखारिञ्जोलितापिच्छयोः ॥

संदेहसंकरमुदाहरति । एष इत्यादि । अत्रापि का लक्षणा कथं च संदेह
इत्याकाङ्क्षायामाह । अत्र र्थदीति । इह चिन्तामणिरित्यादौ निरतिशयवितरण-
गुणयोगात् सादृश्यनिमित्ता गौणी लक्षणेति तावद्विवादात् । तत्रैष इत्याविसर्व-
नाम्नाभिदन्ताविशिष्टराज्रूपविशेष्यनिष्ठस्ये विषयनिगर्णाभावादभिर्माणवक इतिवत्
सारोपा स्याद्विदन्तामात्रनिष्ठस्ये न विषयनिगर्णाद्यमप्रिरितिवत् साध्यवसाना
स्यात् । अत्रान्यतरनिश्चायकाभावेनेयमियं वेत्येकस्मिन् संदेहज्ञानविषयतया संकीर्त्त-
माणत्वात् संदेहसंकर इत्यर्थः ॥

नृतीयमुदाहरति । राकेत्यादि । नक्षत्रे तारकं तारकेति चाभिधानात्
तारकशब्दस्य नपुंसकप्रयोगः । इह पाण्डित्यशब्देन औचित्याद्भावल्यातिशयो
लक्ष्यते तस्य वैतण्डिकी खण्डनेत्यर्थः । स्वपक्षस्थापनार्थान्हीना परपक्षखण्डनवती
कथा वितण्डा तां वेदेति वैतण्डिकी । “तदधीते तद्वेद” इति ठक् । शिखा-
स्यास्तीति शिखावलः शिखा केकीत्यर्थः । “दन्तशिखात् संज्ञायाम्” इति
वलच् । तस्य शिखा चूडा सेव रिञ्जोलिस्तापिच्छस्तमालस्तयोः सैषमालिङ्गन्ति
मलिनीभवन्तीत्यर्थः । अत्र सारोपसाध्यवसानलक्षणयोरेकलक्षकानुप्रवेशेन संकरं

१ किं वापं D. २ वासौ G., C. ३ नरे न्यागः D. ४ तारकमण्डलस्थितमहः G.
५ न्यालिङ्गन्ति रुचं D. ६ यदिति K. ७ D. drops तु. ८ त्यस्मिन् K.
९ K. drops ज्ञान. १० स्थापनर्हो K. ११ रूपमालिङ्गन्ति D.

अत्र वैतण्डिकत्वेन कीर्त्तारोपात् सारुपा तावत्पाण्डित्यस्य शुभ्रत्वक्रोडीकारेण प्रवृत्तत्वात् साध्यवसाना च । समासे सत्येकपदघद्वावादिति सहासनोपवेशिन्योरनयोरेकलक्षकानुप्रवेशेन संकरः ॥

दर्शयति । अत्रेति । तत्र सारोपां दर्शयति । वैतण्डिकत्वेनेति । कीर्त्तिवैतण्डिकीति विषयनिगरणं विना कीर्त्ती वैतण्डिकत्वसारोपात् सारोपेयं लक्षणा गौणीत्यर्थः । साध्यवसानां च दर्शयति । पाण्डित्यस्येति । श्लोभस्त्वस्य विषयभूतस्य क्रोडीकारो गर्भीकारो निगरणमिति यावत् । तेन तत्र पाण्डित्याध्यवसानान् साध्यवसानलक्षणेत्यर्थः । तथापि कथमनयोर्भिन्नपदस्थयोः संकर इत्येव शङ्क्याह । समासे सतीति । इह “समर्थः पदविधिः” इति समर्थयोः पदयोः समासः सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थिभावलक्षणं च । तत्राद्यं विधेर्वाक्यविषयं द्वितीयं च समासगोचरम् । तथा च पाण्डित्यवैतण्डिकीति समासे पाण्डित्यवैतण्डिकपदयोरेकार्थिभावलक्षणसामर्थ्यान् क्षीरनीरवैरेकलोलीभावेनैकपद्ये तत्रैकच समासपदे द्वयोः समावेशादेकलक्षकानुप्रवेशालक्षणः संकर इत्यर्थः । नन्वेकपदानुप्रवेशेऽपि समासावयवगतयोः कथमेकलक्षकानुप्रवेशस्तत्राह । एकपदघद्वावादिति । एकलक्षकवद्भावादित्यर्थः । अन्यथा समासस्य मुख्यैकपदत्वे वृत्तिप्रत्ययानुपपत्तेः । संप्रति तु वस्तुतो भिन्नयोरपि समासपदक्रोडीकारतिरोहितभेदयोरेकलक्षकवद्भावाद्द्विप्रत्ययोपपत्तिः । भ्रान्तुकूलं वृष्टान्तमाह । सहासनोपवेशिन्योरिति । यथैकस्मिन्नासने सहोपविष्टयोः प्रवेशभेदेऽपि 'भेदेऽभेदात् समानवेशस्वल्पप्रवेशस्तद्विभ्रावयववर्त्तिन्योरप्यवयव्येक्यादेकलक्षकानुप्रवेशाव्यपदेशो न विरुद्ध इत्यर्थः ॥

१ °परोपणात् T., G., C., M. २ प्रवृत्तत्वेन D. ३ सत्यैकपद्यादिह T., C., G., M.
४ अत्र K. ५ पाण्डित्यस्य शुभ्रत्वस्य D. ६ K. omits विप्रह. ७ समासविषयम् K.
८ तथा च सति पाण्डित्यं D. ९ क्षीरवदे° K. १० व्यपदेश्य° K. ११ इति भावः K.

संसृष्टिर्यथा ॥ १.

द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटापिनः पौनरुक्त्यं विकल्प-
 श्चिन्तारत्नस्य धीप्सा तपनतनुभुवो घासवस्य द्विरुक्तिः ।
 द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्व-
 न्नानन्दं कोविदानां जगति विजयते भूपतिः श्रीनृसिंहः ॥
 इयं सजातीयगौणसारोपाणां संसृष्टिः ।

सजातीयशुद्धसारोपाणां यथा ।

आयुर्दानमहोत्सवस्य विनतक्षोणीभृतां मूर्त्तिमान्
 विश्वासो नयनोत्सवो मृगहृशां कीर्तेः प्रकाशः परः ।
 आनन्दः कलिकाकृतिः सुमनसां वीरधियो जीवितं
 धर्मस्यैव महोदयो विजयते वीरः कलिङ्गेश्वरः ॥

एवमन्यासामपि लक्षणानां संकरसंसृष्टी द्रष्टव्ये । सर्वत्र चात्र
 प्रयोजनं व्यङ्ग्यमेव ॥

संसृष्टिमुदाहरति । द्विर्भाव इत्यादि । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षे तस्यैव
 रूपान्तरं द्विर्भावः । एवं पौनरुक्त्यादिशब्दा अपि तत्पर्यायाः । इह मदनमन्मारादि-
 गुणयोगेन द्विर्भावादिशब्दानां विषयनिगरणं विना नृसिंहे प्रयोगात् साहचर्यनि-
 मित्ता गौणसारोपा लक्षणाः सर्वा इति सजातीयसंसृष्टिरित्याचष्टे । इयं
 सजातीयेति ॥

शुद्धसारोपाणां संसृष्टिमुदाहरति । आयुरित्यादि । भन्नायुरादिशब्दानां तद्धेतो
 रास्ति विषयनिगरणं विना साहचर्येतरकार्यकारणभावसंबन्धनिमित्तप्रवृत्तत्वात् शुद्ध-
 सारोपाणां सजातीयानामेव संसृष्टिरिति द्रष्टव्यम् । ननु निष्प्रयोजनलक्षणाभावात्
 सर्वत्र प्रयोजनं वाच्यमित्यपेक्षायामाह । सर्वत्र चेति । पावनत्वादिज्ञानं प्रयो-
 जनं तच्च व्यङ्ग्येनव्यापारैकसाध्यमिति भावः ।

१ °दलनं G. २ प्रतापः G., प्रकारः D. ३ कवितालतिः G. ४ वीरः G., C.
 ५ धर्मस्यैव C., M. ६ महोत्सवो T. ७ °प्रयोगे K. ८ K. omits लक्षणाः.
 ९ व्यङ्ग्यं K.

ननु सप्रयोजनमेव लक्ष्यमस्त्विति चेन्न^१। ज्ञानविषयोद्भिन्नत्वेन फलस्याभ्युपगमात् । विषयो हि नीलादिः । फलं तु प्राक्त्वमिष्यते । अतो न विशिष्टे लक्षणा । किं तु लक्षिते तदादौ शैत्यपावनत्वादयो विशेषाः स्फुरन्ति ॥

शब्दं व्यञ्जकमाहुर्व्यापारो व्यञ्जनं भवेद्यस्य ।

व्यञ्जनव्यापारवान् शब्दो व्यञ्जकः । अत्र चार्थस्यापि सहकारित्वम् ॥

सर्हि पावनत्वादिर्धर्मविशिष्टमेव तदं लक्ष्यतां किमन्तर्गजुना व्यञ्जनाख्येन व्यापारान्तरेण कल्पनागौरवकलङ्कितेनेति शङ्कते । नन्विति । एवकारो भिन्नक्रमः । प्रयोजनं लक्ष्यमेवास्त्वित्यवधार्यो । परिहरति । नेति । कुत इत्यत आह । ज्ञानेति । सर्वत्र ज्ञानस्यान्यो विषयः अन्यत् फलमित्यविवाहमित्यर्थः । कुभेदं वृष्टं तत्राह । विषयो हीति । नीलादिर्घटादिरित्यर्थः । प्राक्त्वं ज्ञातता । सा च ज्ञानजन्या ज्ञानानुमापिको विषयनिर्धो यत्प्रसादान् ज्ञातो घट इति विशिष्टव्यवहारो जायत इति ज्ञाततावादिनः । ततः किमत आह । अत इति । फलस्य विषयातिरेकदर्शनादित्यर्थः । विशिष्ट इति । फलविशिष्ट इत्यर्थः । गङ्गायां घोष इत्यादौ पावनत्वादिकं न विषयज्ञानगोचरः फलत्वात् प्राक्त्ववत् । अन्यथा प्राक्त्वस्यापि नीलाभिज्ञानगोचरत्वप्रसङ्गः । प्रयोजनस्यापि लक्ष्यत्वे तत्रापि प्रयोजनान्तरावेक्षायामनवस्था स्यादिति च तर्क इत्यर्थः । कथं सर्हि फलज्ञानमत आह । किं त्विति । स्फुरन्ति व्यञ्जनवृत्त्या भौसन्त इत्यर्थः । इति लक्षणम् ॥

अथ क्रमप्राप्तं व्यञ्जकं लक्षयति । शब्दमिति । व्यञ्जनावृत्त्यर्थबोधकः शब्दो व्यञ्जक इति व्याचष्टे । व्यञ्जनव्यापारवानिति । ननु शब्दस्यार्थव्यतिरेकादर्शनावयवस्यैव व्यञ्जकत्वमित्याशङ्क्याह । अत्रेति । शब्दशक्तिसूत्रे ध्वनौ शब्दस्यैव प्राधान्यमर्थस्य सहकारित्वमात्रमित्यर्थः ॥

१ विषयभिन्नत्वेन G. २ लक्षिते किं तु T. ३ परिस्फुरन्ति T., C., G., M. ४ यस्य D. ५ व्यञ्जनां G., C., M. ६ तत्र T. ७ चार्थसिंहं G. ८ K. omits धर्म. ९ व्यापारान्तरकल्पनां D. १० प्रयोजनं च लं D. ११ जन्यो D. १२ भाषको D. १३ जन्यो D. १४ प्रसादाद्वासते घटं D. १५ वृत्त्यावभासन्तं K. १६ व्यञ्जकशब्द K. १७ अत्रार्थस्यापीति K. १८ सहकारित्वमिं D.

वाच्यो लक्ष्यो दैयङ्ग्यस्तेषामर्थो यथाक्रमं

वेद्यः ॥ १३ ॥

तेषां वाचकलक्षकव्यञ्जकानाम् ।

काव्यप्रकाशकारेण पुनरेषामर्थानामपि व्यञ्जकत्वमुक्तम् ।

यथा

“ वक्तृबोद्धव्यकाङ्क्षानां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥

प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥”

एवं शब्दान् निरूप्यार्थान् निरूपयति । वाच्य इति । ननु प्रकृतस्य व्यञ्जक-
स्थकवचनोपात्तत्वादन्यस्य चाप्रकृतत्वात् कथं तेषामिति बहुवचनोपपत्तिरित्या-
शङ्क्य वाच्यकारीनां त्रयाणामपीह प्रकृतत्वात् वाच्यादिप्रतियोगित्वेन बुद्धधारो-
हाच्च वाचकादिविषयतया बहुवचनमिति व्याचष्टे । तेषामिति ॥

एवं शब्दस्य व्यञ्जकत्वमुक्त्यर्थस्यापि मतान्तरव्याजेनाह । काव्यप्रकाश-
कारेणेति । तदीयं वाक्यमुदाहरति । वाक्त्रित्यादि । वक्ता वक्तृविशेषः । बोद्धव्यो
बोधयितव्यः प्रतिपाद्यो जन इत्यर्थः । भन्तर्नीतिगिज्जर्थः प्रायेणायं बुधिधानुः ।
यथा “ एकमुत्तिवूरान् संबुद्धौ ” इत्यत्र संबुद्धिशब्दे । काकुः स्वरविकारः । वाक्यं
वाक्यविशेषः । वाच्यं वाच्यार्थविशेषः । अन्यसंनिधिर्जनान्तरसंनिकर्षः । प्रस्तावः
प्रकल्पणम् । देशो विविक्तादिः । तथा कालश्च । व्यादिशब्दात्प्रतियोगिसंघः ।
एदैः सहकारिभिर्वैशिष्ट्यात् सहकारार्थस्यापि व्यञ्जकत्वमस्त्येवेत्यर्थः । किं
च शब्दशक्तिमूले ध्वनौ अर्थस्यैवार्थशक्तिमूलेऽपि शब्दस्य सहकारित्वमित्यपि
ब्रह्मव्यम् । यथा

तथा गतायां परिहासपूर्वं

सख्यां सखी वेचवेती बभाषे ।

भार्ये ब्रजामोऽन्यत इत्यथैनां

वधूरसूयाकुटिलं वरुषे ॥

१ °लाक्षणिकं T., C., G., M. २ व्यञ्जनस्य K. ३ वाचकानां त्रयाणामपि प्रकृतं K.
४ तेषामित्यादि D. ५ वेत्रधरा D.

व्यङ्ग्यं तु द्वेषा । गूढमगूढं च । तत्राद्यं यथा ।

क्रीडासौख्यं कलानां शरणगतरिपुङ्गमापविभ्रम्भपात्रं
जायेत त्वां नृसिंह क्षितिप क्वयितुं को न कण्डूजिह्वः ।
स्वान्तःसंतोषगौरीपतिविधुतशिरश्चन्द्रिकाञ्चुम्बितोभि-
स्फारस्वःसिन्धुबन्धुः सुर्युवतिगणैर्गीयते यस्य कीर्त्तितः ॥

अत्र कण्डूलत्वं स्वार्थतिरस्कारेण स्तवनाभिलाषं लक्षयत् तत्पा-
रवश्ये विश्राम्यति ॥

द्वितीयं यथा ।

भ्रंशद्वारा लुलितपरिघाभूर्णिताट्टाः प्रनष्ट-
स्तम्भा दूरीकृतवलभयः प्रीषितालेख्यलीलाः ।

इत्यत्रान्यतोगमनप्रश्नकुटिलदर्शनरूपाभ्यामर्थाभ्यां क्रमान् सुनन्वाया इन्दुमती-
चिच्चज्ञानमिन्दुमस्थांश्च तरीयस्वममोद्गाटनाभिप्रायज्ञानं च वक्तृबोद्धव्यकाकुप्रस्तौवि-
ध्यज्यते । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । मन्यकारस्तु विस्तरभयात् काव्यप्रकाश एव
प्रपञ्चितमित्युपेक्ष्य व्यङ्ग्यं विभजते । व्यङ्ग्यं त्विति । यन्निधिवद्गुणं विद्वैधैक-
वेद्यमुद्गाटितं सद्यमत्करोति तद्गूढम् । यद्वाच्यायमानतया बहिष्मिव धनं इदिति
स्फुरति तद्गूढमिति विवेकः । क्रीडेत्यादि । विश्रम्भपात्रं विश्वासस्थानमित्यर्थः ।
स्वःसिन्धुबन्धुः स्वैर्नदीकल्पेत्यर्थः । अत्र गूढव्यङ्ग्यं विविनक्ति । अत्रेति ।
स्तत्पारवश्ये स्तुतिपारवश्ये इत्यर्थः । तेन च कवीनां स्तुत्या राजगोचरा रतिर्व्य-
ज्यत इति भावः । अत्र लक्ष्यलक्षकयोस्तुष्टूपाकण्डूलस्वथोरनवरतजिह्वाव्यापार-
हेतुत्वसादृश्यनिमित्तत्वान्निगीर्णविषयत्वाच्च गौणसाध्यवसानलक्षणैयमित्यवसेयम् ॥

१ T. omits तु. २ रूढमरूढं च D.; शुद्धमशुद्धं च C. ३ 'वित्तम्' T., C., G.,
M. ४ कलयितुं C. ५ 'चालितो' M. ६ 'तिरस्कारे' D. ७ हन्त द्वा' T. ८ प्रोक्लि-
ताले' D. ९ 'भन्यास्तदीयसंसर्गोद्गाटनाभिप्राय' D. १० D. has 'काकुप्रस्तौविः प्रदर्शितम्
for प्रस्तौवे व्यज्यते-न्युपेक्ष्य. ११ विद्वैधैकविद्येयमुद्गा' D. १२ स्वर्णदी' D.
१३ स्तुत्यराजगोचरो रतिभावा व्यज्यते D.

तास्ताः क्रीडाशिक्षरिपतनान्मोटिताक्रीडेभागा-

स्त्वद्विक्रान्ति रिपुवसतयः श्रीनृसिंह ब्रुवन्ति ॥

अत्र ब्रुवन्तीति यद्यपि व्यङ्ग्यमस्ति तथापि कविपरम्परप्रयु-
ज्यमानतयातिप्रसिद्धत्वाद्वाच्यमानमित्यगूढम् ॥

इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाम्न्य-
लंकारशास्त्रे शब्दार्थनिरूपणं नाम द्वितीय उन्मेषः ॥

अग्रेत्याद्यगूढव्यङ्ग्योत्तराहरेऽपि तद्वचनक्ति । अत्र ब्रुवन्तीति । अत्र ब्रूधास्व-
र्थस्य वचनस्याचेतनासु रिपुवसतिष्वसंभवात् तत्कार्यज्ञापनमात्रं लक्ष्यते तेन च
रिपुसमूलोन्मूलनं व्यङ्ग्यमानमपि सकलकविपरम्पराक्षुण्णतया वाच्यमायमित्यगूढ-
त्वमस्येत्यर्थः । इयं च स्वार्थबाधेन वचनस्य परार्थत्वाविति न्यायेन स्वार्था-
विनाभूतज्ञापनलक्षणा जहस्वार्था । एतेन गूढागूढव्यङ्ग्यतया पूर्वोक्तफलतो
लक्षणाभेदानां सप्तानामपि प्रत्येकं द्वैविध्ये चतुर्दशविधैर्वमित्यनुसंधेयम् ॥

इति श्रीपद्वाक्यप्रमाणपारवारपारीणमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिता-
यमेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां शब्दार्थनिरूपणं नाम द्वितीय उन्मेषः ॥ २ ॥

१ क्रीडभागा M., G., C. २ T. drops कविपरम्परा. ३ परम्परा G., C., M.
४ भानतया प्रसिद्धत्वा D. ५ द्वाच्योपमानमि D. ६ इत्येकावल्यां D. ७ नामन्य M.,
G., C. ८ शब्दार्थस्वरूपनिरूपणं G., C., M. ९ रिपुमूलो K. १० व्यङ्गितम D. ११ इयं च
स्वार्थत्यागात् परार्थ स्वसमपेक्षामिति न्यायेन K. १२ लक्षणात् K. १३ फलतो लक्षणापोदानम् ।
सप्तानां D. १४ विधत्वमनुसंधेयम् K. १५ इत्येकावलीव्याख्यायां &c. D.

अथ तृतीय उन्मेषः ।

अथ ध्वनिभेदा उच्यते ।

ध्वनिरविवक्षितवाच्यो भवति द्वेषात् ।

लक्षणामूलः ।

लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सत्यविवक्षितमप्रधानीकृतं वाच्यं यत्र स तथा । येन चाविवक्षितेन सता वाच्येनाविवक्षित-
वाच्य इति ध्वनिमाचक्षते । तदर्थान्तरसंक्रामितात्यन्ततिरस्कृतः

ननु प्रथमोन्मेषे ध्वनिरूपपात् तदनन्तरमेव तद्वैधनिरूपणे कर्त्तव्ये किमिति
संभेदे संप्रति क्रियत इत्याशङ्क्य संगमयज्ञवतारयति । अथेति । शब्दार्थनिरू-
पणानन्तरमित्यर्थः । तथा च शब्दार्थशक्तिमूलत्वेन तज्ज्ञानान्त्रांन्तरीयकज्ञापतया
तदनन्तरमेव ध्वनिभेदनिरूपणं संगतमिति भावः । तर्हि काव्यशरीरभूतशब्दार्थनि-
रूपणानन्तरं तद्वर्माणां गुणशेषालंकाराणामवसरस्तत्राह । ध्वनिभेदा उच्यन्त
इति । सत्यम् । सात्मकस्यैव शरीरस्यालंकार्यत्वादात्मनि ध्वनावपि धर्मिणि साक-
स्येन ज्ञाते पश्चात्तनुभयधर्मगुणाद्विजिज्ञासावकाश इति भावः । इह तावज्जुनिलक्ष-
णामूलोऽभिधामूलश्चेति प्रथमं द्विविधः । तत्रार्थोऽविवक्षितवाच्य इत्युच्यते । द्विती-
यस्तु विवक्षितान्वयपरवाच्य इति । तत्राद्यस्य विभागं लक्षणं चाह । ध्वनिरिति ।
यौ लक्षणामूलो ध्वनिः सोऽविवक्षितवाच्य इत्यर्थः । विशेषलक्षणस्य सामान्यलक्ष-
णापेक्षत्वात् तत्पूर्वकं व्याचष्टे । लक्षणामूलेति । गूढव्यङ्ग्यप्रधानं ध्वनि-
रिति ध्वनेः सामान्यलक्षणम् । तत्र गूढव्यङ्ग्यगूढव्यङ्ग्यप्रधानः । प्रथममिति
गुणीभूतव्यङ्ग्यनिर्दासः । लक्षणामूलो ध्वनिरविवक्षितवाच्यध्वनिरिति विशेष-
लक्षणम् । लक्षणामूल इत्यभिधामूलध्वनिद्युदासः । ध्वनिरिति लक्ष्यार्थद्युदासः ।

१ °गुम् O. २ तज्ज्ञानानन्तरीयकं D. ३ तत्राद्यो ध्वनिरिति D. ४ लक्षणं विभागं K.
५ ध्वनिरिति K. ६ °गुदासः K. ७ °भिधामूलगुदासः K.

त्सोभ्यां द्विधा भवद्वाह्यमविचक्षितवाच्याभिधानध्वनिमपि द्वैवि-
ध्ये स्थापयत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति ।
तत्र योऽर्थ उपपद्यमानोऽप्यनुपयोगाद्वाधितोऽर्थान्तरे परिणमति
सोऽर्थान्तरसंक्रमितस्तादृशो वाच्यो यत्र सोऽर्थान्तरसंक्रमित-
वाच्य उच्यते । व्यञ्जनव्यापारसहकारिप्रभावो णिच्वा द्योत्यते । अयं
च पदवाक्यप्रकाश्यत्वेन भवन् न द्वैविध्यं परिहरति ।

क्रमेण यथा ।

श्रीरमणः श्रीरमणः सुधांशुमौलिः सुधांशुमौलिरसौ ।

° नरसिंहो नरसिंहः प्रभवति जगतामपि त्रितये ॥

अत्र द्वितीयं श्रीरमणादिपदं तद्गणमात्रशालित्वेन परिणमत्
तद्गणसार्कल्यं व्यनक्ति ।

संज्ञां व्युत्पादयति । अविचक्षितमिति । तथेति । तथोक्त इत्यर्थः । द्विधेति
विभागवचनभागं विवृणोति । येनेत्यादि । भेदद्वयस्य संज्ञाद्वयं निष्कृष्याह ।
अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति । तत्राद्यं व्युत्पादयति ।
तद्ग्न योऽर्थ इति । अनुपयोगादिति । न तु प्रमाणविरोधादित्यर्थः ।
ननु संक्रमितेत्यत्र प्रयोजको गिज्यर्थः क इत्यत्राह । व्यञ्जनेति । इहार्थान्तर-
संक्रमस्य व्यङ्ग्यैकप्रयोजनस्वाह्वयञ्जनव्यापार एव तत्प्रयोजको गिज्यर्थ इत्यर्थः ।
तं च द्वेधा विभजते । अर्थं चेति । अत्र द्वितीयमिति । प्रथमेनैव स्वार्थस्योक्ताई-
तीयं पदमनुपयोगाद्वाधितवाच्यमित्यर्थः । तद्गुणेति । तच्छब्दनिष्ठया पठया लक्ष्य-
लक्षकयोः समवायसंबन्धः सूचितः । परिणमत् संक्रामलक्षयदित्यर्थः ॥

१ °स्वतन्त्रेण G., C., M. २ व्यवस्थापयति G., C., M. ३ °सहकारि प्रभावो G.
४ शालिन्ने परि° T., C., G., M. ५ °साफल्य° D. ६ °प्रयोजनकत्वा° K. ७ व्यञ्जनाभ्यां° K.
८ °प्रयोजकेन गिज्यर्थः K.

एषा ते कथयामि सांप्रतमहं तिष्ठन्त्वमी० मन्त्रिणः

सर्वे यत् प्रतिभाति तत् कुरु र्वेचि बुद्ध्या विमृश्य स्वयम् ।

इत्युक्तः प्रियया रिपुक्षितिपतिस्त्वज्जैत्रयात्रोत्सवे

स्तैमित्यं कलयन् नृसिंहनृपते तूष्णीमभूदानतः ॥

अत्र कथनादिकमुपदेशरूपतया परिणमद्वयकर्त्तव्यतां व्यनक्ति ॥

यः पुनरनुपपद्यमानतयैव बाधितोऽर्थान्तरप्रतिपत्तिं कृत्वा पला-
यित इव सोऽत्यन्ततिरस्कृतस्तादृशो वाच्यो यत्र सोऽत्यन्ततिर-
स्कृतवाच्यः । असावपि पूर्ववद्विविधः ।

क्रमेण यथा ।

जायेत त्वां नृसिंह क्षितिप कवयितुं को न कण्डूलजिह्वः ।

अत्र कण्डूलत्वं स्वार्थतिरस्कारेण स्तवनाभिलाषं लक्षयत् तत्पा-
रवश्ये विश्राम्यति ।

वाक्यगतमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यमुदाहरति । एषा त इत्यादि । रुचिमिति ।
रुचिमिच्छाम् । बुद्ध्या विमृश्येति । विमर्शपूर्विकया रुच्या कर्त्तव्यं न रुचि-
मात्रेणेत्यर्थः । अत्र कथनादिकमित्यादि । कथनमात्रं परप्रवृत्त्यनुपयोगिष्वा-
दाधितं तस्मान्वावशिष्टेषावसंबन्धेन कथनविशेषरूपोपदेशलक्षणया परप्रवर्त्तकं
सत् कथितस्यावश्यकर्त्तव्यतां व्यञ्जयतीत्यर्थः । आदिशब्दाद्बुद्ध्यादिसंभवः ।
बुद्धिमात्रस्य विमर्शानुपयोगात् तद्विशेषभूतभेदापकबुद्धिलक्षणया विमर्शस्यानपनो-
द्यत्वं व्यनन्तीत्याद्युक्तम् ॥

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं द्युत्पादयति । यः पुनरित्यादि । पूर्ववदिति । पद-
वाक्यप्रकाशकत्वेनेत्यर्थः । जायेतेत्यादि व्याख्यातं प्राक् ॥

१ तिष्ठन्त्वमी D. २ चिं T., C., G., M. ३ रुचिमित्यादि K. ४ बुद्ध्या
भावविमृश्येति K. ५ 'प्रामाणिक' K.

बाणैः पञ्जरिता गृजाः कति कति क्षुण्णा रथा मुद्गरै-

जीवभ्राह्मरातयः कति ह्यैः सार्धं गृहीतास्त्वबा ।

मुक्ताः प्राञ्जलयः कर्तीति निभृतामर्षस्मिताः स्वप्रियान्

संप्रामापसृतान् नृसिंह नृपते पृच्छन्ति वैरिस्त्रियः ॥

अत्र नरसिंहनरेश्वरात् समरभुवि परिभवं प्राप्य निवृत्तवतः
परिपन्थिनः पार्थिवान् प्रति प्रथमप्रार्थिताभिक्रमनिवर्त्तनस्याधरोधे-
जनस्येयमुक्तिः ॥

अभिधामूलोऽपि तथा विवक्षितान्यपरवाच्य

इत्युक्तः ॥ १ ॥

वाक्यगतमुदाहरति । बाणैरित्यादि । पञ्जरिताः पञ्जरीकृताः । जीवान् प्राणतो
गृहीत्वा जीवपार्श्वं गृहीताः । “समूलाकृतजीविषु हनूकम्पहः” इति णमुत्प्रत्ययः ।
कषादित्वादानुप्रयोगार्थं । अमर्षप्रयुक्तं स्मितममर्षस्मितं न तु संतोषप्रयुक्तमित्यर्थः ।
तन्निभृतं स्थिरं यासां तास्तपोन्ताः । अथ पलायितागतान् पार्थिवान् प्रति परगज-
धारपङ्करीकरणदिप्रभवाक्येनास्यन्तस्वार्थबाधान् तद्विरुद्धनिजगजाद्यपच्छेदलक्षणायाः
स्वोपदेशावधीरणफलमनुभूतमिति नमोद्घाटनं व्यज्यते । तस्मैवार्थव्यङ्ग्यं विषयं
विविचिन्ति । अत्र नरसिंहेति । अभिक्रमोऽभियानं ततो निवर्त्तनं निवृत्तिः
प्रथममेव प्रार्थितं येन तस्येत्यर्थः ॥

तदेवं लक्षणामूलाविवक्षितवाच्यध्वनिं चतुर्विधं चाभिधायाधुनाभिधामूलविवक्षि-
तान्यपरवाच्यध्वनिं प्रपञ्चयितुं तस्मान्न्यलक्षणं तावदाह । अभिधामूलोऽ-
पीति । योऽभिधामूलो ध्वनिः स विवक्षितान्यपरवाच्य इत्यर्थः । संज्ञां व्युत्पादयति ।

१ कर्तीह T. २ नृसिंहं G. ३ समरे भुवि D. ४ तादृवाभिक्रमनिवृत्तस्यां G., M.;
तादृवाभिक्रमनिवर्त्तस्यां C.; तादृवाभिक्रमनिवृत्तस्यां T. ५ रोधवधूजनं G., C., M. ६ पिञ्जरिताः
K. ७ पिञ्जरीकृताः K. ८ K. drops च. ९ पलायितान् गतान् K. १० पिञ्जरी-
कृतां K.

विवक्षितमन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठं वाच्यं यन्न स विवक्षितान्यपर-
वाच्यो भवति । तथेति ग्रहणाद्यमपि द्विधा । असंलक्ष्यक्रमव्य-
ङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति । क्रमस्यासंलक्ष्यरवे तु न विप्रति-
पत्तिः । नृं खलु विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसः । अपि

विवक्षितामिति । लक्षणागूलवद्वाधाभावाद्द्विवक्षितत्वं व्यङ्ग्योपसर्जनत्वं व्यङ्ग्य-
निष्ठत्वम् । तथाशाब्दार्थमाह । तथेति ग्रहणादिति । नन्वसंलक्ष्यक्रमेत्यसं-
गतम् । क्रमः सन्नेव न संलक्ष्यते नास्त्येव वेति संवेहादित्याह । क्रमस्या-
संलक्ष्यत्वे तु न विप्रतिपत्तिरिति । कुत इत्याद्यङ्ग्य किमिह रसस्य विभा-
वादेरभेदात् क्रमाभावो भेदेऽपि क्रमावेकप्रमाणाभावाद्देति द्विधा विकल्प्याद्यं निरा-
चष्टे । न खल्विति । विभावानिरेव रस इति न कस्यापि दर्शनमित्यर्थः । तथा
हि । विभावैरुपायितोऽनुभावैः प्रत्यायितः संचारिभिरुपायितो रामादिगतो रस-
स्तरभेदभावनया नटे प्रतीयत इत्युत्पत्तिवादिनो भट्टलोलुटादयः । रामाद्य-
भेदभावितेन नटे तत्प्रकाशितैरेव विभावानिरेनुमितः स्थायी सामाजिकैश्वर्यमाणो
रस इत्यनुमित्तिवादी श्रीशङ्कुः । काव्यनाटकसद्व्यापारसहकृतेन साधारणी-
कृतेन विभावानिकेन भावेकव्यापारेण नटादिगतस्वपरिशारेण साधारणतयानुसंधी-
यमानः स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दसंविन्मयेन भोगापरनाम्ना भावनासद्व्या-
पारेण भुज्यत इति भुक्तिवादी भट्टनायकः । लोकप्रसिद्धैः कार्यकारणसहका-
रिभिरैव काव्ये गुणालंकारमहिम्ना नाटके चतुर्विधाभिनयमहिम्ना चालौकिकविभा-
वादिशाब्दव्यपदेश्यैः साधारण्येनानुसंधीयमानैः स्वगत एव सामाजिकानां स्वानु-
भवजनितवासनात्मतया स्थितो रस्यादिकः स्थायी विभावानिरेवास्वाद्यतां गैरि-
तभिरास्मानन्दमयो रसो व्यज्यत इति प्यक्तिवादिनोऽभिनवगुप्तादयः । द्वितीयं
परिहरति । अपि त्विति । उक्तरीत्या दर्शनचतुष्टयेऽपि तेभ्यो रस उत्पद्यतेऽनु-
मीयते भुज्यते व्यज्यते वा न तु त एव रस इति भेदः सर्ववासिसंप्रतिपन्नः । अन्य-

१ तथाहि न खलु T., C., M. २ 'वेदनप्रमाणा' K. ३ K. omits द्विधा.
४ 'उत्तविभावा' K. ५ भावव्यापारेण D. ६ 'नन्दविस्मयेन K. ७ लोके प्रसिद्धै' D.
८ कारणकार्यं D. ९ वालौकिक D. १० गतः स्वप्रकाशविदान्ता' K.

तु तेभ्य एव रस इति सतोऽपि क्रमस्योत्पलदलशतव्यतिभेद्व-
द्विभावादिप्रतीतावाशुभावित्वेनासंलक्ष्यमाणत्वादसंलक्ष्यक्रमव्य-
ङ्ग्य इत्यन्वर्थतामप्यसार्वाभ्ययति । अस्य रसभावरसाभासभावा-
भासभावशान्तिभावोदयभावसंधिभावशैवलत्वरूपतयाष्ट प्रकाराः ।
तेष्वेकोऽपि यत्र प्राधान्यमवलम्बते तत्रालंकार्य एव । यत्र पुनर-
प्राधान्यं तत्र रसवदादिरलंकारः । तत्र रसस्वरूपमेव प्रथमं
निरूप्यते ॥

विभावैर्ललनादिभिरालम्बनकारणैरङ्कुरितः सिंतकरकोकिलाला-
पमलयानिलकेलिकाननादिभिरुद्दीपनकारणैः कन्दलितोऽनुभावै-
र्नथनान्तावलोकितास्मितभ्रुजघल्लीघेलुनादिभिः प्रतीतिपद्धतिमध्या-

योत्पाद्योत्पादकभावाद्यभिधानायोगान् । स च पूर्वापरीभावनियत इति क्रम-
सिद्धेस्वशवेदकप्रमाणाभावविकल्पो गर्भसावेण गत इति भावः । तत्तर्धनोन्वित
क्रियाध्याहारसिद्धये क्रियापदस्याप्रयोगः । तर्हि किमिति न संलक्ष्यतेऽसौ
तत्राह । इति सतोऽपीति । इति प्रमाणवत्त्वाद्धेतोरित्यर्थः । अर्थेन विभ-
जते । अस्येति । नन्वेषां रसवशाद्यलंकारत्वं वक्ष्यते । ध्वनिस्वेऽलंकार्यत्वं चेति-
विरोध इत्याशङ्क्याह । यत्रेति । अन्यथा स्वन्वयात्त्वमित्याह । यत्र पुनरिति ।
प्राधान्याप्राधान्याभ्यामुभयं व्यवस्थाप्यमित्यर्थः । तर्हि कोऽयं रस इति जिज्ञासा-
यागाह । तत्रेति ॥

इह रसस्योत्पत्त्यनुमितिशुक्तिपक्षाश्चत्वार इत्युक्तमस्माभिः । तत्र ध्वनिकपक्षं सिद्धा-
न्तयन्नाह । विभावैरिव्याह्निना रसोऽभिधीयते इत्यन्तेन । आलम्बनकारणैः
समवायिकारणैरित्यर्थः । अङ्कुरितः प्रादुर्भावितः । कन्दलितः प्रवर्धितः । पद्मवितः
परं काष्ठं प्रापितः । अनुभावानां च रसकार्यतया तत्प्रत्यायनद्वारा पोषकत्वमभि-
प्रेत्योक्तं प्रतीतिपद्धतिमध्यारोपित इति । एतेन विभावादिभिः स्वपरो-

१ सूक्तिं G., C., M. २ प्रतिभेदं D. ३ शबलस्वरूपतया D. ४ पक्षेको
G., T., M. ५ शीतं G., C., M. ६ शूल्लीं G. ७ वल्लिं C., M. ८ प्रती-
तिपदम् G.; प्रतीतिपथम् C.

रोपितो व्यभिचारिभिश्चिन्तादिभिः पल्लवितुं कदांचिदपि नानु-
भूतोऽभिधया न कर्णातिधीकृतस्तात्पर्येण न लक्ष्यीकृतो लक्षणया
न स्वविषयं प्रापितः प्रत्यक्षेण नात्मनः सीमानमानीतोऽनुमानेना-
परिशीलितसरणिः स्मरणेन नाक्रान्तः कार्यतया न ज्ञातो ज्ञाप्य-
तया विगलितवेद्यान्तरत्वेन परिमितावनधीती ध्वननाभिधानाभि-
नवव्यापारपरिरम्भनिर्भरतयानुकार्यानुकर्तृगतत्वपरिहारणं सामा-
जिकानां वासनात्मतया स्थितः स्थायी रत्यादिको भाव एव

वासीनसंबन्धपरिहारेण साधारणतयानुसंधीयमानः सामाजिकानां मनस्यभिव्यक्त
इत्युक्तमित्यनुसंधेयम् । तस्य व्यङ्ग्यत्वसिद्धये व्यापारान्तरविषयत्वं विशेषणमु-
खेन निराश्रिते कदांचिदपीत्यादिना । नानुभूत इत्यादौ सर्वेषु तद्विषयीकृतु
इत्यर्थो द्रष्टव्यः । नृत्सीयान्ताश्च ताः सर्वाः कर्षर्था द्रष्टव्याः । विभावाद्यान्वयव्य-
तिरेकानुविधानात् कार्यो रस इत्याशङ्क्याह । नाक्रान्तः कार्यतयेति ।
कार्यत्वे घटादिवत् विभावादिनिमित्तनाशेऽपि रसानुवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः । न
चास्यालौकिकस्य स्वप्रकाशानन्दात्मकस्य लौकिकप्रमाणगम्यत्वमित्याह । न ज्ञात
इति । तस्य निरतिशयानन्दात्मकत्वं सूचयति । विगलितेति । विगलितानि
वेद्यान्तराणि यस्मिन् तस्य भावस्तत्त्वं तेनोपलक्षितः । निरतिशयानन्दात्मकतया
विजातविषयस्फुरणपरिहारेण स्वयमेवाद्वितीयभावेनैवभासमान इत्यर्थः । तस्य
ब्रह्मस्वरूपभेदं सूचयति । परिमिताचिति । अनधीती अपरिचिति अपरि-
मित इति यावत् । अधीतमनेनाधीती । “इष्टादिभ्यश्च” इतीतिप्रत्ययः । “क्तृद्ये-
न्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्” इति सप्तमी । ननु प्रेत्यक्षादिप्रमाणाविषयस्ये
कथमस्यावभास इत्यत आह । ध्वननेति । ध्वननाभिधानो व्यञ्जनाख्यो योऽभि-
नवोऽपूर्वो व्यापारस्तस्य परिरम्भो विषयभावस्तस्य निर्भरतया शैक्येनाव्यभिचा-

१ कदापि T., C., G., M. २ नाशिलक्षीकृतो T., M.; न लक्षीकृतो G., C. ३ प्राप्तः
G., C., M. ४ प्रतिसीमानमानीतो D. ५ परिशीलित आगमसरणिस्मरणेनाक्रान्तः
C., M. ६ इत्युक्तमनुसंधेयम् D. ७ कशापीन्यादिना K. ८ सर्वत्र विषयीकृत इ° K.
९ विभावादिनिमित्ततारोपितरसानुवृत्तिप्रसङ्ग° D. १० भावेन भासमान इ° K. ११ प्रत्यक्षा-
दिप्रमाणाविषयस्ये कथमस्यावभास इ° D. १२ दीर्घाव्यभिचारापेक्षयः D.

विभावादिजीवितावधिः पानकरसन्त्यायेन चर्च्यमाणश्चर्च्यमाणतैक-
प्राणः समुल्लसन् ब्रह्मास्वादसब्रह्मचारी लोकोत्तरचमत्कारकारी
शृङ्गारादिको रसोऽभिधीयते ॥

रेणेश्वर्यः । समुल्लसन्निति व्यवहितेनान्वयः । अलौकिकेन व्यञ्जनाध्यापारेण
प्रतीयमान इत्यर्थः । भट्टलोल्लुटादिमतं निरस्यति । अनुकार्यानुकर्तृगत-
त्वपरिहारेणेति । अनुकार्यस्य रामादेरसीतत्वात् । अनुकर्तृर्नटस्याभिनयसंभारञ्ज-
नधनाद्यर्चनाद्यभिनविष्टमनस्कतया रसास्वादासंभवात् । संभवे वा तस्यापि सामाजि-
कस्वमेवेति भावः । तर्हि किनाम्नयोऽसावत आह । सामाजिकानामिति ।
किं तेषूपपद्यते । नेत्याह । वासनात्प्रतयेति । तेषां स्वयं रत्याद्यनुभवेन या
वासना संस्कारस्तदात्मकतया स्थित इत्यर्थः । स्थायी रस्यादिको भाव एव
शृङ्गारादिको रसोऽभिधीयत इत्यन्वयः । स्थाप्येव विभावादिभिः स्वाद्युक्तामानीतो
रस इत्युच्यते इत्यर्थः । तर्हि विभावादीनां रसव्यतिरिक्तत्वे षुंयगवभासः किमिति
नास्तीत्यत आह । पानकरसन्त्यायेनेति । यथा पानकरसास्वादेन नानार-
सोऽपि न पृथग् विभाव्यते किं तु सर्वोऽपि पानकरस इत्येव गृह्यते तद्-
वत्त्वापि सर्वोऽपि रस इत्येवाभिमन्यत इत्यर्थः । तस्यालौकिकत्वमाह । चर्च्य-
माणतैकप्राण इति । अनुभवैकजीवित इत्यर्थः । ननु सर्वं सुखमीदृगेव ज्ञातैक-
रसत्वात् एतावता कथमलौकिकत्वमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मास्वादसब्रह्मचा-
रीति । ब्रह्मास्वादकल्प इत्यर्थः । यथा योगिनां निर्देषिज्ञोऽपि ब्रह्मानन्दो
धारावाहिनि ध्यानसन्ताने र्वैयं प्रकाशते न प्रागुर्ध्वं च तथा रसोऽपि नित्यसि-
द्धात्मनन्संशोर्हेत्मा काव्यार्थानुसंधानचतुरचेतसां व्यञ्जनाध्यापारसहकृतान्तःकरण-
वृत्तिनिरस्तावरणतया विर्भोक्तितवेद्यान्तरः स्वयमेव भासते । न चैवं लौकिकं सुख-
मित्ति कथं नैलौकिकभावः । किं च ब्रह्मानन्द एवायमन्यत्र योगगम्यः । अत्र तु
विभावाद्यनुसंधानगम्य इतीयान् भेदः । किं च लोकोत्तरचमत्कारकारितया सकल-
सहृदयहृदयसंवेदनसाधिकेयं रसप्रतीतिः न केनापि दुरपह्वयेत्यभिप्रायेणाह ।
लोकोत्तरचमत्कारकारीति ॥

१ D. omits विभावादिजीवितावधिः २ °ममाणः C., M. ३ समुल्लसन्नं T.
४ 'भिनय' D. ५ K. drops भावः ६ सताद्यनु' K. ७ 'दान्यतया K. ८ प्रागव-
भासः K. ९ 'मितादृगेव K. १० 'सन्तात् तावता K. ११ नियसन्धो ब्रह्मा' D.
१२ 'सन्ताने साति स्वयं D. १३ 'संदोहकल्प्या' D. १४ गलितवेद्या' K. १५ कथं
नालौकिकमिति भावः K. १६ K. omits तु.

अयं च स्वप्नेऽपि परिहरति वाच्यताम् । तथा हि । वाच्यो भव-
न्नयं स्वप्नशब्देनोच्यतां शृङ्गारादिशब्देन वा । इदमुभयमपि न
संभवास्पदम् । रसादिशब्दाप्रयोगेऽपि विभावादिप्रतिपादनद्वारैव
तस्य प्रतीतिपथपथिकत्वात् । रसादिशब्दाप्रयोगेऽपि विभावाद्य-
प्रयोगे तस्य प्रतीतिपथानधिरोहान्नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावा-
द्यभिधानद्वारैव प्रतीतिपद्धतिमध्यास्त इति प्रतीयमानतामेवाहति ॥

उत यदि तात्पर्यगोचरतामवतरति रस इति भवन्मनसि निवि-
शते तदपि न विचारचारु । रसस्याभिधेयत्वानधिकरणत्वाद्भि-
हिते च तात्पर्यस्य प्रगल्भनात् । विधेयानुवाद्यसमभिव्याहारेण
विधेयार्थमनुवाद्यमुपादीयते । अप्राप्तं तु विधेयम् । यथा लोहि-

ध्नत्र यदुक्तमभिधातात्पर्याशिविषयत्वं रसस्य नास्तीति तदेकैकमेवोपपाद्यजन-
निधेयत्वं तावदुपपाद्यति । अयं चेति । स्ववाचकः शब्दः स्वशब्दो रसशब्दः
शृङ्गारादिशब्दस्तद्विशेषवाचकस्तेन सामान्यशब्देन विशेषशब्देन वेत्त्यर्थः । काव्या-
र्यानुसंधानवतां तावदन्तरेणापि रसप्रतीतिस्तद्विरहिणां तु सहस्रशस्तच्छब्दाभ्यासेऽपि
रसाप्रतीतिर्न तज्जन्येयं प्रतीतिरिति परिहरति । इदमुभयमपीति । यद्यपि
यदादिशब्दैस्तदर्थवद्भसशृङ्गारादिशब्दैरपि संगतिग्रहणशालिनां परोक्षा रसप्रतीति-
रस्येव किं तु काव्यार्यानुसंधानसमनन्तरभाविनी ब्रह्मानन्दसहोदरी येवमानन्द-
प्रकाशरूपा प्रतीतिस्तस्या एवायमभिधातात्पर्याशिविषयत्वानिषेध इत्यविरोधः ॥

तात्पर्यव्यापारविषयत्वं निरस्यति । उत यदीति । कुत इत्यत आह । रस-
स्येति । अनुपदमेवानभिधेयत्वस्योक्तत्वाद्दिति भावः । ततः किमिच्छाशङ्क्य
तात्पर्यविषयं सोशहरणमाह । विधेयेत्यादि । विधेयार्थमिति । भूतं मव्या-

१ प्रतीतिषोदनद्वारैरेव T. २ प्रतीतिपथिकत्वात् T.; प्रतीतिपदपथिकत्वात् G. ३ प्रयोगपथा
D.; प्रतीतिपदानारोहं G., C., M. ४ विभाद्वारेणैव C., M.; विधानुसारेणैव T.;
विधानद्वारेणैव G. ५ प्रतीतिपदम् C., M. ६ तावन्मनासि D. ७ वेत्यर्थः T.
८ भावान्तरेणापि for तावदन्तरेणापि D. ९ नन्दस्युदसोदरी K.

तोष्णीषा ऋत्विजः तचरन्तीत्यत्र ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरतः प्राप्ते लोहितोष्णीषत्वमप्राप्तं विधेयम् । एवमन्यत्रापि यावद्प्राप्तमभिहितं च तावति शब्दस्यार्थे तात्पर्यं नाम व्यापारः प्रगल्भते । न पुनः प्रतीतिमात्रे । यदि प्रतीतिमात्रेऽपि तात्पर्यं प्रभवित्पुतामासादयति तदा पूर्वां धावतीत्यादावपराद्यर्थेऽपि तात्पर्यं पर्यवश्येत् । अपरोऽपि धावतु वा न वा न तत्र तात्पर्यम् ॥

अथ यदि लक्षणीयो रसस्तदपि न क्षोदक्षमम् । मुख्यार्थव्याधादिरहितैरेव विभावादिभिर्स्याभिव्यज्यमानत्वात् ॥

प्रत्यक्षप्रमाणप्राप्तो रस इति चेत्तर्हि प्रत्यक्षेण गृह्यमाणो रसः किं निर्विकल्पेण गृह्यते सविकल्पेण वा । न तावन्निर्विकल्पकज्ञानगोचरः । विभावाद्यनुसंधानेनैवास्य सत्तासांधनसमर्थत्वात् ।

शेषविरुद्धते इति न्यायविति भावः । उक्तमन्यत्राप्यतिरिक्तम् । एवमन्यत्रापि । यथा इध्ना जुहोतीत्यत्र इध्नः करणत्वमात्रं रक्तं पटं वयेत्यत्र इध्यगुणक्रियाणामेकं इयं जयं वा यावद्प्राप्तमदग्धरहनन्यायेन तावन्मात्रविधौ तात्पर्यमित्यर्थः । रसस्तु व्यञ्जितो न स्वभिहित इति न तात्पर्यगोचर इत्याशयेनाह । न पुनः प्रतीतिमात्र इति । विपक्षे बाधकमाह । यदि प्रतीतिमात्रेऽपीति । इष्टापत्तिं परिहरति । अपरोऽपीति ॥

लक्ष्यत्वं निराचष्टे । अथेत्यादि ॥

तदपरोक्षावभासित्वात् प्रत्यक्षो रस इति चाहूते । प्रत्यक्षेति । तदपि विकल्प्य रूपयति । तर्हीति । विभावाद्यनुसंधानेनैवेति । विशिष्टार्यानुसंधानलक्ष्य-

१ °माणान्तरप्राप्ते G., C., M. २ °धनमात्रमत्राप्रा° C., M. ३ तात्पर्यनामा C., G. ४ प्रतीतिमात्रे T.; प्रतीतिमात्रेण D. ५ प्रतीति° T. ६ T. drops अपि. ७ अपरो हि D., T., C., M. ८ विभावादिभिर्भ्यं T. ९ T. drops प्रमाण. १० °सादन° C., M. ११ न पूनरिति D. १२ यदि प्रतीति° K.

अंशेषविशेषणरहितवस्तुमात्रपरिच्छेदरूपं हि निर्विकल्पकम् । तर्हि सविकल्पकज्ञानविषय इति चेन्न । निर्विकल्पकस्यानन्तरमुप-
जायमानत्वात् सविकल्पकस्य । यदि च कारणाभावेऽपि कार्यस्य
जन्म तदा कारणानुसंधानप्रयासः क्वचिदपि नानुभूयेत ॥

ननु सीतादिसंयोगवियोगजनितसुखदुःखवशंवदरामादिर्भाव-
नटनपटुनटप्रकटिततद्भावविलोकनाविर्भूताधुभूततत्तत्स्वगतभावा-
नुचिन्तनानुमितया तया रामादिस्थयावस्थयात्मानं सामाजिकः

स्वरूपस्य विधिधानन्शात्मनो रसस्य स्वरूपमात्रार्थगाहिनिर्विकल्पकविषयत्वाद्यो-
गादिस्थयः । द्वितीयमाशङ्कते । तर्हीति । यत्र निर्विकल्पकं नास्ति न तत्र
तत्कार्यस्य सविकल्पकस्थोत्थानमिति कुतस्तद्विषयत्वप्रत्याशेत्याह । नेत्यादि ।
कारणं विनापि कार्योत्पत्तिं लोके कुलालादीनां कारणकलापसंपादनप्रवृत्तिर्न
स्यादिति तर्कमाह । यदि चेति । अपरोक्षभावसिद्धं तु रसस्य लोकोत्तरान-
न्धानुभूतिस्वभावस्य नित्यापरोक्षविज्ञानन्वद्ब्रह्मस्वरूपाभिन्नस्यालौकिकव्यञ्जनापास्त-
समस्तावरणस्य स्वयंप्रकाशतानिबन्धनमित्यनुसंधेयम् ॥

अनुमेषस्वपक्षमाशङ्कते । ननु सीतादीत्यादि । सुखदुःखवशंवदस्त्वरवशा
इत्यर्थः । “ मियवशो वदः खच् ” इति खञ्चि मुमागमः । आविर्भूतं यदनुभूतं तत्तत्स्व-
गतभावानुचिन्तनं पूर्वं स्वयमनुभूतनानाभावस्मरणं तदनुमितया तद्दृष्टान्तेनानुमि-
तयेत्यर्थः । सुखाकरोति दुःखाकरोति च सुखं दुःखं चानुभावयतीत्यर्थः । “ सुख-
मियादानुलोम्बे दुःखात् प्रातिलोम्बे ” इति च डाच्प्रत्ययः । रामः पराकाष्ठामतदु-
खदुःखपरवशो भवितुमर्हति तादृग्विभावादेकारणयोगित्वात् य एवं स एव

१ अविशेषविशेषणरहितं C., M. २ निर्विकल्पानन्तरं T.; निर्विकल्पकज्ञानानन्तरं G.,
C., M. ३ नानुभूयते D., C., M. ४ भावेन नटं D. ५ C. and M. drop
नटनपटु. ६ भावानुमितया G. ७ तथा तथा M. ८ रामादिस्थयात्मानं G., C., M.
९ मात्रगाहिनिर्विकल्पकं K. १० तर्ह्यसाधिति K. ११ खच्प्रत्ययः । मुमागमः । K.

सुखाकरोति दुःखाकरोति वेत्यनुमेयोऽस्तु रस इति श्वेत् तदपि न । लोकप्रसिद्धव्याप्तताप्रयोजकीभूतकारणत्वादिपरिहारेण स्थायिनं प्रति विभावादीनां प्रत्यायकत्वमात्रेण लिङ्गत्वासिद्धेः रसं प्रति विभावादेः कारणत्वादि निवर्त्तमानं स्वव्याप्तां लिङ्गतामादायैव निवर्त्तते । लोके तु कारणकार्यसहकारीण्येवाभिधीयन्ते न विभावानुभावव्यभिचारिणः ॥

यथाहमिति रामस्य रसवचामनुमाय तेनानुमीयमानेनापि लोकोत्तरत्वादुत्सवभाव-
तया स्वाद्यमानेन सामाजिकः स्वयं सुखायते इत्यनुमेयवादी मन्यते । अयेनं पक्षं पराशटे । तदपि नेति । कुत इत्याशङ्क्य किं विभावादीनां कार्यकार-
णारिरूपेण लिङ्गत्वमुत् विभावादिरूपेणेति द्वेषा विकल्प्याद्यं वृषयति । लोकप्र-
सिद्धेति । प्रत्यायकत्वमात्रेण व्यञ्जकत्वमात्रेणेत्यर्थः । मात्रशब्दः कारणत्वव्या-
वृत्त्यर्थः । तथा हि कार्ये कारणसंयोगिसमवायिविरोधि वेति शास्त्रे कार्यादीनां
लिङ्गत्वमुक्तम् । यथा धूमोद्धमध्वजानुमानं नभस्वद्गमनाच्चभोनभस्वत्संगमालुमान-
मित्यादि । विभावादीनां तु व्यञ्जकत्वाभिमत्तानां लोकप्रसिद्धकारणत्वादिष्व्यावृत्त्या
तद्व्याप्यलिङ्गत्वादिष्व्यावृत्तेर्न रसानुमापकत्वमित्यर्थः । द्वितीयं वृषयति । लोके
त्विति । लोके विभावादीनामप्रसिद्धत्वात् तद्वृत्तेण लिङ्गत्वमसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ।
एतेन शास्त्रे कार्यादिमहणमुपलक्षणम् । भन्वयव्यतिरेकावेव ध्यातिः प्रथोक्तौ
तेनाकारणत्वेऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवैषां रसलिङ्गत्वमित्यपि निरस्तम् । लोकतोऽ-
प्रसिद्धाणामन्वयव्यतिरेकयोरपि दुर्महत्वाविति । किं चातिसुन्दरस्यापि वस्तुतोऽ-
न्यगतस्यानुमीयमानस्याप्यन्तपरोक्षत्वादास्वादानपरोक्षावभासित्वलोकात्तरथैमत्कार-
कारित्वादिक्ल्पनापि साहसमेवेति प्रामाणिकानां परिहरणीय एवायमनुमेयपक्ष
इति तात्पर्यम् ॥

१ 'स्ति रस' G. २ व्याप्तता प्रयो' T. ३ 'कारणतादि' G., C. ४ रसं प्रति हि
विभा' T. ५ स्वव्याप्तौ D.; स्वव्याप्तौ C.; स्वव्याप्त्यान्ति M. ६ विभावादीनां रूपे' D.
७ 'कारणत्वमावृ' D. ८ 'लिङ्गत्वमावृ' D. ९ 'मप्रसिद्धि' D. १० व्याप्तिप्रयोजकौ D.
११ 'मत्कारित्वक्ल्पना' K. १२ K. drops अनुमेयपक्षः

स्मरणगोचरत्वमपि रसस्य कथमस्तु । इदं स्तुविषयस्तावदात्म-
न्यनुभवपूर्वमिन्द्रियसंनिकर्षादिना जन्यते । जनितेन संस्कार
आधीयते । आहितेन च तेन कालान्तरे स्मृतिरुत्पद्यते । संस्का-
राधानद्वारा स्मृतिं प्रत्यनुभवस्य कारणत्वम् । अनुभवस्तु वस्तुतो
रसे नास्ति विभावादिगतस्य रसगतत्वेनोपचर्यमाणत्वात् । किं च
रसस्यानुभूयमानत्वाभ्युपगमे व्यङ्ग्यत्वविरोधः । तस्मादनुभवा-
भावे स्मृतेरप्यभाव इति स्मृतिविषयो न रसः किं तु व्यङ्ग्य एव ॥

यत् पुनरिहाकार्यत्वमुक्तं रसस्य तन्नटगतविभावाद्यनुत्पाद्यत्व-

स्मृतिपक्षं प्रतिक्षिपति । स्मरणेति । कथमस्तु न कथञ्चिदप्यस्त्वित्यर्थः ।
कुत इत्याद्यद्भवानुभवाभावादिति प्रक्रियापूर्वकमाह । वस्त्वित्यादि । इन्द्रि-
यसंनिकर्षादीत्यादिशब्देन शब्दलिङ्गादिसंग्रहः । अस्त्वनुभवसंभवात् स्मृतिः
रसोऽप्यनुभूयत इति स्मृतिगोचरीभविष्यतीत्याद्यद्भवमाह । अनुभवस्त्विति ।
तथा व्यपदेशस्त्वौपचारिक इत्याह । विभावाद्गतस्येति । मुख्यत्वेऽनिष्ट-
माह । किं चेति । समीचीनाऽसमीचीनो वेन्द्रियलिङ्गादिसमुत्थः प्रत्ययोऽनुभवः ।
तत्संस्कारमात्रसमुत्पत्तु स्मृतिः । तदुभयविलक्षणं तु व्यञ्जनमिति भावः ॥

यत् प्राक् प्रतिज्ञातं नाकान्तः कार्यतयेति तद्विद्वृणोति । यत् पुनरिति । विभावे-
रुत्पादितोऽनुभावैर्ज्ञापितः संस्कारिभिरुत्पत्तितो रानादिगतः स्थायी ताद्रूप्यभावमथा
नष्टे प्रतीयत इति केचित् । तन्निषेधाभिप्रायं तद्वित्यर्थः । नटगतविभावादीति ।
कारणविशेषाभिधानं तु परेषां प्रक्रियाभिधानमात्रपरं न स्वन्वोत्पाद्यत्वाभ्यनुज्ञा-
नपरमुत्पत्तेरेवानङ्गीकारात् । तदङ्गीकारे घटादिवान्निमित्तानिवृत्तावपि रसानुवृत्तिप्र-
सङ्गः कार्यब्रह्मे तथा नियमादित्युक्तम् । रस उत्पद्यत इति प्रायिकव्यपदेशस्त्वा-
स्वाहनाधर्मस्यास्वाद्योऽनुपचारात् । अत एव चर्चणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुप-

१ संनिकर्षेण G. २ जनितेन तेन T., G., O., M. ३ T. drops च. ४ इति
संस्कृतं T., G., M. ५ वस्तुनि रसे G. ६ नास्ते D. ७ गतस्य तस्य रसं T., G., M.;
गतस्य तस्य तस्य रसं O. ८ पदेन K. ९ मुख्यत्वं निष्कर्षमाह K. १० प्रक्रियामात्रपरं K.

मभिसंधाय । यदपि रसस्याज्ञाप्यत्वभिधानं तदपि रामस्य
रतेरतीतत्वात् संनिहितदेशवर्त्तमानकालेन्द्रियसंनिकर्षाद्यज्ञाप्य-
त्वाभिप्रायेण ॥

अतः कारकत्वज्ञापकत्वव्यावृत्तो विभावादिभ्रवणोपयोगित्व-
मात्रेण हेतुरलौकिको भवन्नलौकिकत्वमेव रसस्याभिव्यनक्ति ।
यदुक्तम् ।

चर्यते इति काव्यप्रकाशकारः । ननु रसस्य विभावादिभ्रवण्यत्वं नाम तज्ज्ञा-
प्यत्वमेवेति कथमज्ञाप्यत्वं प्रतिज्ञातं प्रागित्यादाहक्य तदपि विवृणोति । यद्-
पीति । तदप्यलौकिकत्वाद्भवत्यस्य लौकिकप्रत्यक्षादिज्ञाप्यत्वप्रतिषेधाभिप्रायं न
तु ज्ञाप्यत्वमात्रनिषेधपरं तेनालौकिकव्यञ्जनगम्यत्वाविरोधः । आदिशब्दा-
च्छब्दलिङ्गादिसंग्रहः । रामस्य रतेरतीतत्वाविति । अनैन्द्रियकत्वमात्रे कृष्टान्ता-
र्यमुक्तम् । अतीतरतिवर्त्तमानापि नेन्द्रियादिज्ञाप्येति व्याख्येयम् । अन्यथा
यथाश्रुतार्थस्वीकारे वर्त्तमानस्येन्द्रियादिज्ञाप्यत्वाभ्यनुज्ञाने पूर्वोत्तरसकलसंघर्षवि-
रोधोऽतीतरतेः शब्दलिङ्गाप्यत्वबाधश्च । तस्माद्भवत्यज्ञाप्यत्वाभिधानं लौकिक-
प्रमाणमात्राभिप्रायमित्येव व्याख्यानमुचितम् । एवं विभावादे रसस्य चालौकिक
एवायं हेतुहेतुमज्ञावः सिद्ध इति ॥

फलितमाह अत इति । उक्तरीत्या रसस्याकार्यत्वादिज्ञाप्यत्वाच्चेत्यर्थः । उत्प-
त्तिज्ञानयोरहेतोर्विभावादेः कुत्र हेतुत्वं तत्राह । चर्यते इति । मात्रशब्दः कारकत्व-
ज्ञापकत्वव्यावृत्त्यर्थः । विभावादिगतव्यञ्जनव्यापाराख्यालौकिकमहासाहायल-
ब्धबलान्तःकरणवृत्तिविशेषनिरस्तसमस्तावरणस्यात्मानन्दसागरस्यैव रसव्यपदे-
र्ष्यस्य "लोकोत्तरश्चकारकारिणः सकललौकिकप्रमाणनिरपेक्षे" स्वयंप्रकाशात्मा
विगलितवेद्यान्तरस्फुरणविशेषश्चर्वणं स्वादनमिति व्याख्यायते । उक्तरीत्या

१ D. drops तदपि. २ संनिहिते D. ३ 'वर्त्तमानेन्द्रिय' G. ४ 'व्यावृत्तो रसं प्रति
विभावा' G., O., M. ५ 'भिप्रायकं K. ६ 'गम्येति D. ७ 'न्द्रियज्ञाप्य' D.
८ 'पूर्वोत्तरसकल' K. ९ 'व्यपदेशस्य D. १० लोकान्तर' D. ११ 'निरपेक्षस्य' K.

‘यो लौकिकोऽप्यतिजनः कारकसिद्धोऽप्यकार्यभूतश्च ।
सविकल्पोऽप्यविकल्पः स रसः केनोपमीयेत ॥’

ननु

‘तत् प्रेक्ष्यं पश्यतां भाव्यं सम्यग् भावयतां हृदि ।
अलौकिकसुखास्वादो रस इत्यभिधीयते ॥’

ततश्च करुणादीनां दुःखरूपत्वात् कथंकारमुपपद्यते रसत्वमिति चेन्न । विगलितवेद्यान्तरत्वमानन्दस्य रूपम् । तद्यदि विभाषानु-
भावव्यभिचारियथोचितोपनिबन्धमहिम्ना काव्यभ्रवणसमसमय-
मेव समुल्लसति तर्हि करुणादावपि कुतस्त्वं दुःखसंवेदनम् ॥

तन्मात्रोपयोगाद्भेदत्वम् । एतदेवैषां व्यञ्जकत्वं व्यङ्ग्यत्वं च रसस्येति सर्वमलौ-
किकमेवेत्यर्थः । अलौकिकत्वे संमतिमाह । य इत्यादि । लोकविदितत्वाद्भौ-
किकः । “तत्र विदितः” इत्यस्मिन्नर्थे लोकसर्वलौकाभ्यां षष् । लोकोत्तर-
सहस्रैकसंवेद्यात्वालौकिकमेत्याह । अतिजन इति । विभाषादिशब्दव्यपदेश्य-
कारणसाध्यत्वात् कारकसिद्धस्यैरपि व्यञ्जयते न लूपाद्यत इत्यकार्वाभूतश्च । विभा-
षादिविशेषणविशिष्टरूपत्वात् सविकल्पः । तथापि स्वसंवेदनत्वाविकल्पो विक-
ल्पाविषयमेत्यप्रतिमोऽयमित्यर्थः । करुणादीनां दुःखात्मकानामानन्दैकरसत्वं कथ-
मिति शङ्कते । नन्विति । कथंकारं कथमित्यर्थः । “अन्यथैवंकथमित्यसु
सिद्धाप्रयोगश्चेत्” इत्यनर्थकारदेव करोतेः कथंपूर्वाण्यमुत्प्रत्ययः । परिहरति १
नेति । कुत इत्यत आह । विगलितेति । काव्यनिबद्धविभाषाव्यञ्जकमहिम्ना
लोकोत्तरेण भावकव्यापारेण सर्वोऽपि स्थायी तदानीमानन्दात्मकतयैव समुल्ल-
सति । अन्यथा कथं सामाजिकानां करुणाद्यभिनयेऽपि महान्तमानन्दमन्वभूव-
मिति पञ्चाशानन्दात्मकताप्रतिसंधानं भूयोऽपि तत्र प्रवृत्तिश्चेति भावः ॥

१ अलौकिकः T., C. २ ततः G. ३ यथोदितो G. ४ काव्ये श्रवणं T., C., M.
५ कुतो दुःखं G. ६ मानन्दामकरसात्मकत्वं K.

स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः ।
 विकासविस्तरक्षोभविक्षेपैः स चतुर्विधः ॥
 विकासः कुसुमस्येव पादपस्येव विस्तरः ।
 क्षोभोऽब्धेरिव विक्षेपो मारुतस्येव चेतसः ॥

तत्र विकासोपाधिकः शृङ्गारः । विस्तरोपाधिको वीरः । क्षोभो-
 पाधिको रौद्रः । विक्षेपोपाधिको बीभत्सः । उपाधिभूमिकाभय
 इति यावत् । हास्याद्भ्रुतकर्षणभयानकेष्वपि विकासोपाधिरेवोपा-
 धिरित्येभिः सह मित्रता शृङ्गारादीनां न तु कार्यकारणभावः ।
 तेषां प्रत्येकं विभावादिकारणभेदस्य दृष्टत्वात् । ननु तदाष्टावेष
 रसा भवितुमर्हन्ति न तु नवमः । ततः कोऽयमभिनवो नाम
 शान्त इति चेन्न । मुनिनास्य विभावाद्यप्रतिपादनाल्लक्षणाकर-

तदेवं रसस्वरूपं निरूप्य तत्स्वरूपं निष्कृत्य दृशयति । स्वाद इति ।
 स्वाद्यत इति स्वादो रसः यतो रसशब्दं निष्पद्यते । रसतेः स्वादनार्थ-
 स्वाद्व्यन्त एते रसा इति । काव्यार्थः काव्यस्य वाच्यार्थो विभावादिः तस्य
 संभेदाद्भ्रुतकर्षणसंभन्धादात्मानन्दः तस्य समुद्भवः समुत्तिराविर्भावः काव्या-
 र्थानुसंधानसंभव आत्मानन्दरसो यः स स्वादापरनामा रस इत्यर्थः । तस्य-
 शृङ्गारादिभेदाश्रयणेन विकासोपाधिकं चातुर्विध्यमाह । विकासोत्पत्त्यादि ।
 इह शब्दविषये विस्तारशब्दश्चिन्त्यः । शृङ्गारादिषु तदुद्योक्तं चातुर्विध्यं हास्यादिषु तु-
 दृष्टेऽतिदृशयन्नेषां द्वयानामपि यथासंख्यं द्वयोर्द्वयेरेकोपाधिनिबन्धनां मिथो मित्र-
 तेष्वीह । हास्योत्पत्त्यादि । कार्यकारणनिबन्धनेषां मैत्रीति केचित् । तान् निरस्त्वति ।
 न त्विति । कार्यकारणभावस्यैवाभावात् कश्चिद्भावेऽप्यननुगमाम्न तन्निबन्धनेत्यर्थः ।
 नन्वेवं इन्द्रकरणादौ रसा इति शान्तो नवमो न स्यादिति शङ्कते । ननु तद्वेति ।
 शान्तो नामेत्यनवयः । अथैकदेशी परिहरति । नेति । नास्ति शान्त इत्यर्थः । तत्रो-
 पपत्तिमाह । मुनिनेति । रागद्वेषानुच्छेदे शान्तस्यायिनो निर्भेदस्थाभावात् कुतः शान्त

१ विस्तरो D. and Com. २ भयानकरूपेण D. ३ नव नवमस्तु रसः कोऽयं T.
 ४ नन्दप्रकाशो K. ५ दर्शयन् तेषां K. ६ निबन्धनात् K. ७ तेषां शब्दक्याह K.
 ८ तथेति K.

णाच्च । अनादिकालप्रवाहायातस्य रागद्वेषादेरत्यन्तमुच्छेत्तुमश-
क्यत्वाच्च । अपरे पुनरेवमिह विवदन्ते । यथा तथास्तु नाम
शान्तो रसः । सर्वथा नाटकादावभिनयात्मनि स्थायित्वमस्य
निषिध्यतेऽस्माभिस्तस्य सकलव्यापारोपरमरूपस्याभिनयायोगात् ।
एतच्च विचारविकलम् । अमङ्गलरूपस्यापि निर्वेदस्य शान्तरस-
स्थायित्वप्रकाशनायैव मुनिना व्यभिचारिषु प्रथमं निर्दिष्टत्वात् ।

“ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ ऋयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदभ्रमाः ।

आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिधूर्तिः ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

गर्वो विपाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥

सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यमथोग्रता ।

मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥

आसश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

प्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ ”

इति स्थायिव्यभिचारिमध्येऽस्य पैठनादुभयरूपत्वमस्याभि-

इत्यर्थः । सचेऽपि शान्तस्य तत्स्थायिनो निर्वेदस्य नाद्यानुपयोगित्वादिह स्थायिभे-
नास्य निबन्धो निषिध्यत इत्येकदेइयन्तरमतमाह । अपरे पुनरिति । अस्येति ।
निर्वेदस्येत्यर्थः । उभयमप्यपधु मुनिनाप्यस्य स्थायित्वसूचनाशिति परिहरति ।
येतच्चेति । कण्ठतोऽनुक्तिस्तु सूत्रकाराणां भूषणमेव । यथा कणादश्चण्डेन
गुरुत्वादिगुणसप्तकं सर्मुच्चि कायेति भावः । प्रथमनिर्वेदामभिव्यङ्कुं सूत्रं पठति ।
रतिरिख्यादि । सूत्रतास्यैव ध्वनक्ति । स्थायीति । अयं भावः । संचारिप्राय-

१ प्रथमनि° G., C., M. २ मोहो धृतिः स्मृतिः T. ३ परिपठना° D. ४ 'स्यानुमत°
T., G., C. ५ °एतच्चोत्यादि K. ६ समुच्चकार° K. ७ विविनक्ति K.

मतमिति मुनेराशयस्य लक्ष्यमाणत्वाच्च । तस्मादस्ति शान्तो रसः ।
अतश्च नवैव रसा इति नः संमतम् ॥

राजा तु शृङ्गारमेकमेवं शृङ्गारप्रकाशे रसमुरीचकार । यथा

“ वीरान्द्रुतादिषु च येह रसप्रसिद्धिः

सिद्धा कुतोऽपि घटयक्षवदाविभाति ।

लोके गतानुगतिकत्ववशादुपेता-

मेतां निर्वर्त्तयितुमेष परिश्रमो नः ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यरौद्र-

धीभत्सवत्सलभयानकशान्तनाम्नः ।

आम्नासिषुर्दश रसान् सुधियो घयं तु

शृङ्गारमेव रसनाद्रसमामनामः ॥ ”

रसानां लक्षणानि क्रमेण यथा ।

स्त्रीपुंसमाल्यादिविभावा स्तम्भस्वेदाद्यनुभावा जुगुप्सालस्यौ-
ग्र्यवैर्ज्यव्यभिचारिका रतिः संभोगविप्रलम्भात्मा शृङ्गारः ।

विकृतवेषादिविभावो नयनविकासाश्रुपाताद्यनुभावो लज्जादि-
सहकारी हासो हास्यः ।

पितृविपत्तिप्रभृतिविभावो दैवोर्पालम्भाश्रुप्रभृत्यनुभावो वैन्या-
दिसहकारी शोकः करुणः ।

पाठभाषेण संचारित्वसिद्धावपि अमङ्गलतया प्रायम्यानर्हस्यापि निर्वेदस्य प्रायम्य-
करणं स्यादिसांनिध्यात् स्यादित्वासिद्धधर्ममेवेति कण्ठोक्त विनापि स्यादित्व-
सिद्धिरित्यर्थः । उपसंहरति । तस्मादिति ॥

भोजराजमनमाह । राजा त्विति । तवपि भरतौविद्याकाविरोधादितिदुर्बलतयै-
वोपेक्षैव प्रतिशेष इति मत्वा रसानां विशेषलक्षणान्वाह । रसानामित्कादि ।

१ विवर्त्तयितुं G., D. २ ग्रयमणव्यतिरिक्तम्यपि G., C., M. ३ व्यभिचारी T.
४ बोपलमा D. ५ भरतशाळ K.

असुहृद्दर्शनादिविभावः स्वेदनिर्मर्त्सनाद्यनुभावोऽमर्षादिव्यभि-
चारी क्रोधो रौद्रः ।

प्रतिमल्लविलोकनादिविभावो रोमाञ्चक्रुपाणकम्पनाद्यनुभावो
हर्षादिभिर्व्यभिचारिभिरुपचित उत्साहो वीरः ।

प्रतिभट्टदर्शनादिविभावं कम्पकातराक्षिविलोकनाद्यनुभावं दै-
व्यादिव्यभिचारि भयं भयानकः ।

पूतिपरासुदर्शनादिविभावा नासापिधामैवैवर्ण्याद्यनुभावा मो-
हादिव्यभिचारिणी जुगुप्सा बीभत्सः ।

विचित्रवस्तुदर्शनादिविभावः स्तम्भस्फारनेत्रविलोकनाद्यनु-
भावो वितर्कादिव्यभिचारी विस्मयोऽद्भुतः ।

भवभङ्गुरताविभावनादिविभावः पुलकनयननिस्तैरङ्गताद्यनुभावा
धृत्यादिव्यभिचारी निर्वेदः शान्तः ।

अत्र कामस्य सकलजीवलोकानन्दकन्दलनक्षमतया सर्वान् प्रति
हृद्यतेति तन्मूलः पूर्वं निर्दिष्टः शृङ्गारः । तदनुगामितया हास्यः । ततो
निरपेक्षर्भावत्वात् तद्विपरीतः करुणः । ततस्तन्निमित्तमर्थप्रधानो
रौद्रः । अथ कामार्थयोर्धर्ममूलत्वाद्धर्मप्रधानो वीरः । तस्य भीता-
भयप्रदानसारत्वाद्द्वीरानन्तरं भयानकः । तद्विभावसाधारण्यसंभ-
वाच्च तद्धेतुस्ततो बीभत्स इति । यद्वीरेणाक्षिप्तं वीरस्य पर्ष-
न्तेऽद्भुतः फलेमिति तनुपादानम् । ततस्त्रिवर्गात्मकप्रवृत्तिधर्मविप-
रीतानिवृत्तिधर्मात्मकोऽपवर्गफलः शान्तः ॥

निगद्यव्याख्यानमेतत् । अथ रसानां क्रमानुव्याप्तिकाः संगतीराह । अत्र कामस्ये-
त्यादि । इत्यपि निगद्यव्याख्यानमेव ॥

१ हर्षादिव्यभि २ प्रतिभयं D. ३ क्षयलो G. ४ चित्रवस्तु T. ५ द्रुतसः C.
६ निस्तारलता T. ७ हृद्यत्वमिति G., G., M. ८ पूर्वं G., D. ९ निर्दिष्ट D.
१० निरपेक्षभावात् G.; निरपेक्षकाल्पित्वात् T. ११ फलमिति तनस्तदुपा T.

चाटुषु प्रभुविषयस्य रत्याख्यस्य कविभावस्य प्राधान्यं भविष्य-
तीति रसादिध्वनेः प्राधान्यप्रकाशनाय परकीर्याण्येषास्माभिः पद्या
न्यत्र क्रमेणोदाह्रियन्ते । तत्र रसो यथा ।

‘ममासनार्धे भव मण्डनं ततः

प्रिये मदुत्सङ्गविभूषणं भव ।

भ्रमाङ्गमादालपमङ्ग मृष्यतां

विना ‘ममोरः कतरत्तवासनम् ॥’

वीर नरसिंह नृपते तव विरहे भाति पाण्डुता वपुषि भृशम् ।

तस्या हृदयगतस्य त्वन्मुखचन्द्रस्य चन्द्रिकोभरमधुरा ॥

‘अत्र सखी वक्त्री ।

‘उत्कासे कण्ठदाहः प्रचुरघृतपयःपानमामज्वरार्त्तं

रक्ता कृष्टिः कृशानामुदरभयहैरा कर्कटी सक्तुमिथा ।

पथ्या पथ्यातिसारे हृशि सखि पुनः क्षारचूर्णप्रयोग-

स्तत्तत्पथ्योपचारैस्तरुणयति यमाङ्गम्बरं जन्तुकेतुः ।’

अथ रसादिध्वनेरन्यरीयश्लोकानुसाहरिष्यन् ‘करोमि नरसिंहस्य चाटु-
श्लोकानुदाहरन्’ इति स्वकृतप्रतिज्ञाभङ्गशेषं परिहरति । चाटुष्विति ।
रसभावादिभेदावसंलक्ष्यक्रमध्वनिरटविध इत्युक्तं तत्राद्यस्य रसध्वनेः शृङ्गारादिभेदेन
नृषविधस्थापि क्रमेणोदाहरणानि वक्तुमाह । तत्र रसो यथेति । ममेत्यादि ।
संभोगशृङ्गारोदाहरणं परकीयम् । वीरनृसिंहेति विप्रलम्भशृङ्गारोदाहरणं स्वकीयम् ।
तत्र पूर्वोक्तप्रभुविषयस्याख्यभावध्वनिशङ्कां परिहरति । अत्र सखी वक्त्रीति ।
न तु कविरिति शेषः । तथा शोक्तशङ्कानवकाश इति भावः । अत्र सर्वत्र स्त्रीपुंसे-
त्यादिलक्षणानि योज्यानि । उत्कास इति । कर्कटी उर्षारुः । उर्षारुः कर्कटी स्त्रियाम्’

१ परकीयान्येव D. २ तत्र शृङ्गाररसो यथा T., G., M. ३ तत्र D.; मम G.,
C., M. ४ ननु T., G. ५ चन्द्रिकेतु सुमधुरा T. ६ ंजपत्तौ T., G. ७ भवसा
T., G., C, M. ८ इत्यादि K.

‘ हृदये षससीति मंत्रिप्रियं ’ ।

यदधोचस्तद्वैमि कैतघम् ।

उपचारपदं न चेद्विदं ।

त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ ’

‘ केयं माता पिशाची क ईव स जनको भ्रातरः केऽत्र कीटा
वध्योऽयं बन्धुवर्गः कुटिलविटसुहृच्छ्रेष्ठिता ज्ञातयोऽपि ।

हस्तौ निर्ष्पीड्य ।

भागर्भं यावदेषां कुलमिदमंखिलं नैव निर्देशयामि

स्फूर्जन्तः क्रोधवहेर्दधति न विरति तावदङ्गे स्फुलिङ्गाः ॥ ’

‘ क्षुद्राः संत्रासमेनं विजहित हरयः क्षुर्णशक्रभकुम्भा

युष्मद्रात्रेषु लज्जां दधति परममी सार्थका निष्पतन्तः ।

सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमंसि न हि देषां नन्वहं मेघनादः

किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलाधि राममन्वेषयामि ॥ ’

‘ ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।

दर्भैरर्धोवलीदैः भ्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा

पश्योद्ग्रन्थुतत्त्वाद्वियाति बहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति ॥ ’

इत्यमरः । पथ्या हरीतकी । ‘ हरीतकी पथ्या ’ इति विश्वः । पथ्या हिता । जन्तुकेतुर्नाम
कैश्चिद्गृहहस्तो वैद्याभासस्ताद्विडम्बनेयम् । ग्रीवाभङ्गैत्यादि । पश्चार्धे पश्चार्धे चरम-
कायः । पृषोदरादिस्वास्साधुः । स्वमते तिर्यग्गतस्यापि रसस्यानाभासत्वात् सारङ्गगत-

१ मे भियं D. २ इति G. ३ विपुलमुद् D. ४ निष्पिष्य D. ५ कुलमतिविमलं D.
६ निष्पेषयामि D. ७ मेते T. ८ यो भिन्नं T., G., O., M. ९ यकाः संपतं T.,
G., C., M. १० त्वमपि T. ११ रूपो T., G., C. १२ बद्धदृष्टिः G., O., M.
१६ कथन दग्धं K.

‘देसंशुणुसमांसभालके
कुम्भसहस्सवशाहिं शंखिदे ।
अणिसं च पिबामि सोणिदं
बलिशशदं समले भवीयदु ॥’

‘पश्य कञ्चन चकोरलोचने
लोचनाविषयमैन्द्रजालिकम्
इक्षुरिष्वसनमङ्कुराः शरा
लक्ष्यमेतदखिलं चराचरम् ॥’

कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन
प्रसीदेत्याक्रोशभिषमिषमिष्व नेभ्यामि दिवसान् ॥’

अत्र भावितीव्रनरकयातनानुचिन्तनादिभिर्विभावैर्जनितः कौपीन-

भयोशाहरणमित्यनुसंधेयम् । द्रसमाणुसेत्यादि । समरसीभि वसाम्-मांसमत्तायाः
कस्याभिद्वाक्षस्या अपभ्रंशभावेयम् ।

इशमानुषमांसभाराः कुम्भसहस्रवसाभिः सञ्चिताः ।

अनिशं च पिबामि शोणिसं वर्षशतं समरो भवतु ॥

पश्येत्यादि । अत्रान्यन्तापटमानार्थघटनदर्शनाद्भूतः । कदेत्यादि । इह
सामान्बलक्षणप्रस्तावोक्तान्यापि विभावाहीनि पुनर्विप्रतिपत्तिनिरासशाब्धार्यमुद्गाव-
यति । अत्र भावितीव्रेति । एतेन नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुच्चार्यफलभोग-
विरागः शमदमादिसाधनसंपत्तिर्मुमुक्षुत्वं चेति साधनचतुष्टयसंपत्तिरहीपिकेत्युक्तम् ।

१ इदमाणुशमंशभाभणे कुम्भसहस्रवशाभिः शंखिप

अणिसं च पिबामि शोणिदं बलिशशदं शमले भविभदु ॥ D.

२ ‘शुकाण्डधनुःकु’ D.

धारणशिरोऽञ्जलिपुटघटनादिभिरनुभावैरभिभ्यक्तः कदेतिपदसू-
चितेन चिन्ताख्येन व्यभिचारिभावेन पुष्टः स्वात्मावमानलक्षणो
निर्वेदः स्थायी शान्तरसरूपतां भिन्नद्विभ्रान्तिधौम । विभावास्त्व-
त्राक्षेपलभ्याः ॥

शृङ्गारादिरसभेदाः पुनः शास्त्रान्तरसुलभनिरूपणा इति नेह
प्रपञ्चिताः ॥

भावो यथा ।

भावो हि नाम देवद्विजगुरुपुत्रमित्रादिविषया रतिर्धिभावाद्या-
पूरितो व्यभिचारी च कान्ताविषयाया रतेः शृङ्गारत्वेनाङ्गीकाराद् ।
तत्र देवविषया यथा ।

‘ छिन्त्ते ब्रह्मशिरो यदि प्रथयति प्रतेषु सख्यं यदि

क्षीबः क्रीडति मातृभिर्यदि रतिं धत्ते स्मशाने यदि ।

सुष्ट्वा संहरति प्रजा यदि तथापार्धाय भक्त्या मन-

स्तं सेवे करवाणि किं त्रिजगती शून्या सं एवेश्वरः ॥’

नन्वेते विभावाः श्लोकेनोक्ता इत्याशङ्क्याह । विभावास्त्विति । कौपीनु-
धारणारिकार्योर्बेदा इत्यर्थः । ननु शृङ्गारासीमानवान्तरभेदाः किमिति नोदाहि-
र्भन्तेऽत आह । शृङ्गारादीति । अस्माकं स्वेतावतैव ध्वनिस्वरूपनिरूपण-
सिद्धेरलमिति भावः मित्रादीत्वेति । आदिशब्दाद्वर्धनृपादिसंग्रहः । औपू-

१ 'माननलं' T., C. २ 'लक्षणनिर्वे' T. ३ 'धामा' T. ४ 'भावास्तत्रा' G.
५ 'द्विजगुरुनादि' D. ६ 'वानुभावाङ्क' G., C., M. ७ 'मिन्नं' G.; 'छिन्नं' C., M.
८ 'प्यादाय' T. ९ 'किं नु जगती' C., M. १० 'शून्यायथा' सेश्वरा G., C., M.
११ 'न्ते तत्राह' K. १२ 'पुत्रा' K. १३ 'अङ्कुरित' K.

अत्र भगवद्विषया, रतिः प्रतीयते । एवं द्विजातिविषयाप्युदा-
हारा । पुत्रविषया तु रतिर्वत्सलो रस इति कैश्चिदुच्यते ॥

यद्यपि सकलमेव 'काव्यं रसेनैव जीवति रसश्चैकघनैचम-
त्कारात्मा तथापि कापि व्यभिचारिणः सकाशाद्दिकश्चमत्कारो
भवतीति सोऽपि विभावानुभावप्रकाशितो भाव उच्यते । यथा

'किमसुभिर्गलितैर्जड मन्यसे

मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां

नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥'

रित उपचित इत्यर्थः । एवं द्विजातीति । तत्र द्विजाविषये 'अथ क्रियाः
कामदुर्धाः क्रतूनाम्' इत्यादि । गुरुविषये रघुवंशे 'ससैन्यभ्रान्तगात्रामम्'
इत्यादि रामे रौत्ति भरतवृत्तान्तः । पुत्रविषये 'भालभयवन्तमुकुलान्' इत्यादि
शाकुन्तले । मित्रविषये तु 'अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतम्' इत्यादिकं चोदा-
हार्थमित्यर्थः । आदिशब्दाद्वर्णनृपतिविषया प्राज्ञाः । तत्र स्वचानुश्लोक एवोदा-
हरणमिति भावः । पुत्रविषयारतिर्वत्सलोनाम इदमो रस इति केषित् । न तस्त्वमत-
मित्याद्येनाह । कैश्चिदिति । तस्याः पृथमसत्वे द्वेषद्विजातिविषयाणामपि पृथ-
मसत्त्वप्रसङ्ग इति भावः । ननु रसस्य लोकोत्तरचमत्कारकारित्वाद् ध्वनिस्वमस्तु
व्यभिचारिणः कथं तथात्वमिति शङ्कामनूष्य विभावादिमहिम्ना कदाचित्
सोऽपि तद्वेत्याह । यद्यपीति । किं तस्य रसत्वमपि भवेत्याह । भाव उच्यते
इति । किमित्यादि । गलितैरुत्कामितैः । तदर्थिकां मृतमनसां चन्द्रमसि
विलय इत्येवमर्थपरामित्यर्थः । इह विरहवेदनया चन्द्रात्पमसहमाना इत्यन्ती
चन्द्रमुपालभते । एषा मृता 'मयि मग्नमना भविष्यति । 'यत्रास्य पुङ्गवस्य मृत-

१ तु वत्सलो T., G., O. २ 'घने चम' D. ३ 'प्रकाशतो O. ४ 'मृतीपते' D.
५ अत्र क्रियाः K. ६ 'दुषा इत्यादि. ७ रामभरत' K. ८ 'कारित्वयाने' K. ९ तद्वेदे' K.
१० मृतापि मन्मना D.

अत्र शशिनं प्रत्यसूया दमयन्त्याः प्रतीयन्तेऽतिरेकेणेति विप्रल-
म्भेऽप्यसूयाख्यव्यभिचारिचमत्क्रियाप्रयुक्त आस्वादातिशयः ॥
रसाभासो यथा ।

‘ब्रह्मज्ञध्ययनस्यै नैष समयस्तूर्णो बहिः स्थीयतां
स्वल्पं जल्प बृहस्पते जडमते नैषा सभा वज्रिणः ।
वीणां संहार नारद स्तुतिकथालापैरलं तुम्बरो
सीतायैल्लकमल्लमग्नहृदयः स्वस्थो न लङ्केश्वरः ॥’

अत्र न कथमपि मिथिलाधिराजतनर्थायाः प्रेमभाजनं भवति

स्यामि वागप्येति वातं प्राणभक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं विशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाका-
शमास्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते’ इति
श्रुतिप्रामाण्यादिति यदि तेऽभिमानस्तदपि ‘ज्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः’ इति
न्यायेन विद्वेत्कामदेवज्याख्यानाल्लसुखेन्दुपरमेव श्रुतेरिति इताद्यो भवानित्यर्थः ।
एतेनेह मलैकपराया मम परचापि तत्सायुज्यमेवेति व्यव्यते तेन रतेः स्थावित्त्वं
चेति स्थिते सत्याह । अत्रेति । अपकारिणि चन्द्रे मन्द्यप्रयुक्ता तस्याण्डित्या-
सहनरूपासूक्ष्मेर्भापराख्यो भावो व्यज्यत इत्यर्थः । ‘परोस्कर्षाक्षमेर्ष्या स्याद्दोर्ष-
न्यान्मन्द्यतोऽपि वा’ इति लक्षणम् । अत्र विप्रलम्भप्रतीते रसध्वनौ ज्ञम्भमाणे कुतो
भावध्वनिरित्याशाङ्क्य तत्संभवेऽप्युद्भूतत्वाद्यमुद्भाष्य इत्याह । अतिरेकेणेति ।
अत्र परकीयापकाराद्यो विभावा निन्दानादरभूभङ्गाद्योऽनुभावा इत्यनुसंधेयम् ॥

ब्रह्मज्ञिति । सीतायज्ञकः सीताविरहः । अत्र रावणस्य सीतायां विप्रलम्भ-
घृन्नारः प्रतीयते । रसस्याभासत्वं ध्वनक्ति । अत्रेति ।

‘एकत्रैवानुरागभेत् तिर्यङ्मलेच्छगतोऽपि वा ।
योषितो बहुसक्तिभेदसाभासस्त्रिधा मतः ॥’

१ °पते व्यतिरेकेण T., G., C., M. २ °प्रलम्भसंभवे° T., C., G., M. ३ °ध्यय-
नाय T. ४ तुम्बुते T., G., C., M. ५ °वल्गु° D. ६ °तनयाय भाजनं D.
७ तद्विद्वत्का° D. ८ नलैकव्रताया D. ९ मे K. १० तस्याभास° K.

रामभद्रेतरस्ततः सर्वथा तस्यामनौचित्येन रतिः प्रावर्त्तत रावणस्य
रसाभासः समजनि विप्रलम्भगुंङ्गारः । इदमत्र तात्पर्यम् । यत्र पर-
स्परानुकूल्यकल्लोलितः प्रवर्त्तते स्थायी तत्र रसः । यत्र पुनरेकतरा-
नुरागस्तत्र स्थायिनोऽनौचित्येन प्रवृत्तत्वात् तदाभास एव । अपरे
तु रसाभासं तिर्यक्षुं प्रचक्षते तत्र परीक्षाक्षमम् । तेष्वपि विभावादि-
संभवात् । विभावादिज्ञानशून्यास्तिर्यञ्चो न भार्जनं भवितुमर्हन्ति
रसस्येति चेन्न । मनुष्येष्वपि केषुचित्तथाभूतेषु रसविषयभावा-
भावप्रसङ्गात् । विभावादिसंभवो हि रसं प्रति प्रयोजको न विभावा-
दिज्ञानम् । ततश्च तिरश्चामप्यस्त्येव रसः ।

यथा

‘द्वौ सरःपङ्कजरेणुगान्धि
गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
अर्धोपभुंक्तेन बिसेन जायां
संभावयामास रथाङ्गनामा ॥’

इत्युक्तत्वात् तिर्यग्गताऽपि रसाभास इति केचित् । तन्मतमुपन्यसेष्वे निरस्यति ।
अपरे त्विति । तिरश्चां विभावादिसंभवेऽपि तदनुसंधानवैधुर्यात् रसाश्रयत्वमिति
शङ्कते । विभावादिज्ञानेति । समाधत्ते । नेति । कुत इत्याशङ्क्य किमेषां
विभावादिस्त्वेन ज्ञानं प्रयोजकं स्वरूपमात्रज्ञानं वेति विकल्प्याद्यं प्रतिषन्ध्या समा-
धत्ते । मनुष्येष्वपीति । रसविषयभावो रसाश्रयत्वम् । द्वितीयं र्वैत्रान्यस्ती-
म्याद्येनाह । विभावादीति । संभवः स्वरूपज्ञानसंभवः । न विभावादिज्ञानं
विभावाद्य इति विशेषज्ञानमित्यर्थः । अन्यथा ज्ञानमात्रनिषेधेऽत्यन्तानुपलभ्य-
मानानामपि तच्छेदार्थानामुद्दीपकत्वप्रसङ्गः । उपसंहरति । तैतश्चेति । उदाहरति ।
वेदादिति ॥

१ प्रवर्त्तते T., M. २ 'स्येन्याभासः T., G., O., M. ३ 'शुङ्गारस्य O., M. ४ 'मैत्रे-
दम्पर्यम् T., G., O. ५ प्रवृत्तनेनाभासं G.; प्रवृत्तत्वादाभासं T., O., M. ६ तिर्यक्त्वेव G.
७ 'ञ्चोऽपि T. ८ भाजनीभविं G. ९ 'विषयीभावां T., O., M., G. १० 'र्धोपभुंक्तेन
T., O., M. ११ 'पन्यस्यति D. १२ द्वितीयं तत्राप्यं D. १३ तत्र चोति K.
१४ 'विन्यादं K.

अत्र गजेनालम्बनविभावेन जनिता वसन्तीदिभिर्द्वीपनविभावै-
रुद्दीपिता सुरभिगण्डूपजलदानानुभावप्रकाशिता हर्षादिभिर्व्यभि-
चारिभिरुपचिता करेणोः संभोगगृह्णारितां प्रतिपन्नैष रतिः । एवं
रथाङ्गविषयापि ॥

भावाभासो यथा ।

‘ अस्मद्विक्रमचेष्टितानि निखिलत्रैलोक्यहेलाजय-
प्रह्वीभूतसुरासुराणि भवतो भूमेः सुता शृण्वती ।
पत्यौ द्वेषकपायितेन मनसा स्निग्धा मयि स्थास्यति
स्त्रीणां प्रेम यदुत्तरोत्तरगुणग्रामस्पृहाचञ्चलम् ॥ ’

अत्र रावणस्योत्सुक्यमनौचित्येन प्रवृत्तम् ॥

रसस्य मुख्यत्वे सत्यपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत् कदा-
चिदङ्कित्वमनुभवन्ति भावशान्त्यादयः ॥

तत्र भावशान्तिर्यथा ।

‘ पदर्यामः किमियं प्रपद्यत इति स्थैर्यं मया लम्बितं
किं मां नालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ।
इत्यन्योन्यविँलोलदृष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे
सव्याजं हसितं मया धृतिहरो वार्षपस्तु मुक्तस्तया ॥ ’

ननु रसाङ्गभूतानां भावशान्त्यादीनां ध्वनिस्वेङ्कित्वं चेति विरोधमाशङ्क्य
वृष्टान्तेन निराचष्टे । रसस्येति । यथा राजानुगतभृत्यस्य राजशेषस्वेऽपि विवा-
होपाधिना तं प्रस्येव साक्षात्मिकं शेषित्वं न विरुध्यते तथैषामपि कश्चित्सात्पर्येण
प्रतिपादनेन शेषित्वमविरुद्धं प्रस्यत रसोद्दीपकं सवुपकारकमेवेत्यर्थः ॥

पश्याम इति । अत्र कश्चित् कामी स्वप्रियासंभोगमरहस्यं वदन्त्याव
कथयति ॥

१ हर्षादिभ्यं T. २ शृङ्गारतां T., G. ३ प्रपन्नैव G. ४ विषयेऽपि T., G., C., M.
५ भृग्यवदङ्कित्वं कदाचिदनु T. ६ मो मयि किं G. ७ विलसं T., G., C., M. ८ मुक्तस्तु
वापस्तया G.; वापश्च मुक्तस्तया C. ९ प्रतिपादनेऽपि K. १० तस्योद्दीपं K. ११ K.
drops समागम.

अत्रेर्ष्याकृतस्य नायिकायाः कोपस्य शान्तिः । विशिष्टस्यापि
कोपस्य कोपत्वानवगमात् ॥

भावोदयो यथा ।

‘ तद्य विश्रम्य दयालुरेधि मे
दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी ।
अर्दाशि पादेन विलिख्य पत्रिणा
तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ॥ ’

अत्र नलं प्रति दमयन्त्या औत्सुक्यरूपस्य भावस्योदयः ॥

विहङ्गयोर्भावयोः परस्परसंपर्धिभावेनोपनिबन्धो भावसंधिः ।

यथा ।

‘ अर्धे चेतसि जानकी न विरमत्यर्धे च लङ्केश्वरः
किं चार्धं विरहानलः कवलयत्यर्धं च रोषानलः ।
इत्थं दुर्विधिवैशसव्यतिकराद्वाहे समेऽप्यर्धयो-
रेकं वेद्मिं तुषाम्निदग्धमपरं दग्धं करीषाम्निना ॥ ’

तदर्थेति । इन्द्रसंज्ञेशारिणमाविष्कृतनिजाकारं नलं प्रति तत्स्वरूपं जिज्ञास-
मानायास्तशलोकनकौतुकाकृष्टेचित्ताया दमयन्त्या वचनमेतत् । पक्षिणा पूर्वं
नलप्रहितेन हंसेनेत्यर्थः ॥

अर्धं इति । शुर्विधिवैशसव्यतिकराद्दृष्टवैवप्रतिकूल्यमेलनादित्यर्थः । विद्यसति
दिनस्तीति विद्यसो हिंस्रः । शसु हिंसावानिति धातोः पचाद्यच् । तस्य
भावो वैद्यसं क्रौर्यं प्रातिकूल्यमिति यावत् । युवादिस्वाद्यच् प्रत्ययः । अग्नेरिन्धन-
विशेषाद्वाहकत्वविशेषः प्रसिद्धः । तदिह तुषाम्नेः सद्भ्यसं केरीषाम्रेरसद्भ्यसं चेति
विशसित्योक्तम् । एकं वेद्मिं^३त्यादि । ‘ धान्त्वैर्के विमुषास्तुषुः ’ ‘ गोर्विद्’ गोमर्थम-
न्ध्यां तेषु शुष्कं करीषोऽन्धी इति चामरः ॥

१ विष्पृष्ट्यां D. २ कोपत्वानवगमात् D. ३ विश्रम्य G., M. ४ औत्सुक्य-
भावस्य D. ५ परस्परविभवे D. ६ न G., C., M. ७ अर्धे D. ८ न C., M.
९ वेदि T. १० तदेत्यादि K. ११ काविष्टं K. १२ करीषां K. १३ वेदीत्यादि K.
१४ तत्रि तुषः पुमां K. १५ विद्मि D. १६ गोमयेऽन्ध्याम् D. १७ तद्विशुष्कं D.

अत्र रतिकोधयोः संधिश्चर्वणास्पदम् ॥^१

बहूनां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्देनोपनिबन्धो भावशाबल्यम् ।

यथा

‘ काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धीस्यति ॥

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता
विभ्रान्तिधाम ॥

कैस्यादि । एतच्छकुन्तलायामज्ञाताभिजनविशेषायामासक्तस्य राज्ञो दुष्यन्तस्य
ब्राह्मणीशङ्काकलितचेतसो वचनम् । तत्राष्टभिर्वाक्यैः क्रमेणाद्यौ वितर्कादयो
भार्वा ध्वन्यन्ते । तत्र

‘ तर्को विचारः संदेशाद्भूलताङ्गुलिनर्त्तकः ।’

‘ कालाक्षमत्वमौत्सुक्यम् ।’

‘ तत्त्वमार्गानुसंधानात् तत्त्वनिर्धारणं मतिः ।’

‘ स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानबुध्यते ॥’

‘ अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षा शङ्का ।’

‘ सैवस्यागाहनौद्धस्य वैन्वं कापर्यसंभवम् ।’

‘ धृतिश्चित्तस्य नैःस्पृह्यं ज्ञानाभीष्टागमादिभिः ।’

‘ ध्यानं चिन्तेहितानामिः शून्यताभ्यासतापकृम् ।’

एवमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभिरष्टधा निरुद्धितः ॥

१ ‘पमर्दोपनिबन्धो T.; ‘पमर्दकभावेनोपनिबन्धो G.; ‘पमर्दभावेनो’ C., M. २ ‘जां
प्रथमाय नः T., M.; ‘जां पशमाय मे G., O. ३ श्रुतिरं G. ४ पास्याति C. ५ धृति-
विभावानां D. ६ K. omits भावा. ७ स्तैःशङ्गा’ K.

संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तु त्रिधा । शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्य उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्चेति । तत्राद्यस्तावदलंकारस्य घस्तुनो वा व्यज्यमानत्वेन भवन् प्रथमं द्विधा भवति । द्विविधोऽपि पदवाक्यप्रकाश्यः स्यादिति चतुर्विधः ।

क्रमेण यथा

नरसिंह धरापाल के घयं तव वर्णने ।

अपि राजानमाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥

अत्र राजपदेनेन्दोर्विषयस्य प्रस्तुतत्वे विषयिणो नृपस्याक्रमणादिप्रकृतोपयोगिनः प्राधान्येन प्रतीतेः परिणामो व्यज्यते ।

अथ संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनि विभजते । संलक्ष्येति । वीणादिवादनानन्तरभाषी यो निस्वानस्तदनुरणनं तस्यैव रूपं यस्य सोऽनुरणनरूपव्यङ्ग्यः । अत एवोक्तं काव्यप्रकाशे ।

‘अनुस्वानामसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यपत्न्यतिस्तु यः ।

शाब्दार्थोभयशक्त्युत्पत्तिश्चिधा स कथितो ध्वनिः ॥’ इति ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तु स्वकारणविभाषादिसंबन्धितयैव प्रतीतेर्नानुरणनरूप इच्छि भावः । तत्र शाब्दशक्तिमूलं अतुर्था विभजते । तत्राद्य इति । पदगत-शाब्दशक्तिमूलानुरणनरूपसंलक्ष्यक्रमालंकारध्वनिः पदगतैशाब्दशक्तिमूलानुरणनरूप-संलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिः । एवं वाक्यगतौ ह्यो भेदावित्येवं अतुर्विध इत्यर्थः । आद्योशा-हरणैः संलंकारध्वनिमुक्तावयति । अत्र राजपदेनेति । विषयिण आरोप्यमाणस्ये-त्यर्थः । आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति लक्षणम् । आरोप्यमाणस्य नृपस्य स्वतादात्म्येन प्रकृतस्येन्दोराक्रमणीयत्वापादनेनोपयोगात् परिणामालंकारो राजपदमहिम्ना ध्वन्यत इति पदगतशाब्दशक्तिमूलत्वम् । तस्य ध्वनिस्त्वे हेतुमाह ।

१ °पव निरुक्तं काव्यं K. २ प्रतीयते । वृत्त D. ३ तादृग्भूतवस्तुध्वनिः K.

आक्रम्य स्मरचैरिशेखरसरित्पूरैर्कासिहस्रसनं

राजानं नरसिंह पार्थिव तथाहंकारभारोद्भुरः ।

त्वत्कीर्तिप्रसरो हसत्ययमसौ शक्रस्य दन्तावलं

व्यालेन्द्रं मुसलायुधं किमपरं देव्याश्च पञ्चाननम् ॥

इह करकलितमुसलतया भगवतः सीरपाणेः समरंधुरंधरत्वरूपं
वस्तु मुसलायुधपदेन व्यज्यते ।

हिरण्यकशिपुक्षेत्रदानदर्शितविस्मयः ।

न कस्य श्लाघनीयोऽसि नरसिंह जगत्पते ॥

अत्र राजनि प्राकरणिकत्वेनाभिधाया नियन्त्रितत्वाद्प्राकरणिक-
नृसिंहलक्षणद्वितीयार्थाभिधाने कुतः शक्तिः । सकृदुच्चारितस्य
शब्दस्यैकार्थाभिधान एव सामर्थ्यं न द्वितीयार्थाभिधाने । अथानेन

प्राधान्येनेति । अन्यथा गुणीभूतव्यङ्ग्यं स्यादिति भावः । आक्रम्येत्यादि ।
गतमेतत् । अत्र वस्तुध्वनिमुद्गावयति । इहेति ।

अथ वाक्यगतशब्दशक्तिमूलमलंकारध्वनिमुदाहरति । हिरण्येति । हिरण्यस्य
कशिपुनोऽर्घ्यच्छादनस्य क्षेत्रस्य भूमेश्च दानेन वितरणेनान्यत्र हिरण्यकशिपोरसुरस्य
क्षेत्रदानेन गात्रखण्डनेन दर्शितविस्मयः । अत्र हिरण्याशिवितरणोद्गतो राजोति प्रकृतो
वाच्यार्थः । असुरगात्रखण्डनाद्गतो भगवान् देवो नृसिंह इत्यप्रकृतो व्यङ्ग्यार्थः । सोऽ-
प्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दशक्तिगम्य एवेति वाक्यगतः शब्दशक्तिमूलोऽलंकारध्वनि-
रिति भावः । मन्त्रिह न कश्चिदलंकारः प्रतीयते प्रत्युत वाक्यस्यासंबन्धार्थप्रतिपादकत्वं
प्राप्तमिति प्रत्यवतिष्ठते । अत्रेत्यादिना यदभिधीयत इत्यन्तेन । कथमसंबन्ध-
स्वभित्वाशङ्कधाभिधासंबन्धं तावन्निरस्यति । राजनीति । तद्व्याभिधान्तरमस्ति-
त्याशङ्कधाह । सकृदिति । अनेकार्थस्यापि शब्दस्यैकोधारणे एकैवाभिधा-
शक्तिष्वेते इतरा तु विद्यमानाप्यप्रकृतस्वाहुवास्त इत्यर्थः । तर्हि क्वैव शक्ति-
रप्यन्तरेऽप्यनुवर्त्ततामित्याशयेन शङ्कते । अथेति । परिहरति । नेति । कुत

१ ° दुर्धत्त्वं T., C., M.; दुर्धत्त्वं वस्तु G. २ प्राकरणिकगतत्वे G., C., M.
३ ° नरसिंहं T. ४ ° कशिपोः शयनाच्छादनस्य D. ५ ° लियर्थः K.

कार्योऽयं शब्दस्तावन्न विरमति यावन्न द्वितीयमर्थमभिधत्त इति चेन्न । अनेकार्थस्य शब्दस्यैवाभावात् । यत् पुनरेकस्यैव शब्दस्यानेकार्थत्वंमिव क्वचन प्रतीतिसरणिमनुसरति स महिमा साहस्यनिबन्धनस्य भ्रमस्य । ततोऽस्य वार्क्यस्यासंबन्धार्थाभिधायकत्वमेव प्रसक्तम् । अतो निष्फल एवायं श्लिष्टशब्दान्वेषणप्रयासः कवेरिति यदभिधीयते तदमीमांसितरमणीयम् । नरसिंह इव नरसिंह इत्युपमाया वार्क्येन प्रतीयमानत्वात् ।

यथा वा

गौडगुर्जरकर्णाटलांटमालवसेवर्णाः ।

नरसिंहनृपे दृष्टे भवन्ति करहाटकाः ॥

इत्याद्यङ्गुप विरम्य व्यापारार्पितोरिति परिहारे स्थिते पक्षान्तरावलम्बनेन मूले कुमारमारोपयति । अनेकार्थस्येति । एकस्य शब्दस्यैक एवार्थ इति न्यायान्विति भावः । तदनेकार्थताप्रतीतेः का गतिरिति चोद्यमनृष्य गतिमाह । यत् पुनरित्यादि । यथानेकार्थोऽयमेकः शब्द इति प्रतीतिर्जायते तत्राच्येकस्य शब्दस्यैक एवार्थ इति न्यायार्थभेदाच्छब्दभेदे सत्यपि सावृत्त्यादिकल्पधमः कारणमित्यर्थः । ततः किमत आह । तत इति । एकस्यनिकार्यत्वाभावादित्यर्थः । ततोऽपि किमत आह । अत इति । अलंकारध्वनिस्तु दूरापास्त इति भावः । सर्त्रलोकप्रसिद्धस्यानेकार्थस्यैव दूरपङ्क्तत्वावविचारितरमणीयमुक्तमिति समाधत्ते । तदिति । भ्रान्तस्वाभ्रान्तस्वचिन्ता तु किं नः कषीनामिति भावः । किं स्वभिधायाः कुण्डलाद्व्यङ्ग्यस्वमुच्यते असंबद्धत्वं च नास्त्यौपम्यपर्यवसानादित्याह । नरसिंह इवेति । तस्मादयमलंकारध्वनिरिति भावः । अक्लिष्टमुसहर्षुमाह । यथा वेति । गौडेति । करे हाटकं येषामिति करहाटकाः सुवर्णोपायनपाणयो भवन्तीत्यर्थः । करहाटको नाम देशविशेषोऽप्यस्ति तथा च कथं गौडादयः करहाटका इति

१ यावद् द्विती T. २ द्वितीयार्थं T. ३ °नेकार्थमिव D. ४ D. omits क्वचन; यत्र क्वचन G., C., M. ५ अतो T., G., C., M. ६ वाच्यस्या D. ७ ततो T. ८ स नर T. ९ वाच्येन D. १० °कलिमालव D. ११ °सेवणाः C. १२ व्यापारपत्ति D. १३ गौडिन्यादि K.

अपिप्रभृतेर्विरोधाभिधायिनः शब्दस्यैत्राभावाच्छब्दशक्त्यैव विरोधो वाक्येन व्यज्यते । यद्यप्ययं कचन वाक्यार्थे पुरालंकार-भावमुपमादिरूपतयानुभवन्नासीत् संप्रति पुनरलंकार्यतामवलम्बते तथापि प्रत्यभिज्ञानबलादलंकारदशापरित्यागेऽप्यलंकारध्वनिरित्यभिधीयते ब्राह्मणश्रमणन्यायेन । तद्रूपभावेन तूपलक्षितं वस्तुमात्रमुच्यते । मात्रग्रहणमिह रूपान्तरनिराकरणाय । तत्तु यथा

सन्वसागर नृसिंह भूपते

तावकैरलममीभिराशुगैः ।

वैरिणामसव एव यद्भव-

न्याशुगाः कलितकामुंके त्वयि ॥

विरोधालंकारः शब्दशक्त्या वाक्येन ध्वन्यते । ननु यद्यत्र विरोधो व्यङ्ग्यः क्व तर्हि वाच्य इत्याशङ्क्याह । अपिप्रभृतेरिति । यत्र विरोधार्थस्याप्यादिः प्रयोगस्तत्र विरोधस्य परिस्फूर्तिक्रत्वाद्बिरोधो वाच्यः । अत्र तु वैपरीत्याद्बद्ध्य इति भावः । नन्वलंकारस्य ध्वनिस्वेऽलंकार्यस्य सतः कथमलंकारव्यपदेशः प्राधान्याप्राधान्ययोरेकत्र विरोधादित्याशङ्क्याह । यद्यपीति । यद्यप्यलंकार्यतामवलम्बते तथापीत्यन्वयः । ब्राह्मणश्रमणन्यायेनेति । श्रमणः शबरः । यथा ब्राह्मणः शबरस्वमागतोऽपि भूतपूर्वगत्या ब्राह्मण इति व्यवदिश्यते तद्वदित्यर्थः । वस्तुतस्तु तद्विषयेति ब्रह्मण्य । तर्हि वस्तुध्वनिः कीदृशत आह । तद्वपेति । भूतपूर्वालंकारस्वरहितं यद्वस्तु तद्वस्तुमात्रमिच्छुच्यते तद्वध्वनिर्वस्तुध्वनिरित्यर्थः । रूपान्तरं भूतपूर्वालंकारभावः । सत्त्वेत्यादि । आशुगा बाणाः शीघ्रभोगैर्गत्वराश्च । अत्र व्यङ्ग्य-

१ पुनरलं T., G.; पुरालंका° C., M. २ तद्भावाभावेन D. ३ भावेनोपलक्षितं तु T.; अलंकाररूपाभावेनोपलक्षितं C., M. ४ इत्यर्थः D. ५ स्यासतः K. ६ लंकार्यव्यं K. ७ श्रमणव्यं K. ८ ब्राह्मणव्यपदेशमाक् K. ९ तद्रूपेणेति D. १० वस्तुमात्रमुच्यते K. ११ शीघ्रनिर्गन्तराश्च K.

अत्र तवं धनुर्धरगंभात्रेणैव समरप्राङ्गणेषु सत्वरमेव भवन्ति
गत्वरः परिपन्थिनां प्राणा इति वस्तु शब्दशक्तिमहिम्नैव वाक्येन
व्यज्यते ॥

अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपैर्भ्यङ्गये त्वर्थस्यै स्वतःसंभवी कवि-
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः कविनिबद्धवकृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नश-
रीरश्चेति त्रयो भेदाः । तेषु त्रिष्वपि भेदेषु वस्तुना वस्त्वलंकारो
वालंकारेणापि वस्त्वलंकारो वा व्यज्यत इति चतुर्प्रकारतयास्या-
र्थशक्तिमूलस्य ध्वनेर्द्वादश प्रकाराः संभवन्ति । एते च पदवा-
क्यप्रबन्धप्रकाश्यतया प्रत्येकं त्रिधा भवन्तः षट्त्रिंशद् भवन्ति ।
एकावयवगतेन भूषणेन कामिनीव पदप्रकाश्यानापि व्यङ्ग्येन भारती
भवति अमत्कारिण्य सहृदयानाम् । तत्र पदप्रकाश्यत्वेनोदाहिर्यन्ते ।

वस्तु व्यनक्ति । अंशेति । आशुगादिशब्दशक्त्यैवोक्तवस्तुप्रतीतेरयं वाक्यगत-
शब्दशक्तिमूलः संलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिरित्यर्थः । एवं शब्दशक्तिमूलभूतुर्था शक्तिः ॥

अपार्थशक्तिमूलं विभजते । अर्थशक्तीत्यादि । ननु पदगतेन ध्वनिना काव्यै-
कदेशवर्तिना अमत्कारः कियानित्याद्यङ्गबाह । एकावयवगतेनेति । यथा
नासाग्रलेपेन मुक्ताफलेनेति भावः । तत्र पदप्रकाश्यत्वेनेति । तत्र षट्त्रिं-
शदो भेदानां मध्ये इत्यर्थः । तत्र द्वादश पदगता द्वादश वाक्यगता द्वादश प्रबन्ध-
गताश्च । तत्र पदगतास्तावदुच्यन्त इत्यर्थः । तेषु स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूला वस्तुना
वस्त्वलंकारध्वनी अलंकारेण च वस्त्वलंकारध्वनी इति अस्वारः । एवं कविप्रौढो-
क्तिसिद्धार्थशक्तिमूलाः कविनिबद्धार्थशक्तिमूलाश्चेति विवेकः । एवं वाक्यगतप्रबन्ध-
गतेष्वपि दृष्टव्यम् । तत्र पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलकं संलक्ष्यक्रमे वस्तुना

१ T. drops तव २ T. drops शक्ति. ३ रूपे तु व्यङ्ग्ये T. ४ अर्थतः संभवी C.
५ अलंकारेण व° T., G. ६ चतुःप्रकार° D. ७ अमत्कारिणी C., M. ८ पदगतप्रका°
९ उदाहिर्यते G., M. १० अत्रेत्यादि K.°

नृसिंह वसुधाधिप त्वयि रणोन्मुञ्चे श्वावतः

प्रतीपपृथिवीपतेः पथि पथि प्रदीप्तधुधः ।

चिरादगुरवन्ध्यतां दुरवगाहविन्ध्याटवी-

पलाशिषिटपाञ्चलाहृतफलार्पणेन द्विपाः ॥

अत्रावन्ध्यतामगुरित्यादिना वस्तुना गजगतं युद्धवन्ध्यत्वरूपे
वस्तु चिरादिति पदेन व्यज्यते ।

नृसिंह क्षमापाल त्रिदशतटिनीवीचितुंलिते

यशःपूरे दूरात्तव जगदिदं पूरितवति ।

समुन्मीलत्कालांगरुबहुलधूमप्रणयिनी-

स्तमस्तोमस्ताम्यन् विशति कबरीः पक्षमलहशाम् ॥

अत्र प्रवेशनादिरूपेण वस्तुना त्वद्यशोधवलिते जगति पक्षमल-
हशां कबरीष्वेव श्यामिकेति परिसंख्यालंकारः कबरीपदेन व्यज्यते ।

समरवसुन्धरासु नरसिंह धराधिपते

रिपुनुपमौलिनीलमणयस्तव पादयुगे ।

सरसविकस्वरारुणसरोरुहलोभलग-

न्मधुकरमण्डलीललितडम्बरमादधते ॥

वस्तुध्वनिमुदाहरति । नृसिंहेति । पलाशिषिटपाञ्चला वृक्षशाखाप्राणि । विन्ध्या-
टवीमहणं वृक्षाणामस्यौन्नत्यद्योतनार्थम् । चिरादिति पदेनेति । तदर्थंशक्त्येश्वर्यः १
परस्य तु तत्सहकारित्वम् । एवमुत्तरत्रापि ब्रह्म्यम् । वस्तुनालंकारध्वनिमुदाह-
रति । नृसिंहेत्यादि । कबरीः केषपाशान् । “जानपद—” इत्यादिना ङीष्-
प्रत्ययः । कबरीष्वेवेति । कबरीष्वन्वयश्च प्राप्ताद्याः श्यामिकाद्याः कबरीष्वेव
निबन्नात् परिसंख्या । ‘एकस्यानेकश्च प्राप्तावेकश्च नियमनं परिसंख्या’ इति
लक्षणादिस्थर्थः । अलंकारेण वस्तुध्वनिमुदाहरति । समरेत्यादि । अत्र निदर्श-

१ पलाशं G., C., M. २ रूपवस्तु D. ३ ललिते D. ४ गुहं G. ५ बहलं T.
६ धूपं M. ७ नीतमणयं D. ८ नृसिंहेत्यादि K. ९ पलाशं K.

अत्र निदर्शनालंकारेण रणक्षोणीषु क्षणमपि तर्बं चरणप्रणामा-
द्विरमन्ति न त्राणार्थिनः प्रत्यार्थिन इति वस्तु लगदिति पदेन
व्यज्यते ।

पूर्वं पयोधेरुदरे स्थितासि

ततः सुधे त्वं हृदये सुधांशोः ।

मुखे कलिङ्गाधिपतेरिदानीं

यथोन्नरं धाम तवाभिरामम् ॥

अत्र पर्यायालंकारेण वाक्सुधयोर्भेदेऽप्यभेद इत्येवंरूपातिशयो-
क्तिर्मुख इति पदेन व्यज्यते । एषूदाहरणेषु स्वतःसंभविनोऽर्थस्य
व्यञ्जकत्वम् ॥

हेमाद्रेः कन्दरायां रतिरमणरणाटोपविच्छिन्नहॉर-

व्यस्तं मुक्ताफलानां तमसि तत इतः स्तोममन्वेषयन्त्याः ।

कस्याश्चित् स्वस्तरुण्या निकटगतनिजप्राणनाथोपगीता

कीर्त्तिज्योत्स्ना त्वदीया क्षणमकृत मुङ्गं श्रीनृत्सिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र वस्तुना तमस्यपि प्रकाशं कृतवती भवतः कीर्त्तिरिति वस्तु
मुदमिति पदेन प्रकाश्यते ।

नेति । अन्यस्यान्यधर्मस्वीकारासंभवात् उम्बरमिव उम्बरमिति सादृश्याक्षेपाहस्तु-
संबन्धरूपा निदर्शनेत्यर्थः । विरामे लग्नत्वासंभवाद्लग्नत्वादस्य व्यञ्जकत्वमित्यर्थः ।
शूलंकारेणालंकारध्वनिमुदाहरति । पूर्वमिति । अत्रैकस्याः सुधाया उदाहरणेका-
धारवृत्तिनिबन्धनात् क्रमेणैकस्यानेकत्र वृत्तिरूपः पर्यायभेदः । तस्य च मुखे
मुख्यसुधानुपपत्तेः वाचि सुधास्वाध्यवसानमन्तरेणानिर्वाहान्मुखपरार्थंशक्त्या तद्व्य-
ञ्जकत्वमित्यर्थः । स्वतःसिद्धार्थंशक्तिमूलाभस्वारो भेषा रक्षिता इत्याह । एष्विति ॥

अथैव कविमौढोक्तिसिद्धार्थंशक्तिमूलानपि चतुरो भेषान् क्रमेणोदाहरति । हेमा-
द्रेरिति । रतिरमणरणं सुरतक्रीडा । अत्र वस्तुनेति । मोदकरणरूपेणेत्यर्थः ।

१ °कोणिषु T. २ T. and M. drop तव. ३ कन्दराणां D. ४ °हारे D. ५ D.
drops अपि. ६ मिन्यादि K.

अम्भोजभूचन्द्रकलावतंस-

कंसद्विपः कुत्र पदं लभन्ताम् ।

यशश्रियस्ते महिमा समन्ताद्

व्याप्तोत्पथं वीर नृसिंह देव ॥

अत्र वस्तुना त्वद्यशोधवलिते जगति पुण्डरीकप्रभृतयो न शक्यन्ते विभावयितुमिति महिमेति पदेन सामान्यालंकारः प्रकाशयते ।

तनौ दत्त्वा पाकोन्मुखशरसर्खा कामपि रुचिं
रिपुस्त्रीभ्यस्तासां कलयसि कलिङ्गक्षितिपते ।
प्रभां ताटङ्गानां श्रवणकुसुमानां विलसितं
स्मितानामालोकं स्तनमलयजानां श्रियमपि ॥

अत्र परिवृत्त्यलंकारेण त्वत्पलायितारितरुणीतनौ विरहपाणिडमा समुज्ज्वलन्मभत इति वस्तु पाकोन्मुखशरसस्त्रीमिति पदेन प्रकाशयते ।

अम्भोजेत्यादि । कुत्र पदं लभन्तामिति । स्वाभयपुण्डरीकहिमाद्रिशीरा-
ब्धीनां यशोममत्तया दुर्महत्त्वान्न कुत्रापि पदलाभ इत्यर्थः । अत्र वस्तुनेति ।
यशोव्यामिरूपेणेत्यर्थः । पुण्डरीकप्रभृतय इत्येव पाठः । क्वचिद् भृशद्वयः प्रामादिकः ।
अन्यथा सामान्यालंकारानुत्थानात् । 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्वन्तरैकता'
इति तल्लक्षणम् । न च पुण्डरीकप्रभृतीनामिव पुण्डरीकप्रभृतीनां गुणसाम्येन
वशसैक्यं संभवति । अन्यथा श्लोके पदग्रहणं बाध्यते । प्रभृतिशब्देन हिमाचलपथः-
पारावारयोः संग्रहः । तनादित्यादि । शरसर्खा शरसदृशीमित्यर्थः । स्वपर-
पदार्थविनिमयः परिशुक्तिः सा चेह न्यूनाधिकस्त्रीकाराश्रयनपरिशुक्तिरिति विशेषः ।

१ पुण्डरीकप्रभृतयो D. २ विभावयितुं न शक्यन्त इति T. ३ कलयति D. ४ क्लितिपतिः
D. ५ विकसितं G. ६ त्वद्वयपलां T., G., C., M. ७ प्रकाशते G.

त्वत्खङ्गधारा समरे पतन्ती

मूर्ध्नि द्विषां धीर नृसिंह देवं ।

विलोक्यतां क्षालयति क्षणेन

तद्ङ्गनानां स्तनपत्रभङ्गान् ॥

अत्रासंगत्यलंकारेण नवजलधाराविलक्षण्यं तव करवालधारेति
व्यतिरेकालंकारो विलोक्यतामिति पदेन प्रकाश्यते । एषु कवि-
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम् ॥

भुवः केलीतल्पं जयति नरसिंहक्षितिभुजो

भुजः शौर्यश्रीडाडमरसरारम्भलटहः ।

नवप्रेयोलाभप्रमुदितसमस्ताम्बरचरी-

विकीर्णैर्मन्दारैर्विततमुपहारं भजति यः ॥

अत्र वस्तुना समराभिमुखानशेषानपि सर्वथा निहन्त्येव रिपून्-
यमिति वस्तु नवप्रेयोलाभेनेत्यादिना पदेन द्योत्यते ।

धूर्त्ताधोरण देव वासव कथं पङ्केन लिप्तः करी

पातुं तोयमुपागतः सुंरनदीं तत्रास्ति पङ्कः कुतः ।

सर्वाशाविजयोत्सवं प्रति कृतोद्योगे कळिङ्गेश्वरे

स्फार्यन्ते कंरिकर्णतालपवनोद्धृताश्चमूरेणवः ॥

द्विदित्यादि । अत्र कार्यकारणयोः क्षालनधारापातयोर्भिन्नदेशस्वाहसंगत्यलंकारः ।
इषमेवस्य करवालधाराया धारान्तराहुपमानाहाधिक्यप्रतीतिर्ध्वंसिरेको ध्वन्वत्
इत्यर्थः । कुतूहलपदेस्यनेन श्लोके विलोक्यतामित्यत्र कुतूहलाहिति पाठ उभेयः ।

अथ कविनिबद्धार्थशक्तिमूलांभनुरो भेषात् क्रमेणोपराहरति । भुव
इत्यादि । इमरो भयंकरः । लटहः प्रौढः । अत्र वस्तुनेति । वि-
सिद्धमन्दारोपहारभजनरूपेणेत्यर्थः । धूर्त्तैत्यादि । स्फार्यन्ते संमूर्च्छन्तीत्यर्थः ।

१ भूप D. २ कुतूहलात् is also noticed in the Com. ३ नवजलधारा
O., M. ४ D. omits अर्थस्य. ५ लमटः D.; लटहः C. ६ मन्दोः स्तिमितं G.
७ T. omits अशेषान्. ८ स च नदीं M. ९ स्फार्यन्ति D. १० द्विपकर्णं D.

अत्र वस्तुना सुरनद्याश्चमूरेणुभिरसंबन्धेऽपि संबन्धः कृत इति स्फायन्ते इति पदेनातिशयोक्तिरलंकारो द्योत्यते ।

आयोधनेषु रभसादधिरूढवत्या

वीरश्रियः स्तननितम्भभरातिभारात् ।

हन्तुं नृसिंह नृपतेने भुजः कथंचित्

पादोपकण्ठपतितान् क्षमते विपक्षान् ॥

अत्र जीवन्त एव परिपन्थिनो मुक्ता इति कार्यं पृष्टे नृसिंहनृपति-
भुजः कथमपि न हन्तुं क्षमते इति कारणाभिधानरूपाप्रस्तुतप्रशं-
सोपजीवनप्रवृत्तप्रतीयमानहेतुत्प्रेक्षानुप्राणितेन व्याजस्तुत्यलंका-
रेणानवरतक्षात्रधर्माचरणप्रवर्धणस्वरूपं वर्णनीयविषयं वस्तु पादो-
पकण्ठपतितानित्यनेन पदेन द्योत्यते ।

अत्र वस्तुनेति करेणुभिः पङ्कलेपरूपेणेत्यर्थः । आयोधनेष्वित्यादि । इहाप्र-
स्तुतप्रशंसोत्प्रेक्षाध्याजस्तुतीनामङ्गीभावेन संकरः । तेन राज्ञो नित्यविजयित्वं वस्तु
व्यञ्जयते इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिरिति ध्वनन्ति । अत्रेत्यादि । कार्यकारणसामान्य-
विशेषस्वरूपाणामन्वयसमस्याप्रस्तुतस्य कथनात् तत्प्रतियोगिनः प्रस्तुतस्य गम्यत्वेऽ-
प्रस्तुतप्रशंसा । अत्र हन्तुमक्षमस्वरूपकारणाज्जीर्वनामोचनरूपकार्यावगमेन कार-
णात् कौर्वावगमरूपाप्रस्तुतप्रशंसा । पृष्ट इत्यनेन कार्यस्यैवप्रस्तुतस्वमुक्तम् । तद्वि-
षयभूताक्षमत्वेऽतिभारादिवेति हेतुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षायास्तद्वुपजीवनप्रवृत्तत्वं व्यञ्ज-
कामयोगात् प्रतीयमानत्वम् । निन्दया स्तुतेः स्तुत्या वा निन्दाया गम्यत्वे-
व्याजस्तुतिः । अत्राक्षमस्वरूपया निन्दया राज्ञः क्षरणागतचाणपरावणत्वपर-
मकारणिकत्वविषेधभीरुत्वादिरूपस्तुतिप्रतीत्यर्थ्याजस्तुतिभेदः । स चाक्षमस्व-
निर्वाहाद्योक्तोत्प्रेक्षासापेक्षत्वात् तदनुप्राणितः 'क्षात्रधर्मोऽपि विजयः क्षत्रि-

१ स्फायन्तीति D. २ योनयलंकारो T. ३ व्यञ्जयते T. ४ दृष्टे D., T. ५ क्षम
इति G. ६ 'वस्तुत्प्रे' G. ७ 'प्रेक्षणानु' T. ८ 'प्रवणाल्मरूपं G. ९ 'जीविता' K.
१० कार्यत्वा' K. ११ कार्याय' K.

बाहुस्ते नरसिंहं दंष्ट्रं विजयश्रीकेलिसौधध्वज-

स्तत्रापि प्रलयान्निधूमरुचिना खड्गेन सख्यं गतः ।

निर्मर्याद्विशैश्यायमाणविशिखप्राग्भारशात्कारिणि

प्राक्रीडत् समरे सपत्नहरिणाक्षीणां ह हा हा विधिम् ॥

इह कारणाभिधानरूपाप्रस्तुतप्रशंसानुगृहीतेन काव्यलिङ्गेन सप-
त्नहरिणाक्षीणां दशां वचनगोचरतामपि नेतुं न शक्यत इति
भणितनिषेधेन वक्ष्यमाणविषयं आक्षेपालंकारो ह हा हा विधिमिति
पदेन द्योत्यते । एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्या-
र्थस्य व्यञ्जकत्वम् ॥

वाक्यप्रकाश्यत्वेन यथा ॥

वस्य हि जीवितम् इति तद्वृत्तिस्मरणादिति भावः । बाहुरित्यादि । स्वदाहानि-
सर्गजित्स्वरस्तत्रापि खड्गमाही रणे प्रवृत्तः किल तशरिनारीणां विधिं तुर्यशां हा धिक्
विधिः किमुच्यते इत्यर्थः । “अभिसः परितः—” इत्यादिना हा शब्दयोगे
द्वितीया । अत्र प्रस्तुतारिनारीविधिज्ञानाय तत्कारणभुजमहिमाभिधानात्प्रस्तुत-
प्रशंसाभेदे तद्विषयभूतस्य महिम्नो भुजविशेषणानुप्रवेशनारीतुर्यशाज्ञानहेतुत्वेन
पुनार्थहेतुककाव्यलिङ्गोत्थापकस्वास्तुगृहीतं तदिति तस्संकीर्णकाव्यलिङ्गमिह वा-
च्योऽलंकारः । ‘हेतोर्वाक्यपर्यार्यत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्’ । तेनाक्षेपो व्यञ्ज्यत
इत्यलंकारेणालंकारध्वनिरित्यर्थः । प्रकृतस्योक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा निषेधाभास
आक्षेपः । तत्र द्वितीये उक्तनिषेध एव यथा । ‘सा नूनमाः किमयवा हतजीवितेन’
इति । उक्ताः पदगताः ॥

अथ वाक्यगतानपि पूर्ववद्वाच्यभेदानुदाहर्तुमाह । वाक्यप्रकाश्यत्वेनेति ।

१ ‘विकार्यमाण’ D. २ °क्षीणामपि (†). ३ °गोचरतां नेतुं G. ४ इति निषेधे वक्ष्यं T,
५ ‘विषयाक्षेप’ D. ६ °संकीर्ण K. ७ पूर्ववद् वाक्यदर्शने ° K.

एतास्ताराः समन्ताद्दिशि दिशि नभसि प्राण्य धाम स्वकीयं

निःसापत्न्यप्रकर्षप्रकटनपट्टतां नाटयन्त्यः स्फुरन्तु ।

किं चन्द्रः कुत्र तिष्ठत्ययमियमधुना तस्य वार्त्तापि लुप्त

कीर्त्तां विस्फूर्त्तिमत्यां शुभचरितनिधेः श्रीनृसिंहस्य राक्षः ॥

अत्रैतास्ताराः स्फुरन्त्विति विधिरूपेण वस्तुना न स्फुरन्त्विति निषेधरूपं वस्तु व्यज्यते । विधিনিषेधौ हि भावाभावरूपतया विरुद्धाविति न कस्यापि विमतिः । अनयोस्तु वाच्यत्वं तावन्न यौगपद्येन । असंभवात् । नापि क्रमेण । विरम्य व्यापाराभावात् ।

संघर्षोत्कर्षरिङ्गत्प्लवनकपिकुलोन्मूलितोत्तालशैल-

प्राग्भारैः सेतुबन्धो दशवदनशिरश्छेदनाय व्यधायि ।

पूर्वं तावत् त्वयासौ महति जलनिधौ सांप्रतं तत्र सेतुं

कं वा जेतुं नृसिंह क्षितिप रचयसि स्वैर्यशश्चन्द्रकान्तैः ॥

अत्र रावणवधाय वारिधौ सेतुस्त्वया बद्ध इत्येवंरूपेण वस्तुना त्वमेव राम इति रूपकं व्यज्यते ।

ततः स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलेषु वस्तुना वस्तुध्वनिमाह । एता इत्यादि । यत्र चन्द्रोऽपि तत्र स्फुरति न ताराः स्वयं स्फुरन्तुध्वनिमिति काका तासां कुतः स्फुरणमिति निषेधो व्यज्यत इत्याह । अत्रेति । नन्विह विधিনিषेधबोधयोरपि वाच्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य तयोः परस्परपरिहारात्मकत्वं तावदाह । विधিনিषेधादिति । ततः किमित्याशङ्क्य नानयोर्युगपत् क्रमाच्च न वाच्यत्वमित्याह । अनयोरित्यादिना । वस्तुनालंकारध्वनिमाह । संघर्षेत्यादि । संघर्षोत्कर्षः स्वर्धातिरेकः तेन रिङ्गत्प्लवनैः प्रवृत्तप्लवैः कपिकुलैरुन्मूलिता

१ परतां T. २ वार्त्तां विलुप्ता T., G. ३ कान्तौ D. ४ स्फुरन्तीति G. ५ यौगपद्ये त्वसंभ T. ६ संकर्षो T. ७ रिङ्गत्प्लवनैः T., G., C., M. ८ नावाच्यत्व K. ९ वस्त्वलंकार K.

पृथ्वीभारावतारं कृतवति भवतो दोष्णि हर्षेण दूतः

शेषेण प्रेषितोऽसौ निवसति भुजगः कोऽपि संवादहेतोः ।

क्रुध्यत्कालीकटाक्षद्युतिदलनकलाकेलिकारस्त्वदीये

पाणौ नायं कृपाणः शुभचरितनिधे श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्रापहुत्या सकलैरपि विपक्षैर्दुर्निरीक्ष्यस्त्वत्कौक्षेयक इति वस्तु
व्यज्यते ।

सेनारजोभिस्तव तिग्मभानु-

राच्छादितोऽसौ नरसिंह देव ।

विरोधिशुद्धान्तमृगोक्षणानां

वक्रेन्दुरासीन्मलिनप्रकाशः ॥

इहासंगत्यलंकारेण ध्वजिनीसमुद्भूतधूलीश्यामलितनभोमण्डला-
वलोकनसमकालमेव रिपुभूर्पालाः पलायन्त इत्यातिशयोक्तिरलं-
कारो व्यज्यते । उत समरपराङ्मुखत्वमभजन्त भूभुज इति कार्ये
प्रस्तुते रजःपुञ्जपिञ्जरितगगनतलनिर्भालानामितस्याप्रस्तुतस्य

उत्पादिता उत्ताला उन्नता ये शैलप्राग्भाराः शैलराशयस्तैरित्यर्थः । पृथ्वी-
स्यादि । संवाद एव हेतुस्तस्य तदर्थमित्यर्थः । “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति
षष्ठी । अत्रापहुत्येति । अजज्ञोऽयं न कृपाण इत्यारोप्यापह्नवरूपयेत्यर्थः ।
कुशौ भवः कौक्षेयकोऽसिः । “कुलकुक्षिमीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु” इति शेषिको
उक्तप्रस्थयः । सेनेति । अत्र भानौ रजश्छादनं वक्रेन्दोर्मालिन्यमिति कार्यकारण-
योभिन्नदेशत्वरूपोऽयमसंगत्यलंकारो वाच्यः । तेन बहवोऽलंकारा व्यज्यन्त इत्याह ।
इहासंगत्यलंकारैरेणेति । अतिशयोक्तिरिति पलायनावलोकनयोः समकालमे-
वेत्येककालत्वोक्त्या कार्यकारणपौर्वापर्यविध्वंसनरूपयेत्यर्थः । उतेति । अयवेत्यर्थः ।

१ दोषेण D. २ प्रेरितो G. ३ क्रुध्यन् D. ४ रीक्षस्ते कृपाणं T., G., C., M.
५ प्रभावः M. ६ अत्रां C. ७ धूलिं T., M. ८ भूपाः T. ९ भूपत्य G., C., M.
१० विभावनां D. ११ त्यादि K. १२ कारेणेत्यादिना K.

सेनाबाहुल्यरूपस्य कारणस्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । उतस्वि-
द्विषादाद्यनुभावत्वेनोपनिबद्धाद्विरोधिवधूवदनमालिन्यलक्षणात्
कार्यात् प्रस्तुताज्झटिति रिपुसुभटरणापसरणादिरूपस्य कारणस्य
प्रस्तुतस्यैव प्रतीतेः पर्यायोक्तम् । एषूदाहरणेषु स्वतःसंभविनोऽ-
र्थस्य व्यञ्जकत्वम् ॥

सुराङ्गनाभ्यो मलये त्वदीयं
श्रुत्वा यशो वीर नृसिंह देवं ।
जिह्वाञ्चलान्युल्ललयन्ति दुग्ध-
मृणाललोभादुभयेऽपि नागाः ॥

अत्र रसनाञ्चलोल्लोलनरूपेण वस्तुना विशिष्टचैतन्यशून्याना-
मपि चमत्कारं करोति यशस्त्वदीयमिति वस्तु व्यज्यते ।

वियोगिनो विभ्यति वैरिबीरैः
कौतूहलीमश्रुवते चकोराः ।
त्वत्कीर्त्तिमालोक्य कलिङ्गनाथ
विजृम्भमाणां बहुलेऽपि पक्षे ॥

निर्भालनमीक्षणम् । निर्भालयत ईक्षत इति भट्टमल्लः । अप्रस्तुतप्रशंसेति ।
कारणकथनात् कार्यावगमरूपेत्यर्थः । प्रस्तुतकार्योक्त्या प्रस्तुतस्यैव कारणस्य
गम्यत्वे पर्यायोक्तम् ॥

अथ कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलानाह । सुराङ्गनाभ्य इति । दुग्धं क्षीरम् ।
उभयेऽपि नागाः सर्पा गजाश्च । अत्र वस्तुना वस्तुध्वनिमुद्गावयति । अत्रेति ।
अर्भं नागानां यशसि दुग्धमृणालभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलंकारः । तेन यशसो दुग्ध-
मृणालौपम्यं गम्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिर्भस्ति तथापि व्युत्क्रम इति नोद्गा-
हितः । वियोगिन इत्यादि । कुनूलमेव कौतूहली । चातुर्वर्ण्यादिस्वात्

१ 'निबद्धविरोधि' D. २ भूप D. ३ 'भूपाः G., C., M. ४ कौतूहलं संदधते T.,
G., C.; कुनूलं संदधते M. ५ बहुलेऽथ G. ६ निहालन° K. ७ निहालयत K.
८ 'त्यादि K. ९ K. omits अत्र. १० 'भूनिरस्ति D.

अत्र वस्तुना भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते ।

उद्गीयमानमनिशं सुरसुन्दरीभि-

र्दानं निशम्य भवतो नरसिंह भूप ।

म्लानेषु निर्जरतरोर्नवपल्लवेषु

शच्या तवैव यशसा विहितोऽवतंसः ॥

अत्र परिणामेन निरतिशयं तत्र वितरणमिति वस्तु व्यज्यते ।

पृथ्वी पूर्वापरगिरिघनोत्तुङ्गवक्षोजनम्रा

भूषा बाहोरजनि भवतः श्रीर्नृसिंह क्षितीन्द्र ।

बाहुश्चास्याः सुरगजकरस्थूलदीर्घः समग्रां

कार्न्ति पुष्पात्यघटघटनाचातुरीयं विधातुः ॥

अत्रान्योन्यालंकारेणोपमेयोपमान्यज्यते । एषु कविप्रौढोक्तिमौत्र-
निष्पन्नशरीरस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम् ॥

स्वार्थे व्यञ्जप्रत्ययः । “शिर्गौरादिभ्यश्च” इति ङीष् । अत्र वस्तुनेति ।
वियोगिनां चकोराणां च कीर्त्तिलोकनहेतुकमयकतूहलमासिरूपेणेत्यर्थः । तस्य
यशसि चन्त्रिकाभ्रान्तिनिबन्धनत्वाद्भ्रान्तिमदलंकारव्यञ्जकत्वमित्यर्थः । उद्गीय-
मानमित्यादि । अत्र यशसावतंसं विहितमिति यशस्यारोप्यमाणस्यावतंसस्य
स्वताशास्त्रेण प्रसाधकत्वसाधकत्वेन तदुपकारकत्वात् परिणामः । पृथ्वीत्यादि ।
न घटत इत्यघटो दुर्घटः । पञ्चाद्यजन्तेन नञ्समासः । तस्य घटना । अत्र
पृथ्वीबाहोरन्योन्यद्योभाजनकत्वादन्योन्यालंकारः । ‘तदन्योन्यं मियो यन्नोत्पा-
द्योत्पादकता भवेत् । तेनानद्योरन्योन्यमेकैकस्यैव क्रमेणोपमानोपमेयकपतारूपो
पमेयोपमालंकारो व्यज्यते । ‘पर्यायेण द्वयोस्तास्मिन्नुपमेयोपमानता’ इति ॥

१ भिः श्रुत्वा यशस्तु भव° T. २ तचितो° G., C., M. ३ हे नृसिंह M. ४ G. drops
मात्र. ५ D. drops शरीर. ६ यशसां घटं तत्र K. ७ कारकत्वेन K.

कस्त्वं मद्र घनेचरः कथय नः कुञ्जं कर्मप्युद्धट-
 ध्वान्तं साध्वसमीदृशं तव कुतो जातं कलिङ्गेश्वरात् ।
 गीतैस्तस्य यशोभिरस्ततमसः कुञ्जास्ततः किं मया
 कार्यं मा भव कातरः स हि सदा जागर्ति वीरव्रते ॥

अत्र वस्तुना वाक्यार्थरूपेण भीतं पलायितमरण्यवासिनं हन्ति
 किं भवन्तमिति नरसिंहनरपतिविषयमनवरतक्षत्रधर्माचरणप्रवृण-
 त्वरूपं वस्तु व्यज्यते ।

युक्ता विपक्षेषु कृपा न कर्तु-
 मेते विकुर्वन्ति हि कार्यकाले ।
 इत्याहवे वीक्ष्य कलिङ्गनाथं
 नाथन्त्यमी प्राञ्जलयः सपत्नाः ॥

अत्र वस्तुना तद्वृषणावसरे न वयं शत्रव इति ध्वन्यते । निषेध

अथ वाक्यगतानेव कविनिबद्धार्थशक्तिमूलांश्चतुरोऽपि भेदानाह । कस्त्वमित्यादि ।
 इहाष्टप्रभोत्तरवाक्यानि । वीरव्रतमपरावृत्तहननं तत्र जागर्ति ततो न प्रमाद्यति ।
 अतस्त्वामेष न हन्तीति भावः । अत्र व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वे विविनक्ति । अत्र वस्तु-
 नेति । वाक्यार्थेनेति । वीरव्रतजागरणरूपेणेत्यर्थः । हन्ति किं न हन्त्येव ।
 'न भीतं न पलायितम्' इति निषेधावितिभावः । क्षात्रधर्मो धर्मविजयित्वम् ।
 वस्तुनालंकारध्वनिमाह । युक्तेत्यादि । आहवे सपत्नाः कलिङ्गनाथं वीक्ष्य स्वामिन्
 विपक्षेषु कृपा न युक्ता हि यस्मात् ते कार्यकाले विकुर्वन्त्यपकुर्वन्तीति नाथन्ति
 याचन्त इत्यन्वयार्थः । अत्र केन वस्तुना कोऽलंकारो व्यज्यत इत्याकाङ्क्षाया-
 नाह । अत्र वस्तुनेति । शत्रवो नानुकम्प्या इति याञ्चारूपवाक्यार्थेनेत्यर्थः ।
 वृषणावसरे एते विकुर्वन्तीति शत्रुवृषणसमय इत्यर्थः । तेन स्वयमेव स्ववृषणावो-

१ किमप्युं T. २ वाक्यात्मरूपेण G. ३ D, drops प्रवण. ४ च D. ५ इति
 .तः K.

एषायमिति किं हृदयम् । न हि न हि । स्वयं शत्रुभिरेव शत्रुत्वनिषेधस्य कृतत्वात् । ततश्च एष निषेधो बाधितः शत्रूणां निर्विकारत्वसततहितकारित्वादिविशेषं व्यनक्तीत्युक्तविषय आक्षेपो व्यज्यते ।

प्रागासीन्मकरन्दपिच्छिलतले पद्मस्य गर्भे ततः

शौरेः कौस्तुभकान्तिपूरसुभगाभोगे भुजाभ्यन्तरे ।

आवासस्तव लक्ष्मि संप्रति पुनर्निर्व्याजमूर्च्छत्कृपा-

स्रोतःशीतलिते नृसिंहवसुधानाथस्य नेत्राञ्चले ॥

अत्र पर्यायालंकारेणोन्नतपदप्राप्तिकृतार्थीकृतात्मनो लक्ष्म्याः कलिङ्गेश्वरं प्रति प्रेमातिशयरूपं वस्तु व्यज्यते ।

गाथास्मिन् शत्रुनिषेधप्रतीतिराक्षेपालंकारो व्यङ्ग्य इत्यर्थः । गृहाभिसन्धिः परः पृच्छति । निषेध एवेति । मुख्यनिषेध एव किमिष्यर्थः । एवकारो निषेधाभासव्यावृत्त्यर्थः । निषेधस्य मुख्यत्वे तदाभासात्मक आक्षेपो न संभवतीति भावः । ज्ञातपराभिसंधिरुत्तरमाह । न हीति । न मुख्योऽयं निषेध इत्यर्थः । अमुख्यत्वे हेतुमाह । स्वयमिति । अप्राप्तुष्णत्ववत् प्रमाणसिद्धत्वेव शत्रुत्वनिषेधादित्यर्थः । ततः किमत आह । ततश्चेति । ततश्चोष्णत्वनिषेधवशाभास इत्यर्थः । निषेधाभासस्य फलमाह । शत्रूणामिति । निर्विकारत्वमेते विकुर्षन्तीत्युक्तवोषरहितत्वम् । कलितमाह । इतीति । न शत्रवो वयमिति शत्रुत्वानुवादेन निषेधाहुक्तविषय आक्षेप इत्यर्थः । उक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा प्रकृतस्य निषेधाभास आक्षेप इत्युक्तम् । अलंकारेण वस्तुधरनिमाह । प्रागिति । व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यके विविचक्ति । अत्रेति । पर्यायालंकारेणेति । क्रमेणैकस्यानेकाधारवृत्तिरूपेणेत्यर्थः ।

१ 'निर्विकारित्वान् तदहित' T. ; 'निर्विकारत्वात् तदहित' C., M. २ 'पिच्छिलदले D.; 'पिच्छरतले M. ३ 'पुञ्ज' G. ४ 'निषेधवदेन' D. ५ 'निर्विकारित्व' D. ६ D. drops इत्यर्थः • प्रागिन्यादि K, < व्यङ्ग्यव्यङ्ग्ये D.

का त्वं भीरु बधूः प्रसूनधनुषः किं कर्तुंभागाः पुनः
 स्नातुं कुत्र मुने निसर्गविमले मन्दाकिनीस्रोतसि ।
 मा गास्तत्र नृसिंहपार्थिवकरश्लाघासमाकर्णन-
 म्लानस्वस्तरुशीर्णपर्णपटलीपतैः कषायं पयः ॥

अत्रातिशयोक्त्यानिर्तरसाधारणं नृसिंहभूपतिवितरणमिति व्य-
 तिरेको व्यज्यते । एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढाकिमात्रनिष्पन्नशरीर-
 स्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम् ॥

यद्यपि शब्दार्थयोः प्रत्येकं व्यञ्जकत्वमुक्तं तथापि यत्र शब्दस्य
 व्यञ्जकत्वं तत्रार्थस्यापि सहकारित्वम् । यत्र पुनरर्थस्य व्यञ्जकत्वं
 तत्र शब्दस्य ॥

अलंकारेणालंकारध्वनिमाह । का त्वमित्यादि । अत्र कस्यचित् मुनेः कामस्य
 बभ्राश्च प्रभोत्तरवाक्यानि पूर्वार्धे षट् । तत्र स्नातुं कुत्रेति चागमनक्रियानुषङ्गात्
 पृथग्वाक्यद्वयम् । कषायं गन्धदूषितमित्यर्थः । अत्रातिशयोक्त्येति । मन्दा-
 किनीपयसोऽपि विशिष्टदुर्गन्धासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरसंबन्धे संबन्धरूपयेत्यर्थः ।
 व्यतिरेक इति । उपमानात् कल्पतरोरुपमेयस्य राज्ञ आधिक्यादाधिक्यवर्णन-
 रूप इत्यर्थः ।

ननु शब्दस्य व्यञ्जकत्वेऽर्थस्य वैयर्थ्यं तथार्थस्य व्यञ्जकत्वेऽपि शब्दस्येत्या-
 दाहक्याह । यद्यपीति । शब्दस्यङ्ग्येति शेषः । सर्वत्र शब्दार्थयोरन्यतरस्य
 प्राधान्यमन्यस्य तत्सहकारित्वं न तु वैयर्थ्यमित्यर्थः । उक्ता वाक्यगताः ॥

१ °जीर्णं T. २ °पुञ्जैः D. ३ नेतरं D. ४ G., C. and M. have the
 following before यद्यपि—अथेदानीं मध्यकाव्यं निरूप्यते । अशूढमपरस्याङ्गं वाच्य-
 सिद्धयङ्गमस्फुटम् । संहिन्धतुल्यप्राधान्ये काङ्क्षक्षिप्तमसुन्दरम् ॥ यद्यपि ध्वननं नाम
 शब्दव्यापारः and D. has the following :- यद्यपि ध्वननं नाम शब्दव्यापारः ।

प्रबन्धप्रकाश्यत्वेन यथा श्रीमहाभारते गृध्रगोमायुसंवादे

‘अलं स्थित्वा इमशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले ।

कङ्कालबहले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे ॥

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥’

अत्र बन्धुषु निवृत्तेषु ममोपभोगाय भवत्वयं शव इति दिवा-
चलोकिनो गृध्रस्य गोमायुवञ्चनाभिलाषरूपं वस्तु वस्तुनैव प्रब-
न्धेन व्यंज्यते ।

‘आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतम् ।

बहुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णामं बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात् कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥’

अत्रापि रात्रौ ममैवायमुपभोगाय संपत्स्यत इति पुरुषव्यावर्त्त-
नपरस्य गोमायोर्गृध्रप्रतारणाभिप्रायरूपं वस्तु वस्तुनैव प्रबन्धेन
द्योत्यते । एवमपरेऽप्यर्थशक्तिभूलस्य ध्वनेरेकादशप्रबन्धप्रकाश्य-
भेदाः प्रबन्धान्तरेषु द्रष्टव्याः ॥

अथ प्रबन्धगतार्थशक्तिमूलानपि वक्तुमाह । प्रबन्धेति । तत्रापि स्वतःसिद्धार्थ-
शक्तिमूलेषु वस्तुना वस्तुध्वनिमाह । अलंमिति । वस्तुनैवेति । प्रबन्धार्थरूपेने-
त्यर्थः । भवान्तरीणि त्वेकादशापि प्रबन्धगतानि स्वयमूह्यानि । विस्तरभवाप्तोवा-
हियन्त इत्याह । एवमपरेऽपीति ॥

१ D. omits श्री. २ भवत्यर्थे D. ३ G. drops वस्तु. ४ अनैव वस्तुना T. ५ द्योत्यते
T., G., C., M. ६ ममाय° T.; वयमेव ममोपभोगाय G. ७ उपयोगाय D. ८ G.
drops वस्तु. ९ मूलध्वने° D. १० G. drops प्रबन्धान्तरेषु. ११ विन्ध. रेना K.
१२ न्तराप्येकादशा° K.

उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्तु वाक्यं एव संभवति ।

यथा

सञ्चक्रनन्दकः श्रीमान् महात्यागदयान्वितः ।

महानुभावः केन त्वं नरसिंह न सेव्यसे ॥

अत्र नरसिंह इव नरसिंह इति वाक्येनोपमालंकारो व्यज्यते ।
अत्र सञ्चक्रादौ शब्दशक्तिमूलत्वं महानुभाव इत्यादावर्थशक्ति-
मूलत्वम् । एषां ध्वनिभेदानामक्राङ्गिभावेन संदेहेनैकव्यञ्जकानुप्र-
वेशेन च संकरस्त्रिविधो भवति संसृष्टिस्त्वेकविधैव ॥

इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाम्न्य-
लंकारशास्त्रे ध्वनिभेदनिरूपणं नाम तृतीय उन्मेषः ॥

अधोभयशक्तिमूलध्वनेः स्वरूपमुदाहरणं चाह । उभयेत्यादि । ययोर्भाष्यां
शब्दार्थशक्तिभ्यामेकोऽर्थो व्यज्यते स उभयशक्तिमूलानुरणनव्यङ्ग्याख्यो ध्वनिरि-
त्यर्थः । स च वाक्यगत एव न पदगतः प्रबन्धगतो वा । असंभवादिस्वर्थः ।
सञ्चक्रेति । हे नरसिंह नरसिंहभूप सञ्चक्रस्य सांप्रजनमण्डलस्य नन्दक आनन्दकरः ।
मह उत्सवः त्यागो वितरणं दया कृपा साभिरन्वितः । महानुभावः मनसोऽनुभावः
शास्त्रशक्तिर्यस्य स त्वं केन न सेव्यसे । राज्ञामपि सेव्य इति वाच्योऽर्थः । व्यङ्ग्यस्तु
हे नरसिंह भगवन् नृसिंहावतार सैती चक्रं सुदर्शनं नन्दकः नन्दकनामा खड्गः ते
यस्य सः । श्रीर्मा तथा समेतः । महानुभावोऽचिन्त्यमहिमा त्वं केन न सेव्यसे सर्व-
लोकाराधोऽसीत्स्वर्थः । वाक्यास्यासंगतार्थत्वं परिहरति । अत्र नरसिंह इवेति
भौर्पैर्म्यपर्यवसितार्थव्यञ्जकत्वात्सासंगतार्थत्वमित्थर्थः । संकरसंसृष्टिप्रयुक्तावान्तर-
भेदास्तु मन्यानन्तरे ब्रह्मव्या इत्याद्येनाह । एषामिति ॥

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमद्दोषाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचि-
तायामेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां ध्वनिभेदनिरूपणं नाम तृतीय उन्मेषः ॥

१ पदेनो T. २ महानुभावादावर्थं T. ३ इत्येकावल्यां D. ४ अयं च D. ५ सुजनं K.
६ महान् जनागोचरो D. ७ सञ्चक्रं सुदर्शनं नन्दकः खड्गश्च D. ८ श्रीमात् मासमेतः D.
९ सर्वलोकस्यापीत्यर्थः D. १० उपमापर्यवसितं D. ११ इत्येकावलीं D. १२ K. omits
ध्वनिभेदनिरूपणं. १३ तृतीयोन्मेषः D.

अथ सतुर्थ उन्मेषः ।

तरुणीकुचमण्डलमिव गूढं यस्माच्चमत्कुरुते ।
वाच्यप्रयमानमस्माद् व्यङ्ग्यमगूढं गुणीभूतम् ॥१॥

यथा

गण्डैरस्थिरपत्रखेण्डुरचनैः कर्णैरतालीदलै-
रङ्गैरच्छुरिताङ्गरागपरुषैर्नैर्दत्ताञ्जनैः ।
वक्षोजैरजुपात्तमौक्तिकसरैः शंसन्ति ते पौरुषं
निःसीमं नरसिंह देव भुवने प्रत्याधिवामभुवः ॥

उक्ता उक्तमकाव्यस्य ध्वनेर्भेदा अथ मध्यमकाव्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदा
उच्यन्ते । ते चाष्टावगूढादयः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे ।

‘अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्धयङ्गमस्फुटम् ।

संविद्यतुल्यप्राधान्यं काकाक्षितमसुन्दरम् ॥

व्यङ्ग्यमेव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।’ इति ।

तत्रायं निरूपयति । तरुणीति । सर्वमभ्यर्हितव्यङ्ग्यं प्रच्छादनमपेक्षत इति
न्यायेन व्यङ्ग्यमङ्गनास्तनमण्डलवद्गूढमेव प्रियं सच्चमत्कुरुतेतरामिति गूढमेव प्रधानं
ध्वनिरिति च व्यपदिश्यते । अगूढं तु प्रसिद्धत्वाद्वाच्यवत् प्रकाशमानतया न
तथा चमत्करोतीति गुणीभूतमित्यर्थः । के पुनरिमे गूढत्वागूढत्वे । उच्येते । ईह
व्यङ्ग्यस्य द्रुतविलम्बितमध्यभेदेन भेदा प्रतीतिः । तत्र यद् द्रुतं प्रतीयते तद्गूढं
यद्विलम्बितं तदस्फुटं यन्मध्यं तद्गूढमिति विवेकः । उदाहरति । गण्डैरिति । पौरुषं
शंसन्ति ज्ञापयन्तीत्यर्थः । संसिधार्थस्य कथनस्यासंभवात् तत्कार्यं ज्ञापनमात्रं

१ °भङ्ग° C., G., M. २ °रनासाञ्जनैः D. ३ गुणीभूतं D. ४ प्रधान° K. ५ D.
drops च. ६ K. drops इह. ७ °स्त्रियादि K. ८ °धातर्थकथन° D.

अत्र शंसनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यातिप्रसिद्धत्वाद्गूढत्वम् ॥

वाच्यस्य रसादेर्वा वाक्यार्थस्यापरस्य यत्राङ्गम् ।

व्यङ्ग्यं भवति तदेतत्तज्ज्ञैरपराङ्गमाख्यातम् ॥२॥

यत्रानुरणनरूपं व्यङ्ग्यं वाक्यार्थीभूतस्य वाच्यस्यापरस्याङ्गं
तादृशस्य रसादेरपरस्यापरं रसादि वाङ्गम् ।

क्रमेण यथा

तत्तद्वीर नृसिंह भूप भवतो दानापदानं मुहुः

श्रुत्वा सिद्धपुरन्धिगीतेरचनाशिल्पेषु कल्पद्रुमः ।

नाश्लिष्टो लतया न पल्लवपुटैः पुष्पाति रागोद्गमं

पुष्पैर्नोद्गिरति स्मितं मधुकरध्वानैर्न चाभाषते ॥

लक्ष्यते तेन प्रत्यर्थित्वं व्यङ्ग्यते । एवं स्थिते सत्याह । अत्र शंसनस्येति । शंसन-
व्यङ्ग्यस्य प्रत्यर्थिपररूपस्येत्यर्थः । तस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं अहङ्कशामूलत्वात् ।
तस्य प्रसिद्धया प्रयोगप्राप्त्यर्थेण वाच्यमानतया ह्युत्तप्रतीतेरगूढमित्यर्थः ॥

अपराङ्गाख्यं द्वितीयभेदमाह । वाच्यस्येति । अपराङ्गमित्यत्रापरशब्देनाङ्ग-
भिधीयते । स चेह वाक्यार्थीभूतो रसादेरन्यो वाच्यो रसादेरिवा तयाभूत इति द्विविधः ।
अङ्गं च व्यङ्ग्यत्वं द्विविधमनुरणनरूपं रसादिषु तयोस्ताभ्यामङ्गिभ्यां यथा-
संख्यं संबन्धे द्विविधमपराङ्गमिति संमहार्यं व्याचष्टे । यत्रेति । तादृशस्य
वाक्यार्थीभूतस्येत्यर्थः । तत्राद्यभेदोपाहरणं तैस्तदिति । शानापदानं शानाङ्गुतम् ।
गीतरचनाशिल्पेषु गीतप्रबन्धनिर्माणे इत्यर्थः । व्यङ्ग्यं तावन्न संभाषयति ।

१ वाच्यस्य च रसादे° D. २ ° परस्य यत्राङ्गं C., G., M. ३ बहु T. ४ ° गीति° D.
५ प्रसिद्धत्वात् K. ६ अपराङ्गस्यद्वि° K. ७ वाक्यार्थीभूतरसादे° D. ८ तादृशस्य च K.
९ तत्तद्विन्यादि K.

अत्र समासोक्तिस्तावदलंकारः । तत्र च प्रतीयमानेनानुगतस्य वाच्यस्य प्राधान्येनाङ्गित्वम् । आरोपितनायिकानायकमिथुनधर्म-योर्लंताकल्पद्रमयोरेव वाक्यार्थत्वात् ।

यथा वा

नरसिंह देव नै वयं कवयो नास्माकमीदृशो धर्मः ।

एष वचसां विलासः केवलमुपहारकुसुमतां व्रजतु ॥

अत्रोक्तस्य कवित्वरूपस्य वस्तुनो निषेधः कृतः सन्नत्र राजनि सर्वेषामपि गुणानां विद्यमानत्वात्तदधिकगुणारोपणासंभवाभिर-तिशयनरसिंहनरपतिगुणानुवादमात्रपर्यवसायि काव्यमिदमिति कमपि विशेषमभिव्यनक्ति । स च वाच्यस्यैवोपस्फुरत इति वाच्या-ङ्गमेवैतत् ॥

अत्रेति । प्रस्तुतविशेषणसाम्यात्प्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिस्ततोऽस्ति व्यङ्ग्य-मिति भावः । तर्ह्यपराङ्गत्वं व्यनक्ति । तत्र च्चेति । नायकमिथुनरूपस्य प्रती-यमानस्य वाक्यार्थीभूतलंताकल्पद्रुमवाच्यरथोपस्कारकत्वात् तदङ्गत्वमित्यर्थः । मिथु-नधर्म आश्लिष्टत्वादिः । अन्वयोदाहरणान्तरमेव । नरसिंहेति । अत्राङ्गाङ्गिनौ विवियनक्ति । अत्रोक्तस्येति । एतेनोक्तवस्तुविषय भाषेपालंकारभेदोऽयमित्युक्तम् । अधिकगुणारोपणासंभवात् अशेषगुणाधारे तस्मिन्नारोपितगुणवर्णमात्मकस्य कवि-त्ववाक्यार्थत्वासंभवादित्यर्थः । इत्येवंकथं विशेषमित्यन्वयः । स च विशेषो वाच्यस्य पूर्वोक्तनिषेधाभासरूपस्येत्यर्थः । वाक्यार्थीभूतत्वेति शेषः । तदुपस्का-रकत्वेन तच्छेषान्तदङ्गमित्यर्थः ॥

१ 'मानेनानुगत' C., G., M. २ प्राधान्येन व्यङ्ग्यत्वं C., M. ३ कवयो न वयं D.
४ विद्यमानतया तद' C., G., M.; विद्यमानतया तद' T. ५ 'नृपति' G. ६ अस्या-
पराङ्ग' K. ७ D. drops आह. ८ 'गुणाकारे K. ९ इत्येवंरूपविशेष' D.

यथा वा

ब्रूमः किं पद्मनाभं वसति यदुदरे विश्वमेतत् समस्तं

किं वा नागाधिराजं स्वपिति सुखमसौ यत्र लक्ष्म्या समेतः।

किं वा चन्द्रार्धचूडं यदुपरि भजते सोऽपि हारस्य लक्ष्मी-

माधत्ते सोऽपि चित्ते तव वसतिर्हचिं गाङ्गवंशावन्स ॥

अत्र प्रभुविषयस्य रतिभावस्याङ्गमद्भुतः।

स्तोतव्यस्तिग्मरोचिस्त्रिभुवनभवनप्राङ्गणं लङ्घते य-

श्चक्षुर्यस्यायमासीत् स भवति जगति श्लाघनीयो मुकुन्दः।

देवः सोऽप्येष यस्याः कलयति कुचयोश्चुचुकाद्वैतलक्ष्मीं

लक्ष्मीं श्रीमन्नृसिंह क्षितिप रमयते तामपि त्वत्कटाक्षः ॥

अत्र तिग्मरोचिःप्रभृतिविषयो रत्याख्यो भावः प्रभुविषयस्य
रतिभावस्याङ्गम् ।

त्वत्प्रत्यर्धिवसुन्धरेशरमणीः संभ्रासतः सत्वरं

यान्तीर्षीर बिलुण्ठितुं सरभसा याताः किराता वने ।

तिष्ठन्ति स्तिमिताः प्ररूढपुलकास्ते विस्मितोपक्रमा-

स्तासामुत्तरलैः स्तनैरतितरां लोलैरपाङ्गैरपि ॥

अथ रसाद्यपराङ्गनदविधं च क्रमेणोदाहर्तुमाह । यथा खेत्वादि । तत्र रसमप-
राङ्गमुदाहरति । ब्रूम इत्यादि । वसतिर्हचिं निवासेच्छाम् । अभाङ्गाङ्गिनौ विविनक्ति ।
अत्रेति । अद्भुतवस्तुदर्शनेत्योऽद्भुतरसोऽङ्गमित्यर्थः । यद्यपीह रसभावादीनामष्टाना-
मप्यभिप्रायेण मिथोऽङ्गाङ्गिभावो भवति तथापि चाट्टुषु कविभावस्यैव प्रायशः प्राधा-

१ 'मादत्ते T. २ सत्पसं याताः C., G., M. ३ विस्मृतोपक्रमां C., M. ४ लोलैः
कटाक्षैरपि G., M. (M. notices अपाङ्गैरपि also, 'रपाङ्गैरिति वा'). ५ 'दर्शनेऽद्भुत-
रसो' K.

अत्र रसाभासः प्रभुविषयस्य रतिभावस्याङ्गम् ।

त्वयि लोचनगोचरं गते

सफलं जन्म नृसिंह भूपते ।

अजनिष्ट ममेति सादरं

युधि विज्ञापयति द्विषां गणः ॥

अत्र भावाभासः प्रभुविषयस्य रतिभावस्याङ्गम् ।

नृसिंह भवतो दानं निशम्य निभृतेक्षणाः ।

विहस्तहस्ताः कान्तारेष्वासते राजकुञ्जराः ॥

अत्र मदाख्यस्य भावस्य शान्तिरङ्गं प्रभुविषयस्य रतिभावस्य ।

समालोक्यालेख्यस्थितमपि मृगाक्षयः फणभृतं

प्रकल्पन्ते धैर्यं त्वदरितैरुणीनां त्वनुपमम् ।

यदेतास्त्वद्भाट्यामधिरजनि यान्त्यः फणभृतां

फणारत्नं हस्तैः पिबधति दृढं वीर विपिने ॥

न्यात् तस्यैव सर्वत्राङ्गित्वं निबद्धमित्यनुसंधेयम् । अत्र रसाभास इति । अनौ-
चित्यप्रवृत्तत्वादिनि भावः । त्वयित्यादि । अत्र चरणादिनां द्विषां नरसिंहैर्दृष्टानो-
त्यहर्षस्त्वयीत्यादिना वागारम्भेण व्यज्यते । स च न वीरधर्म इत्यनौचित्यप्रवृत्तत्वा-
देव भावाभासः पूर्ववदङ्गमित्याह । अत्र भावाभास इति । नृसिंहेत्यादि । दानं
सङ्घटनं मरम् । राजान एव कुञ्जरा इति रूपकसमासः । शान्तिरङ्गत्वात् । निभृतेक्षणा
निश्चलाभाः । विहस्तहस्ता विहस्ताभिन्तानिर्वैदाभ्यामिति भावः । एतेन मरुत्वो व्य-

१ सादरमिति G. २ विव्रस्तं D. ३ तैरुणीनामनुपमम् D. ४ फणभृतः C., M.
५ दित्यर्थः K. ६ दशानोग्यो हर्षः K.

इह रिपुभूपालभामिनीभयरूपस्य भावस्योदयो नरसिंहनरपति-
विषयस्य रतिभावस्याङ्गम् ।

एकाभूत् कुसुमायुधेषुधिरिष प्रव्यक्तपुङ्गावलि-
जैतुं मङ्गलपालिकेव पुलकैरन्या कपोलस्थली ।
लोलाक्षीं क्षणमात्रभावि विरहहृष्टेशासहां पश्यतो
द्रागाकर्णयतश्च वीर भवतः प्रौढीहवाडम्बरम् ॥

अत्र लोलाक्षीप्रेमसमरौत्सुक्ययोः संधिः प्रभुविषयस्य रतिभा-
वस्याङ्गतया स्थितः ।

सौभाग्यं तस्य चित्रं तदधि चपलता कापि मद्भीरलक्ष्म्याः
पश्यत्सु श्लाघते या रणभुवि नृपतिष्वद्भुतं तद्भुजाय ।
धिग्धातुः प्रातिकूल्यं मयि बलमतुलं तस्य कस्य ब्रवीमी-
त्याचक्षाणो विरोधी श्रयति गिरिवनं धीनृसिंह क्षितिन्द्र ॥

उच्यते । स च पूर्ववदङ्गमित्यर्थः । यान्थो धावन्त्यः । भावसंधिमाह । एकेति । एका
भवतः कपोलस्थलीस्वन्वयः । मङ्गलपालिका मङ्गलार्थमङ्कुरपाषाणम् । इयोस्तुल्यबलयो-
र्विरुद्धयोर्भावयोः समावेशः संधिः । बहूनां पूर्वपूर्वोपमर्देन समावेशः शक्यता । रत्नं
चाह । सौभाग्यमिति । सौभाग्यं सौन्दर्यं चित्रमद्भुतं तत्तस्मादधिचपलताधि-
कचार्षलम् । नृपतिषु पश्यत्सु पश्यतो नृपतीननादृत्येत्यर्थः । “बही चानादरे”
इति चकारात् सप्तमी । भुजाय श्लाघते भुजमभिलषतीत्यर्थः । “श्लाघद्भुङ्—”

१ नृसिंहं G. २ प्राग्व्यक्तं D. ३ माङ्गलं T. ४ नृपतिष्वेकतस्तद्भुजायाम् D.
५ तद्भुजायाः G. ६ न्येवं शंसत् D. ७ पक्षेत्यादि K. ८ मालिका D. ९ मिन्यादि
K. १० चापत्यम् K.

अत्र स्मृतितिवेदमतेचिन्तानां शबलता पूर्ववद्द्रुम् । एत एव
रसघदादयोऽलंकाराः ॥

वाच्यस्य सिद्धिहेतुं कृतिनः कथयन्ति वाच्य-
सिद्धयङ्गम् ।

पत्रावलीकवलनान्यरिभूमिपाल-

लीलावतीस्तनतटेऽवलमादधाना ।

गङ्गातरङ्गधवलानि यशःपयांसि

दुग्धे धरातिलक वीर तवासिधेनुः ॥

इत्यादिना संप्रदानस्वाचतुर्थी । अत्रेति । रणात् पलायमानस्य शत्रोरिमे स्मृत्या-
त्यन्तस्वारो भावाः क्रमात् सौभाग्यभुञ्जश्लार्थेनरिषनिन्दाबलप्रदांसावाक्येषु व्यञ्जयन्ते
तेषां शबलता पूर्ववत् कविभावस्याङ्गमित्यर्थः । नन्वेवं रसादीनां प्राधान्ये ध्वनित्व-
मप्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवं च सति रसवशात्कलंकाराणां कोऽवकाश इत्या-
द्यङ्ग्याह । एवं चेति । गुणीभूता एवेत्यर्थः । तथा च सर्वस्वकारः सूच-
यां चकार । 'रसभावतशाभासभावप्रशमानां निबन्धे रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितानि
भावोदयभावसंधिभावशबलताश्च पृथगलंकाराः' इति । रसस्याङ्गत्वेन निबन्धे रस-
वान् । भावस्याङ्गत्वे प्रयोऽलंकारः । तदाभासत्वे ऊर्जस्वी । भावप्रशमनस्याङ्गत्वे समा-
हितम् । भावोदयादीनां तथा निबन्धने तु तन्नामकाश्रयः पृथगलंकारा इति सूत्रार्थः ॥
० नृतीयं भेवं लक्षयति । वाच्यस्येति । यद्विना वाच्यं न सिध्यति तद्वाच्यसि-
द्धयङ्गमित्यर्थः । अत एवार्थस्य इत्येवतादिवत् करणशरीरनिर्वर्तकतया संनि-
पत्योपकारकाङ्गत्व वाच्योपस्कारमाचकारितया प्रयाजादिवशात्तुपकारकात्पराङ्गा-
श्लेषः । पत्रावलीत्यादि । पत्रावलीकवलनानि मकरिकापर्णलुण्ठनानि पर्णपुञ्ज-
भंसनकानि च स्तनतटेर्धुं गिरिप्रस्थेभ्यति च प्रतीयते । अर्थादधाना कुर्वाणा ।

१ T. drops मति. २ हि T. ३ आपनदं D. ४ K. omits ननु. ५ इति च
D. ६ प्रशमाङ्गत्वे D. ७ निबन्धेन D. ८ पत्रलाञ्छनानि D. ९ प्रसनानि D.
१० K. omits च. ११ D. inserts च after तटेषु. १२ आददाना K.

अत्रासिधेनोर्धेनुत्वं व्यङ्ग्यं यशसः क्षीरत्वरूपकलक्षणस्य
वाच्यस्य सिद्धिमादधाति ।

यथा वा

धाराविषं त्वदसिकालभुजङ्गमस्य
दृष्ट्वा सुदुःसहतरं समरे नरेन्द्राः ।
मूर्च्छां भजन्ति नरसिंह वसुन्धरेश
किं चोद्ब्रह्मन्ति वपुराभितवर्णभेदम् ॥

पयांसि क्षीराणि । असिधेनुःछुरिका । 'छुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः ।
लक्षणार्थमत्र दर्शयति । उन्मेषेति । वाच्यव्यङ्ग्ययोरसिधेनुधेनोरभेदाध्यवसानादिति
भावः । विषयविशेषे किञ्चिन् मीमांसितुमुदाहरणान्तरमाह । धारेत्यादि । धारा
शब्दमुखं जलसंततिश्च । विषं तोयं गरलं च गम्यते । 'धारास्त्रामाम्बुसंतत्योर्विषं
गरलतोययोः' इत्यभिधानात् । असिरेव कालभुजङ्गमः कृष्णसर्प इति रूपकम् ।
नरेन्द्रा राजानो विषवैद्याश्च । 'नरेन्द्रो विषवैद्योऽपि' इति वैजयन्ती । मूर्च्छा
बाह्यान्तःकरणानां शक्तिविघातः । वर्णभेदो वैवर्ण्यम् । नरेन्द्राणामपि तत्रापि
दर्शनादेव विषवेगाविर्भाव इति विरोधश्च ध्वन्यते । अत्रासिकालभुजङ्गमस्य धारा-
विषमित्यत्र अतुर्धा संशयः । किं विद्वन्मानसेत्यादिवच्छिष्टपरम्परितरूपकम् ।
किं वा श्लेषवशादेव सविषत्वसाधर्म्यात् कालभुजङ्गम इवासिरिच्छुपमितसमासाभ्र-
यणावुपमा । आहोस्तिन्निरवकाशतया सर्वालंकारसंकोचको मूर्च्छाधिकार्यविशे-
षोऽप्युपमितगरलार्थमतिभोक्षिसितो विषमिति श्लेष एव तन्निर्वाहकतया तु तदङ्गमासि-
भुजङ्ग इति रूपकम् । यद्वा विषपदव्यङ्ग्येन गरलेनासिभुजङ्गमस्येति वाच्यरूपक-
सिद्धेर्वाच्यसिद्धेर्भङ्गं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यभेद इति । तत्र व्यङ्ग्यपक्षं सिद्धान्तथिष्यं-

१ दृष्ट्वापि दुःसहं C., G., M. २ किं चोद्ब्रह्मन्ति D. ३ K. drops च. ४ तत्रेति K.
५ अप्यसायादिति K. ६ बाह्याभ्यन्तरकरणानां K. ७ ल्लासितो D. ८ ङ्गम्यङ्ग्यं K.
९ व्यङ्ग्य भेदे D.

अत्र धाराविषामिते विषशब्देन सलिलमभिधीयते । तस्यैव वाक्यार्थत्वात् । न तावद्विदं श्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितम् । विषशब्दादाविर्भवन्त्या गरलार्थप्रतीतेः प्राक् कृपाणस्य फणित्वरूपणासिद्धेः । अत्र हि प्रकरणादिनाभिधाम्भसि नियमिता । अम्भस्तु कृपाण एव संभवति न भुजङ्गमे तस्मादम्भःसंभव एव रूपके बाधकं प्रमाणम् । नाप्युपमा । भुजङ्गमेऽम्भःसंभवाभावेन

स्तदुपयोगितया विषपदस्येह वाक्यार्थे तावदाह । अत्र धारोति । गरलं नु व्यङ्ग्यमिति भावः । सलिलार्थत्वे हेतुमाह । तस्यैवेति । प्रकरणादिना तस्यैव वाक्यार्थान्वयित्वादित्यर्थः । ननु व्यङ्ग्यपक्षे वृत्तिद्वयाश्रयणं गरीयः । अतोऽभिधेकमूलश्लिष्टपरम्परितरूपकाश्रयणमेव श्रेय इति प्रथमं पूर्वपक्षमुत्थाप्य निराचष्टे । न तावदिति । रूपकहेतुकं रूपकं परम्परितरूपकम् । शुक्तिमाह । विषशब्दादिति । विषमेव, विषमिति श्लिष्टरूपकादित्यर्थः । यथा विद्वन्मानसहस्येयवर्ण्यस्य प्रभोर्हंसस्वरूपणं मानसमेव मानसमिति श्लिष्टरूपकहेतुकं तद्वरसेः फणित्वरूपणं विषमेव विषमिति श्लिष्टरूपकहेतुकं न भवति । ततः प्रागेव भीषणत्वादिनापि तत्सिद्धेरित्याह । प्रागिति । एतेन साधकप्रमाणाभाव उक्तः । अथ बाधकं प्रमाणं वक्तुमाह । अत्र हीति । तर्ह्युभयोरम्भस्वनिमित्तमेवास्तु रूपकमितीमां शब्दां परिहरति । अम्भस्त्विति । ननु कृपाणेऽपि कुतोऽम्भःसंभव इति चेद्वाराह्यारोति ब्रूमः । धाराशब्दवाच्यशब्दमुख्ये प्रतीयमानसलिलसंपत्त्यभेदाभ्यवसायेनाम्भःसामान्यसंभवादिति । फलितमाह । तस्मादिति । रूपके श्लिष्टपरम्परितरूपकेऽम्भसः प्रकरणादिना गरलाम्बिधानिवारकत्वेन तत्संभव एव बाधकमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षं परिहरति । नाप्युपमेति । भुजङ्गमेऽम्भःसंभवाभावेनेत्युपलक्षणं करवाले गरलाभावाच्चेति द्रष्टव्यम् । ननु श्लेषमहिम्ना सविषत्वं साधर्म्येत्तुपमाप्रयोजकमस्तीति शङ्कते ।

१ वाक्यार्थत्वात् T.; वाक्यार्थत्वात् D. २ 'निबन्धनपरम्परितं D. ३ T., G., C., and M. drop हि. ४ 'दिनाम्भस्यभिधा नियमिता T. ५ 'पदस्यैतिद्वयवाक्यां D. ६ परम्परिनमुल्ये D. ७ 'शब्दवाच्ये शब्द' K. ८ परिहरन्नाह K.

साधर्म्याभावात् । विषशब्दस्य श्लिष्टत्वेन^१ साधर्म्यमस्त्येवेति चेत् तर्हि श्लेषः कारणमुपमाया इति वाच्यम् । तच्च विचारविकलम् । कृपाणस्य वाक्यार्थत्वेऽम्भस्यभिधानिर्यमनेन श्लेषस्यैवानुदयात् । तस्माद्विषशब्देन शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यमहिम्ना गरलं व्यङ्ग्यं कृपाणभुजङ्गमस्येति रूपकस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति वाच्यसिद्ध्यङ्गम् ॥

यत्र न सदपि व्यङ्ग्यं स्फुटतां भजते तदस्फु-
टाभिख्यम् ॥ ३ ॥

नृसिंह भूप भवतः संख्यामत्सरिणो गुणाः ।

त्रिविक्रमपदैरेव मितमेतज्जगन्नयम् ॥

अत्र यद्यप्यनन्तानां गुणानां त्रिविक्रमपदत्रयमिते जगति समावेशो न घटत इत्यस्ति व्यङ्ग्यं तथापि झटिति न प्रतिभासत इत्यस्फुटम् ॥

विषशब्दस्येति । यत्र श्लेष एव न संभवति कुतस्तत्र तन्मूलसाधर्म्यसंभावनेति परिहरति । तर्हीति । वाक्यार्थत्वे इति प्राकरणिकत्वकथनम् । अम्भसि^२ धाराऽम्भसीत्यर्थः । अत एव यः केवलश्लेष एवायमिति तृतीयः पक्षः स खुरक्षेपादेवाहृत इत्याद्येन तुरीयो व्यङ्ग्यपक्ष एवेति निगमयति । तस्मादिति ।

अस्फुटव्यङ्ग्याख्यं भेदान्तरमाह । यत्रेति । झटिति न प्रतिभासत इति । किन्तु विलम्बतः प्रतिभासते अतोऽस्फुटव्यङ्ग्यमसदित्यर्थः ॥

१ वाक्यार्थत्वे^० D. २ नियमेन D. ३ 'व्यङ्ग्यचवस्तुना C., M.; 'व्यङ्ग्यमहिम्ना च गरलं D. ४ विलम्बतः K.

यदि वाच्यं व्यङ्ग्यं वा मुख्यतया निश्चितं न भवेत् ।
संदिग्धप्राधान्यं तत्तु सुधीभिर्विनिर्दिष्टम् ॥ ४ ॥

त्वामारूढं मदगजपतिस्कन्धमाधृतखङ्ग-

च्छायाविद्युद्बलयितभुजं वीक्ष्य युद्धे नृसिंह ।

दूरोदञ्चत्पुलकपटलीवर्मिताङ्गस्तुरङ्गे

दत्ते दृष्टिं विदितरभसे न्यङ्कृतेभः सपत्नः ॥

अत्र वेर्गवत्तरतुरङ्गावलोकनेन किं पलायितुमचकमतेति व्यङ्ग्यं
प्रधानं किं वा दत्ते दृष्टिं तुरङ्ग इति भयानुभावरूपं वाच्यं प्रधान-
मिति संदिग्धम् ॥

संदिग्धतुल्यप्राधान्ये इत्यत्र संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं चेति द्वौ भेदौ विवक्षि-
तौ तत्राद्यं लक्षयति । यदीति । मुख्यतया प्रधानतयेत्यर्थः । संदिग्धं प्राधान्यं
यत्र तत्तयोक्तम् । त्वामित्यादि । छाया लोहभासः ताभिरिव विद्युर्द्विर्बलयितः
संजातबलयो भुजो यस्य तम् । पुलकपटलीवर्मिताङ्गत्वं नृसिंहवीक्षणान् पूर्वं रणोत्सा-
हान् पश्चात्तु भयादित्यनुसंधेयम् । विदितरभसे प्रसिद्धवेगे । अचकमतेति ।
अकामयतेत्यर्थः । कर्मणि क्तिन्वाशास्मिनेपक्म् । लुङि " गिन्त्री—इत्यादिना
क्लेब्रह्मदेशः ॥

१ 'मारूढेन्मद' T., C., G. २ 'मारूढखङ्ग' T., G., M. ३ 'वेष्टिताङ्ग' T.;
'वेष्टिताङ्ग' C., G., M. ४ वेगवत्तरङ्गा' T., C., G., M. ५ दृष्टिं दत्ते M.

यस्मिन्ननयोः साम्यं तुल्यप्राधान्यामिष्यते तदिदम् ।

अस्पृष्टाञ्जनसंपदः स्मृतिपथावस्थायिलीलास्मिताः

प्रत्याख्यातवतंसदामरचनास्त्यक्ताङ्गोरगश्रियः ।

दूरोद्धूतकुरङ्गनाभिमकरीभङ्गास्तरङ्गभ्रुवः

संजाता नरसिंह पार्थिव भवत्प्रत्यर्थिपृथ्वीभुजाम् ॥

अत्र रिपुर्नृपकान्ताकर्त्तृकस्याञ्जनस्पर्शाभांवरूपस्य कार्यस्य वा-
च्यस्यारिर्नैरपतिमरणरूपस्य कारणस्य व्यङ्ग्यस्य च समं
प्राधान्यम् ॥

आक्षिप्तं यत् काका काकाक्षिप्तं तदाख्यातम् ॥५॥

सर्वाधिनामधितपूरणार्थं

परिस्फुरत्यागमहोत्सवेऽत्र ।

त्वयि स्थिते वीर नृसिंह भूप

न लज्जते संप्रति पारिजातः ॥

तुल्यप्राधान्यं लक्षयति । यस्मिन्निति । अनयोर्वाच्यव्यङ्ग्ययोः । साम्यं
समप्रधानत्वम् । निश्चितमिति शेषः । तुल्यं तुल्यत्वेन निश्चितं प्राधान्यं यद्
तत्तयोक्तम् । अस्पृष्टेति । अत्र पर्यायोक्तमलंकारः । तथाञ्जनादिपरिहार-
रूपं प्रस्तुतं कार्त्तृकं वाच्यं तत्कारणं प्रस्तुतमेव भर्तृमरणं व्यङ्ग्यं तयोभमत्कारसाम्यात्
समप्राधान्यमित्याह । अत्रेति ॥

काकाक्षिप्तं लक्षयति । आक्षिप्तमिति । काकुः स्वरविकारः । सर्वैस्त्वादिति ।
इह न लज्जत इत्यत्र न लज्जते किमिति काका लज्जत एवेति व्यङ्ग्यत इत्याह ।

१ °दामश्रियः G. २ °नृपतिकान्ता° C., G., M. ३ °नृपतिमरण° T. ४ देव T.

अत्र लज्जत एवेति^१ व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन स्थितम् ॥

यद्भ्रजति न सौन्दर्यं तदसुन्दरमीरितं सद्भिः ।

इत्थममुष्य भिदाष्टकमुद्भ्रजितमेतदस्माभिः ॥६॥

अयञ्चः स्वलोकः सुकृतमतपःकृशसुभगं

सुधासारोऽनघ्नः कलमकुसुमधीसहचरम् ।

अशौर्यं साम्राज्यं निधिरखननायाससुलभो

नृसिंह क्षोणीन्द्रो नयनपथमस्माकर्मगमत् ॥

इह निरतिशयसुखजनकत्वरूपं कारणं व्यङ्ग्यं सदपि न सौन्द-
र्यमावहति ।

अत्रेति । तस्य गुणीभावे हेतुमाह । वाच्येति । वाच्यो यो निषेधः काकुलुक्त-
स्तस्सहभावेन षमस्कारणे तदनुगामितया स्थितं न तु स्वातन्त्र्येणैत्यर्थः ॥

अष्टमं भेदमाचष्टे । अदिति । यत् सदपि न ह्यथं तदसुन्दरमित्यर्थः ।
अयञ्च इति । नृसिंहनृपतिसाक्षात्कारोऽयमयज्ञस्वर्गास्तुल्य इत्यर्थः । तत्रायज्ञ
इति ब्रह्मनिषेधात् तस्कारणं निरतिशयसुखजनकत्वं व्यज्यते तच्च वाच्यामा-
तिरिच्यते षमस्किञ्चयेत्यसुन्दरमित्याह । इहेति । अशैशोराहरपान्तरमाह ।

१. निषेधसंभावेन M.; निषेधसंभावेन C., G. २ यद्वालि T. ३ अयञ्चस्वलोकः T,
C., M. ४ सुलभं G., M. ५ क्षोणीन्द्रो D., C. ६ मगमः D., C. ७ रूपकारणं T.
८ भेदमाह D. ९ इत्यादि K. १० नृपतेः साक्षात् K.

उत्तिष्ठ कन्दखननाय गृहाण चार्प^१
गाहस्व काननमिति प्रहितोऽपि वध्वा ।
आकारितोऽपि सहकेलिसखैः किरातै-
रद्रेर्न वीर विजहाति देरीमरिस्ते ॥

अत्र त्वंवापाधिलसितस्मरणजनितं भयमात्रं प्रतीयते^२ । तस्य
किमपि सौन्दर्यं न प्रतिभासत इत्यसुन्दरम् ॥

इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाट्य-
लंकारशास्त्रे गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणं नाम चतुर्थ उन्मेषः ॥

उत्तिष्ठेति^३ । आकारित आहूतः । सुगममन्यन् । एषां च भेशानां ध्वनिभेदवन्धो-
न्यसंकरसंसृष्टी द्रष्टव्ये । तथा ध्वनेरपि स्वंभेदेगुणीभूतव्यङ्ग्यधभेदेरलंकारव्यङ्ग्यधभेदेऽ
सह संभेदः पुनर्भूयान् । प्रपञ्चावुक्तं ध्वनिकारेण—

‘सगुणीभूतव्यङ्ग्यधैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।
संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा ॥’ इति ।

इति र्दवाक्यप्रमाणपाराशरपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिता-
यामेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणं चतुर्थ उन्मेषः ॥

१ दर्पे रिपुस्ते T., C., G., M. २ यत्त्वञ्चापलं T. ३ तत्र न किमपि सौन्दर्यमावहति
T.; C. and G. insert च after तस्य. ४ D. has इति चतुर्थोन्मेषः. ५ स्यादि K.
६ स्वतो भेदे D. ७ सह संभवे प्रवर्त्तनात् प्रपञ्चः D. ८ इति चतुर्थोन्मेषः । गुणीभूत-
व्यङ्ग्यनिरूपणम् D. ९ K. omits गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणम्.

अथ पञ्चम उन्मेषः ।

अङ्गिनि रसे स्थिता ये बिभ्रत्युत्कर्षहेतुतां सततम् ।
आत्मनि शौर्यादय इव ते नामैते गुणाः
कथिताः ॥ १ ॥

आत्मनि शौर्यादय इव समवायवृत्त्याङ्गिनि रसे स्थिताः सन्त
उत्कर्षहेतवो भवन्ति माधुर्यादयो गुणाः । अलंकारास्तु हारादय
इव कण्ठादीनां संयोगवृत्त्या वाच्यवाचकरूपाणामज्ञानामतिशय-
मादधाना रसमुपकुर्वन्ति । अत एव माधुर्यादयो रसधर्माः समु-

त्कर्षहेतुत्वमलंकारेण्यतिव्याप्तमित्याद्यङ्ग्य व्याचष्टे । आत्मनीति । अलंका-
रास्तु नैवमित्याह । अलंकारास्त्विति । काव्यात्मरससमवेतास्तुत्कर्षहेतवो
धर्मा गुणाः काव्याङ्गसंयुक्तास्तुत्कर्षहेतवोऽलंकारा इति भेद इत्यर्थः । वाच्यवाच-
करूपाणां शब्दार्थरूपाणामित्यर्थः । शब्दार्थो वपुरित्युक्तम् । रसमुपकुर्वन्ती-
ति । लोके वपुषि भूषितेऽहं शूर इतिवदेवाहं भूषित इत्यप्यभिमानदर्शनादङ्गसंगि-
भिरलंकारैरङ्गिनो रसस्यापि तद्धारोपकारभ्रमस्कारातिशयदर्शनादेवसेयः । रसाभाषे
त्वङ्गोपकार एव । गुणास्तु रसं विना न सन्त्येव तद्दर्मस्वात्तेषामित्यर्थः । माधुर्यादि-
गुणानां सुकृमारादिवर्णान्वयव्यतिरेकानुविधानं तु तैर्द्व्यङ्ग्यत्वनिबन्धनं न तु
तद्दर्मत्वनिबन्धनमित्याह । अत एवेति । केषांश्चित्तद्दर्मताङ्गिस्तु भ्रान्तिरे-

१ G., O., and M. drop तु. २ मधुमं काव्यं D. ३ प्राप्तमपि K. ४ एवमेवः K.
५ तत्तद्द्व्यङ्ग्यं K.

चित्तैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते । यथा प्रांशुतममवलोक्याशूरेऽपि शूरोऽयमिति शूरत्वबुद्धिं विदधत्यविभ्रान्तबुद्ध्यस्तथा मधुरादिरसधर्मव्यञ्जकत्वदर्शनात् सुकुमारेषु वर्णेष्वपि माधुर्यादि व्यवहरन्ति । वस्तुतस्तु रसस्य धर्मा गुणा गुणालंकाराणां समवायवृत्त्या स्थितिरिति गङ्गुरिकाप्रवाहेण ।

‘युवतेरिव रूपमङ्ग काव्यं

स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।

विहितप्रणयं निरन्तराभिः

सदलंकारविकल्पकल्पनाभिः ॥

वेति सँदृष्टान्तमाह । यथा प्रांशुतममिन्यादि । अविभ्रान्तबुद्ध्योऽर्गादमतयः । तस्मादङ्गिसमवेता गुणा अङ्गसंयुक्तास्वलंकारा इत्युक्तम् । उभयेषां भेदो लोकवदेवेत्युपसंहरति । वस्तुतस्तिवति । ननु लोके तथास्तु काव्ये तु गुणालंकाराणां इयानामपि धमवायवृत्तिरेवेति मतं न समीक्ष्य भाषितमिति वृषयति । गुणालंकाराणामिति । गङ्गुरिकाप्रवाहेणेति । गङ्गुरिका भेषा । लोके मेव्यामेकस्यामेकेन पथा प्रयोक्तव्यं विनैव गच्छन्त्यामितरा अपि मेव्यस्तथैव तेनैव पथा र्थं गच्छन्ति स गङ्गुरिकाप्रवाहो गतानुगतिरन्धपरम्परेति यावत् । युक्तिरुक्तैवेति भावः । रचनाधर्मा गुणा अङ्ग एव काव्यव्यवहारहेतवः । अलंकारास्तु सन्ति श्वेत्तदतिशयाधायका इति भोजवामनौ । तन्मतं वृषयितुमनुभाषते । युवतेरित्यादि । अलंकारविकल्पकल्पनाभिरलंकारविशेषसृष्टिभिः । विहितप्रणयं कृतसख्यं तद्युक्तमित्यर्थः । अध्यान्व-

१ प्रांशुत्वमालोक्य T.; प्रांशुत्वमवलोक्य G., C., M. २ T. drops धर्म; रसस्य व्यञ्ज G., C. ३ सुकुमारादिषु G., C., M. ४ दृष्टान्तं K. ५ प्रांशुत्वमिन्यादि K. ६ 'विगाढ' K. ७ 'लंकारा इति K. ८ D. drops तु. ९ K. drops यत्.

यदि भवति वचनभ्रुतं गुणेभ्यो
 वपुरिव यौवनवन्ध्यमङ्गलानाम् ।
 अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं
 नियतमलंकरणानि संभ्रयन्ते ॥ '

इति भोजः । 'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मो गुणास्तदतिशयहे-
 तवस्त्वलंकाराः' इति वामनोऽप्याह । तत्र विचारितरमणीयम् ।
 तथा हि यद्येते काव्यव्यवहारप्रयोजकीभवन्तः संभूय काव्यव्यव-
 हारं प्रयोजयन्ति तदानीमसमप्रगुणयोगींशीपाञ्चान्योः काव्याना-
 त्मत्वप्रसङ्गः । अथ कतिपये तदा गुणमात्रसंभवेऽपि काव्यव्यव-

युक्त्या व्यतिरेकनाह । र्थदीति । वृषयति । तत्र विचारितेति । किं सर्वं गुणाः संभूय
 काव्यलक्षणं कतिपये वेति द्वेषा विकल्प्याद्यं वृषयति । यद्येत इति । गुणविशिष्टपुष्-
 पनाम्निका रीतिरात्मा काव्यस्येति तेषां मतम् । ताव तिलो वैदर्भी गौडी-
 वेति । तत्र 'समप्रगुणा वैदर्भी' इत्युक्तोक्तम् 'भोजःकान्तिमती गौडी-
 सौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली' इति । तत्र गुणसाकल्यस्य काव्यलक्षणस्ये गौ-
 रव्याप्तिः स्थाविर्यर्थः । द्वितीये स्वतिव्याप्तिरित्याह । अथेति ।

'अद्वावच प्रेक्षवलत्वमिदुषैः

प्राञ्चः प्रोद्यन्तुऽञ्जलत्वेभे^२ भूमः ।'

इत्यादावप्योजःप्रभृतिगुणसत्ताभावेण काव्यत्वापत्तिः । अथ ।

१ 'भ्रुतं D., C., G., M. २ 'मङ्गलानाम् D. ३ जनयति तानि C., M. ४ भोजररा
 T., G. ५ प्रयोजकीभूता भवन्तः T., प्रयोजकीभूताः संभूय C. ६ 'प्रसङ्गात् G. ७
 omits काव्य. ८ वहीत्यादि K. ९ K. omits काव्य. १० D. omits स्या
 ११ प्रन्वल्गमि' K. १२ 'त्येव भूमः K.

हारप्राप्तिः । तस्मादलंकार एव काव्यव्यवहारप्रयोजकः । गुणस्तु
वस्तुतोऽस्त्येव तस्य रसधर्मत्वात् । किन्त्वलंकारस्तं नापेक्षते तत-
स्तत्कृता शोभैव नास्ति कुतस्तरां तदतिशयोऽलंकारजन्य इति ॥

संक्षेपेणाधुना लक्ष्म गुणानां प्रणिगद्यते ।

आनन्दस्यन्दिता तज्ज्ञैर्माधुर्यमभिधीयते ॥ २ ॥

संभोगे करुणे विप्रलम्भे शान्ते च तत् क्रमात् ।

काष्ठां पुष्यति चित्तस्य विलीनत्वमिवार्पयत् ॥३॥

ओजो दीप्त्यात्मविस्तारकारणं परिकीर्तितम् ।

क्रमेण वीरबीभत्सरौद्रेष्वेतत् प्रकर्षति ॥ ४ ॥

अस्मादिति । शोभैव नास्तीति । अच्यभिचारिणीति शेषः । स्वयमेवोक्त्वापेक्षतेक
इत्युक्तत्वात् ॥

तदेषं गुणानां सामान्यलक्षणमभिधाय संप्रति प्रतिज्ञापूरुषकं विशेषलक्षणान्वाह
संक्षेपेणेति । तत्र माधुर्यमोजः प्रसादश्चेति अथ एव गुणा इति सिद्धान्तमभिसन्धा-
रादौ माधुर्यं लक्षयति । आनन्देति । आर्क्षैकमयत्वमित्यर्थः । स च शुद्धारकरुण-
ान्तामां धर्म इत्याह । संभोग इति । चित्तस्य विलीनत्वं ब्रह्मत्वम् । ओजो लक्ष-
यति । ओज इति । शीतिः प्रञ्चलनं तद्भूयो य आत्मविस्ताराक्षिप्तविकासस्तत्का-

१ 'रास्तं नापेक्षन्ते C.; 'रास्तं नापेक्षन्ते M.; 'रास्तनापेक्षन्ते T. २ D. omits संप्रति.
३ आनन्दस्वामिनेति K. ४ आनन्दे' D. ५ इत्यादि K. ६ इवभावमिति यावत् K.

किं च मग्नमनोवृत्ति स्वभावेऽपि भयानके ।
 दीप्तत्वेन विभावस्य भजत्योजः परां भुवम् ॥ ५ ॥
 यश्चित्तं व्यभ्रुतेऽह्नाय शुष्केन्धनमिवानलः ।
 स प्रसादो मतः सर्वरससाधारणस्थितिः ॥ ६ ॥
 श्लेषः समाधिरौदार्यमपि स्वीकृतमोजसा ।
 अर्थव्यक्तिः प्रसादाच्च कथंचिन्नातिरिच्यते ॥ ७ ॥
 समता दोषराहित्यमात्रं स्यान्न पुनर्गुणः ।
 सौकुमार्यं च कान्तिश्च भवेद्दोषविपर्ययः ॥ ८ ॥

रणमित्यर्थः । न केवलं वीरादिष्वेवायं गुणः किं तु भयानकेऽपीत्याह । किं चेति ।
 ननु मनोमग्ननाम्बुके तत्र कुतो वीरैरवकाश इत्याशङ्क्याह । दीप्तत्वेनेति
 विभावस्य भीषणालोकनाद्युद्दीपनविभावस्येत्यर्थः । प्रसादं लक्षयति । य
 भनलवदिति रोग्राद्यभिप्रायेण शृङ्गारादिषु तु स्वच्छाम्बुवदिति इत्यादि ।
 एवोक्तं काव्यप्रकाशे ।

‘शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत् सहसैव यः ।

ध्यामोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ॥’ इति ।

ननु श्लेषादयो दृश गुणाः । तद्युक्तम्

‘श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दृश गुणाः स्मृताः ॥’ इति ।

तत्र कथं नय एवोक्ता इत्याशङ्क्य सत्यमेवां केषांचिदेष्वेवान्तर्भावात् केषांश्चिद्
 विपर्ययरूपत्वाच्च त्रिस्वं सिद्धमित्याह । श्लेष इति । अन्तर्भावाद्यभिध्यक्तये श्लेष

१ किं त्वसन्नं D. २ वृत्तेः G. ३ साधारणं स्थितः T. ४ विपर्ययात् T., M., (५ K. omits तु. ६ विजितस्थितिः K. ७ इत्यादि K.

पदानामेकपदघञ्जासमानत्वं श्लेषः । आरोहावरोहक्रमरूपः समाधिः । विकटत्वमौदार्यम् । एषामन्तर्भाव ओजसि । झटित्यर्थ-प्रतिपत्तिहेतुरूपार्थव्यक्तिः प्रसादान्नापरा । मार्गाभेदरूपा समता दोषाभावमात्रं न गुणः । अपारुष्यरूपं सौकुमार्यं श्रुतिकेदुकस्य दोषस्य विपर्ययः । पदानामौज्वल्यरूपा कान्तिग्राभ्यस्य ॥

त्रीनभिधाय गुणान् वयमधुना रीतीः

प्रचक्ष्महे तिस्रः ।

वैदर्भीपाञ्चालीगौडीयेत्यत्र संक्षेपात् ॥ ९ ॥ ८

अकृतसमासस्पर्शा समग्रगुणगुम्फितादिमा तत्र ।

एकैव जयति रीतिर्विदलितवीणाभिमानसर्व-

स्वा ॥ १० ॥

ओजःकान्तिविहीनामाहुः श्लथसंधिवंधुरां कवयः ।

समुदञ्चल्ललितसमांसां च पाञ्चालीम् ॥११

ओजःकान्तिकरम्बितसकलोद्धतपदविराजिताम् :

वृत्तिम् ।

वरूपमाह । पदानामिति ॥

अथ गुणप्रसङ्गात् तद्विशिष्टरचनात्मिका रीतिरिति प्रतिज्ञायाः संगति सूचयत् षति । त्रीनित्यादि । ननु सन्ध्येव रीत्यन्तराप्यपि कथं तिस्र एवेत्युक्तं

१ °कदुत्तरूपस्य T. २ विपर्यासः G. ३ °समासाच्च T. ४ °लोभित° G., C., M. ५ °मित्यादि K.

बिभ्राणा रीतिज्ञैर्गौडीया रीतिराम्नाता ॥ १२ ॥

एतासामेव साङ्गन्याद्रवन्त्यावन्तिकादयः ।

पार्थक्येन ततो ऽस्माभिर्नाभ्यधीयंत ताः पुनः ॥ १३ ॥

तल्लक्षणं राश्लोकम् । यथा

‘ अन्तराले तु पाञ्चालीवैदर्भ्योर्यावतिष्ठते ।

सावन्तिका समस्ता स्याद् द्वित्रैस्त्रिचतुरैः पदैः ॥

समस्तरितिर्व्यामिभा लाटीया रीतिरुच्यते ।

पूर्वरीतेरनिर्वाहात् ऋण्डरीतिस्तु मागधी ॥ ’

दर्शनान्तरे त्वेता वैदर्भीपाञ्चालीगौडीया चेति तिस्रो रीतयो
मधुरमध्यमपरुषवर्णारब्धत्वान्मधुरा मध्यमा परुषा चेति वृत्तयो
रसविषयव्यापारत्वेन कथ्यन्ते । यदुक्तमलंकारसर्वस्वकारेण ।
‘ वृत्तिस्तु रसविषयो व्यापारः ’ इति ॥

इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावैकावलीनाम्न्यकं-
कारशास्त्रे गुणनिरूपणं नाम पञ्चम उन्मेषः ॥

तत्राह । एतौसामिति । अथ मतान्तरमाह । दर्शनान्तरेष्विति ।
तत्र संनतिमाह । यदुक्तमिति । इत्यनुमासद्यस्मिन्निर्वचनमस्ताव इत्यर्थः ॥

इति श्रीपद्माक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिनापसूरिविरचि-
तायामैकावलीन्याख्यायां तरलाख्यायां गुणनिरूपणं नाम पञ्चम उन्मेषः ॥

१ D. drops तिलो. २ मय्या D., M. ३ व्यापारत्वे D. ४ इति विद्याधरकृते-
कावली D. ५ एतासामेवेत्यादि K. ६ इत्यैकावलीन्याख्यायां गुणनिरूपणं नाम
पञ्चमोन्मेषः D.

अथ पञ्च उन्मेषः ।

न विधेयप्राधान्यं वृत्तिर्वक्तुं प्रगल्भते यस्मात् ।

अविमृष्टविधेयांशस्तस्मादस्यामुदीर्यते दोषः ॥१॥

परस्परसव्यपेक्षप्रधानोपसर्जनभावापन्नविध्यनुवाद्द्रव्यावयवविद्वि-
तयशालि तावद्वाक्यम् । अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रमाणान्तरसिद्ध-
स्य पदार्थस्य प्रयोजनान्तरेण स्वरूपकीर्त्तनमनुवादः । यथा गौरयं
पदा न स्पष्टव्य इत्यत्र गौरयमित्यनुवादभागः पदा न स्पष्टव्य इति ।

तदेवमुपादेयतया जिज्ञासिता गुणा उक्ता अथ हेयतया जिज्ञासमाना शेषाः
प्रदर्शयन्ते । तत्र काव्यापकर्षहेतवो शेषा इति सामान्यलक्षणम् । ते चान्यत्र पद-
वाक्याभ्यामगतत्वेन विविधा अपि बहुधा प्रपञ्चिताः । ते च तत्रैव इष्टव्या इत्या-
दिषु पदवाक्यामविमृष्टविधेयांशप्रभृतीन् पञ्चधा व्याकुर्वन् पदवाक्यग-
तविधेयांशो भाष्यं भेदं लक्षयति । नेत्यादि । वृत्तिः संसर्गः
परस्परसव्यपेक्षप्रधानोपसर्जनेन विधिः तया विधेयप्राधान्यं यत्र न्यक्कियते स पर-
स्परसव्यपेक्षप्रधानोपसर्जन इत्यर्थः । कथं वृत्तेः प्राधान्यतिरोधायकत्वमित्याद्युक्त-
विधेयप्राधान्यप्रधानोपसर्जनपूर्वकं तद्दर्शयति । परस्पररेत्यादि । अवयवद्वितयमवान्तर-
वाक्यद्वयं तच्छालि तावद्वाक्यं तदुक्तं महावाक्यमित्यर्थः । एकवाक्यत्वे हेतुमाह ।
परस्परसव्यपेक्षेति । सापेक्षत्वे हेतुमाह । प्रधानेति । तत्रापि हेतुर्विध्य-
नुवादेति । तत्र विधिशास्त्रार्थमाह । अज्ञातेति । अनुवादस्वरूपमाह । प्रमाणा-
न्तरेति । प्रमाणान्तरेत्वेन पौनस्त्यपरिहारः । उदाहरति । गौरित्यादि ।

१ विधेयांशं तं D. २ द्वयं D., C., M. ३ रोदेशेन T., C., G., M. ४ स्वरूप-
संकीर्तनं C., G., M. ५ T. omits इति. ६ जिज्ञासिता K. ७ बहुविधाः K.
८ पञ्चदोषानुद्ध्य व्याकुर्वाणः K. ९ त्रेधा D.

हिं विधीयते । अत्र च विधेयस्यार्थस्य प्राधान्यमनुवाद्यस्य पुनर-
प्राधान्यम् । स चायं विधेयानुवाद्ययोः प्रधानोपसर्जनभावो वा-
क्यात् प्रतीयते न वृत्तेः । वृत्तिमासाद्य प्रधानोपसर्जनभावस्य
निमज्जनप्रसङ्गात् । तत्र समासेषु कर्मधारये यथा

तत्र प्रधानाप्रधाने विविनक्ति । अत्र चेति । ननु किमिदमुच्यते विधेयस्य प्राधान्य-
मप्राधान्यमनुवाद्यस्येति । एवं चेद्ग्रा जहोतीत्यत्रापि विधेयस्य वृत्तः प्राधान्यमनु-
वाद्यस्य होमस्याप्राधान्यं चापद्येत । किं च वाजपेयाधिकरणपूर्वपक्षे वाजपेयेन
स्वाराज्यक्रामो यजेतेत्यत्र धात्वर्थस्य यजेस्तन्त्रेण गुणफलसंबन्धे विरुद्धत्रिकह-
यापत्तिं वरता सिद्धान्तिना विधेयस्य गुणत्वमनुवाद्यस्य प्राधान्यं चोक्तम् । तथा
च वार्त्तिकम् । 'ततः स्वफलेनोपादेयविधेयगुणभूतयागग्रहणानुणेन चोद्देश्या-
नुवाद्यप्रधानभूतापेक्षणात्तन्त्रत्वाभावः' इति । तथा च संग्रहः ॥

'उपादेयविधेयत्वगुणत्वानि यजेः फले ।

उद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्राधान्यानि गुणान्वये' ॥

इति । इहोद्देशो मानसी विवक्षा । उपादेयत्वमनुद्देश्यत्वम् । तत्र सिद्धस्योद्देशः
साध्यस्यानुष्ठानमिति सिद्धसाध्यभावाद्उद्देश्यत्वोपादेयत्वयोर्विरोधः प्राप्तप्राप्त्यरूपत्वाद्-
नुवाद्याविधेयत्वयोर्गुणप्रधानत्वयोस्तस्वादेवेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । तदेतत् सम्य-
ग्विवक्षितमस्माभिस्तन्त्रवार्त्तिकटीकायां वाजपेयाधिकरणे । तस्माद्विधेयस्य प्रा-
धान्यमप्राधान्यं चानुवाद्यस्येति न मीमांसामासलं वच इति प्रतीमः । नैष दोषः ।
इह विधेयस्य प्राधान्यं नाम तात्पर्यविषयत्वमात्रमप्राधान्यं चानुवाद्यस्यातद्विषयत्व-
मात्रं न तु इधिहोमयोरिव पाराध्यहेतुकः शेषशेषिभावलक्षणो गुणप्रधानभाव इति ।
अस्तु प्रस्तुते किमाद्यतमत आह । स चायमिति । तत्रेति । वृत्तिव्यर्थमध्ये

१ T. omits हि; इति व्यपदिश्यते G. २ तत्र T., G. ३ चाप्राधान्यम् G. ४ D.
omits तत्र. ५ समासेऽपि षट् प्रकाराः G.; समासेऽपि कर्म^० C., M. ६ तत्र चेति K.
७ संबन्धोक्तौ तत्र D. ८ त्रितयमध्ये K.

जाते धीर नृसिंह भूप चलतस्त्वत्सैन्यपाथोनिधे-
न्यञ्चद्रूतलभारभङ्गरफणोत्सङ्गोरगाधीश्वरे ।
बाष्पोत्सङ्कितलोचनं कुचतटीविन्यस्तहस्ताञ्चलं
तस्यान्तःपुरसुभ्रुवामुदचरन् हाकारगर्भा गिरः ॥

अत्र न्यञ्चद्रूतलभारभङ्गरफणोत्सङ्कत्वं तावद्विधेयम् ६ तञ्चोरगा-
धीश्वरेणानुवाद्येन समं समासतया न्यग्भावमानीतम् । '°फणो-
त्सङ्के भुजङ्गेश्वरे' इति संमुचितः पाठः । *

बहुव्रीहौ यथा

त्यागधीहसितेन्द्रकेलिविपिनक्षोणीरुहाहंकृतिः
कीर्त्तिव्रीडितकार्तिकेन्दुमहिषीगण्डस्थलीपाण्डिमा ।
हेलाताण्डवितप्रतापलहरीनिर्धूतकल्पानलः
केषामेष न वर्णनीयमहिमा धीरः कलिङ्गेश्वरः ॥

अत्र कल्पद्रुमाहंकारादिनानुवाद्येन समं हसनादि वेधयत्वात्
प्रधानया विवक्षितं समासेन गुणीभूतम् ।

'त्यागेनोपहसन् महेन्द्रविपिनक्षोणीरुहाहंकृति
कीर्त्यापत्रपयन् सुधांशुमहिषीगण्डस्थलीपाण्डुताम् ।
निर्धुन्वन् प्रबलप्रतापलहरीनृत्थेन कल्पानलम्

इति निरेवद्यः पाठः ।

इत्यर्थः । न्यग्भावमानीतमिति । विधेयांस्तस्य समासे गुणभावेन प्राधान्यं
तिरोहितमित्यर्थः । एवं 'मौर्वी द्वितीयाविव कार्मुकस्य' इत्यत्र द्वितीयमौर्वी-
मिति पाठेऽयं सोष इत्याह्वयम् । त्यागेस्त्वादि । इन्दुमहिषी चन्द्रिका । समं

१ देव T. २ चलिते G.; चलति C., M.; भरतस्व° T. ३ 'निधौ न्यञ्च' C., M., G.
४ 'मुदभवन् T., G., M., C. ५ समासवशात् T., G., C., M. ६ युक्तः D. ७ T.
drops समं. ८ गुणीकृतम् D. ९ निर्धुन्वन् T., G., C., M. १० 'नृत्तेन T., G.,
C., M. ११ निरेवद्यः C., G.

द्विगौ यथा

विधुन्तुद् ममाधुना बत करिष्यते कि भवा-
निति स्फुरदहंकृतिस्तुहिमदीधितिर्निर्भयम् ।
विधाय तव कीर्त्तिभिर्निजवपुःसहस्राण्यसौ
कालिङ्गवसुधाधिप त्रिषु जगत्सु विद्योतते ॥

अत्र संख्यायाः संख्येषु जगत्सु निरवशेषतावगमैकप्रयोजनम-
तिशयमादधानायाः प्राधान्यमभिमतं तच्च त्रिजगत्यामिति समा-
सेनोपसर्जनत्वमानीयते ।

तत्पुरुषे यथा

यदिह ककुभां सीम्नि व्योम्नः स्थलेऽप्यमितं यश-
स्तव कथमपि ज्वास्तागौरं नृसिंह मरेश्वर ।
तद्विदमखिलं चित्रं पञ्चाशता परमक्षरैः
कृतपरिकरे वाग्दयापारे निवेशयते कविः ।

समासेनेति संबन्धः । हसनदीति विच्छेदः । विधुन्तुर्देति । विधुं तुष्टीति विधु-
न्नुशे राहुः । “विध्वरुषोस्तुहः” इति खद्य प्रत्ययः । “अरुर्द्विषद्—” इत्यादिना
मुमागमः । नन्वत्र द्विगुरेव नास्ति कथमिदं द्विगुराहरणमित्याद्यहंकृत्य प्रत्युदाहरण-
मेतदुदाहरणं तु त्रिजगत्यामिति व्यतिरेकानुन्नेयमित्याद्यथेनाह । अत्र संख्याया
इति । प्राधान्ये हेतुमाह । निरवशेषतोति । अन्यथा जगत्स्विति बहुवचनेन
द्वित्वसंख्यायाः पौनरुक्त्यादिति भावः । त्रिजगत्यामिति “तद्विदमखिलं—”
इत्यादिना समाहारे द्विगुः । यदिहेत्यादि । कृतपरिकरे कृतपरिचारे कृतसदस्य
इत्यर्थः । अत्रामितमिति नञ्समासस्तत्पुरुषस्तेन विषयस्य निषेधस्य प्राधान्यं न

१ निर्भयः T., G., C., M. २ मभिहितं T., G. ३ सजनतामां G., M. ४
स्नागौर T. ५ मदीधर T. ६ हसनदी K. ७ छेदः D. ८ त्यादि K.

अत्रामितमिति निषेधस्तावद्विधेयत्वेनाभिधित्सितः । मानं पुनर-
नुवाद्यत्वेन । अनयोः समासेनाभिधानमनुचितम् । समासे
विध्यनुवादगतेतत्वेन विवक्षितयोः प्राधान्याप्राधान्ययोर्विपर्यासप्र-
सङ्गात् । अंतश्च

‘यदिह न दिशां सीम्नि व्योम्नः स्थलेऽपि मितं यद्वाः’

इति पाठः परिणमयितव्यः । यत्र तु विध्यनुवादभावो नाभिम-
तस्तत्र समासः स्यादेव । यथा ‘निधिरस्मननायाससुलभः ।’

यथा धा

आक्रम्य स्मरवैरिशेखरसरित्पूरैकसिंहासनं

राजानं नरसिंह पार्थिव तथाहंकारभारोद्भुरः ।

त्वत्कीर्त्तिप्रसरो हसत्ययमसौ शक्रस्य दन्तावलं

व्यालेन्द्रं मुसलायुधं किमपरं देव्याश्च पञ्चाननम् ॥

अत्र प्रलयघनघटारटितपटुतरहुङ्कारपेरिपीतहरिदन्तदन्तावल-
मद्घ्नोतस्तयानितरकेसरिसाधारणत्वं पञ्चाननस्याभिधानुमभिमतं
तावद्भगवत्याः पार्वत्याः संबन्धित्वेनेति देव्याः प्राधान्यं पञ्चाननेन
समं समासमकुर्वता नोपसर्जनतां नीतम् । समासे हि पञ्चाननस्य
प्राधान्यं न तु देव्याः । तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । एवं
कृत्तद्धितयोरपि वृत्तिर्नादरणीया ।

कृतमित्याह । अत्रेति । अनौचित्ये हेतुमाह । समास इति । एवं तर्हि नञ्प्रमासो
निरवकाश इत्याद्यहक्याह । यत्र त्विति । तत्पुरुषान्तरं व्यतिरेकोक्तिर्यमाह ।
आक्रम्येति । एवं विधेयस्य समासे गुणीभावो शेषाद्येत्थुक्तं तद्वचनरेऽप्यति-
दिशति । एवं कृत्तद्धितयोरपीति । तत्र कृत्तेः प्रत्युदाहरणमाह । सर्वमिति ।

१ गतत्वेनापि G. २ ततश्च T. ३ नुवादस्मभो T. ४ पटुतस्मद्भ्रम D. ५ परि-
पीत T., G., C., M. ६ D. omits पार्वत्याः. ७ अत्रेयादि D. ८ मित्यादि K.

सर्वे कषति न केषामेषां' समरेषु विद्धिषां गर्धम् ।

कालीव दानघानां वीर कृपाणी तव स्थिता पाणौ ॥

अत्र कषणस्य कर्मत्वेन सर्वमिति गर्धविशेषणमुत्कर्षप्रकाशन-
परतया प्राधान्येन विघक्षितम् । सर्वकषेति कृद्वृत्त्या न गुणतां
नीतम् ।

न कस्य कर्णयोर्हर्षमेवा वर्धति भारती ।

कविर्वतस्वनिष्ठस्य नरसिंहस्य भूपतेः ॥

अत्र नरसिंहसंबन्धित्वेन भारत्याः प्रकर्षो वक्तुमिष्ट इत्यस्याः
प्राधान्यं नारसिंहीति तद्धितवृत्त्या न म्लानिमानीतम् । विभक्त्य-

सर्वकषेति ध्यतिरेकेण कृदन्तरेषाहरणोक्तिः । ननूपपरसमासत्वात् समासवृ-
त्तिरेव किं न स्यात् । समासान् पूर्वमेव "सर्वकूलाभकरीषेषु कषः" इति सर्वो-
पपदेन खया समासात् पूर्वभाविना विधेयस्य सर्वशब्दार्थस्य प्राधान्यन्यकारे
पञ्चात् समासोत्पत्तेरिति । तद्धितवृत्तेरपि प्रथुवाहरणमाह । नेति । अत्रापि नार-
सिंहीति ध्यतिरेकोवाहरणोक्तिः । यथा वैश्वदेव्यामिषोत्थन वैश्वदेवीशब्दस्य
तद्धितप्रथयसामर्थ्योद्देशसाविशिष्टव्यपरत्वं तथा नारसिंही भारतीत्युक्ते नरसिंह-
संबन्धभारतीपरत्वं प्रतीयते न तु नरसिंहपरत्वं प्रकृत्यर्थप्राधान्यन्यकारेण प्रत्य-
येन स्वार्थप्राधान्यप्रकाशनाविस्मयः । ननु नरसिंहस्येति च नारसिंहीति च षड्डीत-
वृत्तयोः संबन्धमात्रविहितयोः को विशेषो येनैकत्र विशेषणप्राधान्यमन्यत्र विशेष्य-
प्राधान्यं चेत्याद्यहङ्क्याह । विभक्तीति । विभक्तिर्हि प्रातिपदिकादुत्पन्ना तद-
र्थस्य विशेषणतः सामान्यतो वा संबन्धं बोधयन्ती न तस्य विधेयस्य प्राधान्यं
तात्पर्यविषयताकूपं तिरोधत्ते । तद्धितस्तु तस्यैवमिति तस्संबन्धिन्यर्थान्तरे विधि-
तस्तस्यैव प्राधान्यं गमयत् प्रकृत्यर्थप्राधान्यं र्थाहन्तीत्यन्यथध्यतिरेकाभ्यामप-
गम्यत इत्यर्थः । ननु नरसिंहस्य भारतीति विभक्तिप्रयोगेऽपि नरसिंहस्य विशेषे-

१ भेषावसरेषु D. २ वृत्त्या T. ३ कर्षति D. ४ कविविद्वत्स्वनिष्ठस्य O. ५ नरसिंहमही-
पतेः D. ६ र्दाहरणम् K. ७ नेत्यादि K. ८ व्याहृती K. ९ विभक्तेः प्रयोगेऽपि K.

अव्ययतिरेकानुविधायिनी विशेषणानां विधेयतावगतिः । विशेष्ये-
त्कर्षापकर्षविधायिनामेषां शाब्दे गुणभावेऽप्यर्थं प्राधान्यं विशे-
याणां शाब्दे प्राधान्येऽप्यर्थो गुणभावोऽनूद्यमानत्वात् । समासे तु
ऽनुदिताथार्थाभिधायितया नोत्कर्षः प्रतीयतेऽपकर्षो वा ।

अव्ययीभावे यथा

नाथः काकोदराणां कथयति लिखति क्षमापतिः कासंवीर्यो

मेलानन्दो जलानां निधिरचलपतिर्लेखनी व्योम पन्नम् ।

संख्या पारेपरार्थं यदि भवति पुनः किं च वैरिञ्चिमायुः

संख्येयत्वं तदानीं दधति तत्र गुणाः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

षण्त्वादेवाप्राधान्यं विशेष्यत्वादेव भारत्याः प्राधान्यं च गम्यते कुतस्तेन
नरसिंहस्य प्राधान्यमित्याशाङ्क्याह । विशेष्येष्विति । अकलङ्कं मुखं कलङ्की
चन्द्र इति प्रयोगे शब्दास्त्वयात्वेऽपि विशेष्यमुखचन्द्रगतोत्कर्षापकर्षहेतुत्वेन
तद्विशेषणयोः सकलङ्कत्वाकलङ्कत्वयोर्विधेयत्वात् प्राधान्यं तात्पर्यविषयत्वरूपं
विशेष्ययोर्मुखचन्द्रयोरनूद्यमानयोरप्राधान्यं चार्थाद्विध्यनुवादसामर्थ्यरूपादवगम्यत
इत्यर्थः । वृत्तौ तु नैवमित्याह । समासेति । समासः संसर्गस्त्रिविधापि वृत्ति-
रिति भावः । समुक्तिार्यो विशिष्टार्थः । पुनः सिंहावलोकने समासवृत्तिमेवाह ।
अव्ययीभावे यथेति । नाथ इत्यादि । फणिपतेः सहस्रमुखत्वात् कथक-
त्वं कासंवीर्यस्य सहस्रकरत्वाद्धेतुकत्वं चेति भावः । मेलानन्दो मयीपात्रम् । अचल-
पतिर्हिमाद्रिः । लेखनी लेखवर्णिका । परार्थस्य पारे पारेपरार्थम् । " पारे मध्ये पञ्चपा

१ 'विधायिनी द्वी विशेषे' O. २ विधेयतावगतिः C., G., M. ३ विशेष्योत्कर्षापकर्षानुया-
यिनां T. ४ D. omits अपि. ५ मेलानन्दो T., C., G., M. ६ वैरिञ्चिमायुः D.
ददाति D. ७ भारत्या विशेष्यत्वादेव प्राधान्यं K. ८ मेलानन्दो K.

अत्र प्रभोः प्रकर्षप्रकाशनं प्रस्तुतं तच्च गुणबाहुल्यप्रतिपादनेना-
भिमतम् । तत् पुनर्गुणानामगणनीयतया क्रियते । सा च संख्याया
अभावादेवाभूत् । अत एव संख्याधिक्याशंसनं कृतम् । इहाल्पी-
यसी संख्या परार्थरूपा तथा गुणगणनं कर्तुमशक्यम् । अतः
पारे इत्यस्याव्ययार्थस्य विशेष्यस्यानूद्यमानत्वात् प्राधान्यम् ।
परार्थस्य तु विशेषणस्य विधेयत्वात् प्राधान्यम् । तच्च न्यग्भाषितं
समासेन । तर्तश्च 'संख्या दूरे परार्थात्' इति न्योय्यः पाठः ।
द्वन्द्वस्य विशेष्यविशेषणभावाभावेऽपि यदा प्रत्येकं क्रियासंबन्धो-
र्पलक्षणं प्राधान्यमभिमतं तदा न समासः कर्तुमुचितः । उपसर्ज-
नत्वप्रसङ्गात् ।

क" इत्यप्यबीभाषः । को नु शेष इत्याशङ्क्याह । अत्रेत्यादि । अत्र परेशब्दार्थ-
प्रतियोगित्वेन परार्थस्यैव विधेयत्वात् तस्य च पूर्वपरप्रधानेऽव्ययीभावे उत्तरपरार्थभा-
वेन प्राधान्ये तिरोधानाद्विमृष्टविधेयांशोऽयं शेष इत्याह । अतः पार इत्यादि ।
द्वन्द्वेऽव्यस्य शेषस्य क्वचिदवकाशां संपादयति । द्वन्द्वस्येति । यत्र द्विदेष्वेषु
द्वेष्वेवैतद्योरिव मिलितयोः क्रियासंबन्धो विवक्षितस्तत्रैव द्वन्द्वे न शेषः । यथा

'स निर्विद्य यथाकामं तदेष्वालीढचन्दनौ ।

स्तनाविव विशस्तस्याः शैलौ मलयदुर्गुरौ ॥'

इत्यत्र मलयदुर्गुरयोः स्तनौपम्यसामर्थ्यान्मिलितयोर्निर्वेशनक्रियाकर्मत्वेन द्वन्द्वः
कृतः ।

'नयविज्ञिर्नवे राशि सप्तसोपदर्शितम् ।'

इत्यत्र सप्तसतोः प्रत्येकनेवोपदर्शनक्रियाकर्मत्वान् द्वन्द्वो न कृतः । अत एवो-
पदर्शितमित्येकवचनप्रयोगोत्तर्यः । उपसर्जनत्वप्रसङ्गादिति । द्वन्द्वकरं

१ 'विश्याशासनम्' T. २ 'स्यभ्ययार्थस्य' O., M. ३ 'नूद्यमानतया न D. ४ ततः D
५ पाठे न्यायः T. ६ 'लक्षणप्राधान्यं' T. ७ 'मभिक्षितं' T. ८ पूर्वपरार्थप्राधान्ये B
९ द्विदेष्वेषु K. १० 'देष्वेषु' D.

प्रत्युदाहरणं यथा

गर्जद्गुर्जयशत्रुसैन्यजलधेर्मन्थाय विद्वज्जना-

भीष्टानां परिपूरणाय वसुधावष्टम्भदानाय च ।

राजन् वीर नृसिंह बेष भवतः सृष्टे भुजे वेधसा

व्यर्थः संप्रति मन्दरः सुरतरुः सर्पाधिपश्चाभवत् ॥

अत्र भवनक्रियायां मन्दरादीनां प्रत्येकं सम्बन्धः प्राधान्येनाभि-
धातुमभिमतो न समासेनावसादितः ॥

अनुवाद्यविधेयांशावुक्तौ स्यातां विपर्ययेण यदा ।

अविमृष्टविधेयांशो भवति तदानीं तु वाक्य-

गतः ॥ २ ॥

यथा

कलानिधे वीर कलिङ्गनाथ

प्रायस्त्वमिन्दोरपराबतारः ।

त्वां पश्यतामेव मुदः स्फुरन्ति

यदुत्तरङ्गाः कचिकैरवाणाम् ॥

अत्र त्वोमनूद्य चन्द्रावतारत्वं विहितम् । यदि पुनरस्य पद-

रक्तलक्षणप्राधान्यव्यङ्ग्यप्रसङ्गादित्यर्थः । गर्जदित्वादि । अत्राभवदित्येकवचन-
प्रयोगाद्गुणवद्गुणवचनमप्युक्तोपसर्जनताहेतुत्वाद्भेदमित्यनुसंधेयम् ॥

वाक्यगतविमृष्टविधेयांशं लक्षयति । अनुवाद्येति । अत्र त्वामिति 'अनुवा-
द्यमनुक्तैव न विधेयमुदीरयेत्' इति न्यायादिति भावः । विपरीतोपन्यासे तु व्यत्या-
सेनीहेत्यविधेयांशास्त्वप्रसङ्गादयं शेषः स्यादित्याह । यदि पुनरिति । धर्मिण-

१ त्वमित्यनु T., C., G., M. २ त्वमित्यनु K. ३ विपरीतोप K. ४ व्यत्यासेऽ-
विमृष्टविधे D.

द्वयस्य वैपरीत्येनोपादानमकरिष्यत्तदा निर्धिषादमिदं दूषणम-
भविष्यत् । धर्मिणमुद्दिश्य धर्मो विधीयत इति सिद्धस्योद्देश्यत्वं
साध्यस्य च विधेयत्वम् । तयोर्विपर्ययेणोपादाने तार्किकैरपि नित्य-
माकाशमित्यादावप्राप्तकालस्य निग्रहस्थानस्याभ्युपगतत्वात् ।

यथा यथा

लोकत्रयेऽपि चरितैस्तव कोऽपि तुल्य-
स्तैस्तैर्बभूव भवितास्ति च किं न वेति ।
आलोकनाय नृपते नरसिंह नूनं
देवैः सुधाकिरणमौलिरभूत् त्रिनेत्रः ॥

अत्र सुधाकिरणमौलित्वमनूद्य त्रिनेत्रत्वं विहितमिति नार्य
दोषः । विपर्ययोपादाने भवत्येव ।

यथा

उत्कण्ठाभारताभ्यन्तुकुचलयनयनार्मानसाम्भोजमानु-
श्चिन्तासंतापमीलत्कविकुलकुमुदव्यूहनक्षत्रनाथः ।
ईर्ष्यासंवर्धमानप्रतिनृपतिकुलाम्भोधिकुम्भोद्भवश्च
ख्यातः सर्वत्र योऽसौ जगति विजयते श्रीर्नृसिंहः क्षितीन्द्रः ॥
अत्र यद् प्रयोगो नोचितः । यत्र हि यत्तदोरन्यतरस्य निर्देश-

मिति । सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयत इति न्यायादिति भावः । अप्राप्त-
कालस्येति । 'अवयवविपर्ययासवचनमप्राप्तकालम्' इति लक्षणसूत्रम् । अयं वक्त-
व्यद्वयोरनुवाचाविधेयपरयोः प्रयोगव्यवस्थातिक्रमेऽवयवेव शेष इति वक्तुमुवाह-
रति । उत्कण्ठेति । कोऽत्र शेषस्तत्राह । अत्र यद् प्रयोगो नोचित इति ।

१ D. drops च. २ ०भ्युपगमात् T. ३ नरसिंह नराधिनाथ D. ४ जातः सुधाकर-
कलातिलकशिनेत्रः D. ५ सुधाकरकलातिलकत्वमनूद्य D. ६ लोचनाम्भोज° T. ७ ०नृसिंह-
क्षिती° T., C., G. ८ ०विपर्यये K. ९ ०न्यादि K. १० प्रयोगोऽनुचितः K.

स्तत्र तत्प्रत्यवर्माशिना तदितरेणोपसंहारो न्याय्यः । तयोरनुवाच-
विधेयार्थत्वेनाभिधानुमभिमतयोः परस्परसव्यपेक्षत्वेन संबन्धस्य
नित्यत्वात् । स पुनरुपक्रमोपसंहारक्रमो द्विविधः शाब्दभ्यार्थ-
ञ्चेति । तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः ।

यथा

हिमकरकलामीलिः कृष्णः सरोरुहसंभवः

फणधरकुलं नालं बोद्धुं नृसिंह नरेश्वर ।

यदमरधुनीं दुग्धाम्भोधिं मरालमहीश्वरं

स खलु महिमा विश्वाख्यातस्तवैव यशःश्रियः ॥

अत्र यदित्युक्त्वा स इत्युक्तम् ।

एकतरोपादाने त्वार्थः । तदितरस्य सामर्थ्येनावसीयमानत्वात् ।
तत्र केवलस्य तद् उपादाने संत्यार्थो न त्रैविध्यमतिक्रामति । प्रका-

योऽसावित्यं सर्वत्र कैयात इति पूर्वस्मिन्ननुवाचवाक्ये यच्छब्दं प्रयुज्याप्युत्तरस्मिन्
विधेयवाक्ये स विजयत इति तच्छब्दस्यावश्यप्रयोक्तव्यस्याप्ययुक्तत्वादिति भावः ।
कोऽयं निर्बन्ध इत्याशङ्क्य न्यायबलमाह । यत्र हीति । यत्ततोः परस्परसापे-
क्षार्थबोधकत्वेन निव्यसंबन्धित्वादन्यतरेणोपक्रमे तदितरेणोपसंहारो न्यायसिद्धतया
दुर्भार इत्यर्थः । हिमकरेति । अत्र हरादयश्चत्वारोऽपि गङ्गासिंधुतुरोऽपि
बोद्धुं नालमिति यत् स ते यशःश्रियो महिमेत्यन्वयार्थो । अत्र यत्सरोर्द्वयोरुपादाना-
च्छाब्दोऽयं क्रम इत्याह । यदिति । अर्थं क्रमं निरूपयति । एकतरेति । एक-
तरोपादाने इत्युपलक्षणम् । उभयानुपादाने इत्यपि ब्रह्मणम् । तथा च
केवलतच्छब्दोपादानात् केवलतच्छब्दोपादानादुभयानुपादानाच्चेत्यर्थात् त्रिविध
इत्यर्थः । तत्राप्याद्यत्रिविध इत्याह । तत्र केवलस्येति । तिस्रो

१ D., G., and M. omit तत्र. २ T. omits सति. ३ व्याख्यात° K. ४ °त्यादि
K. ५ यत्सरोरुपा° D. ६ आर्थक्रमं D. ७ °नुपादानाच्चेत्यर्थः K.

न्तप्रसिद्धानुभूतविषयतयोपकल्पितसंनिधिना यच्छब्देन तच्छब्द-
स्याभिसंबन्धात् ।

क्रमेण यथा

लोकेऽस्मिन् नरसिंहदेशनृपतिर्दाता न कल्पद्रुम-
स्तंजस्वी स न पश्चिनीसंहचरः कान्तः स नो चन्द्रमाः ।

गम्भीरः स न वाहिनीपरिवृढस्तुङ्गः स नो मन्दरः

शिल्पज्ञः स न पद्मभूः किमपरं वाग्मी स नो वाक्पतिः ॥

अत्र तेजस्वी स इत्यादौ प्रक्रान्तेऽर्थे तच्छब्दः ।

सा किं दत्तवती कदा बत शिला कस्मै स शास्त्री पुनः

कस्यालोकपथं गतो निर्विशते कस्यान्तिके सा पशुः ।

पर्याया नरसिंह पार्थिव तद्य प्रख्यातिचिन्तामणि-

मन्दारो दिविषद्ग्रीवी त्रिभुवनश्लाघ्याः समस्ता अमी ॥

इह निरतिशयवितरणचणतया प्रसिद्धा या शिलेति प्रसिद्धेऽर्थे
तच्छब्दः ।

विधां शशयन्नाप्यं समर्थयते । प्रक्रान्तेति । लोक इत्यादि । परिवृढः प्रभुः ।
“प्रभो परिवृढ” इति परिपूर्वाद्भूतेर्धातोर्निष्ठान्तो निपातः । अत्र सर्वत्र तच्छब्देन
नृसिंहदेशनृपतिरिति प्रक्रान्तस्य नृपतेः परामर्शान् प्रक्रान्तगोचरोऽयं भेद इत्याह ।
अत्र तेजस्वीति । सा किमिव्यादि । निर्विशते इति । “नेर्विशः” इत्यात्मने-
पदम् । शिविषदां गौर्विविषद्ग्रीवी कामधेनुः । “गोरतस्त्रितलुकि” इति समासा-
न्तष्टम् । “टिड्डाणम्—” इत्यादिना डीप् । अत्र सा शिलेत्यादितच्छब्देन
प्रसिद्धचिन्तामण्यादिपरामर्शान् प्रसिद्धार्थगोचरोऽयं द्वितीयो भेद इत्याह । इहेति ।
वितरणचणतया ज्ञानवित्ततयेत्यर्थः । “तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपो” इत्यादिना चणप्-

१ 'स्याभिधानसंबन्धात् D. २ प्रक्रान्तार्थे D. ३ वसति सा धेनुश्च कस्यान्तिके G., C.,
M. ४ प्रख्यातचिन्ता' M.; प्रख्यान्ति चिन्ता' T. ५ 'त्रयीति भुवि न ज्ञा' O.; 'त्रयीति
भुवन' T., G., M. ६ प्रसिद्धार्थे M. ७ D. has अपि before विधा. ८ 'इहेतेर्धातो' D.

त्वत्प्रत्यर्था गिरिचरगजस्याङ्गके दत्तदृष्टि-
स्तस्मिस्तस्मिन् स्मरति मधुरं तत्तदङ्गं प्रियायाः ।
कुम्भाभोगे गुरुकुचतटं दन्तयोर्गण्डलक्ष्मी-
मुरु हस्ते गतिषु च गतिं श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र तत्तदित्यनेन पदेनानुभवैकगोचराः प्रकाश्यन्तेऽर्था इत्य-
नुभूतेऽर्थे तच्छब्दः ।

यच्छब्दस्तत्तरवाक्यगतत्वेनोपासः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यगतत-
च्छब्दस्योपादानं नापेक्षते ।

यथा

श्रीमनृसिंह नृपते कविकाव्यशय्यां
त्वत्कीर्त्तिरेति भुवनत्रयगर्भभारात् ।
यस्याः प्रभा भजेति दौर्हृदपाण्डुभावं
प्रौढीभवत्यसिमिषेण च रोमराजिः ॥

प्रत्ययः । सद्गुणदर्शनाद्यो विरहिणां विनोदा इति स्थिते सत्याह । त्वदित्यादि ।
कुम्भाभोग इत्यादौ सर्वत्र दत्तदृष्टिरित्यनुषङ्गः । सद्गुणदर्शनात् स्मृतिर्जायते
इति भावः । तद्दृष्ट्वापि । तथा तच्छब्दस्य पूर्वानुभूतपरामर्शित्वात्तुभूतार्थगोच-
रोऽयं मृतीयो भेद इत्याह । अत्रेति । अथ केवलतच्छब्दोपादानाद्यः क्रमस्तमाह ।
यच्छब्दस्त्विति । अस्य भेदस्य संभावनार्थं विषयमाह । उत्तरवाक्यगत-
त्वेनेति । श्रीमदित्यादि । शय्या पदमैत्री तल्पं च । भुवनत्रयस्य गर्भत्वं कीर्त्त-
स्तत्क्रोडीकारेण वृत्तेः । शोहं गर्भिणीमनोरयस्तेन यः पाण्डुभावः पाण्डुता तामि-
त्यर्थः । एवं यच्छब्दस्य पूर्ववाक्यगतत्वेनाप्यर्थं भेदान्तरमस्तु तथा च बोऽसावि-

१ दत्तदृष्टं D. २ तत्र M. ३ ंगतस्य तच्छं T. ४ शब्दोपादानं G. ५ वदति D.
६ दर्शनादौ D. ७ इत्यर्थः K. ८ नुभूताथैपरामर्शं D. ९ कल्पनाद्वजेः D.

प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्गः ।

यथा

यत्र द्वीपस्तुषारक्षितिभृदुडुगणो मौक्तिकानां निकायः

शैवालं व्योम शङ्खः कुमुदकुलगुरुधाम सान्ध्यं प्रवालः ।

यूथं दिक्कुञ्जराणां करिमकरकुलं किं च कृष्णः कृपाण-

स्त्वत्कीर्त्तिक्षीरैर्वाद्भिः स जयति जगति भीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

इह स जयतीति यदि न क्रियेत तदा यच्छब्दस्य साकाङ्गत्वम् ।

यासामम्बुधिरालघालवलथं चक्राचलेन्द्रो घृतिः

कुल्याः सहाकलिन्दविन्ध्यतनया मुख्या महानिम्नगाः ।

मेरुः संश्रयभूरुहो मधुकरालापाः कषीनां गिर-

स्ताः प्रीतिं जगतां नृसिंह दधति त्वत्कीर्त्तयो वीरुधः ॥

अत्र ताः प्रीतिमिति यदि न क्रियेत तदा यच्छब्दसाकाङ्गत्वम् ॥

कचित्पुनरुपात्तवस्तुविषयतयोपकल्पितयोरुभयोरपि सामर्थ्या-

दाक्षेपः ।

यथा

न भवसि कथंकारं श्लाघ्यः कलिङ्गपुरम्बर

स्मर इति वरारोहाः साक्षान्मुकुन्द इतीन्द्रा ।

सुरतरुविति त्वां सेवन्ते निरन्तरमर्थिनो

भरतमुनिरित्यार्यास्तौर्यत्रयीनिपुणा अपि ॥

व्याधिप्रयोगोपपत्तिरित्वाद्यहस्य तत्र संभवतीत्याह । प्रागुपात्तस्तिवति ॥

अथोभयानुपादानाद्यस्तृतीयो भेद उद्दिष्टस्तमाह । कश्चित् पुनरिति । वत्तरी-
रनुपादानेऽपि तद्विषयोपादानसामर्थ्यादेव तद्वान इत्यर्थः । उपाहरति नेति ।

१ प्रवालम् C. २ शिरसिन्धुः C., G., M. ३ क्रियते T., M. ४ घृतिः D.
५ दधति T., C. ६ क्रियते T., C. ७ यच्छब्दस्य G.

अत्र ततः कथं न श्लाघ्यो भवसि यतस्त्वां सेवन्त इति । एवं तु योऽसावित्यत्र तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षत्वम् । असाविति तच्छब्दार्थ एवेति यद्यभिर्सेधिस्तत्र बन्धुरम् ।

कविकुचलयप्रालेयांशुर्जगन्नयपावनै-

र्भवसि न गुणैः कस्य श्लाघ्यः कलिङ्गपुरन्दर । १

हिमरुचिरसौ कीर्त्या यस्य प्रकामपराजितः

स्मरहरशिरःस्रोतस्विन्यां निमज्जाति लज्जितः ॥

अत्रादःशब्दस्य तच्छब्दार्थप्रतीतिपथानधिरोहात् । अत्र तच्छब्दार्थप्रतीतिपद्धतिमध्यास्त एवेति यदि यौष्माकीणमाशयमधिबसति तदा

इह यत्तशोर्यसिद्धिं व्यनक्ति । अत्रेति । इतिशब्दः प्रकारवचनः । इत्येवं यत्तशोर्यसिद्धेरार्योऽयमुपक्रमोपसंहारक्रम इत्यर्थः । अस्तु योऽसावित्यत्र किमयातं तत्राह । एवं तिष्ठति । उक्तरीत्यास्य भेदस्य उक्तसकलभेदबहिर्भावावित्यर्थः । नहि यः म्यातोऽसौ विजयत इत्यदःशब्दस्यैव विध्यन्वयेन तच्छब्दार्थेति शङ्कते । असाविति । नेतद्युक्तम् । अदःशब्दश्रवणे तच्छब्दार्थप्रतीत्यनुव्यावित्युदाहरणेन परिहरति । तन्नोत्थादिना । अदःशब्दस्येति । हिमरुचिरसावित्यस्येत्यर्थः । नन्वचादःशब्दात्तच्छब्दार्थ एव न प्रतीयत इति शङ्कते । अत्र तच्छब्दार्थेति । अदःशब्द इति शेषः । यौष्माकीणं युष्मसीबम् । “युष्मदस्मशोरन्वतरस्त्वां लक्ष्म” इति लक्ष्मप्रत्ययः । “तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ” इति युष्माकारेशः । “अदकुप्वाह—” इत्यादिना पत्वम् । आशयमधिबसति । आशये बसतीत्यर्थः । “उपान्वध्याह्वसः” इति कर्मत्वम् । तदा तदसोः सहप्रबोगो न स्याविति परिहरति । तदेति । अपि च योऽसाविति तच्छब्देन सह प्रयोगादपि

१ C. omits ततः. २ T., C., and G. drop तु. ३ दानमन्तरेण T. ४ भिक्षितं तन्नं G. ५ C., G., and M. drop the word प्रतीति. ६ तत्रेति D.

कति कति भुवः कोणे कोणे क्वचित् क्वचिदूर्जितै-
 धितरणगुणैः प्राप्ताः ख्यातिं न सन्ति नराधिपाः ।
 अलमधरयन्नेतानिन्दुश्रिया स्वयशाःश्रिया
 स जयति महीमन्दारोऽसौ नृसिंहनरेश्वरः ॥

अत्रादस्तच्छब्दयोः प्रयोगे पौनरुक्त्यं दुष्परिहरं स्यात् । किं
 चादःशब्दस्तच्छब्दार्थमाहेति यदुच्यते तत्तुच्छम् । तच्छब्दस्य
 यच्छब्दसांनिध्यमध्यासीनस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वात् ।

यथा

यत्तदुत्तीर्णमर्यादं नरासिंह नभस्तलम् ।
 कीर्त्तैस्तव तदप्यासीत् कस्तुरीतिलकं मुखे ॥

अत्र यत्तत्तदपीत्युक्तम्

यथा वा ।

यत्तद्वैरिषसुन्धरेशरमणीताटङ्कलीलायित-
 स्तेयारम्भनिरङ्कुशं तव धनुस्तन् केन न श्लाघ्यते ।
 मूर्धोच्चुम्बितकोटिना जलनिधिव्यालोलकाञ्चीगुणा
 जाता येन नृसिंह देव समरे सम्रुधिलासा मही ॥

नारसस्तच्छब्दार्थत्वमित्याशयेनाह । किं चेति । तच्छब्दस्याप्येवं किमु वाच्यमन्त्रे-
 पामित्यपिवाच्यार्थः । एवं अच्छब्दयोगिनस्तच्छब्दस्य प्रसिद्धिमात्रपरत्वमुपाहृत्या-

१ ख्यातीं T. २ अरमधरयं D. ३ नृसिंहमहीशः G.; नृसिंहमेश्वरः ४ प्रयोगपौनरुक्त्यं
 C., M. ५ तच्छब्दस्यापि D. ६ नभस्तलम् T., C., G., M. ७ यत्तदुत्तीर्णं तदपीत्युक्तम्
 C., M.; यत्तदुत्तीर्णमर्यादं तदपीत्युक्तम् G. ८ मूय T. ९ मन्त्रेषामपीत्यपि K.

अत्र यत्तदित्यभिधाय तदित्यभिहितम् । एवमिदमदसावपि यच्छब्दसंनिधाने प्रसिद्धिं परामृशतः । इतरथा तु प्रत्यक्षायमाण-मर्थम् । तस्माद्योऽसावित्यत्र यच्छब्दसंनिध्यमध्यासीनस्यादः-शब्दस्य प्रसिद्धिपरामर्शित्वात्तच्छब्दाकाङ्क्षा न विरमति । अतस्त-च्छब्देन भवितव्यम् । ततश्च जगति स जयतीति पाठः परिण-मयितव्यः ॥

न्यत्राप्यतिदिशति । एवमिदमिति । एतद्योऽप्युपलक्षणमेतत् । तथा च 'यदेतद-स्यानुतटं विभाति' 'योऽयमभ्यः पताकेयम्' 'ब्रज विटपमसुं ददस्व तस्यै' इत्यादि । 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः' 'यद्विं किं च' 'योऽसौ तपञ्जरेति' इत्यादौ सर्वत्र लोकत्रेदयोः तदेतद्विदमदसां यच्छब्दयोगिनां प्रसिद्धिपरत्वमेव दृष्टम् । अन्य-योत्तरवाक्येषु पुनस्तच्छब्दानुपपत्तेरित्यतिदेशार्थः । तथाप्यनङ्गीकारं बाधकमाह । इतरथेऽपि । परमप्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । ननु 'एष निष्कण्ठकः पन्या यत्र संपुड्यते हेरिः' 'पवनामिसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यद्वक्षतेजसा' 'यसु दन्दहाते लोकमदो दुःखाकरोति माम्' 'एतन्नामिः प्रियं धाम यद् घृतम्' 'अयं वा-व यः पवते सोऽमिर्नाथिकेतः' 'अमुना सह निरर्थेगच्छ योऽस्मान् द्वेष्टि' इत्यादौ लोकत्रेदयोरेतद्विदमदसामपि तच्छब्दार्थस्य दृश्यते कथं योऽसावित्यत्र तच्छब्दं विना साकाङ्क्षं तत्राह । यच्छब्दसंनिध्यमध्यासीनस्येति । यत्र यच्छ-ब्दस्य व्यवधानेनैषां प्रयोगस्तत्र तथास्तु । यत्र स्वव्यवधानं तत्र तेषां प्रसिद्धिपर-त्वप्रतीतेर्दुर्भारत्वात् तच्छब्देन भवितव्यमित्यर्थः । एवं तच्छब्दयोगिनामप्येषां प्रसि-द्धिपरत्वमेवेत्यनुसंधेयम् । 'सैषा स्थली यत्र विश्विन्वता स्वाम्' 'मृदुतीक्ष्णतरं यदु-च्यते तद्विं मन्मथ दृश्यते स्वयि' 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या' 'सा मिमाममवा' हाय' 'तद्वद्वन्नमसि कृष्णम्' इत्यादिलोकत्रेदप्रयोगदर्शनात् । इत्यधिमृष्टवि-धेयांशः ॥

भवति प्रक्रमभङ्गः प्रक्रान्तं यत्र भज्यते वस्तु ।

प्रक्रमस्य प्रस्तावस्य भङ्ग इति छत्वान्वर्थ्याभिधानोऽयम् । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावः प्रक्रमस्य विषयः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावाभावविषयं च पौनरुक्त्यम् । अयं च प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गविभक्तिवचनकालकारकलिङ्गसर्धनामविशेषणपर्यायवाक्यसमासालंकारगतत्वेन भवन्ननेकधा भवति । क्रमेण प्रत्युदाह्रियते ॥

जीयात् पार्वणरोहिणीशकिरणश्रेणीसमालिङ्गित-

क्षीराम्भोधितरङ्गलैङ्कितयशोराशिः कलिङ्गेश्वरः ।

आश्रयं समरे निमज्य सहस्रा यत्कङ्कधाराम्भसि

प्रोन्मज्जन्ति समन्ततः प्रतिभटाः स्वर्वाहिनीस्रोतसि ॥

अयं प्रक्रमभङ्गं लक्षयति । भवतीत्यादि । प्रक्रमस्य प्रक्रान्तस्य भङ्गो यस्मिन् स प्रक्रमभङ्ग इति व्याप्यते । प्रक्रमस्येति । ननु प्रक्रान्तस्य भङ्गः प्रक्रमभङ्गोऽनङ्गे पौनरुक्त्यं तथा चैकं संधिस्सोरपरं प्रचक्षत इति न्यायापात इत्याशङ्क्योमयोर्विषयव्यवस्थां दर्शयति । उद्देश्येति । उद्देशो निर्देशः । निर्दिष्टस्यैव शब्दस्य प्रयोजनवशात् पुनर्निर्देशः प्रतिनिर्देशः । तत्र सर्वथा तस्यैव शब्दस्य सर्वनामो वा प्रयोगः कर्त्तव्यः । अन्यथा पर्यायप्रयोगेऽपि तदर्थप्रत्यभिज्ञातिरोधानात् प्रक्रमभङ्गः । अथ उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावो नास्ति तत्र तस्यैव प्रयोगे पौनरुक्त्यस्यावकाश इत्य-

१ उद्देशं प्रतिनिर्देशः प्रक्रमस्य T., G.; उद्देश्यं प्रति प्रतिनिर्देशः प्रक्रमस्य O., M.
२ कल्पः कस्य न रोहिणी? T., G., O., M. ३ 'जाङ्गिक्यशो' T. ४ संप्राप्तेषु निरुक्त्ययस्य सहस्रानिर्भिशारापप-T., G., C., M. ५ स्युन्मज्जन्ति समं T., G., C., M.

अत्र निमज्जयेत्यस्य स्थाने निपत्येति यद्यर्कारण्यत तदा प्रकृतिप्र-
क्रमभङ्गः समपत्स्यत ।

लोके विक्रमितुं त्रिविक्रमपदादातुं सुरक्षमारहा-
खात्रीं धातुमहीश्वरात् प्रभवितुं पत्युश्च नाकौकसाम् ।
तत्तत्कीर्त्तविकासवासितनभःसीम्नां गुणानां निधिः
को वा वीर नृसिंह देव नृपतिस्त्वाभन्तरेणाधिकः ॥

अत्र दानाय कल्पद्रुमादिति पाठे प्रत्ययप्रक्रमभङ्गो भवति ।

दयायै हक् कर्णः सरसकविसूक्ताय वदनं
सरस्वत्यै पृथ्व्यै भुजशिखरमीशाय हृदयम् ।
इति प्रप्तास्तावत् स्वयमवयवा अप्यधिरतं
प्रदेयं किं कस्मै न तव नरसिंह क्षितिपते ॥

अत्र प्रप्ता इत्यभिधाय प्रदेयमित्यभिहितम् । इतरथोपसर्गप्रक-
मभङ्गप्रसङ्गः ।

नयोर्विषयविभाग इत्यर्थः । अत्र निमज्जयेति । लोके निमज्जयेत्योन्मज्जनमिति
स्थितिः । निपत्येत्युक्ते षष्ठ्यभेदमहिम्ना निमज्जनापर्यान्तरप्रतीतेरुक्तस्थितिभङ्गादयं
शेषः । तत्र मञ्जिप्रकृतेरेवोच वृत्त्यपेक्षणात्तदभावे प्रकृतिप्रक्रमभङ्ग इत्यर्थः ।
एवमुत्तरत्रापि सर्वत्रोद्यम् । लोक इत्यादि । पदादित्यादौ सर्वत्र “पञ्चमी विभक्ते”
इति पञ्चमी । प्रत्ययप्रक्रमभङ्ग इति । शानायेत्युक्ते तुमुन्प्रत्ययस्य प्रक्रान्तस्य
भङ्गत्वादित्यर्थः । प्रप्ता इति । प्रपूर्वाद्दशतेः कर्माणि क्तः । “अथ उपसर्गात्तः”

१ कश्चित्तदा O., G., M. २ भवति ता^० M., G., C., T. ३ भवति D. ४ उपसर्गकम-
भङ्ग^० D. ५ K. omits अत्र.

मदान्धास्त्वन्नागाः प्रतिभटपुरं वीर सहसा

घनाक्रीडं क्रीडाशिखरिकमनीयं जगृहिरे ।

द्वुस्तेभ्यः कल्पद्रुमपरिगतोद्यानसुभगं-

भविष्णुभ्राजिष्णुत्रिदशगिरिगीर्वाणनगरम् ॥

अत्रुरिति पाठे त्वत्र विभक्तिप्रक्रमभङ्गः ।

वीर नृसिंह कथित्वं चम्पकसौरभ्यमिन्दुसौन्दर्यम् ।

गङ्गाजलमाधुर्यं कस्य न भुवनेषु सर्वदा मान्यम् ॥

अत्रैक्यचनं निर्व्यूढमिति न वचनप्रक्रमभङ्गः ।

सूत्रामा गोत्रभेदं रचयति भजते दृष्टिष्वैषम्यमीशो

हीनं कृष्णोऽधिशेते क्षिर्पति सुमनसो मार्गणान् पुष्पचापः ।

इन्दुदोषाकरत्वं कलयति कुमुदं मन्दयत्यंशुमाली

पश्यामस्ते नृसिंह क्षितितलतिलक कापि नैवोपमानम् ॥

इति दस्तकारादेशः । इतरथेति । वेयमित्येवोक्त इत्यर्थः । मदान्धा इति ।

न्यूनमहनेनाधिकज्ञानान्मदान्धत्वमिति भावः । अत एवाधिकपरिवृत्तिरलंकारः ।

घनाक्रीडं निरन्तरोद्यानम् । असुभगं सुभगं भवतीति सुभगंभविष्णुः । “कर्त्तरि

भुवः खिष्णुश्चलुकमौ” इति सुभगोपपदान् भवतेः खिष्णुश्चप्रत्ययः । आजनशीलो

थात्रिष्णुः । “भुवश्च” इति चकारारादेशिष्णुश्च । स त्रिदशगिरियंस्मिन् तथोक्तम् ।

अत्रुरिति पाठे त्विति । लुङ्विभक्त्युपादाने जगृहिरे इति लिङ्गिभक्तिप्रक्रमभङ्ग

इति भावः । सूत्रामेत्यादि । गोत्रभेदं पर्वतभेदं कुलभेदं च । दृष्टिष्वैषम्यं त्रिने-

त्रत्पमसुख्यशक्तित्वं च । अहीनमहिपार्तं हीनं क्षुद्रं च । सुमनसः पुष्पाणि विदु-

षश्च । शोषाकरत्वं निशोषकरत्वं शोषाणामाकरत्वं च । कुमुदं कैरवं कौमुदो मुहं

१ अत्रादुरिति पाठे विभक्तिं C., M. २ भङ्गप्रसङ्गः T., C., G., M. ३ चम्पकसौराभ्यमिन्दुं T. ४ निर्व्यूढं न वचनं C., M. ५ भङ्गप्रसङ्गः T. ६ क्षिपति सुमनोमार्गणान् G. ७ पुष्पचापः T., G. ८ इत्यादि K. ९ विभक्तेः प्रक्रमभङ्गादिति D. १० चन्द्रत्वं K. ११ भूमिमुदं K.

अत्र वर्त्तमानस्य कालस्य प्रक्रान्तस्य^१ निर्वाहात् कालप्रक-
मभङ्गः ।

तव क्रियन्ते करुणाकटाक्षैः
श्रियः कवीनां नरसिंह देव ।
ताभिर्विकासा मनसः पुनस्तैः
सूक्तानि तैस्त्वद्रुणवर्णनानि ॥

ईहानुकस्य कर्तुः प्रक्रान्तस्य निर्वाहणात् कारकप्रक्रमभङ्गः ।
विम्बं चन्द्रमसः कलङ्कमयते धत्ते विकारं पयः
कुन्दं म्लानिमुपैति किं न कुरुते मैत्रौ मृणालं जलैः ।
मालिन्यं भजते हरित्करिमदस्यन्देन मन्दाकिनी-
स्रोतो वीर नृसिंह भूप भवतः केनोपमेयं यशः ॥

अत्र नपुंसकमेव प्रतिकर्तृगतत्वेनोपनिबद्धमिति न लिङ्गप्रक्रम-
भङ्गप्रसङ्गः ।

लोकेऽस्मिन्नरसिहं देवनृपतिर्दाता न कल्पद्रुम-
स्तेजस्वी स न पद्मिनीसहचरः कान्तः स नो चन्द्रमाः ।
गम्भीरः स न वाहिनीपरिवृढस्तुङ्गः स नो मन्दरः
शिल्पज्ञः स न पद्मभूः किमपरं वाग्मी स नो वाक्पतिः ॥

अत्र तच्छब्देनैव प्रक्रान्तेन निर्वाहान्नास्त्येव सर्वनामप्रक्रमभङ्गः ।

प्रागासीन्मकरन्दपिच्छिलदंले पद्मस्य गर्भे ततः
शौरैः कौस्तुभकान्तिपूरसुभगाभोगे भुजाभ्यन्तरे ।

ष । अनुक्तस्य कर्तुरिति । कटाक्षैरित्याद्यनभिहितकर्तुरित्यर्थः । तच्च

१ इत्यनुक्तकर्तुः G. २ भङ्गप्रसङ्गः D. ३ च कुरुते C., G. ४ T., G, C., M. drop
पव. ५ सिद्ध्यैत्यादि । अत्र T. ६ D. drops पव. ७ निर्वाहो नास्त्येव D. ८ भङ्गप्रसङ्गः
T., G., C, M. ९ पिच्छलं D., C., M., G. १० तले C., M., G.

आवासस्तथ लक्ष्मिं संप्रति पुनर्निव्याजमूर्च्छत्कृपा-
स्रोतःशीतलिते नृसिंहवसुधानाथस्य नेत्राञ्चले ॥

अत्र सविशेषणस्य विशेष्यस्याभिधातुं प्रक्रान्तस्य निर्वाहात्-
विशेषणप्रक्रमभङ्गः ।

किमेतासामन्तःपुरपरिसरे केवलमभू-
दसूर्यपश्यत् त्वदरिसुदृशामुत्कलपते ।
इदानीमप्येता गिरिगहनगेहप्रणयिनी-
रसूर्यपश्यत्वं सततमुपबध्नाति किमिदम् ॥

अत्र द्वितीयस्यासूर्यपश्यत्त्वमिति शब्दस्य स्थाने 'अनर्कालो-
क्तिवम्' इति यदि क्रियते तदा पर्यायप्रक्रमभङ्गः ।

संत्यज्य पुष्पसमयं कुसुमाभिवृद्धिं
ज्योत्स्नाविजृम्भितमपास्य तुषारभानुम् ।
मुक्ताफोल्लसितमम्बुनिधिं विहाय
कीर्त्तिस्तव स्फुरति घोर कलिङ्गनाथ ॥

"कर्त्तृकरणयोस्तृतीया" इति तृतीयाविधानात् । किमेतासामिति । सूर्ये न
पश्यन्तीत्यसूर्येपद्या राजशरस्वान्नाथा गुप्ता इत्यर्थः । असमर्थसमासोऽयम् । नम्रो
वृशिना सह संबन्धात् । पूर्वमैश्वर्यादेशांसूर्यपश्यत्वं संप्रति तु भयादिति भावः ।
इतः परमेतेर्दोषघोषः स्वार्थः ॥

१ वसन्तीनामन्तःपुरभवनगर्भे विराम्-*T.*, *C.*, *G.*, *M.* २ त्वदहितमहीपालमुदृशाम् *T.*,
C., *G.*, *M.* ३ 'मप्यासीद्द्विहितवसतीनां गिरिगुहा'-*T.*, *C.*, *G.*, *M.* ४ स्वसूर्यपश्यत्वं
निरामय नृसिंह कितिपते *T.*, *C.*, *G.*, *M.* ५ 'मिन्यस्य शब्द' *D.* ६ क्रियेत *C.*, *M.*, *G.*
७ भङ्गप्रसङ्गः *D.* ८ कुसुमानुविद्धं *T.* ९ नृसिंह देव *C.*, *G.* १० मिन्यादि *K.* ११ मैश्वर्या-
दसूर्यं *K.* १२ इतः परं स्पष्टार्थम् *D.*

अत्र वाक्येन वक्तुं प्रक्रान्तं निर्वाहं प्रापितमिति न वाक्यप्रक्रमभङ्गः ।

काश्मीरपांसुंरुचिरांशुकचारुहारै-
र्यां प्राग्बभौ कुचतटी रिपुसुन्दरीणाम् ।
सैवाद्य भाति कुपिते त्वयि वीर भूभृद्-
धातुच्छटातरुणपल्लवरक्तसूत्रैः ॥

अत्र समासस्य निर्व्यूढत्वान्न समासप्रक्रमभङ्गः ।

त्यागस्तावत् सुरतरुयशःकौमुदीकालमेघः
शौर्यं कुन्तीतनयचरितश्रुत्यनध्यायपर्व ।
कान्तिः पुष्पायुधवपुरहंभावरुद्रावलोकः
कस्ते वक्तुं प्रभवति गुणान् श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र रूपकस्य निर्वाहान्नालंकारप्रक्रमभङ्गः ।

अत्र प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां प्रक्रान्तानामर्थभेदाभावेऽप्येकर-
सायाः प्रतीतेः परिस्खलनं प्रतिभातीति न शब्दभेदमाद्रियन्ते
कचयः ॥

यदवाच्यस्य वचः स्यादवाच्यवचनं तु तद्व-
दितम् ॥ ३ ॥ २

ननु प्रकृत्यादिप्रक्रमभङ्गेऽपि अर्थप्रतीतेरविधातात् कोऽर्थं निर्बन्धो यत् प्रक्रान्तस्य
न भङ्गः कार्य इत्याद्युक्त्याह । अत्र प्रकृतिप्रत्ययादीनामिति । एकरसाया
एकरूपाया इत्यर्थः ॥

अथावाच्यवचनं नाम शेषान्तरं लक्षयति । यदवाच्यस्येति । उदाहरति ।

१ प्राप्तमपि C., M. २ भङ्गप्रसङ्गः T., C., G., M. ३ 'पांशु' D. ४ सुसु-
न्दरीणाम् D. ५ भङ्गप्रसङ्गः D. ६ कुन्तीतनुचरितं T. ७ भङ्गप्रसङ्गः T., C., G., M.

मिःशेषनिर्जरनमस्कृतपादपञ्च

यं नीलपूर्वमिह लोहितमामनन्ति ।

देवः स एष भवतः शशिखण्डमौलिः

श्रेयः श्रियं दिशतु वीर नृसिंह देव ।

इह नीललोहित इति प्रसिद्धायाः संज्ञाया विशेषणविशेष्यभावे-
नाभिधानमनुचितम् । विरोधात् । संज्ञायाः संश्लिगतत्वेनैव विशेष-
णत्वमुचितं न स्वगतत्वेन । किं चायमभिधानानुकारः । स पुनरु-
भयप्रकारः शाब्दार्थत्वभेदात् । तत्र शाब्दो यत्रेतिनावच्छेदः
क्रियते । यथात्रैव 'यं नीललोहित इति स्फुटमामनन्ति' इति पाठे ।
आर्थो यत्रेतिना नावच्छेदः । यथात्रैव 'यं नीललोहितमिति स्फुट-

निःशेषेति^१ । नीलपूर्वं लोहितं नीललोहितमित्यर्थः । अत्र शेषांशं दशयति ।
इहेति । नीलपूर्वं लोहितमिति विशेषणविशेष्यभावेन निर्देशो न युक्त इत्यर्थः ।
तत्र हेतुमाह । विरोधादिति । को विरोधस्तत्राह । संज्ञाया इति । संज्ञा हि
संज्ञिनं विशेषणी तस्यैव विशेषणं स्यात् न तु स्वस्य । स्वस्यैव स्वविशेषकत्वे
आत्माभयप्रसङ्गात् । न ह्युत्पलनीलिमापि नीलिमा ध्यायन्त्येते । ननु नात्र संज्ञायाः
संज्ञाविशेषणत्वमुच्यते किं तु तद्वैकदेशस्यैकदेशान्तरविशेषणत्वमतौ नात्माभय
इति चेत् तस्यं किं तु नीलपूर्वं लोहित इत्युक्ते नीलशब्दपूर्वं लोहितशब्द इत्युक्तं
स्यात् । अर्थस्य तत्पूर्वकत्वासंभवात् । तद्यासंगतत्वाद्वाच्यमेवोच्यते इत्यवाच्य-
वचनमेवेहं सिद्धम् । अत्रैव युक्त्यन्तरमाह । किं चेति । अभिधानानुकारो नाम-
धेयानुकरणम् । इतिनावच्छेदः क्रियते इति शब्देनाभिधीयत इत्यर्थः । एवं नाव-
च्छेदः क्रियत इत्यत्रापि नाभिधीयत इत्यर्थः । एवं च पूर्वत्र प्रथमा उत्तरत्र
द्वितीया । अत एव 'निपातेर्भाव्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः' इति वामनः ।

१ श्रेयः परं T. २ भूप D. ३ स पुनः शब्दार्थभेदादुभयप्रकारः G. ४ शाब्दत्वार्थ-
त्वभेदात् D.; शब्दार्थभेदात् C., M. ५ तत्रार्थो यत्र T., C., M. ६ च्छेनादि K.
७ विरोधस्तमाह D. ८ संज्ञिनं विशेषयति तस्यैव विशेषणत्वात् D. ९ K. drops अपि.

मामनन्ति' इति पाठे । प्रकृते तावदभिधानं नीललोहित इति न तु नीलपूर्वो लोहित इति । अतोऽभिधानेतरानुकरणस्यावाच्यस्य वचनं दोषः ।

चमत्कारं गौरीसहचरतनुस्पर्धि न कथं
विधत्ते भूयांसं भुवि तव कलिङ्गेश्वर यशः ।
यदन्तः कालिन्दीतटरुहतमालद्युति नभः
सुधाभानुक्रोडस्थितहरिणकेलिं कलयति ॥

अत्र तनुतटरुहस्थितपदान्यवाच्यानि । तस्मात् परिस्पर्धिका-
लिन्दीपरिसरक्रीडीकृतेति पठनीयम् ॥

कारणाधारसंबन्धैर्व्यभिचारो न दृश्यते ।

यत्र तस्य प्रयोगे स्यादवाच्यवचनं यथा ॥ ४ ॥

यथा

हृदा हृष्यति जानाति ध्यायत्यध्येति खिद्यते ।
विलोकयति नेत्रेण श्रवणेन शृणोति च ॥
चित्रं चेतसि चिन्तेर्ष्याहर्षेच्छाक्रोधविस्मयाः ।
मनसि प्रमदोर्त्साहर्भयज्वरमँदात्ययाः ॥

अस्त्वयमपि नामधेयानुकार एवेत्याशङ्क्याह । प्रकृते तावदिति । फलितमाह ।
अत इति । अस्वैव प्रकारान्तरमाह । चमत्कारमित्यादि । भन्नावाच्यांसं इक्षी-
यति । अत्रेति । तदवचनेऽपि तदर्थस्य सामर्थ्यलब्धत्वादित्यर्थः ॥

पुनर्भङ्गधन्तरमाह । कारणेत्यादि । कारणव्यभिचारमुदाहरति । हृद्वेत्यादि ।

१ तदेतत् कालिन्दी? D. २ कणा T., C., G. ३ T. and C. drop यथा. ४ म-
नसः D, C., G., M. ५ प्रमदोर्त्साहर्भयज्वरमाः C., M. ६ 'मदज्वर' T., G.
७ 'भयात्ययाः' T., G.

द्विकृक्षिभरिभिः कंठोरकरंभीकर्णप्रभाभासुरै-

श्चित्रं वीर नृसिंह भूप तुरगोत्कीर्णैः परागोत्करैः ।

त्वत्सेनाविजयोत्सवव्यतिकरे व्याप्तं वियन्मण्डलं

हस्मीरक्षितपालचेतसि परं मालिन्यमुन्मीलितम् ॥

अत्र तुरगखुरोत्कीर्णैरिति नोक्तम् । उत्किरणस्य खुरकरणेत्वे
व्यभिचाराभावात् ।

दारिद्र्यस्य दयालुत्वं नृसिंह नृप किं स्तुवे ।

यन्मत्वापि निजं नाशमस्माभिस्त्वामदर्शयत् ।

अत्र दृशोः परस्मैपदे प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वविधानादस्माभिरित्य-
स्यावाच्यस्य वचनं दोषः । 'मां भवन्तमदर्शयत्' इति पठनीयम् ।

आधाराव्यभिचारमुदाहरति । चित्रमित्यादि । संबन्धाव्यभिचारमुदाहरति । दिगि-
र्यादि । कुक्षीन् बिभ्रति पूरयन्तीति कुक्षि मरयस्तेः । "फलेप्रहिरास्मंभरिष्" इति
षकारान्निपातः । अत्र मालिन्यपरागेभ्याम्भ्योर्वैयधिकरण्यादसंगत्यलंकारः । उत्कि-
रणस्येति । तुरगकर्तृकस्येति शेषः । भिषान्तरमाह । दारिद्र्यस्येति । मत्वापि
निबिख्यापीत्यर्थः । यः स्वोच्छेदमविगणय्य परदुःखप्रहाणे प्रवर्त्तते तस्य इयां कः
परिच्छेत्स्यतीत्यर्थः । तथा चैतदर्थिनामर्थिनां संघो दारिद्र्यविमुक्तिरिति भावः ।
अभाष्यवाच्यांशमुदाहरति । अत्र दृशेरिति । प्यन्तस्येति शेषः । प्रयोज्यक-
र्तुरिति । अणि कर्तुरित्यर्थः । कर्मत्वविधानादिति । वृशोर्बुद्धपर्यत्वाद् "गति-
बुद्धि—" इत्यादिना परस्मैपदे निव्यमाणि कर्तुं ष्यन्ते कर्मत्वविधानादित्यर्थः ।
आत्मनेपदे तु "अभिवादिवृशोराम्नेपद् उपसंख्यानम्" इति कर्मसंज्ञाविकल्पः ।
अत एव 'वृशोर्बुद्धपर्यत्वात्प्रतिप्रसौ पक्षे निवर्त्त्यत' इति कैयटः । अस्माभिरि-

१ करिणी? G. २ क्लृष्टप्रभा? T., G. ३ विजये जयव्यतिकरे T. ४ 'मुन्मीलित
C., M. ५ 'कल्पव्यभिचारा' T. ६ 'प्रयोड्यस्य कर्तुः' D., T., C., G. ७ वक्तव्यम् G.
८ सिगिति D. ९ 'परागकार्यकारणयोर्वैयधिकण्या' D.

अस्मिन् पुनः पाठे किं स्तुध इत्येकत्वेनात्मानं निर्दिश्यास्माभिरिति
बहुत्वेन निर्देशाद्वचनप्रक्रमभङ्गोऽपि नास्ति ।

यद्वाच्यस्यावचनं वाच्यावचनं तदुच्यते चतुरैः ।

निजचरणसंविधनिपतनपरमपि पुर एव वोक्ष्य हम्मोरम् ।

राजन् नृसिंह समरे तिष्ठति तूष्णीमसौ खड्गः ॥

इह निजेत्यनेन नृसिंहनृपतिसंबन्धे चरणयोरभिमतं खड्गसंबन्ध-
प्रतीतिरित्येतन्न वाच्यम् । अभवन्मतयोगमितीदं मतान्तरे प्रसि-
द्धम् । तवेति समुचितः पाठः । अन्यस्यालंकारस्य विषयेऽलंकारा-
न्तरोपनिबन्धो यत्र तत्रापि वाच्यावचनमेवं ॥

त्यघाच्यस्येति । उक्तरीत्या कर्तृत्वेनाप्रयोक्तव्यस्येत्यर्थः । पाठान्तरे लाभान्त-
रमप्याह । अस्मिन् पुनरिति ॥

एवमवाच्यवचनमुक्त्वा तद्विपर्ययाद्वाच्यावचनं नाम शेषान्तराह । यद्वाच्य-
स्येति । उदाहरति । निजेत्यादि । पुर एव वीक्ष्यापीत्येवस्त्वयः । तूष्णीं तिष्ठ-
तीति । शरणागतवधनिषेधासिति भावः । एतेनास्य कारुणिकत्वं व्यज्यते । अत्र
कवेः प्रमासांख्यकसोषाद्वा प्रथमपादो मात्राहीनः । अतो निपतनेति सोपसर्गः
पाठः कार्यः । अत्र चरणयोर्नृपे संबन्धो वाच्यः स नोक्त इति वाच्यावचनमेत-
दित्याह । इहेति । अभवन्नविद्यमानो मतयोग इष्टसंबन्धो यस्मिन् सोऽभवन्म-
तयोगः । इष्टमेव चरणयोर्नृपयोगः स नास्तीत्यन्वर्थेयं संज्ञा । विषयान्तरेऽप्यमुं
शेषं संचारयति । अन्यस्येति । 'मृगीपरिभषो ध्योऽद्यामित्यनेहि स्वया कृतम्'
इत्याशयेकवाक्यतया निर्दर्शनाविषये वृष्टान्तोक्तौ तदवचनान्नाच्यावचनम् । न चेद-
मवाच्यवचनमेवेति वाच्यम् । वृष्टस्योक्ताववाच्यवचनं देवपूर्वं गिरिमित्यादौ । अन्यथा
वाच्यावचनमेव पुरः स्फूर्त्सिक्त्वावुक्त्वाव्यम् । एवं 'स्मरामि वानीरगृहेषु सुर्मिम्'
इत्यादौ साऽनृष्यप्रतीतिव्यतिरिक्तनिमित्तस्मृतावर्लंकारान्तरविषये स्मरणोक्तावपि संब-
न्धतोऽलंकारान्तरस्यावचनान्नाच्यावचनमेवोक्त्वाव्यमित्यावुक्त्वाव्यम् । वाच्यावचनम् ॥

१ 'भङ्गप्रसङ्गोऽपि T., C. २ 'सविधपतन' D. ३ 'नृपसंबन्धे C., G. ४ 'मेव वाच्यम् D.
५ 'न्यादयो मृत्यवे हि त्वया कृतम् D. ६ सुर्मिम् D.

दोषोऽर्थपौनरुक्त्यं प्ररूढमभिधीयते बहुधा ॥ ५ ॥

यथावभासनं तथैवार्थस्य विश्रान्तिः प्ररूढत्वम् । शब्दपौन-
रुक्त्यस्य न दोषत्वम् । तस्यानुप्रासाद्यलंकारत्वेनाङ्गीकारात् ।
बहुधा प्रकृत्यादिविषयत्वात् ।

तत्र प्रकृतिविषयत्वं यथा

करटविलुठहानस्रोतस्विनीसुरभीकृत-

त्रिभुवनपुटप्रेङ्खत् पुष्पन्धयध्वनिडिण्डिमः ।

सभयकुतुकं दृष्टः पौरैः कलिङ्गपुरन्दर

प्रथयतितरां कस्यानन्दं न ते गजतागणः ॥

अत्र गजतेति समूहार्थायाः प्रकृतेर्गणस्य च पौनरुक्त्यम् । 'क-
रिणां गणः' इति पाठः परिणमयितव्यः ।

प्रत्ययविषयं यथा

अर्धमङ्गमुपगूढवलुभं

बिभ्रदर्धमपि भस्मभासुरम् ।

अथ पौनरुक्त्यं लक्षयति । दोष इत्यादि । किमिदं प्ररूढत्वमत आह । यथेति ।
अन्यथासिद्धत्वं प्ररूढत्वमित्यर्थः । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह । शब्देति । कुतो
बहुधात्वं तथाह । प्रकृतीति । करट्टेति । पुष्पाणि धयन्तीति पुष्पन्धयाः पुष्प-
लिहो मधुपा इत्यर्थः । "नाडीमुष्टधोश्च" इति चकारादनुक्तसमुच्चयार्थाद्धेदः
पुष्पोपपशन् खद्युप्रत्यये मुमागमः । गजानां समूहो गजता । 'गजाश्चेति वक्त-
व्यम्' इति समूहार्थे तत्प्रत्ययः । प्रकृतेः सुप्प्रत्ययप्रकृतेरित्यर्थः । प्रत्ययविषयं
यथेति । इहान्भ्रवेत्शोषेण कोशेषु प्राचीनः प्रार्कृतराजनामाङ्कित उदाहरणश्लोकः
प्रमाहाह भ्रष्टः । अर्धमङ्गमित्याहिरिन्दुशोखरविषयस्तु केनापि प्रक्षिप्तः । पौन-

१ तथैव विश्रान्तिः T. २ मुपनम्रवत्तमं T. ३ इति D. ४ टिन्यादि K. ५ विषयमिति
D. ६ प्रकृतिनामाङ्कित उदा' K.

एक एव सुहृदिन्दुशेखरो
रागिणामपि विरागिणामपि ॥

अत्र विरागिणांमिति मत्वर्थीयस्य पौनरुक्त्यम् । बहुव्रीहिणैव तद-
र्थावगतेः । कर्मधारयगर्भितान्मत्वर्थीयाद्बहुव्रीहिरेव वरमपरथा प्र-
क्रियागौरवापत्तेः । भूमनिन्दार्थानामप्यस्त्यर्थानुयायित्वाऽऽ पौनरु-
क्त्यपरिहारः शक्यक्रियः ।

उभयविषयं यथा

दुर्वारैस्ते यशोभिः सकलमपि मम ध्वान्तमाच्चान्तमेतत्
तत् किं कुर्यामिदानीमिति तव गदितुं श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ।
लोफालोकेन पाथोधरनिवहनिभाः प्रेषिताः पश्य भान्ति
प्राप्ताः प्रत्यन्तपृथ्वीभृत इव गजता द्वारदेशोपकर्ण्डम् ॥

रुक्त्यांशं दर्शयति । अत्रेति । पुनरुक्तत्वे हेतुमाह । बहुव्रीहिणैवेति । ननु मा
भूविह बहुव्रीहिः कर्मधारयादयं मत्वर्थीय इत्याशङ्क्याह । कर्मधारयगर्भिता-
दित्यादि । मत्वर्थीयासिति पाठः । बहुव्रीहिरिति तु प्रामाणिकोपात्तः । बहुव्रीहि-
रेव वरमिति । न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधासिति भावः । सर्वधनीत्वौशी
त्विन्नन्तो बहुव्रीहिरिति स्थितेति गतिः । विपक्षे बाधकमाह । अपरथेति । तर्ह्य-
स्त्यर्थे बहुव्रीहिर्भूमाद्यर्थे मत्वर्थीय इति न पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह । भूमेति । भूमा-
दिव्यपि “ तदस्यास्त्यस्मिन्—” इत्यस्त्यर्थ एव मत्वर्थीयविधानाद्बहुव्रीहेरप्यस्त्यर्थत्वाद्
दुर्वारं पौनरुक्त्यमित्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययोभयपौनरुक्त्यमुदाहरति । दुर्वारैरिति^१ ।
किं कुर्यामिति । किं प्रियं कुर्यामित्यर्थः । गदितुं प्रियं वक्तुमित्यर्थः ।

१ विरागिणामपीति मत्वर्थीय^१ T. २ °गर्भगतान्मत्वर्थीया^२ M.; गर्भत्वान्मत्व^३ D.
३ D. drops अपि. ४ °विषयो T. ५ °स्तेयशोभिः D. ६ °कण्ठे D, O., G., M.
७ पौनरुक्त्यं D. ८ तत्र हेतुमाह K. ९ कर्मधारयेति D. १० °दाविन्नन्तो बहुव्रीहिरिति तु
D. ११ स्थितिगतिः K. १२ °रित्यादि K.

अत्र समूहार्थायाः प्रकृतेर्बहुवचनस्य च पौनरुक्त्यम् । 'प्राप्ताः प्रत्यन्तशैला इव मदकरिणः' इति पाठः परिणमयितव्यः ।

पदपौनरुक्त्यं यथा ।

देवस्यास्य चिराय मत्प्रभुकुलोराध्यस्य गौरीपते-
रेवा नैव कदाप्यनुग्रहकथालक्ष्मीधुरामर्हति ।
इत्यालोच्य रूपेव केतकदलद्रोणीमियं निन्दति
स्वैरं वीर नृसिंह देव भवतः कीर्त्तिर्जगज्जाङ्घिकी ॥

अत्रालोचनार्थस्य पौनरुक्त्यम् । इतिशब्देनैव तदवगतेः ।

प्रत्युदाहरणं यथा

पलायनपरस्य मे नियतमन्तरायो महा-
नियं भवति दुर्वहा वसुमती भुजालम्बिनी ।
इतीव विरहय्य तामजनि जैत्रयात्रोत्सवे
विरोधिनृपतिर्लघुस्तव नृसिंह पृथ्वीपते ॥

अत्रालोच्येति न कृतम् । यां क्रियां प्रत्यसाधारण्येन प्रसिद्धो
यः कर्त्ता तस्योपादाने सा न वाच्या । अत एव

देवस्येति । अनुग्रहकथालक्ष्मीधुरामनुग्रहातिशयमित्यर्थः । "कूपुर— " इत्या-
दिना समासान्तोऽत्रप्रत्ययः । नाहंति न भजति । 'नास्तैः पूजयेद्विष्णुं न केतक्या
महेश्वरम्' इति निषेधस्मरणादिति भावः । जङ्घया चरतीति जाङ्घिकी । "चरति"
इति ठक् । "दिङ्गणम्— " इत्यादिना ङीप् । विरहय्येति । त्यक्तवैत्यर्थः ।
"स्यपि लघुपूर्वान्" इत्ययदेशः । सा न वाच्येति । यस्यां क्रियायां यः कर्त्ता
प्रतिनियतस्तदुक्त्यैव तस्या धैपि गम्यमानत्वात् सा क्रिया पृथक् न वाच्या । उक्ते

१ अर्थपौनरुक्त्यं T. २ मभुक्काराध्यं C. ३ दलश्रेणीमियं D., G. ४ D., G.,
and M. omit यथा. ५ स्तेन्यादि K. ६ सदाशिवं K. ७ K. drops अपि. ८ उक्ता K.

उत्कण्ठाभारताम्यत्कुवलयनयनामोनसाम्भोजभानु-

श्चिन्तासंतापमीलत्कविकुलकुमुद्व्यूहनक्षत्रनाथः ।

ईर्ष्यासंवर्धमानप्रतिनृपतिबलाम्भोधिकुम्भोद्भवश्च

ख्यातः सर्वत्र योऽसौ जगति स जयति श्रीनृसिंहक्षितिन्द्रः ॥

इत्यत्र मानसाभोजादिषु विकासादिक्रिया नोपांसा ।

वीराः प्राक् क्वति नात्र तैरहमसावित्थं न संवर्धिता

न त्राता न च लालितेति भवतः प्रत्यायनं कुर्वती ।

त्वत्कीर्त्तिः कलहंसकम्बुरजनीजानिच्छलेन स्पृश-

त्यम्भोजासनकंसशासनपुरारातीन् कलिङ्गेश्वर ॥

अत्र शासनपदस्य पौनरुक्त्यम् । अरातिपदेनैवाभिमतार्थावंग-
मात् । कंसशासनश्च पुरारातिश्चेति द्वन्द्वध्रयणमिह नोचितम् ।

वा पौनरुक्त्यमित्यर्थः । नोपांसेति । भान्वावेः कर्त्तृरुपाशानादिति शेषः । धीरा
इति । संवर्धिता पोषिता । त्राता भयहेतुभ्यो रक्षिता । त्रातेः कर्मणि क्तः ।
लालिता उपलालिता । प्रत्यायनं विश्वासनं क्षपयमिति यावत् । रजनी जाया
यस्य स रजनिजानिश्चन्द्रः । “जायाया निह्” इति समासान्तो निडादेशः । इह
कलहंसासीनामम्भोजासनादिष्विद्वत्त्वात् तस्पर्श एव तत्तद्देवतास्पर्शः । ‘देवता-
पारसंस्पर्शस्तल्लिङ्गस्पर्शनं तथा’ इति वचनादित्यभिप्रेत्याह । छलेनेति । अभि-
मतेति । कंसपुराशाब्दयोरेव द्वन्द्वे तर्हन्ते श्रुतस्यारातिशाब्दस्य प्रत्येकसंबन्धे कंसा-
रातिः पुरारातिश्चेत्यर्थस्यावगमादित्यर्थः । ननु द्वन्द्वान्तराश्रयणेऽपि तदार्थावगति-
रस्येवेत्याशङ्क्याह । कंसशासनश्चेति । ननुभयत्रापि द्वन्द्वलक्षणस्य चार्थस्य

१ लोचनान्भोजं T. २ नृपतिकुलाम्भोधिं T., C., M. ३ नोक्ता T. ४ पदेनै-
केनैवा T. ५ त्रयमनात् T. ६ तदन्तस्यापानिं D.

उपायलाघवासंभवात् । कंसपुरयोररातीति तत्पुरुषे पुनराश्रीय-
माणे कतरोऽपि न विरोधः । तत्रोपायलाघवसंभवात् प्रतीतिः
प्रधानमिति सैवानुसरणीया । न लक्षणमात्रम् । प्रतीत्यर्थमेव लक्ष-
णस्याश्रीयमाणत्वात् । ' अम्भोजासनकैटभारिगिरिशानेषा कलि-
क्लेश्वर ' इति पाठे नायं दोषः । सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य
पुनः स्वशब्देनाभिधानं कथितपदापरपर्यायं पुनरुक्तमेव मन्तव्यम् ।
इवशब्देन यत्रैकेनैव दीपकत्वात् कर्तृकर्मादीनामप्युपमानोपमेय-
भावः प्रतीयते तत्र द्वितीयस्येवशब्दस्य प्रयोगो न योग्यः । पदपौ-
नरुक्त्यप्रसंगात् ।

संभवे कुतोऽन्यतरपक्षपातोऽन्यतरदोषभेत्याशङ्क्याह । उपायेति । अन्यत्र
लाघवं दर्शयति । कंसोति । ननु लक्षणमुपेक्ष्य लाघवे कः पक्षपातस्तत्राह ।
प्रतीतिरिति । लघुप्रतीतिरित्यर्थः । सैवेति । लघुप्रतीतिरेवेत्यर्थः । प्रतीत्यर्थं
लघुप्रतीत्यर्थम् । सर्वनामपरामर्शयोग्यस्येत्यादि । यथा

' शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया ।

प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥'

इत्यत्र प्रशमाभरणमिति प्रशमस्य पुनः स्वशब्देनोपादानं पुनरुक्तम् । अन्यत्र
सर्वनामैव परामर्शान्न दोषः । नन्वेतन्मतान्तरेऽपि कथितपदं नाम शेषान्तरमुच्यते
तत् कथं पुनरुक्तमत आह । कथितपदापरपर्यायमिति । अनेकैवोपमां केचि-
शाहः । यथा

' ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्विशम् ।

शरैश्चैरिवोषीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥'

इति स्वमते तदपि पुनरुक्तमेवेत्याह । इवशब्देनेति । पौनरुक्त्यन्तराण्याह ।

१ अत्रो° T., C., G., M. २ T. omits इति. ३ D. and G. omit पुनः.
४ यत्रैकेनैव T.; इवशब्देनैकेनैव यत्र C. ५ 'पौनरुक्त्यस्य प्रसंगात् T. ६ 'न्यत्र दोष° K.
७ 'र्थमित्यर्थः K. ८ परामर्शान्न दोषः K. ९ अनेकैवोपमां D.

विशेष्यस्याभिधाने तु सामान्योक्तिर्न युज्यते ।
 यथा मेरुगिरिः श्वासमरुच्चन्दनपादपः ॥ ६ ॥
 और्वो वह्निर्मणिमुक्ता शेषोऽहिः पुष्पमम्बुजम् ।
 वसन्तर्तुः शरत्कालः कल्पान्तसमयादि च ॥ ७ ॥
 मदाम्भोऽश्रुजलं स्वेदसलिलं पंचनादिषु ।
 विधिव्यापारकर्मादि प्रयोज्यं न कदाचन ॥ ८ ॥

प्रत्युदाहरणं यथा

संगीताद्विचारवार्धितरणे सांयात्रिकः कस्य न
 श्लाघ्यो वीर कलिङ्गपार्थिव भवान् भूलोकचिन्तामणिः ।
 रेखालाञ्जितकैतवेन सुकृती पद्माभिधानो निधिः
 साक्षाद्यस्य करे कुबेरनगरीसर्वस्वमुज्जृम्भते ॥

अत्र तरणव्यापार इति नोक्तम् । तरणस्य व्यापारे व्यभिचारा-
 भावात् ॥

इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाम्रय-
 लंकारशास्त्रे दोषनिरूपणं नाम षष्ठ उन्मेषः ॥

विशेष्यस्येत्यादि । पचनादिष्विति । पचनविधिः पाकव्यापारो भोजन-
 कर्मेत्यादि पुनरुक्तमित्यर्थः । सुगममन्यत् ॥

इति पदेष्वक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिता-
 याभेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां दोषनिरूपणं नाम षष्ठ उन्मेषः ॥ ६ ॥

१ मेरुगिरिश्वासमरुच्चन्दनपादपः T. २ शेषाहिमालनीफुष्पमैर्वोऽग्निर्वद्भुनो मणिः T., C, M.
 ३ वचनादिषु T. G.; भोजनादिषु C., M. ४ कथंचन T., C., G., M. ५ लञ्छनं
 T., G., C., M. ६ व्यापारस्ते D. ७ इति विद्याधर D. ८ कृतैकावल्यां दोषनिरूपणं
 षष्ठोऽन्मेषः D. ९ विशेव्येति D. १० भोजनव्यापार इत्यादिकं K. ११ K. omits सुगममन्यत्.
 १२ इत्येकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां D. १३ K. omits दोषनिरूपणं नाम.

अथ सप्तम उन्मेषः ।

अथ दोषव्यावृत्त्यालंकारः कथ्यते ऽधुनास्माभिः ।

पुनरुक्तवदाभासो भवति प्रमुखावभासनं द्वेषा ॥१॥

यद्यपि शब्दालंकारनिरूपणानन्तरमर्थालंकारनिरूपणमुचितं तथाप्यर्थपौनरुक्त्यस्यैव प्ररूढस्य दोषत्वेनाभिधानात् तद्विपर्ययस्यालंकारत्वदर्शनाय व्युत्क्रमेणात्र कथनमेतस्य । प्रमुख आपाततः प्रतिभासनं न पुनस्तत्रैव विभ्रान्तमर्थैक्यम् । अन्यथा पर्याय-

अर्थालंकारनिरूपणाय संगतिमाह । अर्थेति । शेषनिरूपणानन्तरं तत्पतियोगितयालंकारनिरूपणं संगतमित्यर्थः । तत्र पुनरुक्तवदाभासो नाम कश्चिदर्थालंकारस्तर्मांशो लक्षयति । पुनरुक्तवदाभास इति । अपुनरुक्तोऽपि यत्र अर्थ आपाततः पुनरुक्तवदाभासते स पुनरुक्तवदाभासो नामालंकार इत्यर्थः । द्वेषेत्स्यस्य विभागकथनं नामाख्यातगतत्वेनेति दोषः । नन्वर्थालंकारोऽयं कथनप्रस्तावे निरूप्यत इत्याद्यङ्क्य चिरन्तनप्रसिद्धयेति पूर्वेषां परिहारे स्थिते स्वयं परिहारान्तरमाह । यद्यपीति । अर्थपौनरुक्त्यस्यैवस्थेवकारः शब्दपौनरुक्त्यव्यवच्छेदार्थः । प्ररूढस्यैव च रूढव्यवच्छेदः । तद्विपर्ययस्येति । प्ररूढार्थपौनरुक्त्यविपर्ययस्याप्ररूढपौनरुक्त्यस्येति यावत् । प्रमुखशब्दार्थमाह । आपातत इति । आरम्भ इत्यर्थः । प्रतिभासनं शब्दतात्पर्यमाह । न पुनरिति । ननु तत्रैव विभ्रान्तिः कथं न भविष्यतीत्याद्यङ्क्याह । अन्यथेति । अर्थान्तरस्वीकारमन्त-

१ कथ्यतेऽस्माभिःधुना G. २ T. drops कथनमेतस्य, ३ प्रमुखत आपाततः T.; प्रमुखमापाततः G. ४ प्रतिपादनं T. ५ K. drops अथ, ६ अध्येत्यादि K. ७ स्तमाह । पुनरुक्तं K. ८ 'व्यवच्छेदार्थ' इति K. ९ 'शब्दस्य तात्पर्यं' K. १० 'भविष्यतीत्याह D. ११ अन्यथा पर्यवसानवशादिति K.

स्वशाच्छब्दान्तरस्यार्थान्तरबृत्तेरसंभवात् । तद्वेधा नामाख्यात-
गतत्वेन । क्रमेण यथा

अभ्यस्ताशेषविद्याभरगुरुधिषणं विद्विषद्रक्तपान-

क्रीडानिस्त्रिशखङ्गं विरचितवसुधाचक्ररक्षाविभूतिम् ।

किं चालोकप्रभावक्षपितबुधविपदध्वान्तमुद्गायति र्वां

तुङ्गे शृङ्गे सुमेरोः सुरयुवतिगणः श्रीनुंसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र गुरुधिषणयोर्निस्त्रिशखङ्गयो रक्षाविभूत्योरा लोकप्रभयोर्ना-
मोः पुनरुक्तवदाभासनम् ।

तान् निर्माति करोति हस्तितरिपून् युद्धेषु ते विक्रमान्

यैर्लोको भरते बिभर्त्ति कुतुकं रामेऽपि न प्रस्तुते ।

किं चाभ्यर्थनदुष्कृतानि शमयस्याकर्णयस्येकदा

यद्याकृष्टसुधारसं सुमनसां सूक्तं कलिङ्गेश्वर ॥

अत्र निर्माति करोतीत्यादिकयोराख्यातयोः ।

रेजानुपपत्तेरित्यर्थः । विभजते । तद् द्वेधेति । अभ्यस्तेति । गुरुधिषणं
भरित्तुद्धिमित्यर्थः । निस्त्रिशखङ्गं निर्दयखङ्गम् । 'निस्त्रिंशो निर्दये खङ्गे' इति
विश्वः । वसुधाचक्रस्य रक्षा रक्षणं विभूतिरभ्यर्थे च विरचितं येन तम् । आलोक-
प्रभावो वृष्टिमहिमा । कुत्रेह पुनरुक्तवदासनं तदाह । अत्रेति । 'गीष्पतिधिष-
णो गुरुः' । 'विभूतिभूतिरक्षयोः' । 'तेजः प्रभाव आलोकः' इत्यभिधानैः पर्धा-
यस्वप्रतीतेरित्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति । तानिति । कर इति षष्ठः । अतिहस्त-
तारिपून् क्षिप्ततश्चान् । यैर्विक्रमैर्भरते भरताख्ये शाकुन्तलेये राज्ञि रामे वाशरथौ
प्रस्तुते प्रशस्ते । अभ्यर्थनदुष्कृतानीति षष्ठः । याञ्चानुःखानीत्यर्थः । इह पुनरुक्त-
वदाभासमुदावयति । अत्रेति । आदिशब्दाद् भरतेविभर्त्तित्यनयोर्निशमयस्याक-
र्णयसीत्यनयोश्च सप्तमः ॥

१ 'वदवभासनम्' T. २ चार्थार्थनं T. ३ T. adds पुनरुक्तवदाभासनम् after 'राख्या-
तयोः' ४ अभ्यस्तेःत्यादि K. ५ निर्दयः खङ्ग' D. ६ अत्रेत्यादि K. ७ इत्यादिभिधानैः K.
८ पर्यायप्रतीते' K. ९ तानित्यादि K. १० 'रिपूनातिर्क्षित' D.

पुनरुक्तवदाभासं कथयित्वाथैकनिष्ठमपि ।

अथ शब्दालंकाराः प्रस्तूयन्ते त्रयोऽधुना-

स्माभिः ॥ २ ॥

शब्दस्थ पौनरुक्त्यं व्यञ्जनसमुदायमाश्रितं

यस्मात् ।

स छेकानुप्रासः संख्यानियमे समुल्लसति ॥ ३ ॥

द्वयोर्द्वयोर्द्वयञ्जनयोर्द्वयोः कयोश्चिदन्योन्यमसकृत्सादृश्यं सं-
ख्यानियमः । छेका विदग्धास्तैः प्रयुक्तोऽयमनुप्रास इत्यन्वर्थः ।

कलाकलापं दधदुज्वलोज्वलं

मुहुस्तमस्तोममपाकरोति यः ।

अथ संगतिकथनपूर्वकं शब्दालंकारान् प्रस्तौति । पुनरुक्तवदिति । अर्थां-
लंकारत्वेऽप्ययंपौनरुक्त्यशेषप्रसङ्गाभिरन्तनप्रसिद्धया च पुनरुक्तवदाभासं पूर्वमनिधाव
पुनरर्थापेक्षया शब्दस्थ प्रतीतावन्तरङ्गत्वेन प्रथमं शब्दालंकाराः प्रस्तूयन्त इत्यर्थः ॥

इह शब्दपौनरुक्त्यं शब्दालंकारोऽनुप्रासाख्यः । स च त्रिविधः । छेकानुप्रासो वृत्त्यनु-
प्रासो लाटानुप्रासश्चेति । तत्राद्यं लक्षयति । शब्दस्येति । तत्र शब्दपौनरुक्त्यं द्वि-
विधं व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यं स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं च । तत्र व्यञ्जनमात्रपौ-
नरुक्त्यं सति संख्याविशेषनियमे छेकानुप्रास इत्यर्थः । नियतसंख्याविशेषं दर्श-
यति । द्वयोर्द्वयोरिति । अत्र 'सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः' इत्यादिना सकृत्-
व्यञ्जनयुग्मावृत्तिभेदोऽनुप्रासः । असकृत्तदावृत्तिर्द्वयानुप्रास इत्याह काव्यप्र-
काशकारः । अलंकारसर्वस्वकारस्तु तद्विपरीतं सिद्धान्तयोश्चकार । तन्मता-
वलम्बेनाह । असकृत्सादृश्यमिति । उदाहरति । कलेति । अत्र छेकानु-

१ यत् स्यात् G., M. २ व्यञ्जनयोः G. ३ 'द्वित्यादि K. ४ 'काले त्वर्थ' D.
५ K. drops अत्र. ६ कलेत्यादि K.

न कस्य हर्षं वसुधासुधाकरः

करोत्ययं धीरनृसिंहभूपतिः ॥

संख्यानियमाभावे भवति पुनर्वृत्त्यनुप्रासः ।

केवलव्यञ्जनसादृश्यं सकृद्ध्यञ्जनसादृश्यं इत्यादीनां व्यञ्जनाना-
मितरेतरसादृश्यं संख्यानियमाभावः । वृत्तिस्तु रसविषयो व्या-
पारस्तत्समुचिता वर्णरचनेह वृत्तिः । तदुपलक्षितोऽयमनुप्रास
इत्यन्वर्थाभिख्योऽपि । क्रमेण यथा

श्रीमन्नुसिंह नरनाथ कथं यशस्ते

कृत्तारिकण्ठरुधिरारुणितात् कृपाणात्

कैलासकाशकरकाकुमुदेन्दुकुन्द-

मन्दारमौक्तिकमृणालमनोज्ञमासीत् ॥

प्राप्ते व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यस्येष्टत्वात् कलाकलासुधासुधेस्थादी स्वर्णव्यञ्जनसमु-
दायपौनरुक्त्याद्यमकभेदेनास्यैकाभिधानलक्षणः संकरः ॥

द्वितीयभेदं लक्षयति । संख्येत्यादि । संख्यानिबन्धाभाव इत्येतद्विवृणोति ।
केचल्लेति । केवलव्यमसमुचितत्वम् । सादृश्यं पौनरुक्त्यम् । सकृद्ध्यञ्जनेस्वप्न व्यञ्ज-
नद्वयसादृश्यं विवक्षितम् । एवं च सत्यसकृदेकैकव्यञ्जनपौनरुक्त्यं सकृद्ध्यञ्जन-
द्वयपौनरुक्त्यं त्रिचतुरादिव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं चेत्यर्थः । अलंकारसर्वस्व-
कारोक्तरीत्या वृत्त्यनुप्रासशब्दं निर्बन्धन् वृत्तिशब्दस्य तावत्तदुक्तं मुख्यार्थमाह ।
वृत्तिस्त्विति । इह तद्वती वर्णरचना वृत्तिरूपचारावुच्यत इत्याह । तत्समु-
च्चितेति । क्रमेणैति । प्रथमोदाहरणे केवलव्यञ्जनपौनरुक्त्यं व्यक्तं द्वितीयोदाहरणे
नाथं नायमिति सकृद्ध्यञ्जनद्वयपौनरुक्त्यं तृतीये जगति जगतीति आदितादृश्यम् ॥

१ कथितोऽयं वृत्त्यनुप्रासः T. २ व्यञ्जनद्वयसादृश्यं G. ३ न्यादि K. ४ निर्बन्ध K.
५ न्यादि K.

युक्ता विपक्षेषु कृपा न कर्तु-
मेते विकुर्वन्ति हि कार्यकाले ।
इत्याहवे वीक्ष्य कलिङ्गनाथं
नाथन्त्यमी प्राञ्जलयः सपत्नाः ॥

जगति गजगतिर्नन्दतु श्रीनृसिंहः ।

इदमेव स्वरसहितं व्यञ्जनसमुदायमाश्रितं

यमकम् ॥ ४ ॥

अत्र क्वचिद्भिन्नार्थकत्वं क्वचिदनर्थकत्वं क्वचिदेकस्यानर्थकत्वम-
न्यस्य सार्थकत्वमिति संक्षेपतः प्रकारत्रयम् । क्रमेण यथा

कलिङ्गनाथ यस्मात् त्वं प्रभवः सर्वसंपदाम् ।

अतस्तव तुलां प्राप्तुं प्रभवः केऽपि नांपरे ॥

अत्र प्रभवः प्रभव इत्यभिहितयोर्भिन्नार्थकत्वम् ।

भाग्यसौभाग्यसौजन्यनिधिं नरहरिं संतुमः ।

चतुरं चतुरम्भोधिमेखलावनिपालने ॥

अत्र भाग्यसौभाग्यसावित्यनयोरनर्थकत्वम् । प्रथमस्य चतुर-
मित्यस्य सार्थकत्वमपरस्यानर्थकत्वम् ।

एवं व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्ये छेकातुपासवृत्त्यनुपासाद्युक्त्वा शब्दमात्रपौनरुक्त्य-
सान्ध्यात् स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्याश्रितं यमकाख्यं शैब्यालंकारान्तरमाह ।
इदमेवेति । इतिमिति पौनरुक्त्यं परामृश्यते । नियतसंख्याकस्वरव्यञ्जनपौन-
रुक्त्यं यमकमित्यर्थः । तत् श्रेया विभजते । अत्र क्वचिदिति । आद्यभेद-
धोरिति शेषः । अत्र प्रभव इति । प्रभवत्वस्मादिति प्रभवः कारणम् । " कुरो-

१ जगति जगति निव्यं नन्दतु D.; जगति जगति नन्दति श्रीनु^० M.; दृष्यद्दुर्गवैरिश्चितिपति-
शनितालोचनाम्भोरहेन्दुः । क्रीडासौधं कलानां जनयति जगदानन्दनः श्रीनृसिंहः G. २ 'भिन्नार्थत्वं
D. ३ 'दनर्थत्वं G. ४ कृपां T. ५ नो परे C. ६ 'भिन्नार्थत्वम् C., G. ७ नुमः T.; C.
८ 'मित्येतस्य T., C. ९ T. drops अपरस्यानर्थकत्वम्. १० शब्दालंकारमाह K.

प्रायशो यमके चित्रे रसपुष्टिर्न दृश्यते ।
दुष्करत्वादसाधुत्वमेकमेवात्र दूषणम् ॥ ५ ॥
रलयोर्दलयोस्तद्वल्ललयोर्बवयोरपि ।
नमयोर्नणयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः ॥ ६ ॥
सबिन्दुकाबिन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनम् ।
यमकं तु विधातव्यं कथंचिदपि न त्रिपात् ॥ ७ ॥
वर्णानामथ पद्माद्याकृतिहेतुत्वमुच्यते चित्रम् ।

कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नाकाशसमवेतैः ककारादिभिरभेदेन ग्रहणा-
ल्लिप्यक्षरेष्वप्ययं ककार इत्यैक्यप्रतीतेः शब्दालंकारत्वमत्रौपचा-

रप्" । प्रभवन्तीति प्रभवः समर्थाः । "विप्रसंभ्यो द्रुसंज्ञायाम्" इति दुप्रत्ययः ।
इत्युभयोः पार्यक्यमित्यर्थः । ननु केयमास्था कवीनां नीरसयोश्चित्रयमकयोस्त्व्या-
द्यहक्याह । प्रायश इति । वैश्विष्यवशादेव यमस्कारकारित्वसंभवात् न रसा-
पेक्षा प्रेक्षावतामित्यर्थः । तर्हि कथं न सर्वाहरस्तत्राह । दुष्करत्वादिति ।
अक्षान्नामनाहरो न तु शक्तानामिति भावः । तत्र वड्यावड्ये दर्शयति । रल-
योस्त्व्यादिना । न त्रिपादिति । त्रिपादवृत्तियमकं स्वमताभिधानम् । मता-
न्तरे तु तदप्यस्त्येव । 'एकद्वित्रिचतुष्पाद्यमकानां विकल्पना' इत्यादिना
वृत्तिना लक्षणोदाहरणाभ्यां बहुधा प्रपञ्चितत्वादिति ॥

तदेवं यमकमुक्तवा स्वरसहितव्यञ्जनाशुक्तिमस्वसाधर्म्यान् तदमन्तरं चिन्नाख्यं
शब्दालंकारविशेषं लक्षयति । वर्णानामित्यादि । नन्वशब्दात्मलिप्यक्षरगताका-
रविषयस्य कथं शब्दालंकारतेर्याद्यहक्याह । कर्णेति । अशब्देष्वपि लिप्यक्ष-

१ लंघयोस्तद्द्रुल्यो C. २ णनयो D.; णमयो G. ३ श्वेवं D. ४ मस्योपचा-
रिकम् T., C., M. ५ रित्यादि K. ६ चित्राख्यशब्दां D.

रिकम् । कर्षिकाप्रमुखस्थानविशेषेभिरुष्टानां वर्णानां पुनः पुनरावृ-
त्तिव्यावृत्तिभ्यामादानादक्षरसंकोचश्चित्रम् ॥

अत्र यद्यपि बन्धचित्रमाकारचित्राद्भिन्नं मन्यमानैरपि चिरन्त-
नैर्न किञ्चिद्भेदकमुक्तं तथापीश्वरैकर्तृकत्वे सत्यपि यदेककर्तृकतया
प्रसिद्धं तद् पद्मशैलादिकमाकारचित्रम् । यत्तु द्विकर्तृकं हलमु-
सलमुरजगोमूत्रिकाचापचक्रादि तद्बन्धचित्रमित्यनयोभेदः कल्प-
यितुं शक्य एवास्माभिः । तथापि न कल्पितः । आकारचित्र इवेह
बन्धचित्रेऽपि वर्णानामाकारोल्लासकत्वात् पद्मादिरूपतयाक्षराणां

रेपु गम्यगमकयोरभेदोपचारात्तयात्वमित्यर्थः । चित्रमात्रव्यापकलक्षणं निष्कृ-
प्याह । कर्णिकेति ॥

अथ बन्धचित्रगतिचित्रस्थानचित्राणामव्याकारचित्र एवान्तर्भावं कर्तुं-
मनन्तर्भाववादिभिरनुक्तमपि बन्धचित्राकारचित्रयोश्चोपेक्षापरिकल्पितमेव भेदेक-
मुपन्यस्यति । अत्र यद्यपीति । चिरन्तनैर्नोक्तं चेत् कोऽन्यो वक्ष्य-
तीत्याशङ्क्याह । तथापीति । ईश्वरकर्तृकत्वे सत्यपीति । कृत्स्नस्य
जगत इति शेषः । एककर्तृकतयेति । ईश्वरमात्रकर्तृकतयेत्यर्थः । द्विकर्तृ-
कामिति । ईश्वरकर्तृकमस्मदादिकर्तृकं चेत्यर्थः । अस्मदादिकर्तृकेऽपीश्वरस्य
सर्वोत्पत्तिमामित्तत्वेन कर्तृत्वस्य शब्दलिङ्गाभ्यामङ्गीकारासिद्धिः भावः । तर्हि
तथैवास्तिव्यत आह । तद्यपि न कल्पित इति । कुत इत्यत आह ।
आकारेति । आकारोल्लासहेतुत्वाविशेषादाकारचित्र एवान्तर्भूतं बन्धचित्रमपी-
त्यर्थः । 'आश्रयांलेखयथोच्चिज्' इत्यमरः । तत्रालेखयार्थत्वमाश्रित्य चित्रघा-
तस्वेह प्रवृत्तिनिमित्तमाह । पद्मादिरूपतयेति । चित्रसदृशत्वाच्चित्रमित्यर्थः ।
तर्थाकारोल्लासहेतुत्वाभावात्तत्पिचेऽर्थात्मसर्वतोमन्त्रावव्याप्तिरित्याशङ्क्या चित्र-

१ कर्षिकायुत्वं T. २ विशेषाभिष्टानां D. ३ पीश्वरकर्तृके D. ४ यदेककर्तृकतया T.
५ D. drops तत्. ६ यत्र C. ७ व्यापकं लक्षणं K. ८ वक्तुं K. ९ चित्रयोः सापेक्षां K.
१० भेदमुप K. ११ नोक्तमेवान्यो वक्ष्यतीति D. १२ सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वेन D. १३ अथापि D.

लित्यमानत्वेन चित्रसादृश्याच्चित्रमिदमुच्यते । अहो येन क्रमेण गता वर्णपङ्क्तिस्तेनैव क्रमेण प्रत्यागतेत्याश्चर्यकारित्वाद्वा चित्रमित्यन्वर्थबलाद्दर्शानामाकारानुल्लासकत्वेनाव्याप्तावपि गतप्रत्यागता-र्थभ्रमसर्वतोभद्रधेनुप्रभृतिगतिचित्रमत्र संगृहीतम् । अभिनवपद-पदार्थपर्यालोचनेन मन्दबुद्धीनां चितो ज्ञानस्य प्राणाद्वा चित्रमित्यन्वर्थमहिम्ना निष्कण्ठ्यनिरोष्ठथानिस्तालव्याद्विस्थानचित्रं च स्वी-कृतम् । एतच्च काव्ये गडुभूतमिति नेह प्रंतायते । यत् पुनः स्वर-धिरहितव्यञ्जनमात्रसाहचर्यप्रयुक्तं वर्णचित्रमपरैरभ्यधायि तद्-स्मिन् दर्शने वृत्त्यनुप्रास एव । यथा

कलङ्किकङ्ककाकोलकुले कलकलाकुले ।

कङ्कलिकलिकालोल किं का कोकिल काकली ॥

शब्दस्याश्रयार्थताश्रयणेन तत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तं संभावयति । अहो येनेति^१ । गतागताभ्यां चित्रत्वासाश्चर्यत्वाच्चित्रमिति गतिचित्रेऽपि नाध्याप्तिरित्यर्थः । तर्हि गतप्रत्यागतरहिते स्थानचित्रे निरोष्ठधावावध्याप्तिरित्याद्यङ्क्य कठिं विहाय चित्तो ज्ञानस्य प्राणाच्चित्रमिति योगाश्रयणेन तत्रापि चित्रशब्दं प्रवर्त्तयति । अभि-नवेति । निरोष्ठथानिष्कण्ठघार्थपूर्वार्थपरिशालनेनेत्यर्थः । अन्यर्थेति । चित्रं संविद् प्रायत इति चित्रं व्युत्पत्तिविशेषहेतुरिति यावत् । “आतोऽनुपसर्गे कः ।” इदं चित्रं निरोष्ठधाविस्थानचित्रेऽप्यस्तीति न कुत्राप्यध्याप्तिरित्यर्थः । ननु चित्रस्य किमुदाहरणमत आह । एतच्छेति । गैडुभूतं बुगन्धिरित्यर्थः । नेह प्रतायते न प्रतन्वत इत्यर्थः । “तनोतेर्येकि” इति विकल्पादनुनासिकस्याकारादेशः । इषभ-रभ्यक्षराश्चित्रमनुप्रासेऽन्तर्भावयति । यत् पुनरिति । तत्र इषभरमुदाहरति । कलङ्कित्यादि । कलकलाकुले कोलाहलसंकुले कलङ्कनो बुष्टा ये कङ्का लोहपृष्ठाख्याः

१ आहोस्विदेन T., C., G., M. २ अत्रमक T., C., M. ३ पतन्तु T.; पतत् काव्यस्य गडुं O., M. ४ चित्रं परैं T. ५ तदस्मद्देशेने C., M. ६ प्रासमेद एव D. ७ येनेत्यादिना K. ८ योगवृत्त्याश्रयणेन K. ९ अभिनवेत्यादि K. १० द्यपुत्रंपरिशालनें D. ११ गडुप्रन्धि K.

स्वरचिन्नं तु बन्धशैथिल्यकारितया दोष एवेति नालंकारतया
स्वीकृतम् । यदाह राज्ञा

उरुगुं घुगुं युत्सु वुवुधुस्तुष्टुः पुरु ।

लुलुः पुपुपुर्मुत्सु मुमुहस्तु मुहर्मुहः ॥

शब्दार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढमभिधीयते दोषः ॥ ५ ॥

अस्यार्थपौनरुक्त्येनैव गतार्थत्वाद्वाभिधानं शब्दार्थपौनरुक्त्य-
लक्षणतृतीयकक्ष्यागतालंकारनिरूपणैकप्रयोजनम् ।

तात्पर्यभेदयुक्तं लाटानुप्रास इत्यदः कथितम् ।

पक्षिविशेषाः काकोला श्लोणकाकास्तेषां कुले सङ्गे हे कोकिल कङ्कलयो लताविशेष-
धास्तासां कलिकासु श्लो सनृष्ण काकली श्वरीयः कलस्वरः का किं कापि कि न
कापीत्यर्थः । उरुगुर्मिति । उरुमहती गौर्वज्रं यस्य तमुगुं वज्रहस्तमित्यर्थः ।
घुगुं विवस्वतिमिन्द्रं युत्सु युज्रेषु वुवुधुः सारवत्तया विविदुः । बोधतेर्भौवादि-
काङ्क्षिति परस्मैपदम् । पुरु प्रभूतं तुष्टुवुरस्तुवन् लुलुः लुर्नन्ति स्म मुत्सु मोक्षेषु पुपुषुः
पुष्टिं गताः मुमुहूर्मुह्वान्ति स्म ॥

केवलार्थपौनरुक्त्यं दोषः केवलशब्दपौनरुक्त्यमनुप्रास इति चोक्तम् । उभयोभय-
पौनरुक्त्यमपि प्रकृतं चेदोष एवेत्याह । शब्दार्थेति । नन्वस्याप्यर्थद्वारकत्वा-
दर्थपौनरुक्त्येन गतार्थस्येह पुनरभिधाने प्रयोजनमाह । अरुयेति । उभयोभय-
रुक्तयोपजीविनो लाटानुप्रासस्यैतस्माद् भेदेन लक्षणार्थमित्यर्थः । तथा तं लक्षयति ।
तात्पर्येति । अह उभयोभयपौनरुक्त्यमित्यर्थः । अन्यथा दोष इति भावः । तात्पर्यपदा-

१ लुलुः C., M.; रुहुः T. २ 'नैवावगतार्थ' T. ३ कलः स्वरः D. ४ 'मिन्यादि K.
५ लुलुः K. ६ लुमन्ति K. ७ रुक्त्येष्टो दोषः K. ८ 'पौनरुक्त्यं वृत्त्यनुप्रास इति K.

तात्पर्यमन्यपरत्वं तदेव भिद्यते न शब्दार्थस्वरूपम् । नायमन-
न्वयः । पौनरुक्त्यस्य तात्पर्यमात्रभिन्नस्यात्र प्रयोजकत्वात् । अन-
न्वये चार्थमात्रगतयुगपदुपमानोपमेयभावस्योपयुक्तत्वात् । शब्दै-
क्यस्य पुनरौचित्यशेन प्रसङ्गसङ्गतत्वात् । तस्मान्निष्ठाविषयत्व-
मनयोः ।

प्रतिभटकान्ताकुचतटमकरीलुण्टाकचापटङ्कारः ।

वीरनृसिंह इवाजौ वीरनृसिंहध्विरं जयति ॥

इत्यादावेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः स्यात् ।

उदाहरणं तु

ताला जाअन्ति गुणा जाला दे सहियपहि घेपन्ति ।

रहकिरणानुगहिआ इहोन्ति कमलाइ कमलाइ ॥

थमाह । अन्यपरत्वमिति । नन्वनन्वयार्थालंकारादस्य भेदे न स्यात्तत्राह ।
नायमिति । उभयोर्भेदकमाह । पौनरुक्त्यस्येति । उभयपौनरुक्त्यं लाटानुप्रासे
प्रयोजकमनन्वये स्वर्थपौनरुक्त्यं तावत्तैकस्य युगपदुपमानोपमेयभावसिद्धेरित्यर्थः ।
किमर्थं तर्हि तत्र शब्दैक्यं कुर्वन्ति कवयो नियमेनेत्याशाहक्याह । शब्दैक्य-
स्य पुनरिति । औचित्यशेनेति । उद्देशप्रतिनिर्देशयोरैकरूप्यमिति न्वाह-
यत्तेनान्यथा पर्यायप्रक्रमभङ्गापत्तेर्न तु लक्षणरत्नेत्यर्थः । एवं सत्यन्वोन्यसापेक्ष-
शाब्दार्थपौनरुक्त्यं लाटानुप्रासोऽनन्वये स्वर्थमात्रपौनरुक्त्यमिति विषयभेद इति
निगमयति । तस्मादिति । एवं चानन्वयेऽनयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकर
इति सोदाहरणमाह । प्रतिभटेति । लुण्टाको निवर्त्तक इत्यर्थः । “जल्प-
भिक्ष—” इत्यादिना वाक्यप्रत्ययः । लाटानुप्रासस्य प्रसिद्धोदाहरणमाह ।
तालेति ।

१ न तु शब्दार्थं T. २ 'मेयभावस्यैवोपयुक्तं' T. ३ 'रौचिन्यवशेन M. ४ 'लुण्टक' D.
५ T. has यथा for उदाहरणं तु. ६ C. and G. drop तु. ७ 'भट्टेत्यादि K.
८ लुण्टको D. ९ तालेत्यादि K.

अत्र प्रथमः कमलशब्दो वस्तुमात्राभिधायी । द्वितीयस्तु सौर-
भसौकुमार्यकान्तिमत्त्वसंभावितकान्तावदनोपमानत्वादिधर्मरूपार्थ
इत्यस्त्येव तात्पर्यभेदः ।

पञ्चैते ऽलंकारा निर्णीताः पौनरुक्त्यकक्ष्यायाम् ॥६॥

इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य विद्याधरस्य कवेः कृतावेकावलीना-
म्यलंकारशास्त्रे शब्दालंकारनिरूपणं नाम सप्तम उन्मेषः ।

तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहस्रैर्गुह्यन्ते ।

रधिकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥

अत्र तात्पर्यभेदं दर्शयति । अत्र प्रथमेत्यादि । बुद्धिसौकर्याय पौनरुक्त्यमूला-
लंकारसंख्यामाह । पञ्चेत्यादि । केवलार्थपौनरुक्त्यमूलः पुनरुक्तवशाभासः । अण्व-
वधानेनासकृद्ध्यञ्जनद्वयपौनरुक्त्याश्रितश्लोकानुप्रासः । अनियमेनैकद्विष्यादिष्यञ्ज-
नमात्रपौनरुक्त्याश्रितो वृत्त्यनुप्रासः । स्वरध्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्याद्यमकम् ।
शब्दार्थोभयपौनरुक्त्याल्लयानुप्रासः । इत्येवं पौनरुक्त्यरूपाः पञ्चालंकारा निर्णीता
इत्यर्थः । तत्राद्योऽर्थालंकारः । अन्ये चस्वारः शब्दालंकाराः । शिबं च पञ्चमः
शब्दालंकार इति विवेकः ।

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलगल्लिनाथमूरिविरचिता-
यामेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां शब्दालंकारनिरूपणः सप्तम उन्मेषः

१ प्रथमकमलं T. २ कक्षायाः D.; कक्षायाम् C., G. ३ इति श्रीविद्याधरकृता-
वेकावल्यां D. ४ K, omits शब्दालंकारनिरूपणः. ५ सप्तमोन्मेषः D.

अथाष्टम उन्मेषः ।

अर्थालंकरणानि प्रकटीकुर्मोऽधुनां तु तत्रापि ।
ब्रूमः प्रथमं भेदाभेदप्राधान्यतस्तावत् ॥ १ ॥
विलसति सति साधर्म्ये स्यादुपमानोपमेययोरु-
पमा ।

द्विधाभ्यधायि कविभिः पूर्णालुंसाविभेदेन ॥ २ ॥

उपमेति लक्ष्यनिर्देशः । शेषस्तु लक्षणम् । समानो धर्मो ययोस्ते
साधर्मणी अर्थादुपमानोपमेये इन्दुवदनादिके तयोर्भावः साधर्म्यं
कविसमयप्रसिद्धं कान्तिमत्त्वादि न तु वस्तुत्वप्रमेयत्वादि ग्राह्यम् ।

तदेवं शब्दालंकारानुक्त्वा संप्रत्ययालंकारनिरूपणाय संगतिमाह । अर्थालं-
करणानीति । तुशब्दः प्रस्तावभेदकः । पूर्वं प्रतीतावन्तरङ्गत्वाच्छब्दालंकारा-
उक्ताः । अधुना स्वर्थांलंकारा उच्यन्त इत्यर्थः । आशात्रुपमानिरूपणस्य कार-
णमाह । तत्रापि । अर्थालंकारेष्वपीत्यर्थः । मुख्यमेव चन्द्रः मुख्यचन्द्रः मुख्यं
चन्द्रश्च शोभते मुख्यं वा चन्द्रो वा न मुख्यं किन्तु चन्द्र इत्यादिसावृद्ध्यविच्छित्तिवि-
शेषे रूपकरीपकाद्यनेकालंकारबीजतयोपमायाः प्रथमं निरूपणमित्यर्थः । सावृद्ध्य-
मूलत्वाविशेषादस्याः को भेद इत्याशङ्क्याह । भेदाभेदेति । इह सावृद्ध्यमूले-
ष्वलंकारेषु केषिद् भेदप्रधाना यथा व्यतिरेकादयः । केषिद्भेदप्रधाना यथा
रूपकादयः । इयं तुभयप्रधानेति सर्वालंकारोत्तीर्णोऽर्थमलंकार इत्यर्थः । एवं संग-
तिमुक्त्वा लक्षणं विभागं चाह । विलसतीति । इह षष्ठ्यन्तस्य लक्ष्यपदसंबन्ध-
शाङ्कानिरासार्थं लक्ष्यलक्षणांशौ विविनक्ति । उपमेति । सावृद्ध्यर्थताप्रतीत्यर्थ-
साधर्म्यशब्दं द्याषष्टे । समान इति । किं तत् साधर्म्यं तसाह । कविसम-
येति । अन्यथा पर्वतपरमाण्वोरप्यौपम्यप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह । न त्विति । ननु

१ द्वेषां C. २ लुमादिभेदेन C., G., M., D. ३ समयसिद्धं G. ४ त्वानन्तर्थादर्थो
K. ५ इत्याह K. ६ 'यमुपमालंकार' K. ७ 'तीन्यादि K.

अत एषोपमानोपमेययोरुपादानमिह क्वचिसमयबाहिभूतोपमानो-
पमेयनिरसने पर्यवसितम् । इतरथा कुमुदमिव भुञ्जं कारणमिव
कार्यमित्यादावप्युपमा स्यात् । कार्यकारणयोः साधर्म्यमेव कुत-
स्त्यमिति चेन्न । कारणगुणप्रक्रमेण कार्ये गुणारम्भ इत्यनयोरपि
साधर्म्यस्य संभवास्पदत्वात् । ननु भेदाभेदप्राधान्यवचनमिह न
समीचीनमिति चेदुच्यते । तन्न चतुरचेतसां विचारधुरमधिरोहति ।

नायमर्थो लक्षणाक्षरेषु प्रतीयत इत्याशङ्क्याह । अत एवेति । येनाधिकगु-
णेन सहोपमीयते तदुपमानमप्रकृतं चन्द्रादिकं यत् न्यूनगुणं सदुपमीयते तत्तु-
ल्यतया वर्ण्यते तदुपमेयं प्रकृतं मुखादिकं तयोरित्यर्थः । इहोक्तलक्षणोपमानोप-
मेयैकनियतसाधर्म्यग्रहणसाधर्म्यैरेव तद्वचने पुनस्तयोः स्वैशब्दोपादानं सिद्धे
सव्यारम्भो नियमार्थ इति न्यायान् पूर्वोक्तनियमपर्यवसितमिति तास्पयम् । विपक्षे
बाधकमाह । इतरथेति । तत्र कार्यकारणयोः साधर्म्यप्रसक्तिरेव नास्तीति
शङ्कते । कार्येति । कार्यगणानां कारणगुणपूर्वकत्वात्तयोर्गुणतः साधर्म्यमस्तीति परि-
हरति । नेति । भेदाभेदप्राधान्ये उपमानोपमेययोः साधर्म्यमुपमेति लक्षणं तत्र
भेदाभेदप्राधान्यमिति विशेषणं ध्यर्थं व्यावर्त्यानुपलम्भादिति शङ्कते । नान्विति ।
रूपकव्यतिरेकाविसकलोपम्यगर्भालंकारव्यावर्त्तकत्वाच्च वैयर्थ्यमिति परिहरति ।
उच्यत इति । भेदो विशेषः । भेदः सामान्यम् । तदुभयात्मकं हि सावृ-
द्यम् । यथाहः । 'यच्च किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषः स विषयः सवृत्तातायाः'
इति । तत्र कश्चिद् भेदस्य प्राधान्यं कश्चिद्भेदस्य । इहतुभयोः प्राधान्यं तेन
भेदाभेदप्राधान्य इत्यनेनान्यतरप्रधानसावृद्यमूलरूपकव्यतिरेकाविसर्वापम्यगर्भा-
लंकारव्यावृत्तिः । साधर्म्यादनौपम्यगर्भालंकारव्यावृत्तिः । उपमानोपमेयग्रहणं तु
क्वचिसमयविकृतसाधर्म्यनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् । तेन सर्वालंकारोत्तीर्णयुगपदेति सुष्ठूक्तं

१ उपमेययोर्भयोर्रुपादानं D. २ निरसनपर्यवसिं G., D. ३ कार्यगुणां C., M.
४ D. has साधर्म्यसंभवास्पदत्वात्. ५ भेदाभेदतुल्यत्ववचनं D.; भेदाभेदतुल्यप्राधान्यं C.,
M. ६ धुरामधिं T.; धुरामरोहति C. ७ स्वशब्देनोपादानं K. ८ कारणपूर्वकं K.
९ ननु भेदाभेदेति K. १० इत्यादि K. ०

साधर्म्ये सति प्रकारत्रयस्य संभवात् । तथा हि क्वचिद् भेदप्राधान्यं
 दृष्टं यथा व्यतिरेके । क्वचिद्भेदप्राधान्यं यथा रूपके । क्वचित्
 पुनरुभयप्राधान्यं यथास्यामेव । तत्रेदं नोपादीयेत तदा व्यतिरे-
 करूपकयोरपि विषयमिदंमाक्रामेत् । साधर्म्यं तु गुणक्रियारूपमनु-
 गतमिह भवेदेकेनैव श्लिष्टेनाश्लिष्टेन वा शब्देनोपादानमर्हति ।
 श्लिष्टशब्दोपादानेऽप्यत्र न श्लेषः । तस्य धर्मरूपतयाकृत्वात् ।
 श्लिष्टशब्दोपास्तयोर्वस्तुतो भिन्नयोरैव धर्मयोरिहैकरूपतावगतिः
 भेदे सत्यभेद इत्येवंरूपातिशयोक्तिमहिज्ञेति श्लेषप्रतिभोस्थापिता-
 तिशयोक्त्यनुप्राणितेयमुपमेति मन्तव्यम् । उपमानोपमेयसाधारण-
 धर्मोपमावाचकानामुपादाने भवन्त्येषा पूर्णा स्यात् । एषामुपमा-
 नादीनामन्यतमस्य द्वयोरुभयाणां वा लोपे भवन्ती लुप्तेति योगोऽप्य-

भेदाभेदप्राधान्य इति । समानधर्मनिर्देशं हेत्वा दर्शयति । साधर्म्यं त्विति ।
 ननु समानधर्मस्य श्लिष्टशब्देनोपादाने श्लेष एव श्यान्नोपमेत्याद्यङ्क्याह । श्लिष्ट-
 द् इति । न श्लेष इति । प्रधानमिति शेषः । भेदप्राधान्ये हेतुमाह । तस्येति ।
 शेषः परार्थत्वाविति न्यायेनोपमापेक्षितसमानधर्मसंपादकतया तार्थ्यात्तरङ्गत्वं
 यथावर्धोतादेशांगोपाधिकतण्डुलादिनिष्पादनेन यागार्थत्वात्तरङ्गत्वं तदेतदाह ।
 धर्मरूपतयेति । धर्मं समानधर्मं रूपयतीति संपादयतीति धर्मरूपस्तस्य भाव-
 स्तत्ता तयेत्यर्थः । ननु श्लिष्टशब्दोपास्तयोर्धर्मयोर्वस्तुतो भेदात् कथं श्लेषस्य
 साधर्म्यसंपादकत्वं तत्राह । श्लिष्टशब्दोपास्तयोरिति । भिन्नयोरप्यभेदाध्य-
 वसात्सात् साधर्म्यसिद्धिरित्यर्थः । सा च पूर्णा लुप्ता चेति द्विविधेऽनुक्तम् । 'द्विधेत्वादि
 विभागवचने । तयोः स्वरूपमाह । उपमानेति । उपमावाचकाः सादृश्यवाचका इवा-

१ D. omits यथा. २ C. drops पुनर्. ३ रुमयोः प्राधान्यं O. ४ तद्व D.
 ५ नोपादीयेते D. ६ D. drops इयम्. ७ रूपतया गतत्वात् C., M. ८ प्रतिभानोऽथा
 पिता D.; प्रतिभोगपत्तिसमुत्पापिता T. ९ भवत्येषा G., M., D. drops पञ्च.
 १० भवति C., G., M. ११ अप्राधान्यहेतुं K. १२ घातादेशां गोपयि D. १३ द्विविधे K.

नयोः संभवति । पूर्णा द्विविधा श्रौती आर्यां चेति । इवाद्यस्तु यत्पराः शब्दास्तस्यैवोपमानत्वमिति यद्यप्युपमानमेव विशिषान्ति तथापि श्रुतेर्महिम्ना षेष्टीवत् संबन्धं द्योतयन्तीति तत्सद्भावेनान्वितायां श्रौती । तेन तुल्यमित्यादावुपमेय एव तत्तुल्यमस्येत्युपमान एव इदं च तच्च तुल्यमित्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिः साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति तत्र साधर्म्यस्यार्थत्वात् । तुल्यसदृशसनाभिसन्निभसंकाशनीकाशसदृचरसोदेरादिपदोपादा-

दयः । तत्र पूर्णामपि द्विधा विभजते । पूर्णेति । साक्षान् सावृद्ध्यप्रतिपादका इववद्वा-
ययाशाब्दाः तत्प्रयोगे श्रौती धर्मिष्यवधानेन सावृद्ध्यप्रतिपादकास्तुल्यादिशाब्दास्त-
स्ययोगे स्वार्थीत्यर्थः । ननु किमिवादिशाब्दाः सावृद्ध्यपर्यवसायिनस्तद्विशिष्ट-
धर्मिपर्यवसायिनो वा । आद्ये चन्द्र इव मुखमित्युक्ते चन्द्रसावृद्ध्यं मुखमित्युक्तं
स्यादित्यसंबन्धोक्तिरेव । द्वितीये तुल्यादिशाब्दव्युपमानविशेषकत्वाविशेषे सर्वा-
प्याध्येवेति कैयमार्थी श्रौती चेति विभागप्रत्याशेष्याशङ्क्याह । इवाद्य-
स्त्विति । यथा रातः पुरुष इत्यासौ संबन्धार्थे विधानात् षष्ठी श्रुत्या संब-
न्धमेव बोधयन्ती संबन्धिनि पर्यवस्यति तद्वद्विवासीनामप्यर्थान् सवृद्ध्यपर्यवसानं
श्रुत्या नु सावृद्ध्यगमकत्वमेवेति तत्प्रयोगे श्रौतीत्यर्थः । तुल्यादिशाब्दानां तु श्रुत्या
सवृद्ध्यपर्यवसानानु सावृद्ध्यपर्यवसानमिति तेषां प्रयोगे स्वार्थीत्याह । तेन तुल्यमि-
त्यादाविति । अयानयोर्वाक्यसमासतद्धितगतस्वेनैकैकस्यास्त्रिष्वे पाङ्गिध्यमाह ।

१ पूर्णापि D. २ षष्ठीव T., G. ३ तत्सद्भावेऽन्वितार्थां D.; तत्संभावितार्थां G.
४ तान्पर्यालोचनया C., M. ५ 'सहोदरादि' C., M. ६ सावृद्ध्यमात्रपर्यवसायिन° K.
७ इवमप्यर्थी श्रौती चेति का विभागप्रत्याशेष्याशङ्क्याह D.

ने सार्थकाभिधानेयमार्थी । एवमियं भ्रौती चार्थी चेति द्विवि-
धापि पूर्णा वाक्ये समासे तद्धिते च भवन्ती न षट्प्रकारमतिक्रा-
मति । क्रमेण यथा

महीमण्डलमन्दार नरसिंह नरेश्वर ।

यशः पीताम्बरं भाति तव विष्णोर्वपुर्यथा ॥

इयं वाक्ये भ्रौती पूर्णा । यथाशब्देन स्रमं समासस्याभावात् ।

कृपाणस्तव विध्वस्तविश्वामित्रमनोरथः ।

नरसिंह धरानाथ वसिष्ठ इव राजते ॥

इयं समासे भ्रौती पूर्णा । इवशब्देन समं समासस्य संभवात् ।

वाहिनीश्वरता लक्ष्मीशालिता भूरिसत्त्वता ।

अकूपारघदाभाति नृसिंह नृपते तव ॥

इयं भ्रौती पूर्णा तद्धिते । अकूपारस्येवाकूपारवदिति संबन्ध
इवार्थे षट्तेर्विहितत्वात् ।

एवमिति । महीति । पीताम्बरं तिरोहिताकाशं पीतैवत्वं च । अतः श्लिष्ट-
विशेषणत्वाच्छ्लेषप्रतिभोत्थापिताभेदातिशयोक्त्यनुप्राणितेयमुपमा । एवमनन्तरो-
दाहरणेष्वपि द्रष्टव्यम् । कृपाण इति । विश्वेषामभिघ्राणां मनोरथा इत्येकत्र
विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः कांशिकः । “मित्रे षडौ” इति षीर्षः । तस्य
मनोरथा इत्यन्यत्र । समासस्य संभवादिति । ‘इवेन सह समासो विभक्त्य-
लोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इत्युपसंख्यानारिति भावः । वाहिनीति । वाहिन्यो
नद्यः सेनाश्च । लक्ष्मीः पद्मा संपन्न । सत्त्वा जन्तवः सत्त्वं बलं च । इवार्थ
इति । “सच तस्येव” इति साहचर्यार्थविहितत्वाद्दिति भावः । तस्येवेति षष्ठ्यर्थे

१ च D., C. ‘पेवं M. २ ‘प्रकारत्वं T., C. ३ षट्तेर्विधानात् T., C., M.
४ महीत्यादि K. ५ पीतवर्णवत्त्वं K. ६ दत्त्यादि K. ७ नीःयादि K. ८ ‘दिन्यर्थः K.

नृसिंह भूप भवतः कराय श्लाघते न कः ।

दानवारिस्थितिर्यत्र भाति सागरवत् सदा ॥

इयमपि भौती पूर्णा तद्धिते । सागर इव सागरवदित्यधिकरण
इवार्थे वतेर्विधानात् ।

हेल्यैव विनिर्धूततारापति यशस्तव ।

सदृशं भाति रामेण नरसिंह नरेश्वर ॥

इयमार्थी पूर्णा वाक्ये ।

नरसिंह महीपाल समस्तोऽपि रिपुस्तव ।

पारावारसमानत्वं दधाति स्वपद्भ्युतः ॥

इयमार्थी पूर्णा समासे । पारावारसमानत्वमिति समासस्य
विद्यमानत्वात् ।

अयं तव यशोराशिरुच्चैरावणजित्स्वरः ।

इह रामवदाभाति नरसिंह महीपते ॥

अत्र रामेण तुल्यं वर्त्तत इते तुल्यार्थे वतेर्विधानादियमार्थी पूर्णा
तद्धिते वक्षिता । एवमियं षोढा ॥

वतिमुदाहृत्य तत्रैवेत्यधिकरणार्थेऽप्युदाहरति । नृसिंहेति । कराय भुजाय ।

“ श्लाघते— ” इत्यादिना संप्रदानस्वाच्चतुर्थी । दानवारि दानोदकं दानवाना-

नरिर्विष्णुश्च तस्य स्थितिः । हेल्येति । तारापतिश्चन्द्रो वालिश्च । नरसिंहेति ।

स्वपद्भ्युतः स्वस्थानभ्रष्टः स्वपद्भ्युतो विष्णुर्यस्मिन् स इति च । अयमि-

त्यादि । उच्चत्वोन्नतस्यैरावणस्येन्द्रवारणस्य जित्स्वरस्तद्भ्रष्टवत् इत्यर्थः । अन्यत्रो-

च्चैरिति षष्ठेः । रावणो दक्षकण्ठः । तुल्यार्थे इति; “ तेन तुल्यं क्रियाचेद्वातिः”

इति सूत्रेण विधानादित्यर्थः ॥

१ संपद्येव G. २ °हेत्यादि K. ३ °हुइस्थाशप—” K. ४ °वेत्यादि K.
५ °हेत्यादि K.

लुप्तोपि द्वेषा भ्रौती चार्थी चेति । तत्र धर्मानुपादाने भ्रौती लुप्ता वाक्ये समासे चेति द्वेषा । तद्धिते त्वेषा न संभवती । इवार्थे संभवतोऽपि धर्मानुपादाने वतेरसंभवात् । कल्पवादेरिवार्थे विधानाभावाच्च । आर्थी तु वाक्ये समासे तद्धिते च भवन्ती त्रिधा भवति । तेनेयं पञ्चधा । क्रमेण यथा ।

खड्गो यथोरगपतिस्तव कौमुदीव
कीर्त्तिर्युगान्ततपनेन समः प्रतापः ।
वाक्यं पचेलिमरसालफलानुकारि
बाहुस्तु धीर नरसिंह सुमेरुकल्पः ॥

अत्र खड्गो यथोरगपतिरित्यादौ क्रूरत्वादेर्धर्मस्यानुपासत्त्वादियं लुप्ता पञ्चप्रकाराप्येकस्मिन्नेव श्लोके दर्शिता ।

उपमानानुपादाने वाक्ये यथा

साहित्यार्णवकर्णधार करुणापीयूषपाथोनिधे
विद्वन्नातकवारिषाह कमलापर्यङ्कपङ्केरुह ।

अथ लुप्तं विभजते । लुप्तेति । इयमेकलोपे द्विलोपे त्रिलोपे च पश्यते । तत्रैकलोपे यथा धर्मलोपस्तथा भ्रौती द्विधा आर्थी तु त्रिधा पाञ्चविधमाह । तत्र धर्मानुपादान इति । द्विधात्वे हेतुमाह । तद्धिते त्विति । असंभवे को हेतुरित्याद्यङ्क्य किं स तद्धित इवार्थो वतिः कल्पवापयो वेति-
द्वेषा विकल्पवाच्यं परिहरति । इवार्थ इति । द्वितीये न भ्रौतीत्याह । कल्प-
वादेरिति । सुगममन्वत् । उपमानानुपादाने भ्रौती न संभवति आर्थी च वाक्य-
समासमतत्वेन द्विधेव । तानुशाहरति । साहित्येति^१ । इहोपमाननिवेशसाम्बाह-

१ D. drops अपि. २ द्विधा C., G.; द्विधा T. ३ तद्धिते समासे M. ४ D. and G. omit च. ५ लुप्तापीति K. ६ द्रव्योर्लोपे D. ७ 'त्येन्यादि K.

त्वां केनोपमिमीमहे त्रिजगति प्राप्तप्रकर्षैर्गुणै-

स्तुल्यं ते नरसिंह पार्थिव वर्यं कुत्रापि न प्रामुमः ॥

अत्र तुल्यशब्दोपादानादार्थी वाक्ये । तुल्यशब्देन समासाकर-
णात् । त्वन्तुल्यमिति पाठे त्वेषैव समासे भवति । अत्रोपमानस्य
सत्तायाः 'संभाव्यमानत्वादनन्वयालंकारो न शङ्कनीयः । अत्र न
प्रामुम इत्यनेनोपमानस्याप्राप्तिरुक्ता न त्वभावः ।

वाचकानुपादाने यथा

समसमयसमुद्यद्द्वादशादित्यशङ्का-
चकितजगदसोढप्रौढतापे प्रतापे ।

शिशिरयितुमशोषं गाङ्गधंशावर्तस
प्रभवति तद्य कीर्त्तिर्दुग्धवीचीसमीची ॥

अत्र दुग्धवीचीव समीची व्यापिनीति वाचकलोपः ।
यथा वा

पृथुलकुचभारमुत्कटमदनं तरलाक्षमाकुलश्वसनम् ।
अन्तःपुरीयति घनं यद्यनावनिवल्लभो नृसिंह नृप ॥

नन्ववारभेवमाद्यरूपमाह । अत्रोपमानस्येति । संभावनां दर्शयति । अत्रेति ।
अनन्वये उपमेयस्यैवोपमानस्यकथनादुपमानस्यास्वैन्तमभावः प्रतीयते । अत्र तु
प्रातिमाचनिषेधात् स्वरूपसत्ता संभाव्यत इति भेद इत्यर्थः । सादृश्यवाचके-
वाद्यनुपादानेऽपि कतिचिद्देशमाह । अत्रैवेति । वाचकलोप इति गेम्बमान-
स्वाप्रयोग एव लोप इति सर्वत्र ज्ञेयम् । पृथुलकुचेति । पृथुलकुचानां भारो व-

१ 'प्रकर्षे गुणै' T., G. २ न त्वसंभवः T. ३ 'त्यन्तमभावः प्रती' K. ४ वाचका-
नुपादान इत्यादि K., ५ गम्यमानाथस्याप्रयोग K.

अत्रान्तःपुरमिवाचरतीति वाचकलोपः ।

तव वीर कलिङ्गेश कृपाणः पन्नगायते ।

पानक्रीडास्तु यस्याजौ रिपुकीर्त्तिः पयायते ॥

अत्र पन्नग इवाचरति पय इवाचरतीति वाचकलोपः ।

यथा वा

पश्यन्नवघनदर्शं तव वीर नृसिंह निर्लिङ्गशम् ।

वङ्गः सङ्गरसीमनि संचरति मरालसञ्चारम् ॥

अत्र नवघनमिव दृष्ट्वा मराल इव संचरतीति वाचकलोपः ।

द्विलोपे यथा

तुलामालम्बते यस्य नृसिंह नृपते भवान् ।

न व्यलोकि न चांश्रावि स कश्चन महीतले ॥

अत्र यस्येत्युपमानस्य शौर्यादेर्धर्मस्य च लोपः ।

स्मिन् तत् । 'लकुचो लिकुचो डिहुः' । पृथुलः कुचभारो यस्मिन्नित्यन्यत्र । मदनः स्मरो धूर्धुरश्च । श्वसनो मदनद्रुमो निश्वासश्च । 'श्वसनो मदनद्रुमो मदनस्मरधूर्धुराः' । इत्यादि विभ्वः । अक्षो विभीतकवृक्षः अक्षि चक्षुरिति च । पक्षे " बहुव्रीहौ सक्थ-इणोः— " इति षच् । वनमन्तःपुरीयति अन्तःपुरमिवाचरति । " उपमानाहाचारे " इति उपमाने कर्मणि षच् । " क्यच्च च " इतीकारः । तद्वेति । पन्नग इवाचरति पन्नगायते । पयः क्षीरमिवाचरति पयायते । " कर्तुः क्यङ् सलोपश्च " इति कर्त्तरि क्यङ् । 'ओञसोऽप्सरसो निग्यं पयसस्तु विभाषया' इति विकल्पात् सकारलोपः । पश्यन्निति । नवघनमिव दृष्ट्वा घनदर्शं मराल इव संचरति मरालसंचारम् । " उपमाने कर्मणि च " इति कर्मण्युपमाने चकारान् कर्त्तव्युपमाने च क्रमादुभयत्र णमुल्परत्ययः । कषादित्वादुभयत्रानुप्रयोगश्च । तुलामिति । अथ

१ द्विलोपो C. २ न चाज्ञायि D. ३ लकुचो इमः D. ४ धनूरश्च D. ५ स्मरो K. स्मरधनूरा D. ६ D. omits च. ७ तद्वेत्यादि K. ८ क्यङ् सलोपश्च D. ९ णित्यादि K.

त्रिलोपे यथा

समालोक्यालेख्यस्थितमपि मृगाक्ष्यः फणभृतं
 प्रकम्पन्ते धैर्यं त्वद्दरितरुणीनां त्वनुपमम् ।
 यदेतास्त्वद्वाट्यामधिरजनि यान्त्यः फणभृतां
 फणारत्नं हस्तैः पिदधति ददं वीर विपिने ॥

अत्र मृगस्याक्षिणी इव भायते अक्षिणी यासां ता मृगाक्ष्य
 इत्युपमानवाचकधर्माणां लोपः ॥

इयं च क्वचिद्वस्तुप्रतिबस्तुभावेन भवति । यथा
 परार्ध्यमणिकेयूरस्तव वीर भुजार्गलः ।

यत्ते फणामणिश्लाघ्यां फणिनामीशितुः श्रियम् ॥

शौर्यैर्धर्मस्थानिर्देशादुपमानस्य च यत्स्व तुलामालम्बते स न कश्चनेति प्रसक्ति-
 मात्रेण सर्वनामानुष्य निषेधः कृतः न तु शृङ्गमौलिकतया कस्यचिच्चिर्देश इत्यन-
 योर्लोपः तव तुलामित्युपमेयवाचकयोर्निर्देश इति त्रिलोपः । त्रिलोपं व्यनक्ति ।
 अत्र मृगास्येति । अथ वाचकस्येवशब्दस्य गम्यमानार्थस्वारप्रयोग एव लोपः ।
 धर्मस्य चायतत्वस्य सामर्थ्यलक्ष्यस्याप्रयोग एव लोपः । उपमानस्य तु प्रथमाक्षि-
 ण्यस्य 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिस्य उत्तरपदलोपश्च' इति लोपः । अथ
 कान्ताक्ष्णोर्द्विगाक्षिणी उपमानं तदवयवत्वान्मुगोऽऽक्षुपमानमुच्यते । एवं स्थिते
 मृगस्याक्षिणीति षष्ठीसमास उपमानपूर्वपदः । तस्य "अनेकमन्वपदार्थे" इत्यु-
 त्तराक्षिण्यत्वेन सह बहुव्रीहौ पूर्वोक्तषष्ठीसमासोत्तरपदस्य पूर्वाक्षिण्यस्य लोपो
 भवतीति सूचार्थः ॥

एवं कतिचिद्भ्रुताभेदानुत्तवा भेदान्तराणि स्वयमुद्धानीत्युपेक्ष्य संप्रति समानधर्मनि-
 र्देशप्रकारमाह । इयं च्छेति । समानधर्मः क्वचिदेक एव साधारण्येनोभयानुगामितया
 सक्त्वनिर्दिश्यते यथा वागर्थाविव संपृक्तावित्त्वच्च संपृक्तत्वम् । क्वचिन् पुनः पार्थक्येन

१ परार्थकेयूरमणिर्निर्देश इत्युजः T., C., M. २ प्रादिकया K. ३ लोपे D.
 ४ स्मेत्यादि K.

अत्र परार्थत्वं श्लाघ्यत्वं चेत्येक एव धर्मः कथितपदस्य दुष्टत्वा-
भिधानात् पर्यायशब्देनोपनिबद्धः । एकस्यैव धर्मस्य धारद्वयमुपा-
दानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । क्वचित् पुनर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन यथा

वक्षस्थली तव नृसिंह धराधिनाथ
विन्यस्तनिस्तलतरङ्किततारहारा ।
चामीकरक्षितिधरस्य तटीव भाति
मन्दाकिनीसलिलवेणीविटङ्कितभीः ॥

अत्र विन्यस्तनिस्तलतरङ्किततारहारात्वं मन्दाकिनीसलिलवेणि-
विटङ्कितश्रीत्वं च वस्तुतो भिन्नावेव धर्मावभिन्नतयातिशयोक्त्या-
ध्यवसितौ साधारण्यं भजतः । भिन्नयोरेव धर्मयोर्द्विरुपादानं बि-
म्बप्रतिबिम्बभावः ॥

निर्दिश्यते । स च वस्तुप्रतिवस्तुभावेन बिम्बप्रतिबिम्बभावेन चेति द्वेषा । तत्राप्यमुवा-
हरति । परार्थ्येति । अत्र फणिनामीशितः श्रियमिति निर्वर्त्तमायां तामिदेष्युपमोपजी-
विन्वां परार्थ्यत्वं साधारणो धर्म एक एव श्लाघ्य इति शब्दान्तरेण पृथक् निर्दिष्टः स
वस्तुप्रतिवस्तुभाव इत्यर्थः । शब्दान्तरेणोपादाने कारणमाह । कथितेति । शेषोन्मेषे
पौनरुक्त्यप्रस्ताव इति शेषः । वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य लक्षणमाह । एकस्यैवोति ।
धारद्वयमिति । एकस्यैव धर्मस्यैकशोपमेये वस्तुत्वेन निर्देशः पुनरुपमानेऽपि प्रति-
वस्तुत्वेन प्रतियोग्यर्थत्वेन शब्दान्तरेण निर्देशो वस्तुप्रतिवस्तुभाव इत्यर्थः । न
चार्थपौनरुक्त्यमत्र शङ्कनीयम् । धर्मिभेदेन भिन्नस्य तस्य प्रत्युत वैशिष्यादिति ।
बिम्बप्रतिबिम्बभावमुवाहरति । चर्द्धःस्थलीति । नन्वत्र भिन्नयोर्धर्मयोः कथं
समानधर्मत्वं तत्राह । अत्रेति । हारसलिलयोरत्यन्तभिन्नयोरपि सादृश्याद्बिम्ब-
प्रतिबिम्बवदवस्थितयोरभेदाध्यवसायबुभयानुगतैकधर्मत्वानिधानात् समानधर्मत्वसि-
द्धिरित्यर्थः । बिम्बप्रतिबिम्बभावं लक्षयति । भिन्नयोरेवेति । भिन्नयोरेव वस्तु-
नोरत्यन्तसदृशयोर्बुभयधर्मत्वेन पृथक् निर्देशो बिम्बप्रतिबिम्बभाव इत्यर्थः ॥

१ धर्मस्य शक्यद्वयेन वारं G. २ भारा G. ३ भारत्वं G. ४ साधर्म्यं T. ५ चर्द्ध्यादि K.
६ स्थलीत्यादि K. ७ रुमपत्र धर्मं K. ८ निर्देशादिभ्रं D.

यत्रोपमानगतानेकधर्मसंबन्ध उपमेयस्याभिधातुमभिमतस्तत्र साधारणमुपमावाचकं पदं वाच्यमेव कर्त्तव्यं न तु धर्माभिधायि-
पक्षोपादानेन प्रतीयमानम् । यथा

कलिङ्गक्षमापाल त्रिदशतटिनीवीचिचतुलिते

यशःपुरे दूरात् तव जगदिदं पूरितवति ।

समुन्मीलत्कालागरुषहलधूमप्रणयिनी-

स्तमस्तोमस्ताम्यन् विशति कबरीः पक्षमलहशाम् ॥

अत्र त्रिदशतटिनीवीचिचिद् व्यापकत्वमपि यशःपुरस्याभिमत-
मतो वीचिचतुलित इत्युक्तं न तु वीचिधवल इति । धवल इत्युक्ते
धवलत्वसहचरितधर्मान्तरमपि प्रतीयत इति चेन्न । अतिप्रसङ्गात् ।
यत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यमहिम्नैवोपमाप्रतीतिस्तत्र वा-
च्या न कार्या पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । यथोदाहृतं प्राक्

हिरण्यकशिपुक्षेत्रदानदर्शितविस्मयः ।

न कस्य श्लाघनीयोऽसि नरसिंह जगत्पते ॥

वाचकोपादाने विशेषमाह । यत्रोपमानेति । साधारणमित्यनेकधर्मसाधारणं
तत्त्वस्यायनक्षममित्यर्थः । उपमावाचकं सादृश्यवाचकं तुल्यादिपदमित्यर्थः । धर्मा-
भिधायि साधारणधर्मविशेषवाचकमित्यर्थः । न प्रतीयमानमिति कर्त्तव्यमित्यनुपपन्नः ।
अत्र तुलित इति सादृश्यवाचकप्रयोगात् वीचिगतानेकसमानधर्मवतीति स्यात् ।
धवल इत्युक्ते तु धावत्यस्यैव प्रतीतिः स्यान्नान्यस्येति वाचकमेवोक्तमित्यर्थः ।
ननु धर्माभिधायिपदप्रयोगेऽपि तस्साहचर्यान् धर्मान्तरप्रतीतिः संभवतीति शङ्कते ।
धवल इति । अतिप्रसङ्गेन परिहरति । नेति । 'तवा स पूतश्च विभूषितश्च' इत्यत्र
पूतत्वविभूषितत्वयोरन्यतरोपादानवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । यत्र तूपमाया व्यङ्ग्यत्वं
न तत्र वाचकप्रयोगः कार्य इत्याह । यत्र शब्दशक्तीति । अत्र प्रागुक्त-
साधारणं स्मारयति । रथेति । हिरण्येत्यादि । व्याख्यातार्थमेतत् । अत्र अग-
वान् नृसिंह इव नृसिंहैरुप इत्युपमा व्यङ्ग्यत्वान्न वाच्या कार्या पौनरुक्त्यादित्यर्थः ।

इत्युपमा ॥

१ एकधर्माभिधायि M. २ काल्यगुरु T. ३ धूम C., G., M. ४ सहचरिते धर्मान्तरं T.,
C., M. ५ वारयति D. ६ यथोदाहृतमिति K. ७ नृसिंह इत्युपमा K. ८ K. omits इत्युपमा.

यद्युभयोः पर्यायात् स्यादुपमानोपमेयत्वम् ।
सन्निहितवाक्यभेदे सत्युपमेयोपमां द्विविधा ॥३॥

अत्रोपमेयस्योपमानत्वकरणमुपमानान्तरनिरसनैकप्रयोजनम् ।
द्विविधा धर्मस्य वस्तुप्रतिवस्तुतया निर्देशे साधारण्ये चेति ।
क्रमेण यथा

भूयसा साधर्म्यादुपमानन्तरमुपमेयोपमां लक्षयति । यद्युभयोरिति । उभयोरु-
पमानोपमेययोः । इह सर्वत्रोपमेयमुद्दिश्योपमानं विधीयते । बन्मुखं तत् कमल-
मिवेति । तस्योद्दिश्यविधेयभावस्य सिद्धसाध्यभवनान्तरीयकतया द्रुगपदेकत्र वि-
रोधाकुन्तं पर्यायादिति । स च पर्यायोऽनेकास्मिन् वाक्ये संभवतीत्यत उक्तं
चाक्यभेदे सतीति । ननु वाक्यभेदे एकं वाक्यमुपमा स्यात् मुखं पद्ममिवे-
त्यपरं प्रतीपभेदः स्यात् पद्मं मुखमिवेत्येवमलंकारद्वयमापद्येतेत्याशङ्क्याह । सन्नि-
हितेति । सन्निहितत्वमेकवाक्यता । अयमर्थः । यत्रोभयोर्वाक्ययोर्विध्यर्थवाह-
योरिव सन्निहितयोराकाङ्क्षावशादेकवाक्यता तत्रोपमेयोपमा । यत्र तु व्यवहितयो-
रनयोर्द्वयोर्विध्योरिव मिथो निराकाङ्क्षता तत्र पूर्वोक्तमलंकारद्वयमुपतिष्ठत इति ।
तथापि विरुद्धधर्मसंसर्गाद्वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिरित्याशङ्क्याह । अत्रोपमेय-
स्येति । विरोधे शुण्णवादः स्यादिति न्यायादादित्यो शूषो यजमानः प्रस्तर इत्यादि-
वत् प्रशंसापारस्वेनाविरोधान्नाप्रामाण्यमित्यर्थः । एतेन विरुद्धधर्मसंसर्गित्वाविरो-
धेऽन्यनन्वये पदेकवाक्यता । इह तु वाक्यैकवाक्यतेत्यादिभेदोऽनुसंधेयः । विभा-
गवचनं व्याचष्टे । द्विविधेति । द्वैविध्यमेव दर्शयति । धर्मस्येति । वि-
श्वप्रतिबिम्बभावे तु प्रायेणोक्तैकवाक्यत्वाभावात् वैचित्र्यमिति नायमस्य

१ द्विधा T., C., M. २ D. drops भूयसा साधर्म्यात्. ३ सिद्धसाध्यभवनान्तरीयिक?
D. ४ K. omits स च. ५ वाक्यैकवाक्यतेति भेदानुरूपविभागवचन D.

लोचनमधुकरमधुरं मधुकरलोचनमनोहरं भवतः ।

कमलमिवाननमाननमिव कमलं भाति वीर नरसिंह ॥

अत्रैकस्मिन् वाक्ये तावदाननमुपमेयम् । तत्र च लोचनं संभ-
वति न मधुकरः । ततो लोचनं मधुकर इव लोचनमधुकरः ।
कमले तु लोचनासंभवाल्लोचनमिव मधुकरः लोचनमधुकरस्तेन
मधुरमित्युपमासमासः । अपरत्र तु कमलमुपमेयम् । तत्र मधु-
करः संभवति न तु लोचनम् । ततो मधुकरो लोचनमिव मधुकर-
लोचनम् । आनने तु मधुकरासंभवान्मधुकर इव लोचनं मधुकर-
लोचनं तेन मनोहरमित्यत्राप्युपमासमास एव । ततश्चार्थभेदादिर्ह
धर्मभेद इति चेन्न । भेदे सत्यभेद इत्येवंरूपातिशयोक्तिमहिम्ना

विषय इति भावः । लोचनेति । अत्र लोचनमधुकरमधुरत्वमेकत्र समानधर्मः ।
अपरत्र मधुकरलोचनमनोहरत्वम् । तयोरुपमेयसंबन्धे उपमितसमासाभ्रयणारुप-
भानसंबन्धे उपमासमासाभ्रयणाधार्यभेदे समानधर्मत्वं न संभवतीति प्रख्यवतिष्ठते ।
अत्रेत्यादिना चेदित्यन्तेन । एकस्मिन्निति । कमलमिवाननमिति वाक्ये
इत्यर्थः । लोचनमधुकर इत्युपमितसमास इति शेषः । अपरत्रेति ।
भाननमिव कमलमित्यस्मिन् वाक्ये इत्यर्थः । मधुकरलोचनमित्यत्राप्युपमि-
तसमास इति शेषः । फलितमाह । ततश्चेति । ततः समासभेदादित्यर्थः । लोच-
नमधुकरमधुरमित्युपमितसमासे मधुकरसदृशलोचनमधुरमित्यर्थः । उपमासमासे
लोचनसदृशमधुकरमधुरत्वमर्थः । एवं मधुकरलोचनमनोहरमित्यत्राप्येकत्र लोच-
नसदृशमधुकरमनोहरत्वमपरत्र मधुकरसदृशलोचनमनोहरत्वं चेत्यर्थभेदः । ततो
धर्मभेद इत्यर्थः । सत्यम् । तथाप्यनयोरभेदाध्यवसायादृशोऽपि परिहरति । नेति ।

१ भाति नरसिंह नृपते वदनं कमलमिव वदनमिव कमलम् T., C., M. २ अत्र T., C., M.
३ न तु मधु' T., C., M. ४ तत्र च मधु' C., G., M. ५ वदने तु T.; वदनेषु C., M.
६ मनोहरमित्युपमा' D. ७ D. drops एव. ८ T. omits इह. ९ विकिभ्रति D.
१० 'नेत्यादि K. ११ 'रुपमेये संबन्धे K. .

भिन्नस्यापि धर्मस्यैकरूपतोऽध्यवसायः । एकस्यैव धर्मस्य वारद्वय-
मुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । द्विरुपादाने च निमित्तं संबन्धिभेदः ।
संबन्धिभेदश्च वाक्यभेदात् ।

वीर नरसिंह विभाति क्षितिमण्डलभारभरणहेमाद्रे ।

मन्दाकिनीव भवतः कीर्त्तिसमन्दाकिनी च कीर्त्तिरिव॥

अत्र विमलत्वादिरूपः साधारणो धर्मः प्रतीयत एवेति धर्मसा-
धारण्यम् ॥

अनुगतिरूपमङ्गानामेकस्मिन्नेव जायते वाक्ये ।

यद्येकस्य तदानीमन्वर्थोऽनन्वयः कथितः ॥ ४ ॥

अत्र योऽयं लोचनमधुकरमधुरस्वं नाम धर्मः वस्तुतस्तस्यैव मधुकरलोचनमनोहर-
मिति शब्दान्तरेण पृथङ्निर्देशाद्द्वस्तुप्रतिवस्तुभावोऽयमित्याशयेनाह । एकस्यै-
वेति । नन्वेकस्य द्विरुपादाने किं निमित्तं पौनरुक्त्यादित्याशङ्क्याह । द्विरिति ।
इष्टाननकमले एकं संबन्धि कमलानने चापरं तद्भेदाद्भेदेनोपादानमित्यर्थः । संब-
न्धिभेदोऽपि कथमाननकमलयोरेव द्विः श्रवणादित्याशङ्क्याह । संबन्धिभेद-
श्चेति । तयोरेवोपमानोपमेयभावविनिमयेन वाक्यद्वये निर्देशाद्भेद इत्यर्थः । द्विती-
यभेदमुदाहरति । वीरेति । न कश्चिच्च धर्मः श्रूयते कुतः साधारण्यमत आह ।
अत्रेति ॥

इत्युपमेयोपमा ॥

उपमेयस्यैवोपमानोक्तिसाम्यादुपमेयोपमानन्तरमनन्वयं निरूपयति । अनुग-
तिरिति । एकस्यैव इत्युपमाध्यावृत्तिः । एकस्मिन् वाक्ये इत्युपमेयोपमाध्या-

१ °रूपनाथ्यं T., C., M. २ °ध्यवसायात् M.; °ध्यवसानात् C. ३ भेदमात्रम् T.,
C., M. ४ °धर्मह साधारण्यम् T., G., M. ५ °भावनियमेन K. ६ द्वितीयं भेदं K.
७ एकस्यैत्यादि K.

उपमाङ्गानामित्युपमानोपमेयोपमावाचकसाधारणधर्माणाम् । पै-
कस्य तूपमानोपमेयत्वादिबिरुद्धधर्मसंबन्धः सदृशान्तरनिषेधध्व-
ननाय । अत एवास्यान्यसंबन्धवन्ध्यत्वाद्द्वर्थत्वम् । यथा

प्रतिभटकान्ताकुचतटमकरीर्लुण्टाकचापटङ्कारः ।

वीरनृसिंह इवाजौ वीरनृसिंहश्चिरं जयति ॥

अत्रोपमेयस्योपमानत्वं क्रियमाणमुपमानमेव नास्त्यस्येति कि-
मपि लोकोत्तरं वस्तु भ्यनक्ति ॥

सदृशं सदृशानुभवाद्यत्र स्मर्येत तत् स्मरणम् ।

नेदमनुमानम् + सदृशमनुभूय सदृशमेव स्मर्येत इति नियमा-
भावात् । सदृशदर्शनेन विसदृशस्यापि स्मरणसंभवात् । यत्र तु
सदृशं हृष्टा सदृशमेव स्मर्यते तत्र स्मरणमलंकारः ।

यथा

वृत्तिः । इहापि पूर्ववदेव बिरुद्धधर्माध्यासो निरसनीय इत्याह । एकस्येति ।
उदाहरति । प्रतिभेटेति । लुण्टाको ध्यास्यातः । इहालंकारेण वस्तुध्वनिमुदा-
हरति । अत्रेति ॥

अनन्वयः ॥

अथ सादृश्यप्रस्तावात् तदेकनिबन्धनं स्मरणालंकारं लक्षयति । सदृशमिति ।
अनुमानेऽन्तर्भावमाशङ्कयाह । नेदमिति । नियमाभावात् सदृशदर्शनात् सदृ-
शास्यैवस्मृतिरिति ध्यास्याभावादिस्वर्थः । तर्ह हेतुमाह । सदृशस्येति । उदाहरति ।

१ °वाचकधर्माणाम् D. २ एकस्योपमानोप° D. ३ °वास्यानसंबन्ध° T.; °वास्य संबन्ध°
D., G. ४ लुण्टाक° D. ५ °भटेत्यादि K. ६ लुण्टाको D. ७ K. omits अनन्वयः
८ अत्र D. ९ सदृशदर्शनेन विसदृशास्यापीति D.

त्वत्प्रत्यर्थी गिरिचरगजस्याङ्गके दत्तदृष्टि-

स्तेस्मिस्तस्मिन् स्मरति मधुरं तत्तदङ्गं प्रियायाः ।

कुम्भाभोगे गुरुकुचतटं दन्तयोगेण्डलक्ष्मी-

मूरु हस्ते गतिषु च गतिं भीर्नृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र कुम्भाभोगाद्यनुभवात् पीनस्तनतटादेः स्रष्टशस्यैश्च स्मरण-
मुपनिबद्धम् । सादृश्येतरकारणाङ्कुरिता तु स्मृतिर्नास्यालंकारस्य
गोचरः ।

अहो स रणदुन्दुभिः क नु गतं तदा तैर्बैले-

रहो स पुरविप्लवः क खलु सा कुरङ्गक्षणा ।

अहो तदपि दुर्दिनं क नु गतः कुमारो भवे-

दिति भ्रमति ते रिपुर्गिरिवनं कलिङ्गेश्वर ॥

अत्राहो इति षागारम्भानुभावेन सूचिता सैन्यवियोगादिजनिता
स्मृतिर्व्यभिचारिभाव एव ॥

संप्रति कतिचिदभेदप्राधान्येऽलंकृतीर्ब्रूमः ॥ ५ ॥

तद्यदिर्ति । गतमेतत् । स्मृतिमात्रस्य स्मरणालंकारत्वसाक्षात् वारयति । सादृश्येति ।
सादृशी स्मृतिमुदाहरति । अहो इति । पुरविप्लवः पुरविप्लवः । दुर्दिनं चरदुर्विन-
मित्यर्थः । अत्र सर्वं परित्यज्य पलायितस्य रिपो रणदुन्दुभिर्मृतीनां स्मृतिस्त-
द्विबोगोत्पन्नितादिहेतुका न सादृश्यहेतुकेत्याह । अत्रेति । भाव एवेति
न तु स्मरणालंकार इत्यर्थः । प्रयोऽलंकारस्व तु विषय इति भावः ॥

स्मरणालंकारः ॥

एवं सादृश्याभ्युपेन भेदाभेदभेदभेद उपमासीत्तरोऽलंकाराभिरूप्य संप्रत्यभेद-
प्राधान्येनालंकारात् प्रस्तौति । संप्रतीति । अभेदप्राधान्येऽपि केचिदारोपमूलाः

१ °स्तास्मिन् दृष्टे O. २ क्लीः श्री? M. ३ कुरा तु D. ४ पुरविप्लवः D. ५ तद.
सिदुर्दिनं T., M., O. ६ दिव्यादि K. ७ सादृश्येतेति D. ८ इत्यादि K. ९ K.
drops स्मरणालंकारः १० °तुल्येन K.

प्रथमं निरूपयामस्तत्राप्यारोपगर्भितास्तावत् ।

तद्रूपकमारोपे यंत्रापहूयते न तद्विषयः ॥ ६ ॥

अत्राभेदप्राधान्याभिधानाद्वस्तुतोऽस्त्येव भेदः । अत एवोपमा प्रतीयते । भेदाभेदप्रयुक्तस्य साधर्म्यस्यैतां प्रति प्रयोजकत्वात् । अभेदप्रयुक्तं साधर्म्यं रूपकं प्रति प्रयोजकम् । विषयस्यापहूयमानत्वे त्वपहूतिरभिधास्यते । यदा तु विषयी विषयं रूपयति रूपवन्तं करोति तदान्वर्थाभिधानं रूपकम् । इदं तु निरवयवं सावयधं

केचिदध्यवसायमूलास्तत्रारोपमूलाः प्रथमं निरूप्यन्त इत्याह । प्रथममिति । तत्र बहुप्रपञ्चतया रूपकमाशौ लक्षयति । तदिति । आरोपोऽन्यथान्यस्वावापः । यथा मूलं चन्द्र इत्यत्र मुखे चन्द्रत्वस्य । एतेनाध्यवसायमूलोत्प्रेक्षातिशयोक्तिभ्यां भेदः । विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिरध्यवसायः । विषयनिगरणमन्तरेणाभेदप्रतिपत्तिरारोप इत्यनयोर्भेदादिति । अत्र साधर्म्यमित्युपमातोऽनुवर्त्तते । तत्र भेदाभेदात्मकमित्युक्तम् । तदुभयप्राधान्यावुपमादय उक्तास्तत्रैलक्षण्यार्थमिहोक्तपभेदप्राधान्य इति । तत्र प्राधान्यग्रहणस्य प्रयोजनमाह । अत्राभेदेति । प्राधान्यमेवेह निषिध्यते भेदस्य तेनोभयमप्यत्रास्तीत्यर्थः । ततः किमत आह । अत एवेति । उभयसङ्गादावेवेत्यर्थः । तत्सङ्गावस्योपमाप्रत्यायकत्वे हेतुमाह । भेदाभेदेति । तत्प्राधान्यप्रयुक्तस्येत्यर्थः । रूपकस्य ततो भेदमाह । अभेदप्रयुक्तमिति । अभेदप्राधान्यप्रयुक्तमित्यर्थः । भेदस्तु तिरोहितो वर्त्तत इति भावः । यथाहुः ।

‘उपमैव तिरोभूतभेदो रूपकमिष्यते’ इति ।

विषयानपहूयविशेषणस्य र्थावर्थमाह । विषयस्येति । रूपकसंज्ञां व्युत्पादयति । यदा त्विति । रूपवन्तं करोतीति । महारजनरागः पदमिव स्वरूपेण विषयमुपरञ्जयतीत्यर्थः ।

१ तत्रां M. २ धर्म्यस्यैनां T., G. ३ प्रयुक्तं तु साधर्म्यं T., M. ४ नभेऽपहूतिं O., M. ५ आरोपोऽन्यथान्यत्र वापः K. ६ मुखचन्द्र D. ७ चन्द्रस्य K. ८ भेदात्मकम् K. ९ भेदाभेदप्रयुक्तस्येति K. १० व्यावर्त्तयमपहूतिरित्याह K.

परम्परितं चेति प्रथमं त्रिधा । तत्राद्यं केवलं मालया चेति द्विधा ।
द्वितीयमपि समस्तवस्तुविषयमेकदेशविद्यति चेति त्रिधा ।
तृतीयं तु श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनत्वेन द्विविधम् । तच्च प्रत्येकं
केवलं मालया चेति चतुर्विधम् । तद्देवामिह भेदाष्टकमेवोद्भूतम् ।
व्यस्तसमस्तत्वादिकथने वैचित्र्याभावात् । तत्राद्यवतो निष्क्रान्तं
निरवयवं केवलं यथा

हेमाद्रेः कन्दरायां रतिरमणरणाटोपधिच्छिन्नहार-

व्यस्तं मुक्ताफलानां तमसि तत इतः स्तोममन्वेषयन्त्याः ।

कस्याश्चित् स्वस्तरुण्या निकटगतनिजप्राणनाथोपगीता

कीर्त्तिज्योत्स्ना त्वदीया क्षणमकृत मुदं भीर्त्तिरिह क्षितीन्द्र॥

इदं निरवयवं केवलमेकवारमेव निरूपणात् । निरवयवं मालया

यथा

कलानामालम्बः कुसुमविशिष्यस्य प्रतिकृतिः

क्षितेः क्षेमं लक्ष्म्याः शरणमरणिः क्षात्रमहसः ।

‘ भनपद्भूतरूपस्य विषयस्योपरञ्जनम् ।

भवेद्विषयिणा यत्र रूपकं तत् प्रकीर्यते ॥ ’

सद्विभजते । इदं त्रिविधं । निरवयवाविसंज्ञाः स्वयमेव स्तुत्पाशयिष्यति ।
न न्वन्वेष्येपि समस्तव्यस्ताविभेदाः सन्ति कथमष्टैव निदृक्किता इत्याशङ्क्याह ।
व्यस्तेति । अयं संज्ञाव्युत्पादनपूर्वमेकैकं उदाहरणान्याह । तत्रैति ।
यथावयव्येव रूप्यते नावयवास्तन्निरवयवम् । तदेकं चोन्निरवयवकेवलरूप-
कमित्यर्थः । हेमाद्रेरित्यादि । गतमेतन् । अत्र कीर्त्तिरिह उद्योस्मेत्येक-
वारमवयविन एव रूपणाभिरवयवैकेवलमित्याह । इदमिति । कलानामिति ।
कलानां विद्यानामालम्ब आधारः । प्रतिकृतिः प्रतिनिधिः । क्षेममिति । क्षेम-

१ द्वेषा द्विविधं तु D. २ तदेवमेव भेदां T. ३ 'त्रावयवेभ्यो' T., C., M. ४ रूपणात्
T. ५ प्रतिनिधिः T., C., M. ६ क्षात्रमहसाम् D. ७ 'नित्यादि K. ८ तत्रावयवत्
इत्यादि D. ९ निरवयवं D. १० गतार्थम् B. ११ 'रवयवं D. १२ 'नित्यादि K.

विळासो भारत्याः सुकृतपरिपाकः प्रणयिनां

खलूरी सौख्यानां जयति नरसिंहक्षितिपतिः ॥

इदं निरवयवं मालया । एकस्यानेकधा निरूपणात् । सम-
स्तानि वस्तूनि विषयो यस्येति समस्तवस्तुविषयं सावयवं यथा ।

यत्र स्त्रीपस्तुषारक्षितिभृदुडुगणो मौक्तिकानां निकायः

शैवालं व्योम शङ्खः कुमुदकुलगुरुधाम सान्ध्यं प्रवालः ।

यूथं दिक्कुञ्जराणां करिमकरकुलं किं च कृष्णः कृपाण-

स्वत्कीर्त्तिक्षीरवाधिः स जयति जगति श्रीनृसिंहक्षितिन्द्र ॥

इदं सावयवम् । धार्ढ्यवयवानामपि स्त्रीपादीनां रूपणात् । एक-
देशे विशेषेण वर्त्तत इत्येकदेशविवात्तं सावयवं यत्रैकं रूपकं कृतं
सदकृतमपि रूपकान्तरं सामर्थ्याद्भ्रमयेति । यथा

भुवः केलीतल्पं जयति नरसिंहक्षितिभुजो

भुजः शौर्यक्रीडाडमरसमरारम्भलटहः ।

नवप्रेयोलाभप्रमुदितसमस्तारम्बरचरी-

विकीर्णैर्मन्दारैर्विततमुपहारं भजति यः ॥

ङ्क्रे क्षेमत्वोपचारः । शरणं गृहम् । भरगिरिमिमन्यनहार । क्षात्रमहसः क्षा-
त्रतेजसः प्रतापान्नेरित्थर्थः । प्रणयिनामर्थिनाम् । खलूरी औषधमर्दनशिला । अत्र
क्षितिपतेरवयविन एवैकस्यानेकधा निरूपणाभिरवयवमालारूपकमित्याह । इदं
निरवयवं मालयेति । यथावयववयवाश्च कास्त्वेन रूप्यन्ते तत् समस्तवस्तुविषयं
सावयवरूपकमित्याह । समस्तेति । यत्रेत्यादि । स्पष्टम् । कृष्णो विष्णुः । विवात्तं
विपरिणामीति शङ्खं वारत्तति । विशेषेण वर्त्तत इति । एतेरेव ध्यानक्ति । यत्रैकमिति ।
यथावयववयवविनामन्वतमरूपणादन्वत्त्वं रूपणं गन्धते तदेकदेशविवात्तं
सावयवरूपकमित्थर्थः । भुव इति । लटहः श्लोडः । गतमेतत् । अत्र केली-

१ खदूतिः D. २ कृष्णात् T., G. ३ विषयोऽस्येति D. ४ अत्रैकं T., O., M.
५ सामर्थ्याद्भ्रमयेति T. ६ खदूरिरोपध° D. ७ इत्यादि K.

इह दोष्णः केलीतल्पत्वेन रूपणाद्बुधो नायिकात्वेन रूपणं गम्यते ।
परम्परा जातास्येति परम्परितं श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा ।

किं वर्णसे वीर कलिङ्ग भूप
विलासिनीमानसराजहंस ।
भवन्ति यत्कान्तिसुधापयोधेः
पयो मनुष्या नलकूबराद्याः ॥

अत्र धीरनरसिंहभूपस्य राजहंसत्वेन रूपणं मनसः सरस्त्वेन
रूपणं प्रति निमित्तम् । तच्च मानसमेव मानसमिति श्लिष्टेनैव
शब्देन कृतमिति श्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितमिदम् । केवलमे-
कवारमेव रूपणात् ।

तल्पस्य नायिकाशयनधर्मकत्वाद्बुधविरूपणाद्बुधविरूपणं गम्यत इत्यभिप्रायना-
नाह । इह दोष्ण इति । उपलक्षणमेतत् । 'विगलन्मधुम्रतकुलाशुजलं
न्यमिमीलदृक्जनयनं नलिनी ॥' इत्यत्राङ्जनयनाद्यवयवरूपणात्नलिनीनायिके-
त्यवयविरूपणं गम्यते । तथा 'निरकासयद्गविमपेतवसुं विद्यशालयादपरदिग्ग-
णिका ॥' इत्यत्र विद्यशालयादपरदिग्गणिकेत्यत्रावयवविरूपणाद्गविमित्यत्र
विदमित्यवयवान्तररूपणं गम्यत इत्याह्वयम् ॥

अथ परम्परितभेदान् निरूपयितुं परम्परितशब्दार्थमाह । परम्परिति । तार-
कादिस्वादितचूर्मस्ययः । यत्र रूपकद्वयं हेतुहेतुमहावेन स्थितं तत् परम्परितं
तद्यदि श्लिष्टशब्देन सकृत् कृतं तदा श्लिष्टकेवलपरम्परितमित्यर्थः । तदुदाहरति ।
किमिस्थ्यादि । अथ राज्ञो राजहंसत्वेन रूपणस्यान्यथानुपपत्तमानसमेव मानसमिति

१ क्रीडातल्पं G. २ नायिकान्वरूपणं T. ३ नाथ T. ४ नृसिंहं T, C, M.
५ 'वेन्यवयविरूपणां K. ६ इत्युदाहरणम् D. • परम्परा सञ्जातेति K. ८ 'मन्य
इति भावः K.

श्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितं मालया यथा

रविः पद्मोल्लासे कुवलयविकासे हिमकरः

क्षमाभृत्पक्षालीदलनपरिहासे हरिद्वयः ।

अशाम्यहानाम्भःप्रसरणविलासे करिपति-

ने, केषामासेव्यः स भवति कालिङ्गेश्वर भवान् ॥

अत्र राहो रवित्वादिरूपणं पद्माया उल्लास एव पद्मस्योल्लास
इत्यादिरूपणकारणम् ।

अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितकेवलं यथा

वीर नरसिंह भूप प्रतिभटविषधरगरुत्मता भवता ।

एष कमलासहायश्चित्रं हृद्येन धार्यते भगवान् ॥

अत्र वीरनरसिंहस्य गरुत्मत्वरूपणहेतुकं प्रतिभटानां विषधरत्व-
रूपणमित्यश्लिष्टशब्दनिबन्धनमिदं केवलं सकृदेव निरूपणात् ।

अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं मालया यथा

यशस्विद्शवाहिनीहिमगिरिः प्रतापातप-

प्रथाप्रथमभूधरः प्रतिबलाब्धिमन्धाचलः ।

श्लिष्टरूपकप्रवृत्तिहेतुत्वारिहं श्लिष्टपरम्परितरूपकं तच्चैकाकित्वात् केवलं
चेत्याह । अत्रेति । श्लिष्टमालापरम्परितमुदाहरति । रविरिति । पद्माया उल्लासः
स एव पद्मस्योल्लासः । कुवलयं भूवलयं तत्रैव कुवलयमिन्दीवरम् । क्षमाभृत्पक्षा
राजवर्गास्त एव क्षमाभृत्पक्षाः पर्वतगरुतः । परिहासो विनोदः । शनं ब्रह्मप्रतिपादनं
तदम्भ एव शाम्भो मदीवकम् । भवैकस्यैव रातोऽनेकधा श्लिष्टपरम्परितरूपणा-
श्लिष्टमालापरम्परितमित्याह । अत्र राहो इति । अश्लिष्टकेवलपरम्परितमु-
दाहरति । वीरेत्यादि । हृद्येनेति । न तु स्कन्धेनेति व्यतिरेक इति भावः ।
अश्लिष्टमालापरम्परितमुदाहरति । यद्वा ईति । प्रताप एवातपस्तस्य प्रथा प्रथममावि-

१ इतिरूपणं T., इत्यादिनिरूपणं M. २ केवलं परम्परितं T., C., M. ३ 'नृसिंहस्य
G., M. ४ विषधररूपणं D, ५ T. drops इदम् ६ रूपगात् C., M. ७ प्रति-
भटाब्धिं T. ८ तस्यैकाकिं K. ९ अन्वेषात् K. १० इत्यादि K.

पराक्रममहामदद्विरदकेलिविन्ध्यक्षिरं
गुणौघमणिरोहणो विजयते कलिङ्गेश्वरः ॥

इदमश्लिष्टशब्दनिबन्धनं मालया । अनेकशो रूपणात् ।

इदं तु वैधर्म्येणापि संभवति ।

त्यागस्तावत् सुरतरुयश इत्यादि ॥

यत्र व्यस्तं रूपकं तत्र न विप्रतिपद्यामहे । यत्र समस्तं तत्रोपमा-
रूपकयोः साधकबाधकप्रमाणसद्भाव एवान्यतरनिश्चयकारणम् ।

तत्रोपमायाः परिग्रहे साधकं यथा

शरासनमिदं नमस्तव विलोक्य लोकोत्तरं

पिनाकमिव दानवास्तुहिनरश्मिचूडामणेः ।

अमी रिपुमहीभृतो युधि कलिङ्गपृथ्वीपते

सरत्नचिरुदाङ्गदं तव नमान्ति पादाम्बुजम् ॥

र्भावस्तस्याः प्रथमभूधर उदयाङ्गिः । परं तु स्पष्टमेव । तदेवं प्रवर्तकविषयत्वेन परम्भ-
रितमुक्तम् । कश्चिन्निरर्त्तकविषयत्वेनापि वृद्ध्यत इत्याह । इदं त्विति । वै-
धर्म्येण व्यतिरेकेनेत्यर्थः । त्याग इत्यादि । यद्योगङ्गादिप्रवर्त्तकत्वेन हिमगिरि-
त्वादिरूपणं कृतं प्रागत्र तु यशःक्रीमुद्यादिनिवर्त्तकत्वेन त्यागादीनां कालमेघ-
त्वादिना रूपणमिति वैधर्म्येणेत्युक्तम् ।

तदेवं रूपकमप्या निदृक्ष्य संप्रति प्रसङ्गान् समस्तरूपके किञ्चिन्मीमांसितुमा-
रभते । यत्र व्यस्तमिति । समस्ते तु समासस्योभयसाधारणरूपत्वाद्युपमा-
रूपकयोर्वैत्य साधकं प्रमाणमस्ति तस्य परिग्रहोऽर्थाक्षितरस्य त्यागः । यस्य तु बाधकं तस्य
परित्वागोऽर्थाक्षितरस्य स्वीकार इत्याह । यत्र समस्तमिति । तत्रोपमास्वीकारे
साधकमुदाहरति । शरासनमिति । रत्नसन्धितं यद्विरुदाङ्गदं चिरुदाङ्गितकटकं तेन

१ C. inserts यथा before त्यागस्तावत् २ कालमेघादिरूपणं D. ३ वैधर्म्येणेत्तम् D.
४ नित्यादि K. ५ दितत्याग. K. ६ नित्यादि K. ७ नित्यादि K.
28

इह रत्नविरुदाङ्गदसंबन्धः पादे संभवतीत्युपमां प्रत्यनुगुणतां
भजते । अम्बुजे तु न संभवतीति न रूपकं प्रत्यनुगुणता । बाधकं
यथा

शोषिताशेषदुर्वारवैरिस्त्रीजनमानसः
नृसिंह भूपते भाति प्रतापतपनस्तव ॥

अत्र शोषिताशेषदुर्वारवैरिस्त्रीजनमानसत्वलक्षणसाधारणधर्मो-
पादानमेव प्रतापस्तपन इवेत्युपमायाः शङ्कामपाकरोति ।
“उपमितं व्याघ्रादिभिः—” इत्यादिना सूत्रेण सामान्याप्रयोग एव
तस्याः प्रादुर्भावात् ।

रूपकपरिग्रहे साधकं यथा

यस्यानिशं दिविषदश्चरणारविन्द-

मुत्तंसयन्त्यमितभक्तिभराधनघ्राः ।

देवः सुधाकरकिशोरकचारुचूडः

स श्रेयसेऽस्तु भवतो नरसिंह देव ॥

अत्रोत्तंसनमरविन्देन क्रियते न पुनश्चरणेनेति रूपकपरिग्रहे
उत्तंसनमेव साधकं प्रमाणम् ।

सहेति तथोक्तम् । अत्र पाशाम्बुजमित्युपमास्वीकार साधकमुज्ज्वलति । इहेति । तेनेह
व्याघ्रादीनामाकृतिगणत्वम् “उपमितं व्याघ्रादिभिः—” इत्यादिनोपमितसमास आश्रय-
नीय इत्यर्थः । उर्पमासाधकमुदाहरति । शोषितेति । मानसं मनः सरोविषेषश्च ।
बाधकमुदाहरति । अत्रेति । समानधर्मोपादानस्य बाधकत्वे हेतुमाह । उपमि-
तमिति । व्याघ्र इव शूर इति प्रत्युदाहरणादिति भावः । यस्येति । स्पष्टम् ।

१ नृपते C., M. २ व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति सूत्रेण T. ३ भूप T., O., M.
४ रूपकपरिग्रहे C., M. ५ D. omits अत्र. ६ उपमाया बाधकं K. ७ ०त्वेत्यादि K.
८ ०त्वेत्यादि K.

यथा वा

तल्पेषु कल्पद्रुमपल्लवानां
निषेदुषीभिः सुरसुन्दरीभिः ।
त्वत्कीर्त्तयो वीर कलिङ्गनाथ
मनःकुरङ्गं रजयन्ति गीताः ॥

इह रञ्जेरनुपङ्गलोप एव रूपकं प्रत्यनुकूलतामालम्बते^१ न तूपमां प्रति । तस्यैतां प्रति प्रतिकूलत्वात् । यदाह दुर्गसिंहः । रञ्जेरुर्गमण इत्यनुपङ्गलोपः । यत्र पुनरन्यतरपरिग्रहे साधकबाधकप्रमाणविरहस्तत्र संदेहसंकरः । यत्रारोपविषयं विनैव रूपणं क्रियते तत्र दोष एव । यथा

एतत्तत् समरस्थलं कलयत श्लाघ्यं कलिङ्गेशितुः
सैन्यैर्यत्र पुनश्च पाण्डवचमूसंरम्भसंभाषनाः ।

रूपकसाधकस्यैवोदाहरणान्तरमाह । तल्पेष्विति । सुरसुन्दरीनिर्गीतास्त्वस्कीर्त्तय इत्यन्वैतव्यम् । अत्रापि रूपकसाधकमुद्घाटयति । इह रञ्जेरिति । अनुपङ्गलोपोऽनुनासिकलोपः । तस्यैतां प्रतीति । तस्यानुपङ्गलोपस्य एतामुपमां प्रतीत्यर्थः । प्रतीतितुल्ये हेतुमाह । यथा हीति । अनुपङ्गलोपमाहेत्यन्वयः । इह मृगरमणे इत्यनुपङ्गलोप उक्तः । तत्र मन एव कुरङ्ग इति रूपके मृगरमणं भवति । कुरङ्ग इव मन इत्युपमितसमासे तु मनोरमणं स्यान्न मृगरमणमित्यनुपङ्गलोप एव नोपमां सहते । ततो "मशूख्यसंक्रादयध " इति रूपकसमास आश्रयणीयः । तेषामाकृतिगणस्वारित्यर्थः । रूपके बाधकं तु 'मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दैर्धनमहतामिव पद्मपात्रां भरेण' इत्यत्र मुखैरेवारविन्दैरिति रूपकपरिमहे मुकुलितनयनैरिति विशेषणं बाधकम् । अरविन्सानां नयनसंबन्धायोगात् । ततः पारिषोष्यान् श्याघ्रादित्वाद्गुणमितसमास इत्याद्गुणम् । यत्र स्वन्वतरनिश्चायकप्रमाणाभावस्तत्र संदेहसंकरः । यथा 'पाणिपल्लवविधूननमन्तः' इत्यादावित्यभिप्रेत्याह । यत्र पुनरिति । यत्र रूपके निर्विषयारोपः क्रियते स दोष एवेत्याह । यत्रारोपेति । एतदिति । कलयतेति ष्ठेरे लोट् । यत्र समरस्थले सैन्यैः कर्तुंभि-

१ रञ्जेरुपमां T. २ °स्ये उपसंख्यानमित्यं T. ३ कलयतः T, C., G., M., D. ४ यथा वा तल्पेष्विति K. ५ इत्यन्वयः K.°

दिक्रान्ताकुचकुम्भकेलिपुलकैर्बाणैः कृपाणैरपि
 क्रीडाकृष्टकरालकालरजनीचक्रैश्चिरं सक्त्रिरे ॥

इह कुचकुम्भविषयो नोपासः ।

यत्र स्थारोप्यमाणस्य विषयिण एकत्वेऽपि बहुत्वं तत्र न दोषः ।
 विषयेषु प्रत्येकमारोपात् । यथा मुखेन्दव इति ॥

तं परिणामं द्विविधं कथयन्त्यारोप्यमाणरूपतया ।
 परिणमति यत्र विषयः प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥७॥

बाणैः कृपाणैरपि कारणैः पाण्डवचमूसरम्भसंभावनाश्चक्रिरे इत्यन्वयः । अत्र दोषां
 शयत्वाद्यति । इह कुचकुम्भेति । दिक्रान्तानां प्रसिद्धकुशासंभवात् ।
 कश्चिच्छैलारिविषये कुचकुम्भत्वमारोप्यम् । न चेह कश्चिद्विषय उपास इति दोषै-
 प्रायमित्यर्थः । लोके प्रसिद्धैकाकिभावस्वाप्यनेकेऽवारोप्यमाणस्यैकस्य वस्तुनोऽने-
 कत्वेन निर्देशो न दोषः । भाविटलिङ्गत्ववशाद्विदसंख्याकत्वानियमाभावादित्याह ।
 यत्र त्विति । असोपत्ये हेतुमाह । प्रत्येकमिति । न हि मुखेन्दव इत्यत्र
 मुखसमुदाये चन्द्रस्यारोपः किं तु प्रतिमुखं ततो विषयबहुत्यारोपः । विषयिणि
 बहुत्वव्यपदेशो न विद्ध्यते प्रतिमाचन्द्रवत् । बुद्धिपूर्वकत्वं तु विशेष इति भावः ॥

रूपकम् ॥

सद्वेषमारोपमूलेषु प्रकृतोपरञ्जकतया रूपकं निरूप्य तद्वैधर्म्येण प्रकृतोपयोगि-
 तका परिणामं लभयति । तस्मिन्त्यादि । यत्र प्रकृतकार्योपयोगितया विषयो
 विषय्यात्मना परिणमति स परिणामालंकारः । स च वक्ष्यमाणमङ्ग्या द्विविध
 इत्यर्थः । ननु विषयस्य विषय्यारोपणाविशेषात् को विशेषो रूपकपरिणामबो-

१ दोष पशयमित्यर्थः D. २ लोकप्रसिद्धे D. ३ नेकेषामारोप्ये D. ४ परिणमते K.
 ५ विषय्याकारोपणा D.

एष न रूपकम् । आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपरंजकत्वे रूपकस्य जागरूकत्वात् । यत्रारोपविषयः प्रकृतकार्यसिद्धयर्थमारोप्यमाणा-
त्मतया परिणमति तत्र यथार्थामिधानः परिणामः । सामानाधि-
करण्यवैयधिकरण्याभ्यां भवन्न द्वैविध्यमतिक्रामति ।

यथा

अमरनगरीसौधोत्सङ्गाधिरोहमहोत्सव-

व्यतिकरधुराधौरेयाणामरातिमहीभुजाम् ।

मरकतमयी निश्रेणिस्त्वत्कृपाणलता कवीन्

कति न कुरुते श्लाघाव्यग्रान् कलिङ्गपुरन्दर ॥

अत्रारोप्यमाणनिश्रेणिरूपतया परिणमन्ती कृपाणलता प्रकृतम-
मरनगरीसौधोत्सङ्गाधिरोहणं कार्यं प्रत्युपयोगितां भजते ।

रित्याद्यङ्गमाह । एषं न रूपकमिति । कुत इत्याद्यङ्ग्य रूपके भेदमाह ।
आरोप्यमाणस्येति । परिणामे विद्योपमाह । यत्रारोपविषय इति ।
आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपरंजकत्वे रूपकं प्रकृतताशास्येन प्रकृतोपयोगित्वे परि-
णाम इत्यर्थः । यथाह सर्वस्वसंजीवनीकारश्चक्रवर्ती

‘विषय्याकारमारोप्य विषयस्थगने यथा ।

रूपकत्वं तदा तत्र रञ्जनेन समन्वयः ॥

यथा तु विषयो रूपात् स्वस्मात्प्रच्युतो भवेत् ।

उपच्युतयै पराकारः परिणामस्तदा मतः ॥’ इति ।

पूर्वोक्तिं द्वैविध्यं दर्शयति । सामानाधिकरण्येति । अमरेति । व्यतिकरधुरा
संपर्कभारः । ‘कङ्कपूर-’ इत्यादिनां अप्रत्ययः समासान्तः । धुरं वहतीति धौरेयः । ‘धुरो
यङ्कौ’ इति ढकप्रत्ययः । श्लाघाव्यग्रान् प्रशंसोस्सकान् । लक्ष्ये लक्षेणं पातयति ।

१ ‘रञ्जकत्वेन T., C. २ ‘रोहसदुत्सव’ D. ३ ‘महीभृताम् T. ४ निश्रेणि’ T.
५ ‘निश्रेणि’ T., ६ K. omits एष. ७ भेदकमाह K. ८ संजीवनीकार’ K.
९ ‘रित्यादि K. १० ‘दिना समासान्तः K. ११ ‘णमापातयति K.

राजन् नृसिंह भवतः समरोत्सवेषु
धूलिभिरन्ध्रतमसं सपदि व्यधायि ।
निस्त्रिशकृत्तशिरसाममरत्वभाजां
स्वर्गाङ्गनासुरतकेलिषु शात्रवाणाम् ॥

अत्रारोप्यमाणान्ध्रतमसरूपतया परिणतानां धूलीनां प्रस्तुत-
सुरतोपयोगित्वम् ॥

किंसलयति कविः प्रतिभावशतः प्रकृतार्थ-
भित्तिकं यत्र ।

संशयमप्रकृतेऽर्थे संदेहोऽयं समाख्यातः ॥ ८ ॥

यत्र सादृश्यदर्शनात् स्वप्रतिभावशेन घर्णनार्थं कविः संदेह-
मुपनिबध्नाति तत्र प्रकृतस्य संदिह्यमानत्वादन्वर्थोऽयमलंकारः ।
न तु स्थाणुर्वा स्यात् पुरुषो वा स्यादितिघत् स्वैरसप्रवृत्ते संदेहे
इत्याशयेनाभिहितं प्रतिभावशत इति ।

अत्रेति । द्वितीयमवाहरति । राजश्रित्तिं । अन्वर्थं तमोऽन्ध्रतमसं गाढं ध्वान्तम् ।
“अवसमन्धेभ्यस्तमसः” इति समासान्तोऽञ्प्रत्ययः । धूलीभिरन्ध्रतमसं व्यधायि
धून्योऽन्ध्रतमसत्वेन परिणता इत्यर्थः । धूलिभिरिति वैयधिकरण्यम् । अत्रापि
लक्षणार्थं योजयति । अत्रेति ॥

परिणामः ॥

अयारोपप्रस्तावाद्भेदब्राम्भान्य एव संदेहालंकारं लक्षयति । किंसल्यतीति ।
कविप्रतिभोत्यापितसाद्दृश्यनिबन्धनः प्रकृताप्रकृतगोचरः संदेहः संदेहालंकारः
इति लक्षणार्थं इत्याह । यत्रेति । प्रतिभावशत इति विशेषणस्य व्यावर्त्यमाह ।
न र्विति । अयं तु त्रिविधः निश्चयान्तः शुद्धः निश्चयमध्यञ्चेति । तथाच-

१ कलयति T. २ दर्शनवशात् D.; ३ वर्णनात् C., M. ४ स्वरसप्रवृत्तसंदेहे C; स्वरसप्र-
वृत्तस्य संदेहे T.; स्वरसप्रवृत्तसंदेहे M. ५ श्रित्यादि K. ६ गाढं ध्वान्तम् D. ७ ० रूप्ये D
८ ० प्रस्तावाद्भेदं K. ९ ० सीत्यादि K. १०

येथा

कान्तः किं कैरविष्याः कलयति कमलोद्भासने नैष शक्तिं
नाथः किं वासराणामुदयति कुमुदे नैष लक्ष्मीं वितन्वन् ।
किं कृष्णो न द्विजानामधरयति पतिं भूयसोक्तेन किं वा
ज्ञातः पञ्चाश्रुसिंहक्षितितलतिलक त्वं विंचित्रैश्चरित्रैः ॥

अत्र चन्द्रादिरूपतया संदिह्य ज्ञातस्त्वमिति निश्चयः कृत इति
निश्चयान्तः संदेहः । किं चैष निश्चयसाधककमलोद्भासनादिपद-
द्योतनीयव्यावर्त्तकांशगतश्लेषमूलाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तयनु-
प्राणितोऽत्र वर्त्तत इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । भूयसोक्तेन

मुदाहरति । कान्त इति । कमलाया उद्भासनं कमलस्योद्भासनं च । कुमुदे
कोर्भुयो मुदे मोहाय अन्यत्र कुमुदे कैरवे । कृष्णो विष्णुर्द्विजानां पति ब्राह्मणोत्तमं
पसिराजं च । अधरयत्यवधीरयत्यधिरोहति च । किं भूयसोक्तेनेति अलमति-
बहुक्तेनेत्यर्थः । विंचित्रैश्चरित्रैरन्येष्वसंभावितैरसाधारणैर्गुणैरित्यर्थः । इह संदेहः
स्य निश्चयान्तत्वं ध्वनक्ति । अत्रेति । अभ्युद्यत्येनालंकारविशेषमिहोद्भावयति ।
किं चेति । इह संदेहभेदस्य निश्चयान्तत्वेन विच्छित्तिविशेषस्तावद्विवक्षितः । नि-
श्चयान्तत्वं च सति निश्चये । स च व्यावर्त्तकधर्मायत्तः । स चेह कमलोद्भास-
नादिः । अत्र कमलस्योद्भासनं चन्द्राद् व्यावर्त्तकं । तच्च प्रकृते राशि न संभवति ।
यच्च संभवति कमलाया उद्भासनं न तद् व्यावर्त्तकम् । तथापि तस्य व्यावर्त्त-
काभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिमहिम्ना व्यावर्त्तकत्वे ततो निश्चयान्निश्चयान्तः संदेह
इत्यस्यानया श्लेषमूलातिशयोक्त्या इत्यदेवतावत् संनिपत्योपकारितयाङ्गाङ्गिभावेन
संकर इत्यर्थः । न केवलं संकरः किं तु संसृष्टिरपीत्याह । भूयसेति । साम्य-
विषये किञ्चिच्चन्द्रादिकमुक्त्वा वक्तव्यान्तरस्यारूप्या निषेधार्थं द्वैश्यामाणाविषयेऽ-
भिधेयांशोक्तावशान्तरनिषेधरूप भाक्षेपभेदस्तेन सहास्य संसृष्टिरित्यर्थः । इहाल-

१ D. drops यथा. २ चरित्रैर्विचित्रैः T., C., M., G. ३ किं चायं G.; किं च निश्चयं D.
४ 'भेषमूलातिशयोक्तय' T. ५ अलमतिबहुक्त्या K. ६ 'द्वैश्यामाणाविषयांशोक्तावशान्तरनिषेध' D.

किं वेति वाक्याभिहितेनाक्षेपालंकारेण सह संसृष्टिरपि । तेन चाक्षेपालंकारेण निर्दिष्टेष्वन्येषु वा भिदशेष्वपि कोऽपि न तेऽस्ति तुल्य इति व्यतिरेको व्यज्यते । अयं च संदेहः शुद्धोऽपि संभवति यत्र संशय एव पर्यवसानम् । कचिदारोप्यमाणानां भिन्नाभ्यत्वेऽपि हृद्यते । यथा

किं निम्नेषु समीकृता वसुमती शैलाः किमुत्सारिताः

किं प्रक्षालितमम्बरं घवल्लिताः किं वा घनश्रेणयः ।

अप्येताः कवलीकृताः किमु दिशः सर्वाः किमेकीकृताः

कीर्या वीर नृसिंह भूप भवतः सप्तापि पाथोधयः ॥

अत्रारोपविषयभूतायां कीर्त्तवारोप्यमाणानि समीकरणादीनि वसुमतीप्रभृतिभिन्नाभ्यगतत्वेनोपनिबद्धानि ॥

कारेपालंकारेणनिमग्याह । तेन चेति । अयं शुद्धनेहमाह । शुद्धोऽपीति । एवं धर्मिणि धर्मन्तरारोपेण भेदा संशय उक्तः । अथैकस्मिन् धर्मिणि नानाविषयानेकक्रियारोपेण भेदान्तरमाह । कचिदारोप्यमाणानामिति । किमित्यादि । कवलीकृता भिन्नीकृता एकलोलीकृता इत्यर्थः । अत्रारोप्यमाणानां भिन्नाभ्यत्वं व्यनक्ति । अत्रेति । इह कीर्त्तौ विषयभूतायमारोप्यमाणानां कीर्यैककर्तृकायां समीकरणाद्यनेकक्रियायां वसुमत्याद्यनेककर्मकत्वमेव भिन्नाभ्यत्वम् । अयं भावः । प्रायेण क्रियैर्भेदे कारकैस्त्वयं यथा 'सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम्' । तथा कारकभेदे तु क्रियैस्त्वयं यथा 'अस्तशैलगहनं तु विवस्वानाविशेष जलधि नु मर्षी नु' इत्यादि । अथ नूयमपि भिन्नमिति विशेष इति ॥

संदेहः ॥

१ किं वाऽनुदश्रेणयः C., M. २ देव C., M. ३ T. inserta तव before कीर्त्ता. ०
४ क्रियाया भेदे K, ५ गहनानि नु भास्वानादिवेश D. ६ K. omits संदेहः.

वस्त्वन्तरप्रतीतिर्विलसति सादृश्यहेतुका यत्र ।

तं भ्रान्तिमन्तमेतं ब्रुवतेऽलंकारपारदृश्वानः ॥१॥

अतस्मिन्तदिति प्रत्ययो भ्रान्तिः । सां विद्यते यस्मिन्निति भ्रान्तिमान् । नायं स्मरणम् । तत्सांशस्पर्शज्ञानरूपतया स्मरण-स्याङ्गीक्रियमाणत्वात् । नापि संदेहः । विरोधस्फूर्त्तिपुरःसर-तया परस्परविरुद्धकोटिद्वयनिविष्टज्ञानरूपत्वेन संदेहस्याभ्यु-पगर्भ्यमानत्वात् । न चैवमतिव्याप्तिः । प्रकृताप्रकृतत्वेन मिथो-विरोधिनी जानामीत्यादिवाक्यस्यालंकारतयानां द्वियमाणत्वात् । इदन्तांशावच्छिन्नं ज्ञानं हि भ्रान्तिमतो विषयः ।

असन्ध्यज्ञानप्रस्तावात् संशयानन्तरं भ्रान्तिमन्तमाह । वस्त्वन्तरेति । कवि-कल्पितसादृश्यनिबन्धना भ्रान्तिर्यस्मिन् कृतिविशेषे विधीते स भ्रान्तिमन्तंकार इत्यर्थः । भ्रान्तेर्लक्षणमाह । अतस्मिन्निति । मत्सर्वमाह । सोति । नन्व-सन्निहृष्टार्थगोचरा सादृश्यनिबन्धना स्मृतिरेवेयमिति स्मरणालंकाराद्भेदमाशाङ्क्य सत्तामात्रोच्छेत्सिर्ने प्रतीतिः स्मृतिरिदन्तोच्छेत्सिर्ने तु भ्रान्तिरित्यनयोर्भेद इत्याह । नायमिति । तर्हीदन्तोच्छेत्सिर्वाविशेषात् संदेहेऽतिव्याप्तिरित्याशाङ्क्याह । नापीति । इहमिदं वेद्यनवधारणात्मा विरुद्धकोटिद्वयानलम्बी विमर्शः संशयः भ्रान्तिरित्यद्भेदेद्यवधारणात्मिका मिथ्याप्रतीतिरिति भेद इति भावः । एवं च सति हे इमे विरुद्धे इत्यादिज्ञानेषु संदेहशङ्का न कार्येत्याह । न चैवमिति । तस्मात् संदेहस्मरणाभ्यां विविक्तविषय एव भ्रान्तिमानित्याह । इदन्तेति ।

१ 'मेत्तं C., M.; भेदं D. २ स T. ३ यस्मिन्नयं M.; यस्मिन्नसौ C., G. ४ 'गम्य-मानम् D. ५ प्रकृताप्रकृतत्वे मिथो' D. ६ 'नाश्रीयमाणत्वात् C., M. ७ 'च्छिन्नज्ञानं M. ८ C. and M. omit हि ९ भगितिर्विशेषे K. १० K. omits विद्यते. ११ अन्य-यंमाह D. १२ 'ल्लेखनी D. १३ 'ल्लेखनी B.

यथा

सुराङ्गनाभ्यो मलये त्वदीयं
 श्रुत्वा यशो धीर नृसिंह भूप ।
 जिह्वाञ्चलान्युल्लयन्ति दुग्ध-
 मृणाललोभादुभयेऽपि नागाः ॥

सादृश्येतरकारणाङ्कुरिता च भ्रान्तिर्नास्यालंकारस्य गोचरः ।

कल्पान्तश्रुभ्यदम्भोभरतरलतरोदन्वदुत्तुङ्गरिङ्गत्-
 कल्लोलश्रेणिहल्लीसकवलितमिव प्रेक्ष्यते क्षोणिचक्रम् ।
 त्वत्क्षोत्कृत्तवक्षःस्थलधिवरवलत्प्राणवायुप्रयाण-
 भ्राम्यच्चेतोभिराजौ प्रतिभटसुभटैः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र गाढतरमर्मप्रहारः कारणं भ्रान्तेः । संदेहानन्तरं तु भ्रान्ति-
 मतो निरूपणमसम्यग्ज्ञानत्वसाधर्म्येण ।

तत्तन्निमित्तभेदादेकमनेकैरनेकधा यत्र ।

उल्लिख्यते स धीरैरुल्लेखः कथ्यतेऽन्वर्थः ॥ १० ॥

इतिमिति मिथ्यावधारणमित्यर्थः । उदाहरति । सुराङ्गनाभ्य इति । उभये
 नागाः सर्वा गजाश्च । तेषां यशसि सावृद्धयादिदं दुग्धमिदं मृणालमिति च
 भ्रान्तेरिह वर्णनाद्भ्रान्तिमलंकार इति ज्ञेयम् । कल्पान्तेति । हल्लीसकं मण्ड-
 लाकारनृत्तविशेषः । 'यन्तृत्वं मण्डलाकारं तद्गल्लीसकमुच्यते' इति लक्षणम् ।
 अत्र भ्रान्तिकारणमुद्भाषयति । गाढतरेति । एतेनेदं रजतमित्यादिशेषज-
 धमाणामलंकारत्वं निराकृतमित्यनुसंधेयम् । अस्य संदेहानन्तर्ये कारणमाह ।
 संदेहानन्तरमिति ॥

भ्रान्तिमान् ॥

अतस्मिन्स्वदुद्धिसाम्याद्भ्रान्तिमदनन्तरमुल्लेखं लक्षयति । तत्तदिति । एक-

१ जिह्वाञ्चलं चञ्चलयन्ति D. २ T., C., and M. drop च. ३ T., C., and M. drop तु. ४ °मस्यज्ञान° T. ५ कथ्यतेऽयमन्वर्थः C., M. ६ D. omits इह °°न्तेत्यादि K. ८ K. omits भ्रान्ति. ९ K. omits भ्रान्तिमान्. १० तत्तदित्यादे K.

अस्य न रूपके तावदन्तर्भावः । वस्तुनस्ताद्रूप्येऽस्य प्रगल्भ-
मानत्वात् प्रकृतोपरञ्जकत्वमात्रेण रूपकस्य चरितार्थत्वात् ।
नापि भ्रान्तिमति । अतद्रूपस्य तद्रूपताप्रतिभासेऽप्यनेकधोल्लेखल-
क्षणं विच्छित्त्यन्तरमुररीकृत्यास्य प्रवर्त्तमानत्वात् । नाप्यभेदाध्य-
वसायरूपायामतिशयोक्तौ । एकस्यानेकप्रतिपत्तृकर्तृकत्वेनानेकधो-
दृङ्कितत्वात् । सर्वथा रूपकादेर्विभक्त एवास्य विषयः । यदि पुनः
कचन तत्प्रतिभासस्तदानीमपि न विरोधः कश्चन । रूपकादिना
सहास्यैकवाचकानुप्रवेशलक्षणस्य संकरस्याभिमतत्वात् । तस्मा-
द्यत्रैकस्यानेकधोल्लेखः क्रियते तत्रोल्लेखालंकारः । अनेकधोल्लेख-

स्यानेकनिमित्तयोगार्हनेकैरनेकधोल्लेखनमुल्लेख इत्यर्थः । अन्यस्यान्यत्वेन रूपणाद्रूप-
कमेवेवमित्याशङ्क्याह । अस्येति । भेदकमाह । वस्तुन इति । विषयस्यारोप्यमाण-
तादात्म्यनिमित्तवैविध्यमुल्लेखः रूपके तु तदुपरक्ततामात्रनिमित्तमिति भेद इत्यर्थः ।
तर्ह्यस्य भ्रान्तिमत्यन्तर्भाव इत्याशङ्क्यैकधानेकधोल्लेखनाभ्यामनयोर्भेद इत्याह ।
नापि भ्रान्तिमतीति । तर्हि भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तावन्तर्भावः स्यादित्याशङ्-
क्य प्रहीतृभेदाभेदाभ्यामनयोर्भेद इत्याह । नाप्यभेदेति । अनन्तर्भावं निगमयति ।
सर्वथेति । तादृग्विच्छित्तविशेषसंभवादिति भावः । एवं च सति यत्र
रूपकादिरप्यवभासस्तत्र संकरः न तु सर्वथास्याभावः । अन्यत्र विविक्तवि-
षयसंभवादित्याह । यदि पुनैरिति । विविक्तविषयमेव निष्कृत्याह ।
तस्मादिति । एकस्यानेकधोल्लेखने योग्यता कथमन आह । अनेकधेति ।
अनेकेषामप्यारोप्यमाणानां ये धर्मा असाधारणगुणास्तेषां संबन्धः सत्त्वावः ।
स एवास्यानेकधोल्लेखनयोग्यतापादक इत्यर्थः । तथापि किमर्थमुल्लेखन्तीति

१ तद्रूपापत्तिभावे C., तद्रूपत्वापत्तिभावे M. २ रूपातिशयोक्तौ? T. ३ 'नेकधोदृङ्कितत्वात्
T., G, ४ सहैक? T. ५ 'स्यानेकैरनेकधो? C. ६ 'दनेकैरनेकैरनेकधो? D. ७ 'सीत्यादि
K. ८ 'हेत्यादि K. ९ एवं सति K. १० रूपकादिरप्यन्तर्भाव? D. ११ 'रिन्यादि K.
१२ अनेकेषामारोप्य? D. १३ 'स्यानेकोल्लेखन? K.

निमित्तं त्वनेकधर्मसंबन्धः । तत्र रुच्यार्थित्वव्युत्पत्तयो यथायोगं
प्रयोजिकाः । ततश्च ग्रथासंभवं प्रवर्त्तमानरुच्यार्थित्वव्युत्पत्तिप्रयु-
क्तानेकधर्मसंबन्धरूपनिमित्तवशादेकमनेकैरेनेकधोल्लिख्यत इति
यौगिकत्वमप्यस्य संभवति ।

यथा

न भवसि कथंकारं श्लाघ्यः कलिङ्गपुरन्दर
स्मर इति वरारोहाः साक्षान्मुकुन्द इतीन्दिरा ।
सुरतररिति त्वां सेवन्ते निरन्तरमार्थिनो
भरतमुनिरित्यार्यास्तौर्यत्रयीनिपुणा अपि ॥

अत्रैक एव कलिङ्गपुरन्दरस्तत्तत्सौन्दर्यादिगुणयोगात् स्वराघ-
नेकरूपतया निरूपितः ॥

कलयति विषयेऽपह्नवमारोप्यं यत्र भासते सुतराम् ।
आहुरपह्नुतिमेतां बन्धच्छाया त्रयी चास्याः ॥११॥

प्रेतिपत्तिप्रवृत्तिप्रयोजकापेक्षायामाह । तत्रैति । रुचिरनुरागः अर्थित्वं लिप्ता
व्युत्पत्तिः शब्दार्थसंगतिप्रदः भासां च रुच्यादीनां समासेन व्यासेन वा यथासंभवं
प्रयोजकत्वमिति दर्शयन् लक्षणार्थं निष्कष्याह । ततश्चेति । अन्वर्थ इत्युक्तं
संभवे तद् ध्वनक्ति । उल्लिख्यत इत्यादि । उदाहरति । नेति । अत्र स्मरमु-
कुन्दरसोद्वेखनयो द्विर्निमित्तं सुरतररुचोद्वेखनेऽर्थित्वं भरतमुनिरुचोद्वेखने व्युत्पत्ति-
रित्यनुसंधेयम् । लक्ष्ये लक्षणं पातयति । अत्रैति ।

उल्लेखः ॥

अयारोपगर्भेषु परिशीलारपह्नवस्य लक्षणं विभागं चाह । कलयतीति । विष-

१ तत्र तु रुच्यं D. १° प्रयुक्त्यानेकं D. ३° मनेकधोल्लिख्यत T., C, M. ४° रे-
कतयोद्विख्यत D. ५° प्रवृत्तिप्रयोजका K. ६° अचेति K. ७ K. omits उल्लेखः.

अत्र प्रक्रान्तापह्वववैधर्म्येण निरूपणमेतस्याः । रूपकमारोप्या-
रोपकस्यागतालंकारविचारः प्रस्तुत इति । विषय आरोपस्य ।
अस्याश्च त्रयी बन्धच्छाया । तथा हि क्वचिदाँरोपविषयमपहु-
त्यारोप्यते विषयी । क्वचिद्विषयिणमारोप्यारोपस्यापह्वयते विषयः ।
क्वचित् पुनरसत्यत्वाभिधायिभिश्छर्लादिभिः शब्दैरपह्ववो निर्दि-
श्यते । तत्राद्यभेदद्वयं वाक्यभेद एव संभवति । तृतीयभेदे त्वेकवा-
क्यत्वम् । क्रमेण यथा

अध्रान्तस्यन्दमानोद्गुरमदलहरीसौरभोन्मेषहर्ष-

प्रेह्लोलच्चञ्चरीकप्रकरपरिकरं दिग्गजाः किं वहन्ति ।

किं तूद्ग्रं कलिङ्गेश्वर तव भुजयोश्चण्डिमानं विलोक्य

व्रीडाचिन्तावनम्रान् स्फुटमसितपटैश्छादयन्ति स्वहस्तान्॥

येऽपह्ववं कलयति भजाति अपह्वते सतीति यावत् । यन्नारोप्यमाणस्यारोपविष-
यापह्ववेनावभासनं सापह्वतिः । सा च विधा निबध्यत इत्यर्थः । अस्याः
संगतिमाह । अत्र प्रक्रान्तेति । प्रक्रान्ता रूपकाद्यो नापह्वतविषयाः ।
एषा स्वपह्वतविषयेति वैधर्म्यलक्षणा संगतिरित्यर्थः । नन्वेव विषयापह्ववस्य कः
प्रसङ्गः अत आह । रूपकमारोप्येति । आरोपप्रस्तावाद् विषयापहारस्य प्रस-
क्तिरस्तीत्यर्थः । इति शब्दो हेत्यर्थः । संगहे विषय इत्युक्तं कस्येत्याकाङ्क्षायामाह ।
विषय आरोपस्येति । संगहस्थं विभागभागं विवरीतुमाह । अस्याश्चेति^२ ।
अपह्वत्वारोपः आरोप्यापह्ववच्छलादिशब्दैरसत्यस्वप्रतिपादनं चेति त्रिविधोऽस्यै
बन्ध इत्यर्थः । अध्रान्तेति । अञ्चरीका भृङ्गा वहन्ति किं न वहन्तीत्यर्थः ।

१ T., C. and M. insert उचितम् after पतरयाः २ 'मारस्य संप्रत्यारोपं' T., C.,
M. ३ 'कलागता' D. ४ 'दारोपस्य विषय' D. ५ 'भिधायिच्छलादि' C., M. ६ 'छला-
दिशब्दै' T. ७ तत्राद्यं भेदं C. ८ व्रीलञ्चिन्तां T. ९ 'स्थारोपस्य विषया' D. १० D.
has पूर्व before प्रक्रान्ता. ११ विभागं D. १२ 'श्लेषादि' K. १३ 'स्यां संबन्ध' K.

अत्रापहवपूर्वक आरोपः । मधुकरकुलमिदं न भवतीत्यपहवं
विधाय नीलपटावगुण्ठनरूपतयारोपस्य कृतत्वात् ।

पृथ्वीभारावतारं कृतवति भवतो दोषिण हर्षेण दूतः

शेषेण प्रेषितोऽसौ निवसति भुजगः कोऽपि संवादहेतोः ।

क्रुध्यत्कालीकटाक्षद्युतिदलनकलाकलिकारस्त्वदीये

पाणौ नायं कृपाणः सकलगुणनिधे भ्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्रारोपपूर्वकोऽपहवः । फणधरपतिप्रहितोऽयं दूतभुजग इत्या-
रोपं विधाय न भवति कृपाण इत्यपहवस्य कृतत्वात् । किं चात्राप-
हृत्या सकलरिपुवधूवैधव्यमचिरेण रणे भवता करिष्यत इति वस्तु
प्रतीयते ।

वीरभ्रींसिंहकान्ताविहरणकनकक्षमाधराकारबाहो

कीर्त्तज्योत्स्नासुधांशो गुणमणिजलधे भ्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ।

प्रत्यग्रोदग्रजाग्रहवदहनघनज्वालामालापदेशा-

देशाः शोकं वहन्ते निजपतिविरहाहुःखितास्त्वद्रिपूणाम् ॥

अत्रापदेशशब्देनापहवनिर्देशः कृतः । एकस्मिन्नेव वाक्येऽपहवा-
भिधायिभिश्छलादिशब्दव्यतिरिक्तैर्वपुर्भङ्गिनामादिभिः शब्दैरपह-
वानिर्देशो द्रष्टव्यः ॥

र्षपरं सुगमम् । वीरोति । वीरभ्रीरेव सिंहकान्ता सिंहाङ्गना । देशा जनपदाः ।
निजपतिविरहात् स्वस्वामिनाशात् । इह लेखनार्थं योजयति । अत्रेति । छलादि-
शाब्दैरपहवनिर्देश इत्युपलक्षणम् । वपुर्भङ्ग्यादिसाब्दैरपहवनिर्देशोऽन्येव भेदः
स्यादेवेत्याह । अपहवामिधायिभिरिति ॥

अपहवतिः ॥

१ पूर्वं आरोपः T, M., 'पूर्वारोपः C. २ 'वकुण्ठन' T., C., M. ३ दूते भुजग T.
४ विहितत्वात् T., C., M. ५ 'केसरिण्या विहरण' T., C., M. ६ D. omits भङ्गि
७ 'निर्देशोऽन्यत्र द्रष्टव्यः T., C., M. ८ इतः परं K. ९ 'रेत्यादि K. १० लङ्गणं D.
११ निर्देश इत्यंश इत्यु' K. १२ K. drops अपहवतिः.

अप्रकृतत्वेन स्यादध्यवसायो गुणाभिसंबन्धात् ।
साध्यः प्रकृतस्य यदा कथितोत्प्रेक्षा तदा तज्ज्ञैः १२

आरोपादध्यवसायस्य प्रकृत्यमाणत्वाद्त्र निरूपणं समुचितमे-
तस्याः । अभिन्नत्वेन प्रतिभासनमध्यवसायः । सं द्विविधः
सिद्धः साध्यश्च । यत्र लक्ष्यमाणगुणसंबन्धाद् विषयिणो

तदेवमभेदप्रधानेऽवलंकारिवारोपमूलास्तावतुक्ताः । अथाध्यवसायमूर्तामुत्प्रेक्षां ताव-
लक्षयति । अप्रकृतत्वेनेति । अप्रकृतगुणक्रियाभिसंबन्धात् प्रकृतस्याप्रकृतत्वेन
संभावनमुत्प्रेक्षेत्यर्थः । संगतिमाह । आरोपादिति । अप्रकृतगुणक्रियाभिसंब-
न्धाच्चमत्कारविशेषकारित्वं प्रकर्षः । अध्यवसायस्य लक्षणमाह । अभिन्नत्वेनेति ।
विषयनिगरेणेनेति शेषः । अन्यथारोपेऽतिव्याप्तिः । अत एव 'विषयनिगरेणना-
भेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः' इति सर्वस्वकारः । इदं तावद्विचेत्कथम् ।
अध्यवसायो निश्चयज्ञानं स च सम्यक् मिथ्या चेति द्विप्रकारो लोके यथा शुक्तावेव
शुक्तिरियमिदं रजतमिति च । स द्विरूपोऽपि नालंकारः । चमत्काराभावात् । किं
तु बुद्धिपूर्वकैवेयमतस्मिन्स्तदुद्धिरन्यधर्मसंबन्धनिबन्धना अयं पारिजात इत्यादि ।
सोऽयमलौकिकोऽपरोऽध्यवसायं इहालंकारमूलत्वेन विवक्षितस्तस्यैव लोकोत्तरच-
मत्कारकारणत्वात् । तं विभजते । स द्विविध इति । तत्र सिद्धाध्यवसायस्य
स्वरूपमाह । यत्र लक्ष्यमाणेति । विषयगतत्वेनेति । अयं पारिजात इति
पुरोवर्त्तिविषयतासात्म्येनेत्यर्थः । नन्वन्यथाऽस्यान्यत्रप्रयोगे कः संबन्धोऽत आह ।
लक्ष्यमाणगुणसंबन्धादिति । लक्ष्यमाणा ये गुणा वितरणाद्यस्तद्योगादियं
पुनर्लक्षितलक्षणेत्यर्थः । विवेचितं चैतद् द्वितीयोन्मेषे । तासां आरोपणस्य फलमाह ।

१ अप्रकृतत्वेनान्यत्राध्यव' D. २ 'सायोऽयं गुणा' D. ३ निरूपणमेतस्याः T.; निरू-
पणमुचितमेतस्याः C., M. ४ स च दि' M. ५ साध्यश्चेति T., M. ६ 'मूलप्रस्तावे तत्र
साध्यवसायमूलामुत्प्रेक्षां K. ७ K. omits अप्रकृतगुणक्रियाभिसंबन्धात् ८ 'संबन्धेन अयं
D. ९ 'लिकोऽध्यव' १० 'ध्यवसायः स इह' D. ११ K. omits तं.

विषयगतत्वेनारोप्यमाणत्वाद्भिन्नस्यापि विषयिणो विषयक्रोडी-
कारेण प्रवृत्तत्वाद्भिन्नत्वेन प्रतीतिस्तत्राध्यवसायः सिद्धः ।
एतदाश्रयेणातिशयोक्तेः प्रथमः प्रकारः कथयिष्यते । यत्र पुन-
रुपात्तविषयत्वाद्भिन्नविषयिणो भिन्नत्वेन प्रतिभानं तत्र व्यञ्जनव्या-
पारेणाभिन्नत्वप्रतीतेः साध्यमानत्वात् साध्यः । एतद्वलम्बनेन
प्रवर्त्तमानायाः पुनरस्याः संभावनमभिमानस्तर्क ऊहश्चेति
पर्यायाः ।

भिन्नस्यापीति । कथं भिन्नस्याभिन्नतया प्रतीतिसंभवस्तत्राह । क्रोडीकारेणेति ।
विषयस्य क्रोडीकारो निगरणमनुपादानमिति यावत् । यत्र विषयस्योपादानं तत्राध्यव-
सायः साध्य इति वक्ष्यति । यत्र तु तस्यानुपादानं तत्र विषयिण एवोपादानमहिम्ना
तस्य वस्तुतोऽसत्यस्यापि सत्यताप्रतीतो विषयस्य तदात्मनाध्यवसितत्वाद्ध्यवसित-
प्राधान्ये ज्ञातो घट इत्यत्र घटं प्रति ज्ञानस्यैवाध्यवसायस्याध्यवसितं प्रत्युपसर्जनत्वं
प्रतीयते । एतदेवाध्यवसायस्य सिद्धत्वं नाम । तदेतदाह । तत्राध्यवसायः
सिद्ध इति । सिद्धाध्यवसायस्योपयोगमाह । एतदाश्रयेणेति । प्रथमः प्रकार
इति । भेदेऽभेदरूप इत्यर्थः । इतरेषु भेदेष्वभेदाध्यवसायासंभवाविति भावः ।
अलंकारसर्वस्वकारस्तु तेष्वपि स्वतःसिद्धकविप्रौक्तिसिद्धातिशयोरभेदाध्य-
वसायसंभवाज्जाग्यामिरित्याह 'अत्र आतिशयाख्यं यन् फलं प्रयोजकत्वान्निमित्तं
तत्राभेदाध्यवसायः' इत्यादिना संदर्भेण । अथ साध्योध्यवसायस्वरूपमाह । यत्र
पुनरित्यादि । अभिन्नत्वप्रतीतेरध्यवसायस्येत्यर्थः । साध्यमानत्वात् प्राधान्येन प्रति-
पाद्यमानत्वात् साध्योऽयमध्यवसाय इत्यर्थः । साधकमाह । व्यञ्जनव्यापारेणेति ।
अभिधायाः किं प्रतिबन्धकं तदाह । भिन्नत्वेन प्रतिभानमिति । तथा प्रतिभाने
हेतुमाह । उपात्तेति । यत्र विषयविषयिणोर्द्वयोरुपादानं तत्र भेदेदेवभासाद्भेदो
नावभासते । विषयिणोऽसत्यताप्रतीतेः । तथापि विषयस्य तथा व्यपदेशतद्धर्मयो-
गित्वाभ्यामभेदोऽध्यवसीयते संभाव्यत इति ध्यापारप्राधान्याध्यवसायः साध्य-
इत्यर्थः । अस्योत्प्रेक्षादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्येनोपयोगमाह । एतद्वलम्बनेनेति ।

. १ °क्रोडीकरणमवृत्तं T. २ प्रतिभासनं D, M. ३ O. and M. have वदाहरणम् after
पर्यायाः ४ साध्याध्यवसायस्य D. ५ भेदात्मभावाद् D. ६ °दोष्यवसीयते K. ७ तस्यो° D.

श्रीमद्वृत्सिह मृपते भवतो यशोभिः

क्षीरणं स्वपितरं परिभूयमानम् ।

उत्पश्यतः सितकरस्य कुरङ्ग एष

शोकान्निधूम इव भाति तदात्मजस्य ॥

अत्र धूमत्वेनोत्प्रेक्षणे कुरङ्गस्य प्रवृत्तिनिमित्तं इयाम्त्वं गुणो लक्ष्यमाणः । तद्भिन्नत्वप्रतीतिः साध्या प्रयोजनम् । उपमोपक्रमादुत्प्रेक्षा यथा

स्वःसिन्धौ विबुधेन्द्रभिन्नमवने खे हाटकाद्रौ दिशां

कण्ठे घोर नृसिह देव भवतः कीर्त्तः परिस्फूर्त्तयः ।

डिण्डीरप्रकरन्ति फुल्लकलिकाभारन्ति तारावधू-

नाथांशुप्रसरन्ति निर्झरसरित्पूरन्ति हारन्ति च ॥

इयं च व्यञ्जकेवादिशब्दयोगे वाच्यः । तत्रप्रयोगे प्रतीयमाना चेति प्रथमं द्विविधा । द्विविधाया अपि गुणः क्रिया वा निमित्तं तच्च कश्चिदुपात्तं कश्चिदुपात्त च । विषयोऽपि जातिगुणक्रियावृत्त्यतद्भावरूपेणाष्टविधः । स च स्वरूपेण हेतुत्वेन फलत्वेन च यथायोगमुत्प्रेक्ष्यते । तदर्थे निमित्तविषयविशेषयाजनाभेदाद्बहुधा प्रपञ्चितेयमुत्प्रेक्षान्यत्र । अत्र तु दिङ्मात्रमुदाहरति । श्रीमदिति । अथ स्वपितरमित्यनेनैवात्मजत्वे प्रतीयमाने पुनैरात्मजप्रहर्षणं शोकातिशयद्योसनार्थम् । उत्प्रेक्षाया विषयमाह । अत्रेति । निमित्तमाह । प्रवृत्तीति । धूमशब्दस्य लक्षितलक्षणया कुरङ्गे प्रयोगं विवक्षन्नाह । गुणो लक्ष्यमाण इति । एतेने-यमपात्तगुणनिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षेति वृष्टव्यम् । लक्षणाप्रयोजनमाह । तद्भिन्नत्वप्रतीतिरिति । सिद्धाभ्यवसायव्युदासार्थमुक्तं साध्येति । उपमोपक्र-मो यस्यां सोपमोपक्रमा । स्वरिति । डिण्डीरप्रकरन्ति डिण्डीरप्रकरा इवाचरन्ति । “ सर्वमातिपदिकेभ्यः ” इत्युपमानादाचारार्थं क्विप् । “ समा-

१ धूमस्योत्प्रेक्षं O., M. २ अभिन्नत्वं T., M., O. ३ कर्णे O., M. ४ तदिदं K. ५ विषयविशिष्टनिमित्तयोजना? K. ६ दिव्यादि K. ७ K. drops पुनर् ८ ग्रहणार्थं K. ९ विषदज्ञाह K. १० स्वरि-यादि K.

अत्रोपमानत्वेनोपनिबद्धस्यापि डिण्डीरप्रकरादेः स्वःसिन्धु-
प्रमुखेषु स्थानविशेषेषु संभवौचित्याद्भिन्नत्वेन प्रतीतेरुत्प्रेक्षाया-
मुपमायाः पर्यवसानम् । धर्मिणि धर्मोरोपणे तु व्यङ्ग्या । तत्र
गुणस्योत्प्रेक्षणं हेतुत्वेन । क्रियायाः फलत्वेनापि ।

यथा •

कैलासान् कीर्त्तिरेषा सृजति कति न ते इत्तित्गमांशुयात्रा-
भङ्गास्त्यागस्तु गृह्णाञ्चलदलितममःपर्वणः स्वर्णशीलान् ।
इत्थं मन्दाक्षचिन्ताप्रसरविधुरधीरात्मभूरात्मगुण्यै
लीनो वैकुण्ठनाभीसरसिजकुहरे धीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

यन्ता धातवः" इति धातुसंज्ञायां वर्त्तमाने लट् । एवं सर्वत्र । अत्र स्वः-
सिन्धुवादिभिर्दिण्डीरप्रकरादीनां यथासंख्यमन्वयाद्यथासंख्यालंकारे तस्संकीर्ण-
यमुपमांप्रक्रमोत्प्रेक्षा । उपक्रमत्वं व्यनक्ति । अत्रेति । उक्तानुशास-
नप्राबल्यान्मुखतो डिण्डीरप्रकरादेरुपमानत्वावभासोऽपि कीर्त्तिरूपानां स्वःसि-
न्धुवादिषु डिण्डीरादिरूपतानियमाभावो न संभवौचित्यात् । संभावनमात्रस्य
न्याय्यत्वात् डिण्डीरप्रकराः किमित्यनेदाध्यवसाये पर्यवसानादियमुत्प्रेक्षे-
वस्यर्थः । इह कश्चिद् धर्मिणि धर्म्यन्तरारोपः यथोदाहृतं प्राक् । कश्चिद्धर्मस्था-
रोपः । यथा वक्ष्यति । तत्र विशेषमाह । धर्मिणीति । व्यङ्ग्येति ।
उच्यत इति शेषः । अत्र धर्मो गुणः क्रिया च तयोः स्वरूपोत्प्रेक्षायाम-
विवाहः । हेतुफलोत्प्रेक्षयोर्विशेषमाह । तत्रेति । गुणस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा
क्रियायास्तु स्वहेतुत्वेन फलत्वेन चेत्यर्थः । तत्र गुणहेतूत्प्रेक्षामुदाहरति ।
कैलासानित्यादि । तत्रात्मभुवो लीनत्वं प्राति चिन्ताविधुरधीहेतुस्यो-
त्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तगुणहेतूत्प्रेक्षेवं व्यङ्ग्यप्रयोगाद् गम्येत्यभिप्रेत्याह ।

१ °मानवोपनिबद्धं C. २ °निबद्धस्य डिण्डीरं C., M. ३ धर्मोरोपणं C., M. ४ °नेक-
णं तु हेतुत्वेन T. ५ °मुपेक्षेत्पर्थः. D. ६ °रोपेणोदाहृतं D. ७ D. drops तु
D. drops तत्र ९ °हेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् D.

अत्र विधुरधीत्वं गुणो हेतुः ।

त्वत्तः कोऽप्यपरः कदापि पुरुषश्चित्तेऽपि न स्थापित-
स्त्वञ्चिन्तापरया मयेति भवतः प्रत्यायनां कुर्वती ।

तन्वी दुःसहपञ्चबाणदहनोत्सङ्गं प्रविष्टा सती
पाण्डिन्ना विरहोत्थितेन सुभगा व्याख्याति शुद्धिं निजाम् ॥

अत्र प्रत्यायनाकरणं शुद्धिप्रकाशनहेतुः

त्रैलोक्यप्रथमानवीरपरिषद्द्वैयावृत्तवीरायित

श्रीमन् वीर नृसिंह देव भवतः कर्तुं वतंसं यशः ।

यत् पूर्वं श्रवणावतंसपदवीं नीतं धरित्रीभुजां

तत्कम्पेन निरन्तरेण शिरसः प्रमंशयन्ते बुधाः ॥

अत्र वतंसीकरणं फलम् । यत्र सचेतनधर्मस्याचेतनगतत्वेना-
रोपणात् सादृश्यं प्रतीयते तत्र तदभिधायिन इवादेरुपादानं
न कार्यम् । पौनरुक्त्यापत्तेः । यथा

ननु मृगाङ्गमृगस्य तृणैर्विना

कथममुष्य भविष्यति जीवितम् ।

इति मृगाङ्गहचः कुरुते तृणं

तद्य कुंपालु कलिङ्गपते यशः ॥

अत्रेति । क्रियाहेतुष्वेक्षामुदाहरति । त्वत्त इति । एषा च क्रियानिमित्तक्रिया-
स्वरूपोत्प्रेक्षा पूर्ववद् गम्येत्याह । अत्र प्रत्यायनेति । क्रियाफलोत्प्रेक्षामुदाहरति ।
त्रैलोक्येति । वीरायितं वीरकर्म । अत्र शिरःकम्पस्य यशोवतंसीकरणार्थ-
त्वोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तक्रियाफलोत्प्रेक्षेकमित्याह । अत्र वतंसीति । विशेष-
वान्तरं वक्तुमाह । यत्रेति । अत्रापि विषयव्याप्यवर्थाहरणचतुष्टयमाह । नन्वेति ।
इह तृणकरणमनाहरकरणम् । तद्वाससंपादनेनानेनाध्यवसायात् कृपालुस्वगुणरूप-

१ प्रत्यायनं T. २ प्रख्याति T. ३ प्रत्यायनकरणं T. ४ 'कल्पमग्निशुद्धिं' C., M.
५ 'मकाशने हेतुः' T. ६ वीरपुरुषव्यावृत्तं C. ७ 'व्यावृत्ति' D. ८ श्री श्रीमन् नृसिंहदेव भवतः
C., M. ९ T. drops यथा. १० दयालुं T. ११ 'कथेत्यादि K. १२ नन्विन्त्यादि K.

कान्त्यानया तव तुलातपनीयराशि-
 र्मेन्द्रीकृतघृतिरवाञ्जति लज्जमानः ।
 किं चांमुनार्थिभवनेषु निधीकृतेन
 जाता नृसिंह नृपते वसुधा यथार्था ॥
 मरुत्पाथोघह्वितकरसुतीक्ष्णेन तपसा
 तुलामध्यारूढं तव तदपि कान्त्या जितमहः ।
 इति स्नात्वा दानाम्भसि तव नृसिंह क्षितिपते
 सुवर्णं निर्विण्णं विरचयति तीर्थेषु वसतिम् ॥
 दिग्मातङ्गैः सह स्पर्शं भ्रामितः प्राप्य शुद्धये ।
 पुष्करं गाहते कीर्त्तिर्नृसिंह नृपते तव ॥

अध्यवसितिसिद्धत्वं प्रकृतस्यान्यत्वकल्पनं यद्वा ।
 संबन्धासंबन्धौ तद्व्यत्यासे भवेदतिशयोक्तिः ॥ १३ ॥

हेतुस्पर्शायां निमित्तमिति श्लेषमूलाभेदातिशयोक्तिप्राणितक्रियानिमित्तगुणहेतुस्पर्शे-
 यम् । तत्र कृपालुत्वस्य चेतनधर्मस्याचेतने यथासि विराधात् कृपाल्विवेक्युत्प्रेक्षा-
 गमकस्वान्नेवादिशब्दप्रयोगावकाश इत्याशयः । कान्त्येति । अथ तुलातपनी-
 यराशेरवाञ्जनस्य लज्जाहेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तगुणहेतुत्प्रेक्षा । लज्जमान
 इवेत्युत्प्रेक्षाक्षेपैकत्वं तुल्यमिति व्याख्यातम् । मरुदिति । धमनतापनसंके-
 घोधितमेव सुवर्णं वेद्यमिति भावः । तुलामध्यारूढमिति । तुलापुष्पवाननि-
 रशाशयः । तीर्थेषु पात्रेषु गङ्गादिषु च । भेषावि सुवर्णस्य तीर्थवसतेर्निर्वै-
 हेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तगुणहेतुत्प्रेक्षा । निर्विण्णमिवेत्युत्प्रेक्षात्मैः पूर्व-
 वत् । दिगिति । मातङ्गा गजार्थगण्डालाश्च । भ्रामितः पर्यटने व्यामोहश्च । पुष्क-
 रमम्बरं तीर्थविशेषश्च । चण्डालस्पर्शिनोऽपि शुद्धयर्थं तीर्थमवगाहन्त इति भावः ।
 इहापि शुद्धये इति फलोत्प्रेक्षा । पुष्करावगाहनक्रियानिमित्ता श्लेषमूलाभेदातिश-
 योक्त्युत्थापितेति संकरः । फलस्य लिप्सालक्षणत्वात् अचेतनायां कीर्त्तौ विरोधा-
 त्शुद्धय इवेति सादृश्याक्षेपादिर्विद्यमपेक्षा ॥

उद्वेगश्च ॥

तदेषमध्यवसायप्राधान्येनोत्प्रेक्षां लक्षयित्वा संप्रत्यक्षवसितप्राधान्येनातिशयोक्तिं
 विभागपूर्वकमाह । अध्यवसितेति । अथवसितिरध्यवसायः । तस्याः सिद्धत्वं

१ मुनात्र भवनेषु T. २ कान्त्येत्यादि K. ३ श्लेषकत्वं तु लज्जायाः कृपाल्या व्याख्यातम् K.
 ४ मरुदित्यादि K. ५ अेषावि च ६ लामथ पूर्ववत् K. ७ दिगिति-त्यादि K.
 ८ चण्डालाश्च K. ९ स्पर्शिनो हि K. १० दिवानपेक्षा K. ११ K drops उन्पेक्षा.

अध्यवसितिसिद्धत्वमिति भेदे सत्यभेदः । प्रकृतस्यान्यत्वक-
ल्पनमित्यभेदे भेदः । तद्ध्यत्यासे संबन्धासंबन्धादित्यसंबन्धे संब-
न्धः संबन्धे त्वसंबन्ध इति चतुर्धा भवत्यतिशयोक्तिः । अतिशय-
स्योक्तिरिति यौगिकत्वमस्याः । क्रमेण यथा ।

सिद्धरूपता अध्यवसितप्राधान्यमिति यावत् । एतेनाध्यवसायप्रधानोत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः ।
एतच्च प्रथमभेदे एव न भेदान्तरेऽपि दृष्टयन् भवान् विशदयति । अध्यवसि-
तिसिद्धत्वमिति । अभेदप्रतिपत्तेरध्यवसायकार्यत्वाविति भावः । चतुर्थेति ।
एतत्प्रस्तावं निरूप्य भेदाभिप्रायम् । भेदान्तरस्यापि कार्यकारणपौर्वापर्यभाष्यस्य
अलंकारस्वकारोक्तच्छायासंगतिवर्जनं कार्यकारणभावमूलकारणप्रस्तोत्र
वक्ष्यमाणत्वात् । काव्यप्रकाशकारस्तु भेदेऽभेदः अभेदे भेदः यद्यर्थ-
वाक्यप्रयोगादसंभविताप्यन्तरकल्पनं कार्यकारणपौर्वापर्यभङ्गश्चेत्येवं चानुविध्यं सि-
द्धान्तर्वाच्यकार । तदपि चिन्त्यम् । तथा हि तन्मते संबन्धासंबन्धाख्यौ नालं-
कारावतः पृथग्भूतौ वा स्वोक्तभेदान्यतमान्तर्भूतौ वा । नाद्यः । विच्छिन्नविशेषसङ्गा-
वात् । न द्वितीयः । भेदकानिरूपणात् । न तृतीयः । प्रथमभेदयोर्धर्मितासाम्यविधिनि-
षेधात्मनोः संसर्गमात्रविधिनियेधात्मकत्वेनानयोरन्तर्भावार्थोक्तत्वात् । चतुर्थं स्वप्रस-
क्तिरेव । तृतीयभेदे तु किमनयोस्तत्रान्तर्भावस्तस्य नानयोरिति विमृश्यताम् । तथा हि ।

‘पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रोऽप्येस्तत्सुर्धः स्मितस्य ।’

‘राकाशमकलङ्कं चेद्रमृतांशोर्भवेद्गुणः ।

तस्या मुखं तथा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥’

इत्यादि किं तस्योदाहरणम् । तत्राद्येऽसंभवितास्यः पुष्पप्रवालयोर्मुक्ताफलवि-
द्रुमयोश्च संबन्ध एव विशदयन् संभाव्यते इत्यसंबन्धे संबन्धभेद एवायम् । द्वितीये
तु अकलङ्कं अदिति कलङ्कासंबन्ध इन्द्रोऽच्छेच्छेन संभाव्यत इति संबन्धेऽप्यसंबन्ध-
भेद एवायम् । एवं स्थिते सामान्ये विशेषस्यान्तर्भाव उचितः विशेषे वा सामान्यस्य
तद्वचनवन्त एव विशङ्कुर्वन्तु । तस्मादरममुक्तः पञ्चधा विभाग एव न्याय्य इत्यलम् ।
तर्हि किमत्रानुगतं सामान्यलक्षणम् । अध्यवसितप्राधान्ये स्वातिशयोक्तिः ‘इति
स्वर्गस्वकारोक्तमेवेति ह्रमः । न चाद्यातिः । स्वतःसिद्धकविप्रोक्तिसिद्धाति-
शययोः फलभूतयोरभेदाध्यवसानस्य सर्वभेदव्यापकत्वात् । यथाह सर्जाविनीकारः

‘द्यभेदाध्यवसायो हि फलेऽतिशयनामनि ।

न पुनः फलितोऽस्त्यच्च भेदोऽभेदे न सिध्यति ॥’ इति ।

फलितविषयाभेदाध्यवसायो न व्याप्तौतीत्यर्थः । एतद्भाषणविवक्षयैव
सामान्यसंज्ञां व्युत्पादयति । अतिशयस्योक्तिरिति । तत्रैतन्नाशयेण।तिशयोक्तिः

१ ‘छायाया संगति’ D. २ ‘संबन्धाख्यभेदेनालंकारौ K. ३ ‘पृथगुक्तौ D. ४ ‘ज्ञानयो’ D.
५ ‘तस्फुट’ D. ६ ‘इतिस्मितस्य K. ७ ‘संबन्ध एवा’ D. ८ ‘असंबन्ध एवा’ D. ९ ‘व्याया-
नित्यलं प्रपञ्चेन K.

पलुवतः कल्पतरोरेष विशेषः करस्य ते वीर ।
 भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्कुहते ॥
 अत्र कर्णशब्दवाच्ययोरर्थयोर्भेदेऽप्यभेदनिर्देशः ।
 अशेषभोगाधारं त्वामक्रमात्तत्रलिश्रियम् ।
 कलिङ्गेश्वर जानामि नूतनं पुरुषोत्तमम् ॥
 अत्रापि पुरुषोत्तमशब्दवाच्ययोरर्थयोर्भेदेऽप्यभेदो निर्दिष्टः ।
 इदमन्यत् सारस्वतमन्यद्राम्भीर्यमन्यदौदार्यम् ।
 त्वं नरसिंह नरेश्वर न भवसि पैतामही सृष्टिः ॥
 अत्र सारस्वतादीनामभेदेऽप्यन्यत्वेन भेदः ।

स्थाने स्थाने कुलशिखरिषु त्वद्यशो गीयमानं
 सिद्धद्वन्द्वैस्तद्वतकलताकेलिदोलाधिष्ठैः ।

प्रथमः प्रकारः कथयिष्यत इति कथमुक्तं प्राक् । कलिताभेदाध्यवसान-
 विवक्षयेत्यविरोधः । तस्मान्निष्कण्टकमेतत् सर्वथेति संतोषम्यम् । पलुवत
 इति पल्लवाहित्यर्थः । कर्णं श्रोत्रं राधेयं च । एकः पल्लवो भूषयत्यवतंसतया ।
 अन्यः करस्तिरस्कुहते वितरणेनेत्यर्थः । मन्वथं व्यतिरेको न स्वतिशयोक्तिरित्याश-
 ङ्क्याह । अत्र कर्णशब्दवाच्ययोरिति । श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितो
 व्यतिरेकसंकर इति भावः । अस्वैशोसाहरणान्तरमाह । अशेषोति । अशेषाणां
 भोगानामाधारः शेषशरीरशायी न भवतीति तथोक्तम् । अक्रमेण यौगपद्येनात्ता
 बलिनां प्रबलद्विषां श्रियेन सं क्रमेण पादन्यासेनात्ता बलेरसुरस्य श्रियेन स न भवतीति
 तथोक्तम् । पुरुषोत्तमं पुरुषश्रेष्ठं हारं च । अत्र व्यतिरेकश्लेषमूलातिशयोक्त्यु-
 त्थापिता नूतनपुरुषोत्तमस्त्वोत्प्रेक्षा । तत्रातिशयोक्त्यंशं दर्शयति । अत्रेति । द्वितीय
 भेदमुदाहरति । इदमन्यदिति । नूतीयं भेदमुदाहरति । स्थान इति । औपवाद्ये
 राजवाद्ये । यद्यपि 'राजवाद्यस्त्वौपवाद्यः' इति कुञ्जरभेदेऽप्यनरस्तथापि कुंजरे उपच-
 र्यते । मन्वावन्ते मन्वाभवन्ति । "भृशविभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः" इति क्यङ्प्रत्ययः ॥
 अतिशयोक्तिः ॥

१ कर्णवाच्ययो? M., C. २ त्वा विक्रमात्? C., M. ३ पुरुषोत्तमवाच्ययो? T. ४ डोल्फ
 T., C., M. ५ सर्व संतोषम्यम् D. ६ इत्यादि K. ७ 'केयादि K. ८ 'न्यदिन्यादि K.
 ९ इत्यादि K. १० तुङ्गे K. ११ K. drops अतिशयोक्तिः.

श्रुत्वा हर्षात् प्रमुषितगतावीपवाहो कुरङ्गे

मन्दायन्ते मलयमरुतः भीर्नृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र कुरङ्गेण मलयमरुतामसंबन्धेऽपि संबन्धः ।

त्वयीत्थं सर्वेभ्यो वितरति कलिङ्गेश्वर सदा

न दानप्रस्तावो दिविचरतरूणां समजनि ।

यदि स्यादेतेषामपि विषमकण्डूविनयन-

क्षणारम्भेष्वैरावणकरंटकाषट्यतिकरैः ॥

अत्रामरतरूणां वितरणसंबन्धेऽप्यसंबन्धः ॥

इत्थमलंकारद्वयमध्यवसायाश्रयेण निर्णय ।

अधुनालंकृतिवर्गं गम्यौपम्याश्रयं ब्रूमः ॥ १४ ॥

औपम्यगम्यतायां प्रकृतानां तुल्यधर्मसंबन्धे ।

अप्रकृतानामथवा चतुर्विधा तुल्ययोगिता ज्ञेया १५

तुल्यधर्मेण योगो जातोऽस्यामित्यन्वर्थनामा तुल्ययोगिता ।

धर्मस्तु द्विविधो गुणः क्रिया च । ताभ्यां सह प्रत्येकं प्रकृतानामेवा-
प्रकृतानामेवाभिसंबन्धादियं चतुर्धा । क्रमेण यथा

अथालंकारान्तरनिरूपणाय संगतिमाह । इत्थमिति । आंपम्यगर्भे-
ष्वपि पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन द्वैविध्ये वाक्यार्थस्य पदार्थपूर्वकत्वात् पूर्वं पदार्थ-
गतमलंकारद्वयं न्याय्यं तत्रापि समासस्य व्यासपूर्वकत्वात् प्रकृताप्रकृतसमा-
साश्रवादीपकात् पूर्वं ध्यासाश्रितां तुल्ययोगितां लक्षयति । औपम्येति ।
औपम्यगम्यतायामित्यधिकारकयनम् । केवलप्रकृतानां केवलाप्रकृ-
तानां वा तुल्यधर्मयोगे तुल्ययोगिता । सा च वक्ष्यमाणभङ्ग्या चतुर्वि-
धेः स्वर्धः । संज्ञां व्युत्पादयति । तुल्यधर्मेणेति । तारकादिस्वादितचप्रत्यर्था-
न्तेः स्वर्धः । धर्मस्वरूपनिरूपणपूर्वकं चतस्रो विधा दर्शयति । धर्म इति ।

१ कटकषायव्यतिकरैः C., M. २ व्याख्यास्पामः D. ३ भवति T., C.; भाति M.
४ व्यासमाश्रित्य D. ५ म्भेःयादि K. ६ प्रत्यय इत्यर्थः D. ७ धर्मस्त्वित्यादि K.

प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमानमर्दनं
 सेवासमायातनृपालपालनम् ।
 कात्यायनीपादसरोजपूजनं
 नैसर्गिकं ते नरसिंह भूपते ॥

अत्रारिमर्दनादीनां प्रकृतस्य राक्षो धर्मत्वात् प्रकृतत्वम् । नै-
 सर्गिकत्वं गुणः । अत्रैव विद्योतत इति पाठे क्रिया ।

गर्जद्गुर्जयशत्रुसैन्यजलधर्मन्धाय विद्वज्जना-
 भीष्टानां परिपूरणाय वसुधावष्टम्भदानाय च ।

धूमश्रुत्कलभूमिपाल भवतः सुष्टे भुजे वेधसा
 व्यर्थः संप्रति मन्दरः सुरतरुः सर्पाधिपश्चांभघत् ॥

अत्र मन्दरादीनामुपमानत्वाद्प्राकरणिकत्वम् । व्यर्थत्वं गुणः ।
 अत्रैव निन्द्य इति पाठे क्रिया ।

श्लेषप्रतिभोत्थापिताप्येषा संभवति ।

यथा

अलंकारावबद्धानि काव्यान्यरिकुलान्यपि ।
 नरसिंह महीपाल कीर्त्तिं पल्लवयन्ति ते ॥

अतःपरं सुगमम् । अलंकारेति । अलंकारैरुपमादिभिरवबद्धानि संज्ञानि ।
 अन्यत्रालमस्थानं कारायामवबद्धानि निगलितानि । अभेदाध्यवसायेन स्वलंकाराव-
 बद्धत्वं काव्यानामरिकुलानां च केवलप्रकृतानां समानधर्मः । एवमप्रकृतस्वेना-
 प्युदाहारार्थम् ॥

तुल्ययोगिता ॥

१ °शामवन् T. २ मन्दरा? T. ३ °प्रतिवद्भापि M. ४ °रिंयादि K. ५ K, drops
 तुल्ययोगिता.

मिलितानां तु तथैषां दीपकमित्युच्यते षोढा ।

एतदलंकृतियुगलं कथितं तावत् पदार्थगतत्वेन ॥ १६ ॥

अत्रोपमार्गभ्रमे सत्यपि वाच्यालंकारमुखेनैव चारुत्वम् । अतो न ध्वनित्वेन व्यपदेशः । किं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन । एषां प्रकृतानामप्रकृतानां प्रकृताप्रकृतानां च । तथेति ग्रहणं गुणक्रियायोग इत्याद्यनुवृत्त्यर्थम् । संभूय वर्त्तमानानि प्रकृताप्रकृतान्यत्र प्रयोजकानि । अत एवोपमानोपमेयभावस्य वास्तवत्वम् । इवादेरनुपादानादौपम्यस्य गम्यत्वम् । परमार्थतो वाक्यार्थगतत्वेनास्यालंकारस्य संभवेऽप्येकया क्रिययानेकवस्तुनो भिन्नस्य संबन्धादौचित्ती-

एवं प्रकृताप्रकृतस्यासाश्रयणेन तुल्ययोगितामुक्त्वा तस्मान्मस्याश्रयणे दीपकं निरूपयति । मिलितानामिति । तुशब्दस्तुल्ययोगितावैलक्षण्यार्थः । व्यासे तुल्ययोगिता दीपके तु मिलितानां समस्तानामेषां प्रकृताप्रकृतानां तुल्यधर्मसंबन्धे संपद्यते । तच्च वक्ष्यमाणरीत्या षड्विधमित्यर्थः । इहौपम्यस्य गम्यमानत्वाद् ध्वनिरेवायं किं न स्यादत आह । अत्रेति । इह विद्यमानमपि व्यङ्ग्यमौपम्यरूपं वाच्यालंकारोपस्कारकतया स्थितत्वात्पराङ्गनामा गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदे भवन्न ध्वनिव्यपदेशमर्हतीत्यर्थः । समस्तानां प्रयोजकत्वे फलमाह । अत एवेति । तुल्ययोगितायां हि केवलं प्रकृतानामुपमेय केवलाप्रकृतानां तूपमानत्वमेवेति वैवक्षिक एवोपमानोपमेयभावः अत्र तूभयेषां सामस्यान्मुख्य एव गम्यत इत्यर्थः । गम्यत्वे हेतुमाह । इवादेरिति । ननु समानधर्मस्य प्रत्यर्थसंबन्धे वाक्यार्थगतत्वमवाप्त्य तत् कथं पदार्थगतत्वमत आह । परमार्थत इति । वस्तुतो वाक्यार्थगतत्वेऽपि सर्वत्र संबन्धमानैकधर्मस्य पदार्थत्वात् तद्दृष्ट्या पदार्थगतत्वोपचार इत्यर्थः । क्रियाग्रहणं गुणस्था-

१ पदार्थगतत्वेन D., M. २ °गार्थितत्वे T. ३ इत्याद्यर्थम् D. ४ °मिन्पादि K.
५ °संबन्धित्वाक्यार्थं K.

वशेन पदार्थगतत्वेनाभिधानम् । प्रकृताप्रकृतान्यतरसानिध्यमधि-
तिष्ठन्नपि साधारणो धर्मः प्रसङ्गेनान्यदपि दीपयतीति दीपकम् ।
यद्युक्तं विद्वद्लंकारे कविचक्रवर्तिना हरिहरेण

‘यः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्वर्गे कुत्रापि संगतः ।

समानो धर्म एकोऽन्यदीपयेत्तत्तु दीपकम् ॥’

इति । साधर्म्यस्य तु वाक्यादिमध्यान्तगामित्वादेतत् षट्प्रका-
रम् । क्रमेण यथा

पुपलक्षणम् । प्रवृत्तिनिमित्तमाह । प्रकृताप्रकृतेति । कथमेकत्रावस्थित-
स्थानेकत्रोपकारकतेत्याशङ्क्याह । प्रसङ्गेनेति । अन्यार्थमनुष्ठितस्यान्योपका-
रकत्वप्रसङ्गः । यथा पश्वर्यानुष्ठितप्रयाजादीनामिष्टद्युपकारकत्वम् । यथा वा
लोके देवसमीपे स्थापितस्य दीपस्य कुम्भस्तम्भाद्युपलम्भोपकारकत्वं तथा
यमप्येकत्र स्थितः सर्वं दीपयतीति दीपकमुच्यत इत्यर्थः । अत्राभियुक्त-
संमतिमाह । र्यदिति । विभागं दर्शयति । साधर्म्यस्य त्विति । साधर्म्यं समानधर्मो
गुणक्रियारूपो द्विविधः । तस्यैकस्यैवादिमध्यान्तगतत्वेन वैविध्ये द्वैविध्य-
मित्यर्थः । वाक्यादिमध्यान्तगामित्वादिति । वाक्यानामादिमध्यान्तवाक्यानां
यथासंख्यं य आदिमध्यान्तास्तत्रतत्त्वादित्यर्थः । एवं च वैचित्रीविशेषाद्विच्छि-
न्निविशेषलाभः । आदिमध्यान्तवाक्यगतत्वमात्रेणाप्ययमलंकार इष्यत एव ।

१ गन्गामिधानं C., M. २ विद्वदलंकारे D., C. ३ एकोऽस्य दीपये T. ४ क्रमेणो-
दाहरणं यथा D. ५ अत्रित्याङ्गस्यान्यत्राप्यनुषङ्ग उपकारप्रसङ्गः D. ६ K. omits
लोके देवसमीपे ७ उपकारत्वं K. ८ य इत्यादि K. ९ विशदयति K. १० D. omits
च ११ वैचित्रीवशात् D. १२ K. omits वाक्य.

करोति न मुदं कस्य नरसिंह नरेश्वर ।
राकाचन्द्रमसो विम्बं पुण्डरीकं यशस्तव ॥

क्षीरोदवीची कमलासखेन

प्रकाशते भानुमता दिनश्रीः ।

द्यौः पारिजातेन कलिङ्गनाथ

निशा शशाङ्केन मही त्वया च ॥

वीर नृसिंह कवित्वं चम्पकसौरभ्यमिन्दुसौन्दर्यम् ।

गङ्गाजलमाधुर्यं कस्य न भुवनेषु सर्वदा मान्यम् ॥

एवं गुणयोगेऽपि ॥

वाक्यार्थगतत्वेन स्यात् सामान्यं पृथग्विनिर्दिष्टम् ।

यस्यां द्वेषा तज्ज्ञैः सा प्रतिवस्तूपमा समा-

म्नाता ॥ १७ ॥

पदार्थगतालंकारनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थगतालंकारनिरूपणाव-
सरः । पदार्थारब्धत्वाद्वाक्यार्थस्य । वस्तुशब्दस्य वाक्यार्थाभिधा-

तत्र क्रियायोगे भेदत्रयं क्रमोदाहरति । करोतीत्यादि । गुणयोगे भेदत्रयस्याप्यु-
दाहरणमूहमित्याह । एवं गुणयोगेऽपीति ॥

दीर्घकम् ॥

अथौपम्यगर्भेषु पदार्थगतालंकारनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थगतालंकारप्रस्तावे सामा-
न्यधर्मस्य सकृन्निर्देशेन शीपकमुक्त्वा तद्वैधर्म्येणासकृन्निर्देशेन प्रतिवस्तूपमामाह ।
वाक्यार्थगतत्वेनेति । यत्रापमानोपमेयवाक्ययोरैके एव समानधर्मः पर्यायशब्देन
पृथङ् निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा सा च साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधेत्थर्यः । संगति-
माह । पदार्थगतेति । वाक्यार्थस्य पदार्थसंसर्गात्मकत्वात् तद्वैधर्म्यव्यवपदेशः ।
संज्ञां व्युत्पादयति । वस्तुशब्दस्येति । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोऽ-

१ महीश्वर T. २ यस्माद् द्वेषा D. ३ पदार्थत्वात् C. ४ वाक्यस्य T. ५ गुणयोगे तु D.
६ K. omits शीपकम्. ७ द्वेषेत्थर्यः D. ८ ० गतेत्यादि K.

यित्वात् प्रतिवाक्यार्थमुपमेति सार्थकताभिधानेयं द्विधा । साध-
भ्येण वैधर्म्येण च । क्रमाद्यथा

दातारः कति न प्रभाकरकरक्रीडासखीनां दिशां
चक्रे किं तु नृसिंहपार्थिवतुलामेकोऽपि नारोहति ।
अर्ध्यास्ते न परोऽपि कश्चन मणिश्चिन्तामणिप्रक्रिया-
मग्निः क्षीरपयोधिभङ्गिमचलः कैलासहेलामपि ॥

अत्रारोहणमध्यासनं चेत्येक एव धर्म उपमेयवाक्ये उपमान-
वाक्ये च पर्यायपदेनोपनिबद्धः ।

याञ्चदैन्यपराङ्मुखी भवतु वो जिह्वा नृपेर्ध्वार्धिनः
सर्वस्यापि कलिङ्गभूपतिरिह क्षेमङ्करः सेव्यताम् ।
तत्साहकफलभारवैभवनमग्नीरन्ध्रशाखाभरे
मन्दारे पुरतः स्थिते किमपरैर्लक्षेण वृक्षैरपि ॥

अत्र मन्दार एव सेव्यतामिति प्रतीतिरस्तित्येक एव साधारणो
धर्म उभयत्रापि वर्तते ।

संतोषकरणनिपुणो नरसिंह नरेश्वर त्वमखिलस्य ।
नानन्वदानचतुरश्चिन्तामणिमन्तरेण कोऽप्यस्ति ॥

स्यामिति प्रतिवस्तूपमेत्यर्थः । दातार इति । दिशां चक्रे सिङ्गमण्डले परराजस्य
मण्यक्यचलैः प्रत्येकं संबन्धः । क्वचित् समानधर्मस्यैकत्रैव प्रयुक्तस्यापरत्र
गम्यत्वेऽप्येषा संभवतीत्याशयेनोदाहरणान्तरमाह । याञ्चेति । क्षेमं करोतीति
क्षेमकरः । “क्षेमप्रियमद्रेऽन् च” इति खच्चप्रत्ययः । अत्रोपमेयवाक्ये प्रयुक्तं
सेव्यत्वमुपमानवाक्येऽपि प्रतीयत इत्याह । अत्रेति । वैधर्म्योदाहरणमाह ।
संतोषेति ॥

प्रतिवस्तूपमा ॥

१ सार्थकताभिधाने T., M. २ भिधाने द्विधा C. ३ D. omits च. ४ क्रमेण यथा T., M.
५ सौभाग्यधर्मः T. ६ निपुणं T., C., M. ७ इत्यादि K. ८ किंवादि K ९ K. omits
प्रतिवस्तूपमा.

अत्र व्यतिरेकमुखेनाभिधानाद्वैधर्म्यम् ॥

बिम्बप्रतिबिम्बत्वं यद्युपमानोपमेययोर्भवति ।

धर्मस्यापि तदानीं दृष्टान्तः कथ्यते द्विविधः ॥१८॥

अत्र दृष्टान्तालंकारमहिम्नैव बिम्बप्रतिबिम्बभावेन प्रतीयमानमुपमानोपमेयभावमनाहत्य दृष्टान्तोदाहरणनिर्देशनरूपाः शब्दाः कविना न प्रयोक्तव्याः । पौनरुक्त्यापत्तेः । दृष्टोऽन्तो निश्चयो यत्रेति यथार्थाभिधानम् । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भवन्नुभयथा भवति । क्रमेण यथा

त्वमसि रिपुनराधिनाथमोथ-

प्रकटभुजार्गलविक्रमो नृसिंहः ।

मदकरटिकठोरकुम्भपीठी-

दलनदुरन्तनखाङ्कुरो मृगेन्द्रः ॥

अपि सहजमनोहरं कवित्वं

भवति नृसिंहगुणान्वितं मनोज्ञम् ।

एवं शुद्धसामान्यनिर्देशेन प्रतिवस्तूपमामुक्त्या संप्रति बिम्बप्रतिबिम्बभावेन वाक्यभेदाश्रितं दृष्टान्तमाह । बिम्बेति । न केवलं धर्मिणोः किं तु धर्मस्यापि बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशो यत्र स दृष्टान्तः । स च पूर्ववत् साधर्म्यवैधर्म्यभ्यां द्विविध इत्यर्थः । दृष्टान्तादिवाचकप्रयोगे तु नायमलंकार इत्याह । अत्रेति । भिन्नयोरेव वस्तुनोरत्यन्तसदृशयोरुभयत्र पृथङ् निर्देशो बिम्बप्रतिबिम्बभावः । संज्ञां व्युत्पादयति । दृष्ट इति । दृष्टान्तिके संदिग्धस्यार्थस्यात्र निश्चयदर्शनायं दृष्टान्त इत्यर्थः । त्वमित्यादि । अन्वारिमथनकरिमथनयोर्भुजनखरयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावः । अपीति । अत्र नृसिंहगुणाङ्कितस्वकृष्कलशसंगतस्वयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः ॥

१ D. has दृष्टान्तालंकारमहिम्नैव after 'रूपाः शब्दाः २ 'निदर्शनं' C. ३ 'भिधानः' P. ४ 'माधि' C. M. ५ 'पाठी' T., C, M. ६ 'भुजनमनो' C. ७ 'म्बेत्यादि' K. ८ 'पीत्यादि' K.

अकुचकलशसंगतं तरुण्याः

कलयति मौक्तिकदाम दुर्भंगत्वम् ॥

प्रतिबिम्बनस्य करणं संभवता यत्र वस्तुयोगेन ।
गम्यमसंभवता वानिदर्शना सा द्विधाभिमता ॥१९॥

पूर्वत्र प्रतिबिम्बनस्य प्रक्रान्तत्वादिहेव लक्षणमुचितमेतस्याः ।
वस्तुयोगेन वस्तुसंबन्धेन । द्विधा संभवद्वस्तुसंबन्धासंभवद्व-
स्तुसंबन्धा च । क्रमेण यथा

यदप्येकाकिन्यो यदपि रमणीया युवतय-

स्तथापि स्वच्छाश्चेद्धति जगति श्लाघनधुराम् ।

इहार्थे प्रामाण्यप्रकटनपरा कीर्त्तिरनिशं

भुजङ्गानां लोके चरति नरसिंह क्षितिपते ॥

अत्र स्वच्छत्वाद्भुजङ्गलोकं भ्रमन्त्याः कीर्त्तेरुक्तार्थप्रामाण्यप्रक-
टनपरत्वेन संबन्धः प्रतिबिम्बनमाक्षिपति ।

दृष्टान्तः ॥

अथ बिम्बप्रतिबिम्बभावे वाक्यभेदेन दृष्टान्तमुक्त्वा तदभेदेन निदर्शनां दर्शयति ।
प्रतिबिम्बनस्येति । यत्र वस्तुसंबन्धेन प्रतिबिम्बनं गम्यते सा निदर्शना । सा च
संभवद्वस्तुसंबन्धासंभवद्वस्तुसंबन्धा चेति द्विविधैर्ल्यर्थः । संगतिमाह । पूर्वत्रेति ।
संभवन् बाधरहितः सन्नेव वस्तुसंबन्धः स्वसामर्थ्यात् प्रतिबिम्बनं कल्पयति यत्र सा
संभवद्वस्तुसंबन्धा । यत्र स्वसंभवन् बाधितः सन्ननुपपत्त्या प्रतिबिम्बनमाक्षिपति सा
स्वसंभवद्वस्तुसंबन्धेरर्थः । यद्पीर्त्ति । इहार्थे स्वच्छानां सर्वत्र श्लाघ्यस्वरूपायै ।
भुजङ्गाः सर्पा विटाश्च । संभवद्वस्तुसंबन्धस्वं दर्शयति । अत्रेति । प्रामाण्यप्रकटनपरत्वं
सम्प्रतिपादनपरत्वं तेन संबन्धः संभवन्नेवेति शेषः । कारीषोऽग्निरेध्यापयतीति-
वत् सत्समर्थाचरणरूपतया संभवात् । प्रतिबिम्बनमाक्षिपतीति । कीर्त्तिप-

१ दुर्भंगत्वम् C., M. २ प्रतिबिम्बितस्य T., C., M. ३ संबन्धेनेति D. ४ K.
omits दृष्टान्तः ५ द्वैधेन्यर्थः D. ६ पीन्यदि K.

दृष्यद्वुर्वारचैरिक्षितिपतिवनितालोचनाम्भोरुहेन्दुः

क्रीडासौधं कलानां जगति गजगतिर्नन्दतु श्रीनृसिंहः ।

यत्क्रीसिंक्रोडलीनं कलयति गगनं क्षीरनीराकरान्त-

निद्राणस्य स्रवन्तीसहचरदुहितुः प्राणनाथस्य लीलाम् ॥

अत्र भगवतः श्रीकृष्णस्य लीलया संबन्धः कथमपि गगनस्य न
संभवतीति लीलामिव लीलामवगमयति । एषा पदार्थवृत्तिरुदा-
हृता । वाक्यार्थवृत्तिर्यथा

वीरनरसिंहतेजः स्तुतिवर्त्मनि यः प्रणेतुमभिलषति ।

भमिनवकमलकलाचीकुहरे विनिवेशयेत् स वडवाग्निम् ॥

अत्र ईष्टान्तालंकार इति चेन्न । परस्परनिरपेक्षवाक्यार्थगतत्वेन
तस्य प्रगल्भमानत्वात् । अत्र पुनः परस्परसापेक्षत्वं वाक्यार्थयो-
रिति निदर्शनैव भवितुमर्हति । इयं पुनः प्राकराणिकधर्मस्याप्राक-

तिव्रतयोरिति भावः । दृष्यदित्यादि । स्पष्टम् । वीरेति । कलाची पात्र-
विशेषः । अत्र यदेतत्तेजःस्तुतिकरणं तत् कमलक्रीडे वडवाग्निनिवेशनमिति
स्युमान्नाधिकरण्येन संबन्धः प्रतीयते । स च विरोधावसंभवस्तद्वृत्तिरिति वाक्या-
र्थयोः प्रतिबिम्बनमाक्षिपतीति वाक्यार्थवृत्तिरियं निदर्शनेति भावः । उदाहृतभे-
देऽस्य दृष्टान्तावभेदमाशङ्कते । अत्रेति । परिहरति । नेति । भेदकमाह । परस्परंति ।
यत्र परस्परनिरपेक्षार्थत्वेन वाक्यार्थभेदस्तत्र दृष्टान्तः । यत्र सापेक्षार्थत्वेन विध्य-
र्थवाद्योरिव वाक्ययोरैकवाक्यता तत्र निदर्शनेति भेदः । सापेक्षत्वं चोक्तरीत्या
वाक्यार्थे वाक्यार्थसमारोपासिति भावः । एवं पूर्वोच्चार्यानुसारादुपमानधर्मस्योपमे-
येऽसंभवादिषु निदर्शनोक्ता । वस्तुतस्तूपमेयधर्मस्योपमानेऽसंभवादीषु संभवतीत्याह ।
इयं पुनरिति । तत्राद्यभेदः प्रागुदाहृतोऽपि स्फुटार्थे पुनरुदाहृत इत्याशयेनाह ।

१ कथंविदपि M. २ 'नृसिंह' C., M. ३ कुहरेऽपि निवेश' M. ४ दृष्टान्तोऽलंकार M.
५ परस्परापेक्षत्वं C. ; परस्परव्यपेक्षत्वं T. ६ T. drops पुनः. ७ वीरनरसिंहेत्यादि K.
८ स्ववाक्यार्थं K.

राणिकगतत्वेनासंभवे निरचायि चिरन्तनैः । वस्तुतस्तु विपर्ययेऽपि
संभवति । उभयथापि संबन्धानुपपत्तेः समानत्वात् । क्रमेण यथा

या चण्डांशुमयूखमण्डलमहाहंकारसर्षङ्कषा
ख्याता वीर नृसिंह देव जगति प्रौढिः प्रतापस्य ते ।
त्वद्गाढीचकिताः पलाय्य विपिने बासं परैःकोटयः
कुर्वन्तोऽनुभवन्ति संततमिमां दावानले विद्विषः ॥

अत्र प्रतापः प्रकृतस्तद्धर्मस्य प्रौढेरप्रकृते दावानले कुतः संभव
इत्युपमानोपमेयभावः प्रतीयते ।

यः कैलासनिवासधूर्जटिजटाकोटीरतारापति-
ज्योत्स्नाचुम्बितसिद्धसिन्धुलहरीगर्भत्विपां विभ्रमः ।
उद्वेलाम्बरचूडकालिमकथानिर्मन्थनोत्कन्धरः
सोऽयं वीर नृसिंह देव नृपते त्वत्कीर्तिषु प्रेक्ष्यते ॥

अत्र सिद्धसिन्धुलहरीगर्भत्विषोऽप्रकृतास्तद्धर्मस्य विभ्रमस्य
प्रकृतासु कीर्तिष्वसंभवादौपम्यं गम्यम् ॥

क्रमेणेति । १येति । सर्वं कथतीति सर्वङ्कषा । “सर्वकृत्वाभ्रकरीषेषु कषः”
इति खञ्प्रस्थये सुमागमः । कोटेः परं परःकोटयः अपरिमिता इत्यर्थः । “पञ्चमी”
इति योगविभागात् समासः । राजदन्तादित्वात् कोटेः परानिपातः । पारस्करा-
दित्वात् सुडागमः । षोषं सुगमम् ॥

निर्दर्शना ॥

१ संभवेन निरचायि M. २ विरचायि D. ३ पराः कोटयः T., C., M. ४ नले-
ऽपिद्विषः T. ५ स्तस्य T. ६ निवासि T., M. ७ य इत्यादि K. ८ K, omits
निर्दर्शना.

उपमानादुपमेयं यत्राधिक्यस्य गोचरीभवति ।
सति भेदप्राधान्ये व्यतिरेकोऽयं समाख्यातः ॥२०॥

भेदो वैलक्षण्यम् ।

पवित्रसद्गोत्रमुदीरयन्ति
त्वामुत्कलाधीश बिडौजसं च ।
इयान् विशेषो युवयोर्यदेष
नापारिजातस्त्वमपारिजातः ॥

अधोपम्यगर्भेव भेदप्राधान्यात् व्यतिरेकं लक्षयति । उपमानादिति ।
अधोपमानादुपमेयस्याधिक्ये अल्पत्वे वा द्वेषा व्यतिरेकः इत्यलंकारसर्वस्व-
कारः । तत्राद्यभेदे न विवाहः । द्वितीये तु

‘क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सस्यम् ।

विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्त्ति यातं तु ॥’

इत्येतदुदाहरणं चन्द्रादुपमानादुपमेयस्य यौवनस्य खातस्वानिवर्त्तितस्वात्पल्पत्वमिति
व्याख्यातं तत्र काव्यप्रकाशकारेणास्यैर्यस्यानिर्वात्तत्वमाधिक्यमेव नाल्पत्व-
मित्येकत्वमेव न द्वैधमिति प्रत्याख्यातम् । नै चान्यदस्योदाहरणं दृश्यते युज्यते वा ।
तस्मान्तन्मतेनैव स्वयमप्याह । आधिक्यस्येति । अधोपमानादुपमेयस्याधिक्यं
भेदप्राधान्येन कथ्यते स व्यतिरेक इत्यर्थः । आधिक्यं अधोपमेयस्योत्कर्षहेता-
दुपमानस्यापकर्षहेतौ च सति संभवेत्तत्र द्वयोर्हेत्वोरुक्तौ द्वयोरनुक्तौ एकैकोक्तौ च
चत्वारोऽस्य भेदाः । ते पुनरिवादिषादशमयोगात् सदृशादिषाब्दमयोगार्थाक्षेपाच्च शा-
ब्दस्वार्थस्वाक्षिप्तस्यैः सादृश्यत्रैविध्येन त्रैविध्ये द्वादशभेदाः । ते च श्लेषाश्लेषाभ्यां
द्वेषेत्वेवं चतुर्विधातिरस्य भेदाः । तत्र दिङ्मात्रमुदाहरति । पवित्रेति^१ । पवित्रं पावनं

१ मिति कथमेतद् द्वैविध्यमिति K, २ न वान्य° K, ३ विज्ञेत्यादि K.

अत्र श्लेषप्रतिभोत्थापितदीपकानुप्राणितो व्यतिरेकः ॥

श्रीमञ्जुत्कलभूमिपाल भवतो दानाम्बुकल्लोलिनी-

मेतां पूरपवित्रितावनितलां दृष्ट्वापगानां पतिः ।

शिप्रां नेच्छति नर्मदां न मनुते गोदावरीं नेक्षते

कालिन्दीं न धिनोति सिद्धतटिनीं नांश्रिष्यति प्रागिव ॥

अत्रेतराऽयो दानाम्बुकल्लोलिनी सौभाग्येन विशिष्यत इति
व्यतिरेकः ॥

प्राधान्येन निबद्धं यद्युपमानोपमेययोरेकम् ।

अन्यत् सहार्थसहितं भवति सहोक्तिस्तदा

ख्याता ॥ २१ ॥

सच्छोभनं गोशं कुलं नाम वा यस्य तम् । अन्यत्र पर्वेषुजात् त्रसन्तस्त्रस्यन्तो गोत्रा
अङ्गयो यस्य तम् । 'गोत्रं नामैकुलाङ्गिषु' इति विश्वः । एष विडौजा अपगतमरिजातं
यस्यै सोऽपारिजातः निःसपत्नो न नित्यमसुरोपद्रुतत्वात् । एवं स्वपारिजात इत्युपमा-
नासाधिक्यमुपमेयस्य । अपारिजातः पारिजातरहितो नेति च प्रतीयते। अयं च द्वयोर्है-
स्वोरुक्तावाक्षिप्तसादृश्यः श्लेषाश्रितो भेदः । स च पविषेत्यादिप्रकृताप्रकृतसमानधर्म-
स्यावाक्यगतत्वादीपकभेदेनापि संकीर्ण इत्याशयेनाह । अत्र श्लेषेति । श्रीम-
ञ्जिरथादि । अयं तु द्वयोरनुक्तावाक्षिप्तसादृश्योऽश्लेषाश्रितः । इतरानावरकरणासाधिक्यं
प्रतीयत इत्याह । अत्रेति ॥

व्यतिरेकः ॥

अथ भेदप्राधान्येनैव सहोक्तिं लक्षयति । प्राधान्येनेति । इहोभयोः प्रकृतस्वा-
नुपमानोपमेयभावो वैवक्षिकः । तत्र सहार्थनिर्दिष्टस्याप्राधान्यानुपमानस्वमर्थादि-
तरस्य प्राधान्यानुपमेयत्वम् । यत्रोपमानोपमेययोरेकस्य शाब्दः क्रियासंबन्ध इतरस्य

१ न श्रियति D. १ D. omits सौभाग्येन. १ 'नान्नि कुले जादौ' K.
— ४ यस्यासावपां K. ५ K. omits व्यतिरेकः.

यथा

संग्रामाङ्गणभूषणस्य भवतः कर्णावतंसीभव-

ज्यावल्लीवलयोद्धुरेण धनुषा मुक्तैः समं मार्गणैः ।

एतैस्तैः प्रतिमल्लभूमिपतिभिः स्पर्धानुबन्धादिवं

श्रीमन् वीर नृसिंह देव सिंहसा दिक्चक्रमुल्लङ्घितम् ॥

अत्र मार्गणानां प्रतिमल्लपलायनं प्रति निमित्ततामातन्वतामपि समसमयत्वेनोपनिबन्धः । रिपुगतदिक्चक्रलङ्घनं शाब्दं बाणगतं तु सहार्थसामर्थ्यात् प्रतीयते ।

सहार्थनिर्देशाद्गम्यः सा सहोक्तिरित्यर्थः । सा च नियमेनातिशयोक्तिमूला सती कार्यकारणपौर्वापर्यविवर्धयत्प्रातिशयोक्तिमूला श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूला चेति द्विधा । तत्राद्यामुदाहरति । संग्रामेति । अत्र मूलभूतामतिशयोक्तिं तावद्दर्शयति । अत्रेति । लक्षणार्थं च योजयति । रिपुगतेति । रिपुणां क्रियासंबन्धः शाब्दः । अत एव तेषां प्राधान्यम् । बाणानां तु सहार्थसामर्थ्यगम्य इत्यप्राधान्यम् । “सहयुक्तेऽप्रधाने ” इत्यप्राधान्ये तृतीयाविधानादिति भावः । अयं चात्र गुणप्रधानभावः शाब्द एव । वस्तुतस्तु कालोपलक्षणत्वात्तुभयेषां समप्राधान्यमेव दिक्चक्रोद्धुरेण शाखाप्रस्तरयोरिव प्रहरणे । यथा सह शाखया प्रस्तरं प्रहर्तीत्यत्र प्रस्तरप्रहरणस्य प्रक्षेपात्मनः कृष्णविषाणप्रासनवदुपयुक्तसंस्कारस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन हविरासादनादिप्रयुक्तप्रस्तरवदेव वत्सापाकरणादिप्रयुक्तशाखायामपि विनियुक्तविनियोगप्रसङ्गेनाप्रयोजकत्वात् प्रस्तरवच्छाखाया अपि तत्र प्राधान्यमेव नाङ्गत्वमिति निर्णीतं चतुर्थषष्ठयोस्तृतीयेऽङ्गत्वं चोक्तमिति चेन्नैष शेषः । तत्र हि सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहर्तीत्यत्र तृतीयाशुभ्या सूक्तवाक्यस्य साधनत्वावगमान्मान्त्रवर्णिकहेतुतासंबन्धेन निर्वापालम्बनादिवर्धाजिकल्पनायां प्रहरणोपलक्षितेष्टदैवताननस्कारार्थे होमे प्रस्तरैस्तस्याङ्गत्वमुक्तम् । इह तु प्रहरणमात्रे प्रस्तरस्यापि प्राधान्ये-

१ °दितः M. २ भवता दिक् T. ३ °मुल्लम्बितम् T. ४ °मेत्यादि K. ५° पलङ्किते तत्रेष्टं K. ६ °देवतासंस्कारार्थे D. ७ परस्याङ्ग° D. ८ K. omits उक्तम्.

श्लेषभित्तिकाध्यवसायमूला यथा

रणे वीरनृसिंहस्य सिंहनादेन तर्जिताः ।

मदं मुञ्चन्ति मातङ्गैः सहैव परिपन्थिनः ॥

अत्र मदयोर्भेदेऽप्यभेदः ॥

ब्रूमोऽधुना सहोक्तिप्रतिभटभूतं विनोक्तयलंकारम् ।
एकेन विना किञ्चिद्यत्रान्यत् स्यात् सतोऽसतो
यद्वा ॥ २२ ॥

सतः शोभनादन्यदशोभनम् । असतोऽशोभनादन्यच्छोभनम् ।
क्रमेण यथा

न त्वद्वैरिवधूवक्रं विना कान्त्या विराजते ।

ज्योत्स्नया न विना चन्द्रमण्डलं क्षितिमण्डनम् ॥

वेद्यविरोधः । यत्र न सहार्थनिर्देशः कालोपलक्षकस्तत्र वास्तवोऽपि गुणप्रधान-
भावोऽस्ति । यथा दृष्टेन राजपुत्रैः सहाध्वर्युः सहालंकारैर्गोर्द्वेष्यैश्चै राजपुत्र-
गुणकत्वमध्वर्योरलंकारगुणकत्वं गोभेति । ततः शाखाप्रस्तरयोरिव शरशाभवयोरपि
शाब्द एव गुणप्रधानभाव इति सिद्धम् । द्वितीयामुदाहरति । रणं इति ।
मदयोरिति । दानार्हकारयोरित्यर्थः । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

सहोक्तिः ॥

विनोक्तैः संगतिमाह । ब्रूम इति । लक्षणमाह । एकेनेति । यत्र केन-
चिद्विना कस्यचिदशोभनत्वं शोभनत्वं वा सा विनोक्तिर्द्विधेत्यर्थः । अत्र शोभ-
नत्वाशोभनत्वनिवृत्त्योरन्यवृत्तिनिमित्तत्वव्यापनाय तदन्यथाकथनम् । नेति ।
अत्र कान्तिज्योत्स्नयोर्विनाभाववैरिवर्गचन्द्रमण्डलयोर्न विराजत इत्यशोभनत्वं शोभ-

१ 'प्रतिभटरूपं D. २ न ते रिपुवधू° C., M. ३ एण इत्यादि K. ४ 'काररूपयो° D.
५ K. omits सहोक्तिः ६ विनोक्तिसंगति° D. ७ 'निमित्तताख्या° K. ८ नेत्यादि K.

विना पद्याकरो ग्राहैश्चन्दनं भुजगैर्विना ।

विना भाति खलैर्वीर नृसिंह भवतः सभा ॥

साधारणधर्मवशाद्गम्येनाप्रस्तुतेन चारुत्वम् ।

प्रस्तुतमुपैति वाच्यं यस्यामेषा समासोक्तिः ॥२३॥

व्यङ्ग्येऽपि रूपके प्रस्तुतोपरञ्जकत्वमेवाप्रस्तुतस्य । यत्रारो-
प्यमाणपदार्थत्वेनारोपविषयस्य प्रतिभासनादप्राधान्यं तत्र
परिणामः । यत्र पुनरारोप्यमाणपदार्थधर्मविशिष्टत्वेन प्रति-

नस्वनिवृत्तिहन्ता । विनेति । अत्र प्राहादिविनाभावात् पद्याकारिणां भासीति
शोभनस्वमशोभनस्वनिवृत्तिहन्ता ॥

विनोक्तिः ॥

अथ विशेषणविच्छिन्नाश्रयणनालंकारद्वयमुच्यते तत्रौपम्यगर्भस्वसाम्याद्दिनो-
क्त्यनन्तरं समासोक्तिमाह । साधारणैति । यत्र प्रस्तुतविशेषणसाम्यात्प्रस्तुतं
गम्यते सा समासोक्तिरित्यर्थः । नन्वेतद्वेकदेशविवर्तिरूपकेऽतिव्याप्तमाहाङ्क्यं ततो
भेदमाह । व्यङ्ग्येऽपि रूपक इति । व्यङ्ग्यरूपकेऽपीत्यपरन्वयः । एक-
देशविवर्तिरूपक इत्यर्थः । तस्यैकदेशविवर्त्तमानस्यैकदेशान्तरे व्यङ्ग्यत्वादिष्युप-
रञ्जकत्वं रूपकत्वं स्वेन रूपेण पररूपाच्छादकत्वमिति यावत् । एकदेशे तूपर-
ञ्जकत्वेन प्रक्रान्तत्वादेकदेशान्तरमप्युपरञ्जकत्वेनैव व्यज्यते । समासोक्तौ तु
विशेषणमात्रव्यङ्ग्यत्वात्प्रस्तुतस्य प्रस्तुतावच्छेदकत्वमात्रं न तूपरञ्जकत्वमिति भेद
इत्यर्थः । तर्हि रूपकपरिणामयोः को भेदस्तत्राह । यत्रेति । अप्रस्तुतस्य स्व-
तादात्म्येन प्रस्तुतोपयोगित्वं परिणामे नोपरञ्जकत्वमित्यर्थः । तदुभयविविक्त-
समासोक्तेः स्वरूपमाह । यत्र पुनरिति । विशेषणसाम्यमात्रगम्यत्वेन रूपसमारो-

१ पदार्थधर्मविशिष्टत्वेनारोपं C., M.; °पदार्थस्य विशिष्टत्वे T. २ विनेत्यादि K.
३ K. omits विनोक्तिः ४ साधारणेत्यादि K. ५ यत्र च प्रस्तुं D. ६ °कदेशे
वर्त्तमानं D. ७ पररूपावच्छेदकत्वं D. •

भासनादारोपविषयस्य प्राधान्यं तत्रैयम् । अतस्तु प्रस्तुताद्या-
च्यादप्रस्तुतस्य प्रतीयमानत्वे संक्षेपेणार्थयोः कथनमित्यन्वर्था
समासोक्तिः । निमित्तमन्तरेण प्रस्तुतादप्रस्तुतस्य गम्यत्वेऽतिप्रसङ्गः
स्यादित्यत्र निमित्तं साधारणो धर्मः । स द्वेषा गुणः क्रिया च ।
गुणो यथां

गुणप्रणयिनी मुष्टिग्राह्यमध्या सुवंशजा ।

नरसिंहधनुर्वल्ली करोति भवतो मुदम् ॥

अत्र श्लेषोपपादितस्य गुणप्रणयित्वादिगुणरूपस्य धर्मस्य साधा-
रणत्ववशादपरित्यक्तस्वरूपाया एव धनुर्वल्याः स्त्रीत्वधर्मविशिष्ट-
त्वप्रतीतिः ।

यथा वा

विशालवेलभीभुजान् लघुविशीर्णलूतागुण-

प्रतानवसनश्रियः स्फुटसुधाविलासस्मितान् ।

पयोगादप्रस्तुतस्य विषयावच्छेदकत्वमात्रं न तु तौशाख्येनावच्छेदकत्वमेवेति
सर्वालंकारोत्तीर्णयं समासोक्तिरित्यर्थः । संज्ञां व्युत्पाद्यति । अत इति । कथनं
प्रतिपादनं तेनोभयोरवाच्यत्वेऽप्यशेषः । अत्र विशेषणं गमकमित्युक्तं कीदृशस्य
तैस्त्व गमकत्वं कस्य वा विशेषणत्वं कतिविधं वेत्यपेक्षायामाह । निमित्तमिति ।
गुणेति । गुणो मैत्री रूपलावण्यादिश्च । मध्ये लस्तकः अवलम्बं च । वंशो
वेणुरन्वयश्च । अत्र को गुणः कथं च तस्य साधारण्यं तद् वर्धयन् लक्ष्ये लक्षणं
पातयति । अत्रेति । साधारणत्ववशादिति । श्लेषमूलभेदाध्यवसायवशा-
दित्यर्थः । अत्र व्यवहारसमारोपो न रूपसमारोप इति यदुक्तं तद्वचनक्ति ।
अपरित्यक्तैति । इह त्रयी विशेषणगतिः । भ्रिल्लमौपम्यगर्भं साधारणं चैति ।
तथाद्यमुक्तम् । द्वितीयमाह । विशालेति । लूता तन्तुवायक्रीडः । तस्या

१ तत्र सेयम् D. २ वेलभीमुजा T. ३ तादान्यमाच्छादकत्वं वेति K. ४ D, drops
मुस्य ५ नित्यादि K. ६ ज्ञेयादि K. ७ ज्ञेयादि K. ८ ज्ञेयादि K.

नृसिंह वसुधाधिप त्वदरिवीरलीलागृहान्
विशङ्कमुपगूहते विपिनपावकज्वालिका ॥

अत्र बलभी भुजेव बलभीव भुजेत्याद्युपमासमाससामर्थ्योप-
जातगुणसाधारणत्वमाहात्म्याद्गृहाणां पावकज्वालायाश्च नाय-
कताख्यधर्मविशिष्टत्वप्रतीतिः ।

क्रिया यथा

धिःश्रौणनैस्तैः परिभूयमानः
कल्पद्रुमो वीर कलिङ्गनाथ ।
लतोपगूढोऽपि न भृङ्गनादै-
राभाषते न स्मयते च पुष्पैः ॥

अत्राभाषणादिक्रियारूपधर्मसाधारण्याल्लताकल्पद्रुमयोर्नार्यकत्व-
प्रतीतिः ।

गुणप्रदानः तन्नुवितानः । सुधा लेपद्रव्यविशेषः । अत्रापि विशेषणस्य साधारण्य-
मापादयन् लक्षणं योजयति । अत्रेति । बलभी भुजेवेत्युपमितसमासः । बलभीवत्
भुजेति मयूरव्यसकादिः । एवं लतागुणप्रदानो वसनभीरिव सुधा विलासस्मितभिवे-
स्यादि योजयम् । उक्तसमासद्वयविवक्षयाह । उपमासमासेति । गुणो विज्ञान-
भुजस्वादिः तस्य साधारणत्वमभेदाध्यवसायाकिति भावः । नायकयोर्भावो नायकता
तथाख्यधर्मविशिष्टप्रतीतिरित्यनेन व्यवहारसमारोप एवायं न रूपसमारोप इति
सूचितम् । क्रियेति । स्पष्टम् । औपम्यगर्भविशेषणे यत्रोपमासमासस्तत्र
समासोक्तिरित्युक्तम् । यत्रोपमारूपकसमाससंकरस्तत्रापि समासोक्तिरस्तीत्याह ।

१ D. has बलभी भुजेव बलभीभुजेत्युपमा? T. has बलभी भुजेव बलभीभुजेत्याद्युपमा?
२ विभागनैस्ते T. ३ 'नायकानायकत्व' T., C., M. ४ क्रियेत्यादि K.

धाटीं वीर नृसिंह देव भवतः श्रुत्वा वनान्तं भिया
 यान्तीनां रभसादरातिसुदृशां शाखाभुजैः शाखिनः ।
 आकर्षन्ति कचान् हरन्ति सिचयं मृद्गन्ति गण्डस्थलीः
 निरूप्यन्ति स्तनयोः स्पृशन्ति जघने गृह्णन्ति कण्ठे मुहुः ॥

अत्र शाखाभुजैरित्युपमारूपकसंदेहसंकरसमासोत्थापिता समा-
 सोक्तिः ।

रूपकगर्भत्वे पुनः समासान्तराश्रयणात् साधारणधर्मत्वं संभव-
 दपि न समासोक्तेर्गोचरः । एकदेशविवाचिरूपकमुखेनैवार्थान्तरस्य
 व्यज्यमानत्वेनास्याः कैमर्थ्यप्रसङ्गात् ।

धावन्तीनैरसिंह देव रभसाद्रीक्ष्य प्रसूनेक्षणै-
 स्तासां बाहुलतासहोदरतया वात्सल्यनिष्ठा इव ।
 आहारोऽस्तु फलैरिति प्रतिबन्धं पादे लगन्त्यो लता
 याचन्ते त्वदरातिराजरमणीः पुष्पन्धयानां रुतैः ॥

धाटीमिति । त्रिंशत्पि विनाभूयेत्यर्थः । सिचयं वक्रम् । संकरं र्घायति ।
 अत्रेति । इभययान्याकर्षणादिक्रियानिर्वाहात् संवेहः । यत्र पुनः रूपकनिश्चयः
 न तत्र समासोक्तेरवकाश इत्याह । रूपकगर्भत्वेनेति । कैमर्थ्यं वैयर्थ्यम् ।
 धावन्तीरित्यादि । सहोदरता सादृश्यमेकोदरता च । वात्सल्यनिष्ठाः प्रेमप-
 रतन्त्रा इत्यर्थः । पुष्पाणि धवन्तीति पुष्पन्धयाः भृङ्गाः । "नाडीमुदयोश्च"
 इति अकाराद्धेटः स्वश्रुप्रत्यये मुमागमः । अत्र लता वात्सल्यनिष्ठाः सन्त्यो रमणी-
 र्वाचन्त इवेति चेतनधर्मः प्रार्थनमुख्येभ्यते । तस्मिन्मर्थमचेतनासु लतासु सखी-

• १ स्थलीं O., M. २ रूपकगर्भितले T. O. ३ कैमर्थस्य T. ४ विना विनाभूयेत्यर्थः D.
 ५ कैमर्थस्य K. ६ चेतनाधर्मः D.

अत्र विलोकनानुगुण्यात् पुष्पाणां नयनत्वेन रूपणसिद्धौ लतानां
सखोत्वरूपणं प्रतीतिपथमवतरदुत्प्रेक्षाया निमित्ततामातनुते ।

विधुरीकुर्वन् कंबरीं लुम्पन् मकरौ विसूत्रयन् हारम् ।

वीर विरोधिमृगीदृशि खेलति कामीव ते खङ्गः ॥

अत्र विधुरीकरणादिसाधारणधर्मसामर्थ्यादेवाप्रस्तुतस्य कामिनः
प्रतीयमानत्वादुपमायाः पौनरुक्त्यमिति समासोक्तिविषय उपमा
न कार्या । तस्मात् 'हम्मीरमानप्रदं खेलति खङ्गस्तवारिनारीषु'
इति पाठः परिणमयितव्यः ॥

**विलसति विशेषणानां प्रतीयमानार्थगर्भता यत्र ।
सहृदयहृदयाह्लादी परिकरनामा सनिर्दिष्टः ॥२४॥**

एवद्विन्याय्या । तत्र निमित्ततयं केशविवर्तिरूपकसमासोक्तयोः प्रसक्तौ रूपक-
स्य प्राबल्यमाह । अत्रेत्यादि । प्रसूनक्षणे रित्यत्रोक्तसाधकबलान् रूपकसिद्धौ,
प्रक्रान्तप्राबल्याद्देशान्तरेऽपि तदेव प्रवृत्तं सन्निमित्ततां भजतीति न समासोक्तेरव-
काश इत्यर्थः । एवं समासोक्तयं केशविवर्तिरूपकयोः समावेशे रूपकं बलीय
इत्युक्तम् । उपमासमासोक्तिसमवाये तु समासोक्तिरेव बलीयसीति दर्शयन्
साधारणविशेषणाश्रितां समासोक्तिं चोदाहरति । विधुरीरिति । विधुरीकुर्वन्
विरहितं कुर्वन् कंबरीं केशपाशम् । "जानपश—" इत्यादिना डीप् । विसूत्र-
यन् विच्छिन्दन् । ननु कामीवैत्युपमैवेयं न समासोक्तिरित्याशङ्क्य संस्ये तां
वराक्रीं बाध्यतयोपस्थापितां निष्कासयाम इत्याह । अत्रेति । तथापि कुतः
समासोक्तिरत आह । तस्मादिति । अस्याः प्रपञ्चस्त्वलंकारसर्वस्वे
दृष्टव्यः ॥

समोसोक्तिः ॥

विशेषणविच्छिन्नसाम्बन्धान् समासोक्त्यनन्तरं परिकरं लक्षयति । विलस-
तीति । प्रतीयमानार्थगर्भतार्थान्तरप्रस्थापकत्वमित्यर्थः । साभिप्रायविशेषणत्वं परि-

१ कंबरी O, M. २ प्रक्रान्तबलादेकदेशान्तरेऽपि K. ३ विधुरीत्यादि K. ४ का-
मिनी सेत्युप° K. ५ K. drops समासोक्तिः ६ 'सती'त्यादि K.

नरसिंहनरेन्द्रेण नन्दनद्रुमबाहुना ।

धनेशांशावतारेण धन्याः केनाधिनाः कृताः ॥

तादृक् किमपि विशेष्यं साभिप्रायत्वमश्रुते यत्र
स परिकराङ्कुरनामालंकारः कीर्तितः कविभिः ॥२५॥

परिकरवैपरीत्येनास्य प्रवृत्तेरिहाभिधानम् ।

नरसिंह माहिपाल कीर्त्तिस्त्रिपथगा तव ।

न कस्य भविता श्लाघ्या पुनाना भुवनत्रयम् ॥

अत्र त्रिपथगोति त्रिभुवनपवित्रीकरणायोपपत्तिरूपमभिप्रायम-
भिव्यञ्जयन् वाच्योन्मुखीभवतीति नायं ध्वनेर्विषयः । क्वचित् पुनः

कर इत्यर्थः । समासोक्तौ प्रस्तुतविशेषणानां साधारण्यात्प्रस्तुतविशेष्यगमकत्वं
परिकरे तु प्रस्तुतगर्तविशेषप्रस्थायनेन तदुपस्कारकत्वमिति भेदः । नरसिंहोति ।
अत्र कल्पद्रुमाद्युदारः कुबेरादप्याख्य इति विशेषणाभिप्रायः ॥

परिकरः ॥

विशेषणविच्छिन्नाश्रयणादलंकारइयमभ्यधाथि । अथ विशेष्यविच्छिन्नाश्रयणादे-
कमलंकारं परिकराङ्कुरनामानं लक्षयति । तादृगिति^१ । तादृक् तेषामृद्यमित्यर्थः ।
साभिप्रायविशेष्यत्वं परिकराङ्कुर इत्यर्थः । संगतिमाह । परिकरेति ।
नरसिंहोति^२ । विशेष्यस्य साभिप्रायत्वं विवृणोति । अत्र त्रिपथगोति ।
विभिः पयिभिर्गच्छतीति व्युत्पत्त्या योगबलात् त्रिभुवनविध्यापकपावनत्वं
गम्यते । गङ्गादिद्युवैस्तु नैवमिति भावः । वाच्योन्मुखत्वं वाच्योपस्कारकत्वम् ।
अतो न वैनिश्चङ्कस्याह । ईति नायमिति । क्वचियोगमनपेक्ष्य प्रसिद्धेरेव
व्यञ्जकत्वमित्याह । क्वचित्पुनरिति । अत्र व्यङ्ग्यव्यञ्जने विवृणोति ।

^१ D. drops गत २ 'हेत्यादि K. ३ K. drops परिकरः ४ 'गिन्यादि K.
५ तथातुल्यमि D. ६ 'हेत्यादिना K. ७ 'अनिवशङ्के D. ८ नायमिति D.

प्रसिद्धत्वाद्द्विशेष्यमतथाभूतं प्रयुक्तमपि तथाभूतमभिप्रायमभिध्य-
नक्ति । यथा

नाथः काकोदराणां कथयति लिखति क्षमापतिः कार्तवीर्यो
मैलानन्दो जलानां निधिरचलपतिलेखनी व्योम पत्रम् ।
संख्या दूरे परार्धाद्यदि भवति पुनः किं च वैरिञ्चमायुः
संख्येयत्वं तदानीं दधति तव गुणाः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र काकोदरनाथादीनि विशेष्याणि सहस्रमुखत्वादिरूपमभि-
प्रायमभिव्यञ्जयन्ति ॥

यत्र विशेष्यविशेषणसाम्यं स श्लेष एष तु द्वेषा ।
किं चास्मिन् वाच्यत्वं विशेष्ययोस्तुल्ययोरेव ॥२६॥

नायं समासोक्तिः । विशेषणमात्रसाम्यस्य तां प्रति प्रयोजकत्वात् ।
विशेष्यविशेषणसाम्यमधिकृत्य चास्य प्रवृत्तत्वात् । नाप्ययं तुल्य-
योगिता । विशेष्यगतश्लेषत्वस्य तस्यामभावात् । अयं तुल्ययोरेवेति

अत्रेति । काकोदरनाथादीनां सहस्रमुखत्वादिरूपेणैव प्रसिद्धत्वादिति भावः ॥

परिकराङ्कुरः ॥

विशेषणमात्रविच्छिन्त्या समासोक्तिपरिकराङ्कुरो विशेष्यमात्रविच्छिन्त्या परि-
कराङ्कुरालंकारः । अयोभयविच्छिन्त्याभयणेन श्लेषमाह । विशेषणेत्यादि ।
विशेषणविशेष्यनिष्ठं शब्दमात्रसाधर्म्यं श्लेषः । स केवलप्रकृतगोचरः केवलाप्रकृत-
गोचरश्चेति द्विविध इत्यर्थः । उभयगोचरस्तृतीयोऽपि भेदोऽस्तीति केषिन् ।
तन्निरासार्थमाह । किं चेति । यतस्तुल्ययोरेव विशेष्ययोर्वाच्यत्वं नास्तुल्ययोरेतो
द्विविध एवायमित्यर्थः । समासोक्तिस्तुल्ययोगित्तयोः क्रमेणातिव्याप्तं निरस्यति ।
नायमिति । द्वितीयार्धे तृतीयभेदानिरासपरत्वेन व्याचष्टे । अयं तुल्ययोरेवेति ।

१ 'द्विशेष्यं प्रयुक्तमथाभूतमपि तथाभूतमभिप्राय' D. २ नाथः काकोदरणादिभ्यादि T.
३ मैलानन्दो C., M. ४ 'लेखनी C., M. ५ प्रवर्तमानत्वात् T. ६ K. drops परिकराङ्कुरः
७ नाथभिन्यादि K.

घञनसामर्थ्यात् प्राकरणिकयोरेव वाप्राकरणिकयोरेव वामिधे-
यत्वेन भवन्न द्वैविध्यमतिक्रामति । क्रमेण यथा

कन्दर्पोदयमाश्रयद्भिरलसैः कान्तारसंप्रापितैः

शश्वत्सानुचरैः प्रभूतकनकोत्तुङ्गक्षयैर्भूषितैः ।

राजन् वीर नृसिंह देव भवतोमित्रैः समस्तैरपि

प्राप्यन्ते ननु चित्रमत्र युगपत्तास्ताः पराभूतयः ॥

अत्र त्यागशौर्ययोर्वर्ण्यमानत्वान्मित्रामित्राणां प्राकरणिकत्वम् ।

निजकरकलितस्वाहं काष्ठाश्लेषोपनीतमाहात्म्यम् ।

हृत्मारमानमर्दन भवतस्तेजो विभावसुं जयति ॥

केवलप्रकृतयोःकेवलाप्रकृतयोर्वा विशेष्ययोः प्रकृतत्वाप्रकृतत्वयोरविशेषावभिधाया
मिथ्यनुमशाक्यत्वाद्वाच्यत्वं संभवति । प्रकृताप्रकृतयोस्तु प्रकृतनियन्त्रणादप्रकृतप्रती-
तेर्ध्वनिस्वेन चैविध्यासंभवात् द्वैविध्यमेवेत्यर्थः । तयोः पृथक्शाब्दनिर्वेशो नूपमाधी-
पकाद्यालंकारान्तरेर्बाध इति भावः । कन्दर्पेति । कन्दर्पोदयं कामोन्नकमन्यत्र
कुस्मितवर्षाङ्गकमित्यर्थः । कान्तारसं कान्तारागमन्यत्र कान्तारं वर्त्मदुर्गमम् ।
सानुचरैरनुचरसंहितैः प्रस्थचरैश्च । कनकैः सुवर्णधुर्धुरैश्च । उत्तुङ्गक्षयै-
स्तुङ्गभवनैः प्रबलनाशैश्च । भूषितैरलंकृतैर्भूषणैश्चित्तैः शयानैश्च । भवतोमित्रैरि-
त्यत्रमित्रैरमित्रैरिति च्छेदः । समस्तैर्मिलितैः समन्ततः क्षिप्तैश्च । परा उत्कृष्टयः भूतयः
संपदः । अन्यत्र पराभूतयः पराभवाः । अत्र कनकवर्जं सर्वत्र शब्दश्लेषः ।
निजेति । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । करेण राजवेद्येन बालना कलिताः
स्वाहाः स्वान्यहानि संपन्नानि यस्य तत् कलितस्वाहं करदानफलीकृतजीवितकाल-
मन्यत्र हस्तगृहीतस्वाहादेवीकं तयांसुकृतनिजवासरं च । स्वान्यहानि स्वाहाः ।
प्रतिमासं दिनकरभेदात् स्वशब्दः । काष्ठाश्लेषः प्रकर्षप्रामिनिन्धनसंबन्धो दिग्घ्या-
मिश्र तेनोपनीतमाहात्म्यं प्राप्तप्रभावम् । तेजः प्रतापः । विभावसुममिमर्कं च ।

१ मित्रैर्मित्रैरपि D. २ कन्दर्पोत्यादि K. ३ सच्चिवैः D. ४ धनुर्धरैश्च D. ५ निजे-
त्यादि K.

अत्र विभावसुशब्दवाच्ययोर्दहनतपनयोरुपमानत्वाद्प्राकरणीक-
त्वम् । विशेष्यविशेषणसाम्येन पुनर्यत्र प्रकरणादिना प्रकृतार्थ एव
शृङ्खलितायामभिधायामप्रकृतार्थाभिधानाय सामर्थ्यविधुरत्वेऽपि
शब्दस्याप्रकृतार्थोऽपि प्रतीतिसरणिमनुसरति तत्र शब्दशक्तिमू-
लानुरणनरूपव्यङ्ग्यो ध्वनिः । यथा

हिरण्यकशिपुक्षेत्रदानदर्शितविस्मयः ।

न कस्य श्लाघनीयोऽसि नरसिंह जगत्पते ॥

अयं च प्रयत्नादिभेदात् प्रातीतिक एव शब्दान्यत्वे जनुकाष्ठन्या-
येन स्वयमेव शब्दयोः श्लिष्टत्वाच्छब्दगतः । अत एवास्य सभङ्गपद-

अयं तु शब्दश्लेष एव । प्रकृताप्रकृतगोचरे तूभयसाम्ये ध्वनिरेव न श्लेष
इत्याह । विशेष्येति । ननु विशेष्ययोः पृथङ्निर्देशे विशेषणमात्रसाम्ये प्रकृता-
प्रकृतश्लेष इत्यन्यैरुक्तं किं नश्यते । तत्रोपमादीपकाद्यलंकारान्तरावरोधे श्लेषस्य
प्रतिभासमात्रसारत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यमुपमायां प्रयोजकमपि
तूपमाप्रतिभास्यत्तिहेतुः श्लेष एवायम् । अन्यथात्रापि विविक्तविषयालाभात् सर्व-
त्रैवास्य बाधः स्यात् ततो निरवकाशत्वात् सर्वालंकारापवाहाऽयमित्यलंकारस-
र्घस्वकार इति चेत् । पूर्वोक्तभेदद्वयेऽस्यावकाशत्वात् । न च तत्रापि तुल्य-
योगिताशङ्कावकाशः । तत्र विशेष्यश्लेषाभावात् । तस्माद् द्विविध एव श्लेष इति
सिद्धम् । द्विविधोऽप्ययं पुनः शब्दगतोऽर्थगतश्चेति द्विविध इति ब्रुवन्नायं दर्शयति ।
अयं चेति । प्रातीतिकेः प्रतीतिसिद्धे न स्वोपपत्तिक इत्यर्थः । यत्र प्रयत्न-
स्वरादिभेदाद्भवन्तौ भिन्नयोरेव शब्दयोः मिथःसंश्लेषभेदाज्जनुकाष्ठवद्वैकत्वे-
नावभासः शब्दश्लेष इत्यर्थः । अत एवेति । शब्दभेदादेवेत्यर्थः । सभपद्वत्त्व

त्वम् । यत्र पुनः प्रयत्नादिभेदाभावाच्छब्दैक्ये सत्येकनालावलिम्बितफलद्वयन्यायेनार्थयोः श्लिष्टत्वं तत्रार्थगतः । अत एवात्राभङ्गपदत्वम् । शब्दपरिवर्त्तनसहिष्णुत्वमर्थश्लेषस्य विषय इति पुनः काव्यप्रकाशकारस्य सिद्धान्तः ॥

मर्धाविसवेलायामिति शेषः । द्वितीयं निरूपयति । यत्र पुनरिति । यद्यप्यर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शने प्रत्यर्थं शब्दभेदस्तथापि तस्यापत्तिकत्वात् प्रत्यर्थं शब्दभेदो ज्ञाप्यत इत्युपपत्तिगम्यत्वाद्भेदस्य तु प्रतीतिसिद्धस्य वृषपङ्कवत्त्वाच्छब्दैक्यमेव युक्तमित्यभिप्रेत्याह । शब्दैक्ये स्तीति । अत एव शब्दैक्यादेवेत्यर्थः । यत्रैकवृत्तफलद्वयवत्खण्डैकशब्दे अर्थद्वयसंश्लेषः सोऽर्थश्लेष इत्यर्थः । इह्यालंकार्यालंकारभावो लोकगम्यः । यथा लोके कण्ठगतः कण्ठालंकारः कर्णगतः कर्णालंकार इत्यादिष्यपदेऽस्तथा शब्दगतः शब्दालंकारोऽर्थगतोऽर्थालंकार इत्युभयरूपः श्लेषः । स उभयोऽन्वयश्लेषद्वारसंगत्यार्थालंकारप्रस्ताव एवालंकारसर्वस्वकारमतेनात्र निरूपितः । काव्यप्रकाशकारेण त्वलंकार्यालंकारभावस्यान्वयव्यतिरेकावसेयत्वात् भास्वत्करेत्यादावभङ्गपदत्वेऽपि भास्वरहस्तसूर्यकिरणरूपार्थद्वयस्य भास्करशब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानाच्छब्दाश्रयत्वाच्छब्दश्लेष एवेति द्वितीयोऽपि शब्दालंकारप्रस्तावे निरूपितस्तर्हि तन्मते कोऽर्थश्लेषस्य विषय भवत आह । शब्दपरिवर्त्तनेति । यथाह । 'अर्थश्लेषस्य स विषयो यत्र शब्दपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना' इति । यत्र शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानं विनैवार्थयोः स्वमहिम्नैव श्लिष्टत्वं सोऽर्थश्लेष इत्यर्थः । ययोवाहतं तेनैव ।

स्तोत्रेनोन्नतिमायाति स्तोत्रेनायास्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥

इत्यत्रोन्नतनावनमनयोरोद्धत्यानौद्धत्यायाश्चार्थयोस्तुलाखलवर्त्तिनोः शब्दपरिवर्त्तनेऽपि श्लिष्टताप्रतीतिः ॥

श्लेषः

१ काव्यप्रकाशकारस्य T., M. २ रादान्तः T., C., M. ३ अर्थभासवेत् K. ४ द्वितीयं K. ५ न्याप्य इत्यु° K. ६ शब्देन्वयश्लेष° K. ७ तेन D. ८ K. drops श्लेषः.

सामान्यविशेषत्वे सारूप्ये कार्यकारणत्वे च ।

अप्रस्तुतप्रशंसा निर्दिष्टा प्रस्तुतस्य गम्यत्वे ॥२७॥

इहाप्रस्तुतस्याप्रस्तुतत्वादेव वर्णनमनुचितमपि प्रस्तुतपरत्वेनौ-
चिंतीमालम्बत इति प्रस्तुतं व्यङ्ग्यमप्रस्तुतस्य वाच्यस्य सिद्धि-
मादधातीति वाच्यसिद्ध्यङ्गमिदं गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । अत एवाप्रस्तु-
तस्य प्रशंसा कथनमित्यन्वर्थताश्रयणसामर्थ्यादप्रस्तुतस्य वाच्य-
त्वमत्र सूत्रेऽनुपात्तमपि लभ्यते । संबन्धेन विना पुनरप्रस्तुतात्प्रस्तु-
तावगतावतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थान्तरप्रतिपत्तिनिमित्तेन भवितव्यं
संबन्धेन । संबन्धे तु भवन्ती सामान्यविशेषत्वकार्यकारणत्वसारू-
प्यरूपसंबन्धत्रयोऽलङ्घनजङ्घालतां नावलम्बते । सामान्यविशेषत्वे

प्रस्तुताऽप्रस्तुतप्रतीतो समासोक्तिरुक्ता तद्वैपरीत्येनाप्रस्तुतात्प्रस्तुतप्रतीताऽप्रस्तु-
तप्रशंसामाह । सामान्येत्यादि । परिकरादीनां तु त्रयाणां विशेषणविच्छित्तिप्रस-
ङ्गान्मध्यप्रवेशः । यत्र सारूप्यादिसंबन्धत्रयान्यतमवशेनाप्रस्तुतकथनात् प्रस्तुतं
गम्यते सांप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः । ननु प्रस्तुतमुपेक्ष्याप्रस्तुतस्य कथने कोऽलंकारः ।
प्रत्युत वाजपेयशरद्वर्णनवत् परिहासहेतुरथं शेष एवेत्याशङ्कामनूद्य प्रस्तुतावगम-
कत्वान्न शेष इति परिहरति । ईहेति । प्रस्तुतावगमे कोऽयमतिशय इत्यत आह ।
प्रस्तुतमिति । ननु न्यूनं लक्षणमप्रस्तुतस्य कथनमित्यनुक्तेरित्याशङ्क्य संज्ञा-
निर्वचनान्तलभ्यत इत्याह । अत एवेति । संबन्धापेक्षायाः प्रयोजनमाह ।
संबन्धेनेति । अन्यथा सर्वे सर्वेण गम्यत इत्यतिप्रसङ्गः स्यादित्याह । अति-
व्याप्तिः स्यादिति । अंतः परमासमाप्तेरस्याः स्पर्शोऽर्थः श्लोकाश्च गताः

१ चिन्त्यमालम्बते C.; चिन्त्यमवलम्बते T., M. २ वतिप्रसङ्गः स्यादिति D. ३ संबन्धेन
तु T. ४ भवन्ती न T. ५ जङ्घालतामलम्बते T. ६ सारूप्यादिनियमरत्नत्रयं K.
७ सेयमप्रस्तुतं K. ८ इहेत्यादि K. ९ शय अत आह K. १० D. omits ननु
११ न्यूनलक्षणं D. १२ इतः परं D. १३ स्पष्टार्थाः श्लोकाः प्रायेण गतार्थाः D.

सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्य प्रतीयमानत्वे द्वैतं कार्य-
कारणत्वेऽपि कार्यात् कारणस्य कारणाद्वा कार्यस्य व्यज्यमानत्वे
द्वैविध्यं सारूप्ये त्वेक एव प्रकार इत्यस्याः पञ्च प्रकाराः । तत्र
सामान्याद्विशेषस्य प्रतीतौ यथा

दयायै हृक् कर्णः सरसकविसूक्ताय वदन्
सरस्वत्यै पृथ्व्यै भुजशिखरमीशाय हृदयम् ।
इति प्रत्तास्तावत् स्वयमवयवा अप्यविरतं
प्रदेयं किं कस्मै न तव नरसिंह क्षितिपते ॥

अत्र मनोरथपथातिशायि तव वितरणमिदं येन कृतार्थीकृतोऽ-
हमिति विशेषे प्रस्तुते किं कस्मै न त्वया प्रदीयत इति सामान्यमु-
क्तम् । तेनात्र सामान्यादप्रस्तुताद्वाच्यात् प्रस्तुतो विशेषः प्रती-
यते । विशेषात् सामान्यप्रतीतौ यथा

नृसिंह वसुधाधिप त्वयि रणोन्मुखे धावतः
प्रतीपपृथिवीपतेः पथि पथि प्रदीप्तशुभ्रः ।
चिराद्गुरवन्ध्यतां दुरवगाहविन्ध्याटर्वा-
पेलाशिविटपाञ्चलाहृतफलार्पणेन द्विपाः ॥

अत्र रणाय स्पृहयति नरसिंहक्षितिपतौ कति कति न दुरवस्था-
मन्वभैवन्नरपतय इति सामान्ये प्रस्तुते प्रतीपपृथ्वीपतेरिति विशेषः
कथितः ।

कार्यात् कारणप्रतीतौ यथा

क्षीरोदो लवणोदवत् कुमुदिनी नीलोत्पलिन्याकृति-

ज्योत्स्ना ध्वान्तमलीमसा मलयजः कालागरुश्यामलः ।

प्रायेण व्याख्याताश्च । इह व्यङ्ग्यस्य प्रस्तुतस्य स्वयं वाच्यसिद्धघङ्गत्वमुक्तमन्यैस्तु-

१ पलाशविटपा° C., M. २ नृसिंह° C. ३ °मन्वभूवन्नरिनरपतय D. ४ कारणगुणप्रतीतौ C.
कारणगुणप्रतीतियथा T.

हंसाः क्रौञ्चसहोदराः किमपरं मुक्ताश्च नीलोपमाः

भीमन् धीर नृसिंह देव भवतः कीर्त्तैः स्फुरन्त्यप्रतः ॥

इह क्षीरोदप्रभृतीनामुपमानत्वेनोपनिबद्धानामप्रस्तुतत्वं कीर्त्तै-
भ्योपमेयत्वेनोपात्तायाः प्रस्तुतत्वम् । ततः क्षीरसागरादिगतेन
लवणार्णवत्वादिसंभावनावशोन्मिषितेनाप्रस्तुतेन मालिन्यरूपेण
कार्येण लोकोत्तरं किमपि कीर्त्तितगतमघदातत्वं प्रस्तुतमेव प्रतीयते ।
कारणात् कार्यप्रतीतौ यथा

बाहुस्ते नरसिंह देव विजयभीकेलिसौधध्वज-

स्तत्रापि प्रलयाम्निधूमरुचिना खड्गेन सख्यं गतः ।

निर्मर्याद्विशीर्यमाणविशिखप्राग्भारशात्कारिणि

प्राक्नीडत् समरे सपत्नहरिणाक्षीणां ह हा हा विधिम् ॥

अत्र सपत्नहरिणाक्षीणां कीदृशी दशा वर्त्तत इति राज्ञा कार्ये
पृष्टे केनापि कारणमुद्गीरितम् । सारूप्ये यथा

पणश्रेणीं शशकपरिषच्छल्यकानां कुटुम्बं

केकिव्यूहः श्रयति सुखितां यत्र कुत्रापि कुञ्जे ।

कोऽसौ धन्यः कथय सुकृती पादपोऽभ्रंलिहभी-

र्यस्य च्छायामयमनुसरत्यातपार्श्वः करीन्द्रः ॥

अत्र सरूपादप्रस्तुताद्वाच्यात्तरोः सरूप एव प्रस्तुतो महान्तमपि
रक्षितुं क्षमो नरसिंहमहीपतिः प्रतीयते । अभिनवगुप्ताचार्याः
पुनरस्यां षाच्यव्यङ्ग्ययोः सममेव प्राधान्यमाहुः ॥

स्वप्राधान्यमुक्तं सोऽपि गुणीभूतव्यङ्ग्यभेद एवेत्याह । अभिनवगुप्तेति ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा

१ नीलोपमाः D., G. २ 'विकीर्यमाण' D., G. ३ दशा कीदृशी वर्त्तत T. ४ पणश्रेणिः
D. ५ K. omits अप्रस्तुतप्रशंसा.

सामान्येन विशेषः सामान्यं वा यदा विशेषेण ।
कथितः समर्थ्यतेऽर्थो भवति तदार्थान्तरन्या-
सः ॥ २८ ॥

अर्थ्यत इत्यर्थः प्रस्तुत इति यावत् । इहाप्रस्तुतप्रशंसाप्रसङ्ग-
संगतत्वेनास्य निरूपणम् । अपूर्वत्वेन प्रतीतेरविद्यमानत्वादनु-
मानवैलक्षण्यम् ।

लक्ष्मीस्ते परिचारिका दश दिशो दास्यस्तवाङ्गापराः

पृथ्वी ते करदायिनी तव गिरां देवी विनोदास्पदम् ।

गाढं वीर नृसिंह देव निखिलप्रत्यर्थिलक्ष्मीर्मुदा

त्वामालिङ्गति मन्त्रशक्तिमहतां का वा न वश्याः स्त्रियः ॥

अत्र मन्त्रशक्तिमहतामिति सामान्येन लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गतीति
विशेषः समर्थितः ।

धीरः सर्वानपि नरपतीञ्छौर्यगाम्भीर्यभाजः

शक्तो जेतुं निशितविशिखैः कार्मुकाणां कदम्बैः ।

सामान्यविशेषभावप्रसङ्गादर्थान्तरन्यासमाह । सामान्येनेति । यत्र प्रस्तुतस्य
सामान्यस्य विशेषस्य वा पूर्वं पश्चाद्वा निर्दिष्टस्य तदितरेण समर्थनमर्थान्तरन्यास
इत्यर्थः । संग्रहकारः समर्थशब्दं प्रस्तुतसामर्थ्यपरत्वेन व्याचष्टे । अर्थ्यत
इति । संगतिमाह । इहेति । अनुमानाद् भेदमाह । अपूर्वत्वेनेति । अप्रतीतप्र-
त्यायनमनुमाने प्रतीतस्य समर्थनमत्रेति भेद इत्यर्थः । यद्यपि कार्यकारणभावमूलौ च
द्वौ भेदावुक्तावलंकारसर्वस्वे तथापि तयोः काव्यलिङ्गेऽन्तर्भाव इति काव्यप्रका-
शकारसिद्धान्तावलम्बनेन भेदद्वयमेव लक्षयित्वासाहरति । लक्ष्मीरिति । स्प-

१ प्रसंगत्वेनास्य C., प्रसङ्गपरत्वेनास्य M. २ अपूर्वत्वेनेति C., M. ३ अनुमानत्वेन वैल-
क्षण्यम् C., M. ४ वीराः G., D. ५ शक्ता G., D. ६ लक्ष्मीरित्यादि K.

एतत् सत्यं भुवनभवनाभोगसाम्राज्यलक्ष्मी-

शिक्षादक्षो जयति नृपतीनुत्कलक्षोणिपालः ॥

अत्र सकलवीरवृत्तान्तः सामान्यरूपो विशेषरूपेण नरसिंहन-
रपतिवृत्तान्तेन समर्थितः । अयमत्र प्रतिफलितोऽर्थः । सामान्य-
विशेषयोर्वाच्ययोर्वाच्यत्वेऽर्थान्तरन्यासः । सामान्ययोरेव विशेष-
योरेव वा वाच्यत्वे दृष्टान्तः । अत्र वीप्सासमानफलं बहुवचनम-
वश्यं प्रयोक्तव्यं सर्वादिशब्दो वा यथा सर्वोपसंहाररूपा व्याप्ति-
र्व्यज्यते । इतरथा वाच्यावचनं स्यात् ॥

यत्र व्यङ्ग्यस्य सतो हेतोः कार्याभिधानभङ्गीभिः ।
स्यादभिधानं सुधियः पर्यायोक्तं विदुस्तदिदम् ॥२९॥

अत्र प्रतीयमानप्रस्ताव एवास्य निरूपणकारणम् । ध्वन्यमानत्व-
मनुभवत एव कथं वाच्यत्वानुभव इत्यभिधानस्य व्याघातः

दोऽर्थः । अस्य दृष्टान्तादिषयं विधिनन्ति । अयमत्रेति । अस्यैव विशेषान्त-
रमाह । अत्रेति । बहुवचनादिप्रयोगस्य फलमाह । यथेति । ध्वन्यथा वाच्या-
वचनाख्यो शेषः स्यादित्याह । इतरथेति ॥

अर्थान्तरन्यासः ॥

अथाप्रस्तुतप्रधानानन्तरं सामान्यविशेषभावप्रसङ्गादर्थान्तरन्यासमुक्त्वा गम्यप्रस्ता-
वात् पर्यायोक्तं लक्षयति । यत्रेत्यादि । हेतोः कारणस्येत्यर्थः । यत्र प्रस्तुत-
कार्यकथनात् प्रस्तुतमेव कारणं गम्यते तत्र कार्यद्वारा कारणस्यैव पर्यायेण भङ्ग्य-
न्तरेणोक्तत्वात् पर्यायोक्तमित्यर्थः । संगतिमाह । अत्रेति । कार्याभिधानेत्यादिवि-
शेषणवैधर्म्यमाशङ्क्य शङ्कोत्तरमाह । ध्वन्यमानत्वमिति । व्याघाताभावं व्यनक्ति ।

१ साधितः G. २ वीप्साफलं D. ३ अयमत्रेत्यादि K. ४ K. drops अर्थान्तरन्यासः

स्यादित्याशयवानाह । कार्याभिधानमङ्गीभिरिति । कार्यो-
पनिबन्धनद्वारेण यत्र कारणमभिधीयते तत्र पर्यायोक्तम् ।
नेदमप्रस्तुतप्रशंसा । अत्रोभयोः प्रस्तुतत्वात् । तस्याः पुनरप्रस्तुत-
कार्यात् प्रस्तुतस्य कारणस्य गम्यत्वमित्यनयोर्नैकविषयत्वम् । यत्
पुनरिह कार्यस्यैव वर्णनं तत्कारणापेक्षयास्य चमत्कारातिशयका-
रित्वात् । यथा

अस्पृष्टाञ्जनसंपदः स्मृतिपथावस्थायिलीलास्मिताः

प्रत्याख्यातवतंसदामरचनास्त्यकाङ्गरागभियः ।

दूरोद्भूतकुरङ्गनाभिमकरीमङ्गास्तरङ्गभुवः

संजाता नरसिंह पार्थिव भवत्प्रत्यर्धिपृथ्वीभुजाम् ॥

अत्रारिभूपालकलत्रगताञ्जनवर्जनादिरूपकार्यमुक्त्वेन विरोधिषधल-
क्षणं कारणं पर्यायेणोक्तम् । किं चात्रनुसिंहनृपप्रभावस्तावद्वर्ण्यते ।
स च रिपुकुलकदनलक्षणात् कारणादिव वैरिवधूवृत्तान्तरू-
पात् कार्यादपि वर्णितो भवतीत्युभयोरपि वर्ण्यमानराजप्रभावज-
न्यत्वेन प्रस्तुतत्वाद्दर्शनमुचितमेव । तथापि यदत्र कार्यस्यैव

कार्येपिनिबन्धनेति । व्यङ्ग्यस्यसतः साक्षादभिधानं व्याहृतं न तु भङ्गबन्धोपा-
भिधानमिति भावः । ननु कार्यात् कारणप्रतीतिरूपामस्तुतप्रशंसाप्रवेशस्य को भेद-
स्तथाह । नेदमिति । प्रस्तुतादेवकार्यात् प्रस्तुतकारणप्रतीतिपर्यायोक्तमप्रस्तुतादप्रस्तु-
तप्रशंसित्वनयोर्भेद इत्यर्थः । नन्विह कारणं साक्षादेवाभिधीयतां किं भङ्गबन्धोरेत्यत-
थाह । यत् पुनरिति । अस्पृष्टेत्यादि । स्पृष्टम् । इह लक्षणार्थं योजयति । अत्रैति ।
नन्विह कार्यवत् कारणस्यापि प्रस्तुतत्वेन वर्णनाहंत्वान्तरेव किं न वर्ण्यते अत आह ।

१ गम्यमानत्वं T. २ तत्कारणां C. ३ अस्पृष्टां D., G. ४ कार्येण T. ५ O., M.,
and D. drop कारणं ६ पर्यायोक्तम् T. ७ T. and G. omit वधू ८ कार्यस्य T.

वर्णनं तत् कारणापेक्षयास्यै चमत्कारातिशयकारित्वात् । यदि पुन-
रिह प्राधान्येन प्रीतिभाति व्यङ्ग्यं तदा भवतु ध्वेनावस्यान्तर्भावः ।
न तु ध्वनेरत्रान्तर्भावः । अङ्गित्वेन महाधिषयत्वेन च ध्वनेः स्थित-
त्वात् ॥

यत्र प्रक्रान्तायां स्तुतौ कथंचित् प्रतीयते निन्दा ।
निन्दायां स्तुतिरथवा सेयं व्याजस्तुतिर्द्विविधा ॥३०॥

किं चेत्यादि । कारणापेक्षयेति । कारणस्य साक्षावर्णनात् कार्यमुखेन वर्ण-
नेन चमत्कारातिशय इत्यर्थः । नन्वयं दान्तिकर्मणि वेतालोरथो यद् व्यङ्ग्यविशो-
पात्मकत्वाद्भवन्तर्कारान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह । यदि पुनरिति । सत्यं व्य-
ङ्ग्योपजीव्येवायमलंकारः । किं त्वाल्लोचनायां व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये ध्वनिरेवाय-
मलंकारो मा भूत् अप्राधान्ये स्वयमलंकारः । प्राधान्याप्राधान्ये भगूढापराङ्गत्वा-
विगुणीभावहेतुसङ्गावपर्यालोचनाचतुरचेतसां सुलभः संवाद एवेति भावः । अलं-
कारानन्तर्भावे हेतुमाह । अङ्गित्वेनेति । अलंकार्यत्वेनेत्यर्थः । तद्व्यंकारोऽलं-
कार्यस्य शेषो न तु विपरीतम् । तथा च प्रधानालंकारानुरोधादलंकारस्वैवान्वयाभा-
वो युक्तः । यथेन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र द्वितीयाभिर्द्वेषात् प्रधानगार्हपत्या-
नुरोधेनाप्रधानस्य ऐन्द्रीशब्दस्यान्यथानवर्नं तद्वदिति भावः । हेत्वन्तरमाह ।
महाधिषयत्वेन चेति । बहुविषयत्वाद्येत्यर्थः । सर्वत्र लब्धात्मकस्यैकत्र प्राधान्य-
संवेदनाद्येन इत्पदत्वत्वासिति भावः ॥

पर्यायोक्तम् ॥

गम्यस्वविच्छिन्नप्रस्तावात् व्याजस्तुतिमाह । यत्रेति । यत्र प्रक्रान्तया तुत्या-
प्रस्तुतत्वाद्वाधितया प्रस्तुता निन्दा निन्दया वा तादृश्या तादृशी स्तुतिः प्रतीयते

१ T. omits अस्य. २ चमत्कारावहत्वात् T., C., M. ३ T. drops प्रतिभाति.
४ ध्वनावन्तर्भावः T. ५ °मन्त्रि आयात इत्या° D. ६ °पजीव्य पत्° K. ७ °प्राधान्ये लगूढा° D.
८ °गार्हपत्यावरोधेना° D. ९ K. omits पर्यायोक्तम्.

कथंचित् प्रमाणान्तराधितत्वेनेति यावत् । अत्र निन्दायां प्रस्तुतायामप्रस्तुता स्तुतिः प्रारभ्यमाणा प्रमाणान्तराद्धाधमनुभवन्ती निन्दापर्यवसायिनी भवति । एवं स्तुतौ प्रस्तुतायामप्रस्तुतनिन्दा प्रक्रम्यमाणा प्रमाणान्तराद्धाधमइनुवाना स्तुतौ पर्यवस्यति । इयं च स्तुतिनिन्दात्मकविच्छित्तिविशेषावलम्बनेन प्रवृत्तप्रस्तुतप्रशंसायाः पार्थक्येन स्थिता । अलीकत्वाद् व्याजरूपा स्तुतिः व्याजेन निन्दामुखेन वा स्तुतिरित्यन्वर्थताद्वैविध्यमधितिष्ठन्ती न द्वैविध्यमतिवर्त्तते ।

क्रमेण यथा

प्राणेश्वर स्वजनतुल्यसुखस्त्वमेवं

त्वय्यभ्युपेतबहुवल्लभताविलासे ।

सा व्याजस्तुतिरित्यर्थः । कथंचिच्छब्दविवक्षितमर्थमाह । कथंचिदिति । उभयत्र बाध्यत्वे हेतुमाह । अत्र निन्दायामिति । अन्यप्रस्तावे प्रक्रान्तत्वमेवोभयत्र बाधहेतुरित्यर्थः । नन्वप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतेरविशेषात्प्रस्तुतप्रशंसातोऽस्याः को भेद इत्यादाहक्याह । इयं चेति । यत्र स्तुतिनिन्दयोरेवैकस्य गमकत्वं तदितरस्य गम्यत्वं तत्रेयं व्याजस्तुतिः । ततोऽन्यत्राप्रस्तुतप्रशंसेति भेद इत्यर्थः । संज्ञानिर्वचनमुखेनास्या द्वैविध्यमाह । अलीकत्वादिति । व्याजरूपस्यादित्यस्य व्याख्यानमेतत् । व्याजत्वेन वा व्याजेन वा स्तुतिरस्यामिति व्याजस्तुतिरिति द्वेषाद्युत्पत्त्या स्तुतिनिन्दा निन्दास्तुतिश्चेति द्विविधेत्यर्थः । तत्राद्यामुदाहरति । प्राणेश्वरेत्यादि । सखिसमाचाराः कामुका इति स्थिते सस्वाह काचित् हे प्राणेश्वर एवं स्वजने तुल्यसुखस्तुल्यवृत्तिरसीत्यर्थः । कुतः । यद्यस्मादेव त्वय्यभ्युपेतबहुवल्लभताविलासेऽङ्गीकृतबहुवाङ्मध्यपदेशे सति भवदाननबन्धुस्त्वन्मुखसख इन्द्रवि पूर्वेषुः

१ प्रारम्भमाणात् T. २ प्रस्तुता निन्दा O, M. ३ प्रक्रम्यमाणात् T., G.; प्रक्रम्यमाणा M. ४ गमकत्वे K. ५ प्रशंसेतिभावः K. ६ सखीसमाचारात् कामुका K. ७ यतः K. ८ ताविलासे D.

यन्निर्विवेश रजनीरमणीः सहस्रं
पूर्वेद्युरेष भवदाननत्रन्धुरिन्दुः ॥

अत्र भवान् स्वजनतुल्यसुख इति स्तुतिः प्रक्रान्तान्यासको
भषानिति निन्दामभिव्यनक्ति ।

दिङ्मातङ्गाः कनकशिखरी सप्तयः सप्तसप्ते-
श्चिन्तारत्नं दिविचरतरुः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ।
अद्याप्येतत् सकलमकृथा नार्थिसादित्यपार्थ-
स्तेनायं ते वितरणफलाकौशलेनावलेपः ॥

इह परिगणितपदार्थातिरिक्तमखिलमप्यार्थिसात् कृतवानिति
वस्तु वस्तुना व्यज्यते । तेन च व्यज्यमानेन वाच्यमेवोपस्क्रियत
इत्यस्योपसर्जनत्वम् ॥

**कमपि विशेषं वक्तुं प्रकृतस्योक्तस्य वक्ष्यमाणस्य ।
यः प्रतिषेधाभासः कथितः सोऽयं द्विधाक्षेपः ॥३१॥**

रजन्य एव रमण्यस्तासां सहस्रं निर्विवेश । यद् वृद्धा सोऽपि बहुवङ्गभोऽभूरित्यर्थः ।
एकैव सा रजनी सहस्रकल्पाजनीति भावः । स्तुतिनिन्दां व्यनक्ति । अत्रेति ।
निन्दास्तुतिमुदाहरति । दिङ्मातङ्गा इत्यादि । गतमेतत् । अत्र दिङ्मातङ्गा-
द्विवितरणनिषेधरूपया निन्दया विशेषनिषेधं शेषाभ्यनुज्ञानमिति न्यायादेतदतिरिक्त-
मखिलमार्थिसात् कृतमिति स्तुतिर्ध्वज्यत इत्येषा निन्दास्तुतिरित्याह । इहेति । न
चात्र ध्वनिशङ्का कार्येत्याह । तेन चेति । अपराङ्गनामा गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदोऽयं
न ध्वनिरिति निरहुशोऽयमलंकार इति भावः ॥

व्याजस्तुतिः ॥

प्रस्तुतगम्यत्वे ध्याजस्तुतिरुक्ता तद्विशेषगम्यत्वेनाक्षेपमाह । कमपीत्यादि ।
प्रकृतनिषेधाभासस्तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं आक्षेपः । स चोक्तविषयो वक्ष्यमाण-

१ परिगणितव्यतिरिक्तं C.; व्यतिरेकपरिगणितं M. २ कृतमिति T., C., G., M. ३ १-
स्कायंते T. ४ K. omits व्याजस्तुतिः, ५ गम्यत्वे इहा K.

इह प्रकृतस्यार्थस्य प्रकृतत्वादेवामिधातुमभिमतस्य क्रियमाणः प्रतिषेधो बाधितः सन्नाभासे पर्यवस्यन् विधिमाक्षिपति । स चाभासमानो निषेध उक्तवक्ष्यमाणप्राकरणिकगतत्वेन द्वैविध्यमधिति-
ष्टन्नाक्षेपमपि द्विविधमुत्थापयति । उक्तविषये च क्वचिद्वस्तु निषि-
ध्यते कंचन वस्तुनः कथनमित्ययमपि द्विधा भवति । वक्ष्यमाणवि-
षये च कथनमेव निषिध्यते । तत्रापि कचन सामान्येन कथयितुम-
भ्युपगतस्याभिमतस्य भणितिप्रतिषेधो भवति । कचन पुनः किय-
न्तमप्यंशमभिधाय कियतोऽप्यंशस्य प्रतिषेधः स्यादित्ययमपि
द्विधा भवति । ततश्चतुर्थायमाक्षेपः । तत्रोक्तविषयो वस्तुप्रति-
षेधो यथा

नाहं दूती भवामि प्रथितपृथुगुण भ्रान्तृसिंह क्षितीन्द्र

ब्रूमः भ्रैयस्करं ते गृणु हरिणदृशो जृम्भमाणेऽङ्गतापे ।

उद्भुञ्जं पुण्डरीकैः कुमुदकुचलयैर्मिलितं चक्रवाकैः

संतुष्टं किं च जातं ज्वलदनलशिखा भासुरैः सूर्यकान्तैः ॥

विषयमेति द्विविध इत्यर्थः । अत्र च लक्षणं विभागं च विविर्चन् व्याप्यते । इहे-
त्यादि । तत्रोक्तनिषेधो वस्तुनिषेधस्तत्कथननिषेधमेति द्विविध इत्याह । उक्तवि-
षये चेति । वक्ष्यमाणविषये तु वस्तुनोऽनुक्तत्वात् कथननिषेध एवेत्याह ।
वक्ष्यमाणोति । सोऽपि सामान्येन वक्तुमिष्टस्योक्तिमात्रनिषेधोऽशोक्तावशान्त-
निषेधमेति द्विविध इत्येवं चतुर्थायमाक्षेप इत्यर्थः । नाहमित्यादि । स्पष्टम् ।

१ पर्यवस्येद्विधिं T. २ तत्रापि कचन कथनं T. ३ D. omits भणिति ४ अत्रोक्तं
T., G. ५ उद्भूतं M. ६ विविच्य D.

अत्रोक्तस्य दूतीत्वरूपस्य वस्तुनो निषेधः कृतः सन्नमृषाभावि-
तादिरूपं कमपि विशेषमभिव्यनक्ति । स च वाच्यस्यैवोपस्कुरुते ।

वस्तुकथनप्रतिषेधो यथा

किं त्वां ब्रूमः कृपालुं यदरिमृगदृशां दृष्टयो वास्पदिग्धाः
किं सद्भृत्तं रमन्ते त्वदुरसि यदरिश्माभुजां धीरलक्ष्म्यः ।
आह्वा किं ते सुधांशोः श्रियमंपहरति त्वद्यशः किं मनस्ते
हिंसाशून्यं त्वयास्मिञ्जगति कृपणतोन्मीलिता श्रीनृसिंह ॥

अत्र कृपालुमित्यादिघचनस्योक्तस्य निषेधः कृतो निरतिशयशौ-
र्यादिरूपं विशेषमभिव्यनक्ति ।

वक्ष्यमाणविषयः सामान्याभ्युपगतस्य भणितिनिषेधो यथा

क्षणं प्रतीक्षस्व वियोगकातरं
विधाय यावत् प्रिय सुस्थिरं मनः ।
अयं जनः किञ्चिदुदीरयिष्यति
ब्रजाथवा तावदुदीरणेन किम् ॥

किमित्यादि । स्त्रीशोकाकारिणः पराङ्गनारतस्य चोरनिवारणासमर्थस्य स्त्रीहन्तुः
कृतः कृपासकृताज्ञासिद्धयर्हिंसा इति तात्पर्यम् । अत्र किं ब्रूम इति कृपालुत्वा-
दिकथननिषेधस्योक्तविषयस्य विशेषगमकत्वमुद्घाटयति । अत्रेति । क्षणमि-
त्यादि । वियोगकातरं मनः सुस्थिरं विधायेत्यनेन महानुपद्रवो वर्त्तत इति सूचितम् ।
किञ्चिदुदीरयिष्यतीत्यभिधानुद्घातस्य वक्ष्यमाणस्य किमुदीरणेनेति कथननिषेधो

१ दूतीस्वरूपस्य C.; दूतीत्वरूपस्य G.; दूतीरूपस्य T. २ मंपहरते D, G.; िनपि
हरति T. ३ विषये C. ४ मुन्यतं विवक्ष्यमाणस्य D.

अत्र सामान्येनाभिधानुभङ्युपगतस्य भणितनिषेधः कृतः संज्ञि-
जनिधननिश्चयात्मानं विशेषमभिदध्यनक्ति ।

अंशप्रतिषेधो यथा

कान्तः किं कैरविण्याः कलयति कमलोल्लासने नैष शक्तिं
नाथः किं वासराणामुदयति कुमुदे नैष लक्ष्मीं वितन्वन् ।
किं कृष्णो न द्विजानामधरयति पतिं भूयसोक्तेन किं वा
ज्ञातः पश्चान्नृसिंह क्षितितलतिलक त्वं चरित्रैर्विचित्रैः ॥

अन्यैरपि दुर्लभं भवतः साम्यमतः कियदाभिधास्यामह इति
चन्द्रादिरूपतया कियानप्यंश उक्तः कियानपि निषिद्धश्च । अशक्य-
वचनीयत्वरूपस्तुतिविशेषो व्यङ्ग्यः । अयमत्र फलितोऽर्थः । यत्र
प्रतिषेधेन विधिराक्षिप्यते तत्राक्षेपः । यत्र तु विहितः प्रतिषेधस्तत्र
नायमलंकारः । यथा

जटावन्धं बलकाधरणमपि तीव्रातपकृत-
स्थितिं कुर्वन् कल्पद्रुम सुचिरमुग्रं चर तपः ।
अथेदं मा चारीः कथमपि कदाचिन्न भविता
नृसिंह क्षोणिन्दोरिष वितरणं हन्त भवतः ॥

जीवितसंशयरूपं विशेषं गमयतीत्याह । अत्रेति । कान्त इत्यादि । गतमेतत् ।
अत्र चन्द्राकारिरूपेण किञ्चित्पुमानांशमुक्त्वा किं भूयसोक्तेनेत्युपमानान्तरस्व
निषेधादयमंशोक्तावशान्तरानिषेध इति दर्शयंस्तद्वाङ्मयं विशेषं दर्शयति । अन्यैर-
पीति । अथास्य विषयं विवियनक्ति । यत्र विधिपर्यवसायी निषेध आभासो भवति
स भाक्षेपस्य विषयः । यत्र तु निषेधस्य स्वार्थ एव विश्रान्तिर्न तत्राक्षेप इत्याह ।
यत्र प्रतिषेधेनेति । जटेत्यादि । अत्र पूर्वार्धे नृसिंहसमवितरणसिद्धये तप-

१ भ्युपगमस्य T. २ स निज D. ३ यामक C., M. ४ विशेषं व्यनक्ति T. ५ कृष्णोऽयं
T. C., M., G. ६ वस्तुविषयो व्यङ्ग्यः T.; ७ स्तुतिविशेषो व्यङ्ग्यः G. ७ बलकाभरणं D. M.

इह विहितस्य तपसः प्रतिषेध उक्तः ।

अपरस्त्वनिष्टविध्याभासस्तस्याभिधीयते भेदः ।
यत्रानभिमतपिशुनो विधिर्निषेधं प्रकाशयति ॥३२॥

तत्रानिष्टस्यानिष्टत्वादेव विधिर्बाधितः प्रतिषेधमाक्षिपतीत्यन्व-
र्याभिधानोऽयम् । अनिष्टविध्याभासो यथा

त्वं चेद्रच्छसि गच्छ सिध्यतु तवाभीष्टं मृधे बल्लभ
प्रख्यातं तव को न वेद भुजयोरव्याजमोजायितम् ।
किं चैतत् कथनीयमस्ति भुवनोत्तुङ्गः कलिङ्गेश्वरः
संप्रामेऽभिमुखान् निहन्ति न पुनर्वैमुख्यमासेदुपः ।

अत्रानभिमतमेव प्रियतमप्रस्थानं यदा प्रमुख एवानुमन्यते तदा-
यमनिष्टविधिराभासे पर्यवस्यति । आयोधनोन्मुखविरोधिवध-
विधानं पुनर्गमननिषेधमेव पिशुनयति । अयं चाक्षेपसमानन्याये-
नात्र निरूपितः ।

अरोति विहितस्य तपसः उत्तरार्धे तपसापि तस्य शैर्लभ्यान्माचारीरिति निषेधस्व
विधिपर्यवसानं विनैव रात्रौ लोकोत्तरवितरणव्यञ्जकतया निषेधात्मनैव अमस्कारवा-
न्नाक्षेपत्वमित्यभिप्रायशानाह । इह विहितस्येति ॥

यद्येदनिषेधाभास भाक्षेपालंकारस्तथानिष्टविध्याभासभाक्षेपालंकार एवेति तमपि
भेदं प्रतिज्ञापूर्वकं लक्षयति । अपरस्त्वित्यादि । यत्र प्रकृतस्यानिष्टस्व विधिर-
नुपपद्यमानस्तान्निषेधे पर्यवस्यति सोऽनिष्टविध्याभासो नामाक्षेपभेद इति व्याचष्टे ।
तत्रेति । त्वमित्यादि । स्पष्टम् । संगतिमाह । अयं चेति ॥

आक्षेपः ॥

विलसद्विरोधगर्भं ब्रूमोऽलंकारवर्गमधुना तु ।
स्फुरति विरोधाभासे भवति विरोधाभिधो
दशधा ॥ ३३ ॥

इष्टनिषेधस्यानिष्टविधेश्च बाधितत्वादाक्षेपे विरुद्धत्वादनुप्रवेशेन
विरोधगर्भालंकारनिरूपणस्य संप्रति प्रस्तावः । जात्यादीनां चतुर्णां
पदार्थानां मध्ये संजातीयाभ्यां विजातीयाभ्यां वा परस्परसंबन्धे
विरोधः । स च यथा प्रमुख एवाभासते तथैव यदि विश्राम्यति
तदा प्ररूढो विरोधो दोष एव । यदि तु समाधानमस्ति तदा
प्रमुख एवावभासमानत्वाद्द्विरोधाभासः । तत्र

जातेर्जात्यादिभिः सार्धं चतस्रः पथमं भिदाः ।
जायन्ते ताः पुनस्तिस्त्रो गुणस्य च गुणादिभिः ॥३४॥
क्रियायाः क्रियया सार्धं द्वयेण च भिदा द्वयम् ।
द्रव्यस्य तु भिदैकैव द्वयेणेति भिदा दश ॥ ३५ ॥

गतो गम्भप्रधानालंकारवर्गप्रस्तावः । संप्रत्याक्षेपालंकारगतेष्टनिषेधानिष्टविधिषु
विरोधप्रसंगाद्विरोधगर्भालंकारवर्गे वक्तुं प्रतिजानीते । विलसदिति । तत्र विरोधा-
लंकारमादौ लक्षयति । स्फुरतीति । विरोधाभासो विरोधालंकारः । स इष-
विध इत्यर्थः । संगतिमाह । इष्टनिषेधस्येति । विरोधाश्रयं वर्णयति ।
जात्यादीनामिति । ननु विरोधोऽलंकारश्चेति व्याहृतमित्याशङ्क्याह । स चेति ।
प्ररूढो विरोधो दोषः अप्ररूढस्त्वलंकार इति न किञ्चिद्व्याहृतमित्यर्थः ।
इद्यापि भवान् श्लोकेन संगृह्याह । जातेरित्यादि । अथोशङ्करान्वाह ।

१ सजातीयविजातीयाभ्यां C., M.; T. drops वा. २ एवावभासते T., G. ३ एव
भासयन् C., M. ४ दर्शयति K.

क्रमेण यथा

यशोनिधे वीर नृसिंह देव
करोऽपि कर्णोऽजनि तावकीनः ।
किं चारिनारीजनतापकारी
धाराधरस्ते करवाल एषः ॥

अत्र पूर्वार्धे करकर्णयोर्जात्योर्विरोधः । उत्तरार्धे धाराधरत्वता-
पकारित्वयोर्जातिगुणयोः ।

अश्रान्तविभाणनकेलिकौतुकः
काम्यो न कस्यैष नृसिंह भूपतिः ।
शौर्योद्धर्तस्य चिराय दन्तिभिः
दिग्दन्तिनोऽष्टावपि वामनीकृताः ॥

अत्र दिग्दन्तिवामनीकरणयोर्जातिक्रिययोः ।

शैलाः सर्वेऽपि कैलासाः सिन्धवः सुरसिन्धवः ।
नरसिंह महीपाल संजातास्तव कीर्त्तिभिः ॥

अत्र जातिद्रव्ययोः ।

परदारपरोऽपि त्वं परदारपराङ्मुखः ।
नरसिंह महीपाल विचित्रचरितो भवान् ॥

अत्र परदारपरत्वपरदारपराङ्मुखत्वयोर्गुणयोः ।

यश इत्यादि । कर्णः श्रोत्रं राधेयश्च । वामनो याम्यदिग्दन्ती इत्यश्च । परदा-
रपरः परदाररतः शत्रुविहारणपरश्च । शेषं सुगमम् । अयास्य विषयं विविनक्ति ।

१ कस्येह O., M. २ शौर्योद्धये यस्य विरोधि O., M.; कौतूहलं यस्य चिराय D.
३ क्रिययोर्विरोधः D. ४ T. drops गुणकोः. ५ शत्रुविदारणपरः पराङ्गनारतश्च K. .

चापस्थितगुणस्यापि गुणैस्तव जगत्त्रयम् ।
व्याप्यते स्म जगद्बीर नरसिंह नरेश्वर ॥

अत्र गुणक्रिययोः ।

कर्पूरहारनीहारपटीरविशदोऽपि सन् ।
तव वीर यशोराशिः कथं पीताम्बरोऽभवत् ॥

अत्र विशदत्वपीताम्बरत्वयोरुणद्रव्ययोः ।

सजयति वीर नृसिंहः प्रतिभटनृपशैलकोटिशतकोटिः ।
यो रञ्जयन्नपि गुणैः सततमुद्गारं न रञ्जयति ॥

अत्र रञ्जनारञ्जनयोः क्रिययोः ।

विस्मयमसौ नृसिंहः करोति परिपन्थिगन्धगर्जसिंहः ।
यस्य प्रतापतपनः कुमुदमुदञ्चयति सर्वतोदिक्म् ॥

अत्र कुमुदोदञ्चनतपनयोः क्रियाद्रव्ययोः ।

आयोधनारम्भविजृम्भमाण-
क्षोणीरजोगत्वरशत्रुलोकः ।
उग्रोऽपि कृष्णस्तव खड्ग एष
विराजते वीर नृसिंह देवं ॥

अग्रोऽपि कृष्णयोर्द्रव्ययोः ।

एष च तत्र प्रगल्भते यत्र विषयस्याभिन्नत्वम् । भिन्नविषयत्वे
त्वंसङ्गतिप्रमुखाणां जागरूकत्वात् ॥

एष चेति । यत्र धर्मयोः सामानाधिकरण्यनिबन्धो विरोधः स्फुरति तत्र विरोधा-
लंकारः । यत्र तु वैधेधिकरण्यनिबन्धो विरोधस्तत्रासङ्गस्याशिरिस्थर्थः ॥

विरोधः ॥

१ यद्दृष्टान्तं तदिदं चित्रं D. २ भूप D. ३ द्युसङ्गतिं T., °ड्युसङ्गतिं C., M.
४ वैधेधिकरण्ये विरोधं K. ५ K. drops विरोधः.

असति प्रसिद्धहेतौ कार्योत्पत्तिर्विभावना भवति ।

इह कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्यस्य कारणभावे कार्यस्याप्यभाव इति कारणमन्तरेणोपनिबध्यमानायां कार्योत्पत्तौ परिस्फुरतो विरोधस्य परिहाराय प्रसिद्धेतरकारणगतत्वेन वस्तुतोऽस्तित्वमापूरयन्ती प्रसिद्धकारणविरहोपनिबन्धनरूपा नियमेन भङ्गिरङ्गीकरणीया । अपरथा विरोधस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् । अत एव विशिष्टतयास्यां कार्यस्य विभावनादन्वर्थाभिधाना विभावना । किं चात्र कारणविरहेणोपक्रान्तत्वात् कार्यमेव वाध्यत्वेन प्रतीतिगोचरीभवति । न पुनरनेन कारणविरह इत्यस्य परस्पर-

विरोधानन्तं तन्मूलेषु प्रसिद्धत्वात् कार्यकारणरूपां विभावनामाह । असतीति । प्रसिद्धकारणं विना कार्योत्पत्तिर्विभावेनेत्यर्थः । प्रसिद्धविशेषणस्य प्रयोजनं दर्शयन् ध्याषटे । इहेति । उक्तनियमानङ्गीकारे बाधकमाह । अपरथेति । संज्ञान्येवमेवान्वयस्याह । अत एवेति । प्रसिद्धकारणविरहोपनिबन्धनियमादेश्वेत्यर्थः । विशिष्टतया भावनादुत्पादनाद्विभावेनेत्यर्थः । ननु प्रसिद्धकारणभावनबन्धनस्य विरोधस्याप्रसिद्धकारणभावेनाभासीकरणाद्विरोधालंकार एवायमित्याशङ्क्येह व्यवस्थितबाध्यबाधकभावानुप्राणितो विरोधो विरोधालंकारे नु परस्परबाधकत्वानुप्राणित इति भेदकमाह । किं चात्रेति । कारणविरहेणोपक्रान्तत्वादित्यस्यायमर्थः । इह कारणभावकार्ययोर्हि विरोधः । तत्र श्रुतेर्जाताधिकारः स्यादिति न्यायाश्रयप्रतिग्रहेष्टिन्यायाद्धानुपसंजातविरोधितयोपक्रमगतबलीयस्त्वेन कारणभाव एव बाधकः कार्यमेव बाध्यं नान्यथा । तदेवमन्वतरबाधकत्वोपलक्षितो विरोधो विभावनायां विरोधालंकारे नु विशेषाभावादन्येनबाधकत्वोपलक्षित इत्यनयोर्भिन्नविधेयतेति । अथ विभावनोक्तमर्थं विशेषो-

१ कारणस्याभावे C. २ 'कारणस्यान्तत्वेन T. ३ वस्तुनो वस्तुत्वं C., M.; वस्तुतोऽस्तित्वां G. ४ 'माश्रयन्ती C., M., G; 'मुदीरयन्ती T., C. ५ 'रूपनियमेन C., M. ६ 'विषयत्वमिति K.

बाधकत्वानुप्राणितो विरोधः कथमिव विषयापहारमाचरति । एवं बलवत्या कार्यानुत्पत्त्या कारणसत्तायामेव बाध्यमानायां भवन्ती विशेषोक्तिरपीतरेतरबाधकत्वबन्धस्वरूपाद्विरोधाद्विभक्तविषयत्वेन स्थितिमातनुते । उदाहरणम्

अयज्ञः स्वलोकः सुकृतमतपःक्लेशसुभगं

सुधासारोऽनन्नः फलमकुसुमश्रीसहचरम् ।

अशौर्यं साम्राज्यं निधिरखननायाससुलभो

नृसिंह क्षोणीन्दो नयनपथमस्माकमगमः ॥

अत्र स्वलौकादेः प्रसिद्धयज्ञादिकारणाभाधो निरतिशयसुखजनकत्वेनोपनिबद्धः । यथा वा

भूत्या भासय सर्वतोऽपि विदुषो मुञ्च द्विजिह्वान् वृषं

स्वात्मन्येव निवेशय प्रकटय ज्ञाने तृतीयां दशम् ।

क्ताव्यतिदिशति । एषामिति । अत्रापि परिवृद्ध्यमानया कार्यानुत्पत्त्या कारणसामर्थ्येव बाध्यते कार्यभावाभावयोः सामग्रीभावाभावव्याप्तत्वात् । अतः प्रतिनियतबाध्यबाधकभार्योपन्नो विरोधो विशेषोक्तौ विरोधालंकारे तु विशेषाभावात्प्रभयोः परस्परबाधकभावापन्न इत्यनयोरापि भिन्नविषयत्वमेवेत्यर्थः । सा च विभावना मालया कैवल्येन च द्विधा । तत्राद्यामुदाहरति । अयज्ञ इत्यादि । अत्र कारणाभावं व्यनक्ति । अत्रेति । तदुपनिबन्धे निमित्तमाह । निरतिशयेति । एतच्च निमित्तमनुक्तमप्युच्यते इति भावः । एतेनोक्तनिमित्तानुक्तनिमित्ता चेति द्विविधा विभावना तत्रेयमनुक्तनिमित्तोक्तनिमित्ता तु स्वयमुदाहार्येत्यनुसंधेयम् । द्वितीयामुदाहरति । भूत्येत्यादि । ' भूतिर्भस्मनि संपदि ' इत्यमरः । तयोर्भेदाध्यवसायः भूत्या विदुषो भासय न स्वीश्वरवशास्मानमिति भावः । द्विजिह्वान् सर्पान् पिशुनान् । वृषो धर्मो वृषभश्च तं स्वात्मन्येव निवेशय । ईश्वरस्तु वृषे स्वात्मानं निवेशयतीति भावः । ज्ञाने इति । न तु ललाटे इति भावः । वृषं वृष्टिं शास्त्रं च ।

१ 'बाधकत्वेनानु' T. २ भवतीति G., D. ३ 'बाधकत्वरूपविरोधा' T. ४ 'द्विविक्तविषय' C. ५ स्वलोक इत्यादि T. ६ विबुधान् D., M. ७ 'भासमापन्नो D.

दुर्गाश्लेषरसं जहीहि जहिहि प्रीतिं च दोषाकरे

लोकोत्तुङ्ग कलिङ्गनाथ तदपि ज्ञातो भवानीश्वरः ॥

अत्र परगतत्वेनोपात्तं भूतिकरणकं भासनमीश्वरज्ञानं प्रति न भवति कारणं तथापीश्वरज्ञानमभूदिति विभावनेयम् । श्लेषप्रति-
भोत्थापितातिशयोक्तिप्रभाषितेति संकरः ॥

यदि कारणसाकल्ये कार्यासिद्धिस्तदा विशेष-
बोक्तिः ॥ ३६ ॥

इह यदि विद्यमानापि सामग्री न कार्यमाविष्कुरुते तदा साम-
श्लेषेव कथमपि न भवति । अथ कमपि विशेषं प्रकाशयितुं सत्यार्म-
प्येतस्यां कार्यानुत्पत्तिरूपनिबध्यते तदा विशेषप्रतिपाद्गायोक्तिः

दुर्गाणामाश्लेषः प्राप्तिरन्यत्र दुर्गाया आश्लेषस्तत्र रसमनुरागम् । शोषाणामाकरो
शोषाकरो दुष्टः । शोषा करोतीति शोषाकरो निशाकरश्च । तत्र प्रीतिं जहिहि त्यज ।
“आच ही” इति अकारान्तरस्यामिकारविधानाद् द्वैरूप्यम् । तदपि तथापीत्यर्थः ।
ईश्वरविरुद्धधर्मोऽपीश्वर इति ज्ञातोऽस्तीति तात्पर्यार्थः । अत्रापि कारणाभावं दर्श-
यति । अत्रेति । स्वाङ्गभूतिभासुरीकरणादिकारणाभावेऽपीश्वरत्वज्ञानोत्पत्तेर्विभा-
वनेत्यर्थः । अत्राभ्युच्चयत्वेन विशेषमाह । श्लेषेति । एषा तूक्तनिमित्ता लोको-
त्तुङ्गत्वस्यैव निमित्तस्थोक्तत्वास्ति ।

विभाषणा ॥

विभाषनाविपर्ययेण विशेषोक्तिं लक्षयति । यद्दीत्यादि । सामग्रीसङ्गावेऽपि
कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिरित्यर्थः । ननु सामग्रीसङ्गावेऽपि कार्यं नोत्पाद्यतीति
व्याहृतार्थनिबन्धात्मनो विशेषोक्तेः कथमलंकारत्वमित्याशङ्क्य यथैतत्तया व्याचष्टे ।
इहेत्यादि । सत्यमयं व्याहृतोऽप्यर्थो विशेषद्योतनार्थमुच्यतेऽस्यामिति विशेषोक्ति-

१ अथापीं C., M. २ मपस्यां C., M. ३ K. omits विभावना.

रिति यौगिकत्वमप्यसावाभ्रयति । इयं च निमित्तस्योक्तत्वात्तुक्त-
त्वाभ्यां भवन्ती न द्वैविध्यातिवर्तिनी । तत्रोक्तनिमित्ता यथा

अयं स ते वीर मृसिह देव
प्रतापभानुः प्रथितोदयश्रीः ।
चित्रं न दत्ते रिपुसुन्दरीणां
विकासलक्ष्मीं नयनाम्बुजेभ्यः ॥

अत्र तपनोदये कारणे सत्यम्बुजविकासलक्ष्मीलक्षणं कार्यं ना-
भूदिति विशेषोक्तिः । रिपुसंबन्धित्वं च निमित्तमुपात्तम् । किं
त्वियं रूपकोपजीयनेन प्रवृत्तेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । आश्च-
र्यस्य रूपकं प्रति साधकत्वात् ।

अनुक्तनिमित्ता यथा

उत्तिष्ठ कन्दखननाय गृहाण चार्ण
गाहस्व काननमिति प्रहितोऽपि वध्वा ।
आकारितोऽपि सहकेलिसखैः किरातै-
रद्रे न वीर विजहाति दंरीमरिस्ते ॥

रम्यार्थभिधानेवमित्यर्थः । एषा चोक्तनिमित्तामुक्तनिमित्ता चेति द्विविधेत्याह ।
इयं चेति । अयमित्यादि । स्पष्टम् । ननु नयनाम्बुजेभ्य इत्यत्रोपमितसमा-
साभ्रयणे कृतो रूपकसंकर इत्याद्यङ्गस्य रूपकसाधकमाह । आश्चर्यस्येति । भानो-
रम्बुजविकासप्रदानमाश्रये न तु नयनविकासप्रदानं तच्च रूपकाश्रयणे उत्तरपरार्थ-
प्राधान्यादम्बुजानामेव समासार्थत्वान् संभवतीति चिन्तयमेव रूपकसाधकमित्यर्थः ।
कश्चित् संवेहसंकरमाह । उत्तिष्ठेत्यादि । गतम् । अत्रानुक्तनिमित्तमुक्त्वाटव्यति ।

१ 'तिलह्विनी T. २ अयं स ते T. ३ लक्ष्मीं नयनां M., D. ४ 'संबन्ध D.
५ दशै रिपुस्ते C., M. ६ अत्रानुक्तं निमित्तं D.

अत्र प्रस्थापनाह्वानयोर्वनगमनं प्रति कारणत्वेऽपि तदनुत्पत्तौ नरसिंहकार्मुकस्मरणविजृम्भमाणभयविह्वलितत्वमनुक्तमपि निमित्तं प्रतीयते । इह च कार्यसिद्धिः कार्यविरुद्धसिद्धिमुखेन क्वचिदुपनिबध्यते विभाधनायामिव कारणविरहः कारणविरुद्धमुखेन । तथो सति

ये पतन्ति तव हस्तसीकराः

पाणिशुक्तिविवरे द्विजन्मनाम् ।

उत्कलेन्द्र नवमौक्तिकावली-

स्तत्कलत्रहृदये सृजन्त्यमी ॥

इत्यत्र किं विभावना विशेषोक्तिर्वा । तथा हि स्वात्यम्भःकणानां मौक्तिकोत्पत्तिं प्रति कारणत्वं प्रसिद्धम् । अभावेऽप्येषामेषा-

अत्र प्रस्थापनेत्यादि । अथ विभावनाविशेषोक्तिविशेषयोः क्वचित् संदेहसंकरमाह । इह चेत्यादि । तत्र विशेषोक्तिविशेषस्य स्वरूपमाह । कार्येति । कार्यसिद्धिः कार्यानुत्पत्तिः । सिद्धिरुत्पत्तिः । कारणसङ्गादे कार्यानुत्पत्तिर्हि विशेषोक्तिस्तत्रानुत्पत्तिर्यथा साक्षान्निबध्यते तथा क्वचित् कार्यविरुद्धोत्पत्तिमुखेनापि निबध्यते । इयमेत्येका विशेषोक्तिः । विभावनाविशेषं च कृष्टान्तवशाच्चे । विभाधनायामिवेति । कारणभावे कार्यानुत्पत्तिर्विभावना । तत्रापि कारणभावो यथा साक्षान्निबध्यते तथा कारणविरुद्धमुखेनापि निबध्यते सापि विभावनेत्यर्थः । अनयोः संकरं वक्तुमुदाहरति । ये पतन्तीत्यादि । हस्तसीकराः करसीकरा शनोसिद्धिर्नव इत्यर्थः हस्तनक्षत्रभवा वर्षोसिद्धिर्नव । ते च द्विजपाणिशुक्तिषु पतिताः तत्कलत्रहृदयेषु मुक्तावलीः सृजन्तीति वाक्यार्थः । अत्र विभावनां तावदुदाहरति । स्वात्यम्भःकणानामिति । स्वीतिवर्षविन्दु-

१ 'नयोगमनं D. २ नृसिंहं T., C. ३ 'स्मरणे जृम्भमाणं D. ४ कार्यसिद्धिः विरुद्धमुखेन D. ५ तथा च सति T., C. ६ 'शीकराः T., C., M. ७ इयमेका K. ८ 'वदनाच्चे K. ९ 'शीकं K. १० स्मृतीं K.

श्रोपनिबद्धेति कारणाभावे कार्योत्पत्तौ विभावना तावत् कारणा-
भावश्च हस्तसीकरा इति कारणविरुद्धमुखेनोपन्यस्तः । हस्तसी-
कराणां मौक्तिकोत्पत्तिं प्रत्यकारणत्वात् । हस्तशब्दस्य द्वैविध्येऽ-
प्यत्राभेदाध्यवर्सायोऽतिशयोक्त्या सा चास्यामव्यभिचारिणी । किं
च्चात्र हस्ताम्भःकरणानां मौक्तिकानुत्पत्तिं प्रति कारणत्वे सत्यपि
मौक्तिकानुत्पत्तिर्नाभूदिति कारणसद्भावे कार्यानुत्पत्तिरिति विशेषो-
क्त्येव । कार्यानुत्पत्तिश्च मौक्तिकानि सृजन्तीति कार्यविरो-
धोत्पत्तिमुखेन द्योतिता । अत एवानयोरस्फुटत्वम् । उभयोरपि
साधकबाधकप्रमाणविरहिण्योः संदेहेन संकरः । असंगत्या च स-
हाङ्गाङ्गिभावेन ॥

नामित्यर्थः । एषां स्वात्म्यम्भःकरणामित्यर्थः । एषा मौक्तिकोत्पत्तिरित्यर्थः ।
एवं विभावनास्वरूपं प्रदर्श्य तत्रोक्तकारणाभावस्य कारणविरुद्धमुखेनोपनिबन्धं
व्यनक्ति । कारणाभावश्चेत्यादि । हस्तसीकराणां कारणविरुद्धत्वे हेतुमाह ।
हस्तसीकराणाभिनि । हस्तनक्षत्रोद्भिन्नानामित्यर्थः । ननु प्रकृते हस्तशब्दः
करवार्थी न तु नक्षत्रवाच्यसंभवादिष्याशङ्क्य श्लेषमूलाभेदाध्यवसायातिशयोक्त्या
संभवतीत्याह । हस्तशब्दस्येति । अवर्जनीया चयमिहातिशयोक्तिरित्याह ।
सा चोति । अय विशेषोक्तिं चाङ्गावयाति । किं चेत्यादि । हस्तसीकरूपकार-
णसद्भावेऽपि मौक्तिकानुत्पत्तिरूपकार्यस्यानुत्पत्तेर्मौक्तिकोत्पत्तिमुखेनोक्तत्वादिसे-
षोक्तिविशेषश्चात्र प्रतिभातीत्यर्थः । न चेहान्तरावधारणं शक्यमित्याह । अत
एवेति । विरुद्धमुखत्वादिष्येत्यर्थः । फलितमाह । उभयोरिति । संकरान्तरमाह ।
असंगत्या चोति । अनयोरैवं मिथः संदेहसंकरः । अनयोरसंगत्यासहाङ्गाङ्गिभा-

१ निबद्धा चेति D. २ शीकरां T., C., M. ३ शीकराणां T., C., M. ४ साया-
तिशयोक्त्या T. ५ नास्तीति T. ६ विशेषोक्तिर्भवति D. ७ शीकराणां K. ८ शीक-
राणामिति K. ९ प्रकृतहस्तं K. १० शीकरं K.

अनयोः समसमयत्वे पौर्वापर्यस्य वा विपर्ययासे ।
कार्याशुभावगमिका द्विविधातिशयोक्तिराख्या-
ता ॥ ३७ ॥

इह कार्यकारणयोर्नियतोत्तरपूर्वकालभावित्रे सत्यप्येतद्रू-
पान्यथाकरणं कार्यस्याशुभावित्वलक्षणविशेषप्रकाशनैकप्रयोज-
नम् । यथा

कोशगृहचिरनिष्णणा रिपुनृपलक्ष्मीर्निजासिलतिका च ।
उत्कलभूपाल कथं युगपद् भवता समाकृष्टा ॥

अत्र रिपुश्रीसमाकर्षणं प्रत्यसिलतासमाकर्षणं कारणमैकका-
व्येनोपनिबद्धम् ।

द्वितीया यथा

कवीन्द्राणामासन् प्रथमतरमेवाङ्गणभुव-
ञ्जलभृङ्गासङ्गाकुलकरिमदामोदमधुराः ।

वसंकर इत्यर्थः । द्विजपाणिशुक्तिषु हस्तसीकरपाते तत्कलचहृदयेषु मौक्तिकात्प-
त्तिरिति कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वात्संगतिरिति ज्ञेयम् । हस्तसीकरान्मौक्तिकोत्प-
त्तिरिति विोधश्चेति शेषः ॥

विशेषोक्तिः ॥

अथ लक्षितायामतिशयोक्तौ कार्यकारणपौर्वापर्यविध्वंसरूपं तद्वैश्विह कार्यकारण-
भावमूलालंकारप्रस्तावे संगतिवशेनाह । अनयोरिति । अनयोः कार्यकारणयो-
रित्यर्थः । अत्र कार्याशुभावप्रतीत्यर्थं कार्यकारणपौर्वापर्यनियमविध्वंसो निबध्यते
सातिशयोक्तिः । सा च तद्योगपद्यनिबन्धना तद्विपर्ययासनिबन्धना चेति द्विविधे-
त्यर्थः । कोशोत्थाहि । कोशोऽर्थागारमसिपिधानं च । कवीत्याहि । क्षीरमु-

१ 'स्वलदृङ्गा' T., G., M. २ 'शीकर' K. ३ 'रापाते' K. ४ 'शीकर' K.
५ K. omits विशेषोक्तिः.

अमी पश्चात्तेषामुपरि पतिता वीर भवतः

कटाक्षाः क्षीरोदप्रसरदुरुधीचीसहचराः ॥

अत्र कंविकुलैर्भ्यरूपकार्यानन्तरं नृसिंहनृपावलोकनलक्षणं
कारणमुपास्यम् ॥

एषासङ्गतिरुक्ता हेतोः कार्यस्य भिन्नदेशत्वे ।

इह न पर्वतानितम्बचुम्बिनं जनयति धूमं महानससंगतो हुतवह
इति दृष्टान्तावष्टम्भाद्भ्युपेतेश्चिपि कार्यकारणयोर्भिन्नदेशगतत्वेन
जन्यजनकत्वविरहे कारणाद् भिन्नाश्रयगतत्वेन कार्यस्योपनिबन्धेन
समुच्चितायाः संगतेरविद्यमानत्वादियमन्वयार्थाभिधाना कार्यकारण-
विरोधावसरप्राप्तनिर्देशा ।

एकं यस्य च क्षीरोदः । “ उदकस्थोदः संज्ञायाम् ” इत्युपश्लेषः । क्षीचीसहचरा
नीचीसहचरा इत्यर्थः । स्फुटमन्वत् ॥

अतिशयोक्तिः ॥

अथातिशयोक्तिगतकार्यकारणकालनियमभङ्गप्रसङ्गादेशानियमभङ्गमूलमसंगति ल-
क्षयति । एषेत्स्यादि । यत्र कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वं निबन्धते सेयमगङ्गतिरित्यर्थः ।
इह लोके कार्यकारणभावापन्नानां धुमाद्यादीनां समानदेशत्वदर्शनात्क्षीरोधेनेह
भिन्नदेशनिबन्धनास्ति कार्यकारणयोरेकदेशतालक्षणसंगतिरस्यामित्यन्वयार्थाभिधाने-
यमित्याह । इहेत्स्यादि । सुगममन्वत् । विग्रहेषुर्नाम हेत्वलंकारभेदः कश्चिदिति
भोजराजः । तदुक्तम् ।

‘दूरकार्यस्तत्सहजः कार्वाणन्तरजस्तथा ।

अनुक्तो वुक्तकारी येत्यसंख्योक्तिश्चेत्यवः ॥’ इति ।

‘१ करिकुम्भदामोदमधुरत्वरूपं T. २ नरसिंहं T. ३ महानसे संगतो C. ४ K. drops
अविशयोक्तिः.

यथा

प्रतिभट्टमुकुटेषु अङ्गधारा
परिपतिता भवतो नृसिंह भूप ।
सरभसमगलसदङ्गनानां
गुरुकुचभारतटीपटीरपङ्कः ॥

अत्र धारापरिपतनं चन्दनच्यवनस्य भिन्नदेशो हेतुः ।

आयोधने धीर नृसिंह देवं
समुद्धृतेयं भवतासिबल्ली ।
म्लाना पुनः शत्रुविलासिनीनां
पयोधरे चन्दनपत्रवल्ली ॥

अत्र म्लानत्वस्य कार्यस्य समुद्धरणं कारणं व्यधिकरणतयो-
पात्तम् । राज्ञा त्वङ्गीकृतस्य दिग्भेदुनाम्नो हेतुभेदस्यात्रैवास्त-
र्भावो द्रष्टव्यः ॥

**विषमं विरूपघटना विसदृशकार्यानभीष्टयोर्जन-
नम् ॥ ३८ ॥**

अत्र वृत्तकार्याख्यो यः प्रथमोऽदृष्टो भेदस्तस्मात्सगतावन्तर्भाव इत्याह । राज्ञोति ।
तस्वेवमुदाहरणं ।

‘स्वर्पाङ्गाङ्गं जैत्रममङ्गाङ्गं यदङ्गने ।

मुक्तं तदन्वयतस्तेन सोऽन्वयं ननासि क्षतः ॥’

इत्यन्यान्याङ्गापातोऽन्वयव क्षतिरित्यसंगतिरिवेयमित्यर्थः ॥

असंगतिः ॥

विरोधप्रस्तावाविषमं लक्षयति । विषममिति । विषमार्थनिबन्धनं
विषमं तच्च विरूपघटनं विरुद्धकार्यजननमनर्थोत्पादनं चेति त्रिविधमित्यर्थः ।

१ भूप D. २ K. omits असंगतिः.

अस्याप्यत्र विरोधावसर एव निरूपणकारणम् । इदं तु त्रिवि-
धम् । अत्र विरूपयोः सर्वथानुरूपयोर्घटनादेकं विषयम् ।

यथा

क तव नृसिंह देव भुवनत्रयलङ्घि यशः

क च कविता मम स्वरसवल्लितफल्गुपद्म ।

इह दिवमारुरुक्षुरहमस्मि तुषारमहः-

किरणपरम्परासु रचितैः पदच्छृङ्गमणैः ॥

अत्र सर्वथानुरूपयोर्यशःकवितयोः संघटनं कृतम् ।

कारणगुणप्रक्रमेण कार्ये गुणारम्भः कारणानुविधायित्वात्
कार्यस्येति स्थितौ सत्यामपि यदि कयापि भङ्गान्यान्यथाभाव
उपनिबध्यते तदा विसदृशकार्योत्पत्तिर्द्वितीयं विषयम् ।

यथा

राकागर्षितशर्वरीसहचरप्रस्तावसौवस्तिकैः

श्रीरामभोधितरङ्गकान्तिलहरीवैवर्ण्यकर्णेजपैः ।

चित्रं धीर नृसिंह देव भवतः कीर्त्तौर्विलासैः कृतः

स्वैरं वैरिवधूमुखे कथमहो मालिन्यमुद्रादरः ॥

संगतिमाह । अस्यापीति । विरूपशब्दार्थमाह । अनुरूपयोरिति । अश-
क्यसंघटनयोरित्यर्थः । क्लेश्यादि । स्वरसवल्लितानि स्वशक्तिर्मथुक्तानि फल्गु-
पद्मानि निःसारपद्मानि यस्याः सा । तुषारमहाश्वन्द्रः । पदच्छृङ्गमणैः पादन्वासैः ।
मस्कावितया स्वद्यशोविषयीकरणमिन्द्रुकिरणश्रेणीनिःश्रेण्या गगनारोहणप्राय-
मधिकसाध्यासिद्धेरित्यर्थः । कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वे प्रमाणमाह ।
कारणानुविधायित्वादिति । कार्ये शुक्लाच्छृङ्ग नीलाम्रीलमित्यादि
कारणगुणानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । राक्लेश्यादि । चन्द्रस्य प्रस्तावे प्रमुखे सौव-
स्तिकैः स्वस्तिसंभकरैस्तस्समानैरिति यावत् । स्वस्तिसि पृच्छति सौवस्तिकः ।

१ स्वरसवल्लितं T. २ मथुक्तानि D. ३ कारणगुणदर्शनां D. ४ मुखे D. ५ स्व-
स्तौप्याह सौवस्तिकः D.

इहे धवलतरयशःपूरकर्तृकतया मालिन्यस्य विसदृशस्यैव
कार्यस्योत्पात्तिरभेदाध्यवसायसामर्थ्यादुपनिबद्धा ।

कथमप्याभिमतमर्थं निष्पादयितुं यतमानस्य तदनवाप्तिस्ताव-
दास्तां यावदनर्थान्तरमपि परापतति तृतीयं विषमम् ।

यथा

उदितवाति प्रतापतपने तव वैरिवधू-
वदनसरोरुहं भवति वीर कलिङ्गपते
अपि कलया कयापि न विकासविलासमुपै-
स्यपि तु विवर्णतां नयनतापकरिं भजते ॥

अत्र सत्यपि प्रतापतपनोदये वैरिवधूवदनसरोरुहस्य विकास-
विलासलाभो नाभूदिति तावत्तिष्ठतु प्रत्युत नयनतापकरविवर्णता-
लक्षणोऽऽः प्रादुरासीत् ॥

अस्य प्रथमाभेदायाः सममिति कविभिर्विपर्यये
कथितम् ।

सुस्नातास्त्वान् ठञ् । द्वारास्त्वान् वृद्धभवाव ऐजागमञ् । वैवर्ण्यस्य कर्णे-
जपैः सूचकैस्ततोऽपि धवलैरिति यावत् । कर्णे जपतीति कर्णेजपः । “स्तम्बक-
र्णयो रमिजपोः” इत्यच्प्रत्ययः । “हलन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” इत्यलुक् ।
मालिन्यं वैवर्ण्यं नीलिमा च तयोरभेदाध्यवसायः । तृतीयभेदं दृष्ट्वाइत्यति ।
कथमपीति । स्फुटमन्यत् ॥

विषमम् ॥

संगतिसूचनापूर्वकं समं लक्षयति । अस्येत्यादि । संगतिं व्यनक्ति ।

१ कण्यं T., D. २ च T. ३ तृतीयं भेदं D. ४ K. omits विषमम्.

विषमवैचन्यादिहास्याभिधानम् । अस्य विषमस्य विरूपसं-
घटनारूपायाः प्रथममिवाया विपर्ययोऽनुरूपसंघटनारूपश्चाहत्व-
हेतुत्वादलंकारत्वेन गणितः । इतरभेदद्वयविपर्ययस्य तु तद्भावा-
न्नालंकारत्वम् । अनुरूपसमागमस्तु प्रस्तूयतेऽत्रेति समम् ।

यथा

कौमुदीव तुहिनांशुमण्डलं
जाह्नवीव शशिखण्डमण्डनम् ।
पश्य कीर्त्तिरनुरूपमाश्रिता
त्वां विभाति नरसिंह भूपते ॥

कारणविपरीतफलोत्पत्तौ यत्नो विचित्रमित्यु-
क्तम् ॥ ३९ ॥

यथा

मलिनयितुं खलवदनं विमलयति जगन्ति देव कीर्त्तिस्ते ।
मित्राहादं कर्तुं मित्राय द्रुह्याति प्रतापोऽपि ॥

विषमेति । ननु संपदे विपर्ययमहणाद्विषमविपरीतं सममिति लक्षणं भवति ।
तथा च समविपरीतं विषममित्यपि सुवचस्वातन्व्योन्याश्रयता स्यात्संभवि च
लक्षणं द्वितीयतृतीयभेदविपर्यासासंभवादित्याहाह्वय व्याचष्टे । अस्येत्यादि ।
प्रथमभेदमात्रविपर्ययस्य विवक्षितस्याज्ञासंभवो नाप्यन्योन्याश्रयता विपर्यय-
शाब्दस्य संगतिसूचनार्थस्यानुरूपसंघटनं सममित्येतल्लक्षणोपलक्षकत्वादि-
त्यर्थः । ननु प्रथमभेदविपर्ययवहितरभेदविपर्ययोऽपि किं नालंकार इत्याहाह-
क्याह । इतरेति । संज्ञां द्युत्पादयति । अनुरूपेति । शेषं सुगमम् ॥

समम् ॥

विरोधप्रस्तावादेव विचित्रं लक्षयति । कारणेत्यादि । कारणविपरीतकार्यो-
योगो विचित्रमाश्रयहेतुत्वादित्यर्थः । उदाहरति । विमलयितुमिति । लक्ष्ये

१ T. notices कथितः also. २ K. omits समम्.

अत्र विमलीकरणलक्षणस्य कारणस्य मलिनीकरणरूपं कार्यं विपरीतमेव प्रयत्नविषयत्वेनोपात्तम् । यदि मलिनश्चितुमभिलषति किमिति विमलयतीति कारणप्रतिषेधद्वारात्र कार्यवैपरीत्यप्रतीतिः । यदि धंवलं कारणं तर्हि कथं जनयति मालिन्यमिति । कार्यवैपरीत्यप्रतीत्या कारणप्रतिषेधस्तु विषयो विषमालंकारस्य ॥

अधिकमिदं गदितं तद्यत्राननुरूपताश्रयाश्रयिणोः।

अत्र विरोधस्य प्रक्रान्तत्वमेवैतन्निरूपणकारणम् । अत्रानानुरूप्ये हि विरोधस्य जागरूकत्वात् ।

लक्षणं पातयति । अत्रेति । एवं मित्रसंतापकारिणो मित्रद्रोहस्य तद्विपरीतकार्यमिच्छाद्वाराः प्रयत्नगोचर इति योज्यम् । नन्दस्य विरुद्धकार्यजननरूपाद् द्वितीयविषमभेदात् को भेद इत्याशङ्क्येह कारणप्रतिषेधमुखेन कार्यवैपरीत्यप्रतीतिः विषमप्रभेदे तु कार्यवैपरीत्यप्रतीत्या कारणप्रतिषेध इति भेद इत्याह । यदीत्यादि । इह हि विपरीतकार्यनिष्पादनप्रयत्नोपलक्षणं तत्र मलिनीकर्तुं धवलीकरोतीत्युक्ते प्रवृत्त्यवस्थायामेव भेदं मालिन्यकारणमिति कारणप्रतिषेधः प्रतीयते पञ्चानेवं धावत्यकार्यमिति कार्यवैपरीत्यं प्रतीयते । विषमे तु विपरीतकार्यजननस्यैव सिद्धावस्थस्य लक्षणत्वान् धवलेन मलिनीकृतमित्युक्ते कथं कृतमिति कार्यवैपरीत्यं प्राक् प्रतीयते पञ्चात् धवलस्य कारणत्वप्रतिषेध इति विषमाद्वैषम्यमित्यर्थः ॥

विचित्रम् ॥

अथ विरोधप्रस्तावादेवाधिकं लक्षयति । अधिकमिति । आधाराधेययोरानानुरूप्यमधिकमित्यर्थः । संगतिमाह । अत्रेति । को विरोधस्तत्राह । अना-
नुरूप्ये हीति । तत्र द्विविधमाधेयाधिक्यादाधाराधिक्याच्चेति । तत्राधुमाहरति ।

१ लक्षणकारणस्य T. २ तत् किमिति C., M. ३ धवलं कर्ण D.; धवलोकरण C., M.
४ अतदानुरूप्ये T. ५ K. omits विचित्रम्.

यदिह न दिशां सीम्नि व्योम्नः स्थलेऽप्यमितं यश—

स्तव कथमपि ज्योत्स्नागौरं नृसिंह नरेश्वर ।

तदिदमखिलं चित्रं पञ्चाशता परमक्षरैः

कृतपरिकरे वाग्व्यापारे निवेशयते कविः ॥

- अत्र यथा दिगन्ताद्याधारादाधेयस्य यशसो महत्त्वमुपनिबद्धं
तथा वाग्व्यापारस्य पारिमित्येऽपि यशसो महत्त्वम् ॥

भवति क्रियोपजननं यद्यन्योन्यं तदान्यो-
न्यम् ॥ ४० ॥

परस्परस्य क्रियाजननस्य विरुद्धत्वाद्वा निरूपणावसरोऽस्या-
लंकारस्य ।

पृथ्वी पूर्वापरगिरिघनोत्तुङ्गवक्षोजनघ्रा

भूषा बाहोरजनि भवतः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ।

बाहुभ्रास्याः सुरगजकरस्थूलदीर्घः समग्रां

कान्तिं पुष्पात्यघटघटनाचातुरीयं विधातुः ॥

यदिहेत्यादि । यदिगन्तादिष्वप्यमितं तदतिमिते वचसि निवेशयते तदङ्गुल्यधे
करियुयसात् वसतीतिवच्चित्रमित्यर्थः । अत्राधेयाधिक्यं दर्शयति । अत्रेति । द्वितीयं
तु स्वयमूह्यमिति भावः ॥

अधिकम् ॥

विरोधप्रस्तावावन्योन्यालंकारं लक्षयति । भवतीत्यादि । अन्योन्यक्रियाव्यति-
हारोऽन्योन्यालंकार इत्यर्थः । संगतिमाह । परस्परेति । पृथ्वीत्यादि । स्पष्टम् ।

१. T. and C. drop यथा. २ K. omits अधिकम्.

अत्र भुजस्य भूमिरभवद्भूषणं तस्याश्चायमित्यनयोर्भूषणक्रियां
प्रत्यन्योन्यजनकत्वमुक्तम् । अत एवोपमानोपमेयभावः प्रतीयते ।
भेदास्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्याः ॥

आधेयमनधिकरणं युगपद्यद्येकमप्यनेकत्र ।

यदसंभावितवस्त्वन्तरकरणं च त्रिधा विशेषो-
ऽसौ ॥ ४१ ॥

इह विरोधावसर एवास्य निरूपणमुचितम् । त्रिधा क्रमेण यथा

निपीतोऽयं वीर क्षणमपि विलासस्तव गिरा-

महो यावज्जीवं मनसि विदुषां पल्लवयति ।

रसालानां स्वादं कुचलयदलानां परिमलं

प्रसादं ज्योत्स्नानामपि च शरदारम्भसुहृदाम् ॥

अत्र गिरां विलासस्याधारस्य भ्रवणाञ्जलिपुटपानानन्तरक्षणेऽ-
वस्थानासंभवेऽप्याधेयानां माधुर्यादीनां गुणानामवस्थितिरुक्ता ।

रणद्वीर्वाणस्त्रीवलयतुमुलोन्नेयसुमट-

स्वयंप्राहोद्धाद्द्रुतमपगतो वीर समरात् ।

साक्षादन्योन्यजननस्यासंभवेऽपि क्रियाद्वारा न विरोधः । क्रिया चात्र भूषण-
रूपेत्याह । अत्रोति ॥

अन्योन्यम् ॥

पूर्विकथैव संगत्या विशेषालंकारं लक्षयति । आधेयमित्यादि । आधारमन्त-
रेणाधेयस्थितिक्रयनं परिमितस्यैकस्य वस्तुनो युगपदनेकत्रावस्थानमशक्यवस्तुकरणं
चेति त्रिविधो विशेष इत्यर्थः । निपीत इत्यादि । सुगमम् । रणादित्यादि ।

१ असौ त्रिधा C., M. २ रसानामास्वादं C., M. ३ गुणानां स्थितिः C., M. ४ K.
omits अन्योन्यम्.

समस्तोऽप्येष त्वां मयविधुरधीरध्वसु बने
घने शैले शैले पुरि पुरि च पश्यत्यरिजनः ॥

अत्रैकस्याप्याधेयस्य वीरस्य यौगपद्येन मार्गादिष्वनेकेषु
स्थितिरूपनिबद्धा ॥

मन्दारमालोकथितुं गृहीत-

व्रतं मदीयं नयनं यदासीत् ।

तत् साम्प्रतं वीर नृसिंह देव

त्वदीक्षणेनाजनि पूर्णकामम् ॥

अत्र त्वां पश्यता मम नयनेन सुरतरुर्दृष्ट इति प्रतीतेरसंभावित-
मेव तद्दर्शनं कृतम् ॥

किञ्चित् केनापि यथा विहितं तद्वस्तु तत्ततोऽन्येन ।

क्रियतेऽन्यथा तथैव व्याघातोऽयं समाख्यातः॥४२॥

बलयुर्तुमुलः कङ्कणरवस्तेनोन्नेयः सुभटानां स्वयङ्गाह एवोद्गाहो यत्र तस्मात् सम-
राह । लक्षणार्थं योजयति । अत्रैकस्येति । वीरस्येति । श्लोके वीरेति ।
संशुद्धिनिर्दिष्टस्य राज्ञो नरसिंहस्येत्यर्थः । अनन्तरोदाहरणेऽत्यन्तासंभावितंमन्दार-
दर्शनं कृतमित्यशक्यवस्तुकरणमित्याह । अत्र त्वामिति ॥

विशेषः ॥

तथैव संगत्या व्याघातं लक्षयति । किञ्चिदित्यादि । यत्र केनचित् कर्मा येन
साधनेन यद्वस्तु यथा कृतं ततोऽन्येन कर्मा तेनैव साधनेन तदेव वस्तु ततोऽन्यथा

येनोपायेन यत् किमपि कार्यं कोऽप्येकः करोत्यपरः पुनस्तेनै-
वोपायेन तदन्यथा कुरुते तदा कृतस्य कार्यस्य व्याघातहेतुत्वा-
द् व्याघातनामालंकारः ।

यथा

तेजसा जगतस्तापं कृतं क्रिणमालिना ।

नरसिंह महीपाल तेजसैव निरस्यति ॥

अत्र तेजोरूपेण येनोपायेन क्रिणमालिना तापः कृतस्तेनैव
त्वंयापहृत इति कृतस्य कार्यस्य व्याहृतत्वादयं व्याघातः ॥

सौकर्येण निबद्धा कार्यविरुद्धा क्रिया भवेद्यत्र ।

ख्यातोऽभिमतव्याहृतिहेतुर्व्याघात एषोऽपि ॥४३॥

किमपि कार्यं कर्तुं यत् संभावितं भवति कारणं तद्यदि तत्कार्य-
विरुद्धकार्यकारित्वेन सौकर्यादुपपाद्यते तदा संभाव्यमानकार्य-
व्याहृतिहेतुत्वादयमपि व्याघात एव । कार्यविरुद्धक्रियायाश्चात्र

क्रियते स व्याहन्यते कृतं कार्यमनेनेति व्याघातो नामालंकार इति व्याचष्टे ।
येनेति । उदाहरति । तेजसेत्यादि । स्पष्टम् ॥

व्याघातः ॥

व्याघातान्तरमाह । सौकर्येणेत्यादि । कस्यचित् कार्यस्य निष्पत्तये संभा-
वितस्य कारणविशेषस्य सौकर्येण तद्विरुद्धकार्यनिष्पादनं यत् सोऽपि संभाव्य-
मानकार्यव्याहृतिहेतुत्वाद् व्याघात इति व्याचष्टे । किमपीत्यादि । ननु का-
र्यान्तरस्य कथं सौकर्यमत्र आह । कार्यविरुद्धेति । नन्वस्य तृतीयाद्विषय-

१ व्याघातो नाम° C., M.; 'व्याघातनामायमलं° T. २ त्वया पठितं° T., C., M.
३ व्याघातादयं° T. ४ संभाव्यकार्यव्याहृति° C., M. ५ 'कार्यस्य विरुद्ध°
C., M. ६ K. omits व्याघातः. ७ मुकुरतत्त्वं° D.

सौकर्ये कारणस्य सुतरां तदनुगुणत्वात् । अभिमतेतरस्य पुनरिह
कारणस्य सुकरतयोपपद्यमानत्वाद्भिमत्कार्यानुत्पत्तावनभिमत-
प्रादुर्भावे च भवतो विषमालंकाराद्भिन्नविषयत्वेन स्थितः ।

यथा

जटाबन्धं घंटावरणमित्यादि ।

अत्र नरसिंहदेववितरणसदृशस्य लाभकरणं यत्तपः संभावितं
तद्भाभिविरुद्धमलाभं प्रति सौकर्यादुपपादितम् । यथा वा

जयश्रियं प्राप्तुमकामयन्त

नृसिंह युद्धात्तव वैरिवीराः ।

त्वया तु चक्रीकृतकामुक्तेण

सुरश्रियं संगमितास्ततस्ते ॥

इत्थं निरूप्य कतिचिद्विरोधगर्भानलंकारान् ।

कथयामो वयमधुनालंकारान् शृङ्खलाका-

रान् ॥ ४४ ॥

प्रभेदात् को भेदस्तत्राह । अभिमतेतरस्येति । अनभिमतस्येत्यर्थः ।
कार्यस्येति पाठः । इह संभावितकार्यस्य कार्यत्वे हि सौकर्यादनर्थेतरकार्यकारित्वं
विषये तु कार्यस्यानुत्पत्तिरनर्थोत्पत्तिश्चेति भेद इत्यर्थः । अनभिमतप्रादुर्भावोऽनर्थो-
त्पत्तिः । उदाहृत्य योजयति । जटेत्यादि । उदाहरणान्तरमाह । जयेत्यादि ।
अत्र जयश्रियाप्तिकार्यं प्रति संभावितकारणस्य युद्धस्य सौकर्यात् तद्विरुद्धसुरश्रीसं-
गमरूपानर्थेतरकार्यान्तरजनकत्वमुक्तम् ॥

व्याघातः ॥

अयोत्तरालंकारसंबन्धस्य संगतिमाह । इत्थमित्यादि । तत्र प्रथमं कारणमालं

१ घंटावरणं D. २ वितरणस्य लाभं D.; वितरणसदृशत्वलाभाय कारणं यत्तव संभा
T.; वितरणसदृशस्य वितरणस्य G. ३ जयश्रियः T., C., M. ४ त्वयाशुचक्री D.
५ सुरश्रियः T; सुरश्रियः C., G., M.

यद्यत्पूर्वं तत्तद्यथोत्तरं चेत् क्रमेण संश्रयति ।
हेतुत्वं भवति तदा कारणमालेत्यलंकारः ॥ ४५ ॥

वितरणे करुणा तव कारणं
वितरणं सुकृतस्य निबन्धनम् ।
सुकृतहेतु यशो यशसा न किं
भवति वीर नृसिंह महीपते ॥

यत्र विशेषणभावं पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणैव ।
भजति परं परमेषालंकृतिरेकावली कथिता ॥ ४६ ॥

राज्ञां सभाः सकवयः कवयो निसर्ग-
सारस्वतप्रसरनिर्मितरम्यकाव्याः ।
काव्यानि वर्णितभवच्चरितान्यतीव
चित्राणि वीर भवतश्चरितानि भान्ति ॥

निरूपयति । यद्विस्थादि । पूर्वपूर्वस्य क्रमादुत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वेन कारणमा-
लेत्यर्थः । वितरण इत्यादि । सुकृतस्य निबन्धनं सुकृतहेतुकमित्यर्थः । किं
न भवति । सर्वे सिध्यतीत्यर्थः । अत्र करुणा वितरणं प्रति कारणं तन् सुकृतं
प्रतीत्यादि योज्यम् । कार्यकारणक्रम एवात्र चमस्कारहेतुः ॥

कारणमाला ॥

कार्यकारणभावाश्रितां कारणमालामुक्त्वा संप्रति तद्वैधर्म्येण विशेषणविशेष्य-
भावाश्रितामेकावलीमाह । यत्रैत्यादि । यत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वोपस्कारकत्वं स
एकावल्यालंकारः । राज्ञामित्यादि । भवतश्चरितान्यतीव चित्राणि भान्ति
चित्रतया भान्तीत्यर्थः ॥

एकावली ॥

उत्तरोत्तरोपस्कारकत्वेनैकावल्यान्ता तद्वैधर्म्येण पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरोपस्कारकत्वेन

यत्रोत्तरोत्तरगुणावहृत्वमुल्लसति पूर्वपूर्वस्य ।
तदिदं मालादीपकमित्याम्नातं विपश्चिद्धिः ॥४७॥

मालारूपविच्छित्तिविशेषावलम्बनेन दीपकप्रस्तावं त्याजयित्वास्य लक्षणमिह दर्शितम् ।

तव क्रियन्ते करुणाकटाक्षैः
श्रियः कवीनां नरसिंह भूप ।
ताभिर्विकासा मनसः पुनस्तैः
सूक्तानि तैस्त्वद्गुणवर्णनानि ॥

अत्र कटाक्षादिभिः क्रमेण भीमभृतीनामुत्कर्षः करणक्रियानिबन्धनं च दीपकम् ॥

वस्तुस्पृहणीयत्वे विश्रान्तिं चेद्यथोत्तरं तनुते ।
सारो नाम तदानीं कथितोऽलंकारसारज्ञैः ॥४८॥

मालादीपकमाह । यत्रोत्तरोत्तरमित्यादि । यत्र पूर्वस्योत्तरोत्तरोपस्कारकत्वं निबन्धते तन्मालादीपकमित्यर्थः । दीपकप्रस्तावातिक्रमेणैव निरूपणे कारणमाह । मालारूपेति । तवेत्युदाहरणे लक्षणार्थं योजयति । अत्र कटाक्षेति । दीपकांशं दर्शयति । करणक्रियेति । तव क्रियन्त इत्याख्यातनिर्दिष्टकरणक्रियानिबन्धनं मालादीपकमित्यर्थः ॥

मालादीपकम् ॥

मालाविच्छित्तिप्रस्तावात् सारालंकारं निरूपयति । अस्त्वित्यादि । यत्र पूर्व-

१ C. and M. have यथा वा before तव क्रियन्ते°. २ देव T., C. ३ मनसः क्रियन्ते D. ४ T. drops क्रमेण. ५ °मःकषं एकक्रिया° T.: °मःकषंकरणेकक्रिया° C., M.

एके चन्द्रकलावच्चूडमपरे मौलौ तदीये स्थितां
स्वर्गङ्गामितरे तदाभितपदाम्भोजं मधुध्वंसिनः ।
सर्वे तन्मनसि स्थितां श्रियमनुध्यायन्ति सैषापि यद्-
भ्रूभङ्गैकवशंवदा स जयति श्रीमान् नृसिंहो नृपः ॥

इह भगवतः खण्डेन्वुचूडस्यापेक्षया सुरसिन्धोरुत्कृष्टत्वं तद्-
पेक्षया परमपुरुषस्य तदपेक्षया लक्ष्म्यास्तदपेक्षया श्रीमंतो नृ-
सिंहदेवस्य ।

यथा वा

अन्तर्विष्णोस्त्रिलोकी निवसति फणिनामीश्वरे सोऽपि शेते
सिन्धोः सोऽप्येकदेशे तमपि चुलुकयां कुम्भयोनिश्चकार ।
धत्ते खद्योतलीलामयमपि गगने श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र
त्वत्कीर्त्तैः कर्णनीलोत्पलमिदमपि च प्रेक्षणीयं विर्माति ॥

वाक्यार्थो यदि हेतुर्भवति पदार्थो विशेषणद्वारा ।
द्विविधं कथयन्ति तदालंकारं काव्यलिङ्ग-
मिति ॥ ४९ ॥

पूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य सारत्वं निबध्यते स सारालंकार इत्यर्थः । एक इत्यादि ।
निगवच्याख्यातम् । अन्तरित्यादि । अत्र त्रैलोक्यादिपूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य सार-
त्वकथनात् कीर्त्तैः सर्वोत्तरत्वसिद्धिः । “ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ” इत्यथानुप्रयुज्यते
व्यवाहितप्रयोगश्चिन्त्यः । कालिदासादिमहाकविप्रयोगप्राप्त्यर्थानुप्राप्तः ॥

सारः ॥

एवं शृङ्खलाविच्छिद्यस्याभितानलंकारान् निरूप्य तर्कन्यायमूलालंकारद्वये काव्य-
लिङ्गं सावदाह । वाक्यार्थ इत्यादि । यत्र हेतुः कारणं वाक्यार्थगत्या पदार्थगत्या

१ मपरे T., C., M. २ स्थितां श्रियमनु^० D. ३ T., C., and M. drop श्रीमन्त.
४ नृपस्य T., C. and M. ५ नभसि T., C., G., and M. ६ बभूव D., G.

नेदमनुमानम् । ज्ञाप्यज्ञापकभावाभावात् । समर्थ्यसमर्थक-
भावेऽप्यत्र नार्थान्तरन्यासाविर्भावः । समर्थ्यवाक्यार्थस्य समर्थक-
वाक्यार्थं प्रति सापेक्षत्वात् । यत्रेतरनिरपेक्षस्य वाक्यार्थस्य
हेतुत्वं तत्रार्थान्तरन्यासः । ततश्च सामान्यविशेषरूपवाक्यार्थगत
एवार्थान्तरन्यासो भवितुमर्हति यत्र संभवतीतरनिरपेक्षत्वम् ।

नापि दृष्टान्तः । सामान्यरूपयोरेव विशेषरूपयोरेव वाक्यार्थ-
योरेव परस्परनैरपेक्षेण हेतुत्वे तस्य संभवात् । यदि तु कार्य-
कारणरूपयोरेव तयोः परस्परसव्यपेक्षत्वेन हेतुत्वं तदा तावदेकं

वा विशेषणद्वाराङ्गत्वेन निबध्यते तद् द्विविधं काव्यलिङ्गं वाक्यार्थहेतुकं पदार्थहेतुकं
चेत्यर्थः । अस्यानुमानाङ्गमाह । नेदमिति । हेतुमाह । ज्ञाप्येति । व्याप्त्यथ-
पेक्षया अप्रतीतप्रत्यायनाभावादित्यर्थः । तर्हि प्रतीतसमर्थकत्वाद्यन्तरन्यासादभेद
इत्याद्यङ्क्याह । समर्थ्यसमर्थकभावेऽपीति । अत्रोपपत्तिमाह । समर्थ्य-
वाक्यार्थस्येति । समर्थ्यसमर्थकवाक्यार्थयोः सापेक्षत्वे काव्यलिङ्गं निरपेक्षत्वे स्व-
र्थान्तरन्यास इत्यर्थः । फलितमाह । ततश्चेति । सामान्येन विशेषसमर्थनं विशेषेण
सामान्यसमर्थनं चेति द्विविध एवार्थान्तरन्यास इत्यर्थः । कार्येण कारणसमर्थनं
कारणेन कार्यसमर्थनं चेति द्वौ भेदावित्युद्धृतः । तन्निरासायैवकारः । कुत इत्यत
आह । यत्रेति । निरपेक्षत्वस्य तत्रैव संभवात् तत्रत एवार्थान्तरन्यासः कार्यकारण-
गतं तु काव्यलिङ्गमेवेति भावः । तर्हि दृष्टान्तेऽतिव्याप्तिरित्यत आह । नापि
दृष्टान्त इति । केवलसामान्यरूपयोः केवलविशेषरूपयोर्वा निरपेक्षयोर्हेतुत्वेन
दृष्टान्त इत्यर्थः । प्रकृते किमायातमत आह । यादेवेति । कार्यकारणरूपयोर्वाक्या-
र्थयोः सापेक्षयोर्हेतुत्वे वाक्यार्थहेतुत्वे काव्यलिङ्गमित्यर्थः । अत्रायं विवेकः ।
प्रत्याप्यप्रत्यायकभावेऽनुमानं समर्थ्यसमर्थकभावे तु सामान्यविशेषरूपवाक्यार्थ-

१ सापेक्षत्वम्. २ ° हेव वा T. ३ T., O., M. omit एव. ४ प्रतीतिसमर्थार्थान्तरन्यासः K.
५ ° तन्निरासायैवकारः D. ६ निरपेक्षत्वस्यैव K. ७ अयमत्र विवेकः D.

वाक्यार्थवृत्ति काव्यलिङ्गम् । अत्र च वाक्यार्थ एव हेतुरतस्तद्वा-
चकस्य हिशब्दादेरुपादाने पौनरुक्त्यम् । यदा पुनः पदार्थस्य
हेतुत्वं तदा यदि तृतीयान्तं पञ्चम्यन्तं वा पदमुपादीयते तदा
हेतुत्वमात्रं नालंकारः । यदा तु विशेषणद्वारा कारणोपनिबन्धस्तदा
पदार्थवृत्ति काव्यलिङ्गम् । एवमिदं द्विभेदम् ।

क्रमेण यथा

अलं भोः पौलोमीसहचरपुरीवारमहिलाः

कुचाभोगे कालागरुभिरफलस्थासकविधिः ।

कलिङ्गेन्दोः कीर्त्तिस्त्रिदशपरिषद्रीतमहिमा

समन्ताद्गात्रं वः सरसमनुलिम्पत्यविरलम् ॥

अत्र कालागरुस्थासकविधेरफलत्वे साध्ये कलिङ्गेन्दोरित्यादि
वाक्यार्थो हेतुत्वेनोपात्तः ।

योर्निरपेक्षयोस्तादस्थेन हेतुत्वेऽर्थान्तरन्यासः । केवलसामान्ययोः केवलविशेषयोर्वा
निरपेक्षयोरेव हेतुत्वे कृष्टान्तः । कार्यकारणरूपवाक्यार्थयोस्तु सापेक्षयोर्हेतुत्वे
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति । अत्रापरं विशेषमाह । अत्र चोति । आकाङ्क्षा-
द्येन वाक्यार्थस्य हेतुत्वे सिद्धे हेत्वर्थशब्दप्रयोगः पौनरुक्त्याह इत्यर्थः । पदार्थ-
हेतुकेऽपि काव्यलिङ्गे कश्चिद्विशेषमाह । यदा पुनरिति । पदार्थस्य विशेषणगत्या
हेतुत्वे अमस्कारकारिहेत्वर्थविभक्तिप्रयोगे तदभावान्नालंकारस्वमित्यर्थः । द्वितीय-
भेदस्य स्वरूपमाह । यदा त्विति । पदार्थस्येति शेषः । यत्र पदार्थो विशेषणद्वारा
हेतुत्वेन निबन्धते तन् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमित्यर्थः । अलमित्यादि । स्पष्टम् ।

१ O and M. omit च. २ वाक्यार्थस्य च हेतुरततिस्ततस्तद्वाचकं T.; वाक्यार्थ एव हेतुरभि-
हितस्तद्वाचकं G. ३ पौनरुक्त्यं स्यात् G., ४ 'मुदीयते T. ५ कारणोपनिबन्धं T.

त्वद्वैरिक्षितिपालसौधवलभीरिच्छोलिशालामधु-

च्छत्रोड्डीनसरोषघोरसरघादंशव्यथाव्याकुलाः ।

मन्दाः स्यन्दनवाजिनः प्रतिपथप्रस्थानदौःस्थ्यं मुहुः

क्षोणीपालनृसिंह देव नितरां कुर्वन्ति भासां प्रभोः ॥

इह रबिरथतुरगगमनान्तराये साध्ये मन्दा इति विशेषणरूपः पदार्थो हेतुतया निर्दिष्टो मन्दतायाश्च त्वद्वैरीत्यादिविशेषणरूपः ॥

अनुमतमनुमानमिदं यत्र स्तःसाध्यसाधने कथिते।

अत्र साध्यसाधनकथनमात्राभिधानं व्याप्त्यादिप्रदर्शनं न कर्त्तव्यमित्युपदेशे पर्यवसितम् । इतरथा कथमेतत् तर्कानुमानतो भेदं भजेत् । किं च पञ्चावयवत्वे सत्यप्यवयवान्तरानुपादानं पौनरुक्त्यपरिहाराय । तथा हि केचिदवयवान्तराभिधानमधिकं स्वदित्यादि । रिच्छोलिमधुच्छत्राणि क्षौद्रपटलानि तेभ्य उड्डीना उत्पतिताः सरघा मधुमक्षिकाः । अत्र पदार्थहेतुत्वमुद्भावयति । इहेति ॥

कार्व्यलिङ्गम् ॥

तर्कन्यायमूलप्रस्तावावनुमानं लक्षयति । अनुमतमित्यादि । साध्यं व्यापकं सिद्धाधिक्यवितो धर्म इति यावत् । साधनं व्याप्यं व्याप्तिपक्षधर्मतावलिङ्गमिति यावत् । तेन तन्मात्रं यन्निर्दिश्यते सोऽनुमानाख्योऽलंकार इत्यर्थः । तर्कानुमानात् को भेदस्तत्राह । अत्रेति । केवलसाध्यसाधननिर्देशस्थेह लक्षणत्वात् व्याप्त्यादिनिर्देशसापेक्षान् तर्कानुमानाद् भेद इत्यर्थः । ननु तर्कानुमानवद्वापि पञ्चावयवप्रयोगः किं न क्रियते तत्राह । किं चेति । तावतैव साध्यसिद्धेरिति भावः । किं च तर्कानुमानेऽपि पञ्चावयवत्वं न सर्वसंमतमित्याह । तथा हीति । अथाहुः

‘ श्रीनुदाहरणान्तान् वा यद्वोदाहरणादिकान् ।

मीमांसकाः सौगतास्तु सौपनीतमुदाहृतम् ॥ ’

१ साधनमिधानं T.; साधनमात्राभिवानं C., M. २ व्याप्त्यादिप्रदर्शनपरमिःयुपं C., M.; व्याप्त्यादि प्रदर्शनं कर्त्तव्यमिःयुपं T. ३ युपदेशपर्यं ४ D. पर्यवस्यति T. ५ भजेत T.; भजेत G. ६ K. omits कार्व्यलिङ्गम्. ७ सौपनीतिमुदां K.

मन्यमानास्तर्कानुमानेऽपि द्वित्रावयवत्वमेवाभ्युपगच्छन्ति । विशेषतश्चमत्काराय श्लेषरूपकापह्नव्याद्यनुप्राणितत्वेन विच्छित्त्यन्तर-
मादरणीयम् ।

यथा

नरसिंह महीपाल विघ्नस्त्वां मकरध्वजम् ।

मार्गणास्तव संजाताः कथं सुमनसोऽन्यथा ॥

अत्र नरसिंहदेवविषयं मकरध्वजत्वं साध्यम् । तद्विशिष्टश्च
धर्मी पक्षः । तत्र तावत् सुमनोमार्गणत्वं हेतुर्वर्त्तते सपक्षेऽन्यस्मि-
न्नपि मकरध्वजे वर्त्तते मकरध्वजादितरत्र कापि न वर्त्तते । तेन
त्रिरूपो हेतुर्नरसिंहदेवनिष्ठं मकरध्वजत्वमनुमापर्यतीत्यत्र पक्षे
व्याप्तिः सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिश्चेति हेतोस्त्रिरूपत्वं दर्शितम् ।
अथ व्याप्यात् सुमनोमार्गणत्वाद् व्यापकस्य मकरध्वजत्वस्य ज्ञान-
मिर्हति श्लेषप्रतिभोत्थापितमिदमनुमानम् । रूपकादिच्छायानुगृ-
हीतमंष्यनयैव दिशा द्रष्टव्यम् । शुद्धमप्येतत् संभवति ।

यथा

कार्याणि कारणगुणान् न परित्यजन्ती-

त्यव्याप्तमाहुरिह वीर नृसिंह देव ।

इति । अथेह कंषिद्विशेषमाह । विशेषत इति । नरसिंहेत्यादि ।
मार्गणा अर्थिनः शराश्च । सुमनसो विद्वांसः कुसुमानि च । अत्र साध्याधिकं
विबिन्दन्ति । अत्रेति । अत्र हेतोस्त्रैरूप्यं दर्शयति । एवमलंकारानुप्राणितमनुमा-
नमुदाहृत्य द्वाञ्जमुदाहरति । कार्याणीत्यादि । न्यग्गस्वरेण निम्नगामिनेत्यर्थः ।

१ °प्राणितत्वेनापि स्थित्यन्तरमादर° D. २ °मादत्तव्यम् C., M. ३ T. C., and M.
omit यथा. ४ भराधीश D. ५ °अजादन्यत्र T. ६ °यतीत्यमत्र D. ७ अथवा T.
८ °मिहेति च C., M. ९ रूपकादिकार्यानु° T.; रूपकादिकार्यच्छायानु° C., M. १०° D.
omits अपि,

न्यग्त्वरेण तव दानजलेन सूता

मेरोः शिखाभपि विलङ्घ्य विभाति कीर्त्तिः ॥

अत्र राजा त्वसंभवमनुमानस्याभिधानमकरोत् ॥

प्रथमं निर्दिष्टानां यस्मिन्नर्थान्तराश्रयोऽर्थानाम् ।

अनुनिर्देशो भवति क्रमेण तत् स्याद्यथासं-

ख्यम् ॥ ५० ॥

आयामश्लाघनीयं किमभिमतफलप्रापकं किं प्रियं किं

विस्तीर्णं किं स्थिरं किं विमलमथ चं किं श्रूयतां श्री नृसिंह ।

दोस्तम्भस्त्यागलीला मितवचनमुरो राजलक्ष्मीर्यशस्ते

नाहीशो न द्युशाखी न मधु न गगनं नाद्रिनाथो न चन्द्रः ॥

मेरुशिखाविलङ्घनेन कीर्त्तित्वूर्ध्वगामित्वमुक्तम् । अत्र नीचगामिनो जलादनीच-
गामिन्याः कीर्त्तित्वत्तिरलंकारान्तरासंकीर्णैत्र । कार्यस्य कारणगुणानुविधानव्याप्ति-
भङ्गो लिङ्गमिति द्युज्जमिति बोद्धव्यम् । अत्र राज्ञो विप्रतिपत्तिरित्याह । अत्रेति ॥

अनुमानम् ॥

एवं तर्कन्यायमूलमलंकारद्वयमुक्त्वा संप्रति न्यायमूलालंकारेषु यथासंख्यालंकारं
तावदाह । प्रथममित्यादि । यत्रोद्देशिनामनूद्देशिनां चार्थानां क्रमेण संबन्धो
निबन्धते स क्रमापरनामा यथासंख्यालंकार इत्यर्थः । प्रथमनिर्दिष्टा उद्देशिनः । पञ्चा-
भिर्दिष्टास्त्वनूद्देशिनः । तेषां प्रथमस्य प्रथमेन द्वितीयस्य द्वितीयेनेत्यादिकः क्रमसंब-
न्धो न्याय्यः । यथा 'क्रमश्च देशसामान्यात्' इति न्यायवैन्नाड्याविकाम्बेटीनां तथा-
क्यापुरोनुवाक्याद्युगलैः 'उभा वामिन्द्राग्नी' इत्येवमादिभिः यथा वा समिदादीनां प्रया-
जादीनां तदनुमन्त्रणमन्त्रैः 'वसन्तमृतूनाम्' इत्यादिभिरिति भावः । आयामेत्यादि ।

१ त्वसंभवित° D. २ पुनः श्रूयतां T. ३ किं नृसिंह D., T. ४ मृदुवचन° C., M.
५ राव्यु° D. ६ नो एमेहन D. ७ कीर्त्तित्वूर्ध्वगामि° K, ८ K. drops अनुमानम्.

एकस्मिन् यदनेकं क्रमादनेकत्र वा भवत्येकम् ।

तमलंकारनिरूपणनिपुणाः पर्यायमब्रुवत ॥ ५१ ॥

अत्र क्रमप्रक्रम एवास्य निरूपणकारणम् । यदा यौगपद्येनैकस्या-
नेकत्र स्थितिरुपनिबध्यते तदा विशेषविषयमप्याक्रामत्ययमित्या-
शयेनात्र क्रमग्रहणम् । न चैष परिवृत्तिः । विनिमयेन विनैवास्य
प्रवृत्तत्वात् । पर्यायक्रमत्वमाश्रित्य प्रगल्भमानत्वाद्न्वर्थमस्याभि-
धानम् । क्रमेण यथा

काश्मीरपांसुचिरांशुकचारुहारै-

र्या प्राग्बभौ कुचतटी रिपुसुन्दरीणाम् ।

अत्र प्रभोत्तरत्वेनायामादिगुणविशिष्टतयोद्दिष्टानां होस्तम्भादीनां निबेध्यतयानूदि
टैरहीश्वरादिभिः क्रमेण संबन्धः ॥

यथासंख्यम् ॥

क्रमप्रस्तावात् पर्यायं लक्षयति । एकस्मिन्निति । यत्रानेकस्याधेयस्य क्र-
मादेकाधारसंबन्धः एकस्यैवाधेयस्य क्रमादनेकाधारसंबन्धो वा निबध्यते स
द्विविधः पर्यायालंकार इत्यर्थः । संगतिमाह । अत्रेति । नन्वेकस्यानेका-
धारसंबन्धाविशेषाद् द्वितीयपर्यायद्वितीयविशेषयोः को विशेष इत्याशाङ्क्य
क्रमयौगपद्याभ्यामनयोर्भेद इत्याह । यौगपद्येनेति । ननु क्रमादेकस्यानेकसंब-
न्धाविशेषात् परिवृत्तेः को विशेष इत्याशाङ्क्येह विनिमापितधर्मसंबन्धाभावाद् भेद
इत्याह । न चैष इति । मुख्यार्थकथनपूर्वकं संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमाह । पर्याय
इत्यादि । तद्वति तच्छब्दोपचाराद् अर्शादिस्वात् पर्यायवान् पर्याय इत्यर्थः ।
काश्मीरेत्यादि । स्पष्टम् । प्रागित्यादि । गतम् ॥

पर्यायः ॥

१ प्रवर्तमानच्चा° O., M. २ काश्मीरेत्यादि T. ३ K. omits यथासंख्यम्. ४°K.
omits पर्यायः.

सैवाद्य भाति कुपिते त्वयि वीर भूभृ-
द्घातुच्छटातरुपलाशकरक्तसूत्रैः ॥

अत्र कुङ्कुमरजःप्रभृतयो गैरिकप्रमुखाश्चैकस्मिन्नाश्रये कुचतटे
क्रमवर्तिनः कथिताः ।

प्रागासीन्मकरन्दपिच्छिलतले पद्मस्य गर्भे ततः

शौरेः कौस्तुभकान्तिपूरसुभगाभोगे भुजाभ्यन्तरे ।

आवासस्तव लक्ष्मि संप्रति पुनर्निर्व्याजमूर्च्छंत्कृपा-

स्रोतःशीतलिते नृसिंहवसुधानाथस्य नेत्राञ्चले ॥

अत्रैकस्या एव लक्ष्म्याः पद्मगर्भादावनेकस्मिन्नाश्रये स्थितिः
क्रमवर्तिनी ॥

अधिकन्यूनसमानां न्यूनाधिकतुल्यवस्तुभिर्यत्र ।
विनिमय एषा कथिता परिवृत्तिः कोविदैस्त्रि-
विधा ॥ ५२ ॥

विनिमयः किञ्चिन्मुक्त्वा कस्यचित् स्वीकारः । त्रिविधा
अधिकपरिवृत्तिर्न्यूनपरिवृत्तिः समपरिवृत्तिश्च । क्रमेण यथा

क्रमादेकस्मिन्ननेकधा संबन्धसाम्यात् पर्यायानन्तरं परिवृत्तिं लक्षयति । अधिके-
स्थादि । न्यूनाधिकतुल्यैरधिकन्यूनसमानां विनिमयः परिवृत्तिरिति वाक्यार्थः ।
विनिमयशब्दार्थमाह । विनिमय इति । अधिकज्ञानेन न्यूनोपादानमधिकपरिवृत्तिः ।
न्यूनज्ञानेनाधिकग्रहणं न्यूनपरिवृत्तिः । समेन समस्वीकारः समपरिवृत्तिरित्यर्थः ।
सुगममन्यत् ॥

परिवृत्तिः ॥

१ कौस्तुभकान्तिपूरसुभगा? C., M. २ K. omits परिवृत्तिः.

नरसिंह महीपाल मदान्धास्तव दन्तिनः ।

ददत्यरिनरेन्द्रेभ्यो दिवमाददते भुवम् ॥

अत्राधिकाया दिवो दानाभ्यूनाया भुवो ग्रहणम् ।

तनौ दत्त्वा पाकोन्मुखशरसर्षी कामपि कंचं

रिपुस्त्रीभ्यस्तासां कलयसि कलिङ्गक्षितिपते ।

प्रभां ताटङ्कानां भवणकुसुमानां विर्लसितं

स्मितानामालोकं स्तनमलयजानां श्रियमपि ॥

इह न्यूनायाः शरपाण्डुराया रुचः समर्पणात् ताटङ्कप्रभाप्रभृती-
नामधिकानामादानम् ।

प्रतिभटधरणपतिभ्यो नाराचपरम्पराः शिता दत्त्वा ।

हरसि नृसिंह नरेश्वर तज्जयलक्ष्मीकटाक्षपरिपाटीः ॥

अत्र नाराचपरम्परापरित्यागात् तुल्यगुणानां कटाक्षपरिपाटीनां
कैलनम् ॥

एकस्यानेकत्र प्राप्तवेकत्र यो भवेन्नियमः ।

ख्याता सा पदिसंख्या संख्यावद्विश्वतुर्भेदा ॥५३॥

एकानेकाभिधाः प्रकान्तत्वादिहास्याः कथनम् ।

एकानेकप्रस्तावात् परिसंख्यामाह । एकस्येत्यादि । एकस्यानेकत्र युगपत्
प्राप्तावेकत्रपरिवर्जनेनैकत्र नियमनं यत्र क्रियते सा परिवर्जनेन संख्यानाम् परि-
संख्येत्यर्थः । संगतिमाह । एकानेकेति । तस्याभतस्यो विधाः श्लोकेन संगृह्याह ।

१ सिन्धुः D. २ दसे T. ३ रुषिं C., M. ४ हरसि नरसिंह क्षितिपते C., M.
५ नृसिंह T. ६ विकसितं C., M. ७ ताटङ्कप्रभृतीनां D., C., M. ८ प्रभृतीनामादा-
नम् T., D. ९ नरसिंह C. १० परिपाटिम् M. ११ स्वीकरणम् C., M.

प्रश्नपूर्वान्यथा 'चेति सा भवेत् प्रथमं द्विधा ।
वर्जनीयस्य शाब्दत्वादार्यत्वाच्च द्विधा पुनः॥५४॥

क्रमेण यथा

आयामश्लाघनीयमित्यादि ।

इयं प्रश्नपूर्विका वर्जनीयस्य शाब्दत्वे ।

अङ्गेष्वभरणं नृसिंह नृपते किं किं स्वयाङ्गीकृतं

मौलौ चन्द्रकलावचूडचरणद्वन्द्वं धृतं कर्णयोः ।

वक्त्रे वागधिदेवता मधुरिमा कण्ठे भुजे विक्रमः

कारुण्यं हृदये करे वितरणं पादे रिपुश्माभुजः ॥

इयं प्रश्नपूर्विका वर्जनीयस्यार्थत्वे ।

लोकेऽस्मिन् नरसिंहदेवनृपतिर्दाता न कल्पद्रुम-

स्तेजस्वी स न पश्चिनीसहचरः कान्तः स नो चन्द्रमाः ।

गम्भीरः स न घाहिनीपरिवृढस्तुङ्गः स नो मन्दरः

शिल्पज्ञः स न पद्मभूः किमपरं वाग्मी स नो वाक्पतिः ॥

इयमप्रश्नपूर्विका वर्जनीयस्य शाब्दत्वे ।

प्रश्नेत्यादि । आयामेत्यादि । ययासंख्ये गतमेतत् । अन्तयामश्लाघ्यत्वादिगुणानां
शोःस्तम्भादिष्वशीश्वरादिषु च प्राप्तेर्शोःस्तम्भादिष्वेव नियमनात् परिसंख्या । अही-
नाशीनां नाहीन इत्यादिना शब्दादेवं निषेध इति वर्जनीयस्य शाब्दत्वम् ।
अङ्गेष्वित्यादि । अङ्गाभरणत्वस्य भगवत्भरणयुगलादिषु मुकुटादिषु च प्राप्तस्य
चरणयुगलादिषु नियमनं मुकुटादिनिषेधस्यार्थसिद्धत्वाद्दर्जनीयस्यार्थत्वमित्यर्थः ।
लोक इत्यादि । अत्रापि शतृत्वादिगुणानामुभयत्र प्राप्ते रक्षि नियमः कल्पद्रुमा-

१ चेति D. २ स्यायंत्वात् T. ३ पद्मजः T. ४ अङ्गाभरणं K.

विद्यासु तृष्णा व्यसनं कलासु
दाने विनोदः समरे विहारः ।
कीर्त्तौ रतिः काव्यकथासु राग-
स्तवैव जांगर्ति नृसिंह देव ॥

इयमप्रश्नपूर्विका वर्जनीयस्यार्थत्वे ॥

दण्डापूपिकया यत् स्यादेवार्थान्तरापतनम् ।

अर्थापत्तिरियं सा कथितालंकारपारगैर्द्वेषा ॥५५॥

दण्डापूपयोर्भावो दण्डापूपिका । यथा दण्डभक्षणादपूपभक्षण-
मर्थादापतति तथा कस्यचिदर्थस्य निष्पत्तौ समानन्यायलक्षण-
सामर्थ्याद्यदर्थान्तरमापतति सार्थापत्तिः । नेयमनुमानम् । समान-
न्यायस्य संबन्धरूपत्वाभावात् । असंबन्धेन तु तस्यानुत्थानात् ।

दिनिषेधश्च शाब्द एव । विद्यास्त्रिव्यादि । अत्रापि तृष्णाव्यसनादीनां विद्याकला-
रिषु नियमनार्थाद्भ्रूतादिनिषेधप्रतीतिर्वर्जनीयस्यार्थत्वम् ॥

परिसंख्या ॥

परिसंख्यायां वर्जनीयसाधकत्वप्रसङ्गादार्थापत्तिं लभयति । दण्डापूपिकये-
त्यादि । यत्र कस्यचिदर्थस्य निष्पत्तौ दण्डापूपिकया कैमुतिकन्यायेनार्थान्तरस्य
सिद्धिर्निबध्यते सार्थापत्तिरित्यर्थः । दण्डापूपिकाशब्दं व्युत्पाद्यति ।
दण्डापूपयोरिति । मनोज्ञादित्वाद् वृत्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वाद् वृत्प्रभाव इति
केचित् । अन्ये तु दण्डापूपौ यत्र न्याये सा दण्डापूपिका मत्पर्यायद्वित्रित्याहुः ।
दण्डापूपाविव दण्डापूपिका । “इवे प्रतिकृतौ” इति कन्प्रत्यय इत्यपरे ।
वाक्यार्थमाह । यथेति । यथा दण्डो मूषिकभक्षित इत्युक्ते तस्सहभाष्यपूपभक्ष-
णमर्थसिद्धं तथेत्यर्थः । अनुमीनेऽन्तर्भावं परिहरति । नेयमिति ।

१ तवैव जाता नरसिंह T. २ यस्मात् C., M. ३ T. drops तु; C. and M. have
ष in place of it. ४ K drops परिसंख्या. ५ मर्थात् सिद्धं D. ६ मानान्तर्भावं D.

इयं च द्वेषा । प्राकरणिकाद्प्राकरणिकस्यार्थादापतने तावदेका ।
अप्राकरणिकात् प्राकरणिकस्यार्थादापतने तु द्वितीया ।

क्रमेण यथा

अकलङ्कमपि द्विषद्वधू-
वदनेतुं मलिनं वितन्वते ।
तव धीर नृसिंह कीर्त्तयः
सकलङ्कं किमुतेन्दुमण्डलम् ॥

अत्र द्विषद्वधूवदनेन्दुवृत्तान्तः प्राकरणिक इन्दुमण्डलवृत्तान्त-
मप्राकरणिकमर्थादाक्षिपति ॥

आपातालं निबिडघटितान् कम्पयत्येतदुच्चै-
मूर्च्छल्लुम्बापटहरदितं स्थावरानव्यशेषान् ।
पतांस्तूलीसमभुजबलान् जङ्गमान् भूभृतस्तान्
यात्रारम्भे तव किमु पुनः भीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र स्थावरभूभृत्तान्तोऽप्राकरणिको जङ्गमभूभृत्तान्तं प्राकर-
णिकमर्थादापूरयति ॥

तुल्यप्रमाणशैष्ट्यात् प्राप्तावेकत्र यौगपद्येन ।

संबन्धो ध्यामिस्सवेकजैर्विभूतमनुमानम् । अर्थापत्तिस्तु न्यायरूपेति भावः ।
अकलङ्कमित्यादि । अकलङ्कं मिष्कलङ्कम् । आपातालमित्यादि ।
लम्पा पटहः । स्थावरभूभृतः पर्वताः । जङ्गमभूभृतो राजानः ॥

अर्थापत्तिः ॥

वाक्यव्याघमूलप्रस्तावात् विकल्पं लक्षयति । तुल्येत्यादि । तुल्यबलप्रमाण-
विद्वेषात् तुल्यबलवोर्द्वयोर्विद्वेषोर्द्वयोर्युगपदेकत्र प्राप्नोः पात्तिकत्वं विकल्प इत्यर्थः ।

१ O. drops तु. २ 'लङ्का' D.; 'लङ्का' O., M. ३ 'स्तूलीसमबलान्' D.
४ 'माक्षिपति' O., 'मागुष्यति' T. ५ 'जीवितं' D. ६ K. omits अर्थापत्तिः, ७ K.
omits विद्वेषयोः. ८ विकल्पो विकल्पः सक्त्रं K.

उभयोः समानबलयोः स्फुरति विरोधे विकल्प
इत्युक्तः ॥ ५६ ॥

त्वद्विप्रयोगे परितप्यमाना
मृणालमृद्धी मदनज्वरेण ।
इत्थं कथंचिद्धत वेपमाना
ब्रूते सर्षी वीर नृसिंह देव ॥

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
किमत्र गच्छामि करोमि किं वा
प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥

यद्भवति यौगपद्यं गुणक्रियाणां समुच्चयः स स्यात् ।
एषोऽदृशि विकल्पप्रतिभटभूतो द्विधास्माभिः ॥५७॥

सर्वत्र ह्यविरुद्धयोस्तुल्यबलयोः समुच्चयः । विरोधे विषमबलत्वे स्वीतुम्बरीसर्पवेष्टन-
स्पर्शनयोरिव बाध्यबाधकभावः । तुल्यबलत्वे त्रीहियववदगत्या विकल्पस्तत्र
समुच्चयनिरासार्थमुक्तं विरोध इति । बाधपरिहारार्थमुक्तं समानबलयोरिति ।
समानबलत्वे हेतुस्तुल्यप्रमाणवैशिष्ट्यादिति । उदाहरणार्थस्य विषयं ताव-
दाह । त्वद्विस्थादि । उदाहरति । अस्तीत्यादि । इह दुःसहविरहज्वरप्रती-
कारत्वे हिमगिरिगमनप्रवालशय्याशरणयोस्तुल्यबलत्वाद्विकल्पः । अत्र परकी-
यवाक्यगर्भीकारोऽपि अमस्कारकारित्वात्कार एवेत्याहुः ॥

विकल्पः ॥

१ C. and M. insert यथा before त्वद्विप्र° २ °तन्वी C., M. ३ °शयने C., M.
४ °करणयो° K. ५ K. omits विकल्पः.

गुणानां धवलत्वादीनां क्रियाणां च यौगपद्येन भवन्नोप द्विधा
भवति । क्रमेण यथा

अभूद्यशो वीर तवेन्दुसुन्दरं
द्विषां मपीवर्णमभूच्च दुर्यशः ।
विरुद्धकार्यद्वयकारि कौतुकं
रजः करोति स्म धुतं तुरङ्गमैः ॥

स्वःसिन्धौ विबुधेन्द्रविभ्रमवने खे हाटकाद्री दिशां
कण्ठे वीर नृसिंह देव भवतः कीर्त्तः परिस्फूर्त्तयः ।
डिण्डीरप्रकरन्ति फुल्लकलिकाभारन्ति तारावधू-
नाथांशुप्रसरन्ति निर्जरसरित्पूरन्ति हारन्ति च ॥

एकेन क्रियमाणं यत्रान्यः स्पर्धयैव तत् कुरुते ।
सोऽपि समुच्चयभेदः कथितोऽन्यस्तत्करो द्वै-
घम् ॥ ५८ ॥

विकल्पप्रतिभटतया समुच्चयं लक्षयति । यदित्यादि । धर्मयोगपद्ये समुच्चयः ।
स च गुणसमुच्चयः क्रियासमुच्चयश्चेति द्विविध इत्यर्थः । अभूदित्यादि । अत्र
स्वपरयशोऽपयशसोर्धवलमनीलिमगुणयोर्योगपद्यात् गुणसमुच्चयः । स्वरित्यादि ।
अत्र कीर्त्तिपरिस्फूर्त्तयु डिण्डीरप्रकरायिताद्यनेकक्रियायोगपद्यात् क्रियासमुच्चयः ।
गुणक्रियासामस्येन नृतीयमपि भेदं केचिद्विच्छन्ति ॥

समुच्चयः ॥

तत्कारणं समुच्चयस्य भेदान्तरं लक्षयति । एकेनेत्यादि । यत्रैकेन सिद्ध-
कारणभावेनैव क्रियमाणमन्येऽपि तस्पर्धयैव खलेकपोतिकया कुर्वन्ति सोऽपि तस्यैव

एकेन कर्तुमुपक्रान्तं यत् कार्यं तस्यैवाहमहमिकया भूयोभिः
क्रियमाणत्वात् तत्कर इत्यन्वर्थेयं संज्ञा । यद्यपि समाधेरभिधास्य-
मानस्य विषयमयमास्कन्दति तथापि समुच्चय इत्यन्वर्थाभिधानव-
लादिहान्यस्य तुल्यकक्ष्यतयैवोपादानम् । अत एव यत्रेतरानपेक्षमेक
एव कार्यकरणाय क्षमते इतरस्तु काकतालीयेन तदर्थं संघटते तत्र
समाधिरभिधास्यते । यत्र तु खलेकपोतिकया परस्परं स्पर्धमाना
इव साधयितुमेकमेव साध्यमवतरन्ति भूयांसस्तत्र तत्करः ।
भूयसां तु शोभनाशोभनत्वाभ्यां भवन्नेष द्विधा भवति ।

क्रमेण यथा

मूर्तिः कन्दर्पवर्षज्वरभरदमनी कीर्त्तिरक्षिद्रचन्द्र-

ज्योत्स्नाहंकारभङ्गव्यसनकुतुकिनी भूपते श्रीनृसिंह ।

करणान् तत्करनामा करणान्तरसमुच्चयानात् समुच्चयभेदः स च द्विधेत्यर्थः । संज्ञां
व्युत्पादयति । एकेनेति । नन्वस्य समाधिसाधर्म्यात् तद्वानन्तर्यमुचितमित्वा-
द्यङ्गस्य ततो बलीयसा समुच्चयतासाल्प्येन समुच्चये निरूपणमित्याह । यद्यपीति ।
तर्हि समाधेरस्य कोभेदस्तत्राह । अत एवेति । समुच्चयात्मकत्वादेवेत्यर्थः । यत्र
निरपेक्षप्रवृत्तकारणे कारणान्तरमपि काकतालीयतया सौकर्याय निबध्यते स
समाधिः । यत्र तु समर्थकारणप्रवृत्तौ तत्स्पर्धयैव खलेकपोतिकया भूयसासुप-
निबन्धः स तत्कर इति महान् भेद इत्यर्थः । यथा दैवान् पतता तालफलेन काकस-
नागनो यथा च तेन तस्य वधस्तथा देवदत्तस्य दस्युभिः समागमस्तैश्च तस्य
वधः स देवदत्तवधः काकतालीयः । प्रकृते च कार्यस्य यदृच्छासमागतकारणान्त-
रोत्पादः काकतालीयः । एष एव काकतालीयन्यायः । “समासाच्च तद्विष-
यात्” इति छप्रत्ययः । खले कपोता इव खलेकपोतिकाः । इवार्थं कन्प्रत्ययः ।
“इलवन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” इति सप्तम्या भलुकु । पृषोदरादिपाठाद्वा ।
द्वैविध्यं विवृणोति । भूयसां त्रिवैति । आद्यमुदाहरति । मूर्त्तिरित्यादि ।

१ तस्यैव कार्यस्याह C., M. २ D. drops अयम्. ३ दिहास्य T. ४ T. drops
क्रमेण. ५ K. drops नु. ६ द्वालुक K, ७ स्विन्यादि K.

लक्ष्मीर्जागतिं लक्ष्मीपतिमदमनी तासु गर्वाय पुंसा-

मेकापि स्यान्नचैताः किमिदमुपशमारम्भमृज्जृम्भयन्ते ॥

अत्रोक्तरूपा मूर्तिरेव गर्वहेतुस्तत्रापि कीर्त्तितस्ततोऽपि लक्ष्मी-
रिति बहूनामहंकारकारणत्वं स्पर्धया निबद्धम् । अपि च लाघ-
ण्यादिभिः शोभनैर्धूर्त्यादीनां योगः । किं च गर्वकारणसद्भावेऽपि
गर्वो न जात इति विशेषोक्तिरप्यस्तीत्यनया सैहास्य संकरः ।

कार्पण्यैकनिकेतनं नृपतयो दौर्जन्यभाजो बुधाः

सन्तः क्षीणधनाः कृपानभिमुखो लोकः कठोरः कलिः ।

शक्यन्ते विपद्ः किमत्र कविभिः सोढुं भवेयुर्यदि

स्वैरं वीर नृसिंह देव भवता नैताः समुन्मीलिताः ॥

अत्राशोभनैः कार्पण्यादिभिर्नृपतिप्रभृतीनां योगः ॥

हेत्वन्तरसंबन्धात् स्फूर्जति कार्यस्य यत्र सौकर्यम् ।

स समुच्चयसादृश्यात् समाधिनामात्र निर्दिष्टः ॥५१॥

यत्र खलेकपोतिकान्यायेनैकमेव कार्यं कर्तुंमनेकेषामवतारस्तत्र
तत्करः कथितः । यत्र काकतालीयेनापतनमपरस्य तत्रायमलं-

अत्र लक्षणार्थं योजयति । अत्रेति । शोभनांशं ध्यनन्ति । अपि चेति ।
अभ्युच्चयमाह । किं चेति । द्वितीयमुदाहरति । कार्पण्येत्यादि । अत्रापि
नृपतिकार्षण्यमेकमेव विपदां हेतुस्तथापि भूयसां स्पर्धया हेतुत्वेन निबन्धात्
तत्करः सन् वाक्यार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेन संकीर्यते । अशोभनांशमुदाहरति ।
अत्राशोभनैरिति ॥

तत्करः ॥

तत्करसाधन्यात् समाधिं लक्षयति । हेत्वन्तरेत्यादि । यत्र केनचित् का-
रणेनारब्धं कार्यं काकतालीयन्यायेन सौकर्यात् कारणान्तरेण निष्पादितं निब-

१ °मथिनी D. २ °स्तत्रापि लक्ष्मीरिति बहूना° D., C., M. ३ सह संकरः T. ४ समाधिर्ना-
मात्र C. M. ५ स्पर्धाहेतु° K.

कारः । अत एव केनचित् कर्तुमुपक्रान्तस्य कारणान्तरव्यतिकरतः
सौकर्यं सम्यगाधीयते इति यथार्थाभिधानः समाधिनामायमलं-
कारः समुच्चयसादृश्यात् तदनन्तरं निर्दिष्टः । यथा

लाघण्यमेव सहजं तव मानिनीनां
चेतः प्रसादयति वीर नृसिंह देव ।
तन्वन्ति पञ्चमच्चमत्कृतिकोमलानि
साहायकं किमपि कोकिलकूजितानि ॥

निर्णीयालंकारान् कतिचिदिमांस्तर्कवाक्यनय-
मूलान् ।

लोकन्यायाश्रयिणःकेचिदिदानीं निरूप्यन्ते॥६०॥

बलिनं जेतुमनीशः कोऽपि तदीयं कृशं तिरस्कुरुते।
अन्यं कमपि जघन्यो यत्राहुः प्रत्यनीकमिदम्॥६१॥

ध्येते स समाधिरित्यर्थः । तदेतत्तत्कारादेरं दर्शयन् व्याचष्टे । यत्रेत्यादि ।
समाधिं संज्ञां व्युत्पादयति । अत एवेति । श्लोके समुच्चयसादृश्यादिति संग-
तिकयनपरं न लक्षणान्तःपातीति व्याचष्टे । समुच्चयेति । समुच्चयभाषा-
नन्तरोक्ततत्काराख्यः । लाघण्यमित्यादि । साहाय्यस्य कर्म साहायकम् । “ बो
पधामुरूपोक्तमाहुः ” । अत्र लाघण्येन कारणेनारब्धस्य मानिनीमनःप्रसादन-
कार्यस्य काकतालीयैः कोकिलकूजितैः सौकर्येण निष्पादनं समाधिरित्यन्
संधेयम् ॥

समाधिः ॥

उत्तरालंकारकाण्डस्य संगतिमाह । निर्णीयेत्यादि । लोकन्यायाभाषितेषु प्रथमं
प्रत्यनीकालंकारं लक्षयति । बलिनमित्यादि । प्रबलप्रतिपक्षप्रतीकाराक्षमस्य

अनीकं सैन्यं तस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकम् । तत्सावृद्ध्यादल-
लंकारोऽपि प्रत्यनीकमिति व्यपदेशमलभत । यथानीकमभिभवि-
तुमनीश्वरेण केनापि तत्प्रतिनिधिभूतमन्यद् व्यामोहादभिभूयते
तथात्र बलवति परिपन्थिनि तदीयमल्पबलं कमपि कोऽपि परिप-
न्थयतीत्यर्थः । अत्र च प्रत्याधिप्रकर्षः प्रयोजनम् ।

यथा

सुधाकरो वीर नृसिंह देव

यशोर्विलासैर्ग्लपितानुभावः ।

तवाननस्य प्रियबान्धवाना-

मपाकरोति श्रियमम्बुजानाम् ॥

अत्र नरसिंहदेवः सुधाकरेण दुर्जयस्ततस्तद्वदनबान्धवानां दुर्ब-
लानां कमलानां भ्रियो हरणात् सुधाकरप्रत्याधिनी नरसिंहदे-
वस्य प्रकर्षः प्रतीतः ॥

उपमानस्याक्षेप स्यादुपमेयत्वकल्पनं यद्वा ।

यत्र प्रतीपमेतद्विवुधैरभिधीयते द्विविधम् ॥ ६२ ॥

तदीयदुर्बलपीडनं प्रत्यनीकमित्यर्थः । प्रत्यनीकशब्दं व्युत्पाद्यति । अनीकमिति ।
प्रत्यनीकं प्रतिपक्षं तत्सावृद्ध्यादलंकारेऽपि लक्षणया प्रत्यनीकव्यपदेश इत्यर्थः ।
लक्षणायाः प्रयोजनमाह । अत्र चेति ॥ सुधेत्यादि । स्पष्टम् ॥

प्रत्यनीकम् ॥

सातिकूल्यसाम्यात् प्रत्यनीकानन्तरं प्रतीपं निरूपयति । उपमानस्येत्यादि ।
अप्रीपमेयस्य सर्वोत्तरतयोपमानस्याक्षेपः क्रियते उपमेयत्वं वा कल्प्यते स प्रतीपा-
लंकारे द्विविध इत्यर्थः । तत्राद्यानेदं विवृणोति । यच्चेति । व्याखेपस्यार्थमाह ।

१ तत्र प्रत्यर्थं O, M. २ विलासिः क्लृप्तां T. बान्धवानां पपाकरोति T. ३ नृ-
सिंहं O. ४ श्रियोऽपहरणात् O, M. ५ प्रतीतः प्रकर्षः T.; प्रकर्षः प्रतीयते O, M.
६ तद् T. ७ K, drops प्रत्यनीकम्, ८ द्विविधार्थः K.

अत्रोपमेयमेव लोकोत्तरतयोपमानधौरैयमिति यदुपमानस्याक्षेपः
कैमर्थक्यालोचनमाचर्यते तत्तावदेकं प्रतीपम् ।

यथा

कान्तिः स्वभावसुभगैव तवाङ्गरागः
प्रत्यप्रकुङ्कुमरसः खलु मङ्गलाय ।
मासीः कलिङ्गनृपते भुवनोत्सवाय
प्रीणातु कैरवकुलानि परं सुधांशुः ॥

अत्र स्वभावसुभगया कान्त्यैवाङ्गरागकार्यस्य भूषणस्य सिद्ध-
त्वात् कुङ्कुमानुलेपनेन किं प्रयोजनमिति प्रतीतिः । यथा वा

दानैस्त्वयि प्रीणितजीवलोके
मुंघायमासीन्नरसिंह देव ।
इत्यालवालस्य मिषेण वेधाः
कल्पद्रुमं कुण्डलनामनैषीत् ॥

अत्र मुंघायं किमनेन कल्पद्रुमेणेत्युपमानविषयकैमर्थक्यालोच-
नरूपस्याक्षेपस्य विद्यमानत्वात् प्रतीपम् । किं च तदुपजीवनेन प्रवृ-

कैमर्थक्येति । किं प्रयोजनमिति विचारः क्रियत इत्यर्थः । उदाहरति ।
कान्तिरित्यादि । अत्रोपमानस्याक्षेपं योजयति । अत्र स्वभावेति । एवं
द्वितीयाधेऽपि कलिङ्गस्यैव भुवनानन्तरस्वादिन्दोः कैमर्थक्यमालोच्यम् । अद्य-
स्यैवोदाहरणान्तरमाह । दानैरित्यादि । कुण्डलानां कुण्डलीकरणम् । यथाधि-
काक्षरस्य वर्धयस्वज्ञानाय कुण्डलाकारा रेखा क्रियते तद्वदिति भावः । अत्र-
प्याक्षेपं दर्शयति । अत्र मुंघेति । अशुभवस्वेन कथिद्विरोधमाह । किं चेति ।

१ कैमर्थ्यालोचनं D., C., M. १ प्रत्यङ्गं T. २ प्रीणाति O., M. ३ सुभगैव
कान्त्या T. ५ निबद्धत्वात् C., M. ६ वृधायं T. ७ मुंघायितमनेन T. ८ 'क्षेपरूपत्वस्य
C., M. ९ आदास्योदां D. १० कुण्डलमीकरणं D.

चां प्रतीयमानामुत्प्रेक्षामपेक्ष्य प्रवृत्तापहृतिरित्येषामलंकाराणामि-
हाङ्गाङ्गिभावेन संकरः । तेन प्रतीपप्रतिभाभावितोत्प्रेक्षानुप्राणि-
तापहृतिरत्रास्तीति मन्तव्यम् ।

उपमानस्य न्यक्करणायोपमेयत्वकल्पनायां द्वितीयं प्रतीपम् ।

यथा

त्वद्दोर्दण्डधुरन्धरः फणिपतिस्त्वन्नेत्रमित्रं भ्रियः

श्रीडापङ्करुहं त्वदाननरुचिस्पर्धी सुधादीधितिः ।

त्वद्गोम्भीर्यनिधिः पयोनिधिरसौ त्वत्कीर्त्तितुल्या वियत्-

सिन्धुर्वीर नृसिंह देव महिमा सर्वोपमानं तव ॥

अत्र फणिपतिप्रमुखाणामुपमानत्वेन प्रसिद्धानामुपमेयीकरणं
दोर्दण्डाद्यपेक्षयापकर्षाभिव्यञ्जनाय । अस्य चालंकारस्योपमानं
प्रति प्रतिकूलत्वात् प्रतीपमिति व्यपदेशः ॥

स्वाभाविकमागन्तुकमथवा वस्त्वन्तरं तिरोधत्ते ।

यस्मिन् किञ्चन वस्तु ज्ञेयं तन्मीलितं द्विवि-
धम् ॥ ६३ ॥

द्वितीयमेवं विवृणोति । उपमानस्येति । उदाहरति । त्वदित्यादि । लक्ष-
नार्थं योजयति । अत्र फणिपतीत्यादि । अत्रापि संज्ञां व्युत्पादयति ।
अस्येति ॥

प्रतीपम् ॥

मीलितालंकारं लक्षयति । स्वाभाविकमित्यादि । यत्र वस्तुना वस्त्वन्तर-
निगूहणं क्रियते स मीलनालंकारः । स च सहजेनागन्तुकतिरोधानमागन्तुकेन

१ 'पेक्ष्य T. २ प्रवृत्तोऽपहृत् इत्ये° C., M. ३ प्रतीपंभावितो° D. ४ 'कल्पनाद्वितीयं T.;
कल्पनाया द्वि° C., M. ५ 'गोम्भीर्यनिधः D. ६ अस्त्व चेति K. ७ K. omits प्रतीपम्-

यत्र साधारणगुणसंभेदाद् भेदानुपलम्भः स विषयः सामान्या-
लंकारस्य । यत्र तु सहजमागन्तुकं वा किमपि निरतिशयं वस्तु
वस्त्वन्तरं तिरयति तत्र सार्थकाभिधानं मीलितं द्विविधम् । क्रमेण
यथा

विश्राणनैः कालकलानभिज्ञै-
दिनोद्यमानस्य निसर्गसिद्धैः ।
नृसिंह भूपाल न तेऽधिगन्तुं
पात्रेषु शक्याः परितोषलीलाः ॥

अत्र स्वाभाविकैरेव चितरणैः परितोषतरङ्गितानि वितरणानि
तिरोधीयन्ते ।

आलिङ्ग्यमानस्य वधूजनस्य
प्रतोपभूपस्य नृसिंह देव ।
त्वत्सैन्यघोषभ्रवणेन जाता
सवेपथोर्नैव विभाविता भीः ॥

अत्रागन्तुकेन कान्तापरिरम्भसंभवेन वेपथुना भयजनितो वेप-
थुस्तिरोहितः ॥

सहजतिरोधानं चेति द्विविध इत्यर्थः । सामान्यालंकारादस्य भेदमाह ।
यत्र साधारणेति । समानगुणयोरैकताप्रतिपत्तिः सामान्यं सहजागन्तुकयोर्व-
स्तुनोरैकेनेतरतिरोधानं मीलनमिति महाननयोर्भेद इत्यर्थः । सहजेनागन्तुकति-
रोधानमुदाहरति । विश्राणनैरिति । कालकलानभिज्ञैरविच्छिन्नैरित्यर्थः । इह
सहजवितरणेनागन्तुकवितरणतिरोधानमित्याह । अत्रेति । वितरणान्यागन्तु-
कानीति शेषः । भागन्तुकेन सहजतिरोधानं उदाहरति । आलिङ्ग्यमा-
नस्येत्यादि । अत्रागन्तुना सहजतिरोधानमित्याह । अत्रेति । वेपथुः सहज
इति शेषः ॥

मीलनम् ॥

१ तंऽधिगन्तुं T. २ परितोषलाभाः D. ३ भूप O. M. ४ श्रृङ्गोपजाना O., M.
५ भयभवो वेपथुः C, M. ६ विश्राणनैरित्यादि K. ७ K. drops मीलनम्.

साधारणगुणयोगाद्यत्र प्रकृतस्य वस्तु संवलितम् ।
न विभावयितुं शक्यं तत् सामान्यं समाख्या-
तम् ॥ ६४ ॥

नेदमपह्नुतिः । किञ्चिदपह्नुत्यं कस्याप्यनारोप्यमाणत्वात् । प्रकृ-
तस्याप्रकृतेन समानत्वसंबन्धादौपचारिकोऽस्य सामान्यमिति
व्यपदेशः

धराधिप श्रीनरसिंह देव
यशोविलासे तव जृम्भमाणे ।
विधुन्तुदो वेत्ति न शीतभानुं
नागाधिनाथं च न घैनतेयः

अधिकगुणाङ्गीकरणं स्वगुणत्यागेन तद्गुणः कथितः ।

किञ्चिन्मीलनसाम्यात् सामान्यमाह । साधारणेत्यादि । यत्र गुणसाम्या-
दप्रस्तुतस्य प्रस्तुततावास्म्यं निबध्यते स सामान्यालंकार इत्यर्थः । अस्याप-
ह्नुतेर्भेदमाह । नेदमिति । सामान्यसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमाह । प्रकृतस्येति ।
उदाहरति । धराधिपेत्यादि । अत्राप्रस्तुतयोश्चन्द्रशेषयोः प्रस्तुतेन यदासा
धावस्वगुणसाम्यादेकताप्रतिपत्तिः ॥

सामान्यम् ॥

गुणसाम्यसाम्बन्धात् सामान्यानन्तरं तद्गुणालंकारमाह । अधिकेत्यादि । स्वगु-
णत्यागेन संनिहितोक्कृष्टान्यगुणस्वीकारस्तद्गुण इत्यर्थः । तद्गुणशब्दं निब्रूते ।

१ किञ्चिदपह्नुत्यं T., C. २ 'न्यान्यस्य कस्या' C., M. ३ 'प्रस्तुतेन C., M.
४ नागाधिपेजं T. ५ K omits सामान्यम् .

साभिध्यमध्यासीनस्य निरतिशयगुणस्य तस्याप्रकृतस्य गुणोऽ-
स्त्यस्मिन्निति तद्गुणः । नार्यं मीलितम् । इह वस्त्वन्तरगतास्तोक-
लोकोत्तरगुणान्तरव्यतिकरपरिणतस्वरूपस्य प्रस्तुतस्य वस्तुनः
प्रतिभासमानत्वात् । मीलिते च प्रस्तुतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तराति-
रोहितत्वेन प्रतीयमानत्वादित्यनयोः स्फुटमेष भिन्नविषयत्वम् ।

यथा

वीर त्वद्रिपुरमणी परिधातुं पल्लवानि संस्पृश्य ।
न हरति वनभुवि निजकररुहरुचिर्खंचितानि पाण्डुपत्रधिया ॥

अत्रारुणानां पल्लवानां धवलिमस्वीकारः ।

यथा वा

नृत्यद्गार्गाट्टहासप्रसरसहचरैस्तावकीनैर्यशोभि-
र्धावद्वयं नीयमाने त्रिजगति परितः श्रीनृत्सिंह क्षितीन्द्र ।-
नेदृग्यद्येष नाभीकमलपरिमलः प्रौढिमासादयिष्य-
द्देवानां नाभविष्यत् कथमपि कमलाकामुकस्यावबोधः ॥

अत्र भगवता कृष्णेन यशःसंबन्धात् धवलिमा स्वीकृत इति

सांनिध्यमिति । मीलनादस्य भेदमाह । नार्यमिति । इह प्रस्तुतस्याप्रस्तुत-
गुणावच्छिन्नस्वरूपत्वं मीलने स्वप्रस्तुतसंछन्नस्वरूपत्वमित्यनेयोर्महान् भेद इत्यर्थः ।
इहाहरति । वीरेत्यादि । पाण्डुपत्रधिया जीर्णपर्णभ्रान्त्येत्यर्थः । अस्त्यैवोहा-
हरणान्तरमाह । नृत्यदित्यादि । ईदृगेषं धवल एष कमलाकरजः । नाभीक-

१ प्रतिभासमानत्वम् C., M. २ संचितानि D. ३ T. notices पाण्डुत्व° for धवलिम्°
४ यशोभिः सात्पर्य D. ५ रूपत्वं K. ६ रूपत्व K. ७ नयोऽस्ति महान् K.

तद्रूपत्वम् । किं चात्रासंबन्धे संबन्ध इत्येवंरूपातिशयोक्तिस्तद्रूपानु-
प्राणितेति संकरः ॥

सति हेतौ तद्रूपाननुहारोऽतद्रूपः कथितः ॥६५॥

अत्र सांतिशयगुणं प्राकरणिकं वस्तु साभिध्यलक्षणे कारणे स-
त्यपि यदि नाप्राकरणिकगुणस्यानुहरते तदा तस्याप्राकरणिकस्य
गुणो नास्त्यस्मिन्नित्यतद्रूपः । तद्रूपवैधर्म्येणात्र प्रातनिरूपणाव-
धसरः ।

यथा

गण्डामोगे विहरति भ्रदैः पिच्छिले दिग्गजानां

वैरिस्त्रीणां नयनकमलेष्वञ्जनानि प्रमाष्टि ।

यद्यप्येषा हिमकरकराद्वैतसौवस्तिकी ते

कीर्त्तिविधुः स्फुरति तदपि क्षमापते श्रीनृसिंह ॥

इह मदाञ्जनसंपर्केऽपि यशश्चियो मलिनिमा न जात इत्यतद्रूपः॥

मत्परिमलाभिज्ञानात् कृष्णप्रस्वभिज्ञा देवानां न तु काण्यार्शिवि भावः । अशु-
चवमाह । किं चेति ।

तद्रूपः ॥

तद्रूपवैपरीत्येनतद्रूपमाह । सतीत्यादि । उच्छृष्टगुणसंनिधानेऽपि तद्रूपसं-
स्पर्धित्वमतद्रूप इत्यर्थः । तदेतद्वृष्णमत्तद्रूपशब्दं निर्द्धे । यत्रेत्यादि । संगतिमाह ।
तद्रूपेति । गण्डेत्यादि । हिमकरकराद्वैतस्य सौवस्तिकी स्वस्तिवादिनी ज्योत्स्ना-
सदृशीत्यर्थः । स्वस्तीत्याह सौवस्तिकी । सुस्नातादित्याह उक् । शारादित्याहै-
आत्मनः ॥

अतद्रूपः ॥

१. सातिशयगुणिते C., M. २ T., U., M. drop कल्पे. ३ K. omits तद्रूपः. ४ तरुने-
त्यादि K. ५ K. drops अतद्रूपः.

यत्र प्रश्नपुरःसरमेवासंभाव्यमुत्तरं किमपि ।

असकृद्भवति निबद्धं तदुत्तरं तावदत्रैकम् ॥ ६६ ॥

अत्र प्रश्नपुरःसरस्य बाढं गूढत्वाद्संभाषनीयस्यानेकधैवोपनि-
बध्यमानत्वं चमत्कारकारणम् । किं च व्यञ्जक्येद्यव्यञ्जक-
तामन्तरेणैव प्रवृत्तमिदमिति न गोचरः परिसंख्यायाः ।

‘का विसमा देव्यर्गा किं दुल्लहं जं जणो गुणग्गाही ।

किं सोक्खं सुकलत्तं किं तुक्खं जं खलो लोभो ॥’

यत्र त्वनुपनिबद्धः प्रश्नः स्यादुत्तरोन्नेयः ।

कमपि तदीयं भेदं द्वितीयमाचक्षते सुधियः ॥६७॥

अयोत्तरालंकारं लक्षयति । यत्र प्रश्नेत्यादि । यत्र प्रश्नपूर्वकमसंभाव्यमुत्तरम-
सकृन्निबध्यते तदेतदुत्तरमित्यर्थः । सकृन्निबध्ये चमत्काराभावात्सकृद्ग्रहणमित्याह ।
अप्रेति । परिसंख्यातो भेदमाह । किं चेति । परिसंख्यायामितरनिषेधपरत्वं यथा
पञ्च पञ्चनत्या भक्ष्या इत्यत्र गोधादिपञ्चकातिरिक्तपञ्चनत्यानां श्वैमाजारादीनां भक्ष-
णनिषेधः । इह तु स्वार्थविधिपरस्वमेव नेतरनिषेधपरत्वमिति भावः । अकारादृषा-
भ्याम्यनिर्देशात्तुमानसोऽपि भेद इति सूचितम् । का विषमेति ।

का विषमा वैवगतिः किं लभ्यं वज्जनो गुणग्गाही ।

किं सोक्खं सुकलत्तं किं तुक्खं यत् खलो लोभः ॥

द्वितीयमुत्तरं लक्षयति । यत्र त्वित्यादि । यथोत्तरोन्नेयः प्रश्नस्तदपरमुत्तरमित्यर्थः ॥

उत्तरम् ॥

१ °नीयस्यैवानेक° T.; °नीयस्यैवानेकधोपनिबध्य° C., M. २ C., and M. drop इदम्.
३ D. omits थ. ४ °मेवं चेत्° K. ५ K. omits उत्तरम्.

यथा

तावत् कुतश्चन्द्रमयूखभूषाः
 सौधाङ्गणे प्रेयसि नः प्रदोषाः ।
 तस्योत्कलक्षोणिपतेः प्रतापो
 जागर्त्सि यावत् ककुभां मुखेषु ॥

इह तुहिनकरकिरणभूषान् सौधाङ्गणे प्रदोषान् कदा निर्वेक्ष्याम
 इति प्रियायाः प्रश्नः कुतोऽस्माकमुक्तविशेषणाः प्रदोषा इति
 प्रतीपमंहीपतेरुत्तरातुञ्जीयते ॥

यत्र प्रश्नःपुरःसरमुत्तरमुभयोर्मिथैः समुल्लसति ।
 प्रश्नोत्तरिकासंज्ञं तमलंकारं विदुर्विबुधाः ॥ ६८ ॥

यथा

पीतः केनासि रत्नाकर कथय बलान्मूर्ध्नि कालिन्दि छुष्टा
 केन त्वं मां च कोपीः कुतुकमभिदधे घर्ण एवं वदामि ।
 धावन्त्येते नृसिंहक्षितिपतिपृतनादग्धविज्ञेविष्वेष्टम्-
 ज्वालालेखाकहेलाहंतकनकगिरिस्त्र्यन्दवारं प्रवाहाः ॥

प्रश्नोत्तरप्रसङ्गात् प्रश्नोत्तरिकालंकारं लक्षयति । यत्रेत्यादि । यत्र इयोर्मियः
 प्रश्नोत्तरे निबन्धेते सा प्रश्नोत्तरिकेत्यर्थः । पीत इत्यादि । कालिन्दीसागरयोः प्रश्नो-
 त्तरिकेयम् । कालिन्दी सागरं पृच्छति पीत इत्यादि । पीतः पीतवर्णः । हेवाकः
 स्वाच्छन्धमिति संजीवनकारः ॥

प्रश्नोत्तरिका ॥

१ 'भूपते' T, २ T. drops मिथः. ३ केनालि C., M. ४ मे च कोपीः M.; वाचको
 कः T., ५ देयं C., M. ६ 'ज्वाला संदोह' C., M. ७ 'गतं' T. ८ 'स्यन्दि' C., M.

अत्र कनकगिरितरङ्गिणीभिः सिन्धोरसंब्रन्धेऽपि संबन्धः कवि-
प्रौढोक्त्या सिद्धत्वेनोक्तः । इदं तु वाकोवाक्यमिति मतान्तरे
प्रसिद्धम् ॥

अथ वल्गद्गूढार्थप्रतीत्यलंकारलक्षणं भावि ।
गदितमिदं संलक्षितसूक्ष्मार्थस्य प्रकाशनं

सूक्ष्मम् ॥ ६९ ॥

नवेषु कान्तेषु कृताभिलाषाः

स्वर्गाङ्गनाः प्रेक्ष्य मरीचिमाली ।

नृसिंह भूपाल तवाहवेषु

कम्पाकुलं दर्शयति स्वबिम्बम् ॥

इह भाविभेदतया भयानुभावकम्पाकुलमात्ममण्डलं दर्शयता
दिवाकरेण नवनवप्रियतमलाभाभिलाषिणीः स्वर्गाङ्गनाः प्रति नर-
सिंहनरपतिहनिष्यमाणसमरोद्भटप्रतिभटागमनं प्रकाशितम् ॥

यत्रोद्भिन्नं किञ्चिद्वस्तु कुतश्चिन्निगूह्यते भूयः ।

वस्त्वन्तरनिक्षेपाद् व्याजोक्तिं तामुशन्त्येताम् ॥७०॥

अथ सङ्गतिपूर्वकं सूक्ष्मं लक्षयति । अथेत्यादि । यत्र स्थूलबुद्धिभिरसंलक्ष्यत्वं
स्वयं विवृण्वतया कयञ्चिद्विज्ञितेनाकारेण वा संलक्षितस्य सूक्ष्मार्थस्य विवृण्वं प्रति
प्रकाशनं निबध्यते स सूक्ष्मालंकार इत्यर्थः । उदाहरति । नवेष्वित्यादि । अथ
स्वर्गाङ्गनाभिलाषः सूक्ष्मोऽपि तच्चेष्टासूचितो मरीचिमालिना स्वमण्डलकम्पनेन ताः
इति प्रकाशित इति व्याचष्टे । इहेत्यादि ॥

सूक्ष्मः ॥

सूक्ष्मवैपरीत्येन व्याजोक्तिं लक्षयति । यत्रेत्यादि । निगूहितवस्तुज्ञेयं सूक्ष्म-

१ संपक्षितं T., D. २ भेदभयानुभावं D.; भेदतयानुभावं T. ३ भियतमाभिलाषं T.
४ K. drops सूक्ष्मः.

अत्र निगूढं वस्तु कुतश्चित् कारणानुद्भिन्नं प्रकटतां प्र-
स्वन्तरनिवेशनेन निगूह्यते गोप्यते । अत एव वस्वन्तरा-
पस्य व्याजस्योक्तिर्वचनमिह वर्त्तत इत्यस्याः सार्थकमभि-
यत्र सादृश्याय प्रकृतमपह्नूयते तत्रापह्नूतिर्जागर्ति । यत्र
वाय सादृश्यमुपनिबध्यते तत्रेयम् ।

आकर्ण्योत्कलभूपते जलमुचां निर्घोषमाकस्मिकं
त्वत्सेनापटहध्रमेण सहसा संजातकम्पाकुलैः ।
अन्तर्भीतिपराहतोऽपि द्यिताकण्ठप्रहृशीड्या
सान्द्रानन्दमयीं दशामभिनयस्यङ्गैः शंकाधीश्वरः ।

अत्र नरसिंहरपतिधरूथिनीपटहध्रमाविर्भूतेन कम्पेन
शिता भीतिः प्रियतमोपगूहनेनापलपिता ॥

वाक्यं यदन्यथोक्तं केनाप्यन्येन योज्यतेऽपरथा ।
तत् काकुश्लेषाभ्यां यदि वक्रोक्तिस्तदा स्फुरति॥७१॥

इत्युक्तम् । इहोन्निरवस्तुनिगूहनं व्याजोक्तिरिति व्याचष्टे । अत्रेति । नामधेयं
निब्रूते । अत एवेति । अपह्नूतिप्रभेद एव व्युत्पत्तिर्न पृथगलंकार इत्युद्भटः ।
शक्तिरासार्थे भेदमाह यत्र सादृश्यायेति । यत्रापह्नवमुखेन सादृश्यं प्रतिपाद्यते
वत्रापह्नवः । यत्र सादृश्योपजीवनेनापह्नवः क्रियते तत्र व्याजोक्तिरित्यनयोरस्यु-
द्भटस्याद्भटैरप्यपह्नवगन्धमात्राद्भुरपह्नवो भेदोऽन्यथातिप्रसंगारित्यर्थः । उदाहरति ।
आकर्ण्योत्कलम् । अत्र रतिभीत्योः कम्पजनकत्वसादृश्योपजीवनेनानन्दप्रकटन-
व्याजान्द्वयापह्नवोक्तेरियं व्याजोक्तिरित्याह । अत्रेति ॥

व्याजोक्तिः ॥

उक्त्यन्यथात्वसाम्याद् व्याजोक्त्यनन्तरं वक्रोक्तिं लक्षयति । वाक्यमि-
त्यादि । यत्राभिप्रायान्तरेणोक्तवाक्यमन्येनान्यथा योज्यते सा वक्रोक्तिः । सा

१ T. drops गोप्यते. २ प्रस्तुतं O., M. ३ O. and M. have यथा preceding
आकर्ण्यो ४ जलमुक्ते D. ५ सकाशीश्वरः O., M. ६ व्याजोक्तिरिति न पुष्पं K.
७ इत्युद्भटमतनिरासार्थं K. ८ K. drops व्याजोक्तिः.

उक्तिव्यपदेशसामर्थ्यात् व्याजोक्तयनन्तरं निरूपणमुचितमे-
तस्याः ।

काकुप्रयोगेण यथा

सर्वाधिनामर्थितपूरणार्थं
परिस्फुरद्यागमहोत्सवेषु ।
त्वयि स्थिते वीर नृसिंह देव
न लज्जते संप्रति पारिजातः ॥

श्लेषप्रयोगेण यथा

किं मे रोषं करोषि प्रियतम किमहं तोयराशेस्तनूजा
न क्रोधस्ते विधातुं भवति समुचितः प्राप्यते कुत्र नक्रः ।
इत्थं वक्रोक्तिभङ्ग्या द्विमगिरिसुतया लङ्घितो मूकभावं
देवश्चन्द्रार्धचूडस्तव दिशतु मुदं भूपते श्रीनृसिंह ॥

अत्र मे इति पदं संप्रदानाभिप्रायेण प्रयुक्तं देवेन । अर्थश्लेषभ-
ङ्ग्या तु भगवतीसंबोधनपरतया समर्थितवती । क्रोधस्तव कर्तुं

अत्र काका श्लेषेण चेति द्विविधैर्यर्थः । संगतिमाह । उक्तीति । काकुमुवाहरति ।
सर्वैस्त्वादि । अत्र न लज्जत इति निषेधोक्तौ काका लज्जत एवेत्यन्यथा योज्यते ।
श्लिष्टोक्तिमुवाहरति । किमित्यादि । मे ममेत्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी न तु
“कुधङ्गुह—” इत्यादिना चतुर्थी । यं प्रतिकोप इति विशेषणात् । देव्याह ।
प्रियतमोति । देव आह । न क्रोध इति । पुनरैव्याह । प्राप्यत इति । इह
श्लेषो द्विविधोऽभङ्गः सभङ्गश्च । तत्र न इत्यभङ्गश्लेषः न क्रोध इति सभङ्ग
इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । अत्रैत्यादि । संप्रदानाभिप्रायेणेति । षष्ठपर्यंसंबन्ध-
सामान्याक्षिप्तविशेषाभिप्रायेणोक्तमन्यथा पूर्वोक्तानुशासनाविरोधात् । संबोधनपरत-
येति लक्ष्मीसंबोधनपरतयेत्यर्थः ॥

वक्रोक्तिः ॥

१ पूरणार्थमित्यादि T. २ प्राप्यते D.; प्रोच्यते T. ३ श्रीनृसिंह क्वितीन्द्र noticed by T.
४ द्वेषेत्यर्थः D. ५ K. drops वक्रोक्तिः.

न समुचित इत्याशयेन प्रयुक्तं देवेन । अधस्तव कर्तुं नक्रः समु-
चित इति देव्या शब्दश्लेषभङ्ग्यान्यार्थघटनया योजितम् ॥'

वस्तुस्वभाव उच्चैर्यः स्यात् सूक्ष्मो यथावदेतस्य ।

यद्वा वर्णनमेषा कथिता कविभिः स्वभावोक्तिः॥७२॥

अस्या अप्यत्रोक्तिक्रम एव निर्देशकारणम् । वस्तुस्वभाववर्णन-
मात्रस्यालंकारत्वाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गः स्यात् । वस्तुस्वभाववर्ण-
नामात्ररहितस्य काव्यस्यैवाभावात् । अत एवोक्तमुच्चैरिति शयेन
सूक्ष्मः कविमात्रेण द्रष्टुमशक्यो यो वस्तुस्वभावः क्रियावर्णसं-
स्थानात्मकस्तस्या न्यूनानतिरिक्तत्वेन यद्वर्णनं सा स्वभावोक्तिः ।

ऊर्ध्वं भुजाभ्यां परिरभ्य जानु-

द्वयं तदन्तश्चिबुकं निवेश्य ।

वक्तिसाम्यात् स्वभावोक्तिं लक्षयति । वस्तुस्वभाव इत्यादि । जातिप्रयुक्त-
धर्मो वस्तुस्वभावस्तस्य सूक्ष्मस्य यथावद्वर्णनं यत् सा स्वभावोक्तिरित्यर्थः । संगतिमाह ।
अस्या अपीति । सूक्ष्मपदव्यावर्त्यमाह । वस्तुस्वभावेति ।

'द्विहस्तं च द्विकर्णं च द्विनेत्रं चैकनासिकम् ।

गुरुद्वैवं शिरः पायात् सशिल्पवृषणोहरम् ॥'

इत्यादीनामप्यलंकारस्वप्रसङ्ग इति भावः । फलितमाह अत एवेति । उच्चैः
शाब्दार्थमाह । अतिशयेनेति । सूक्ष्मपदार्थमाह । कविमात्रेणेति । वस्तुस्व-
भावशाब्दार्थमाह । क्रियेत्यादि । क्रिया चेष्टा । वर्णः घुम्कारिः । संस्थानमव-
यवसंनिवेशः । उदाहरति । ऊर्ध्वमित्यादि ॥

स्वभावोक्तिः ॥

१ After this O. and M. insert यथा वा नैषधे काव्ये । स्फुटति हारमणौ मदनोष्मणा
हृदयमप्यनलं कृतमद्य ते (भामिना M.) । ननु इतास्मि तथा यदि हृदापि प्रियतमः सममाल्यपवाहितः
अत्र सख्यालंकारं नेत्यभिप्रायेणोक्तं वाक्यं दमयन्त्या नलरहितं कृतमित्यभिप्रायेण योजितम् । १ 'त्रो-
क्तिप्रस्ताव एव T. ३ कारणं निर्देशस्य T. ४ 'संस्थालक' O., M., ५ K. drops स्वभावोक्तिः

नृसिंह इन्द्रानिलवेपितः सन्

वने रिपुः सीदति तावकीनः ॥

भूतस्य भाविनो वा प्रत्यक्षायमाणतार्थस्य ।

विलसति सुतरामेतन्निगद्यते भाविकं कविभिः ॥७३॥

भावः कवेराशयः भोतरि प्रतिबिम्बितत्वेनास्तीति भाविकम् ।
नेदं भ्रान्तिमान् । भूतभाविनां भूतभावितयैव प्रकाशनात् । नाप्य-
तिशयोक्तिः । अन्यस्यान्यत्वेनाध्यवसायवैधुर्व्यात् । न हि भूतभा-
विनावभूतभावित्वेनाध्यवसीयेते ।

यथा

वामं बाहुं विधाय द्विगुणितमुरसि स्पष्टमाबद्धमुष्टिं

धृत्वा शंङ्कुं करेण स्फुरदधरपुटस्ताम्रनेत्राञ्चलभीः ।

क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा घरट्टे परुषकटकटकारशीर्यत्करोटीञ्

छन्नून् पक्षभिषान्तः स्फुरसि भुजभृतां भूपते श्रीनृसिंह ॥

विदग्धजनवेद्यार्थस्वसाम्यात् स्वभावोक्तयनन्तरं भाविकं लक्षयति । भूतस्ये-
त्यादि । यत्र भूतस्य भाविनो वार्थस्य चास्यद्भुतत्वाद्नाकुलसंदर्भसमर्थितत्वाच्च प्रत्य-
क्षायमाणता प्रत्यक्षवदुपलम्भनं निबध्यते तद् भावो भावना भाविकानां चेतसि नि-
वेद्यनमस्मिन्नस्तीति व्युत्पत्त्या भाविकमित्यर्थः । व्युत्पत्त्यन्तरमाह । भाव इति ।
क्रमाद् भ्रान्तिमत्तिशयोक्तयोरतिव्याप्तिं परिहरति । नेदमित्यादि । उदाहरति ।
वाममित्यादि । करेणेति । रक्षिणेनेत्यर्थः । वामस्य बद्धमुष्टेर्वक्षसि निक्षि-
तत्वात् । घरट्टो गोधूमघट्टनशिलायन्त्रभेदः । अत्रैकस्यैव नरसिंहस्यातिमानुषाङ्ग-
तपौरुषविशेषभीषणतया वैर्दृष्टो वैभ्र इत्यते तेषामपि चेतसि भूतत्वेन भावित्वेन च

अत्र यैस्त्वं दृष्टो द्रष्टव्यश्च समरसीमनि तेषामेवंविध एव हृदये
प्रतिभासस इति वर्त्तमानतयोपनिबन्धात् प्रकारद्वयेऽप्येतदेवोदा-
हरणम् ॥

अभिमतमेतदुदात्तं समृद्धिमद्वस्तुवर्णनं यत्र ।

कविप्रतिभोत्थापितासंभाव्यमानवैभवंविभूषितवस्तुवर्णनात्मक-
मिदं यथास्थितवस्तुवर्णनात्मकाभ्यां स्वभावोक्तिभाषिकाभ्यां
भिन्नम् ।

यथा

दासीभिः प्रतिसारितानि परितस्त्वन्मार्गणप्राङ्गण-
श्लोणिस्वस्तिकमौक्तिकानि वणिजामादाय वृन्दैर्मुदा ।
विक्रीतानि नृसिंह देव तरसा देशेषु देशेषु ते
भूर्त्तानीव यशांसि राजरमणीकण्ठे लभन्ते स्थितिम् ॥

निन्ना भाष्यमानस्य प्रत्यक्षायमाणतया निबन्धनाद्वैभवंविधभाषिकोदाहर-
णमित्याह । अत्रेत्यादि ॥

भाषिकम् ॥

अङ्कतवस्तुवर्णनाप्रस्तावात्संज्ञं लक्षयति । अभिमतमित्यादि । समृद्धिमद-
स्तुवर्णनमुदात्तमित्यर्थः । उदात्तस्य भाषिकस्वभावोक्तिभ्यां भेदमाह । कवीति ।
सबोध्यपावहस्तुवर्णनमिह तु तद्वैपरीत्येनारोपितं वस्तुवर्णनमिति भेदसंगतीत्यर्थः ।
दासीमिरित्यादि । मार्गणं मार्गः । स्वस्तिको रङ्गवर्णनविशेषः । अत्र
राजरमणीकण्ठधारणबोध्यमि भौक्तिकानि एतस्सञ्चारपथरङ्गवर्णनविशेषः ।
पुष्पोदहारवन्निर्माण्यभावं भजन्तीति समृद्धिमद्वस्तुवर्णनात्मकोऽयमुदात्त उभेयः ।

१ 'नेवमुदात्तं' T. २ 'वैभवभूषितं' T. ३ 'निकन्धनादेवोभयं' K. ४ 'अनेति' K.
५ K. omits भाषिकम्. ६ 'वल्ली' D. ७ 'मौक्तिकान्येव संचारपथि' D.

यच्च महापुरुषाणामङ्गतया चरितवर्णनं

भवति ॥ ७४ ॥

तदप्युदात्तं स्यादित्यर्थः ।

यथा

वेलाकाननमग्रतः कलयत श्लाघ्यं कलिङ्गेशितुः

प्रौढैर्यत्र चमूभटैः प्रतिभटाहंकारकूलङ्कषैः ।

वीरश्रीपुलकैः शिलीमुखशतैराचान्तरोदस्तटैः

कीर्त्तैरणवलङ्कनाय घटितः सान्द्रक्रमः सङ्क्रमः ॥

अत्र वेलावने वर्णनीये नरसिंहदेवचरितमङ्गत्वेन वर्णितम् ॥

अथोदात्तान्तरं लक्षयति । यच्चेत्यादि । लक्षणमध्याहारेण पूरयति । तदपी-
ति । यत्र प्रेङ्गताङ्गतयोदात्तपुरुषचरितं निबध्यते सोऽप्युदात्तालंकार इत्यर्थः । एतेनो-
दात्तैश्वर्ययोगादुदात्तः प्रागुक्तः । अर्थं तूदात्तपुरुषचरितयोगादुदात्त इति पूर्वस्मार्दन्य
एवायमलंकारोऽर्थभेदात् । परं तु शब्दसाम्यादस्यैव निरूपणमित्यलंकारस-
र्वस्वकारोक्तं तदपीत्यनेन सूचितमित्यनुसंधेयम् । उदाहरति । वेलेत्यादि ।
कलयत पश्यत इत्यर्थः । कीदृक् काननमित्यपेक्षायामाह । कलिङ्गेशितुरिति ।
इह लक्षणं योजयति । अत्रेति । ननु वीररस एवायं विजयतां किमुंशत्तेनेत्य-
त आह । अङ्गत्वेनेति । सत्यमङ्गित्वे रस एव भवेत् । किं स्वह वीरस्याङ्गत्वात्तदात्त
एव विजयत इति भावः । ननु तथापि रसवशात्तलंकाराणामर्थं विर्षयो न द्वितीयोदा-
त्तस्य । तथा हि रसनिरन्धे रसवदलंकारो भावनिरन्धे प्रेयोऽलंकारस्तदुभयाभा-
सनिरन्धे तूर्जस्वी भावप्रशमनिरन्धे तु समाहितालंकारो भावोदयभावनसंधिभाव-
शबलतास्तु स्वतन्त्रालंकारा इत्यलंकारसर्वस्वकारः । अत्रोच्यते । इह

१ कलयतः T., D., C., M., G. २ प्रस्तुताङ्ग° K. ३ यत्तदात्त° K. ४ कलिङ्गेशि
K. ५ मुदात्तेनेत्याह D. ६ विषयः स्यान्न D.

अथ सर्वेषामेषामन्योन्याश्लेषपेशलावधुना ।
 कथयामोऽलंकारौ सहृदयचेतश्चमत्कृतये ॥७५॥
 एषां तिलतण्डुलवन्मिश्रत्वेनाभ्यधायि संसृष्टिः ।

नन्वमीषामनुप्रासोपमादीनां शब्दार्थालंकाराणां वैचगत्या यदि क्वचिदपि यौगपद्येनावस्थानं भवेत् तथापि पृथक्पर्यवसायितैव तेषाम् । किं तु कटककेयूरादीनामिव पृथक् कामनीयकहेतुत्वे सत्यपि संघटनोपपादितं किमपि रामणीयकमुन्मिषंति । तिलतण्डुलन्यायस्तु संयोगन्यायः । स्फुटप्रतिभासनत्वमलंकाराणामिति यावत् ।

भामहारीनां मते रसादीनां वाच्यतया वाक्यार्थभूतानामङ्गित्वे रसवशाद्योऽलंकारा अङ्गत्वे द्वितीय उवाचः । येषां वर्णने रसादयो व्यङ्ग्यस्तत्र तेषामङ्गित्वे ध्वनिरवाङ्गत्वं रसवशाद्विषयत्वं द्वितीयोवाचस्य तु विषयो नावशिष्यत इत्यलंकारसर्वस्वकारः । उवाच एवात्र सविषयो रसवशादय एव निर्विषया इति त एव मा भूवन्मिति काव्यप्रकाशकारः । तन्मतानुसारादिहं च रसवशाद्यंनारणेणोवाचनेवास्मिन् विषये वर्णयामकारित्येषामवद्यम् ॥

उदात्तम् ॥

तद्वैवं केवलालंकारकाण्डं समाप्य संप्रति तदाश्रितौ मिथ्यालंकारौ संसृष्टिसंकरौ निर्णेतुं प्रतिजानीतेऽद्येत्यादि । तत्र लघुस्वान् संसृष्टिलक्षणं तावदाह । एषामिति । यत्रैषामनुप्रासोपमादीनां तिलतण्डुलवन्मिश्रणं निबन्धते सा संसृष्टिरित्यर्थः । ननु संसृष्टिसंकरयोः कुतः पृथगलंकारस्वमनुप्रासोपमादीनां कटकमुकुटादीनामिव पृथक्शोभाकरत्वादित्याद्याह्वय तथापि तेषामिवैतेषामपि मेलनादन्वैव शोभेति संसृष्टिसंकरयोर्लंकारस्वमवसेयं कार्यभेदेऽपि कारणभेदानङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गइति परिहरति । नन्वित्यादिनोन्मिषतीत्यन्तेन । तिलतण्डुलन्यायं विदुषोति । तिलतण्डुलेति । संघटिरपि सजातीयविषया विजातीय-

१ 'पेशलानधुना T. २ 'लंकारान् T. ३ योगो भवेत् C., M. ४ तदपि D. ५ 'प-
 तीति T. ६ K. drops उवाचम्. ७ तेषामिवैषामपि K. ८ 'लंकारान्तत्वं' D.

तत्र सजातीयसंसृष्टिर्यथा

उत्तुङ्गा गिरिराजवत् सुवितताः क्ष्माच्चक्रवत् पावना
गङ्गावारिवदुज्वला स्फटिकवत्तापच्छिदश्चन्द्रवत् ।
गम्भीरा जलराशिवत् त्रिभुवनव्याप्तिक्रमाः शंभुवद्
राजन्ते नरसिंह देव भवतः प्रोद्दामकीर्तिक्रमाः ॥

अत्र सजातीयानामुपमादीनां संसृष्टिः ।

विजातीयसंसृष्टिर्यथा

मन्दारस्य मदच्युतिं दिनमणेरौद्धत्यनिर्मूलनं
मेरोर्मानविमर्दनं रतिपतेरुत्सेकनिष्कासनम् ।
अम्भोभर्तुरहंकृतिप्रशमनं शक्रस्य गर्वक्षतिं
सृष्ट्वा त्वां नरसिंह देव गुणिनं किं किं न धात्रा कृतम् ॥

अत्र विजातीययोः वृत्त्यनुप्रासविशेषालंकारयोः संसृष्टिः ॥

यविषया चेति द्विविधा । तत्राद्यामुदाहरति । उत्तुङ्गा इत्यादि । सर्वत्र
“तेन तुल्यम्-” इत्यादिना तुल्यार्थे वृत्तिप्रत्ययः । अत एवैताः सत्रापि तद्धितगा
भार्यः पूर्णोपमा एव संसृष्टा इति सजातीयसंसृष्टिरित्याह । अत्रेति । मन्दा-
रस्येत्यादि । अत्र मन्दारमदच्यवनादिरूपैः षड्भिरपि मन्दाराद्यतिघावितौ-
वार्यप्रतापौन्नस्यसौन्दर्यगाम्भीर्यैश्चर्याणि व्यञ्जन्ते । अत्रानियतसंख्याक्रमकारादि-
वर्णावृष्ट्या वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः । किं न कृतमिति सर्वकरणाभिधानाद्-
शक्यवस्तुकरणाला विशेषालंकारप्रभेदोऽर्थालंकारः । तयोस्तिलतण्डुलवन्मिश्रणा-
द्विजातीयसंसृष्टिरिति व्याचष्टे । अत्रेति । रूपकस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥

संसृष्टिः ॥

कथितस्तु संकरोऽयं त्रिविधो यः क्षीरनीरवद्भवति ॥७६॥

क्षीरनीरवदिति क्षीरनीरन्यायेन । समवायन्यायेनेति यावत् । अनौत्कट्येन वर्त्तनात् । त्रिविधोऽङ्गाङ्गिभावेन संशयेनैकवाचकानुप्रवेशेन च ।

क्रमेण यथा

एतावन्तमनेहसं सकुतुकं संवर्धिता यैर्वयं

कैते नः प्रभवो गता इति नभश्चूडारूपशः शास्त्रिनः ।

औत्सुक्यान्मकरन्दबाष्पभरितैः पुष्पेक्षणैस्त्वद्रिपु-

क्षोणीन्द्राक्षरसिंह देव नृपते पश्यन्ति सौधाद्बहिः ॥

अत्र दर्शनानुगुण्येन प्रसूनानामीक्षणत्वेन रूपणात् पादपानां दर्शनोचितपुरुषत्वेन रूपणं सिद्धं प्रतीयमानोत्प्रेक्षां प्रति हेतुत्वमवच्छिद्यत इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ।

अयं संकरं लक्षयति । कथित इत्यादि । यत्रैषामलंकाराणां क्षीरनीरवन्मिश्रणं विवक्ष्यते स संकरः । स च वक्ष्यमाणभङ्गया त्रिविध इत्यर्थः । क्षीरनीरवदित्येतद्विवृणोति । क्षीरनीरवदित्यादि । क्षीरनीरवद्भावे युक्तिमाह । अनौत्कट्येन वर्त्तनादिति । मिश्रणस्थानुत्कटभेदत्वेन वर्त्तनात् क्षीरनीरवद्भाव इत्यर्थः । वैविध्यं विवृणोति । त्रिविध इत्यादि । एतावन्तमित्यादि । अनेहसं कालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । नभश्चूडारूपशोऽभङ्गया इत्यर्थः । बहिरिति । स्थितानीति शेषः । पश्यन्तीति । पश्यन्तीवेत्यर्थः । अत एव व्यञ्जकप्रयोगात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अयास्याः पुष्पेक्षणैः शास्त्रिन इत्येकदेशविवर्तिरूपकेण सहाङ्गाङ्गिभावं विविनक्ति । अत्रेत्यादि । रूपकसाधकमाह । दर्शनेति । रूपकस्योत्प्रेक्षात्वे निमित्तमाह । हेतुत्वमिति । तद्वेतुत्वेन तच्छेषत्वात्तदङ्गमित्यर्थः । हेतुत्वे योग्यतामाह । सिद्धमिति । संदेहसंकर-

एष चिन्तामणिः किं नु किन्वयं कल्पपादपः ।

किं न्वसौ कामधेनुर्वा न चेस्यागः किमीदृशः ॥

अत्र एष इति यदि विशेष्यं तदानीमनेन नरसिंहदेवं निर्दिश्य चिन्तामणित्वेन रूपणाद्रूपकमिदम् । अथ विशेषणं तदा पुरोवर्ति-चिन्तामणिरित्यनेन सह नरसिंहदेवस्यैकतयाध्यवसितत्वादि-शयोक्तिरित्यनयोरन्यतरनिश्चयाभावात् संदेहेन संकरः ।

प्रतिभटकान्ताकुचतटमकरीर्लुण्टाकचापटङ्कारः ।

वीर नृसिंह इवाजौ वीरनृसिंहश्चिरं जयति ॥

अत्र लाटानुप्रासेन सहानन्वयस्यैकवाचकानुप्रवेशेन संकरः ॥*

इति श्रीमतो महार्माहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकौवलीनाम्य-लंकारशास्त्रेऽर्थालंकारनिरूपणं नाम अष्टम उन्मेषः ॥

मुसाहरति । एष इति । इह संदेहमुद्घाटयति । अत्रेत्यादि । किं चात्र नुशब्देन चिन्तामणित्वासिद्धेहात् संदेहालंकारः प्रधानं तस्योक्तसंकरोत्थापितत्वान्नेन सहास्याङ्गाङ्गिभावेन संकर इति विशेषश्च । तृतीयं भेदमुसाहरति । प्रतिभटे-त्यादि । इह वीरनृसिंह इत्येकस्मिन् वाचकेऽनन्वयलाटानुप्रासयोरनुप्रवेशादेक-वाचकानुप्रवेशलक्षणसंकरोऽयमित्याह । अत्रेति ॥

संकरः ॥

अगति विविधविद्यासिन्धुसुष्टिन्धवानां

व(प)रभणितिपरीक्षा शुडयते सज्जनानाम् ।

१ यद्विशेष्यं T. २ तदार्यं पुरो° D. ३ पुरोवर्ती T. ४ लुण्टक° D. ५ D. has श्रीमतो विद्याधरस्य° ६ महेश्वरस्य C., M., G. ७ वेकावलिनामन्यल°D. ८ एष इत्यादि K.

* T., C. and M. have the following verses after the close of the work. G. has only the first of them :—

तद्विह मम निबन्धे मूषणं भूषणं वा
 भवति यदि विदग्धैस्तद्व्यवहृत्य विमृश्यम् ॥
 पारीणाः पदसागरस्य कतिचिद् तन्ने स्वतन्माः परे
 केचिद् कर्कशासास(तर्क)वक्रभणितिप्रौढिमियंभाशुक्ताः ।

एकामेकावलीमेव कण्ठे धत्त कवीश्वराः ।
 व्याः किमन्धैरलंकारैरस्यैर्भारशायिभिः ॥
 उपमा सोपमेयोपमा स्यात्तद्वदन्वयः ।
 स्मरणं रूपकं चापि परिणामस्तथा मतः ॥ १ ॥
 संज्ञेहो भ्रान्तिमांस्तद्वदुद्धेखोऽपह्नुतिस्तया ।
 उन्नेक्षातिशयोक्ती च तुल्ययोगिस्वशीपके ॥ २ ॥
 प्रतिवस्तूपमा चैव वृष्टान्तश्च निदर्शना ।
 द्यतिरेकः सहोक्तिश्च विनोक्तिश्च तथा स्मृता ॥ ३ ॥
 समासोक्तिः परिकरश्लेषौ परिकराङ्कुरः ।
 अप्रस्तुतप्रशंसार्यान्तरन्यासस्तथा मतः ॥ ४ ॥
 पर्यायोक्तं तथा चैव व्याजस्तुतिरपि स्मृता ॥
 भाषेपश्च मतोऽनिष्टविध्याभासो विरोधकः ॥ ५ ॥
 विभावना विद्येषोत्तयतिशयोक्ती तथा स्मृते ।
 भसङ्गतिश्च विषयं समं चैव विचित्रकम् ॥ ६ ॥
 अधिकं तद्वदन्त्योन्त्यं विद्येषोऽपि तथा मतः ।
 भाषातस्तावदपरस्तथा कारणमालिका ॥ ७ ॥
 एकावली तथा चैव मालाशीपकमेव च ।
 सारश्च काव्यलिङ्गं चाप्यनुमानं तथैव च ॥ ८ ॥
 अयासंख्यं च पर्यायः परिवृत्तिस्तथा स्मृता ।
 परिसंख्या मता तद्वदर्यापत्तिर्विकल्पकः ॥ ९ ॥

अन्ये सत्कवितामृताब्धिखलहरीमुष्टांशमुष्टिन्धया
नैते केऽपि वयं तु किं तु त इमे सर्वे बहुकुर्वते ॥

इति श्रीपद्माक्षयप्रमाणपारावापरिणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचि-
तायामेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायामर्थालंकारनिरूपणाख्योऽष्टम उन्मेषः ॥

समुच्चयस्तत्कारश्च समाधिः प्रत्यनीककः ।
प्रतीपं मीलितं चैव सामान्यं च तथा स्मृतम् ॥ १० ॥
तद्गुणातद्गुणाद्युत्तरं प्रभोत्तरिका तथा ।
सूक्ष्मं व्याञ्जोक्तिवक्रोक्ती एवभावोक्तिस्तथा मता ॥ ११ ॥
भाविकं तद्वचपरमुदात्तं च तथा स्मृतम् ।
संसृष्टिः संकरश्चेति प्रोक्तालंकारसन्ततिः ॥ १२ ॥

इत्यलंकारसूचिकानि पद्यानि ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

NOTES.

—०५०—

UNMESHA I.

Pages 3-4.

संनिपत्योपकारकत्वेनेदमभिमतमारातुपकारकत्वेन वा ।—

संनिपत्योपकारक and आरातुपकारक are technical terms of the Mīmāṃsā philosophy and mean 'assisting the main action directly or indirectly.' A 'Vidhi' or injunction enjoins a new rite which has some purpose in view. It is defined as 'विधिः प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् । स चाप्राप्तमर्थं विधत्ते । यथा अग्निहोत्रं जुहुयान् स्वर्गकाम इति विधिरप्राप्तं प्रयोजनवद्भोमं विधत्ते अग्निहोत्रहोत्रेण स्वर्गं भावयेदिति । यत्र तु कर्म प्रकारान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रविधानम् । यथा दध्ना जुहुयादित्यत्र होमस्य अग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तव्याजोमोद्देशेन रथिमाह-विधानं दध्ना होम भावयेदिति । यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते । तदुक्तम् । न च्चेदन्त्येन शिष्टा इति । शिष्टा उपशिष्टा इत्यर्थः । यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानं सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति । 'Vidhi' is divided into four kinds, उत्पत्तिविधि, विनियोगविधि, अधिकारविधि and प्रयोग. दध्ना जुहोति is an instance of the second kind. It teaches us the connexion between what is principal and what is subordinate, रथि being subservient to होम. It is thus defined:—'अङ्गप्रधानसंबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः । यथा दध्ना जुहोतीति । स हि तृतीयाप्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसंबन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति । This Vidhi is authentically known from six assistants. 'एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि भूतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि ।'. The *Angas* of a Vidhi are what is subservient to it. 'एतन्न-हकृतेन (i. e. भुस्यादिप्रमाणसहकृतेन) विनियोगविधिना समिधादिभिहपकृत्य

वृक्षापूर्वमासाभ्यां यजेतेत्येवंरूपेण यानि विनियुज्यन्ते तान्युद्गानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति । तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादीनि । तानि च वृष्टार्थान्येव । क्रियारूपाणि च द्विविधानि गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि चेति । एतान्येव संनिपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणीति चोच्यन्ते । तत्र कर्माङ्गद्रव्यादेशेन विधीयमानं कर्म संनिपत्योपकारकम् । यथावघातप्रोक्षणादि । तच्च वृष्टार्थमवृष्टार्थं वृष्टावृष्टार्थं च । वृष्टार्थमवघातादि । अवृष्टार्थं प्रोक्षणादि । वृष्टावृष्टार्थं पशुपुरोडाशयागादि । तच्च द्रव्यत्यागांशेनावृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं वृष्टं करोति । इदमेव सामवायिकं कर्मेत्युच्यते । संनिपत्योपकारकं कर्म is then divided into two classes. 'तच्च संनिपत्योपकारकं द्विविधम् । उपयोक्ष्यमाणार्थमुपयुक्तार्थं चेति । तत्रावघातप्रोक्षणाद्युपयोक्ष्यमाणार्थम् । प्रीहीणां यागे उपयोक्ष्यमाणत्वात् । प्रतिपत्तिकर्मेडाभक्षणादि उपयुक्तपुरोडाशसंस्कारकम् । उपयुक्तस्थाकीर्णकरणतानिवर्त्तकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म ॥.' आरादुपकारकं कर्म is further on thus defined:—'द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम् । यथा प्रयाजादि ॥'.

For a fuller description of these terms and how संनिपत्योपकारकं कर्म is more powerful than आरादुपकारकं कर्म, the student is referred to आपोद्देवीमीमांसान्यायप्रकाश. See also मीमांसादर्शन for the division of कर्म into गुण (संनिपत्योपकारक) and प्रधान (आरादुपकारक). 'यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्' (२-१-७) and 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्' (२-१-८).

'प्रत्यक्षं यजेत इत्येवमादिभिर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तस्मात्तानि प्रधानकर्मणो वाचकानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । पिनष्टि इत्येवमादिभिर्द्रव्यं संस्क्रियते तस्मात्तानि गुणकर्मवचनानि ।' शाबरभाष्यम्.

Page 4.

लौकिक is what depends upon the will of people as opposed to अलौकिक, which is not voluntary, but enjoined by S'āstras. नमस्कार, or salutation in the beginning of a work, is अलौकिक, while the composition of a work is लौकिक. The relation of

principal and subordinate (**अङ्गान्निभाव** or **शाषशेषिभाव**) cannot subsist between what is **लौकिक** and what is **अलौकिक**. Salutation therefore cannot be indirectly subservient (**आराधुपकारकाङ्ग**) to the composition of a work. **माहक** or **प्रकरण** means a passage in which a principal sentence depends for its meaning upon subordinate sentences. It is **अङ्गवाक्यसापेक्षं प्रधानवाक्यम्**. 'उभयाकाङ्गा प्रकरणम् । यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यत्र हि इष्टविशेषस्यानिर्देशान् समिध्यागेन भावयेत् किमित्यस्त्युपकार्याकाङ्क्षा । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र दर्शपूर्णमासयामैः स्वर्गं कुर्यात् कथमित्यस्त्युपकारकाङ्क्षेत्युपकार्योपकारकाङ्गारूपोभयाकाङ्गालक्षणप्रकरणेन प्रयाजानां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं सिध्यति ॥'. आपो० मी० न्या०. This shews how **प्रकरण** is one of the six assistant proofs of a **विधि**. *Vide* note *supra*. *Śabarasvāmin* defines it as 'कर्त्तव्यस्य इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम् । प्रारम्भो हि स तस्या वचनक्रियायाः । स एष विध्याविधिर्भ्यन्तापेक्षः ।' *Vide* भाष्य on 'भृतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारलौकिकत्वमर्थविप्रकर्षात्' ३-३-१४.

Page 5.

नित्यमिदं नैमित्तिकं काम्यं वा—

Sacrificial rites are either **नित्य**, or **नैमित्तिक**, or **काम्य**. A **नित्य** rite is one which is regularly prescribed and the omission of which at the time prescribed causes sin. *Vide* याज्ञवल्क्य. "यद्करणे प्रत्यवायस्तन्नित्यम् । अहरहः संध्यामुपासीत इत्यादौ संध्योपासनाया नित्यत्वम् ।". न्यायकोश pp. 381-2. अकरणे is explained to mean 'विहिततत्कालीनाकरणं तेन अन्यदा संध्यावन्दनाकरणेऽपि न क्षतिः ।". A sacrificial rite which is to be performed when a certain event occurs is **नैमित्तिक**. Its performance is obligatory. "अनिवृत्तनैमित्तिकं नैमित्तिकम् । यथा मह्यश्राद्धादि । तत्र राहूपरागस्थानियतस्यैव त्रिमिषत्त्वान् ॥". "पुत्रजन्माश्रित्य विहितस्य जातेष्टयादिः महणादिमिषत्त्वमाश्रित्य

विहितस्य स्नानादथ नमित्तिकत्वम् । ”. न्यायकोष p. 408. A काम्य rite is one which is performed with some object in view. “काम्यं तु फलकामनाधीनकर्तव्यत्वात् कर्म । यथा स्वर्गोद्देशेन कृतमश्वमेधयागादि । ” न्याय० p. 193.

A sacrifice is performed with the object of fulfilling a certain desire and when the performance of that sacrifice is supposed to bring about the fulfilment of that desire, the rite is called काम्य.

Page 7.

नीतिनेत्राचार्याः—

Nitinetra is quoted in *Somadeva's Yaśastilakachampū Kāvya*. The following verses are given there:—

नीतिनेत्रस्य—

राश्यवृद्धिस्ततोऽप्याद्यो न कुक्षिभरिः स्वयम् ।

भक्तिं स्यात्स्येव चेद्भक्तं भोक्तुर्भुक्तिर्भवेत् कुतः ॥

यः स्याद्भुज्जगवद्भूपो बहिरीक्षितमोहितः ।

तं स्यादन्ति न किं नाम लज्जिका इव सेवकाः ॥

परैरबाधनं स्वस्य परेषां बाधनं स्वयम् ।

प्रजाप्रकृतिः कोशानां श्रीश्च मन्वात् फलं विवुः ॥

कोशोद्भासी प्रजाध्वंसी तन्त्रक्षोभविधायकः ।

यो विद्वेष्टा विशिष्टानां शत्रुर्मन्त्रनिषादसौ ॥

यश० ष० p. 417.

Page 8-9.

अयं च अन्वकारः— प्रखूहशमनेनैव सिद्धिः—

C. F. ‘स्वयमविच्छिन्नपरमेश्वरनमस्कारसंपत्तिचरितार्थोऽपि व्याख्यातृश्रो-
तृणामेधिप्रेनाभीष्टव्याख्याश्रवणलक्षणफलसंपत्तये समुचितार्थीः प्रकटनद्वारेण परमे-
श्वरसांमुख्यं करोति वृत्तिकारः—स्वेच्छेति । मधुरिपोर्नखा यो बुभ्नात्

ध्याख्यासृष्टोर्दृष्ट्यायन्ताम् । तेषामेव संबोधनयोग्यत्वात् । संबोधनसारी हि शुष्मवर्धः ।
 आणं आभीष्टलाभं प्रति साहायकाचरणम् । तच्च तत्पतिद्वन्द्विविप्लापसारणादि-
 ना भवतीति । इयदत्र आणं विवक्षितम् ।'. *Abhinavagupta's Lochana*
 on *Dhvanâyloka*. p. I.

निर्विप्लव्याख्यानश्रवणसंप्रस्तनासादनसमुच्चिताशीःप्रकाशनद्वारा seems to be
 the reading of *Mallinâtha*.

Page 10.

तेन चाङ्गतरूपेण मध्यनिवेशितेन शृङ्गारोद्वयोनैरन्तर्यकृतविशेषपरिहारः—

The opposition of sentiments results in two ways. Some sentiments, such as those of heroism and fear (वीर and भयानक), are opposed to each other, when they are found in one and the same person or have the same generating cause (भाल-
 म्वनविभाव). The opposition between such sentiments can be removed by representing them as existing in different persons, as for instance by representing the sentiment of heroism in the hero and of fear in his opponent (प्रतिनायक), or as having different generating causes. Again some sentiments are opposed to each other, when one follows the other immediately. Such are the erotic and the quietistic sentiments (शृङ्गार and शान्त), when the latter is described as immediately following the former. The opposition in this case may be removed by placing between them a sentiment which is not opposed to them. Thus the opposition between the sentiments of love and tranquillity can be done away with by representing between them the marvellous sentiment (अद्भुतरस).

' आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स काव्यो भिन्नसंश्रयः ।

रसान्तरणान्तरितः नैरन्तर्येण यो रसः ॥ '

Vide Kāvya-prakāśa VII. *Ullāsa*. pp. 50-6.

The first line of the benedictory stanza (प्रालेखाचल°) describes God *Siva* as a lover (कामिन्) and the second line (प्रेक्ष-
ज्वाल°) describes him as an enemy of the God of Love (कामरिपु). The first line represents the sentiment of love and the second that of anger, and these two sentiments are opposed, when both are described as found in the same person at the same time or when one follows the other immediately. Here the opposition implied by *Siva* being a कामिन् and a कामरिपु suggests the fact that his extraordinary greatness is inconceivable and this implied matter of wonder (वस्तुध्वनि), being thus placed between the sentiments of love and anger, removes their opposition. In नैरन्तर्यकृतविशेषपरिहारः, विशेष appears superfluous and विरोध has to be supplied. नैरन्तर्येण अव्यवधानेन कृतस्य (विरोधस्य) परिहारः.

कृतं विरोधं or कृतविरोधं परिहरता is the reading of most of the Mss. This is a good reading as far as विशेषपरिहार is concerned, but the instrumental तेन चाङ्गतरूपेण will, in that case, have to be construed with संभोगात्मा शृङ्गारः ध्वन्यते and the sentence will be hard to explain.

Page 11.

विधुर=overpowered (विवश).

बिन्दुद्वन्द्व°——

This verse ought to have been printed in small letters with inverted commas. It occurs among the four concluding verses at the end of the *Nāṭikā* कर्णसुन्दरी of बिह्लण. Vide कर्णसुन्दरी, printed in the *Kāvya-mālā* Series p. 56. *Bihlana* is the author of चौरपञ्चाशिका, विक्रमाङ्कदेवचरित, and कर्णसुन्दरी and a fourth work not yet known, as some of the verses ascribed to him in

शाङ्गैधरपद्मति and सूक्तिमुक्तावली are not found in any of these three works. He was a native of *Kāśmīra*, but left it in his youth and wandered in foreign cities of मथुरा, वृन्दावन, कान्यकुब्ज, काशी, प्रयाग, भयोद्या, धारा, सोमनाथ, सेतुबन्ध, and in Gujarat. He finally visited कल्याण and obtained the title of विद्याधिपति conferred upon him by कुन्तलेन्दु or त्रैलोक्यमल्ल, or by his son विक्रमाङ्कदेव. He flourished in the eleventh century. *Vide* दुर्गाप्रसाद's Intro. to कर्ण०.

Page 12—

किं चात्र वाक्यार्थीभूतत्वाद्—सूचित एव भवति:—

The suggestion of the emotion of the poet's attachment to *S'iva* (भावभ्वनि *i. e.* कवेर्देवताविषयकरतिरूपभावभ्वनि) is the final and consequently predominant idea in the verse ' प्रालेशाच्चल°—'; and this is helped on by the suggestion of three sorts, matter, figure, and sentiment (वस्तुभ्वनि, भलंकारभ्वनि, and रसभ्वनि), the erotic sentiment being suggested by *S'iva's* painting figures on the breasts of *Pārvatī*, the furious sentiment by his burning *Kāma* by the fire of his third eye on his forehead, and the apparent opposition between these sentiments, the erotic and the furious, which suggests the figure विरोधाभास, being removed by the suggestion of the marvellous matter, *viz.* the extraordinary greatness of *S'iva* (अलौकिकमहिमस्वरूपाजुतवस्तुभ्वनि). The suggestion of the emotion being helped (उपस्कार्य) by the threefold suggestion of वस्तु, भलंकार, and रस which is the helper (उपस्कारक), there is what is known as संकर or fusion of suggestions.

Page 14.

अर्थवादरूपत्वात्—

अर्थवाद is defined by *Laugākshi* as प्राणस्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यम्. It recommends a precept by putting forth the good arising from its observance and the evils resulting from its omission and gives historical instances in support of it. *Gautama's Sūtra* about it is 'स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ।'. स्तुति is explained in the *Bhāṣya* as विधिः 'फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः ।'. The instance given for it is, — 'सर्वजिता वै देवाः सर्वमर्जयन् सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्येवमादिः'. 'अनिष्टफलवाद्वा निन्दा ।', as 'स एष वा प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्टुऽन्येन यजते गर्ते पतस्य-यमेवैतज्जीर्यति वा इत्येवमादिः'. 'अन्यकर्तृकस्य व्याहतस्य विधेर्वाद् परकृतिः ।', as 'हुत्वा वपामेवाग्नेऽभिधारयन्ति अथ पृषदाज्यं तनुह चरकाश्वर्यवः पृषदाज्य-मेवाग्नेऽभिधारयन्ति । अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यमित्येवमभिदधति इत्येवमादिः'. The last पुराकल्प is thus defined and explained:— 'एतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्पः इति ।, as 'तस्माद्वा एतेन पुरा ब्राह्मणा हविः पवमानं साम-स्तोममस्तौषत् यज्ञं प्रतनवामहे इत्येवमादिः ॥' गौत० न्याय० pp. 106-7.

Page 16.

विश्वोल्लङ्घनं—

The stanza follows exactly *Mammaṭa's* well-known stanza

'काव्यं यद्यत्सेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिषेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततथोपदेशयुजे ॥'

which is quoted by *Mallinātha* in his commentary on the first stanzas of all the five *Mahākāvya's*, commented upon by him. कान्तासंमितस्य is shown by our poet in the 7 th stanza.

The second stanza quoted by *Mallinātha* to show the purposes that poetry serves is from the *सेतुबन्धनहाकाव्य* of

प्रवरसेन, p. 9.

The following is the छाया of the Prākṛita verse :—

‘परिवर्धते विज्ञानं संभाष्यते यशोऽर्ज्यन्ते गुणाः ।
श्रूयते सुपुरुषचरितं किं तद्येन न हरन्ति काव्यालापाः ॥’

It is also quoted by *Vidyānātha* in his *Pratāparudrayas'o-bhūshana*.

Compare also the following stanza from *Bhāmahālanākāra*:-

‘धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
प्रीतिं करोति कीर्तिं च साधुकाव्यनिबन्धनम् ॥’

Rudrata too has a similar stanza :—

‘अर्थमनर्थोपशमं क्षमसममथवा मतं यदेवास्य ।

विरचितरुचिरसुरस्तुतिरखिलं लभते तदेव कविः ॥’ काव्यालं० p.4.

Page 18.

बन्धोऽर्धनारीश्वरश्लाघालङ्कनआङ्किकः—

The unity of composition, more graceful than the unity of *S'iva* and *Pārvaṭī*. *Sarasvatīkaṇṭhābharana* gives in one verse the definition of poetry and the advantages of composing it :—

‘निर्दोषं गुणवत् काव्यमलंकारैरलंकृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥’

सरस्वती० परिच्छेद 1st, 2nd verse.

Pages 18-19.

कृत्वा काव्यं—

S'rīharsha, son of *Hira*, king of *Kāśmīra*, is the author of *नेपथीयचरित* and *खण्डनखण्डखाद्य*. He is generally placed in the 12 th century.

हरिहर and अर्जुन—

हरिहर, मदनकीर्ति, and सोमेश्वरदेव author of कीर्तिशौची and सुरधोस्तव were contemporaries. In सुभाषितरत्नकोष of the poet कृष्ण, हरिहर and मदन are described as under:—

‘हरिहर परिहर गर्भे कविराजगजाङ्कुषो मदनः ।
मदन विमुद्गय वचनं *स्मर हरश्चरितं पुरातीतम् ॥’

Vide Dr. Bhāṇḍārakar's Report on the Search of Sanskrit Mss. for 1883-4. pp. 56-7.

हरिहर and सोमेश्वर were contemporaries as appears from a verse in सोमेश्वर's सुरधोस्तव. *Vide* Canto XIV.

Arjuna was the son of Malwā, whose latest known date is Vikrama 1272 (*Vide* Dr. Bhāṇḍārakar's Report for 1883-4 pp. 103-5).

Pandit Durgāprasāda has the following note on अर्जुनदेव in his Introduction to अमरुशतक—

‘अर्जुनवर्मदेवः सुप्रसिद्धस्य मालवाधिपतेर्भोजनरेन्द्रस्य वंदयः सुभटवर्मसुनुरासी-
दिति तत्कृतटीकाप्रारम्भश्लोकेभ्यः काव्यमालायां ३ लंखे मुद्रिताक्षरीयदानपत्राच्च
ज्ञायते । तच्च दानपत्रं १२७२ मिते विक्रमाब्दे लिखितमिति ख्रिस्ताब्दीयचयोरुद्घा-
तकपूर्वार्धेऽर्जुनवर्म आसीदित्यपि सुव्यक्तम् । अर्जुनवर्मदेवश्च टीकायां ‘युक्तम्
पाध्यायेन बालसरस्वत्यपरनाम्ना’ इति वदन्तस्तत्स्थलेषु मदनोपाध्यायप्रणीताच्च
बहुश्लोकान् प्रमाणत्वेनोपन्यस्तवान् । दानपत्रसमाप्तौ ‘रचितमिदं राजगुरुणा
मदनेन’ इत्यस्ति । तस्मात् कस्यचनालंकारनिबन्धस्य प्रणेता अर्जुनवर्मगुरुर्मदनोपा-
ध्यायोऽपि तस्समय आसीत् । तत्प्रणीतमन्यस्तु नाद्यापि दृक्पथं गतः ।

“हरिहर गर्भे परिहर कविराजगजाङ्कुषो मदनः ।

मदन विमुद्गय वचनं हरिहरश्चरितं स्मरातीतम् ॥”

इति प्राचीनं पद्यमपि कदाचिदस्यैव मदनोपाध्यायस्य वर्णनपरं स्यात् ॥’

* हरिहरितं स्मरातीतम् is the reading in Durgāprasāda's Intro. to अमरुशतक.

Page 19.

प्रतिभा बहुशास्त्रदर्शिता—

This stanza closely follows the following stanza of *Mammata* :—

शक्तिनिपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेषणान् ।
काव्यज्ञाशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥

The singular कारणम् follows the singular हेतुः of *Mammata* and shews that the three things, viz. प्रतिभा or poetic genius ('प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ।' 'अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा' श्वन्या० p. 29.) which is the most important of all the causes and therefore placed first, बहुशास्त्रदर्शिता or proficiency in many branches of learning, and अभ्यास or practice, form conjointly the cause of the production of poetry. 'दण्ड-चक्रादिन्यायेन परस्परसापेक्षास्त्रयः कारणं न तु तृणारणिमणिन्यायेन प्रत्येकं को-र्थोत्पादकाः ।'.

Rudrata and *Dandin* consider the same three qualities essential in one who aspires to be a poet :—

'तस्यासारनिरासात् सारग्रहणाच्च चारुणः करणे ।
द्वितयमिदं व्यामियते शक्तिर्द्युत्पत्तिरभ्यासः ॥' काव्यालं० १-४.
'नेसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम् ।
अमन्द्भाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसंपदः ॥' काव्याद० १.१०३.

Some are of opinion that poetic genius (प्रतिभा or शक्ति) is the only essential cause of the production of poetry and that the other two causes द्युत्पत्ति and अभ्यास are not indispensably necessary,— for we sometimes find even a child composing poetry,— but that they simply go to bring about a higher order of poetry.

'त्रिकं समुदितमेव हेतुरित्येके । डिम्भेनापि काष्ठोत्पादनाच्छक्तिरेव केवलेत्य-
परे' । 'अन्यद् इयं तु प्रकर्षार्थैवेति भावः । शक्तिः स्वस्वनन्यथासिद्धनियतपूर्वव-
त्तिकाकारणम् । परयोस्तु न तथात्वमिति भावः । न च डिम्भेऽपि पूर्वजन्माजितयो-
र्निपुणताभ्यासयोः प्राचीनयोस्तयोः सत्त्वात् व्यभिचारः । अत एव " जन्म जन्म
यदभ्यस्तम् " इत्याद्युक्तिरिति वाच्यम् । परस्पराभ्रयापत्तेः । तथा हि । सिद्धे कारणत्वे
तयोः कल्पनम् । तस्मिन् सति कारणत्वमिति । तस्मान्मतद्वयमिदं परीक्षणीयं सुधी-
भिः ॥ ' *Vide Sāhityakaumudī* and the commentary on it. p.4.

Cf. also

' कवित्वं जायते शक्तेर्वर्धतेऽभ्यासयोगतः ।
तस्य चाहस्यनिष्पत्तौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयसी ॥ '
' प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।
भूद्योत्पत्तिकृद्भ्यास इत्याद्यकविसंक्रया ॥ '

Vāgbhaṭālakāra I. 3.

and

" न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ ' काव्यादर्श १-१०४.

Page 20.

भक्रवितैव वरं कृकवितायाः—

Compare the following stanzas form *Bhāmahālanikāra* :—

सर्वथा पदमप्येकं न निगाद्यमत्रद्यवत् ।
विलक्षणा हि काव्येन दुःसुतेनेव निन्द्यते ॥
नाकवित्वमधर्माय व्याधये दण्डनाय वा ।
कृकवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः ॥

Page 21.

काव्यं कर्तुं विदन्ति—महिम्नाभिधीयन्ते—

काव्यविद्वान् in verse 12 means—of those who know how to
compose poetry and of those who know how to appre-
ciate it.

According to the maxim **सकृदुचरितः शब्दः सकृदर्थं नमयति**, a word, uttered once, can convey only one meaning: it can not convey two meanings. When therefore we have one word signifying two things, we must necessarily assume that there are two words of the same form, which convey two different meanings. But the two words are not perceived to be different, because they are pronounced at one and the same time by the same effort. This is what constitutes the figure **श्लेष** (coalescence). The roots **विद्** to know (2 nd Conj. Par.) and **विच्** to think (7 th Conj. Atm.) have **क्विप्** added and we have the word **काव्यविच्** conveying the two senses of ' a composer and an appreciator of poetry.' This is known as **प्रकृतिश्लेष** or coalescence of the crude forms of roots. The instance of **प्रकृतिश्लेष** given by *Mammata* is:—

अयं सर्वाणि शास्त्राणि हविज्ञेषु च वक्ष्यति ।
सामर्थ्यकृमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः ॥

Here **सामर्थ्यकृत्** means **सामर्थ्यं करोतीति** when construed with **मित्राणाम्** and **सामर्थ्यं कृन्ततीति** when construed with **भूमिनाम्**.

सहृदयाः=Appreciators. ' येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विषयीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता ते हृदयसंवाद्भाजः सहृदयाः । यथोक्तम्—

“ योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः ।

शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निना ॥ ” ध्वन्या० p. II.

Page 22.

पाकः—

Vidyânâtha defines it as under:—

‘ रसास्वाहप्रवेशः स्युः पाकाः पाक इव स्थिताः । ’

शब्दार्थो वपुरस्य—

Cf. the following stanza from the *Dhvanyâlôka* :—

काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्व-
स्तस्याभावं जगदुरपरे भक्तमाहुस्तमन्ये ।
केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्रवमुचुस्तरीयं
तेन ह्रूमः सहस्रमनःप्रीतये तस्त्वरूपम् ॥

Page 23.

शब्दार्थवपुस्तावन् काव्यं—

Ānandavardhana says, 'शब्दार्थशरीरं तावन् काव्यम् and *Abhinavagupta* has the following note on तावत्—

सावद्ग्रहणेन कस्याप्यत्र न विप्रतिपत्तिरिति दर्शयति ।

लोकायतिकाः=The Chârvaikas, Materialists. लोकेषु ध्यायतं विस्ती-
र्णमनायाससाध्यत्वात् लोकायतं चार्वाकमतसिद्धधर्मः सोऽस्यास्तीति लोकायतिकाः ।
“ प्रायेण सर्वप्राग्निस्तावत्

'वावड्जीवं सुखं जीवेनास्ति मृत्योरगोचरः ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः' ॥ ”

इति लोकगायामनुसंधाना नीतिकामशास्त्रानुसारेणार्थकामावेव पुरुषार्थो मन्य-
मानाः पारलौकिकमर्थमपह्नुशानाश्चार्वाकमतमनुवर्त्तमाना एवानुभूयन्ते । अत एव
तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपरं नामधेयम् ॥' सर्वदर्श० p. 2.

According to their views the soul is no other than the body possessed of the vital power, the happiness and the misery experienced in this world constitute heaven and hell, and the destruction of the body is salvation. Their god is no other than the highest king on this world. “चैतन्यविशिष्टदेह एवात्मा देहातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितया अनुमानादेर-
नङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात् । अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । कण्ठकारि-
जन्यं दुःखमेव नरकम् । लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः । देहोऽणुषी मोक्षः ॥ ”.

Their views are embodied in the following verses :—

“ भञ्ज चत्वारि भूतानि भूमिवाय्वनलानिलाः ।
 अतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ॥
 किंप्रवादिभ्यः समेतेभ्यो ब्रह्मेभ्यो मद्दक्षत्किवत् ।
 भहं स्थूलः कृद्योऽस्मीति सामानाधिकरण्यात् ॥
 देहभ्रस्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न अपरः ।
 मम देहोऽयमित्युक्तिः संभवेसौपचारिकी ॥
 न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।
 नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥
 यावज्जीवं सुखं जीवेकृणुं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
 भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ ”

Vide सर्वदर्शनसंग्रह pp. 4 and 6.

Siddhāntachandrodaya thus explains the views of the followers of *Chārvāka* :—

‘आर्वाकास्तु ब्राह्मणोऽहं गौरोऽहं स्थूलोऽहं जानामीत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीतिः ब्राह्मणत्वादिधर्मवति शरीर एव ज्ञानात् सुखाद्याश्रयत्वं सिध्यतीति शरीरमेवात्मा । भञ्ज श्रुतिरप्याह । स वा एष पुरुषोऽञ्जरसमय इति । ननु शरीरस्य पार्थिवत्वे घटादिवन्न वेतनं तदिति चेन्मैवं संस्थाः । केवलनागवल्लीदलस्य रागानुस्पादकत्वेऽपि नागवल्लीदलखरिचूर्णक्रमकसमुदायात्मकताम्बूलस्य रागोत्पादकत्ववत् केवलपार्थिवस्य चैतन्यानुस्पादकत्वेऽपि भूतचतुष्टयसमुदायात्मकशरीरस्य तदुत्पादकत्वे किं बाधकमित्याहुः ।

आर्वाकैकदेशिनस्तु काणोऽहमहं जानामीति इन्द्रियधर्मसामानाधिकरण्यदर्शानात् सुप्तनिद्रायां तस्यपि शरीरे अक्षुराद्युपरमे घटाद्यनुपलब्धेभ्येन्द्रियमेवात्मेत्याहुः ।

अपरे आर्वाकास्तु सुप्तनिद्रायां अक्षुरादीनामुपरमेऽपि मनसा सर्वव्यवहारदर्शानात् तस्य नित्यत्वाच्च मन एवात्मा । भञ्ज श्रुतिरप्याह । भन्वोऽन्तरात्मा मनोमब इति मन्वन्ते ।

इतरे चार्वाकास्तु प्राणेन विना व्यवहारदर्शनात् पिपासावानहमिस्थायुपलब्धेश्च प्राण एवात्मा । अत्र श्रुतिरप्याह । अन्योऽन्तरात्मा प्राणमय इति कलयन्ति ।'

The following is from *Sadānanda's Vedāntasāra* :—

चार्वाकस्तु " स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय " इत्यादि श्रुतेः प्रतीतगृह्णात् स्वपुत्रं परि-
त्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलोऽहं कृद्योऽहमिस्थायानुभवाच्च स्थूलशरीरमास्मेति
वदति । अपरचार्वाकः " ते ह प्राणाः प्रजापतिमेत्य ब्रूयुः " इत्यादिश्रुतेरिन्द्रियाणाम-
भावे शरीरचलनाभावात् काणोऽहं बधिरोऽहमिस्थायानुभवाद्येन्द्रियाण्यास्मेति वदति ।
अपरचार्वाकः " अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय " इत्यादिश्रुतेः प्राणाभाव इन्द्रियादि-
चलनायोगादहमज्ञानायवानहं पिपासावानिस्थायानुभवाच्च प्राण आस्मेति वदति ।
अन्यस्तु चार्वाकः " अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः " इत्यादिश्रुतेर्मनसि सुप्ते प्राणादेर-
भावाद् अहं संकल्पवानहं विकल्पवानिस्थायानुभवाच्च मन आस्मेति वदति ॥ pp. 32-3.

Page 24.—

भक्तम्=लाक्षणिकम्; derived from लक्षणा or Implication. *Abhinava-
vaguṇḍa* has the following ingenious note upon it :—

' भज्यते सेव्यते प्राज्ञेन प्रसिद्धतयोद्भव्यते इति भक्तिर्भक्त्याऽभिधेयेन साकूप्यादिः ।
तत भागतो भक्तो लाक्षणिकोऽर्थः । यदाहुः :—

अभिधेयेन साकूप्यात् सामीप्यात् समवायतः ।

वैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता ॥

इति । गुणसमुदायवृत्तेः शब्दस्वार्थभागस्तैः साकूप्यादिर्भक्तिः । तत आगतो गौणोऽ-
र्थो भक्तः । भक्तिः प्रतिपाद्ये सामीप्यतैः साकूप्यादौ अद्भ्यतिशयः । तां प्रयोजनस्वेनोद्दिश्य
तत भागतो भक्त इति गौणो लाक्षणिकश्च । मुख्यस्य वार्यस्य भङ्गे भक्तिरिच्छेर्ष
मुख्यार्थबाधननिमित्तप्रयोजनमिति षडसद्भाव उपधारणीजमित्युक्तं भवति ॥
लोचन, p. 9.

अभाववादिनः—

Those who maintain that there is no such thing as *Dhvaṇi*,
that the suggested sense is no other than the expressed

sense, in as much as it simply goes to adorn it. *Bhāmaha* says :—

‘शब्दच्छन्दोऽभिधानार्थ इतिहासाश्रयाः कथाः ।

लोकोत्थिः कलाभेति मन्तव्या काव्ययैर्वशी (काव्यधूर्वहाः ?)’

Page 25.

किं च प्रतीतः प्रतिषिध्यते—कारणस्यात् ।——

This is the argument put forth before those who are *भभाववादि's*, that is, who deny the existence of *Dhvani* :—

Is *Dhvani* denied, though it is apprehended, or because it is not apprehended? In the first case, is it denied because it does not exist in some places or because it is found no where? If it is denied because it is not found in some places, your argument is open to the fault of (*सिद्धसाधन*) proving what is already proved; because we too admit that *Dhvani* does not exist in some places (in *Chitrakāvya*). If it is denied (though apprehended) because it is not found anywhere, then you commit the fault of *व्याघात* or contradicting yourself; for you admit that it is apprehended and say that it is not found anywhere. In the second case, that is, if you deny *Dhvani* because it is not apprehended, then too you are wrong since nothing can be denied without being conceived in the mind. A thing cannot be denied, unless it is conceived in the mind.

सिद्धसाधनम्—“सिद्धाधिषाया असत्त्वे प्रमाणान्तरेणावगतार्थसाधनमनुमानम् ।
यथा पर्वते वह्निनिष्पन्नान्तरमपि पुनस्तत्साधनाय विहितं ‘पर्वतो वह्निमन्
धूमात्’ इत्यनुमानम् ” *Vide* न्यायकोष, pp. 937-8.

काश्चित्कानिषेधमतिबोमित्यस्य ———

यस्य अभावः स तस्य प्रतियोगी, as घट is the प्रतियोगिन् of घटाभाव. *Dhvani* is denied in some cases. ध्वनि is then the प्रतियोगिन् of its क्वाचिद्विषयनिषेध, and there is प्रतियोगिन्त्व in ध्वनि. D.'s reading ध्वनौ for ध्वनेः is also good.

प्रतियोगिप्रतीतेः प्रतिषेधं प्रति कारणस्यान्—

The प्रतीति (apprehension) of *Dhvani* is denied ; प्रतीति therefore becomes the प्रतियोगिन् of प्रतिषेध and as the apprehension precedes the denial, प्रतीति becomes the कारण of प्रतिषेध (तस्य पूर्वभाविण्यात्).

Pages 26-7.

गुणातिक्रमेणोपजातमहिमानः कथमपि न भवन्ति रीतयः—

रीति's are styles, 'गुणविशिष्टरचनात्मिका,' as defined by Mallinātha. They are treated of in the text at the end of the fifth *Unmesha. Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* defines, derives and divides it as under :—

‘वैदर्भादिकृतः पन्थाः काव्ये मार्ग इति स्मृतः ।

रीङ्गमाविति धातोः सा ध्रुवस्या रीतिरिष्यते ॥

वैदर्भा साय पाञ्चाली गौडीयावन्तिका तथा ।

लाटीया मागधी चेति षोडश रीतिर्निगद्यते ॥’ सर०कण्ठा० pp. 147-8.

Abhinavagupta has the following gloss upon रीति—

‘तेषां (i. e. गुणानां) च समुचितचित्तवृत्त्यपणै यद्व्योन्वयमेलनक्षमत्वेन पानक इव गुडमरिचादिरसामां संघातरूपतागमनं हीनललितमध्यमवर्णनीयविषयं गौडी-यवैदर्भपाञ्चालदेशैवाकप्राचुर्यदृष्ट्या तदेव त्रिविधं रीतिः ॥’ ध्वन्या० ले० p. 6.

रीति's cannot thus be contemplated apart from *Guṇas* and are therefore included in *Guṇas*. This is the argument of the पूर्वपक्षिन्.

Page 27.

वृत्तयस्तावदलंकारान्तर्भूता एव—

वृत्ति's are styles of dramatic composition. They are included under different sorts of *Anuprāsa*; as they are formed by a special arrangement of letters to convey different sorts of meanings agreeable to different sentiments.

“ वर्त्तन्तेऽनुप्रासभेदा भास्विनि । ”

‘ सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ।

पृथक्पृथगनुप्रासमुच्यन्ति कवयस्तथा ॥ ’

इति । पृथक्पृथगिति परुषानुप्रासः उपनागरिकानुप्रासः कोमलानुप्रास इति वृत्तयोऽनुप्रासजातय एव ॥' *Abhinavagupta* on *Dhvanyāloka*, pp.5-6.

वृत्ति is thus defined and divided in सरस्वतीकण्ठाभरण—

“ या विकासिऽथ विक्रमे संकोचे विस्तरे तथा ।

श्वेतसो वर्त्तयित्री स्यात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा ॥

कैशिक्यारभटी चैव सास्वती भारती तथा ।

मध्यमारभटी चैव तथा मध्यमकैशिकी ॥ ” pp. 151-2.

It is generally taken to be of four kinds:—

‘ भारती सास्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा ।

श्वेतसो वृत्तयो ह्येता यासु नाव्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ’

नाव्यशास्त्र ३-२५.

वृत्ति's are नाटकरचनाविशेषाः and are favourable to the development of sentiments as under :—

‘ शुक्लारे कैशिकी वीरे सास्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च बीभरसे वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥

श्वेतसो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाव्यस्य मातृकाः ॥ ’

Vide साहित्यदर्पण ४-१०.

Pages 27-8.

जातिस्तु जातिमतो नातिरिच्यते —

As the *Mīmāṃsakas* who place संकेत in जाति derive ध्वनि by भाष्ये, so is जाति to be taken to mean जातिमत्. This is the solution of the difficulty as to how वृत्ति which is an अनुप्रास-जाति is to be included in अलंकार's. cf. 'जातिर्जातिमतो नान्या समुदायश्च समुदायिभ्यो नान्यः इति वृत्तिरीतयो न गुणालंकारव्यतिरिक्ताः' *Abhinavagupta* on *Dhvanyāloka*, p. 6.

Pages 28-9.

तस्मादभिधाव्यापार—को वेद किं निमित्तम्—

This exactly follows the passage of the *Dhvanyāloka* below:—

'किं च शक्तिवत्त्वानामानन्त्यात् संभवत्यपि वा कस्मिंश्चित् काव्यलक्षणविधायिभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शिते प्रकारलेखे ध्वनिध्वनिरिति तदलीकसहस्रयस्वभावनामुक्कलितलोचनैर्नृत्यते तच्च हेतुं न विद्यः ॥' ध्वन्या० p. 8.

The पूर्वपक्षिन् now sums up his argument in these words:—

Who can say the reason why you bestir yourself, parading so much proficiency in subtlety of reasoning, giving a technical name *Dhvani* to a certain suggested sense which at the most is no other than a *Guṇa* or an *Alaṅkāra* and is not represented as a separate thing by old *Ālaṅkārikas*, such as *Bhāmaha* and others, because it comes under the general definition of producing a charm (*Guṇa*, *Alaṅkāra* and *Dhvani* being all included under the definition of what produces a charm) even where it is possible on account of the endlessness of the varieties of the literal power or denotation of words,

Pages 29-30.

यत्र तु समासोक्त्यादिषु स्फुटैव प्रतीतिः—तदन्तर्भावो न भङ्गुरः—

Cf. 'यत्र तु प्रतीतिरस्ति यथा समासोक्त्याक्षेपानुक्तनिमित्तविशेषोक्तिपर्या-
बोक्तापह्नतिषीपकसंकरालंकारादौ तत्र ध्वनेरन्तर्भावो भविष्यति ।' ध्वन्या० p. 35.

Pages 29-31.

गुणेषु तावन्न ध्वनेरन्तर्भावो—त्रिविधस्य ध्वनेरलंकारत्वं तावत् प्रत्यादिष्टम्—

The *Siddhāntin* meets the arguments of the *Pūrvapakshin* as under :—

Dhvani cannot be included under *Guṇas*; because *Guṇas* are the properties of *Rasa* (Vide *Unmesha* V.). As bravery and other properties reside in the soul, so do *Mādhurya* and other *Guṇas* reside in sentiment (रस) which is the soul of poetry. Since properties cannot be identified with substances in which they reside by intimate relation (समवायसंबन्ध), so cannot *Guṇas* be comprehended under *Guṇins* or *Dhvani*. Nor can *Dhvani* be placed under *Alaṅkāras*. For certain *Alaṅkāras*, such as *S'lesha*, have no connection whatever with the suggested sense, they being concerned only with the expressed sense. *Dhvani* therefore cannot be included under such *Alaṅkāras*. Nor can it be included under those *Alaṅkāras* like *Samāsokti* in which there is a clear apprehension of the suggestion of matter (suggestion of matter being included by *Bhāmaha* and others under *Alaṅkāras*); because a poem is called *Dhvani* when the suggested sense is predominant in it, and a poem full of *Guṇas* and *Alaṅkāras* in which the

suggested sense is subordinate to the expressed sense is called *Chitra*. The predominance of the suggested sense thus constituting *Dhvani* and the subordination of it to the expressed sense constituting *Samāsokti* and other *Alaṅkāras*, it is clear that *Dhvani* cannot be included under *Alaṅkāras*. Nor is the suggestion of *Alaṅkāras* included under *Alaṅkāras*. The figure *Upamā* is no doubt suggested by the figures *Rūpaka*, *Dīpaka*, *Tulyayogitā* and others and it adorns the expressed meaning. But as the suggestion of *Upamā* is subordinate to the expressed sense, there is no *Dhvani*. *Rasa*, *Bhāvā*, *Rasābhāsa*, *Bhāvābhāsa*, and *Bhāvaiānti* (which are treated of in the 3rd *Unmesha*) are also suggested in the figures *Rasavat*, *Preyas*, *Ūrjasvin*, and *Samāhita* ; but the suggestion of *Rasa* &c. cannot be included in the figures *Rasavat* &c.; because the figures *Rasavat* &c. are constituted only when *Rasa* &c. are subordinate. When they are predominant, there is *Dhvani*. How can *Rasa* which constitutes the soul of poetry, and which is fit to be adorned (भलंकार्ये), be an ornament (भलंकार)? Moreover the argument that *Dhvani* is not different from *Guna* and *Alaṅkāra* because it produces a charm is vitiated by the fallacy called असिद्धहेतु (where the middle term is not proved); because *Dhvani* is not the adorer (चारुत्वहेतु) but the adorned.

Cf. the following explanation and refutation of the views of *Bhāmaha* and others by *Rājānaka Ruyyaka* in his *Alaṅkārasarvasva* :—

इह हि तावन्नामहोक्तप्रभृतयश्चिरन्तनालंकारकाराः प्रतीयमानमर्थे वाच्यो-
वस्त्वीरकतयालंकारपक्षनिक्षिप्तं मन्वन्ते । तथा हि पर्वाद्योक्ताप्रस्तुतप्रशंसासमासो-

तथाक्षेपव्याजस्तुपनेयोपमानन्वयासौ वस्तुमात्रं गन्धमानं वाच्योपस्कारकत्वेन
'स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम्' इति यथायोगं द्विविधया भङ्ग्या प्रतिपा-
दितं तैः । रुद्रद्वेन तु भाशलंकारो द्विधैशोक्तः । रूपकरीपकापङ्कतितुल्ययो-
गिताशत्रुपमाद्यलंकारो वाच्योपस्कारकत्वेनोक्तः । उपप्रेक्षा तु स्वयमेव प्रतीयमाना
कथिता । रसवत्प्रमेयःप्रभृतौ तु रसभावादिवाच्यशोभाहेतुत्वेनोक्तः । तद्विषयं
त्रिविधमपि प्रतीयमानमलंकारतया उच्यतेपितमेव ।

. । तस्माद्विषय एव व्यङ्ग्यनामा (Scil. न तु व्यापारो
भट्टनायकरीत्या) जीवितत्वेन वक्तव्यः । यस्य गुणालंकारकृतत्वाद्दृष्टपरिग्रहसाम्बा-
धयम् । रसादयस्तु जीवितभूता नालंकारत्वेन वाच्याः । भलंकाराणामुपस्कारक
स्वाङ्गसादीनां च प्राधान्येनोपस्कार्यत्वात् । तस्माद् व्यङ्ग्य एव वाक्यार्थिभूतः
काव्यजीवितमित्येव एव पक्षो वाक्यार्थविदां सहृदयानामावर्जकः । व्यञ्जनव्यापारस्य
सर्वैरनपहुतत्वात् तदाश्रयेण च पक्षान्तरस्थाप्रतिष्ठानात् ॥ 'अलं० सर्व०, pp. 3-6
and II-12.

Dhvanikāra says, " यदप्युक्तम्—'कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तालं-
कारादिप्रकारेष्वन्तर्भावः' इति तदप्यसमीचीनम् । यतो वाच्यवाचकमात्राश्रयिणि
प्रस्थाने व्यङ्ग्यव्यञ्जकसमाश्रयेण व्यवस्थितस्य ध्वनेः कथमन्तर्भावः वाच्यवाचक-
आहस्वहेतवो हि तस्याङ्गभूता न तु तदेकरूपा एवेति प्रतिपिपास्यव्यप्यमानाणात् ।
परिकरश्लोकश्चात्र—

' व्यङ्ग्यव्यञ्जकसंबन्धनिबन्धनतया ध्वनेः ।

वाच्यवाचकआहस्वहेत्वन्तःपातिता कुतः ॥ ' " ध्वन्या०, p. 34.

Pages 32-35.

यत् पुनरनुमानतो—तयोराधिर्भावदर्शनात्—

In this passage are refuted the views of *Mahimabhatta*,
the author of *Vyaktiviveka*. *Mahimabhatta's* statement, that
Dhvani is not different from *Anumāna*, is worthless. For
Vyāpti is a constituent part of *Anumāna*. There can be no

Anumāna without *Vyāpti*. It is the invariable concomitance of the *Sādhana* (middle term) with the *Sādhyā* (major term). In the case before us ध्वनि is the साध्य and वाक्याद्यौ the साधन put forth by the पूर्वपक्षिन्. Now the invariable concomitance of the middle term with the major term is ascertained by अनुपलब्धि (non-cognition, as when the absence of knowledge is to be proved by the absence of what is fit to be known, the व्याप्ति, यत्र यत्र ज्ञेयभावस्तत्र तत्र ज्ञानाभावः, being proved by the non-cognition of what is fit to be known), or by साहाय्य (identity, as when *S'imś'apā* is to be proved a tree, the व्याप्ति between शिवापास्व and वृक्षत्व is ascertained by their identity), or by लघुत्वानि (production from it, as when the existence of fire is to be proved from the existence of smoke, the व्याप्ति between धूम and वह्नि is decided by धूम being produced from वह्नि). As stated above, ध्वनि is the साध्य, and वाक्याद्यौ, साधन of the पूर्वपक्षिन्. Now अनुपलब्धि cannot prove the साध्य in this case; for it can prove only that साध्य which consists of absence of some thing, as the absence of a jar (कुम्भाभाव) can be proved from अनुपलब्धि. The fact, that there is no jar here, can be proved from the fact that it is not cognised here; since, had it been here, it would have been cognised. If the पूर्वपक्षिन् were to argue that he is going to prove ध्वन्यभाव from अनुपलब्धि, the हेतु is vitiated, it being असिद्ध (inconclusive). When the cognition of ध्वनि is evident, how can its non-cognition be accepted? The सिद्धान्तिन् does not prove the absence of ध्वनि from its non-cognition, but the existence of ध्वनि from its cognition. Nor can ध्वन्यभाव be proved from the non-cognition of words and their sense. For the

noncognition of a jar cannot prove the absence of a pillar. The non-cognition of one thing cannot prove the absence of another and therefore the non-cognition of words and their sense cannot prove the absence of ध्वनि. Thus अनुपलब्धि cannot establish the व्याप्ति between साध्य and साधक (ध्वनि and वक्ष्यार्थ). Let us now see whether तादात्म्य can establish the व्याप्ति. The following is the syllogism in which it establishes the व्याप्ति. This is a tree, because it is a *S'imśapā*. Whatever is a *S'imśapā* is a tree, as this one which is admitted by all. This is a *S'imśapā*. Therefore it is a tree. Here the व्याप्ति between *S'imśapā* and a tree is established by identity between them. Though one might say that there is no व्याप्ति in the form, whatever is a tree is a *S'imśapā*, because sandal and *Champaka* are not *S'imśapās*, yet there is a व्याप्ति in the form, whatever is a *S'imśapā* is a tree. Therefore, this is a tree because it is a *S'imśapā*, is a correct अनुमान. For though the हेतु, वृक्षत्व, cannot prove the साध्य, शिवापात्व, the हेतु, शिवापात्व, proves the साध्य, वृक्षत्व. There is no व्यभिचार of the हेतु, or no instance in which हेतु is found where साध्य is not found, there being no शिवापात्व in वृक्षत्वाभाववत् (where there is no वृक्षत्व). Thus the व्याप्ति between शिवापा and वृक्ष being established by their identity, the हेतु, शिवापात्व, proves the साध्य, वृक्षत्व. But तादात्म्य cannot establish the व्याप्ति in the case before us. As the हेतु, शिवापात्व, proves the साध्य, वृक्षत्व, by its identity with it, so neither words nor sense, whatever is taken as *Hetu*, can prove the suggested sense by identity; because there can be no identity between the suggested meaning and that which suggests it (words or their primary

signification). On the contrary the suggested meaning comes out prominently, keeping words and their primary signification in a subordinate position. Thus तादात्म्य cannot be व्याप्तिप्रयोजक. It now remains to see whether the व्याप्ति between साधन and साध्य can be established by तदुत्पत्ति (साधन being produced from the साध्य). But this view also does not stand the test. For this is the instance of तदुत्पत्ति—This region has fire, because it has smoke. Smoke being produced from fire is able to serve as a हेतु in proving the existence of fire, its producer. But in the case in question, words and their sense which are admitted as हेतु (in proving the साध्य, ध्वनि) by the पूर्वपक्षिन् (who considers ध्वनि as included in अनुमान) are not accepted even by him as produced from the suggested sense. Because words and their sense (expressed sense) manifest themselves from their generating causes even before the suggested sense arises. Thus as neither अनुपलब्धि, nor तादात्म्य, nor तदुत्पत्ति can establish the व्याप्ति between the middle term, ह्यन्वार्थो, and the major term, ध्वनि, there is no व्याप्ति and consequently the view that ध्वनि is included under अनुमान, propounded by Mahimabhāṭṭa in his व्यक्तिसिद्धेक, is unsound.

Jayarātha, in his commentary *Alaṅkāravimarśinī* on *Alaṅkārasarvasva*, gives the following verse embodying the views of Mahimabhāṭṭa:—

‘वाच्यस्तदनुमितौ वा यद्यार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।
संबन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता ॥’

This view is thus touched upon in *Alaṅkārasarvasva*:—

‘ बन्तु व्यक्तिविधेककारो वाच्यस्य प्रतीयमानं प्रति लिङ्गतया व्यञ्जनस्यानुमानान्तर्भावमाच्यत् तद्वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावावविचारिताभिधानम् । तदेतत् कुशाप्रधिषणैः क्षोदनीयमतिगहनगहनमिति नेह प्रसम्भ्यते ॥ अलं० स०, pp. 12-13.

The commentary of *Jayaratha* on this is worth perusal:—

इह लिङ्गलिङ्गिनोस्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव तावत् प्रतिबन्धो निश्चीयते । तन्निश्चयेनैव च साध्यसिद्धिः । अन्यथा हि साध्यसिद्धिर्न स्यात् । व्यभिचारान् । तच्च तादात्म्यं यथा कृतकत्वानित्यस्वयोः । तदुत्पत्तिर्यथा वह्निधूमयोः । वाच्यप्रतीयमानयोः पुनस्तादात्म्यतदुत्पत्ति न स्तः । तथा हि—‘ निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्—‘ इत्यादौ विधिना निषेधो निषेधेन वा विधिः प्रतीयते । न तस्य वाच्येन सह तादात्म्यम् । विरुद्धत्वात् । न ह्यभावो भावात्मा भवति भावोऽप्यभावात्मा । नापि तदुत्पत्तिः । अभावस्य जन्यजनकत्वानुपपत्तेः । नापि निःशेषच्युतचन्दनादीनां विशेषणानां तदन्तिक्रमनानुमापकत्वं युक्तम् । तेषां स्नानादावपि सङ्गादादनेकान्तिकत्वात् ॥ p. 13.

तादात्म्य and तदुत्पत्ति are put forth as व्याप्तिप्रयोजक by the *बौद्ध's* as under:—

‘ तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते । तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः कारणोपलम्भे सद्युपलम्भः उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते । तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते । यदि शिक्षपा वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः । अप्रवृत्ते तु बाधके भूयः सहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्कायाः को निवारयिता । शिक्षपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिक्षपेति सामानाधिकरण्याबलादुपपद्यते । न ह्यत्यन्ताभेदे तत् संभवति । पर्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायो गत् । नाप्यत्यन्तभेदे । गवाश्वयोरनुपलम्भान् । तस्मात् कार्यात्मानौ कारणमात्माननुमापकत्वं इति सिद्धम् ॥ ” *Vide सर्वदर्शनसंग्रह* of माधवाचार्य, p. 8.

अनुमानस्य is established by *Mammata* in the fifth *Ullāsa*, at the end of which he refutes the view of *Mahimabhāṭṭa* by shewing how अनुमान cannot be included in अनुमान. For the अनुमान in such cases is vitiated by fallacies. He shews how in the well known instance 'मम धम्मिअ विस्सज्जो—' the अनुमान is vitiated by the fallacies अनेकान्तिकत्व, विद्वत्त्व and असिद्धि.

Page 36.

अभिहितान्वयवादिनः—

They are *Mīmāṃsikas* of the *Bhāṭṭa* school, *i. e.* followers of *Kumārila* or *Tatātā* who are both known as *Bhāṭṭa*. They are *Naiyāyikās*. They maintain that words have a general meaning. The logical connection of words that form a sentence is not known from the import of words, but from आकाङ्क्षा, संनिधि and योग्यता. In गामानय, गो means साक्षादिमान् पदार्थ generally, अम् shews कर्मत्व generally, आ hitherward generally, नी motion generally, and हि, मध्यमपुरुषकर्ता and आज्ञा generally. गो does not express the गो meant there, *viz.* the अन्वय of the कर्मत्व denoted by अम्, nor does अम् mean कर्मत्व residing in गो and with reference to the क्रिया, भानयन, and so with अत्त and नत्त. 'एतेषामभिहितान्वयवादिनामन्नाशयः । घटं करोतीत्यसौ घटवृत्ति-कर्मत्वानुभूला कृतिरित्यर्थो बोध्यते । तत्र घटवृत्तस्य घटोऽर्थः कर्मत्वस्य च कर्मता । वृत्तित्वा तु न कस्यापीत्यपदार्थोऽपि वृत्तित्वा तात्पर्यवशान् अवयवैः संसर्ग-विषया भासते ॥'. The connection between the पदार्थ's is known from आकाङ्क्षा, संनिधि and योग्यता, and when the connection (अन्वय) is known, a special sense arises, which was not experienced before. This is तात्पर्य or वाक्यार्थ. It is पक्षपक्षिषेक.

because पद's have only a general meaning. According to this view the purport of a sentence arises not from the sense of the words themselves, but from the logical connection among the several notions belonging to them. *Pradīpakāra* thus puts forth this view:—

‘लाघवात् पदानां पदार्थमात्रे शक्तिः न स्वन्वयांशोऽपि । गौरवान्मन्व्यलभ्यत्वाच्च ।
तदंशो हि तात्पर्यार्थो वाच्याद्यर्थविलक्षणशरीर आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिवशाद्-
पदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थप्रतीतावतिप्रसङ्गः । स्वरूपसतः शक्यान्वयस्य
निबानकत्वादित्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ॥’ काव्यप्र०, p. 20.

अभिहितानां (साधारण्येन पदशक्याः प्रतिपादितानां) पदार्थानामन्वय इति
वादिनः अभिहितान्वयवादिनः.

Page 38.

यच्च स्वस्वपदार्थमात्राभिधानाय—प्रस्थासा—

The author refutes the views of the *Mīmāṃsakas* who do not accept ध्वनि (‘प्रतीयमानं प्रति विवक्ष्यमानम्’ as he puts them, *Vide* p. 36). They hold that there is no व्यङ्गनाशक्ति and that the व्यङ्ग्य sense is conveyed by अभिधाशक्ति. But when according to their views words have only the power of conveying a general meaning and when they cannot express the sense of a sentence which is no other than connected notions belonging to themselves, in other words, when the अभिधाशक्ति of words is not competent to explain to us the logical connection of the ideas conveyed by them and thus to enable us to arrive at the meaning of a sentence, but has to take in the help of आकाङ्क्षा, योग्यता, and संनिधि for the purpose, it can surely not be expected that it can take us to the ध्वनि or

प्रतीयमानार्थे of a sentence which arises after the sentence is understood.

‘यन्मते वाक्यार्थबोधविषयीकृतमपि संसर्गे शक्योपस्थापनपरिक्षीणशक्तिर-
भिधा नावभासयतीति तदर्थं तास्पर्यवृत्तिरवलम्ब्यते तन्मते वाक्यार्थबोधोत्तरका-
लीनायां व्यङ्ग्योपस्थितौ नैशामिधामभाव इति किमु वक्तव्यम् ॥’

Pradhānaka says:—

‘यतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मृतिः । अथ पदार्थविशेषाणामन्वयविशेषरूपस्य
वाक्यार्थस्य प्रत्ययः । ततो व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्षायां कुतोऽभिधायाः
प्रसरणम् । द्वितीयकक्षायामेव तदनपेक्षणम् । यतोऽभिहितान्वयवादेऽशक्य एवा-
न्वय आकाङ्क्षादिवशेन प्रतीयते ॥’ . काव्यप्र०, p. 173.

Pages 38-41.

आरोह जयाय कुञ्जरमित्यादि वाक्यं—पदार्थसार्थ एव वाक्यार्थः—

The *Prābhākaras*, another school of the *Mīmāṃsakas*, followers of *Prabhākara*, otherwise known as *Guru*, hold that in the sentence गामानय, गो does not mean any cow generally, अम् any कर्मस्व generally and so on, but गो expresses गो as the भाष्य of कर्मस्व, and अम्, कर्मस्व residing in गो and so on. Thus the अन्वय too is shewn by the पदशक्ति, and आकाङ्क्षा, योग्यता, and सन्निधि are not required for it. The पदशक्ति does not enable words to express their meanings generally, but connectedly. In actual life meanings of words are learnt not by bringing things and knowing the words that express them, but by sentences. A child hears one say गामानय and he sees the action that follows. That is, he sees another man making a सासनादिमान् पदार्थ move from one place to another and understands that the whole action of the

man addressed is the meaning of the sentence. He then hears अश्वानय and sees a different animal brought, but the same movement as before, आनयन being common in both the sentences. He accordingly knows the meanings of गो and अश्व; but he does not know them generally, but as connected with those of other words. So the connection (अन्वय) is known from the पदशक्ति itself. Thus in actual life a sentence alone can set a man to action or stop him from it, words constituting it, connected together by आकाङ्क्षा, योग्यता, and संनिधि, express a connected meaning. The sense of a sentence is therefore no other than the collected notions of words which stand in the relation of principal and subordinate (विशेषणविशेष्यभावापन्नः) according to the purpose that they have to serve (कथ्युद्देशविशिष्टः).

प्रवृत्तिनिमित्तद्वय (p. 40) is to be taken by उपलक्षण in the sense of प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तस्य (Cf. the readings of G., M., and T.), भारो ह जयाय कुञ्जरम् being an instance of प्रवृत्ति and अवरोह कुञ्जराज्जा-तस्ते जया, of निवृत्ति.

Page 41.

यद्य संकेतनिकेतनीकृतं ————— वचनीयताम् —————

This refutes the view of अग्निताभिधानवादि's (Mīmāṃsakas). When a sentence expresses collected notions of words connected with one another (विशिष्टरूप), on which (connected sense) lies the संकेत (convention), and is not able to express even the sense of the words forming it not connected with one another, on which no संकेत is placed, but which is no other than what is expressed by itself, then how can the suggested sense, which is altogether different from the sense

first conveyed by a sentence, being another sense altogether, on which there is no संकेत, be expressed by अभिधावृत्ति !

Page 42.

यदि पुनः सोऽयं वाच्यत्वप्रसङ्गात्

Bhatta Lollata and others maintain that as a single arrow, discharged by a strong man, destroys, by the single movement, called velocity, the armour of the enemy, pierces his vitals and takes away his life, so a single word, used by a good poet, brings before us, by a single power called अभिधा (Denotation), the sense of a word, teaches us its अन्वय (syntactical connection) and makes us apprehend the suggested sense. In other words, those who hold that the power of words reaches very far like that of arrows say that अभिधा is competent to express whatever sense is apprehended after a word is heard. But this boast is futile. For according to this view in sentences like --“He says, ‘This angry *Narasimha* king will at once lead his army against you. Do not run away through fear, come near me”, the ideas of terror and breathlessness on the part of kings which are suggested and which are not denoted by संकेत will be expressed and this will be wrong, because there is no convention (संकेत) there.

Page 43.

नास्ति यदि व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावप्रसङ्गे

If suggestion is discarded, there will be no such relation as that of the suggester and the suggested (*i. e.* the relation of some words suggesting the suggested sense) and in the

absence of this relation, the classification of *Doshas* (Faults in composition) into permanent and non-permanent (अद्युतसंस्कृतिस्व being always a fault, while अतिक्रदुस्व being a fault when the erotic sentiment is suggested, but not when the furious sentiment is suggested or in other circumstances) which is based upon this relation will be useless.

अद्युतसंस्कृतिस्व is a fault in composition arising from the violation of the rules of grammar, a solecism, as in

विहाय च गृहांस्तान् वै व्यत्यस्तनववृत्तयः ।

कदा भविष्यते वासः कटक्रेषु महीभृताम् ॥ प्रतापरुद्र० शेष० प्रक०

भविष्यते constitutes the fault, because the *Atmanepada* form is ungrammatical.

‘भविष्यते इति भवतेरात्मनेपदित्वं षड्वशास्त्रविरुद्धमिति अद्युतसंस्कृतिः ।’

This fault is permanent, except in अनुकरण or imitation. *Mammata* says, ‘अनुकरणे तु सर्वेषाम्’ (Scil. अनुदृता). The following is the instance given by him:—

मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।

पश्यैष च गविष्याह सुत्रामाणं यजेति च ॥ काव्यप्र०, p. 466.

Here गो without a case-ending constitutes the fault अद्युतसंस्कृति, but it is not a fault, because it is अनुकरण or reproduction of another's words as spoken by him.

Rudrata says:—

‘अनुकर गभावमविकलमसमर्थादि स्वरूपतो गच्छन् ।

न भवति दुष्टमतामृग्विपरीतक्लिष्टवर्णं च ॥ काव्यालं०, p. 73.

On this the commentator *Namisādhu* says:—

यथा विकटनितम्बायाः पतिमनुकुर्याणा सखी प्राह—

‘काले माषं सस्ये मासे वरति शकाशं यश्च सकाशम् ।

उद्दु लुम्पति रं वा षं वा तस्मै वृत्ता विकटनितम्बा ॥’

श्रुतिकटुत्व is a fault arising from the use of an unmelodious word or expression. It is called परुषत्व by *Vidyānātha*. The following is the instance given by him:—

‘कुतः कान्तारवृत्तीनां कर्णार्थिस्वमीवृशाम् ॥

अशक्तार्थाभ्यांस्वमिति परुषवर्णारुषे ॥’

The following is the *Pradīpakāra*'s note on this *Dosha*:—

अश्रोच्यते——स्वायत्ते शब्दप्रयोगे कर्णोपतापकशब्दप्रयोगेण श्रोतुश्चेतो
रसापकर्षार्थेति (It must be remembered that रसापकर्षत्वम् or what-
ever detracts from रस in a सरस काव्य is the general definition
of a *Dosha*) स एव तद्वीजम् । अत एव प्रतिकूलवर्णादस्य भेदः । तत्र कर्णोप-
तापोहेतुत्वात् (In प्रतिकूलवर्णस्य the *Dosha* arises from the use of
letters unfavourable to the growth of a particular sentiment,
while in श्रुतिकटुत्व it results from the use of a word which
galls the ear) । अत एव चानुकरणे वैयाकरणसौ वक्तुरि श्रोतरि वा रौद्रासौ
रस्ते ह्यङ्ग्ये नीरस्ते च काव्येऽस्य शेषस्वाभावः । आद्ये तस्यैवानुकरणीयतया
स्वायत्तभावात् । द्वितीये च तत्स्वभावावगमनेनेद्विगाभावात् । तृतीये च श्रोतुस्ते-
नानुद्वेगात् । चतुर्थे तदनुगुणत्वेनेद्वेगाहेतुत्वात् । पञ्चमे मुख्यार्थहतेरभावात् ।
एवमर्थोचित्यप्रकरणादिवशेनाप्यनुद्वेजकतया शेषस्वाभाव उपपद्यते ॥’ काव्यप्र०,

p. 203.

Page 43.

अपि च यदि प्रतीयमानोऽर्थो—न समपस्यत—

Moreover if there be no suggested sense, a word in a poetic piece, reminding us of some thing indecorous in the absence of its connexion with the sense given to it by context will not be fit to be avoided.

अश्लीलत्व (the use of an indecorous word) implying shame, disgust, and inauspiciousness is a fault and is therefore to be avoided. If there be no व्यञ्जना, a word cannot suggest an indecorous meaning and cannot therefore be fit to be abandoned.

Pages 43-44.

अपि च यदि विद्यमानेऽपि — न श्च. तस्य भेदेन —

Cf. 'वैधर्म्यसत्त्वेऽपि यद्यभेदः स्यात् तदा नीलानीलाद्वैरपि न कश्चिद् भेदः स्यात् । वैधर्म्यस्याविशेषात् । यदुक्तम् — "अयमेव भेदा भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च" इति ॥ ' काव्यप्र०, p. 188.

Page 45.

कारणभेदात् —

कारणभेद is the same as निमित्तभेद of मम्मद, '(शब्दानुशासनज्ञानेन प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मल्यसहितेन तेन चावगमः) इति निमित्तस्य ॥' काव्य-प्रका० ५ उ०. This is explained as ज्ञापकभेद by प्रदीपकार. 'वाच्यस्य ध्याकरणकोषादिमात्रेणावगमः । प्रतीयमानस्य तु प्रतिभानैर्मल्येनाप्यधिकेनेति ज्ञापकभेदः ।' काव्यप्र०, p. 189.

वाच्यस्यावबोधः प्रतीतिमात्रं — चमत्कार इति —

This is called कार्यभेद by प्रदीपकार. 'वाच्येन व्युत्पन्नमात्रस्य प्रतीति-मात्रम् । अन्येन तु विदग्धपदवाच्यस्य सहस्यस्य चमत्कारितिरिति कार्यभेदः ।' काव्य-प्र०, p. 189.

Pages 46-7.

अथ काश्चित् स्वैरिणी — विषयभेदाद्भेदः ॥ —

With this whole passage compare *Abhinavagupta's Lochana*, which it closely follows: —

'काश्चिद्विनीता कुतश्चित् खण्डिताधरा तत्सविधसंविधाने भर्त्सि तमनवलोक-मानयेव कयाच्चिद्विदग्धसखया तद्वाच्यतापरिहारायैवमुच्यते । सहस्वेषानीमिति

वाच्यमविनयवतीविषयम् । भर्तृविषयं तु अपराधो नास्तीत्यावेद्यमानं व्यङ्ग्यम् । तस्यां च प्रियतमेन गाढमुपालभ्यमानायां तद्वचलीकशाङ्कितप्रातिवेदिमकलोकविषयं चाविनयप्रच्छादनेन प्रत्यायनं व्यङ्ग्यम् । तत्सपत्न्यां च तदुपालम्भतदविनय-
प्रकृष्टायां सौभाग्यातिशयख्यापनं प्रियाया इति शब्दबलादिति सपत्नीविषयं व्यङ्ग्यम् । सपत्नीमध्ये इयस्वलीकृतास्मीति लाघवमात्मनि ग्रहीतुं न युक्तम् । प्रत्यु-
त्तायं बहुमानः । सहस्व शोभस्वेनानीमिति सखीविषयं सौभाग्यप्रख्यापनं व्यङ्ग्यम् । अद्येयं तव प्रच्छन्नानुरागिणी हृदयवल्लभेत्थं रक्षिता । पुनः प्रकटरदनदंशानविधिर्न
विधेयः इति तर्च्यैकामुकविषयसंबोधनं व्यङ्ग्यम् । इत्थं मयैतवपुहृतमिति स्ववैदग्ध्यख्यापनं तटस्थविदग्धलोकविषयं व्यङ्ग्यमिति ॥ ” ध्वन्या० लो०, p. 23.

Page 48.

येऽपि सहृदय°————नः समीहितम्————

Cf. the following from *Dhvanyāloka* which it exactly follows:—

‘येऽपि सहृदयहृदयसंवेद्यमानाख्येयमेव ध्वनेरात्मानमात्मानासिषुस्तेऽपि न परी-
क्ष्यवादिनः । यत् उक्त्या नीत्या वक्ष्यमाणया च ध्वनेः सामान्यविशेषलक्षणे प्रति-
पादितेऽपि यद्यनाख्येयत्वं तत् सर्वेषामेव वस्तूनां तत् प्रसक्तम् । यदि पुनर्ध्वनेरति-
शयोक्त्या नया काव्यान्तरातिशयायै तैः स्वरूपमाख्यायते तत्तेऽपि युक्ताभिधाविन
एव ॥ ’ ध्वन्या०, p. 59.

Pages 48-51.

अथ भक्तेरुपचारादागतोऽयम्—उपलक्षणेन विनाप्युपलक्षणीयस्य सिद्धेः—

In this passage is refuted the opinion of those who hold that the suggested sense can be arrived at by the process of Implication (भान्तोऽन्यैः समुचीयते p. 22).

Those who say that the suggested sense comes from Impli-
cation and is therefore no other than the implied sense should be asked whether they consider the non—differ-
ence of suggestion from implication to mean the identity

(तादात्म्य) of suggestion and implication, or whether they consider implication to be the constant differentiating property (लक्षण) of suggestion or a differentiating property in some cases (उपलक्षण). Now suggestion cannot be identical with implication ; because we know that both have properties opposed to one another. For implication is based upon the consideration of the barring of the expressed sense, while suggestion is based upon that of the particular nature of the speaker, the person to be informed and other things. How then can Implication and Suggestion be ever supposed to be identical ! Moreover there is an *Anumâna* to prove that Implication and Suggestion are different:—

Implication and Suggestion are different from each other ;

Because they have different properties,

Whatever things have different properties are different from one another,

As a jar, cloth and other things.

Nor is the second view that Implication is the definition of Suggestion correct. Because the definition (भक्तिमत्त्व, the constant differentiating property of Suggestion) is beset with a number of fallacies that will be pointed out. Since a definition is a constant differentiating property, it is a व्यतिरेकहेतु (a हेतु or middle term which has व्यतिरेकव्याप्ति* only and no अन्वयव्याप्ति) and the अनुमान is thus arranged:—

*व्यतिरेकव्याप्ति is the invariable concomitance of the absence of the major term (सध्याभाव) with the absence of the middle term (साधनाभाव).

Suggestion is different from other things,

Because it has Implication,

What is not different from other things is not one that has Implication,

As the power of Denotation and other things.

When the अनुमान stands thus, it is fallacious; for the हेतु is vitiated by the fallacies भागासिद्धि and विकृतत्व. The हेतु is भागासिद्ध (non-existent in a part of the पक्ष); because Implication is non-existent in suggestive poetry based on Denotation (विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि). * The हेतु is also विरुद्ध (contrary, or साध्याभावव्याप्त, being less extensive than the negation of साध्य, i. e. existing on the विपक्ष, but never existing on the सपक्ष); for the fact of Suggestion being different from other powers (Implication and Denotation) is to be demonstrated (साध्य) and the हेतु, भक्तिमत्त्व is विरुद्ध, being some times found in साध्याभाव (being साध्याभावव्याप्त); because it is sometimes found in words like कुशल, conventional† words which are not different from other sorts of words (लक्षक or वाचक) as they simply imply, like कुशल implying discrimination, and suggest nothing. Implication cannot therefore be the definition of Suggestion, as it is open to the fallacies of भागासिद्धि and विरुद्धत्व. Similarly the third view that Implication is the differentiating

* पक्ष (व्यक्तिः) includes both अभिधामूलध्वनि and लक्षणामूलध्वनि and the हेतु, भक्तिमत्त्व being non-existent in अभिधामूलध्वनि (a part of the पक्ष), it is भागासिद्ध.

† 'स्युत्पत्तिरहिताः शब्दा रूढा अत्रण्डलादयः ।'. रूढ words are opposed to यौगिक or etymological words.

property of Suggestion in some cases is not correct; for there is no Implication in suggestive poetry based upon Denotation (विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि) and even if it be accepted that Implication is the उपलक्षण (differentiating property in some cases) of Suggestion, Implication and Suggestion cannot be identical; because व्यङ्क्ति (उपलक्षणीय) can exist without भङ्क्ति (which is taken to be its उपलक्षण) as in अभिधामूलध्वनि.

The readings of T., it may be remarked, 'भङ्क्तिव्यङ्क्त्योरभिन्नत्वात्संभव एव' and 'उपलक्षणेन विनाप्युपलक्षणीयसिद्धेः' are the best.

Our author follows ध्वनिकार who proves that भङ्क्ति cannot be ध्वनि by proving that there can be neither तादृच्य between them, nor can भङ्क्ति be the लक्षण or the उपलक्षण of ध्वनि. It should be remembered that the word ध्वनि is very comprehensive and has five senses. 'पञ्चधापि ध्वनिशब्दार्थे येन यत्र यतो यस्य यस्मै इति बहुव्रीह्यार्याश्रयेण यथोचितं सामानाधिकरण्यं संयोज्यम् । शब्देऽर्थे व्यापारे व्यङ्ग्ये समुदाये चेति ॥' ध्वन्या० लो०, pp. 48 and 51.

Abhinavagupta says:— 'भङ्क्तिश्च ध्वनिश्चेति तादृच्यं लक्षणमुपलक्षणमिति त्रिविधमपि मतं दूषयति । किं पर्यायवत्तादृच्यम् । अथ पृथिवीस्वमित् पृथिव्या भन्त्यतो व्यावर्त्तकधर्मरूपतया लक्षणम् । उत काक इव देवदत्तगृहस्य संभवमात्रादुपलक्षणम् ।' ध्वन्या० लो०, p. 51. Thus तादृच्य is identity as in the case of a synonym of a word (पर्याय), लक्षण is a differentiating property (व्यावर्त्तकधर्म), and उपलक्षण an occasional mark, as a crow sitting on Devadatta's house is an उपलक्षण of the house. उपलक्षण is, as *Mallindtha* well explains it, कादश्वित्कव्यावर्त्तकधर्म. 'प्रयोगकाले गृहे काकासत्त्वेऽपि यदा कदाचित् काकसमवधानेऽपि पूर्वोपस्थितकाकस्मरणेन देवदत्तगृहं विज्ञायत इति काकस्त्योपलक्षणत्वम् ।' न्यायकोश p. 151. It is in fact the same as तदस्थ-लक्षण. Now ध्वनिकार refutes the first view of तादृच्य between

भक्ति and ध्वनि by saying, 'मत्तया विभक्तिं नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ।'. He explains the *Kārikā* thus:—'अथमुक्तप्रकारो ध्वनिर्भक्त्या नैकत्वं विभक्तिं । भिन्नरूपत्वात् । वाच्यव्यतिरिक्तस्यार्थस्य वाच्यवाचकाभ्यां तात्पर्यार्थप्रकाशानं यत्र व्यङ्ग्यप्राधान्ये स ध्वनिः । उपचारमात्रं तु भक्तिः ।' ध्वन्या० pp. 50—1. अभिनवगुप्त explains उपचार as 'उपचारो गुणवृत्तिर्लक्षणा'. That भक्ति is the लक्षण of ध्वनि is thus refuted:—'अतिव्याप्तेरव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तथा ।'. तथा means भक्त्या. The *Kārikā* is thus explained:—'न च भक्त्या ध्वनिर्लक्ष्यते । कथम् । अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च । तत्रातिव्याप्तिर्ध्वनिव्यतिरिक्तोऽपि विषये भक्तेः संभवात् । यत्र हि व्यञ्जकस्वकृतं महत्सौष्टवं नास्ति तत्राप्युपचरितशब्दवृत्त्या प्रसिद्धपनुरोधप्रवृत्तितव्यवहाराः कवयो वृद्ध्यन्ते ।' ध्वन्या० p. 51. In a word which has an implied sense, the object of Implication is suggested by ध्वनि (ध्वननव्यापार or Suggestion); but if the object suggested is not very beautiful ('यत्र व्यञ्जकस्वकृतं महत्सौष्टवं नास्ति' or as *Abhinavagupta* puts it, 'यत्र प्रयोजनं सर्वपि नावरास्पदम्'), what is the use of व्यञ्जना or ध्वननव्यापार? 'न चैवं-विधः कदाचिदपि ध्वनेर्विषयोऽभिमतः ।' यतः—

'उच्यन्तरेणावश्यं यत्तद्यारुत्वं प्रकाशयन् ।

शब्दो व्यञ्जकतां विभद् व्यन्युक्तेर्विषयीभवेत् ॥' ध्वन्या०, p. 53.

Thus when व्यञ्जना is not accepted in cases where the प्रयोजन is not charming, it cannot of course be admitted when there is no प्रयोजन. *Ānandavardhana* says:—

'रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि ।

लवण्याद्याः प्रयुक्तास्ते न भवन्ति परं ध्वनेः ॥' ध्वन्या०, p. 53.

Abhinavagupta comments upon this as under:—

"लवण्याद्या ये शब्दाः स्वविषयाद्भवन्परस्युक्तत्वादेः स्वार्थादन्यत्र ह्यवस्थासौ रूढाः रूढत्वादेव चित्तयसंनिध्यपेक्षणव्यवधानशून्याः यदाह—'निरूढा लक्षणाः कार्त्तिकं सामर्थ्यादभिधानवत्' इति ते तस्मिन् स्वविषयादन्यत्र प्रयुक्ता अपि

न ध्वनेः पदं भवन्ति । न तत्र ध्वनिव्यवहारः । आदिप्रश्नेनानुलोम्यं प्रातिकूल्यं सन्नप्रचारीत्येवमादयः षष्ठा लाक्षणिका गृह्यन्ते । लोम्नामनुगतमनुलोमं मदनम् । कूलस्य प्रतिपक्षतया स्थितं श्लोतः प्रतिकूलम् । तुल्यगुरुः सन्नप्रचारी । इति मुख्यो निषयः । अन्यः पुनरुपचरित एव । न चात्र प्रयोजनं किञ्चिदुद्दिश्य लक्षणा प्रवृत्तेति न तद्विषयो ध्वननव्यवहारः ।” ध्वन्या० लो०, pp. 53-4. Thus the definition, भक्तिः ध्वनिः, is open to the fault of अतिव्याप्ति; for ‘यत्र यत्र भक्तिस्तत्र तत्र ध्वनिरिति तावन्नास्ति ।’. It is also open to the fault of अव्याप्ति; for in विवक्षितान्यपरवाच्यध्वानि there is no लक्षणा. “यत्र यत्र ध्वनिस्तत्र तत्र यदि भक्तिर्भवेन्न स्यादव्याप्तिः । न चैवम् । अविवक्षितवाच्येऽस्ति भक्तिः । ‘शिक्षरिणि क्व तु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः । तदणि येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुक्रघ्रावकः ॥’ इत्यादौ (विवक्षितान्यपरवाच्ये) तु सा कथम् ॥” ध्वन्या० लो०, p. 55. Thus भक्ति cannot be the definition of ध्वनि. Nor can it be the उपलक्षण of it; for ‘कस्यचिद् ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम्’ ध्वन्या०, p. 58. *Abhinavagupta's* commentary on this *Kārikā* is—‘ननु मा भूद् ध्वनिरिति भक्तिरिति चैकं रूपम् । मा च भूद् भक्तिर्ध्वनेर्लक्षणम् । उपलक्षणं तु भविष्यति । यत्र ध्वनिर्भवति तत्र भक्तिरप्यस्तीति भक्त्युपलक्षितो ध्वनिर्न तावदेतत् सर्वथास्ति । इयता च किं परस्य सिद्धं किं वा नस्तुष्टितम् ॥’ ध्वन्या० लो०, p. 58. भक्ति may be the उपलक्षण of some sort of ध्वनि (‘भक्तिर्वक्ष्यमाणप्रभेदमध्यादन्यतमस्य भेदस्य यदि नामोपलक्षणतया संभाव्येत’). This, however, does not prove that भक्ति is the same as व्यक्ति or ध्वनि, and thus the views of those who hold that ध्वनि is भक्ति (‘भक्तोऽन्यैः समुत्थियते’ or as आनन्दवर्धन has it, ‘भक्तमाहुस्तमन्ये’) are refuted.

प्रदीपकार's note on व्यञ्जना being altogether different from लक्षणा is as under:—

‘किं च न लक्षणाव्यञ्जनयोरभेदः । लक्षणामुपजीव्यात्तद्व्यापारत् । नापि लक्षणानुगतमेव ध्वननमिति ध्वनेस्तल्लक्षणमिति वाच्यम् । अभिधोपजीवनेनापि

भावात् । न च लक्षणाभिधोभयानुसार्यैव । वर्णमात्रानुसारेणापि हि वृद्ध्यन्ते रसा-
विद्यञ्जना । न च वर्णमात्रेऽभिधा लक्षणा वा । नापि शब्दानुसार्यैव । विक-
सज्जर्त्तकीनेषामिगालोकनाशावपि प्रसिद्धेः । तस्मादभिधालक्षणातात्पर्यवि-
लक्षणस्मुरीयो ध्वननव्यञ्जनद्योतनप्रकाशानाविपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव ॥’.
काव्यप्र०, p. 192.

Page 51.

• यत्तु गुणविशिष्टं—तस्याः—

Vāmana, author of *Kāvya-lāṅkāra Sūtras*, gives an arrange-
ment of words containing excellencies (गुण) to be the soul
of poetry. ‘रीतिरात्मा काव्यस्य’ १। २। ६॥. The *Vṛitti* on the *Sūtra*
is, ‘रीतिर्नामैयमात्मा काव्यस्य । शरीरस्येवेति वाक्यशेषः ।’ Then the next
Sūtra defines रीति—‘विशिष्टा पदरचना रीतिः’ १। २। ७॥. It is explained
as ‘विशेषवती पदानां रचना रीतिः’. The विशेष is explained in the
next *Sūtra*, ‘विशेषो गुणात्मा’ १। २। ८॥, on which the वृत्ति is ‘वक्ष्य-
माणगुणरूपो विशेषः’. Thus रीति is गुणविशिष्टपदरचना and is the
soul of poetry. *Guṇas* therefore are a constituent part of
the soul of poetry, and are उपस्कार्य (fit to be adorned) and
not उपस्कारक (ornament); but *Vāmana* calls them properties
that adorn poetry:—‘काव्यशोभायाः कर्त्तारो धर्मा गुणाः’ ३। १। १॥
and thereby contradicts himself.

Page 52.

क्रियेत चेत्—बहु स्यात्—

This is a verse from श्रीहर्ष’s *नेषधचरित*, (canto III., verse 23).
Mallinātha’s note there in his *Jivātu* is:—‘अत्राभिधायाः प्रकृता-
र्थमियन्मिह तत्त्वाद्भाषणायाम्नामुपपत्त्यभोवनाभावात्प्रकृतार्थमतीतिर्धर्मिरेव’ ॥

अनामस्=नास्ति नामः नतिर्यस्य तत्.

वाक्यत्वात्—one may consider the हेतु objectionable; but what the author means is that when a man utters a sentence, the hearer tries to find out what he means and not what the sentence expresses. 'एवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययः न स्ववमर्थ इति ।'. Every sentence is thus व्यञ्जक or suggestive if we look to the meaning intended by the speaker. भानन्दवर्धन says:—
 'पौरुषेयाणि च वाक्यानि प्राधान्येन पुरुषाभिप्रायमेव प्रकाशयन्ति । स च व्यङ्ग्य एव न स्वभिधेयः । तेन सहाभिधानस्य वाच्यवाचकतालक्षणसंबन्धाभावात् । नन्वनेन न्यायेन सर्वेषामेव लौकिकानां वाक्यानां ध्वनिव्यवहारः प्रसक्तः । सर्वेषामेवानेन न्यायेन व्यञ्जकत्वात् । सत्यमेतत् । किं तु वक्तृभिप्रायप्रकाशनेन यदि व्यञ्जकत्वं तत् सर्वेषामेव लौकिकानां वाक्यानामविशिष्टम् ॥ " ध्वन्या०, pp. 198-9.

अनैकान्तिकम्=A fallacy involving a व्यभिचार (साध्यभाववृत्तित्वम्) of the हेतु with the साध्य. *Gautama* defines अनैकान्तिक as 'अनैकान्तिकः सव्यभिचारः' and *Vātsyāyana's Bhāṣhya* on it, which explains the word अनैकान्तिक, runs as under:—'व्यभिचारः एकभाष्यवस्था । सह व्यभिचारेण वर्त्तत इति सव्यभिचारः । निर्द्देशं निर्द्देश्यः घटोऽस्पर्शत्वात् स्पर्शवान् कुम्भोऽनित्यो दृष्टो न च तथा स्पर्शवान् घटः-स्तस्मादस्पर्शत्वात्तस्यः घट इति । दृष्टान्ते स्पर्शवस्वमनित्यत्वं च धर्मो न साध्यसाधनभूतौ हृद्येते स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यमेति । आत्माशौ च दृष्टान्ते उदाहरण-साधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरिति । अस्पर्शत्वादि हेतुर्नित्यत्वं व्यभिचरति अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति । एवं द्विविधेऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात् साध्यसाधन-भावो नास्तीति लक्षणाभावाद्हेतुरिति । नित्यत्वमप्येकोऽन्तः । अनित्यत्वमप्ये-कोऽन्तः । एकस्मिन्नन्ते विद्यत इत्यैकान्तिकः । विपर्ययादनैकान्तिकः उभयान्त-व्यापकत्वादिति ॥ " न्यायव०, p. 51.

UNMESHA II.

Pages 54-56.

यः संकेतितमर्थं—जातिरेव विषयः संकेतस्य—

Words are either वाचक (expressive), लक्षक (implying some sense) or व्यञ्जक (suggestive). A वाचक word is one which presses directly (i. e. without intervention) the meaning given to it by convention. *Mallinātha* takes 'यः संकेतितमर्थं साक्षाद्ब्रूते स वाचकः शब्दः', to bring out two definitions 'यः संकेतितमर्थं ब्रूते स वाचकः शब्दः', and 'यः साक्षार्थं ब्रूते स वाचकः शब्दः'. He says it is not necessary to have both संकेतित and साक्षात् in the definition; for they are intended to prevent the अतिव्याप्ति of the definition to लक्षक words and this अतिव्याप्ति can be prevented by one of them as well. भास्कर puts forth a similar view on *Mammata's kāvīkā* 'साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः'. "भास्करस्तु 'लक्ष्यस्याप्यन्विताभिधाननये संकेतितत्वान्वातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति विशेषणम् । तदनभ्युपगमे तु 'साक्षादभिधत्ते' 'संकेतितमभिधत्ते' इति लक्षणद्वयम् । . . ' इत्याह". *Vide* काव्यप्र०, p. 25. कमलाकर says, 'केचित्तु "यः संकेतितमभिधत्ते स वाचकः" "यः साक्षादभिधत्ते स वाचकः" इति लक्षणद्वयमाहुः ॥'. प्रदीपकार, however, justifies the use of both, साक्षात् and संकेतित, in *Mammata's* definition. "वस्तुतस्तु संयोगादिनाभिधायानियमितायां यत्र शक्यान्तरभवनं तत्र वाचकत्वं मा प्रसाङ्गीदित्यभिधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति । तत्र तु वाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन तत्प्रतीतिरित्यप्रसङ्गः । न च संकेतितपदवैयर्थ्यम् । लक्ष्यप्रतीतावपि वाच्यप्रतीतिव्यवधानाभावात् । स्वर्णोदिवर्णानां साक्षादेव माधुर्योदिव्यञ्जकत्वाच्च ॥' काव्यप्र०, p. 24. साक्षात् modifying ब्रूते or अभिधत्ते in *Mammata's kāvīkā* prevents the अतिव्याप्ति of the definition to लक्षक and व्यञ्जक words; for a लक्षक word does not

convey the लक्ष्य sense directly, but by intervention. In वटो ग्रामः, a town so called from its having a banyan tree ('ग्रामात् यत्र चैत्या-
 द्विर्विषयोऽपि स तावृक्षः'), वट is a लक्षक word ; for it directly conveys
 the sense of a banyan tree, and indirectly of a village having
 a banyan tree. The वाच्य sense of a banyan tree first arises in
 the mind and then the sense of a town having a banyan tree.
 Thus the sense of the town is not conveyed directly, but by
 intervention (मुख्यार्थव्यवधान), and the word वट therefore is not
 the वाचक, but the लक्षक of that sense. The word साक्षात् mod-
 ifying ब्रूते or अभिधत्ते also prevents the अतिव्याप्ति of the defini-
 tion to a व्यञ्जक word. In cases where words convey more
 than one meaning by convention, and where संयोग, विप्रयोग,
 प्रकरण &c. (Vide भर्तृहरि's verse on p. 58 of the text) limit
 words to a particular sense, the other sense arises by व्यञ्जना.
 Here, though the other sense is संकेतित, still it is not साक्षात्-
 प्रतिपादित. It is comprehended after the comprehension of the
 sentence. A sentence first conveys वाच्यार्थ and then व्यङ्ग्यार्थ.
 Thus the use of साक्षात् in the definition is necessary to pre-
 vent its अतिव्याप्ति to लक्षक and व्यञ्जक words. The word संकेतित
 in the definition is also necessary. For sometimes the
 लक्ष्य sense is comprehended without the intervention of the
 comprehension of the वाच्य sense. In words like कुशल, which
 are रूढ, the sense 'dexterous' which is admitted by all
 to be लक्ष्य, arises without the intervention of the वाच्य sense
 'taking up a kus'a' ('मुख्यार्थबोधप्राप्तिसंधानेऽपि ह्यदिति वक्षबोधः' प्रभा).
 Vide काव्यप्र०, p. 32.

संकेत means a convention or common consent that a par-
 ticular word should convey a particular sense, 'अस्माच्छब्दादयमर्थो

बोद्धव्य इत्याकारः शक्तिप्राहकः समयः'. शक्ति or power of a word to convey a particular sense is comprehended from observing what takes place in the world (व्यवहार) and other means, as mentioned in the *Muktāvalī*:—

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्भिदृतेर्वैशन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’

A child first learns the import of words by व्यवहार. He hears an old man direct another to do some thing and sees the action that follows. By constant observation of what thus takes place, he grasps the power of some words. He then comprehends the power of some words by उपमान. Learning from a forester that a गवय is like a cow (गोसदृशो गवयपदवाच्यः), he learns the meaning of गवय. Grammar teaches him the meanings of roots, terminations, cases &c. In some cases he understands the power of words from a dictionary or from the words of a trustworthy person. ‘स्वरस्यै स्वर्गनाकत्रिद्विद्विशालयाः’ teaches him the meanings of नाक and other words, and sentences like कोकिलः पिकपदवाच्यः, uttered by trustworthy persons, shew him the import of पिक and other words. Sometimes the power of a word in expressing a meaning is grasped from वाक्यशेष (the remaining part of a sentence). In the words ‘यवमयश्चूर्मवति’ a man is in doubt as to whether यव means रीषिशूक in which sense it is used by the Aryas or कङ्क in which sense it is used by the *Mlechochas*. But the doubt is removed from the वाक्यशेष, ‘यत्रान्या भ्रौषधयो म्नायन्ते व्यथेते मोहमामा इवोत्तिष्ठन्ति ।

वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पञ्चशासनम् ।

मोहमामाश्च तिष्ठन्ति यथाः कृषिशासालिनः ॥’

and he settles that **यव** means **वीर्घशूक** and not **कङ्कु**. Sometimes **विवृति** (explanation) of a word teaches its signification. The explanation of **घटोऽस्ति** as **कलशोऽस्ति** and **पचति** as **पाकं करोति** shews a man the meanings of **घट** and **पचति**. Lastly the proximity of a well-known word enables a man to learn its meaning. In 'इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति' the meaning of **पिक** as **कोकिल** is learnt from its proximity with **मधुरम्** and **सहकार**.

The next question is where this **संकेत** is to be placed. The *Naiyāyikas* apply it to **व्यक्ति** (a concrete object); but the *Ālankārikas* and the *Vaiyākaraṇas* are against this view. It cannot, they say, be placed on **व्यक्ति**. Although on account of its capacity of doing an action for a purpose, a **व्यक्ति** alone is the subject of action or withdrawal from action, yet it is not possible to place **संकेत** on **व्यक्ति**. For if **संकेत** is to be placed on **व्यक्ति**, is it to be placed on each and every **व्यक्ति** or on some **व्यक्ति**'s? We cannot place **संकेत** on each and every **व्यक्ति**, for there are endless **व्यक्ति**'s. One cannot go about the world and see each and every **व्यक्ति**, for they are **अनन्त** (endless); and as long as all are not seen, there is no **संकेत** and consequently, no **अर्थबोध**. If, to avoid this defect (**आनन्त्य**), **संकेत** were to be placed in a certain number of **व्यक्ति**'s, there will be another defect, **व्यभिचार**. **व्यभिचारात्** can be explained in two ways:—**व्यभिचारप्रसङ्गात्** (**साध्याभाववृत्तिरथं व्यभिचारस्तद्व्यसङ्गात्**) or **नियमाभावात्**. If **गो**, for instance, were to signify a certain number of cows that are **संकेतित**, it cannot signify one that is not seen and therefore not **संकेतित**. If it can, it may as well signify a jar,

for it is equally असंकेतित. If it signifies a घट, there will be व्यभिचार (हेतोः साध्याभाववद्दृष्टित्वं व्यभिचारः) of गो to घट (साध्याभाववत्). If it be said that it signifies a cow and not a jar, then it cannot signify असंकेतित cows. For if it can, there will be व्यभिचार or नियमाभाव, i.e. a violation of the rule that गो signifies only those cows that are संकेतित. 'Again if संकेत is to be apprehended in व्यक्ति, there will be no classification of objects (विषयविभाग) into जाति, गुण, क्रिया and संज्ञा. When we see a white ox डिस्थ moving, we say गौः शुक्लश्चलो डिस्था. If गो denotes a व्यक्ति, and शुक्ल, चल, and डिस्थ the same व्यक्ति, they would be पर्याय's, and there will be no such division as जाति, गुण, क्रिया, and संज्ञा.

संकेत cannot therefore be placed on व्यक्ति, but it should be placed on उपाधि (properties of व्यक्ति). Now उपाधि is either वस्तुधर्म (natural property of a व्यक्ति, a property intimately connected with a व्यक्ति) or वक्तृयद्दृष्टासंनिवेशितधर्म (a property placed in the व्यक्ति by the wish of the speaker). वस्तुधर्म is further divided into साध्य or सिद्ध. सिद्ध is again पदार्थस्य प्राणप्रदः (जाति) or विशेषाधानहेतुः (गुण), while साध्य is क्रियारूपः. Thus there is संकेत on जाति, गुण, क्रिया, and संज्ञा.

The *Mīmāṃsakas* hold that the whiteness in हिम, पयस, शुकु, and other things is not the same. If it be said that शुक्ल expresses a गुण, it cannot express all the whiteness in the world (भानन्त्यात् as in व्यक्तिवाद); nor can it express a few शुक्ल's in the world (व्यभिचारात् as in व्यक्तिसंकेत). It must therefore express one common property running in all शुक्ल things. Similarly शुद्धपाक is different from तण्डुलपाक. पाक

then does not express क्रिया, but the जाति पाकस्व, a common property found in all पाक's. Again one who is designated द्वित्य is not the same person in all periods of his life. He is sometimes बाल, sometimes तरुण, and sometimes परिणत. But in the different द्वित्य's there is a common property द्वित्यस्व. 'बालाद्यवस्थापरिणतानापरिमाणरूपविरुद्धधर्माध्यासाङ्गिनेषु द्वित्यस्वादिं जातिः' काव्यप्र०, p. 29. It is therefore proper to place संकेत on जाति. (लाघवात् तत्रैव [जातावेव] संकेत इत्यभ्युपेयम्) काव्यप्र०, p. 28.

The *Ālankārikas* answer these objections by saying that there is only one गुण, one क्रिया, and one संज्ञा. There is only one शुक्लगुण, but owing to many things in which the शुक्लगुण resides (भाभ्रयभेद्), there appears a variety of शुक्ल's, and so with क्रिया and संज्ञा. 'गुणक्रियायवृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामप्याभ्रयभेदाद्देह इव लक्ष्यते यथैकस्य मुखस्य खड्गमुकुरतेलाद्यालम्बनभेदात् ।' काव्यप्र०, p. 28.

Pages 56-7.

अनुवाद्यानामर्थानां—तत्परस्वनेव तात्पर्यम्—

As noted before, words are either वाचक, लक्षक, or व्यञ्जक, and the अर्थ's corresponding to these are वाच्य, लक्ष्य, and व्यङ्ग्य. The *Mīmāṃsakas* of the *Bhātta* school, the अभिहितान्वयवादि's, accept the fourth अर्थ called तात्पर्यार्थ (*Vide* notes, p. 366) or वाक्यार्थ which arises from the logical connection among the several notions belonging to words. In a sentence the meanings of some words are सिद्ध, *i.e.* already known from other sources; and the purport of a sentence is to make such meanings subordinate to the meanings that are to be brought about (साध्यार्थ). तात्पर्य is defined further on by

the author as 'सिद्धानां साध्यार्थपरत्वं तात्पर्यमुच्यते' (*Vide* p. 60). According to the maxim 'भूतभव्यसमुच्चारेण भूतं भव्याद्योपदिश्यते' (when both भूत or सिद्ध and भव्य or साध्य words, *i.e.* words of which the meanings are known from other sources and words the meanings of which are to be accomplished, are pronounced together, what is सिद्ध is taught for the purpose of what is साध्य), the meanings of कारक terms (*i.e.* terms connected with verbs), connected with those of क्रियावाचक terms, though सिद्ध, become as it were साध्य through their action which becomes subservient to the principal action denoted by verbs. Then just as fire burns what is not burnt, a sentence conveys the sense that is not known from other sources. As in the sentence 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति, the proceeding of priests (ऋत्विक्प्रचरण) being known from other sources, the assertion is simply meant to signify the idea of their wearing a red turban. In वघ्ना जुहोति, the offering being known from other sources, the assertion is intended to signify the instrumentality of इधि with reference to हवन-क्रिया. Similarly in रक्तं पटं वय, either one thing as वयन, or two things रक्तत्व and वयन, or all the three things as रक्तत्व, पटत्व, and वयन, may have to be accomplished. In the example in the text 'उमां स पश्यन्नुज्जुनैव चक्षुषा,' the action of seeing has always the eye as its instrument; चक्षुषा therefore is सिद्ध and is repeated (अनूहित) in order that it may be qualified by the adjective ऋजुना. Thus the import of a sentence consists in all that is to be established (विधेय or साध्य).

Vide the *Pratīpa*:—

“भूतभव्यसमुच्चारेण भूतं भव्याद्योपदिश्यत इति सिद्धान्तः । अस्यार्थः—‘भूतं सिद्धं

मध्यं साध्यं तयोः समभिध्याहारे भूतं सिद्धं मध्याय साध्यायोपविद्म्यत इति । कारकप्रशार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः सिद्धा अपि प्रधानक्रियानुकूलया साध्या-भूतया स्वक्रियया योगान् साध्यायमानतामाप्नुवन्ति । स्वरूपेण सिद्धा अपि साध्यक्रियाविशिष्टतया साध्या इव भवन्ति । ततश्च यथा वहनेनाग्धमात्रं रह्यते न तु दग्धमपि तथा यावदेवाप्राप्तं तावदेव शब्देन विधीयते न तु प्राप्तमपि । यथा ऋत्विक्प्रचरणेऽन्यतः प्राप्ते 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यनेन लोहितोष्णीषस्वमात्रं विधीयते न तु ऋत्विक्प्रचरणं वा । उष्णीषस्यापि प्राप्तौ तु लौहित्यमात्रम् । हवनस्यान्यतः सिद्धौ च 'वधना जुहोति' इत्यनेन वधनः करणत्वं न तु इधि हवनं वा । एवं 'रक्तं पटं वय' इत्यादौ रक्तत्वपटवयनानां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा असिद्धावैकविधिर्द्विविधस्त्रिविधा । ततश्च यावदेव विधेयं तावत्वेव तात्पर्यम् ॥ " काव्यप्र०, pp. 176-77.

Some do not accept तात्पर्यार्थं as a separate अर्थ, but look upon it as व्यङ्ग्यार्थ. *Vidyānātha* says, 'तात्पर्यार्थोऽपि व्यङ्ग्यार्थ एव'. *Vide* प्रतापरुद्र, काव्यप्रक०.

Page 58.

विना रामं सीता इण्डकारण्यमविशत्—

This reading of D. is adopted in the text as it is found in the commentary. All other Mss. read 'विना रामः सीतां इण्डकारण्यमविशत्', which signifies what is more in consonance with the story as in the *Rāmāyana* than the reading of the text.

Page 60.

'भाष्ठाहितायतदिगम्बर—नगेशम्'—

The verse describes रैवतक mountain. It is from माघ (Canto IV. 19). The verse conveys two meanings, one applicable to the *Raivataka* mountain, and the other to *S'iva*, the lord of *Kailāsa*. The latter sense cannot arise from the expres-

sive power of words (अभिधा), for it is limited by context (प्रकरण) and cannot therefore express the sense not connected with the context (अप्राकरणिकार्थ). Nor is the other sense तास्पर्य or import of the sentence. For तास्पर्य or the purport of a sentence is the dependence of the meanings of words already known from other sources on the meanings that are to be established. तास्पर्य is therefore possible in the case of the sense of words actually expressed ('उपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तास्पर्यं न तु प्रतीतमात्रे' as *Mammaṭa* puts it), and not in the case of the sense that is implied. For if whatever sense is implied be taken to be तास्पर्य, the sentence पूर्वो धावति may mean परो धावति also ; for पूर्व presupposes पर. तास्पर्य therefore will not take us to the other sense. Nor can it be arrived at by लक्षणा, for there is no मुख्यार्थबाध (the primary signification of गो and other words is not barred) and लक्षणा cannot arise unless the primary sense is barred. Nor does the other sense constitute the *s'lesha* figure ; for the *s'lesha* figure is caused when the two meanings are both प्राकरणिक or अप्राकरणिक (connected or not connected with the context), while here the meaning applicable to the mountain is प्राकरणिक, while the other applicable to *S'iva* is अप्राकरणिक. As the sense applicable to *S'iva* arises neither from अभिधा, nor from तास्पर्य, nor from लक्षणा, nor from श्लेष, it must be taken to arise from the fourth power of words, which goes by the name of व्यञ्जना, or ध्वनन, or द्योतन, or प्रत्यायन, or अवगमन ; and by the force of व्यञ्जना based upon अभिधा, the verse implies the figure उपात्ता or similarity between the mountain and *S'iva*.

Mallinātha's note on the verse in *Māgha* is as under:—

‘नेयं तुल्ययोगिता । प्रकृताप्रकृतविषये तदनुस्थानात् । नापि समासोक्तिः ।
तस्या विशेषणसाम्यजीवित्वात् । नापि श्लेषः । उभयश्लेषे विशेष्यश्लेषयोगात् ।
तस्मात् प्राकरणि कार्यमान्नपर्यवसिताभिधाव्यापारेणापि शब्देनार्थान्तरधीकृद् भ्रान्ति-
रित्याहुः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् ॥” इति ॥’.

Pages 62-63.

मुख्यार्थानुपपत्तौ—गङ्गायां घोष इत्यादौ तु प्रयोजनान्—

When there is impropriety of the primary meaning of a word, or the meaning of a word intended by the speaker (तात्पर्यार्थे), a secondary meaning, connected with the primary or the intended sense, which arises either through usage or to express some purpose, is called the लक्ष्य sense; and the power, by which the word expresses it, is called लक्षणम्. In the phrases कर्मणि कुशलः and गङ्गायां घोषः, the primary significations of कुशलः and गङ्गायाम् are not applicable. कुशलः primarily means कुशान् लातीति (one who takes up kus'a or darbha grass). This meaning is improper (अनुपपन्न) in the phrase कर्मणि कुशलः. कुशलः is therefore taken to mean दक्षः (clever) and this meaning is connected with the primary meaning, in as much as one who collects darbha grass is obliged to be a विवेचक or to distinguish between what is darbha and what is mere grass which is useless for religious purposes. The meaning दक्ष is besides कृत (sanctioned by usage). कुशल is generally used in the sense of दक्ष. कृति is thus प्रसिद्धि or प्रयोगप्रवाह. All the three essen-

tials of लक्षणा, viz. मुख्यार्थानुपपत्ति, तथोग (मुख्यार्थसंबन्ध) and रूढि or प्रयोजन, are satisfied in the case of the word कुशल and the लक्ष्य sense दक्ष therefore arises by the power लक्षणा. In the opinions of some कुशल does not express the etymological sense of दर्भमाहक, but at once expresses the sense of दक्ष. They put forth तैल in the sense of सार्षप as an instance of निरूढलक्षणा. 'यं तु कर्मणि कुशलः लावण्यं मण्डपः कुण्डलमित्यादौ दक्षत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् व्युत्पत्तिनिमित्तस्य च इटिस्यप्रतीतेर्बाधप्रतिसन्धानं विनापि तत्प्रतीतिश्च कुशेः कलत्रप्रस्यये कुशलपदस्य वैयाकरणैः साधनाच्च रूढिश्चक्तिरेवात्रेति वदन्ति तन्मते तैलपदमुदाहरणमिति बोध्यम् । तैलपदस्य तिलविकारद्वये शक्तस्य सार्षपे निरूढलक्षणा' ॥. *Vide* उद्योत. In the instance गङ्गायां घोषः, the primary sense of गङ्गा, viz. प्रवाह (current), is inapplicable; for there can be no hut ('घोषः आभीरपल्ली स्यात्') on the current of waters. There being thus मुख्यार्थबाध, गङ्गा conveys the secondary (लक्ष्य) sense of गङ्गातटे. This sense is connected with the primary sense by the relation of nearness (सामीप्यसंबन्ध) and is resorted to, to convey a certain purpose (प्रयोजन). The object of saying गङ्गायां घोषः instead of गङ्गातटे घोषः is to imply that the hut is cool and purifying. 'गङ्गातटे घोष इत्यादेः प्रयोगात् येषां न तथा प्रतिपत्तिस्तेषां पावनस्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनात् . . .' *Mammata*. In the case of गङ्गायां घोषः also, all the three requisites of लक्षणा, viz. मुख्यार्थबाध, तथोग and रूढिप्रयोजनान्यतरत्व (प्रयोजन in this case) are fulfilled and the लक्ष्य sense of गङ्गातीर arises by लक्षणा.

Though there is अन्वयानुपपत्ति in गङ्गायां घोषः—for गङ्गा, meaning प्रवाह, cannot be the अधिकरण of घोषः—, still तात्पर्यानुपपत्ति and not अन्वयानुपपत्ति is the cause of resorting to लक्षणा (लक्षणा-

बीज). In काकेभ्यो वधि रक्ष्यताम्, there is no impropriety of अन्वय (grammatical connection); but लक्षणा is resorted to because of तात्पर्यानुपपत्ति. There is no वाक्यार्थबाध, but there is तात्पर्यार्थबाध; for what is meant to be conveyed is that वधि should be protected from all the birds that destroy it and not from crows alone. 'यद्यपि "काकेभ्यो वधि रक्ष्यताम्" "छन्निपो यान्ति" इत्यादौ न मुख्यार्थस्य बाधस्तथापि तात्पर्यार्थविषयवाक्यार्थबोधभावात्ऽभिप्रेतः । आद्ये उपवातकस्वेनैव मुख्यार्थस्यान्वयो न तु काकस्वेन । अन्ये श्वैकसार्थप्रवृत्तस्वेनैव मुख्यार्थस्यान्वयो न तु छन्नित्वेनेति नाध्यामिः । यत्र तु काकमात्रे तात्पर्यं तत्र नैव लक्षणा । एतेन तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं न स्वन्वयानुपपत्तिरिति सूचितम् । यद्यपि "यथीः प्रवेशय" "गङ्गायां घोषः" इत्यादौ उभयापेक्षावर्तनानात् विनिगमनाविरहस्तथापि "गङ्गायां घोषः" इत्यत्र तात्पर्यभावे घोषपदे एव मीने लक्षणा किं न स्यात् कुतश्च गङ्गापदेऽपि स्वार्थसंबन्धिनौकादौ न लक्षणा तावताप्यन्वयानुपपत्तिशान्तेः । अतस्तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमित्याहुः ।' बालबोधिनी of वामनाचार्य.

Let us now carefully examine how the लक्ष्य sense arises. We have seen that लक्षणा is resorted to when the primary sense is barred. सान्तरार्थनिष्ठः may be explained in two ways:—अन्तरव्यवधानं (मुख्यार्थबाधादिव्यवधानं) तेन सह वर्तते इति सान्तरः स आसौ अर्थश्च सान्तरार्थः लक्ष्यार्थः तस्मिन् निष्ठा यस्य सः लक्ष्यार्थविषयकः, or सान्तरश्चासौ अर्थनिष्ठश्च सान्तरार्थनिष्ठः. The व्यापार or power is concerned with the sense which arises when the primary meaning is inapplicable. It is really speaking अर्थव्यापार, but it is attributed to words and is thus आरोपितः शब्दव्यापारः. Or to explain it another way, first we have शब्द, then वाच्यार्थ by निष्ठा and then लक्षणाव्यापार. It is thus सान्तर, वाच्यार्थ coming between it and the शब्द. The व्यापार is resorted to when लक्ष्यार्थ is बाधित and is so far अर्थनिष्ठ.

Kamalākara has the following note on सान्तरार्थनिष्ठः शब्दव्यापारो लक्षणा—

‘अन्तरं मुख्येन व्यवधानं तेन सहितो योऽर्थस्तीरादिस्ताम्रिष्ठः स्वनिरूपितसंबन्धस्य स्वावृत्तित्याह्वयनिष्ठः । . . . मुख्यार्थधीपूर्वकत्वाद् व्यवहितार्थनिष्ठापि मुख्यसंबन्धितीराविषयत्वाद्दृजेर्विषयतासंबन्धेन शब्दनिष्ठेत्यर्थः ॥’

प्रदीपकार says:—

‘शक्यव्यवहितलक्ष्यार्थविषयत्वाच्छब्दे आरोपित एव स व्यापारः । वस्तुतोऽर्थनिष्ठ एवेत्यर्थः । तदेतदुक्तम्—“सान्तरार्थनिष्ठः” इति ॥’

‘रूढितोऽयवापि फलात्’ in the fifth *Kārikā* is one of the requisites of लक्षणा, viz., रूढिप्रयोजनयोरन्यतरत्वम्. But the commentator *Mallinātha* takes it to be विभागपर, i. e. intended to form the divisions of लक्षणा into रूढिलक्षणा and प्रयोजनलक्षणा and not लक्षणान्तःपाति (forming a part of the definition). *Kamalākara*’s gloss on it is worth reading. It shews that some commentators take this as *Mallinātha*.

‘न च हेतुर्बुधेऽनुगमः । अन्यतरत्वेनानुगमात् । तेन बाधो योगः रूढिप्रयोजनान्यतरत्वं चेति हेतुत्वयम् । अत एव *वक्ष्यति मुख्यार्थबाधादिष्वयं हेतुरिति सुबुद्धिमिश्रकाव्यप्रदीपादयः । परमानन्दस्तु रूढ्यभावसहकृतप्रयोजनाभावस्य लक्षणत्वानुगमः । पक्षस्य सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्धयभावरूपलक्षणवत् ॥’

Page 64.

रिपुनगराधिकरणता—

This being the reading of the commentator is adopted in the text against the other reading रिपुगणाधिकरणता, which is found in all other Mss. and which appears to be a better reading.

* On ‘हेत्वभावात् लक्षणा’ *Mammata* says:—मुख्यार्थबाधादिष्वयं हेतुः.

अहस्वार्या—जहति पशानि स्वार्थे यस्यां सा अहस्वार्या । or जहत्
स्वार्यां यां वृत्तं सा अहस्वार्या । .

Page 64.

सा विपरीता—विपरीतम्—

This sort of अहलक्षणा is called व्यतिरेकलक्षणा by अण्वयरीक्षित in
his वृत्तवार्तिक—

“व्यतिरेकलक्षणापि अहलक्षणाप्रभेद एव । यथा—

“उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

विश्वधीवृक्षमेव सदा सखे सुखितमास्व ततः शरसं शतम् ॥”

अत्रापकारिण्यन्वयायोग्ये उपकृतादिपदैः स्वार्थविरुद्धं लक्ष्यते । ‘श्वयापकारे
क्रियमाणेऽपि मयैवं प्रियमेवोच्यते’ इति स्वसाधुत्वद्योतनं फलम् ॥”

Page 65.

सिद्धिं निजक्रियायाः अजहस्वार्या समाख्याता—

The power by which a word retains its own sense and
conveys an additional sense is called अजहस्वार्या लक्षणा.
Mallindītha raises a doubt that one and the same word
would in this case be subject to two वृत्त'is. The power
by which it retains its meaning is अभिधा and that by
which it takes up an additional meaning is लक्षणा.
One and the same word will at one and the same time
be subject to two *Vrittis*, *Abhidhā* and *Lakṣhaṇā*. The
only possible solution of this difficulty, he says, is that
here (in अजहलक्षणा) too the word gives up its meaning and
takes up another which is qualified by it. स्वार्थविशिष्टार्थान्तर
is the लक्ष्य sense here. As the meaning of the word (स्वार्थ) is not
expressed by अभिधा and is retained, being लक्ष्य (expressed

by लक्षणा), the power by which it expresses it is called अजहस्वार्था. In the instance 'गङ्गायां घोषः' the word गङ्गा gives up its meaning altogether. It does not express it by लक्षणा, and the power is therefore called जहस्वार्था. The commentary 'किं स्वभिधातः प्राग्ब्रवाच्यस्यैव लक्ष्यत्वेन तस्यापि स्वीकाराजहस्वार्था' means किं तु जहलक्षणायानिव (प्राग्ब्रवन्) अभिधया ब्रवाच्यस्य स्वार्थस्यापि (तस्यापि) लक्ष्यत्वेन स्वीकाराजहस्वार्था ॥. Another reading given in the foot-note (किं स्वभिधातः प्रच्याव्य लक्ष्यत्वेन तस्यापि स्वीकारात्) is also good. *Mallinātha's* son, *Kumārasūdamīn*, has almost reproduced this part of the commentary in his *Ratnāṣaṇa* on *Pratāparudrayaśobhāṣaṇa*. अभिधातः प्रच्याव्य is the reading there.

'एवं चात्रापि स्वार्थं हित्वैव तद्विशिष्टार्थान्तरलक्षणेति सिद्धम् । स्वार्थापरित्यागे तु स्वार्थाद्ये अभिधा अंशान्तरे तु लक्षणा चेत्येकस्य शब्दस्यैकदा वृत्तिव्यापत्तेः । तर्हि जहजहलक्षणाद्योरभेद इति चेत् सत्यम् । किं स्वभाभिधातः प्रच्याव्य स्वार्थस्यापि लक्ष्यत्वेन स्वीकाराजहस्वार्थेति व्यपदेशः । अन्यच्च तु तदपि नास्तीति जहस्वार्थेति । तदुक्तं तातपारैरेकावलीतरले तन्प्रवार्तिकव्याख्याने सिद्धाञ्जने च—

स्वार्थत्यागे समानेऽपि सह तेनान्यलक्षणा ।

यद्येयमजहस्वार्था जहस्वार्था तु तं विना ॥

इति । नन्वर्थ एव लक्षक इत्युक्तम् । तथा सत्यजहस्वार्थायाः स्वार्थाद्ये वृत्तिविरोध इति चेन्नैष घोषः । केवलस्वार्थस्य लक्षकत्वं तत्सहितस्यान्यस्य लक्ष्यत्वमिति भेदसङ्गादादित्येतदपि तन्नैवोक्तमित्यलमाबालसुलभैः प्रसङ्गैः ॥' रत्ना०.

Page 66.

अंशेनैकेन—समाख्याता—

That power by which a word partly retains its meaning and partly gives it up is called अजहलक्षणा. It is accepted

by the नैयायिक's and the वेदान्तिन्'s who call it भागलक्षणा. In 'सोऽयं देववृक्षः, सः means तत्कालविशिष्टः and भयम् means एतत्काल-विशिष्टः. Here the qualifications तत्कालीनः and एतत्कालीनः have to be left out to establish the identity of the two, so in the *Mahāvākya* 'तत्त्वमसि' तत् denotes सर्वज्ञ, निर्गुण, and परोक्ष ब्रह्म and त्वम् denotes अल्पज्ञ, सगुण, and अपरोक्ष जीव, and these opposite properties have to be left out to identify both with regard to चैतन्य.

अप्ययशीक्षित thus describes the लक्षणा in his वृत्तवार्त्तिक—

“प्रामैकदेशवाहादौ सति 'प्रामो रग्धः' पुष्पितं वनम् ' इत्यादिप्रयोगे प्रामादिपदस्य स्वार्थैकदेशपरित्यागेन तदेकदेशे वृत्तेर्जहदजहल्लक्षणा । रग्धुभूयस्स्वा-दिद्योतनं फलम् ॥ ”

Though *Mammata* does not accept जहदजहल्लक्षणा, एव in the *kārikā* 'स्वसिद्धये पराक्षेपः &c.' is not to be construed with द्विधा as *Mallinātha* construes it by a dictum common with commentators, viz. एव भिन्नक्रमे, but with शुद्धा. What *Mammata* means is that लक्षणा is of two sorts उपादानलक्षणा and लक्षणलक्षणा, and both are शुद्धा only and not गौणी. In other words, there is no गौणी उपादानलक्षणा and गौणी लक्षणलक्षणा. Now let us see why we can not have गौणी उपादानलक्षणा and गौणी लक्षणलक्षणा. When we see a herd of bulls and persons as stupid as bulls seated on them, we say 'गाव एते' (all these are bulls). Here गावः retains its own meaning and takes up another meaning. Again in the instance 'काकेभ्यो इधि रक्ष्यताम्' काकाः means crows and others like them in destroying the oblation (काकसदृश in being रक्ष्यपघातक). Can not these be instances of गौणी उपादानलक्षणा as they involve

सावृक्ष्य and make पराक्षेप, retaining at the same time their own meanings? So also cannot गौर्वाहीकः be an instance of गोणी लक्षणलक्षणा? गो gives up its own meaning and transfers it to वाहीक which is लक्षित by it.

प्रक्षेपकार thus answers these questions. In 'गावः एते' and 'काकेभ्यो इधि रक्ष्यताम्' you take गावः to mean bulls and dull persons and काकाः to mean crows and other birds destroying the oblation, and the connexion between the लक्ष्य and the लक्षक in these cases is that of similarity (सावृक्ष्य), the लक्षणा's being गोणी. Now the relation between bulls and dull persons is that of similarity and the relation between crows and other oblation-destroying animals is also the same. But how can the संबन्ध between गो's and the real गो's and between काक's and the real काक's, which are also लक्षित by the two words be सावृक्ष्यसंबन्ध! For we cannot say गोसवृक्षो गौः and काकसवृक्षः काकः

This is how प्रक्षेपकार refutes गोणी उपादानलक्षणा. He is silent about गोणी लक्षणलक्षणा.

“ननु शुद्धैवेत्यनुपपन्नम् । गोण्या अपि तथास्वसंभवात् । तथा हि 'गौर्वाहीकः' इत्यादौ लक्षणलक्षणा तावत् स्फुटैव । उपादानलक्षणा तु गोवाहीकोभयविषये गाव एते समानीयन्तामिस्थाशक्तिं चेत् मैवम् । अन्वोपचारबीजं संबन्धः सावृक्ष्यमन्यो वा । आद्ये शक्यसावृक्ष्यस्य शक्यावृत्तितया कथं शक्यस्यापि लक्ष्यता । येनोपादानलक्षणा स्यात् । अन्ये कथं गोणी । सावृक्ष्यसंबन्ध-प्रयुक्तलक्षणाया एव गोणीत्वात् ॥' प्रक्षेप.

अप्ययदीक्षित in his वृत्तिवार्त्तिक expresses the same views:—

“ननु गोण्यामपि अहह्रह्रक्षणाभेदो संभवतः । 'मुखं कमलम्' 'गौर्वाहीकः' इत्यादौ अह्रह्रक्षणा तावत् स्फुटैव । अह्रह्रक्षणापि गोवाहीकोभय-

विषये 'गाव एते समानीयन्ताम्' इत्यादौ वृद्ध्यते । अतः कथं द्विविधैव गौणी । उच्यते । मुख्यार्थसावृद्ध्येन लक्षणा गौणी । न च तत्रैव तत्सावृद्ध्यमस्ति येन मुखेऽपि गौणी वृत्तिः स्यात् । शुद्धा त्वजहल्लक्षणा 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादौ विशेषणवाचिनो विशिष्टे संभवति विशिष्टविशेषणयोरैकदेश्यैकदेशभावरूप-संबन्धसत्त्वान् । अतो 'गाव एते समानीयन्ताम्' इत्यादावभिधालक्षणाभ्या-मेवार्थद्वयप्रतिपादनं 'गङ्गायां जलं घोषश्च तिष्ठति' इत्यत्रेवेति न गौण्या जह-दजहल्लक्षणाभेदसंभवः । तस्मान् समैव लक्षणाभेदा इति । इत्थमयं चिरन्तनैः प्रदर्शितो लक्षणाविभाग इति ॥ ”.

Page 68.

भारोप्यमाणारोपविषयो—प्रवर्त्तते—

When the property attributed or superimposed (भारोप्य-माण) and that to which it is attributed (आरोपविषय) are both expressed with their nature not concealed but expressly stated and existing in one and the same person or place, the लक्षणा is called सारोपा. In अग्निर्माणवकः, अग्नि is भारोप्यमाण and माणवक is आरोपविषय. Their nature अग्निस्व and माणवकस्व is not hidden as in साध्यवसाना लक्षणा 'अयमग्निः', but expressly stated. Besides अग्निस्व and माणवकस्व are both found in माण-वक. 'सामानाधिकरण्येन' means सामानाधिकरणे स्थितत्वेन अग्निस्व-माणवकस्वयोर्माणवरूपे एकस्मिन्नर्थे स्थितत्वेन. It thus comes to mean सामानाधिकरण्येन. अनपहृतस्वरूपी and सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टौ distinguish सारोपा from साध्यवसानिका in which the विषय and the विषयी are अपहृतभेदौ and so it is impossible to speak of them by सामानाधिकरण्य. सारोपा लक्षणा is either शुद्धा or pure, or गौणी or qualitative. गौणी arises from the relation of similarity. माणवक is called अग्नि on account of his possessing पैद्गत्य and other properties found in अग्नि. 'अग्निस्व-

लक्षितार्थात् &c.' quoted by *Mallinātha* is from कुमारिलभट्ट's तन्त्रवार्तिक. The reading in the तन्त्रवार्तिक is 'वदित्वलक्षितार्थात्'

The *Mīmamsakas* consider गौणी as a separate वृत्ति from लक्षणा.

‘अथवा गौण्या वृत्तेरिह निमित्तमभिधीयते न लक्षणायाः । किं चानयोर्भेदोऽप्यस्ति । बाढमस्ति । कुतः.

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेऽप्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैयोगावृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥

तत्र यथैवाकृतवचनः शब्दस्तत्सहचरितां ध्येयं लक्षयति तथैव यष्टिम-
ञ्चाश्वास्यस्तस्त्वंदुपहसलक्षणार्था भवन्ति । अभिर्माणवक इति तु नाम्निस्था-
विनाभावेन माणवकः प्रतीयते । किं तर्हि ।

वदित्वलक्षितार्थाद्यत् पैङ्गल्यादिगम्यते ।

तेन माणवके बुद्धिः सावृद्ध्यनुपजायते ॥ ’

तन्त्रवार्तिक, p. 318.

In ‘यष्टीः प्रवेशय’, ‘मञ्चाः क्रोशन्ति’, ‘अश्वसहस्रेणामुको राजा जितः’ the लक्ष्य sense of यष्टिमन्तः पुरुषाः, मञ्चस्थाः पुरुषाः, and अश्वसहस्रा-
रूढाः पुरुषाः is connected with the वाच्य or शक्य sense by अविनाभाव. अविनाभाव in the verse ‘अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेऽप्यते’ is explained by मम्मट to mean simply a sort of relation, not व्याप्ति ‘अविनाभावोऽत्र संबन्धमात्रं न तु नान्तरीयकत्वम् । तस्ये हि मञ्चाः क्रोशन्तीत्याद्यै न लक्षणा स्यात् ।’. In ‘अभिर्माणवकः’, however, the लक्ष्य अग्नि and the वाच्य माणवक are not connected by अविनाभाव ; but from the लक्ष्य अग्नि there arises the idea of पैङ्गल्य (yellowishness), brilliance &c. and माणवक is connected with it through similarity (सावृद्ध्यसंबन्ध). The लक्षणा is in fact लक्षित-
लक्षणा as in द्विरेक, which first signifies the word भ्रमर and then through it the object, bee.

Page 69.

अत्र रिपुविषयसुरपुरं ————— भजन्ते —————

Her¹ suggesting an auspicious hour for expedition and other qualities belonging to an astrologer, though invariably associated with the object denoted by the लक्ष्य sense (लक्ष्य-माणः=लक्ष्यतावच्छेदकभूताः), become the reason why the word 'कार्त्तान्तिक' conveys the लक्ष्य sense खड्ग. The meaning is that the properties common to कार्त्तान्तिक and खड्ग are लक्ष्यमाण properties and they lead us to the लक्ष्य sense of कार्त्तान्तिक, खड्ग, by the connexion of कार्त्तान्तिक with खड्ग through them. The author seems to follow प्रदीपकार's interpretation of 'लक्ष्यमाणगुणैर्योगात् वृत्तेरिष्टा तु गौणता' which is commented upon in various ways as under:—

'लक्ष्यमाणाः साधारण्येन वृद्ध्यमानाः यद्वा लक्ष्यमाणस्य प्रतीयमानस्य गोपसार्थस्य गुणा जाड्यादयस्तेर्योगं लक्ष्यतावच्छेदकमवाप्य वृत्तेर्गौणतेत्यर्थः ॥' कमलाकर.

'लक्ष्यमाणा ये गुणा जाड्यादयस्तेरेव यदि योगः शक्यसंबन्धस्तदा गौणी वृत्तिरिति ॥' प्रदीपकार.

Kamalākara explains लक्ष्यमाण in a general sense and not in a technical sense which would naturally present itself to the mind in a place where लक्षणा is treated. *Pradīpakāra's* explanation is therefore better. Our author seems to follow him. But the best explanation seems to be the following:—

लक्ष्यमाणस्य कार्त्तान्तिकस्य ये गुणाः रिपुविषयसुरपुरप्रस्थानोपदेशकारिस्वाद्यः साधारणाः (खड्गकार्त्तान्तिकसाधारण्येन लक्षणीयाः) तैः खड्गस्य लक्ष्यपसार्थस्य योगात् संबन्धान् वृत्तेर्गौणतेष्टा.

This sort of explanation is rejected by कमलाकर who says:—
 'लक्ष्यमाणस्य पदार्थस्य गुणा जाड्यादय इत्यपव्याख्या । लक्ष्यमाणस्य वाही-
 कस्य गुणानां गवि योगात् वाहीकशब्दो गौणः स्यात् न तु गोशब्दः ॥' ।

Kamalākara means to say that if this explanation be accepted, the sense of the word गौः would be लक्ष्य in 'गौर्वा-
 हीकः' and not that of वाहीकः. In other words, the meaning would be वाहीकसदृशो गौः and not गोसदृशो वाहीकः. But the objection is not valid. For the संबन्ध may be shewn by starting from the लक्षक and coming to the लक्ष्य or by starting from the लक्ष्य and coming to लक्षक.

Pages 69.

ताद्रूप्यप्रतीतिः प्रयोजनम्—

The प्रयोजन in सारोपा लक्षणा is भेदऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः. Though कातान्तिक and खड्ग are expressed, and hence the भेद between the विषय and the विषयिन् is shewn, still the विषय is coloured with the form of the विषयिन् and that is the purpose of the लक्षणा.

Page 70.

शुद्धा पुनरुपचारवती—

The word 'उपचार' is used by *Vidyādhara* in the sense of 'attributing to an object a property which does not belong to it.' It is used in the sense which वात्स्यायन gives it in his *Bhāṣya* on 'धर्मविकल्पनिर्देशोऽर्थसंज्ञावप्रतिषेध उपचारच्छलम्' १. ५५. उपचारच्छलम् is explained as उपचारविषयं छलमुपचारच्छलम्; and the note on उपचार is as under:—

'उपचारो नीतार्थः सहचरणादिनिमित्तेनातद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति ॥'

As गौणी लक्षणा is based on सादृश्यसंबन्ध, to prevent अतिव्याप्ति

to it उपचार is taken to mean any other kind of relation; and is further on shewn to be of five kinds.

Mammata uses the word उपचार in two senses; the relation of similarity (सादृश्यसंबन्ध), and setting one thing against another, (सामानाधिकरण्यम्). He calls लक्षणा pure (शुद्धा) when there is no उपचार. 'उभयरूपा चेत्यं शुद्धा उपचारेणामिभित्त-स्वान्'. *Pradhikāra* explains उपचार here as 'उपचारश्च सादृश्य-संबन्धेन प्रवृत्तिः । सादृश्यतिशयमहिम्ना भिन्नताप्रतीतिस्थगनं वा ॥'. The other place where *Mammata* uses उपचार is 'क्वचित्सादृ-थ्यादुपचारः । यथा इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः ॥'. In this connexion the *Pradhikāra*, *Vaidyanātha*, explains it as 'उपचारो लक्षणया सामा-नाधिकरण्येन प्रयोगः ॥'.

Page 71.

विषयनिर्गणे—द्विधा ख्याता—

In साध्यवसाना लक्षणा, the विषय (that to which a property is attributed) is swallowed up by the विषयिन् (अरोप्यमाण) *i. e.*, the property which is attributed to it. अध्यवसान explained by प्रतीपकार as 'विषयिणा विषयतिरोभावः'. In 'अयं पारिजातः' and 'अयमानन्दः' the विषय, *viz.* that which is like पारिजात and that which causes joy, is not expressed. It is निर्गणं in the विषयिन्. In both these instances अयम् is not to be taken for the विषय; for then they would be instances of सारोपा गौणी and सारोपा शुद्धा लक्षणा, but as going with the विषयिन्. "गौर्वाहीकः' इति सारोपः । 'गौरयम्' इति साध्य-वसानः । यद्यपि वाहीकस्य वाहीकत्वेन इदन्तया वापस्थितौ सारोपस्त्वमेवोचितं तथापीदन्त्वस्यारोप्यविशेषणतया तदुदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥ *vide* काव्यप्रतीप p. 38.

The प्रयोजन in this लक्षणा is सर्वथाभेदावगमः, *i. e.* complete

identity between the विषय and the विषयिन्. They are quite the same. Although the भेद between the विषय and the विषयिन् is known to the man who makes the आरोप, and so is not अनाहार्य, yet he drops the भेद and means to shew that there is no भेद.

The difference between सारोपा लक्षणा and साध्यवसाना लक्षणा is that in the former, the विषय and the विषयिन् are both expressed. They are अनुपहृतभेदौ. While, in the latter, the विषय is निर्गीर्ण in the विषयिन्. Kamalākara distinguishes between सारोपा and साध्यवसाना लक्षणा as under:—

‘गौणभेदयोः सारोपसाध्यवसानयोर्गोर्वाहीकः गौणमित्यत्र च भेदवैधर्म्ये भासमानेऽपि साद्रूप्यं साहाय्यमाहार्यं* सारोपे साध्यवसाने तु सर्वथाऽनाहार्योऽभेदावगमः ॥’.

This, however, does not seem to be correct. For then भ्रान्ति or भ्रम which is अनाहार्य अभेदावगम would not be different from साध्यवसाना लक्षणा. In other words, गौरयम् would be like रज्जौ सर्पधीः and रूपकान्तिशयोक्ति would not be different from भ्रान्तिमान् अलंकार. The आरोपकर्त्ता does point to the विषय and then says गौरयम्. So he does know the भेद, but he drops it intentionally. If it were अनाहार्य, he himself would not be conscious of the भेद.

* If a man knows that मुख is not चन्द्र and still calls it चन्द्र, his knowledge is called आहार्य. आहार्य thus means purposed or intended. The man who says मुखं चन्द्रः is fully cognisant of the भेद between मुख and चन्द्र and still makes the आरोप of चन्द्रत्व on मुख.

Page 73.

आक्रम्य—संकरः—

In 'तथाहंकारभारोजुरस्वस्कीर्त्तिप्रसरः शक्रस्य इन्तावलं हसति' we have an instance of अङ्गाङ्गिभावसंकर of two लक्षणा's. अहंकार and हास are properties that belong to a sentient being and not to a lifeless object like कीर्त्तिप्रसर. अहंकारभारः is therefore by लक्षणा to be taken to mean अहंकारभारजनकः and हास to mean हासजनकः as in 'आयुर्वृतम्' आयुः is taken to mean आयुर्जनकम्. The meaning is that fame is extremely white and superior in whiteness to *Indra's* elephant, *S'esha*, *Balarâma*, and the lion of *Pârvatî*. The लक्षणा is युद्ध सारोपा. As अहंकार causes हास, there is a fusion (संकर) of the two लक्षणा's, and the relation between the two लक्षणा's is that of principal and subordinate (अङ्गाङ्गिभाव), तथाहंकारभारोजुरः कीर्त्तिप्रसरः being the अङ्गिलक्षणा (the principal लक्षणा) and कीर्त्तिप्रसरः हसति or हासविशिष्टः being the subordinate लक्षणा, since अहंकार causes हास.

Page 74.

न चेत्यागः किमीदृशः—

नरे त्यागः किमीदृशः, the reading of D., is also a good reading. In the verse 'एष चिन्तामणिः—' we have an instance of संदेह-संकर, (fusion of लक्षणा's, due to uncertainty). If एषः, भयम्, and असौ be taken as standing for the विषय, राजन्, the लक्षणा will be सारोपा गौणी लक्षणा and if they be taken as adjectives qualifying चिन्तामणिः, कल्पपादपः, and कामधेनुः respectively, the लक्षणा will be साध्यवसाना गौणी लक्षणा; for then the विषय will be निर्णीत in the विषयिम्. There is here neither साधकप्रमाण

(grounds for accepting a particular लक्षणा), nor बाधकप्रमाण (grounds for rejecting a particular लक्षणा). We have therefor संदेहसंकर of two लक्षणा's.

राकातारकराज°—————

This is an instance of the third kind of संकर, arising from one and the same word being subject to two or more लक्षणा's (एकलक्षकानुप्रवेशेन संकरः or एकपदप्रतिपाद्यः संकरः). पाण्डित्यवैतण्डिकी कीर्त्तिः is the instance in question in the verse. पाण्डित्य is attributed to शुभ्रत्व or whiteness of fame. शुभ्रत्व is the विषय and पाण्डित्य, विषयिन्. As the विषय is swallowed up by the विषयिन् the लक्षणा is साध्यवसाना गौणी as in भयमग्निः where भयम् is taken as an adjective of अग्निः. वैतण्डिकी कीर्त्तिः is an instance of सारोपा गौणी लक्षणा. कीर्त्ति is the विषय and वैतण्डिकी, विषयिन्. वैतण्डिक is one who employs वितण्डा in argument ('वितण्डया प्रवर्त्तमानो वैतण्डिकः'). Vide वास्त्यायन on the first Sūtra of Gautama. वितण्डा is a captious argument. It does not establish a man's own पक्ष or what he wishes to establish, but simply finds fault in another's पक्ष. It is defined as 'स्वपक्षस्थापनाहीना कथा परपक्षदूषणमात्रावसाना ।'. पाण्डित्यवैतण्डिकी means destroyer of whiteness. We have thus two लक्षणा's, साध्यवसाना गौणी and सारोपा गौणी in पाण्डित्यवैतण्डिकी; and though पाण्डित्य and वैतण्डिकी are two words, still as they form a compound, they are regarded as one. If one were to object that though the two words being compounded form one Pada, yet the words on which लक्षणा's are made (the लक्षक's) are different, the objection is refuted by stating that the लक्षक's, though different, are to be considered as one. The case is parallel to that of two

persons sitting on the same throne. Though they occupy different parts of the throne, yet as the throne is one, they are said to be sitting on the same place. Similarly here though the actual लक्षक's (पाण्डित्य and वैतण्डिकी) are different, yet as they constitute one word, being compounded together, the लक्षक is as it were one and the same and the संकर is एकलक्षकप्रतिपाद्य.

Page 76.

संसृष्टिः————

The combination of लक्षणा's which are not dependent upon one another forms their संसृष्टि. In संसृष्टि they are united together like sesamum and rice, not like water and milk as in संकर. 'एषां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्वं संसृष्टिः क्षीरनीरन्यायेन तु संकरः ॥'. *Vide* अलंकारसर्वस्व. pp. 192 and 197. In 'द्विर्भावः पुष्पकेतोः—' we have संसृष्टि of गौणी सारोपा लक्षणा's; because द्विर्भावः &c. have the sense of द्विर्भावासदृशः &c. and the विषय, भूपति and the विषयिन्, द्विर्भाव &c. are both expressed. तपनतनुभू=the son of the sun or *Karṇa*. In 'आयुर्वानमहोत्सवरथ—' we have an instance of शुद्धा सारोपा लक्षणा's as आयुः &c. are used in the sense of आयुर्जनकः &c. In both the verses the लक्षणा's are of the same kind, or सजातीय. This verse ('द्विर्भावः—') is quoted by अप्पदीक्षित in चित्रमीमांसा as an instance of वैयधिकरण्य रूपक. He observes, 'इदं च वैयधिकरण्यं रूपकेऽपि संभवति' and then gives two instances——

तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर—

च्छायाधारककन्धराय गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणे ।

मद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे

नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे नाथाय सेयं नतिः ॥

on which he remarks, 'अत्र नदीवृक्षोर्विषययोर्विभक्तिरारोप्यमाणयोः
दोषरतिलकयोर्नास्ति

and 'द्विर्भावःपुष्पकेतोः—',

on which he notes, 'अत्र विषयस्य राज्ञो विषयिणां पुष्पकेतुप्रभू-
तीनां च विभक्तिभेदः ।'. Though 'द्विर्भावः पुष्पकेतोः—' is thus
cited by अप्पहीक्षित as an instance of वैयधिकरण्य in रूपक,
Jagannātha thinks he has given it as an instance of वैयधि-
करण्य in परिणाम and criticizes it as under:—

'द्विर्भावः पुष्पकेतोः—' इति पद्येऽपि कोविदानन्दजननजगदुत्कर्षो राज्ञो
नृसिंहस्य कथ्यते । तत्र कोविदानन्दजनकत्वं राज्ञ आरोप्यमाणाद्वितीयमन्म-
थादिताद्रूप्येण यथा संभवति न तथा केवलेन स्वरूपेण । तथा हि—अहो नयना-
नामस्मदीयानां साकल्यं यद्यमपरो मन्मथोऽस्माभिरालोक्यत इति मन्यमानानां
तेषां नयनानामानन्दस्तावत् पुष्पकेतुनैवोत्साद्यते न राज्ञा । एवमपरोऽयं कल्प-
तरुः द्वितीयश्चिन्तामणिः कर्णश्च तथा वासवो भूगतोऽयमन्यो हारिश्चमस्माक-
मपहृरिष्यति । हरिः खल्वयं संसारं नः परिहरिष्यतीत्यभिमानाज्जायमानस्तेषा-
मानन्वोऽप्यारोप्यमाणैः कल्पवृक्षादिभिरेवेति न विषयारतना विषयिण उपयोगः
अपि तु स्वात्मनैवेति कुत्रास्ति परिणामः । अत एवेदं पद्यं रूपकप्रकरणे विमर्शि-
नीकारादिभिरालंकारिकैरुदाहृतमिति तद्वन्धविरोधश्च ।'. चिन्नमीमांसाखण्डन
pp. 27-28.

Page 77.

ननु सप्रयोजनं—स्फुरन्ति—

The three requisites of लक्षणा are the inapplicability of
the primary sense, the connection of the लक्ष्य (implied)
sense with the primary sense, and the reason for resorting
to लक्षणा. 'मुख्यार्थबाधस्तद्योगो रुढिप्रयोजनान्यतरविति अर्थ लक्षणा-
हेतुः ॥'. *Vide* प्रवीप p. 46. In गङ्गायां घोषः, all the three requi-
sites of लक्षणा are fulfilled and गङ्गायाम् by लक्षणा conveys the

sense of गङ्गातीरे. The प्रयोजन, the third requisite of लक्षणा, is here शैत्यपावनत्वादि. 'गङ्गातीरे घोषः' does not convey the idea of the hut being cool and purifying, which 'गङ्गायां घोषः' conveys. Now the question arises by what power does a word which signifies लक्ष्य sense convey the प्रयोजन? It cannot be by अभिधा, for the प्रयोजन, शैत्यपावनत्वादि, is not the conventional meaning of गङ्गा. 'नाभिधा समयाभावान्' *Vide* काव्यप्रकाश p. 53. It cannot be by लक्षणा, for the requisites of लक्षणा are wanting. 'हेत्वभावात् लक्षणा' *vide* काव्य०, p. 53. Just as गङ्गा expresses the लक्ष्य sense of तट, because the primary sense of प्रवाह is inapplicable, so if the sense तट is inapplicable, it may express the प्रयोजन by लक्षणा. But, as a matter of fact, तट is not the primary sense of गङ्गा, nor is the sense of तट inapplicable in 'गङ्गायां घोषः', nor is there any connection between the sense of तट and the प्रयोजन, शैत्यपावनत्वादि; nor is there any प्रयोजन for conveying the लक्ष्य sense of the प्रयोजन, शैत्यादि. Besides just as the word गङ्गा cannot convey the लक्ष्य sense of तीर without the inapplicability of its primary sense (मुख्यार्थ-बाधादिशब्दं विना), so it is not incompetent to convey the प्रयोजन. 'लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो । न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्दः स्वलक्षति ॥'. *Vide* काव्य० p. 54. Even under these difficulties if प्रयोजन be taken to be लक्ष्य, it will require another प्रयोजन for its being लक्ष्य, that will require a third प्रयोजन and thus there will be अनवस्था or confusion *ad infinitum*, which will prevent the comprehension of the original लक्ष्य sense and its प्रयोजन. 'एवमप्यनवस्थास्याद्या मूलक्षयकारिणी' *Vide* काव्य० p. 55.

Now one might say, 'why should the प्रयोजन of लक्षणा be conveyed by ध्वज्जनाव्यापार, why should not the लक्ष्य sense include the प्रयोजन as well? In other words, why should not the लक्ष्य sense in 'गङ्गायां घोषः' be शैत्यादिविशिष्टतट? To this the answer is, 'ज्ञानविषयाङ्गित्वेन फलस्याभ्युपगमात्'. The लक्ष्य sense cannot include the प्रयोजन; because the subject of knowledge and the fruit of knowledge cannot be one and the same. When a blue jar is seen, नीलवट is the विषय of the perception (प्रत्यक्षज्ञान) and प्राकृत्य is the fruit of knowledge. प्राकृत्य is a property of the object known (ज्ञेयधर्म), by which an idea arises in the mind in the form 'this object is known by me'. This is the *Mīmāṃsika* view. Thus the विषय of ज्ञान (the object known) is different from the फल of ज्ञान, नीलवट which is cognised being different from its प्राकृत्य, (the idea that नीलवट is cognised). In every case of knowledge it is an established fact that the object cognised and the fruit of cognition are different. Let us now examine whether this holds in the case of the knowledge arising from लक्षणा when the लक्ष्य sense includes the प्रयोजन. Is the विषय of ज्ञान different from its फल in this case? The विषय of ज्ञान, or what is known from लक्षणा here, is पावनस्वादिशिशिष्टतट and the fruit of ज्ञान is पावनस्वादि. Both the विषय and the फल of ज्ञान being पावनस्वादि, the लक्ष्य sense cannot include the प्रयोजन. As *Mammaṭa* says, 'प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते । ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ॥'. The latter portion of this 'ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्' is explained by प्रसीपकार, कमलाकर and other commentators to mean अथा ज्ञानस्य विषयो ज्ञानादन्यः तथैव ज्ञानस्य फलमपि ज्ञानादन्यत्.

They say that the apparent meaning ज्ञानस्य विषयः ज्ञानस्य फलान्वयः will not suit here. They take the विषय of ज्ञान in this case to be पावनस्वादिविशिष्टतद and the फल to be not पावनस्य but पावनस्वप्रतीति and say that the two things are different. If therefore 'ज्ञानस्य विषयो ह्यन्वयः फलमन्यदुदाहृतम्' be understood in its apparent meaning, there would be nothing wrong in taking the लक्ष्य sense as embracing the प्रयोजन 'ज्ञानस्य विषयो ह्यन्वयः फलमन्यदुदाहृतम्' must therefore be taken to mean that as the विषय of ज्ञान is different from ज्ञान itself, so is the फल of ज्ञान different from it. In the case before us, the फल of ज्ञान is पावनस्वप्रतीति and not पावनस्य and it is thus not different from ज्ञान itself. Therefore 'विशिष्टे लक्षणा नैवम्'. This is how most of the commentators explain *Mammaṭa's Kārikā* 'ज्ञानस्य विषयो ह्यन्वयः फलमन्यदुदाहृतम्'. Against this it may be said that if मम्मट meant the *Kārikā* to convey a sense which it does not apparently convey, he ought to have stated something expressly to this effect in the वृत्ति. There, however, he simply enumerates the विषय of प्रत्यक्षज्ञान and the फल of it; and though the commentators, प्रदीपकार and others, ground their explanation upon the वृत्ति, 'फलं तु प्रकटता संवित्तिर्वा', which shews that फल is taken by *Mammaṭa* in the sense of अन्यप्रतीति, yet if we take the फल of लक्षणाजन्यज्ञान to be पावनस्वादि and not पावनस्वादिप्रतीति, the apparent meaning of the *Kārikā*, which after all is the natural sense of it, the other being simply far fetched, will suit the place very well. पावनस्वादि may be taken as फल. प्रदीपकार himself says, 'सौस्वादी तु कश्चित् फलपरमौपचारिकं वृद्ध्यते'. Moreover फल in the *Kārikā* 'ज्ञानस्य विषयो ह्यन्वयः फलमन्यदुदाहृतम्' corresponds to

प्रयोजन in the preceding *Kārikā*, 'प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न बुध्यते'
and the प्रयोजन is expressed by *Mammata* himself as पावनस्वादि
in 'न च गङ्गाशब्दाद्यस्य तदस्य पावनस्वाद्यैर्लक्षणीयेः संबन्धः'.

Page 78.

वक्तृबोद्धव्यकाकूनाम्—

काकु= change of voice through fear, anger, grief or other emotions. 'काकुः शोकभीत्यादिभिर्धर्म्मनिविकारः ।'. प्रतीप. 'भिनकण्ड-
ध्वनिधीरेः काकुरित्वाभिधीयते ।' साहित्यदर्पण. The instance given
in काव्यप्रकाश of वाच्य sense suggesting the व्यङ्ग्य sense by
काकुवैशिष्ट्य (peculiarity of change of voice) is

'तथाभूतां वृद्धा नृपसहसि पाञ्चालतनवां
वने व्याधेः सार्धं सुशिरमुषितं वल्कलधरेः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुशितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥'.

प्रतीपकार's note on it is as under:—

'खेदो मास्तर्यम् । अत्र खेदं मयि भजति नाद्यापि कुरुष्विति काकोर्वैशिष्ट्या-
न्मयि न योग्यं कुरुषु पुनर्योग्यं मास्तर्यमिति व्यज्यते ॥'.

The whole verse वक्तृबोद्धव्यकाकूनाम्—means, suggestion
alone is the power by which senses, expressed, implied,
or suggested (वाच्य, लक्ष्य, or व्यङ्ग्य) give rise to another
sense comprehended by appreciating geniuses (प्रतिभाजुषाम्)
through the peculiar character of (1) the speaker, (2) the
person who is to be informed, *i. e.* the person spoken to,
(3) change of voice indicating emotions, (4) the sentence,
(5) the expressed meaning, (6) the proximity of another
person, *i. e.* of a person other than वक्तृ and बोद्धव्य, (7) the
context, (8) time, (9) place &c.

For instances of these *vide* काव्यप्रकाश, 3rd Ullāsa.

ULLASA III.

Pages 81-84.

ध्वनिरिवक्षितवाच्यो ————— प्रथमप्रार्थिताभिक्रमनिवर्त्तनस्यावरोधजनस्ये-
थमुक्तिः —————

A काव्य is generally divided into three classes, उत्तम (ध्वनि) when the व्यङ्ग्य (suggested sense) is more charming than the वाच्य (expressed sense), ('इत्सुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधेः कथितः' काव्य० उल्ला० १ का० ४), मध्यम or गुणीभूतव्यङ्ग्य where the व्यङ्ग्य sense is not more charming than the वाच्य sense ('असावृष्टि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्' काव्य० उल्ला० १ का० ५), and अधम or चित्र where there is either no व्यङ्ग्य sense or if there is व्यङ्ग्य sense, it is not very clear ('शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं स्ववरं स्मृतम्' काव्य० उल्ला० १ का० ५) अव्यङ्ग्यम् here is explained by प्रदीपकार as 'अव्यङ्ग्यमस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यरहितम् । तादृशं आस्फुटतरव्यङ्ग्यसङ्गावे व्यङ्ग्यमाभावादे वा ।' Pandit Jagannâtha takes शब्दचित्र and वाच्यचित्र or अर्थचित्र as two separate divisions, and thus divides काव्य into four classes, उत्तमोत्तम or ध्वनि, उत्तम or गुणीभूतव्यङ्ग्य, मध्यम or अर्थचित्र and अधम or शब्दचित्र. He criticises *Mammata* and others who make three divisions thus:— 'केचिदिमानपि चतुरो भेदानगणयन्त उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधमेवः काव्यमाचक्षते । तत्रार्थचित्रशब्दचित्रयोरविशेषेणाधमत्वमुक्तं वक्तुम् । तारतम्यस्य स्फुटमुपलब्धेः । को ह्येवं सहस्यः सन् 'विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात्',* 'स छिन्नमूलः

* विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद् भक्त्युपभ्रम्य यदृच्छयापि यम् ।

ससम्भ्रमेन्द्रदुतपातित्तागला निमीलिताक्षीव भियामपवती ॥

from हयग्रीववध, given by *Mammata*.

क्षतजेन रेणुः* इत्यादिभिः काव्यैः 'स्वच्छन्दोच्छलद् † इत्यादीनां पामरश्चाध्वानामविशेषं ह्य्यात् । सत्यपि तारतम्ये यथेकमेवकास्यं कस्तर्हि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्य-योरीषदन्तरयोर्विभिन्नभेदस्ये कुरामहः॥' रसग० p. 20.

Against this, however, it may be said that the difference between ध्वनि and गुणीभूतव्यङ्ग्य is not small, as it is alleged. 'ईषदन्तरयोः' is not therefore proper. ध्वनि is thus the best sort of काव्य, उत्तमकाव्य or उत्तमोत्तमकाव्य as *Jagannātha* calls it. *Mallinātha* defines it as गूढव्यङ्ग्यप्रधान, i. e. that sort of poetry in which the hidden व्यङ्ग्य sense is predominant. ध्वनि is divided into two classes, अविवक्षितवाच्य and विवक्षितान्यपरवाच्य. The former is based upon लक्षणा and is therefore लक्षणामूलध्वनि, while the latter is अभिधामूलध्वनि, being based upon अभिधा. Though अविवक्षितवाच्यध्वनि is based upon लक्षणा and ought therefore to have been taken up after विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि which is based upon अभिधा, yet it is taken up first; because it is simpler and has not so many divisions as the other. 'सूचिकटाहन्यायेन वा प्रथममाद्यमुद्दिश्य विभज्यते' says प्रदीपकार. अविवक्षितवाच्यध्वनि is that sort of ध्वनि in which the hidden suggested sense based upon implication being predominant, the

* स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्ठात् पननावधूतः ।

अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥ रघु०, . ४३.

given by *Appya Dikshita*.

† स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराभच्छटा—

मूलं न्मोहमोहार्थैर्धर्मिहितस्नानाह्निकं ह्याय वः ।

भिन्नादुद्यदुदारददुंरदरीदृष्यादरिद्रुम—

द्वोहोद्वेकमयोभिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥

given by *Mammata*.

expressed sense is subordinate, not as it were desired to be conveyed (अविवक्षित). अविवक्षित is thus explained by प्रह्लापकार—'अविवक्षितस्त्वं च वाच्यस्यान्वयानुपपत्तेः । सा च वाच्यस्यानुपपु-
 क्तत्वेन उपयोगिनि रूपान्तरे तास्पर्याद्वा । स्वत एवान्वयायोग्यत्वाद्वा । अनुपपु-
 क्तत्वमपि पुनरुक्तत्वात् विशेषानाधायकत्वमात्राद्वा ।' काव्यप्र०, p. 67. The वाच्य
 sense is अविवक्षित when the अन्वय does not come out properly; and the impropriety of the अन्वय arises when the expressed
 sense, though not improper, is not useful and therefore develops into another sense. This sort of अविवक्षितवाच्य-
 भवनि is called अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य. It is one in which the
 expressed sense, though compatible, is barred on account
 of its being not useful and therefore develops into another
 meaning. अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः thus means अर्थान्तरे संक्रमितः
 (उपपद्यमानोऽप्यनुपपुक्तत्वात्) वाच्यः यत्र. संक्रमित is causal in
 form and means 'made to enter into or assume'. What
 is it that makes the वाच्य sense change into another? It
 is व्यञ्जनाव्यापार or the power of suggestion. The causal
 termination indicates the greatness of the व्यञ्जनाव्यापार.
 Now the व्यङ्ग्य sense may be conveyed either by a word
 or by a sentence. Thus अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यभवनि is either
 पदप्रकाश्य or वाक्यप्रकाश्य. 'श्रीरमणः श्रीरमणः—' is an instance
 of the first sort. Here the वाच्य sense of the second words
 श्रीरमण, सुधांशुमौलि and नरसिंह, though compatible, is barred
 as it is useless, being a mere repetition of that of the first
 words. These words are therefore to be taken in the sense
 of possessing the properties of श्रीरमण &c. Here the ex-
 pressed sense is useless, because it is repeated, 'अनुपपुक्तत्वमपि
 पुनरुक्तत्वात्' as प्रह्लापकार says. The instance given by him is,

‘ताला जाभन्ति गुणा जाला ते सहिभएहिं वेप्पन्ति ।

रहकिरणानुग्गहिआई होन्ति कमलाई कमलाई ॥’. *Vide p. 193*

of the text where the verse is given as an instance of लाटानु-
प्राप्त. Here the second word कमलाई means possessing the
properties of a lotus. ‘अत्र द्वितीयकमलशब्दाः सौरभारिगुणयुक्तस्व-
रूपे लक्ष्ये संक्रमितवाच्यः’. प्रज्ञाप p. 68.

In the second instance ‘एषा ते कथयामि—’ the expressed
sense of कथयामि is barred as it is not useful. कथयामि in
the sense of ‘I say’ is superfluous, as the sense can be
inferred even without it. It therefore means उपदिशामि and
suggests that the उपदेश must be carried out. कथयामि being
a predicate is a वाक्य and not a पद. This therefore is an in-
stance of वाक्यप्रकाश्य भयान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनि. Here the वाच्य
sense is not useful as it conveys nothing particular, is in
fact redundant, ‘अनुपयुक्तत्वमपि पुनरुक्तत्वात् विशेषानापायकत्वाद्वा’.
Here the uselessness of the expressed sense is from its
conveying nothing particular (विशेषानापायकत्वात्). *Mam-
mata's* instance is:—

‘त्वामस्मि वक्ष्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।

आस्थायां मतिनास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥’

प्रज्ञापकार's note upon this is as under:—

‘अत्र वक्ष्मीत्यनुपयुक्तार्थम् । अनुपादानेऽपि वचनक्रियाप्रतीतिः । अत्र उपदेशस्त्वं
लक्ष्यम् । तत्र वाच्यार्थः संक्रमितः । एवं त्वामस्मीति पदे अप्यनुपयुक्तार्थे ।
संबोधतयैव शुष्मवर्णस्य वचनकर्मतावगतेः । वक्ष्मीत्युत्तमपुरुषेणैवास्मदर्थस्य
तत्कर्तृत्वप्रत्ययान् । अतस्ताभ्यां लक्ष्यबोधपदेऽद्यात्तस्वबोस्तद्वाच्यौ संक्रमितौ ।
तद्यथा आसीद्यात्वा एव मतेः सर्वैरास्थानात्पुनरुक्तत्वेनास्मीत्यशब्देन प्रमाणपरि-
गृहीतत्वे लक्ष्यभावे तद्वाच्यं संक्रमितम् ।’. काव्यप्र०, p. 69.

The other kind of अविवक्षितवाच्यध्वनि is called अस्यन्ततिरस्कृत-वाच्य. In this the expressed sense is barred, being incompatible, and is therefore अस्यन्ततिरस्कृत or neglected wholly. With the explanation of अस्यन्ततिरस्कृतवाच्य as given in the text, compare *Abhinavaguptāchārya's* explanation, 'यस्त्वनुपपद्यमान उपायतामानेनास्मिन्निर्गम्यति कृत्वा पलायत इव स तिरस्कृत इति ।'. It is also परमकाश्य of वाक्यमकाश्य. 'जायेत स्वां—' is an instance of the first sort. Here कण्डूल cannot convey the expressed sense of 'having an itching sensation'. This sense is wholly inapplicable. It therefore develops into the लक्ष्य sense of desiring to praise. What is व्यङ्ग्य is the great love of the poet for the king. कण्डूल being a पद, the ध्वनि is परमकाश्य. 'बाणैः पञ्जरिता—' is an instance of वाक्यमकाश्यध्वनि where the वाच्य sense is wholly condemned. To those who returned from the battlefield, defeated, the question 'how many elephants were covered over by your arrows?' and others convey no meaning in their expressed sense. By विपरीतलक्षणा they must be taken to mean 'how many elephants of yours were cut off by the enemies?' &c. Well have you experienced the fruit of disregarding my advice is the व्यङ्ग्य.

Pages 84-86.

अभिधामूलोऽपि तथा — तत्र रसवहाविरलंकारः —

Having classified and explained the *Dhvani* based upon Implication, the author takes up the other kind of *Dhvani*, viz., that based upon अभिधा (Denotation). अभिधामूलध्वनि is known as विवक्षितान्यपरवाच्य. It is one in which the

expressed sense is not barred, as in लक्षणामूलध्वनि, but is desired to be conveyed and is subordinate to the suggested sense. 'अभिधामूलत्वाद्वाच्यं यत्र विवक्षितमबाधितमन्यपरं व्यङ्ग्योपसर्जनीभूतं च स विवक्षितान्यपरवाच्यो नाम ध्वनिः । इह वाच्योऽर्थः स्वं रूपं प्रत्याययन्नेव व्यङ्ग्यस्य प्रकाशकः दीप इव घटस्थ ॥'. Vide *Vidyābhūṣana's Sāhityakaumudī*, pp-27-28. This *Dhvani* is divided into two classes असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य and संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य. The former is treated before the latter by सूचीकटाहन्याय, as the latter has more divisions than the former. 'सूचीकटाहन्यायमाश्रित्यालक्ष्यक्रम-व्यङ्ग्यस्य पूर्वसुहेशः । तस्यैकस्वान् । द्वितीयस्य तु पञ्चदशभेदस्वान् ।'. असं-लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य is that kind of ध्वनि in which the sequence of the expressed sense in regard to the suggested sense cannot be perceived. असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः is a बहुव्रीहि compound having another बहुव्रीहि within. It is बहुव्रीहिर्गर्भो बहुव्रीहिः. क्रम means पौर्वापर्य or succession between the व्यङ्ग्य, such as रस, and the व्यञ्जक, such as विभाव's; and though there is a diversity of opinions with regard to रस, there is unanimity about its being different from विभाव's, अनुभाव's and व्यभिचारि-भाव's. विभाव's &c. are not identical with रस, but produce रस. Thus the विभाव's &c. which suggest रस and are therefore व्यञ्जक's precede रस which is suggested by them and is therefore व्यङ्ग्य. There is a sequence of the व्यङ्ग्य with regard to the व्यञ्जक, but it is imperceptible as the perception of the विभाव's &c. very quickly leads to the perception of रस. When a hundred leaves of a lotus are pierced by a needle, all are not pierced at one and the same time, but are said to be pierced at once as the difference of time is too small to be perceived. Similarly

the प्रतीति of the व्यङ्ग्य and the व्यञ्जक comes so suddenly that though there is order of precedence, the idea of the व्यङ्ग्य following that of the व्यञ्जक, it is imperceptible. The *Ratnāṇa* explains it clearly:—‘यत्र व्यञ्जकस्य विभावावे-
र्व्यङ्ग्यस्य च रसविः सन्नपि क्रमो निश्चितसूच्याः शतपत्रपत्रशतवेधवशाशुभावि-
स्वान्न लक्ष्यते सोऽसंलक्ष्यश्चैव व्यङ्ग्यः’, रसनापण on the 2nd प्रकरण
of प्रतापरुद्रयशोविभूषण. *Vidyābhūṣaṇa* has also a similar
note:—‘न खलु विभावाद्यो रसः किं तु रसस्तैरभिव्यज्यत इत्यस्ति यद्यपि
क्रमस्तथापि स न लक्ष्यते लाघवात् युगपत्पत्रपत्रशतवेधवत् ।’. *Jagannā-
tha* too notes:—‘सहृदयेन रसव्यक्तौ ह्यगति जायमानायां विभावा-
भावव्यभिचारिविमर्शक्रमस्य सतोऽपि सूचीशतपत्रपत्रशतवेधक्रमस्यैवालक्षणात् ।’.

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य has eight varieties, रस, भाव, रसाभास, भावा-
भास, भावशान्ति, भावोदय, भावसंधि, and भावशवलता. When they
are predominant in a sentence, they constitute ध्वनि, but
when the वाच्य sense is predominant and they are subordi-
nate, they constitute रसवद् and other figures of speech. *Alaṅkārasarvasvakāra* says, ‘रसभावतरभासतत्प्रशानानां निबन्धनेन
रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितानि ।’ ‘भावोदयो भावसंधिर्भावशवलता च पृथगलं-
कारः ।’.* When they are predominant in a poem, they are
the soul of poetry and are as such अलंकार्य, i. e., fit to be ad-
orned; but when they are subordinate they constitute अलंकार’s
and adorn the अङ्गिन् (principal idea) in a poem. As प्रदीपकार
says, ‘यत्र प्रधानं रसादिस्तत्र ध्वनिः यत्र स्वप्रधानं तत्रालंकार इति भावः ।’.

Pages 86-88.

विभक्तिर्ललनादिभिः—शृङ्गारादिको रसोऽभिधीयते—

This passage explains the meaning of रसं or poetic

* pp. 185 and 190.

sentiment. Certain lasting or permanent conditions of the mind are in poetry and drama called **स्थायिभाव**. They are eight or nine according to the number of sentiments. They are:—love, smile, grief, anger, energy, fear, disgust and wonder. They are 'रतिर्हासश्च——' as quoted in the text on page 97 from the **नाट्यशास्त्र** of भरत. They are so called, because though the feelings of love &c. are transient, their impression is permanent and they are called up when a poetic sentiment is perceived. 'अन्तःकरणवृत्तिरूपस्य रत्यादेराद्युविनाशित्वेऽपि संस्कारात्मना चिरकालस्थायित्वाद्यावद्भ्रसप्रतीतिकालमनुसंधानाच्च स्थायित्वम् । तदुक्तम्—

“विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।

भास्मभावं नयस्यन्यान् स स्थायी लवणाकरः ॥

सकसूत्रभावादन्येषां भावानामनुगामकः ।

न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परम् ॥” (प्रभा on प्रदीप).

The causes, the effects, and the attendant subordinate feelings of these **स्थायिभाव**'s are in poetry and drama known respectively by the names of **विभाव**, **अनुभाव**, and **संचारिभाव** or **व्यभिचारिभाव**. The causes of the **स्थायिभाव**'s are called **विभाव**'s, because they manifest a little the permanent emotions which live in the heart in the form of impressions. 'विभावसिंज्ञा च विभावनादिव्यापारयोगान् । तद्यथा । वासनारूपतया स्थितान् रत्यादीन् स्थायिनो विभावयन्ति रसास्वादाङ्कुरद्योग्यतां नयन्तीति विभावाः' *Pradīpa*. 'रसास्वादाङ्कुरः' is explained by प्रभाकर as—'रसास्वादाङ्कुरः ईषद्भ्रसाभिव्यक्तिः । तद्योग्यतां प्रापयन्तीत्यर्थः । नाधिकारयो हि साधारण्येन काव्याद्वगताः सहृदयहृदये वासनात्मकतया स्थितं रत्यादिभावमीषदभिव्यञ्जयन्ति । ईषदभिव्यक्तिरेव च रसादिव्यक्तेरङ्कुर इवोच्यते ॥'. *Bharata Muni* thus explains the term:—'विभाव इति कस्मादुच्यते । विभावो

विज्ञानार्थः । विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसस्वाभिनया इत्यतो विभावः । विभावितं विज्ञातमित्यनर्थान्तरम् । अथ श्लोकः--

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाभयाः ।

अनेन यस्मात्तेनार्थं विभाव इति संज्ञितः ॥ ' नाट्यशास्त्र, p. 69.

विभाव's are divided into आलम्बन and उद्दीपन. The person or thing with reference to whom or which a sentiment is produced, that on which it hangs as it were is आलम्बनविभाव. For instance, a woman, for whom love is conceived, is the आलम्बनविभाव (the generating cause) of the स्थायिभाव of रति. 'आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्' (विश्वनाथ). Things which excite the feeling of love &c., such as the moon, the cooing of the cuckoo, the Malaya breeze &c., are called उद्दीपनविभाव's or exciting causes. 'उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये । आलम्बनस्य चेष्टाया देशकालादयस्तथा ॥' (विश्वनाथ). Though they do not generate the feelings, but foster them after they have been generated, yet unless they are excited, they are as it were not generated. The exciting circumstances are therefore classed under विभाव's. 'यद्यद्युद्दीपकस्य स्थायिनि न कारणत्वं किं त्वल्पे तस्मिन्नीषदुत्कर्षाधायकस्वरूपमुद्दीपकत्वं तथाप्यनुद्दीपितोऽप्यजातप्राय एवेत्युद्दीपकेऽपि कारकत्वोपचारात् तत्रापि विभाव्यवहारः ॥' प्रसीप p. 72. अनुभाव's are the effects of the स्थायिभाव's. They are jesticulations, such as casting a sidelong glance, smiling, turning the arm and the like, by which the permanent emotions of the heart are manifested. 'स्थायिभावाननुभावयन्तः सामाजिकान् सभ्रुविक्षेपकटाक्षादयो रसपोषकारिणोऽनुभावाः ।' (धनिक, Vide p. 137 *Dasarūpa*). Bharata thus explains the term:—'अथानुभाव इति कस्मादुच्यते । यद्यमनुभावमिति वागङ्गसस्वकृतमभिनयम् । अथश्लोकः—

वागङ्गसत्त्वाभिनयैर्यस्मादर्थो विभाव्यते ।

वागङ्गोवाङ्गसंयुक्तस्वनुभाव इति स्मृतः ॥'. *Vide* नाट्यशास्त्र, pp. 69-70.

व्यभिचारिभाव's are transient subordinate feelings which rise up and go down like waves in the ocean of स्थायिभाव's. *Dhanāñjaya* defines them as 'विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मत्तनिर्मग्राः कल्लोला इव वारिधौ ॥'. *Dhanika* has the following note on the stanza:—'यथा वारिधौ सत्येव कल्लोला उद्भवन्ति विनीयन्ते च तद्वदेव रस्याशौ स्थायिनि सत्येवाविर्भावितिराभावाभ्यामाभिमुख्येन चरन्तो वर्त्तमाना निर्वशादथो व्यभिचारिणो' भावाः ।'. They manifest themselves as it were to nourish the permanent feelings and disappear as soon as their function is discharged.

'ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं रसमुत्तमम् ।

उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥'. प्रभा p. 73.

These evanescent feelings are thirty-three in number and are enumerated in the text on p. 97. Besides these भाव's there are सात्त्विकभाव's which are external indications of internal feelings and are eight in number.

'स्तम्भः स्वदेशेऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमभ्रमलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥'. (नाट्यशास्त्र p. 61).

Though they are अनुभाव's they are treated separately as they are produced in a sympathetic heart. *Dhanāñjaya* thus defines them :—

'पृथग्भावा भवन्त्यन्धेऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः ।

सत्त्वादेव समुत्पत्तेस्तस्य तद्भावभावनम् ॥' *Vide* ह्यारूप p. 138.

On this *Dhanika* says :—"परगतदुःखहर्षादिभावनायामत्यन्तानुकूलान्तःकरणत्वं सत्त्वम् । यद्वाह । 'सत्त्वं नाम मनःप्रभवं तस्य समाहितमनस्त्वादुत्पद्यते'

एतदेवास्त्य सत्त्वं यतः खिलेन प्रहर्षितेन चाशु रोमाञ्छ्राव्यो निर्वर्त्यन्ते । तेन सत्त्वेन निर्वृत्ताः सात्त्विकास्त एव भावास्तत उत्पद्यमानत्वाद्भ्रुमभृतयोऽपि भावा भावसंसूचनात्मकविकाररूपस्वाद्यानुभावा इति हेतुव्यभेषाम् ।’

When a permanent feeling is brought to a relishable condition by विभाव's, अनुभाव's, सात्त्विक's and व्यभिचारि's, it constitutes a poetic sentiment.

‘विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥’ वृशरूप p. 136.

Bharata's Sūtra about रस is, ‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्भ्रुमभ्रुमभृतयोऽपि भावा भावसंसूचनात्मकविकाररूपस्वाद्यानुभावा इति हेतुव्यभेषाम् ।’ *Vide* नाट्यशास्त्र, p. 62. This is explained in various ways by different commentators, thus giving rise to a number of theories about रस.

Bhaṭṭa Lollaṭa interprets the *Sūtra* as under :—

The permanent emotions of love &c., generated by generating causes, such as women, excited by exciting causes, such as gardens, made cognizable by effects such as sidelong glances, and embrace, and strengthened by transient attendant feelings, such as desire, become poetic sentiments of love &c. originally in *Rāma* and others whose doings are represented on the stage. It is subsequently attributed to the actor who imitates the character in form, dress, and actions and becomes the source of charm to the spectator. निष्पत्तिः is explained as meaning उत्पत्तिः, अभिव्यक्तिः, and पुष्टिः for the विभाव's produce रस, the अनुभाव's manifest it and the व्यभिचारिभाव's strengthen it. According to this theory, the poetic sentiment found in the characters, *Rāma* and others, and attributed to the actor, charms the spectator. This theory is weak, because

how can the spectator be charmed by a sentiment which does not exist in him. 'सामाजिके तदभावे तत्र चमस्कारानुभवविरोधाद्' (*Pradīpa*). This is the *Mīmāṃsaka* view or the view of उत्पत्तिवादि's (those who hold that रस is produced).

The theory of *S'rīśaṅkuka* is as under :—

The emotions of love &c. are inferred to exist in the actor through excitants &c. exhibited by him in his acting and being relished by the spectator become poetic sentiments. रसनिष्पत्तिः is thus explained by *S'rīśaṅkuka* as रसानुमितिः. This is the *Naiyāyika* view or the view of अनुमितिवादि's (those who maintain that रस is inferred). This theory too is not acceptable, because it disregards what is well known in the world that it is direct cognition of a thing that gives charm and not its inference. 'एतदप्यहृदयमाहि । यतः प्रत्यक्षमेव ज्ञानं सचमस्कारं नानुमित्याहिरिति लोकप्रसिद्धिमवधूयान्वयाकल्पने मानाभावः ।' *Pradīpa*.

Bhaṭṭa Nāyaka interprets the *Sūtra* in a different way thus:—

Rasa cannot be inferred, as existing in the real character, or the actor, or the audience; for the real character is not before the audience, his emotions of love &c. do not therefore exist and what does not exist cannot be inferred as existing in another, nor can *Rasa* be produced; for the causes &c. are not real and cannot therefore produce real effects, nor can it be suggested; for it is only an established object that can be suggested and *Rasa* is not an established object. ('सिद्धस्यैव व्यङ्ग्यत्वात् रसस्य चासिद्धत्वाद्' *Pradīpa*). He thus refutes उत्पत्तिवादि's, अनुमितिवादि's and also व्यक्तिवादि's. 'भट्टनायकः'

जागृक्तौ पक्षौ सिद्धात्मं च वृषयति ।' (कमलाकर). Therefore what is meant by the *Sūtra* of *Bharata* is the enjoyment of *Rasa* by its connection with विभाव's &c. by the relation of the enjoyed and the enjoyer (भोज्यभोजकभावसंबन्ध). In poetry, words have three powers, अभिधा, भावकत्व, and भोजकत्व. अभिधा, according to भुक्तिवादि's, embrace अभिधा and लक्षणा. भावकत्व means generalisation (साधारणीकरणम्). By the force of this power the विभाव's &c. and the स्यायिन् are understood in their general character without reference to their specific properties. Thus, for instance, the विभाव, सीता, is not understood in its specific form of सीता, but in the general form of कामिनी; and the स्यायिन्, Râma's love towards her, is understood as love in general without reference to the agent and the object of love, Râma and Sîtâ. The powers भावकत्व and भोजकत्व are found in dramas also. By the force of भोजकत्व power, the स्यायिन् is enjoyed in a general form, accompanied by the विभाव's &c. in a general form, and devoid of specific properties. The enjoyment of *Rasa* is quite of a different sort from that of worldly happiness. It is like the knowledge consisting of the bliss arising from the predominance of the attribute of Goodness (सत्त्व) in a man. According to the *Sânkhya* doctrine, happiness, misery, and stupidity arise respectively from the predominance of the attributes of Goodness, Passion, and Ignorance (सत्त्व, रजस्, and तमस्). This is the *Sânkhya* view of the *Sūtra* or the view of भुक्तिवादि's, *i. e.*, those who hold *Rasa* to be enjoyed. This theory also cannot be accepted; because there is no authority for assuming the two powers of भावक and भोजक. 'तदपि न सम्यक् । एतादृशव्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावात् ।'.

The theory accepted by Rhetoricians is that of *Abhinava-gupta*, which is as under :—

Rasa is suggested by the union of permanent feelings with generating causes &c. by the relation of the suggested and the suggester. *रसनिष्पत्तिः* is taken to mean *रसाभिव्यक्तिः*. Love and other permanent feelings frequently inferred* from their causes in the world, such as, women, gardens, and sidelong glances, remain in the hearts of the appreciating as impressions (*वासना*). When a poem is read or a drama seen exhibited, these feelings which are in the form of impressions, are suggested by the causes &c., which cease to be called causes as in the world, but go by the appellation of *विभाव's*, *अनुभाव's*, and *व्यभिचारिभाव's* taken in their general form without specific connection (for instance, the *विभाव Sītā* is not understood in the specific form of *Sītā*, but in the general form of *कामिनी*), and the *विभाव's* &c. are not understood with specific connexion, as *ममैवैते*, *राशोरैवैते*, *तदस्यैवैते*, or *न ममैवैते*, *न राशोरैवैते*, *न तदस्यैवैते* and are relished by the reader of a poem or the spectator of a drama. The *स्यायिन्* too is to be taken as referring not to a particular spectator, but to spectators in general (*परिमितावनधीती*). Though really relished by a particular person, yet at the time of relishing it, he does not think that it is relished by himself alone (*ममैवैते विभावार्थः अहमेव रसास्वाद्यिता एवं रीत्या अस्वाद्यमानः*) on

* The inference takes this form :—

‘अयमेतद्विषयतिमात्रं । तन्कार्यकटाक्षादिभावान् । यो वैवै स वैवम् । यथा विरक्त इति ॥
(कमलाकर).’

account of the force of विभाव's &c. taken in a general form, but feels that it is relished by all persons of poetic sensibility. This relish constitutes what is known as रस or poetic sentiment. It will thus be seen that those in whom the feelings of love &c. were never produced before and who have consequently no impressions of them in their hearts cannot relish poetic sentiment. Moreover, impression (वासना) is natural or produced by constantly reading and appreciating poems. The grammarians, the *Mīmāṃsikas*, those who have become inappreciative by the constant study of the *Vedas* and those who are disgusted with the world have no वासना and cannot therefore relish रस. They are like the walls of a stage. 'निर्वासनास्तुरङ्गान्तर्वेदमकुड्भाश्मसंनिभाः' (धर्मशास्त्र quoted in ब्रभा). *Pradīpākāra* well explains this as under :—

“ नन्वेवं येषां पूर्वं रस्यादिर्नोत्पन्नस्तेषां तद्वासनाविरहिणां किं रसाभिव्यक्तिर्नास्त्येव । कः सदेहः । अत एव शुद्धारिणामेव शुद्धारस्य निर्विण्णस्वभावानामेव शान्तस्याभिव्यक्तिरित्याद्यनुभूयते । किं चापरापि स्वाभाविकी वासना सहकारिणी । यां विना शुद्धारिणामपि मीमांसकवैय्याकरणादीनां न रसाभिव्यक्तिः । तदुक्तम्—‘ वासना चेन्न हेतुः स्यात् स स्यान्मीमांसकादिषु ’ इति ॥ ”. ‘ रसिका एव रसास्वादि योग्या न तु विरक्तादयः ’ (कमलाकर).

The *Rasa*, as said above, is suggested or relished by व्यञ्जना in the mind of the reader or the audience by causes (विभाव) &c. understood in a general form without specific connexions. It neither comes under the province of अग्निधा, nor of तात्पर्य, nor of लक्षणा, nor of प्रत्यक्ष, nor of अनुमान, nor of स्मरण. Though रस requires विभाव's, अनुभाव's, and व्यभिचारिभाव's and cannot exist without them, it is not regarded as an effect; for an effect like a jar is seen to exist when its efficient cause is de-

stroyed. रस, however, does not exist when the विभाव's &c. disappear. It ceases to exist as soon as the विभाव's cease to exist (विभावादिजीवितावधिः). Being supernatural (अलौकिक) it cannot be known (न ज्ञाप्यः) by ordinary means of proof. It is relished like a beverage which, though made up of black pepper, candied sugar, camphor and other ingredients, gives us a different taste altogether from that of its constituents. Though Rasa is constituted of the Vibhāvas &c., the whole appears as Rasa and Vibhāvas &c. are not experienced separately. It is the mixture that constitutes Rasa. Kamalākara explains पानकरसन्यायेन as 'पानकेऽम्लखण्डमरीचकाशीनां चिचरसवत् संवलितानां रसस्वमित्यर्थः ।'.

Thus the स्याद्यिन्, being tasted like a beverage made up of many ingredients, becomes रस. रस is thus चर्वणा or आस्वाद. 'चर्वणा आस्वादनम्' (विश्वनाथ). It is one which has चर्च्यमाणता (the state of being relished) as its vital property. Kamalākara explains चर्च्यमाणैकप्राणः thus :—'आनन्दांशस्य व्यञ्ज्यमानता वृत्तिर्वा प्राणो यस्य । रसस्वनिर्वाहकत्वात् । अन्यथा रसशुद्धारादिपदान् सुखोदयः स्यादित्यर्थः ।'. Prabhākara makes the following note on चर्वणा—

'विभावादिसमूहालम्बनेन रस्यवच्छिन्नचैतन्याभिप्यक्तचर्वणा । सा च भग्नावरणा चित् ।'. Jagannātha has a similar note :—'व्यक्तश्च भग्नावरणा चित् । यथा हि क्षायादिना पिहितो रीपस्तन्निवृत्तौ संनिहितान् पदार्थान् प्रकाशयति स्वयं च प्रकाशते । एवमात्मचैतन्यं विभावादिसंवलितान् रस्यादीन् । अन्तःकरणधर्माणां साक्षिभास्यस्वाभ्युपगतेः ।'. The relish of रस is अलौकिक (not such as is found in the world); because it is like the contemplation of the Supreme Being (ब्रह्मास्वादसब्रह्मचारी), as विश्वनाथ says, 'चर्वणा आस्वादनम् । तच्च "स्वादः काव्यार्थसंभेदावाप्तमानन्दस-

सुखः" इत्युक्तप्रकारम् ।' It is a relish in which the contemplation of any other thing is lost (विगलितवेद्यान्तरः). As the bliss of the contemplation of the Supreme Being, though always existing in a *Yogin*, comes to him when he practises the concentration of the mind continued for a long time, neither before concentration, nor after it, so the poetic sentiment is always found in the subtle form of impressions (वासनारूपेण सूक्ष्मतया स्थितः) in the hearts of the appreciative (सहृदय) who are proficient in understanding the beauty of poetry and shines forth of itself when the cover which keeps the impressions dormant in the heart is removed (भग्नावरणतया) and the sentiment manifested through व्यञ्जना by the consideration of the विभाव's &c. in poetry. Moreover, the poetic sentiment shines forth in such a way that it engrosses the mind completely and no other idea is then present in the mind (विगलितवेद्यान्तरः), as when the mind is lost in the contemplation of the Supreme Being. Thus the relish of the poetic sentiment is like the bliss of the contemplation of the Supreme Being, the only difference being that the former is acquired by the investigation of विभाव's &c., (विभावाद्यनुसंधान) and the latter by meditation (योग). The relish is consequently अलौकिक or unlike that of worldly happiness. That such a relish exists is evident from the fact that it is found in the hearts of all the appreciative ('सकलसहृदयसंवेदनसाक्षिकेयं रसप्रतीतिः' or as *Mammata* says 'सकलसहृदयसंवारभाजा प्रमाणा गोचरीकृतः स्थायी').

Pages 89-90.

उत यदि तास्पर्यं—न तत्र तास्पर्यम्—

Vide the note on तास्पर्यार्थं pp. 387-389.

न पुनः प्रतीतिमात्रे—तात्पर्य or import is powerful in conveying as much sense of a word as is not known from other sources and not in conveying any and every kind of knowledge arising from it (प्रतीतिमात्रे). For, if तात्पर्य prevails in conveying any knowledge arising from a word, the sentence पूर्वो धावति, would convey the sense of अपरो धावति, for the idea of अपर arises from that of पूर्व. But the तात्पर्य here does not lie in conveying the sense of अपरो धावति or अपरो न धावति.

प्रतीतमात्रे is a better reading than प्रतीतिमात्रे, but the latter is adopted as it is the reading of *Mallinātha*.

‘ततश्च यावदेव विधेयं तावद्येव तात्पर्यम् । विधेयं च शब्दोपात्तमेवेति सुश्रुक्तं ‘शब्दोपात्त एव तात्पर्यम्’ इति । यदि च प्रतीतमात्रे तात्पर्यं तदा ‘पूर्वो धावति’ इत्यादौ पूर्वहितमानसंविस्संवेद्यतया प्रतीतेऽपराद्यर्थेऽपि कदाचित् तात्पर्यं स्यात् ।’
Kāvya-Pradīpa p. 177.

Pages 90-91.

प्रत्यक्षप्रमाण—नानुभूयेत—

The poetic sentiment is not capable of being cognized by perception. For perception is either indeterminate or determinate. Indeterminate perception of an object is the knowledge of the object itself without its distinguishing attributes, ‘निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकं यथेदं किञ्चित्’. The cognition of the poetic sentiment is not of this kind, as its existence is based upon the investigation of the generating causes &c. of the sentiment. Nor can the cognition be determinate perception. For, as the determinate perception of an object which is concerned with the object and its distinguishing proper-

ties ('सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकं यथा द्रिस्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं ज्ञायामोऽवमिति) follows its indeterminate perception, the former is the cause of the latter ; and as there can be no effect without a cause, if the poetic sentiment is not within the range of indeterminate perception, it cannot be within the range of determinate perception, which is a subsequent process of knowledge.

Mammata gives another reason for the incapacity of the poetic sentiment being grasped by determinate perception. As the relish of the poetic sentiment is different from worldly enjoyments, being like the bliss of the meditation of the Supreme Being, it absorbs the mind completely and nothing else is cognised at the time it is relished. The cognition of *Rasa* cannot therefore come under the province of determinate perception. 'नापि सविकल्पकम् । चर्च्यमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् ।'. *Vide* काव्यप्रकाश, 4th *Ullāsa*.

Page 92.

लोकप्रसिद्धव्याप्तता—व्यभिचारिणः—

The *विभाव*'s simply suggest the permanent emotions of love &c. They are not the causes &c., well known in the world, which shew that the *लिङ्ग* (the middle term) is *व्याप्त* (pervaded) by *साध्य* (the major term). When the union of the sky and a cloud is inferred from the passing of the cloud, the *लिङ्ग*, नभस्वद्भ्रमन is *व्याप्त* by the *साध्य*, नभोनभस्वस्तंगम; because it is the cause of it, the passing of a cloud being the cause of the union of the sky with the cloud. Thus what brings about the *व्याप्ति* between the *लिङ्ग* and the *साध्य* in this अनुमान is the fact that the *लिङ्ग* is the cause of the *साध्य*. कारणत्व is thus

व्याप्तताप्रयोजकीभूत्. In some cases कार्य is व्याप्तताप्रयोजकीभूत्. As the वैशेषिक *Sūtra*, 'अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवाधि चेति लिङ्गकम्' १-२-१ says, the लिङ्ग may also be the cause of the साध्य. In the well-known inference वह्निमान् धूमवच्चात्, धूम is व्याप्त by वह्नि; because it is the कार्य of it, for there can be no smoke without fire. विभाव's, being simply the suggesters (व्यञ्जक), and not the कारण's &c. well-known in the world, of the permanent emotions of love &c., cannot be taken as लिङ्ग in inferring them. Thus the विभाव's &c. cannot be taken as the middle term in proving the permanent emotions of love &c., in their character of कारण's &c., because they are simply the suggesters of the स्यायिन् and not the usual causes which lead to the व्याप्ति of the लिङ्ग with the साध्य. Nor can the विभाव's &c. be taken as the middle term in inferring the स्यायिन्, in their own character of विभाव's &c.; for it is only in poetry and dramas that they are known as विभाव's &c. and not in the world.

Page 93.

स्मरणगोचरत्वमपि—व्यङ्ग्य एव—

The poetic sentiment does not come under the province of remembrance. For an object is known when it is cognized by its contact with the organs of sense and other causes. When it is known, it leaves an impression in the mind. When the impression is called up after a time, remembrance of the object is produced. Thus the right apprehension of an object is the cause of its remembrance through its producing an impression on the mind. Now apprehension has really nothing to do with *Rasa*. *Rasa* is never itself ap-

prehended, but when its generating causes (विभाव's) &c. are apprehended, apprehension is attributed to it by implication. Moreover, if *Rasa* is admitted to be apprehended, it cannot consistently be said to be suggested. As there is, therefore, absence of apprehension in the case of *Rasa*, there is absence of remembrance. *Rasa* therefore does not come under the province of remembrance, but is cognized by suggestion alone.

संस्कार भाषीयते—By संस्कार is meant भावनासंस्कार which is defined by *AnnamBhatṭa* as 'अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावनाऽस्मिन्नावृत्तिः'.

Pages 93-4.

यत् पुनरिहाकार्यत्वमुक्तं—°मभिसन्धाय—

Rasa was said before to be 'अनाक्रान्तः कार्यतया' (no effect). What is meant thereby is that it is no effect, because the *Vibhāvas* &c. which suggest it are not produced in an actor. Though the relish of *Rasa* is brought about by the investigation of its *Vibhāvas* &c. and is absent when there is no such investigation, the investigation of the *Vibhāvas* cannot be taken to be the cause of *Rasa*. For if it can be taken as a cause of it at all, it should be taken as its efficient cause. But an effect may exist even when its efficient cause is destroyed. While the life of *Rasa* is circumscribed by the investigation of *Vibhāvas* &c. (विभावाविपरामर्शावधिजीवितः). In other words, the relish of *Rasa* is no more as soon as the investigation of its *Vibhāvas* &c. disappears. 'ननु विभावादीनां परामर्शास्यान्वयव्यतिरेकात् तत्कार्य एव

रसः किं नोच्यते इति चेत् । न । विभावादिपरामर्शस्य कारणत्वं यदि स्यात् तदा निमित्तकारणत्वमेव । न च तन्नाशस्य कार्यनाशकता दृष्टा । द्वित्वादीनां तथात्मान-
भ्युपगमात् ।'. *Pradīpa* pp. 82-3. Moreover, if *Rasa* be the effect of the investigation of *Vibhāvas*, its relish cannot be contemporaneous with the investigation of the *Vibhāvas* &c., for the cause and the effect are never contemporaneous. 'यस्मादिष विभावादिसमूहात्मन्नात्मकः तस्मान्न कार्यः'.

On this the note is as under :—

'यदि रसः कार्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात् । ततश्च रसप्रती-
तिकाले विभावादिषो न प्रतीयेरत् । कारणज्ञानतत्कार्यज्ञानयोर्युगपद्दर्शनात् । न हि
चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं कैकरा संभवति । रसस्य च विभावादिसमू-
हात्मन्नात्मकत्वयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः ।'. साहित्य-
दर्पण p. 21.

Though *Rasa* cannot thus be an effect, it may be called an effect, as accomplishment is attributed to it, though really speaking it is its relish (चर्वणा) that is accomplished and not itself. चर्वणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरूपचरितेति कार्योऽप्युच्यताम् ।' का० प्र०, p. 95.

Page 94.

यद्यपि रसस्या'—रसस्याभिव्यनक्ति—

रस was described before as न ज्ञातो ज्ञान्यतया. What is meant by this is that the poetic sentiment is not capable of being cognised by ordinary means of arriving at true knowledge, for the permanent emotions of *Rāma* and other persons who are represented on the stage (अनुकार्य), being past, cannot come into contact with the organs of sense belonging to the present time and the present place.

Mammaṭa says that *Rasa* cannot be cognised, because it is not an accomplished object, 'नापि ज्ञाप्यः सिद्धस्य तस्यसंभवात् ।'.

Moreover, an object which is cognisable may sometimes remain uncognised, while *Rasa* can never exist without being relished. 'यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति । न ह्ययं संथा । प्रतीतिमन्तरेणाभावात् ।'. सा० ६०, p. 21.

Thus the *विभाव's* are neither an efficient cause (कारकहेतु), nor a logical cause (ज्ञापकहेतु) of *रस*. But they are called causes, simply because they are useful in making us relish a poetic sentiment. They are consequently unlike the usual causes, found in the world. They, being extraordinary, indicate the extraordinary character of *रस*.

Page 95.

सतश्च करुणादीनां—कुतस्त्वं दुःखसंवेदनम्—

The relish of the poetic sentiment is extraordinary or supernatural (अलौकिक), being like the bliss of the meditation of *Brahma*. A question then arises, how are *करुण*, *बीभत्स*, *भयानक*, and other sentiments which cause grief and horror to be called *रस*? The answer is the relish of *रस* is an extraordinary bliss in which the mind is wholly lost in the enjoyment of *रस* and nothing else is cognised at the time. If such a state of the mind is brought about at a time when a poem is heard, by the power of the most appropriate arrangement of the *विभाव's*, *भनुभाव's* and *व्यभिचारिभाव's*, how can then pain be felt when the sentiment of grief is relished! That it is not felt is evident from the fact that when grief is represented or described the spectator or the reader says, 'I have enjoyed

great pleasure'. If pain were felt and not joy, no one would like to see or read the representation of sorrow.

Mark what *Viśvanātha* says :—

‘कहणाश्रवण रसे जायते यत् परं सुखम् ।
 सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥
 किं च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ।
 तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥
 हेतुत्वं शोकहर्षादिर्गतेभ्यो लोकसंभ्रयात् ।
 शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥
 अलौकिकविभावस्त्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंभ्रयात् ।
 सुखं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ॥
 अभ्रुपानादयस्तद्वद् द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ।’ सा० ६०, pp. 17-18.

Page 96.

स्वादः काव्यार्थं—दृष्टत्वात्—

Rasa is relish arising from what the *Vibhāvas* &c. which poetry presents before the mind suggest and is like the bliss of the soul from the contemplation of the Supreme Being. It is thus a state of the mind similar to that in which it is when *Brahma* is meditated. When the heart blooms or opens like a flower, the sentiment is **सृङ्गार** (love), when it expands like a tree, the sentiment is **वीर** (heroism), when it is agitated like the ocean, the sentiment is **रौद्र** (fury), and when it is tossed about like the wind, the sentiment is **बीभत्स** (horror).

The first verse occurs in the *Daśarūpa* of *Dhanañjaya*, on which the *Avaloka* of *Dhanika* is as under :—

‘काव्यार्थेन विभावारिसंसृष्टस्याप्यात्मकेन भावकचेतसः संभेदेऽन्योन्यसंचलने प्रत्यस्तमितस्वपरविभागे सति प्रबलतरस्वानन्दोद्भूतिः स्वाद्ः । तस्य च सामान्यात्मकत्वेऽपि प्रतिनियतविभावारिकारणजन्यत्वेन संभेदेन चतुर्धा त्रित्तभूमयो भवन्ति । तद्यथा । शृङ्गारे विकासो वीरे विस्तरो बीभस्से क्षोभो रौद्रे विक्षेप इति ॥’.

Mallinâtha's reading is the same as that of D. ‘विस्तारोपाधिकः’ and he therefore notes that the word विस्तार is objectionable as applied to the expansion of a literary work according to the *Sûtra* ‘प्रथमे वाचशब्दे’ ३।३।३३॥. It is correct to say पटस्य विस्तारः and अन्यस्य विस्तरः.

The poetic sentiments are originally four, the Erotic, the Furious, the Heroic, and the Abhorrent. Four other sentiments are allied to them, *viz.*, the Comic, the Pathetic, the Marvellous, and the Terrific; because in them too the mind blooms, expands, is agitated, and tossed about respectively. As the *Vibhâvas* &c. of these eight sentiments are different, two pairs of four sentiments are not bound by the relation of cause and effect.

Cf. the following from the नाट्यशास्त्र of भरत—

‘शृङ्गारोऽपि भवेद्भास्यो रौद्रश्च करुणो रसः ।

वीराश्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्बीभस्ताश्च भयानकः’ ॥ .

Pages 96-98.

ननु तदाष्टावेष—शृङ्गारमेव रसनाद्रसमाननामः—

The four main poetic sentiments of शृङ्गार, वीर, रौद्र, and बीभस्त, allied with the other four sentiments, हास्य, अद्भुत, करुण, and भयानक, make up eight poetic sentiments in all. Some therefore are of opinion that there is no such ninth sentiment as

शान्त (the Quietistic), and *Bharata* has neither defined it nor mentioned its *Vibhāvas*. Besides, it is impossible to destroy completely love, hatred, and other feelings, the stream of which has been running on from times immemorial. There can thus be no such स्याधिभाव as निर्वेद or self-disparagement. Others again hold that the Quietistic sentiment does exist, but that it has no स्याधिभाव in dramatic compositions, as they are meant to be represented on the stage and निर्वेद, being the cessation of all worldly activity, is not fit to be represented. But both these views shew want of thought. Because it is to shew that the Quietistic sentiment has a स्याधिभाव, viz., निर्वेद, that the sage *Bharata* has mentioned it first among the व्यभिचारिभाव's though its mention in the beginning is inauspicious. Its mention in the beginning immediately alter the स्याधिभाव's indicates that the sage meant it as both a स्याधिभाव and a व्यभिचारिभाव. In our opinion, therefore, there are nine poetic sentiments and not eight.

Mammata takes eight poetic sentiments in dramas and nine in poetry.

Jagannātha like *Vidyādhara* accepts nine poetic sentiments in dramas and refutes those who reject the Quietistic sentiment as under :—

“केचिन्तु

‘शान्तस्य क्षमसाध्यस्वाज्ञते च तदसंभवात् ।

अष्टादश रसा नाम्ये न शान्तस्तत्र युज्यते ॥’

इत्याहुः । तत्रापरे न क्षमन्ते । तथा हि नटे क्षमाभावाविति हेतुरसंगतः । नटे र-
साभिध्यन्नेरस्वीकारात् । सामाजिकानां क्षमवत्त्वेन तत्र रसोद्धेये बाधकाभावात् ।

। च नटस्य क्षमाभावात्तदभिनयप्रकाशकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य भयक्रो-
शद्वैरप्यभवेन तदभिनयप्रकाशकताया अप्यसंगत्वापत्तेः । यदि च नटस्य क्रोधा-
रभावेन वास्तवतस्कार्याणां वधबन्धादीनामुत्पत्त्यसंभवेऽपि कृत्रिमतस्कार्याणां शि-
ताभ्यासादित उत्पत्तौ नास्ति बाधकमिति निरीक्ष्यते तथा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अथ
। न्ये गीतवाद्यादीनां विरोधिनां सत्त्वात् सामाजिकेष्वपि विषयवैमुख्यात्मनः क्षा-
तस्य कथमुद्वेक इति चेत् नान्ये शान्तरसमभ्युपगच्छन्निः फलबलात् तन्नीतवाद्या-
स्तस्मिन् विरोधिताया अकल्पनान् । विषयचिन्तासामान्यस्य तत्र विरोधित्वस्वीकारे
। शीयालम्बनस्य संसारानित्यत्वस्य तदुद्दीपनस्य पुराणभ्रवणसत्सङ्गुपगद्यनतीर्यावल्लो-
कनद्वैरपि विषयत्वेन विरोधित्वापत्तेः । अत एव चरमाध्याये संगीतरत्नाकरे—

“ अट्टायेव रसा मात्त्र्येधिवति केषिदृच्छुदन् ।

तदृच्छारु यतः कंश्चिन्न रसं स्वदते नटः ॥ ”.

इत्यादिना नाट्येऽपि शान्तो रसोऽस्तीति व्यपस्थापितम् ॥'. It is on this
account that, as *Nāgeśa* remarks, प्रबोधचन्द्रोदय is accepted as
a drama by all. 'अत एव प्रबोधचन्द्रोदयस्य नाटकत्वं स्वीकृतं सर्वैः ।'

Bhoja, who is otherwise known as *Rājan* as *Bharata* is
known as *Muni*, accepts only one poetic sentiment, the
Erotic.

निर्वेद=Self-disparagement, arising from the knowledge of the
reality, adversity, jealousy and such other causes. तस्वज्ञाना-
। शीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम्' (दृशरूप).

भ्रमस्मार=Dementation. 'मनःक्षेपस्त्वपस्मारो महाद्यावेशानादिजः । भ्रूपात-
तम्प्रस्वेदकेनलालाशिकारकः ॥' सा० ६०.

भ्रवद्विस्था=Concealment. 'लज्जाद्यैर्विक्रियागुनाववहित्थाऽङ्गविक्रिया ।
। ० ६०.

Page 90.

श्रीपुस्त— शृङ्गारः —————

जुगुप्सा (disgust) is reckoned among the permanent emotions, but is here mentioned as a subordinate transient feeling (व्यभिचारिभाव); because the permanent emotions become subordinate (व्यभिचारिभाव) in developing a sentiment in which they are not permanent (स्थायिभाव). 'रस्याद्योऽप्यनियते रसे स्युर्ब्यभिचारिणः ।' सा० ६०, p. 31.

Every *Rasa* has got its special marks, colour and presiding deity. The *Muni* says, 'तत्र शृङ्गारो नाम रतिस्थायिप्रभव उज्ज्वलवेपामकः । यत् किञ्चिद्धोके द्युच्चि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तच्छृङ्गारिणोपमीयते । यस्तावदुज्ज्वलवेपवान् स शृङ्गारवानिस्तुच्यते ।' The following are the colours of the respective poetic sentiments :—

'दयामो भवति शृङ्गारः सितो हास्यः प्रकीर्तितः ।
कपोतः करुणश्चैव रक्तो रौद्रः प्रकीर्तितः ॥
गौरो वीरस्तु विज्ञेयः कृष्णश्चैव भयानकः ।
नीलवर्णस्तु बीभत्सः पीतश्चैवाङ्गुतः स्मृतः ॥'.

The presiding deities are as under :—

'शृङ्गारो विष्णुदेवस्तु हास्यः प्रमथदेवतः ।
रौद्रो रुद्राधिदेवस्तु करुणो यमदेवतः ॥
बीभत्सश्च महाकालः कामदेवो भयानकः ।
वीरो महेन्द्रदेवः स्यादङ्गुतो ब्रह्मदेवतः ॥'.

The Erotic sentiment is divided into संभोग and विप्रलम्भ. *Dhananjaya* makes three divisions :—

'अयोगो विप्रयोगश्च संभोगश्चेति स त्रिधा ।' ६० ६०, p. 181. विप्रलम्भ is love in separation. 'यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।' सा० ६०, p. 53. विप्रलम्भ is subdivided into पूर्वराग, मान, प्रवास, and करुण. पूर्वराग is incipient love arising from mutual sight or the hearing of each other before their union.

‘श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथःसंरूढरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ सा० ६०, p. 53.

This पूर्वराग may be unswerving, outward, or durable. It is therefore divided into three kinds ; नीलीराग, *i. e.*, love as unchangeable as indigo, कुसुम्भराग, *i. e.*, outward love comparable to the colour of safflower, and मञ्जिष्ठाराग, *i. e.*, love as durable as the colour of madder.

‘नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ॥

न चातिशोभते यत्रापैति प्रेम मनोगतम् ।

तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः ॥

कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते ।

मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यत्रापैत्यतिशोभते ॥’ सा० ६०, p. 55.

The second kind of विप्रलम्भ is मान, or separation arising from anger. It is either प्रणयमान, *i. e.*, love-anger, arising without any cause, because ‘the course of love never runs smooth’, or ईर्ष्यामान, *i. e.*, anger arising from jealousy.

‘द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहस्यपि ।

प्रेम्णः क्रुदिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ॥’ सा० ६०, p. 55.

‘पत्युरन्यप्रियासङ्गे वृष्टेऽथानुमिते श्रुते ।

ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रीणां तत्र स्वनुमितिलिङ्गिधा ॥

उस्त्वमायितभोगाङ्कगोत्रस्थलनसंभवा ॥ सा० ६०, p. 56.

The third sort of विप्रलम्भ is प्रवास, separation arising from going abroad on business, or through curse, or confusion.

‘प्रवासो भिन्नदेशस्वं कार्याच्छापाद्य संभ्रमात्’ (सा० ६०, p. 57). सम्भ्रम is

explained as ‘सम्भ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पातादिज्ञः । यथा विक्रमोर्ध्वश्चा-
मुर्धशीपुकरवसोः ।’ (सा० ६०, p. 58).

करुण is the last kind of विप्रलम्भ. It is the sorrow felt by one of the lovers for the other who, though dead, is expected to be united again.

‘युनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदेकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥

यथा कारुण्यार्थो पुण्डरीक महाश्वेतावृत्तान्ते ।

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः किं आकाशाशरस्वती-
भाषानन्तरमेव शृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याशया रतेरुद्भवात् । अयं तु करुणः इत्यभियुक्ता
मन्यन्ते ॥ ’ सा० १०, p. 58.

This is regarded by some as करुण in the beginning and प्रवा-
साख्यविप्रलम्भ after a hope of union is engendered by आकाश-
वाणी, as *Dhanika* says, ‘कारुण्यार्थो तु प्रथमं करुणः आकाशाशरस्वतीवचना-
दूर्ध्वं प्रवासशृङ्गार एवेति ।’ १० क०, p. 190.

संभोग too is of four kinds, coming about after four kinds of
विप्रलम्भ. ‘कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यान्तु पूर्वरागादेः ।’ सा० १०, p. 59.

Mammata divides विप्रलम्भ into five kinds, अभिलाषहेतुक,
(which is the same as पूर्वराग), विरह, ईर्ष्याहेतुक, प्रवासहेतुक, and
शापहेतुक.

Jagannātha is not in favour of these divisions of शृङ्गार and
वीर, though he mentions them, following old writers on
poetics.

‘इतं च पञ्चविधं प्राञ्चः प्रवासादिभिरुपाधिभिरामनन्ति । ते च प्रवासाभिलाष-
विरहेर्ष्याशापानां विशेषानुपलम्भाज्जास्माभिः प्रपञ्चितः ।’ रसगङ्गा०, p. 35.

‘इत्थं वीररसस्य चातुर्विध्यं प्रपञ्चितं प्राचामनुरोधात् । वस्तुतस्तु बहवो वीर-
रसस्य शृङ्गारस्यैव प्रकारा निरूपयितुं शक्यन्ते ।’ He mentions सत्यवीर,
पाण्डित्यवीर, क्षमावीर and बलवीर.

Page 99.

प्रतिमल्ल° ————— वीरः —————

The heroic sentiment is divided into four kinds, दानवीर, धर्म-
वीर, दयावीर, and युद्धवीर according as the heroism arises from
liberality, piety, mercy, and military prowess. परशुराम is a
well-known instance of दानवीर, युधिष्ठिर, of धर्मवीर, जीमूतवाहन, of
दयावीर, and राम, of युद्धवीर.

निरपेक्षभावत्वात् —————

The sentiment of grief does not require any particular
अनुभाव's to represent it like विप्रलम्भशृङ्गार.

‘करुणस्तु क्षापकेशविनिपतितेष्टजनविभवनाशवधबन्धसमुत्थो निरपेक्षभावः ।
कुशाक्षयचिन्तासमुत्थः सापेक्षभावो विप्रलम्भकृतः । एवमन्यः करुणोऽन्यो विप्रलम्भ
इति ।’ नाट्य०, p. 64.

Page 100.

तत्र रसो यथा —————

Having explained *Rasa* and its divisions, the author gives
instances, in order, of the eight varieties of असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य
mentioned before, viz., रस (of nine sorts), भाव, रसाभास, भावाभास,
भावशान्ति, भावोदय, भावसंधि, and भावशबलता.

Page 103.

भावो हि नाम ————— °ङ्गीकारात् —————

Love of which the subject is a God, a Brahmin, a Precep-
tor, or a friend &c. (and love of which the subject is a beloved,
if not developed into रस, and any other रथायिभाव which is
not developed into a रस), and a subordinate emotion (द्व्यभि-
चारिभाव) which is nourished by causes (विभाव) &c. (and is

thus suggested not as a subordinate sentiment, but as a prominent one) become भाव. But love of which the subject is a beloved (if properly developed) becomes रस.

Mammata's definition of भाव is :—

‘रतिर्वैवाहिविषया ध्यभिचारी तथाञ्जितः । भावः प्रोक्तः ।’

On this the *Pradīpa* runs as under :—

“रतिरिति स्थायिभावोपलक्षणम् । देवादिविषयेत्यप्यप्राप्तसावस्थोपलक्षणम् । तेन वैवाहिविषया सर्वा कान्तादिविषयाप्यपुष्टा रतिः हासान्यभ्राप्राप्तसावस्थाः प्राधान्येन ध्यञ्जितो व्यभिचारी च भाव इत्यवधातव्यम् । यदुक्तम्—

‘रत्यादिभ्येन्निरङ्गः स्यादेवादिविषयोऽथवा ।

अन्याद्भावभाग्वा स्यान्न तदा स्थायिश्चङ्गभाक् ॥

इति ।’ काव्य० प्र०, p. 106.

Viśvanātha thus defines and explains it :—

“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥

‘न भावाहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ॥

इत्युक्तविज्ञा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्यानेन रसेन सदैव वर्त्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवदापाततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता ध्यभिचारिणो देवमुनिगुरुनृपादिविषया रतिरुद्बुद्धमात्रा विभावदिविभिरपरिपुष्टतया रसतामनापद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावश्चङ्गवाच्याः ।” सा० ६०, p. 66.

छिन्ने भ्रामाशिरो—In mythology *Brahman* is represented as having five heads, of which one was cut down by *S'iva* with his ring finger.

Page 104.

किमसुभिर्गर्भिणी—A verse quoted from नैषध C. IV., St. 52.

Page 105.

रसाभासो यथा—लङ्केश्वरः—

When the poetic sentiments and emotions are employed improperly, we have what is known as रसाभास and भावाभास (semblance of रस and भाव). The cases in which रसाभास arises are enumerated by some writers as in the stanza quoted by *Mullinâtha* which is found quoted in the *Pratâparudra* also, in the verse

‘हीनपात्रेषु तिर्यक्षु नायकप्रतियोगिषु ।

गौणेष्वेव पदार्थेषु तमाभासं विजानते ॥’ सर०कण्ठा°, परि०५, verse २०,
in the following verses in the साहित्यदर्पण,

‘उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च ।

बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम् ॥

प्रतिनायकनिष्ठस्य तद्विधमपात्रतिर्यगादिगते ।

शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ।

शान्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।

ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥

उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यच ॥’ 3rd Pariccheda,
and in other works.

The verse ब्रह्मवध्ययनस्य—occurs in हनुमन्नाटक act 8. It is verse 45th there. The readings there are स्तोत्रं संहर for वीणां संहर and सीतारत्नकभल्लभमहद्वयः for सीतायत्नक°. It is found quoted in the *Rasagaṅgâdhara* also. The reading there in the last line is सीतारत्नकभल्लभमहद्वयः. रत्नक is explained by *Nāgeśa* as the parting line of the hair. ‘सीताया रत्नकः सीमन्तसरणिरेव भल्लो बाण-स्तेन भग्नं हृदयं यस्य सः । “शिरःसिन्धूरसरणिः स्त्रीणामारत्नकं स्मृतम्” इति हला-युधः ।’. *Jagannâtha* says that if a sentiment is developed by

impropriety, the impropriety does not constitute a fault. After having quoted from ध्वन्यालोक p. 145 the verse

‘ अनौचित्यावृते नान्यद्द्रसभङ्गस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥ ’

he observes as under :—

“ यावना स्वनौचित्येन रसस्य पुष्टिस्तावत् न वार्यते । रसप्रतिकूलस्यैव तस्य निषेध्यत्वात् । अत एव

‘ बह्वन्नध्ययनस्य नैष ————— ’

इति कस्यचिन्नाटकस्य पद्ये विप्रलम्भज्ञानाराङ्गीभूतवीररसाक्षेपकपरमैश्वर्यपरिपोषकतया स्थितदौवारिकवचनस्य ब्रह्माद्याधिक्षेपपरस्यानौचित्यं न दोषः । एवमेव ‘ अले ले सहःसमुष्पाडिअहरियकुसग्गन्धिमयाच्छमालापइविन्निविस्संभिअबालविहवंदःकअणा ब्रह्मणा ’ इत्यादि विदूषकवचनेऽपि रसाब्जदिप्रयोगस्य तत्तथा । हास्यानुगुणत्वात् । एषा हि विगुपदर्शिता । अनया सुधीभिरन्यदप्युह्यम् । ’ रस०, p. 53.

Page 106.

अपरे तु रसाभासं तिर्यक्षु ————— परीक्षाक्षमम् —————

As shewn above, *Bhoja*, *Viśvanātha*, *Vidyānātha* and other writers on poetics describe a sentiment in animals as रसाभास and not रस. This view is refuted by *Vidyādhara*. *Mammatā* too does not consider a sentiment in animals as रसाभास, for he gives मीवाभङ्गाभिरामं—as an instance of the terrific sentiment. “ वस्तुतस्वनौचित्यमाद्यमेवामीषां मनसाभासताप्रयोजकम् । तिर्यगासौ तु अनौचित्याभावाद्द्रस एव न तदाभासः । अत एव वृत्तिकारो ‘ मीवाभङ्गाभिराम—इत्यासौ तिर्यग्विषयतया भयानकं ‘ मित्रे क्वापि गते ’—इत्यासौ तिर्यग्विषयतया विप्रलम्भं शोदाजहार । ” वामना० on काव्य० प्र०, p. 129.

This portion of the text is quoted by *Kumārasvāmin* in his *Ratnāṣaṇa* :—

“रस एवायं नाभास इति केचित् । तदुक्तं विद्याधरेण—‘विभावाविसंभवो हि रसं प्रति प्रयोजको न विभावाविज्ञानं ततश्च तिरश्चामप्यस्त्येव रस’ इति ॥”.

Page 107.

अत्र रावणस्यो°—प्रवृत्तम्—

In the instance अस्मद्विक्रमचेष्टितानि, the emotion of औत्सुक्य (ardent desire) becomes भावाभास, because it is one-sided and therefore improper. औत्सुक्य is ardent desire to obtain a thing which brooks no delay. It is thus defined in साहित्य-दर्पण—

इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।

चित्ततापस्वरास्वेदशीर्षनिम्बसितादिकृत् ॥ p. 48.

A similar instance is found in काव्यप्रकाश where *Râvṇa's* चिन्ता for सीता becomes भावाभास. The instance is

राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी

सा स्वैरयौवनतरङ्गितविभ्रमाङ्गा ।

तत् किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्री

तस्वीकृतव्यतिकरे क इवाभ्युपायः ॥

On this the प्रसीप runs as under :—

अत्र रतेर्ध्वभिचारिभूता चिन्ता अनौचित्यप्रवर्तिता । नाथिकाया अननुरक्ततया रतेरदुष्कृष्टत्वेन तद्व्यभिचारिणोऽपि तथात्वात् । p. 110.

Page 107.

रसस्य मुख्यत्वेऽपि—भावज्ञान्त्याद्यः—

Though रस is prominent in poetry and the व्यभिचारिभाव's are subservient to it, still some times the latter become predominant, as a king who is always followed by his servants follows them himself some times, as on the occasion of their marriage. *Mammata* says :—

‘मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कशाचन ।

ने भावशान्त्यादयः । अङ्गित्वं राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत् ।’

भावशान्तिः—It means the allayment of an emotion. *Jagannātha* says that the allayment must be simultaneous with the rise of an emotion. ‘स चोत्पत्त्यवच्छिन्न एव प्राद्यः । तस्यैव सदृश्यचमस्कारित्वात् ।’. The instance given by him is :—

‘मुञ्चसि नाद्यापि रुषं भामिनि मुद्गरालिशद्विद्याय ।

इति तन्व्याः पतिवचनैरपायि नयनाब्जकोणशोणरुचिः ॥’

His note on it is :—‘इह तादृशप्रियवचनश्रवणं विभायः । नयनकोणगत-
शोणरुचेर्नाशः तदभिव्यक्तः प्रसादो वानुभावः । उत्पत्तिकालावच्छिन्नो रोषनाशो
व्यङ्ग्यः ।’. रस०, pp. 102-3.

पद्यामः—The verse is from अमरुतक. *Vide Pandit Dur-
gāprasāda's* edition p. 24. The reading in the first line as
given there is ‘पद्यामो मयि कि—’. *Arjunavarman*, the com-
mentator, notes—‘कस्माच्चमया विमना इव लक्ष्यसे इत्यादि केनचित् पृष्टः
कश्चिन्नायकः कान्ताप्रणयमानचेष्टामाच्छे ।’—‘पद्याम इत्यत्र पद्येयमिति पाठो
युक्तः । मयीत्येकवचनव्यपदेशात् ।’ ‘किं मां नालपतीति’ इत्यत्रेतिशब्दोऽस्यान-
निवेशितः । शठशब्दानन्तरं प्रयोजनीयत्वात् ।’.

Page 108.

भावोदयः—*Jagannātha* says—‘यद्यापि भावशान्तौ भावान्तरौदयस्य भा-
वोदये वा पूर्वं भावशान्तेरावश्यकत्वात्प्रानयोर्विन्तो व्यवहारस्य विषयस्तथापि द्वयो-
रेकत्र चमस्कारविरहात् चमस्काराधीनत्वाच्च व्यवहारस्य अस्ति विषयविभागः ।’
रस०, p. 103.

तदर्थ—The stanza is from नैषधचरित. It is St. 66, Canto IX.
The reading of the 3rd line there is नखैः किलाख्यायि विलिख्य
पक्षिणा. *Mallinātha's* reading of the line is the same there.

The preceding stanza also shews the rise of the same emotion, *viz.*, औत्सुक्य. It is

तमर्चितुं संवरणलजा नृपं
स्वयंवरः संभविता परेद्यधि ।
ममास्तुभिर्गन्तुमनाः पुरःसै-
स्तदन्तरायः पुनरेष वासरः ॥

This stanza represents the rise of औत्सुक्य better than the one quoted in the text. *Mallinâtha's* note on this is :—' एतेन कालासहस्रलक्षणमौत्सुक्यमुक्तम् । '.

Pages 108-9.

भावसंधिः and भावशवलता——When two opposite emotions striving for supremacy are represented as relished in one and the same place at the same time, they constitute a Mixture of Emotions. When, however, a number of emotions, each succeeding one putting down the preceding one, are represented as not relished simultancously, they constitute a Variegation of Emotions. 'संधिरैककालमेव तुल्यकक्षयोरस्वाहः । शवलता तु कालभेदेन निरन्तरतया पूर्वपूर्वोपमर्दिनाम् । न च भावस्य शवलतायाः शान्त्युदयाभ्यामविशेषः । शान्तेरुदयस्य वा एकैकस्यास्वाहे तज्जैरुदयोपगमात् ।'. प्रदीप, p. 110.

Jagannâtha defines भावसन्धि as 'भावसंधिरन्योन्यानभिभूतयोरन्योन्याभिभावनयोग्ययोः सामानाधिकरण्यम् ।'. *Nâgêsa* explains सामानाधिकरण्यम् as 'एकदेशवृत्तिस्वविशेषककालवृत्तिस्वरूपम्.' He then adds 'सुप्तभेदस्वकिंचित्कार इति भावः । शवलतायां त्वेकदेशवृत्तिस्वरूपमेव सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।'. The instance of भावसंधि given by *Jagannâtha* is

‘यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः
शीलसौर्यबलक्रान्तिलोभिताः ।
संकुचन्ति विकसन्ति राषधे
जानकीनयननीरञ्जश्रियः ॥’.

Here is suggested the mixture of the emotions of shame and ardent desire.

Jagannātha does not think that to constitute भावशबलता each succeeding emotion must be पूर्वपूर्वोपमर्दक, i. e., overcoming each preceding one as *Vidyādhara* and the commentators of *Mammaṭa* take it. His definition is:—

‘भावानां बाध्यबाधकभावमापन्नानामुदासीनानां वा व्यामिश्रणम्’.

The instance he gives is:—

‘पापं हन्त मया हनेन विहितं सीतापि यद्यापिता
सा मामिन्दुमुखी विना बत वने किं जीवितं धास्यति ।
अलोक्येय कथं मुखानि कृतिनां किं ते वक्ष्यन्ति मां
राज्यं यानु रसातलं पुनरिदं न प्राणितुं कामये ॥’

Here there is a variegation of the emotions of resolve, envy, despondency, recollection, reasoning, shame, apprehension and humiliation.

Jagannātha criticizes *Mammaṭa*'s commentators thus:—

‘यत्तु काव्यप्रकाशटीकाकारैः ‘उत्तरोत्तरेण भावेन पूर्वपूर्वभावोपमर्दः शबलता’ इत्यभिधीयते तन्न । ‘पद्मेत् कश्चित् चल चपल रे का स्वराहं कुमारी हस्तालम्बं वितर इह हा व्युत्क्रमः कासि यासि’ इत्यत्र शङ्कासूयाभृतिस्मृतिभ्रमदैत्यमस्यौस्तुक्या-
नामुपमर्दोपेक्षागून्यस्वेऽपि शबलताया राजस्तुतिगुणस्वेन पञ्चमोहासे मूलकृतेव निरूप-

पात् । स्वोत्तरविशेषगुणेन जायमानस्तु नाशो न ध्यङ्ग्यः । न दोषमर्हपद्वाच्यः ।
नापि अमत्कारी । तस्मात्

‘नारिकेलजलक्षीरसिताकवलमिश्रणे ।

विलक्षणो यथा स्वादो भावानां संहतौ तथा ॥’.

अर्थे चेतसि—This stanza occurs in हनुमन्नाटक, Act 10th. The first line there reads अर्थे चेतसि जानकी विरमयत्यर्थं च लङ्केश्वरः, and the third line इत्थं दुर्विधवैशसव्यतिकरे दाहे समेऽप्येतयोः.

काकार्यं—This stanza is found in the *Vikramorvaśīya* in the readings given in Appendix by Mr. Pandit, vide his edition, p. 122. *Mallinātha* attributes the speech to *Dushyanta* and *Vidyānātha* and other commentators to *Yayāti*.

Thus end eight sorts of असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वानि, which is so called, because the poetic sentiments and their generating causes &c. are apprehended by the appreciating so quickly—the interval of time in their perception being very small—that the order of succession between them is, as it were, not perceived. (*Vide* note, pp. 418-19). The context, however, must be so clear that the perception may be quick. *Jagan-nātha* observes :—

‘स्फुटे प्रकरणे ह्यगिति प्रतीतिषु विभावानुभावव्यभिचारिषु सहृदयतमेन प्रमाणा
सूक्ष्मेणैव समयेन प्रतीयत इति हेतुहेतुमतोः पौर्वापर्यक्रमस्यालक्षणादलक्ष्यक्रमो व्य-
पदिश्यते । यत्र तु विचारवेद्यं प्रकरणमुन्नेया वा विभावाद्यस्तत्र सामग्रीविलम्बा-
धीनं अमत्कृतेर्मान्दर्थमिति संलक्ष्यक्रमोऽप्येष भवति । यथा

‘तल्पगतापि च सुतनुः श्वासासङ्गं न या सेहे ।

संप्रति सा हृदयगतं प्रियपाणिं मन्मत्क्षिपति ॥

इति पद्ये ‘संप्रति’ इत्येतदर्थान्वयगतिविलम्बेन ।’ रस०, pp. 105-7.

Page 110.

संलक्ष्यक्रम°—चतुर्विधः—

The suggestive poetry in which the order of sequence between the suggested and the suggesting (व्यङ्ग्य or रस and व्यञ्जक or विभावादि) is perceptible is of three kinds, (1) That in which the suggested meaning is similar to the reverberation of sound and is based upon the power of words, (2) That in which the same is based upon the power of sense, and (3) That in which the same is based upon the power of both (word and sense). Of these the first is subdivided firstly into two classes, viz., (1) Where a figure is suggested, and (2) Where matter is suggested; and each of these two is further divided into two classes according as it is manifested by a word or a sentence.

नरसिंह धरापाल—Oh *Narasimha*, protector of the earth, we have no power to describe you whose glory shines brilliantly, surpassing even the Moon (conquering other kings).

Vidyâdhara thinks that in this verse the word राजानम् suggests prominently the figure called परिणाम, which is defined by him as under :—

‘सं परिणामं द्विविधं कथयन्त्यारोप्यमाणरूपतया ।

परिणमति यत्र विषयः प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥’

The object upon which some property is superimposed is the विषय (the object of superimposition) and what is attributed to it is called विषयिन्. विषय corresponds to उपमेय

and विषयिन् to उपमान. विषय is thus आरोपविषय and विषयिन्, आरोप्यमाण. When the विषयिन् colours the विषय with its own form, the figure is रूपक. When, however, the विषयिन् does not colour the विषय with its own form, but makes it accomplish the purpose in hand by assuming its form, the figure, according to विद्याधर, is परिणाम. 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपरञ्जकत्वे रूपकस्य जागरूकत्वात्। यन्नारोपविषयः प्रकृतकार्यसिद्धयर्थमारोप्यमाणात्मतया परिणमति तत्र यथार्याभिधानः।' (vide p. 221). In this view of परिणाम, विद्याधर seems to stand alone. Though Mallinātha quotes राजानकरुच्यक who defines it as 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः।' अल० स०, p. 40, प्रकृतोपयोगित्वे is explained by राजानकरुच्यक himself to mean प्रकृतात्मना प्रकृतकार्योपयोगित्वे and not simply प्रकृतकार्योपयोगित्वे. Thus in Vidyādhara's opinion the identification of the विषय with the विषयिन् constitutes रूपक, and when the identification goes to serve the purpose in view, it constitutes परिणाम. In the instance 'नरसिंह धरापाल—' Vidyādhara takes राजन्, in the sense of the Moon to be the विषय and राजन् in the sense of a king to be the विषयिन्. आक्रमण or conquering is taken as the प्रकृतकार्य. राजन्, the Moon, is the विषय, because the idea of glory surpassing the Moon in whiteness is what at once flashes upon the minds of the poet and the reader. In the next stanza, आक्रम्य स्मरवैरिं— also, the glory of Narasimha surpassing the Moon and other white things, the elephant of Indra, Śeṣha, Balarāma, and Pārvatī's lion is predominant. The real meaning, however, of the stanza being Narasimha surpassing other kings in glory, Vidyādhara takes आक्रमण (surpassing) as the प्रकृतकार्य or purpose in view and as that is, really speaking, brought

about by taking not राजन् the Moon as the object of आक्रमण, but राजन् the king as the object of it, the stanza is an instance of परिणामध्वनि.

The stanza has afforded a subject of much discussion to writers on poetics. They all discuss the question, taking परिणाम to be a figure in which the विषयिन् has to assume the capacity of the विषय to serve the purpose in view, which it cannot serve in its own capacity. 'विषयी यत्र विषयात्मतैव प्रकृते प्रकृतोपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणामः ।' रस०, p. 248. *Appadikshita* explains it clearly as under :—'यत्रारोप्यमाणं किञ्चित्कार्योपयोगित्वेन निबध्यमानं स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वासंभवात् प्रकृतात्मतापत्तिमपेक्षते तत्रैव परिणामाङ्गीकारात् । यथा "प्रसन्नेन वृगडजेन वीक्षते महिरेभणा" इति । अत्र त्वडजस्य वीक्षणोपयोगित्वं निबध्यते । मयूरव्यंसकादिसमासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यात् । न चोपमितिसमासाभ्युपेन पूर्वपदार्थप्राधान्याद्दृश एव तदुपयोगित्वं निबध्यत इत्यस्त्विति वाच्यम् । प्रसन्नेनेति सामान्यधर्मप्रयोगात् । "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति तदप्रयोग एवोपमितसमासानुशासनात् । अडजस्य च वीक्षणोपयोगित्वं न स्वात्मना संभवति । अतः प्रकृतवृगात्मतापच्यपेक्षणात् परिणामालंकारः ।' *Vide* चिन्ममीमांसा, pp. 55-6.

Appadikshita criticizes the verse 'नरसिंह धरानाथ-' as under :—

'अथ परिणामस्य व्यङ्ग्यतायां किमुदाहरणम् ।

"नरसिंह धरानाथ——" इति विद्याधरेणोदाहृतम् । अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निश्चिते तत्रारोप्यमाणस्य नृपस्याक्रमणरूपकार्योपयोगिनः प्रतीतेः परिणामो व्यङ्ग्यत इति । तदुक्तम् । अत्र द्वारारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगो न चन्द्रात्मना । विद्याधरेणापि विषयिणः स्वरूपेण कार्यानुपयोगे तदुपयोगाच्च विषयात्मना परिणत्यपेक्षायामेव परिणामोऽङ्गीकृतः । यदाह——

सं परिणामं द्विविधं कथयन्त्यारोप्यमाणविषयतया ।

परिणमति यत्र विषयः प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥' शिष्यमी०, p. 58.

The reading of all the Mss. collated by me, and adopted in the text is आरोप्यमाणरूपतया for आरोप्यमाणविषयतया. Unless we have विषयी for विषयः in the second line, आरोप्यमाणविषयतया must be explained as आरोप्यमाणरूपतया. This then is at variance with what is said above, viz., 'विद्याधरेणापि विषयिणः स्वरूपेण कार्यानुपयोगे तदुपयोगाय विषयात्मना परिणस्यपेक्षायामेव परिणामोऽङ्गीकृतः ।'. In fact, the very objection raised by अप्पसीक्षित, viz., 'अत्र ह्यारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगो न चन्द्रात्मना' represents the view of विद्याधर with regard to the figure परिणाम as found in the Mss. collated by me.

Jagannātha defends *Vidyādhara*, taking परिणाम in the usually accepted sense. He remarks as under :—

'तत्र यत्तावदप्पसीक्षितैर्विद्याधरोक्तं ध्वन्युदाहरणमनूय दूषितम्—“तथा हि— नरसिंह धरानाथ—

अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निर्विष्टे तच्चारोप्यमाणस्य नृपस्याक्रमणरूपकार्योपयोगिनः प्रतीतिः परिणामो व्यड्यते” इति तद्व्युक्तम् । तत्र ह्यारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगः न चन्द्रात्मनेति तदसत् । अत्र विजृम्भणं नाम न केवलं प्रागल्भ्यमात्रं कवेरभिप्रेतं येन यशःकर्तृकाक्रमणो नृपस्य नृपात्मनैव कर्मतारूप उपयोगः स्यात् । अपि तु निरतिशयनैर्मल्यशुणवत्तायां स्वसमानजातीयद्वितीयराहित्यप्रयुक्तः प्रौढविशेषः । आक्रमणं तु न्यग्भाव एव । एवं चैवंविधविजृम्भणे चन्द्रकर्मकमेव क्रमणमुपयुज्यते न तु नृपकर्मकमिति विषयितया व्यड्यमानस्यापि नृपस्य चन्द्रात्मनैवाक्रमणोपयोग इति रमणीयमेव विद्याधरेणोक्तं परिणामव्यङ्ग्यतायामुदाहरणम् ।' रस०, pp. 54-5.

Jagannātha's criticism is based upon *Appadthskṛita's* remarks, but as the latter hardly represents the correct view of *Vidyādhara* about परिणाम, the criticism, though ingenious in defending विद्याधर, is not of much use.

But the criticism on विद्याधर's verse by *Nāgeśa Bhaṭṭa* is worth consideration :—

“अत्रेदं चिन्त्यम् । राजशब्दस्यानेकार्थत्वात् विजृम्भतेषु प्रागल्भ्यतदुक्ताथोभय-
परत्वात् प्रकरणादेश्च शक्तिसंकोचकस्याभावात् तन्त्रेण शक्त्यैव नुल्यतयार्थद्वयोप-
स्थितौ 'सर्वसोमाधवः पातु' इतिवत् श्लेष एवायं क्व परिणामः क्व वा नृपस्य व्यङ्ग्य-
मानतेति प्रकृतनरसिंहराजोत्कर्षस्य चन्द्रकर्मकाक्रमणेनेवेतरनृपाक्रमणेनापि सूप-
पारत्वात् ।

अस्तु वारोपः । तथापि नृपस्यैवारीप्यमाणत्वं चन्द्रस्यैव विषयत्वमिष्यञ्च नियाम-
काभावः । अत्रैव च दीक्षिततात्पर्यम् । अपि च प्रागल्भ्यस्यापि विजृम्भत्यर्थस्त्वेन
प्रकृतकार्योपयोगिता नृपत्वेनापि नृपस्य संभवति । ”. रस०, p. 254.

विश्वेश्वर in his अलंकारकौस्तुभ puts forth a different view about the verse. He accepts the परिणामअलंकार, but says it is वाच्य and not व्यङ्ग्य.

‘यत्तु

“नरसिंह महीपाल—”

इति विद्याधरेण परिणामध्वनादुदाहृतं तत्तुच्छम् । राजशब्दस्वोभयार्थत्वात्तदुप-
स्थापितयोश्चन्द्रनृपयोरभेदान्वयस्य “विद्वन्मानस—” इत्यादाविव संभवेन परिणामस्य
वाच्यत्वात् । एतेन एतदसाधुत्वसाधुत्वविषये चित्रमीमांसारसगङ्गाधरयोः कलहो
निरस्तः । ’ अल० कौ०, pp. 163-4.

Page 113.

ब्रह्मण्यं— ब्राह्मणभ्रमणन्यायेन—

The question arises as to whether the figures उपमा and विरोध which are suggested in the instances हिरण्यकशिपुक्षेत्र— and गौडगुर्जरकर्णाट— and similar figures suggested in other instances of अलंकारध्वनि are predominant ideas in the verses or not. If they are predominant, how can they be ornaments? For there is nothing else to be ornamented by them, they being themselves predominant. If they are not predominant, how are the verses instances of ध्वनि, when the व्यङ्ग्य (what is suggested) is not predominant? The solution of this difficulty is that the figures उपमा and others are अलंकार's in instances where रस is व्यङ्ग्य ; and that though in instances of अलंकारध्वनि, they are no longer ornaments, but have reached the state of अलंकार्य (objects to be ornamented) like the soul, they being predominant, yet the name अलंकारध्वनि arises ; because, though अलंकार्य, they are recognised as अलंकार, being known as simply अलंकार's in other instances, as a Brahman, even though he becomes a श्रमण or बौद्ध संन्यासिन्, is called a ब्राह्मण ; because he was formerly a ब्राह्मण, though he is now a श्रमण.

'ननुदाहृतेषूपमादीनां प्राधान्यं न वा । आद्ये कुतस्तेषामलंकारत्वम् । अन्यानलं-
करणान् । द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वम् । व्यङ्ग्यस्याप्राधान्यादिति चेत्
न । पूर्वमयमलंकार आसीदित्येतावता अलंकारध्वयपदेशान् । यथा ब्राह्मणपूर्वबौद्ध-
संन्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः ॥ ' काव्यप्र०, p. 117.

Page 114.

अर्थशक्तिमूलानुरणनं—नोशाहियन्ते—

The second division of संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य is अर्थशक्तिमूलानुरणनरूप-
व्यङ्ग्य or that in which the suggested sense is similar to the

reverberation of sound and is based upon the power of sense. This is primarily divided into three classes according as the sense is (1) स्वतःसंभविन् or self-possible (*i. e.*, not established simply by the poet's assertion, but possible as existing in the world, 'न केवलं भणित्तिमात्रनिष्पन्नो यावद्बहिरप्यौषिस्थेन संभाव्यमानः' as *Mammata* puts it), (2) कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः or established simply by the poet's bold assertion, though not existing in the outer world ('कविना प्रतिभामात्रेण बहिरसत्रापि निर्मितः' मम्मट), and (3) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः or established by the bold assertion of some character drawn by the poet. In each of these three divisions matter may suggest matter or a figure of speech and conversely a figure may suggest matter or another figure. Thus we have twelve divisions, and as in each of these the suggester may be a word, a sentence, or a passage, there are in all thirty-six divisions. As a woman looks beautiful with an ornament in one of her limbs, so does speech appear graceful to the appreciating by the व्यङ्ग्य manifested by a single word. ध्वनिकार says :—

‘एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी ।
पद्म्यङ्ग्येन सुकेशध्वनिना भाति भारती ॥’

Page 116.

हेमाद्रेः—क्षितिन्द्र

This is an instance of कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलानुरागनरूपः पद्मकाश्यः वस्तुना वस्तुध्वनिः. Here the matter, *viz.*, that your glory shone even in darkness, is suggested by the matter, that it caused delight, through the word 'सुदम्' and the sense of

glory shedding lustre is not self-possible, but a mere creation of the poet's imagination.

Page 117.

अम्भोजभू°—प्रकाश्यते—————

In this instance the matter, that the greatness of your glory spreads all around, suggests, through the force of the word महिमन्, the figure called सामान्य, (which consists in the identity of one thing with another on account of the similarity of their properties) which is brought about by the lotus, 'the *Himālaya*, and the Milk-ocean, which are respectively the abodes of *Brahman*, *S'iva*, and *Vishṇu*, not being capable of recognition in the general whiteness caused by your glory.

पुण्डरीकभूप्रभृतयः for पुण्डरीकप्रभृतयः is the reading of D. and is noticed by *Mallinātha*. It is, of course, as *Mallinātha* says, not a good reading. For to bring about the figure सामान्य, there must be गुणसाम्य or similarity of properties. *Brahman*, *S'iva* and *Vishṇu* are not white like the glory of *Nṛsiṃha*, but their places of resort, the lotus, the *Himālaya*, and the Milk-ocean.

Page 119.

आयोधनेषु—घोस्यते—————

In this verse there are three figures, अपस्नुतप्रशंसा, उस्पेक्षा, and व्याजस्तुति. When a man is asked, 'were enemies let off alive by *Narasimha*? he replies, 'the hand of *Narasimha* is never able to kill those who fall prostrated at his feet.'

Here the question 'were enemies let off alive by *Narasimha*?' is कार्य (effect) and the reply, 'the hand of *Narasimha* is never able to kill those who submit to him', is कारण (cause). The effect, representing the question, is प्रस्तुत, and the cause अप्रस्तुत; and when from the mention of the अप्रस्तुत, the प्रस्तुत is inferred, the figure is अप्रस्तुतप्रशंसा. Now why is not the hand of *Narasimha* able to kill those who fall prostrate at his feet? The reason given is वीराश्रियः स्तननितम्बभरातिभारान्. This being not the real reason but the one conceived by the poet, the figure is हेतुत्प्रेक्षा and as a व्यञ्जक word, i. e., a word suggesting उत्प्रेक्षा (such as इव, 'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शङ्कैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥' शण्डिन्), is absent, the हेतुत्प्रेक्षा is not वाच्य, but गम्य or प्रतीयमान. Thus the प्रतीयमान हेतुत्प्रेक्षा in स्तननितम्बभरातिभारान् depends for its life on the अप्रस्तुतप्रशंसा in the last two lines of the verse. Now the third figure in the verse is व्याञ्जस्तुति. This consists in the implication of praise from the expression of censure and *vice versa*. The last two lines express censure as the hand is not able to kill the enemies. What is implied, however, is the praise of the king in his being extremely merciful and alive to the duty of a *Kshatriya* which consists in holding forth refuge to those who seek shelter and in not killing them. The व्याञ्जस्तुति is strengthened by उत्प्रेक्षा and thus strengthened, it suggests, through the force of the word पक्षोपकण्ठपतितान्, the matter, that the king was always intent upon the fulfilment of the duties of a *Kshatriya*.

Page 120.

बाहुस्ति — पदेन द्योत्यते —————

This verse exemplifies अलंकारेण अलंकारध्वनिः. It contains three figures, अमस्तुतप्रशंसा, काव्यलिङ्ग, and आक्षेप. On the state of the wives of enemies being asked, the cause of it, the prowess of *Nṛsiṃha*'s arms, is described. This constitutes अमस्तुतप्रशंसा, as the effect which is प्रस्तुत is left to be inferred from the description of the cause which is अमस्तुत. The अमस्तुतप्रशंसा favours the figure काव्यलिङ्ग in the word विजयश्रीकेलिसौधभ्रजः, supplying the cause of the wretched condition of the wives of the enemies of *Nṛsiṃha*. And the काव्यलिङ्ग in its turn suggests, through the force of the words ह हा हा विधिम्, the figure आक्षेप which consists in the semblance of negation (निषेधाभास) connected with what is already expressed or what is about to be expressed. Here the wretched state of the wives of the enemies of *Nṛsiṃha* is not described, but is about to be described. It is, however, not described, because it is not capable of being described, so horrible it is. सपुंसह-रिणाक्षीणां हसां वर्णयिष्यामि । अथवा किं वर्णनेन अतिदुष्टत्वात् तस्या वचनगोचरतामपि नेतुं न शक्यत्वात्.

Page 121.

एतास्ताराः—ध्यापाराभावात्—

Let the stars twinkle, exhibiting their cleverness in putting forth unrivalled excellence, where is the Moon to stand, we cannot even talk of it when the glory of *Nṛsiṃha* is shining brilliantly. In this instance the matter, ताराः स्फुरन्तु, which is in the form of affirmation, suggests the matter न स्फुरन्तु, which is in the form of negation. For when the Moon cannot stand in the presence of the glory of *Nṛsiṃha*, stars cannot

twinkle in the least. What is suggested then is their inability to twinkle. Now one might say, why cannot affirmation and negation be both वाच्य or expressed by अभिधा, why should the affirmation be वाच्य and the negation व्यङ्ग्य? This objection can be thus removed. All are agreed that affirmation and negation, being of the nature of entity and non-entity, are opposed to each other. They cannot consequently be simultaneously denoted by the expressive power of words. Nor can they be both thus denoted by अभिधा, one after the other. For the power after having denoted one thing stops and cannot rise again.

Pages 122-3.

सेनारजोभिस्तव—पर्यायोक्तम्—————

The figure in this verse is असंगति which consists in the incongruity of the cause and the effect existing in different places. Though the Sun was covered over with the dust of the army of *Nṛsiṃha*, the faces of the wives of his enemies became black. Covering with dust is the cause and the being blackened is the effect, and they are described as existing in different places. Now this असंगति figure suggests any one of the three figures, viz., अतिशयोक्ति, अप्रस्तुतप्रशंसा, and पर्यायोक्त. It may suggest that the enemies ran away as soon as they looked at the sky, darkened by the dust of *Nṛsiṃha*'s army. In this case the figure suggested will be a sort of अतिशयोक्ति, consisting in the simultaneity of the cause and the effect (the enemies running away at the very moment of looking at the sky). Or it may suggest the figure

अप्रस्तुतप्रशंसा by the cause, the immensity of the army which is अप्रस्तुत (not desired to be described) because inferred from their looking at the sky rendered dusky by volumes of dust, suggesting the effect, *viz.*, the retreat of the enemies, which is प्रस्तुत (desired to be described). Or the figure suggested may be पर्यायोक्त which consists in the प्रस्तुतकार्य suggesting the प्रस्तुतकारण. The effect here is the darkness of the faces of the wives of the enemies, which is represented as an अनुभाव of the transitory emotion of विषाद or grief, and is therefore प्रस्तुत. While the cause too is प्रस्तुत. It is the retreat of the enemies from the battle-field.

Page 124.

उद्दीयमानमनिशं—व्यज्यते—

The figure in the verse is परिणाम for which see the note on pp. 452-56. Here यशस् is the आरोपविषय and अवतंस is the अप्रोप्यमाण. प्रसाधन or ornamenting the body is the प्रकृतकार्य. This is brought about by अवतंस. Thus the आरोप्यमाण is not simply प्रकृतोपरञ्जक as in रूपक, but प्रकृतकार्यसिद्धयर्थं प्रकृतोपरञ्जक; for the object of superimposition (आरोपविषय) becomes identical with the object attributed to it (आरोप्यमाण) to accomplish the purpose in hand (प्रकृतकार्यसिद्धयर्थम्). The figure therefore is, according to विद्याधर, परिणाम.

Pages 125-6.

युक्ता विपक्षेषु—आक्षेपो व्यज्यते—

We are enemies and no quarter deserves to be shewn to us, because enemies do harm through disaffection at the

time of need. In this verse, the matter, *viz.*, that the enemies do not deserve to be pitied, suggests the figure आक्षेप. In finding fault with themselves in the words 'एते विकुर्वन्ति हि कार्ष्णकाले' what is suggested is that they are not enemies (न वयं शत्रवः). Now आक्षेप is not निषेध but निषेधाभास, not actual negation, but semblance of it. Let us see, then, whether the negation here is pure negation or semblance of it with some object in view. As they are enemies, the negation suggested that they are not enemies cannot be pure negation, as heat in the case of fire cannot be denied. It is a semblance of it, made with the object of suggesting that they would remain faithful and would be always their well-wishers after having submitted to them. Thus the figure suggested is आक्षेप and it is उक्तविषयः as the negation refers to what is already asserted. Though it is asserted that they are enemies and will be faithless 'शत्रवः वयम् । एते विकुर्वन्ति', what is suggested is that they are not enemies and will not be faithless, 'न शत्रवो वयम्'. Thus the आक्षेप is उक्तविषय.

Page 128.

प्रबन्ध—A work or a passage made up of a number of sentences. 'प्रबन्धश्च संवदितनात्वावाक्यसमुदायः । स च मन्यरूपस्तद्वान्तरप्रकरणरूपश्चेति ॥' काव्यप्र०, p. 141.

Page 129.

उभयशक्ति°—संभवति—

If the व्यङ्ग्य sense depends upon the power of a particular word and disappears if the word is replaced by its synonym, in other words, if the word is पतिवृत्त्यसह (incapable of being

changed), the व्यङ्ग्य is पदशक्तिमूलक; if it depends upon the power of sense, in other words, if the word is परिवृत्तिसह (capable of being replaced by its synonym), the व्यङ्ग्य is धर्यशक्तिमूल, and if the व्यङ्ग्य sense depends upon the power of words and sense, in other words, if some words are परिवृत्तिसह and some, परिवृत्त्यसह, the व्यङ्ग्य is उभयशक्तिमूल; and as such a thing can take place only in a sentence, this *Dhvani* can only be manifested by a sentence (वाक्यप्रकाश्य). It cannot be manifested by a word or a passage. 'शब्दशर्योभयशक्तिमूलस्तु पदप्रकाश्यो न भवति । तत्र वाक्यस्यैव प्राधान्यात् ।' काव्यप्र०, p. 141. प्रभाकर has the following note on तत्र वाक्यस्यैव :—'परिवृत्तिसहतरसहानेकपदरूपस्येत्यर्थः ।'.

The following verse affords an instance of त्रिरूप संकर and संसृष्टि—

'पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सैव सत्यं
 सत्यं भवांश्च मधुसूदन एव मत्तः ।
 वामेन तामसुखयन्निधि रक्षिणेन
 प्रातः प्रबोधयति मामपि लोचनेन' ॥ *Vide* साहित्यकौ०, p.55.

अगूढम्—It is one of the eight kinds of गुणीभूतव्यङ्ग्य which is a second sort of वाच्य, ध्वनि being the first and चित्र being the last. In this class of poetry the व्यङ्ग्य sense is not more beautiful than the वाच्य sense. 'अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्याद्गुण-
त्तमे व्यङ्ग्ये' साहित्यदर्प, p. 80. अतुत्तमत्वम् is explained as 'अतुत्त-
मत्वं न्यूनतया साम्येन च संभवति'. प्रदीपकार's note is:—'वाच्यापेक्षया
अचमत्कारकारित्वेन व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः । तच्च स्वत एव असुन्दरत्वेन अगूढ-
त्वादिविशेषणसप्तकेन वेत्यर्थः । अगूढं चासहृदयैरपि वेद्यम् । तादृशं वाच्यायमान-
तया न तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढम् ॥' काव्यप्र०, p. 156.

The वाच्य which suggests the व्यङ्ग्य sense may be अर्थान्तर-
संक्रमित or अस्यन्तनिरस्कृत. The instance of the first sort is:—

'कृष्णस्य जगदीशस्य वन्द्यस्य विबुधोत्तमः ।

शृण्वन्निन्दितमेतस्य जीवन्नैव भवाम्यहम् ॥'

In this जीवन् is अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य. In the case of a person
who is speaking this verse, जीवन्न भवामि cannot convey the
literal sense of 'I am not alive.' By लक्षणा it conveys the
sense of प्रशस्तजीवनं नानुभवामि. Thus the वाच्य is अर्थान्तरसंक्रमित.
What is suggested here is जीवान्मरणमेव वरम् and it is clear.
एतच्च व्यङ्ग्यं सर्वैर्वेद्यम् । अत एव अगूढम्. The instance of the second
kind is:—

'गोप्यस्तपः किमचरन् यदमुष्य रूपं

लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धम् ।

तृग्भिः पिबन्त्यमुसवाभिनवं कुराप-

मेकान्तधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य ॥'

Here drinking with eyes is impossible. पिबन्ति is therefore अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य. By लक्षणा it conveys the sense of looking respectfully and excessive attachment to him is what is suggested. 'अत्र दृग्भिः पानस्यासंभवात् सादरावलोकौ लक्ष्यते । गाढासक्तिर्व्यङ्ग्या । सा च वाच्यवत् प्रतीतेरगूढा ॥' साहित्यकौ०, p. 16.

Page 131.

वाच्यस्य—माख्यातम्—

The second sort of गुणीभूतव्यङ्ग्य is अपराङ्ग. अपर means अङ्गिन् or principal and अङ्ग means subordinate or subservient. The principal thing in a verse, which shews the purport of the sentence, may be रसादि (रस, भाव, रसाभास, भावाभास, भावोदय, भावशान्ति, भावसंधि or भावशवलता), or any other expressed sense. The अङ्ग or what is subservient may be the व्यङ्ग्य in which the order of precedence is perceptible and which is like the reverberation of sound (अनुरणनरूपसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य), or the व्यङ्ग्य in which the order of precedence is imperceptible (असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य). The two अङ्ग's are connected respectively with the two अङ्गिन्'s, रसादि being the अङ्ग of रसादि and अनुरणनरूपव्यङ्ग्य being the अङ्ग of वाच्य ('रसादिः रसादि वाच्यस्य अनुरणनरूपम्' इति यथासंख्यानवयः) by *Vidyādhara* and *Mallīnātha* who follow the ancient writers on poetics. 'अत्र यथासंख्येनान्वय इति प्राञ्चः । अन्ये तु द्वयोर्द्वयमप्यङ्गम् । न च रसस्य वाच्याङ्गत्वासंभव इति वाच्यम् । "तदिहमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी । निवसन् बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥" इत्यादौ रामगतवीरस्य वाच्यारण्योत्कर्षकत्वेन तत्संभवात् । अत्र एव "महतां चोपलक्षणम्" इत्युहात्तालंकारे महतां रसादीनामप्युपलक्षणमङ्गभाव इति ध्वान्तयुः ॥' *Vide* वामनाचार्य's edition of काव्यप्रका०, p. 220.

Page 131.

तत्तद्गीर—आभाषते—

The figure in this verse is समासोक्ति which is brought about by अप्रस्तुत (what is not desired to be described) being inferred from the description of the प्रस्तुत (what is desired to be described) through adjectives common to both प्रस्तुत and अप्रस्तुत. Here through the common attributes आश्लेष, रागपुष्टि, स्मिताविर्भाव and आभाषण, the अप्रस्तुत व्यवहार of नायक and नायिका is inferred. कल्पद्रुम is the नायक and लता, the नायिका. The वाच्य (the expressed) sense of the verse—the wishing-tree is not embraced by the creeper &c.—is the अङ्गिन् or predominant thing and the व्यङ्ग्य which is arrived at through समासोक्ति, viz., the action of the lover towards his beloved, is subservient (अङ्ग) to the expressed sense and only goes to heighten its beauty.

Page 132.

नरसिंह—वाच्याङ्गमेवैतन्—

The figure in the verse is आक्षेप. A poet composes a verse about नृसिंह and says that he is not a poet. This negation cannot be pure. It is a mere semblance of negation made with the object of suggesting that the poem composed by him simply repeats the virtues of the king, and that it cannot attribute to him virtues that he does not possess, for he has all virtues and lacks none. As it is impossible to attribute to him more than he possesses,—for he possesses all virtues—the poem simply repeats his excellent virtues. This suggested sense, however, which is not difficult to grasp (अगूढ), is not

more charming than the expressed sense and only goes to heighten its charm. This verse as well as the last are therefore instances of अपराङ्गाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्य in which अनुरणनरूपव्यङ्ग्य becomes subservient (भङ्ग) to the expressed sense wherein lies the purport of the sentence (वाक्यार्थीभूत).

Pages 136-37.

वाच्यस्य—सिद्धिमावधाति—

वाच्यसिद्धयङ्ग is another class of गुणीभूतव्यङ्ग्य. When the व्यङ्ग्य sense becomes the cause of the accomplishment of the expressed sense, it constitutes वाच्यसिद्धयङ्ग. In the instance पत्रावली^२, असिधेनु (the sword) suggests the sense of the cow; and the व्यङ्ग्य sense of the cow is necessary to accomplish (becomes subservient in accomplishing) the expressed sense of the रूपक, milk of glory (यशःपर्याप्ति).

Pages 137-39.

धाराविषं—वाच्यसिद्धयङ्गम्—

In this verse which is given as an instance of वाच्यसिद्धयङ्ग-गुणीभूतव्यङ्ग्य, a doubt arises as to whether धाराविषं स्वर्दसिकालभुजङ्गमस्य is परम्परितरूपक, or उपमा, or श्लेष, or वाच्यसिद्धयङ्ग. It cannot be परम्परितरूपक; for just as in 'विद्वन्मानसराजहंस-', the well-known instance of श्लेषपरम्परितरूपक, the identification of राजन् with हंस is the cause of the identification of मानस, the mind, with मानस, the lake, so the identification विष, water, with विष, poison, is not the cause of the identification of असि with कालभुजङ्गम्; for even before the identification of विष, water, with विष, poison, the identification of असि with कालभुजङ्गम् is established from the sword possessing the property of being

terrific. In other words, the latter identification does not depend upon the former as in 'विद्वन्मानसराजहंस-' one identification is the cause of the other. There is thus no proof supporting the fact (साधकप्रमाण) of the figure being परम्परितरूपक. On the other hand, there is a proof invalidating (बाधकप्रमाण) the fact of the figure being रूपक. For the context shews that *Narasimha* is fighting with his enemies on the battle-field and that they are not able to bear the blows of his sword. Looking to this context, the expressive power of the word विष is restricted to water. Now water is possible only on a sword. It is not possible on a serpent. The possibility of water is therefore a proof invalidating the fact of the figure being रूपक. Nor can the figure be उपमा by taking the compound as उपमितसमास (भसिः कालभुजङ्गमः इव); for there is no common property for the उपमेय and the उपमान; as water is not possible on a serpent. If it be asserted that the word विष is श्लिष्ट and will therefore serve as a common property, विष in the sense of water being possible on the sword and विष in the sense of poison being possible on the serpent, then it must be admitted that श्लेष is the cause of उपमा. This, however, does not stand the test of examination. For when the sword is, according to the context, the principal idea of the sentence and when the expressive power restricts the sense of विष to water, there is no possibility of श्लेष. Therefore the sense of poison is व्यङ्ग्य or suggested through the force of the व्यङ्ग्य sense which resembles the reverberation of sound and which is based upon the power of words; and the व्यङ्ग्य sense of poison goes to accomplish the expressed sense of रूपक in भसिकालभुजङ्गम (भसिरेव कालभुजङ्गमः).

Page 130.

अस्फुट=When the व्यङ्ग्य is not clear even to those who have the sense of appreciation, the poem is अस्फुटगुणीभूतव्यङ्ग्य. The following is a good example of it, given by *Mammata* :—

‘अवृष्टे र्शनोस्कण्ठा वृष्टे विच्छेदभीरता ।
नादृष्टेन न हृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥’

On this the प्रदीपकार notes as under :—

‘अत्रावृष्टो यथा न भवति वियोगदुःखं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्या इति व्यङ्ग्यं सहृदयस्यापि न स्फुटमवभासते ॥’ काव्यप्र०, p. 168.

Page 142.

अत्र—स्थितम्—

‘सर्वार्थिना—’ is an instance of काकाक्षिप्त, that is, where the व्यङ्ग्य sense is suggested by the modulation of the voice. Now if in this verse लज्जते एव is the व्यङ्ग्य, why is it not an instance of ध्वनि? It is not ध्वनि, but it is गुणीभूतव्यङ्ग्य; because the व्यङ्ग्य follows in charm the expressed sense of negation. ध्वनिकार says,

‘अर्थान्तरगतिः काका या चैषा परिवृद्ध्यते ।

सा व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिममाश्रिता ॥

या चैषा काका क्वचिदर्थान्तरप्रतीतिवृद्ध्यते सा व्यङ्ग्यार्थस्य गुणीभावे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यलक्षणं काव्यप्रभेदमाश्रयते ।’ ध्वन्या०, p. 212.

अभिनवगुप्त thus derives the word काक—‘कक लौल्ये’ इत्यस्य धातोः काकुशब्दः । यदि वा ईषषर्थे कुशब्दस्तस्य कादेशः । तेन हृदयस्य वस्तुप्रतीतेरिष-
ज्जुनिः काकुः ।’ ध्वन्या०, p. 212. Further on अभिनवगुप्त notes :—
‘अन्ये स्वाहुः । “व्यङ्ग्यस्य गुणीभावेऽयं प्रकारः अन्यथा तु तत्रापि ध्वनिस्वमेव” इति । तथासत् । काकुप्रयोग एव शब्दस्य स्पष्टत्वेन व्यङ्ग्यस्योन्मीलितस्यापि गुणीभावात् । काकुर्हि शब्दस्यैव कश्चिद्धर्मः तेन स्पष्टं ‘गोप्यैवं चक्षितः सलेषाम्’ इति ‘हसन्नेत्रार्पिताकृतम्’ इति वच्छब्देनैवानुगृहीतम् । अत एव ‘भम धम्मिभ’ इत्यादौ काकुयोजने गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वैव ॥’

Pages 144-7.

अङ्गिनि रसे—तदतिशयोऽलंकारजन्य इति—

Poetic sentiment is the soul of poetry. As heroism and other qualities belong to the soul and adorn it, so those properties which always reside by intimate relation in the poetic sentiment and are the causes of its excellence are called *Guṇas*. सततम् in the definition should be construed with स्थिताः and स्थिताः taken to mean समवायवृत्त्या स्थिताः. सततं corresponds to अचलस्थितयः in the following definition of *Guṇas*, given by *Mammāṭa* :—

‘ये रसस्याङ्गिनो धर्मा शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥

अचलस्थितयः is explained by प्रसीपकार to mean ‘अपृथक्स्थितयः । अव्यभिचारिस्थितय इति यावत् । अव्यभिचारश्च रसेन तदुपकारेण वा । तेन रसं विना ये नावतिष्ठन्ते अवतिष्ठमानाश्चावश्यं रसमुपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥’ काव्यप्र०, p. 323. Thus *Guṇas* are those which cannot exist without the poetic sentiment and which existing with the poetic sentiment necessarily heighten its beauty. *Pradīpakāra* consequently gives three definitions of *Guṇas*. ‘एवं च रसस्योत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मस्य तथास्ये सति रसाव्यभिचारिस्थितिस्वमयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं चेति लक्षणत्रयं गुणानां द्रष्टव्यम् ॥’ काव्यप्र०, p. 323.

What is the distinction between *Guṇas* and *Alaṅkāras*? Just as necklaces and other ornaments adorn the throat and other parts of the body by their union with them and thus please the soul, so do figures of speech adorn words and

their sense which are parts of poetry by their union with them and consequently go to heighten the poetic sentiment.

Mammata defines figures as under:—

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गुक्षरेण जातुचित् ।
हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥

That is, those properties which, by adorning the parts of poetry, (*शब्दालंकार*'s such as *अनुप्रास*, by adorning words and *अर्थालंकार*'s, such as *उपमा*, by adorning sense) sometimes heighten the charm of the poetic sentiment, if it exists, are called figures, as necklaces and other ornaments by adorning the body please the soul. तं (रसं) सन्तमुपकुर्वन्ति means that if रस exists in poetry, figures add to its excellence ; but if it does not exist, they simply serve as a sort of variety. 'सन्तमिति । यत्र रसस्य संभवस्तत्र तमुपकुर्वन्ति यत्र तस्यासंभवस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिता इति भावः ॥' काव्यप्र०, p. 324. जातुचित् means sometimes, not invariably. That is, figures do not invariably heighten the poetic sentiment. They sometimes do not add to its excellence, but are simply a sort of variety. 'इचित्तु सन्तमपि नोपकुर्वन्ति' काव्यप्रका०, p. 521. Thus गुणा रसं विना नावतिष्ठन्ते । अलंकारास्तु रसं विनावतिष्ठन्ते । गुणा रसमवश्यमुपकुर्वन्ति । अलंकारास्त्ववश्यं नोपकुर्वन्ति । गुणा रसधर्मा भवतः साक्षाद्गुणैः तिष्ठन्ति । अलंकारास्तु न रसे साक्षान्तिष्ठन्ति किं स्वङ्गद्वारेण. आनन्दवर्धन thus distinguishes between them:— 'तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः । अङ्गाश्रितास्त्वलंकारा मन्तव्याः कटकदिवत् । ये तमर्थं रसादिलक्षणमङ्गिनं सन्तमवलम्बन्ते तेऽङ्गुणाः शौर्यादिवत् । वाच्यवाचकलक्षणान्यङ्गानि ये पुनराश्रितास्तेऽलंकारा मन्तव्याः । कटकदिवदिति ॥ ध्वन्या०, p. 78. The three definitions of *Alaṅkāras* like those of *Guṇas* given by प्रसीपकार are :—'रसोपकारकत्वे सति तदवृत्तित्वं तथाप्ये सति रसप्यभिचारिष्वमनियमेन रसोपकारकत्वं चेति सामान्यलक्षणत्रयमलंकाराणाम् ॥' काव्यप्र०, p. 324.

Now one might say that it is not proved that *Guṇas* are the properties of the poetic sentiments. For if they are their properties, how is it that a poem, which has no poetic sentiments, but which has very delicate letters, is said to have the *Guṇa* माधुर्य, while that which has no such delicate letters is said to have no such *Guṇa* as माधुर्य. 'ननु रसधर्मत्वमेषामसिद्धम् । कथमन्यथा नीरसेऽपि सुकुमारादिवर्णशालिनि मधुरादिव्यवहारः । रसवस्यपि ईदृश्वर्णाभाववस्यमधुरादिव्यवहार इति ॥' काव्यप्र०, p. 323. The answer to this objection is as follows :—As on looking at a very tall person, those who are not cool-headed consider him to be very brave, even though he may not be so, so on seeing tender letters suggesting माधुर्य and other properties, those who are not far-sighted attribute these properties to the letters though the latter are simply the suggesters of these properties which really reside in the poetic sentiments.

To say that the *Guṇas* and the figures do not differ from each other, because they both reside in the poetic sentiment by intimate relation, is to blindly follow others who are of this opinion, as goats follow the bell weather. 'लौकिकयोगुणालंकारयोः शौर्यादिहाराद्योः समवेतत्वसंयोगित्वाभ्यां भेदः संभवाति । भ्रूलौकिकयोर्माधुर्याद्यनुप्रासापमाद्योरुभयोरपि समवेतत्वाद्नुपपन्नो भेदः । तस्मान्नयोर्भेदाभिधानं गडुलिकाप्रवाहस्यायेन । तथा हि गडुलिका मेधी काचिदेका केनाप्यलेनना पुरो गच्छति इतरास्तु विनैव निमित्तविचारं तामनुगच्छन्ति तथा केनाप्यालंकारिकेण गुणालंकारौ केनैवभिप्रायेण भिन्नतयोक्तौ इतरे तु हेतुविचारं विनैव सद्नुसारेण तत्रेदं वदन्तीति तदसम्यग् वेदितव्यम् ॥'. काव्यप्र०, pp. 327-8.

Bhoja is of opinion that a poem is relished only if it contains *Guṇas*, though it may have various kinds of beautiful figures like the face of a woman and that if it has no *Guṇas*,

even excellent figures that may be dear to men present an ugly aspect as the form of a woman, destitute of youth, looks ugly even though she may have worn excellent ornaments. *Vāmana* too notes that *Guṇas* are properties creating charm in poetry, while figures are the causes of the excess of charm. 'युवतेरिव—'and 'यदि भवति—' are verses from the *Sarasvatīkaṅthābharaṇa*. Vide the work at the end of the 1st *Parichecheda*.

'काव्यशोभाया—स्वल्ंकाराः' are from *Vāmana's Kāvyaślokaśāstra-sūtras*. Vide *Kāvyaślokaśāstra-sūtra*, 3rd *Adhikaraṇa*, 1st *Adhyāya*, 1st and 2nd *Sūtras*. काव्यशोभा is explained as 'काव्यव्यवहार-निमित्तं कश्चिदतिशयः ।' काव्यप्रकाश, p. 328.

Neither of these two views bears investigation. For if the *Guṇas* are the causes of a particular composition being called a काव्य, do all the *Guṇas* together serve as a cause or only some of them? If it be alleged that all the *Guṇas* together give rise to a particular composition being called poetry, a production in *Gauḍī* and *Pāñchālī* styles in which माधुर्यं and other *Guṇas* are not found cannot be called poetry. If, on the other hand, it be alleged that the existence of a few *Guṇas* causes a particular production to be called poetry, then the mere existence of *Guṇas* will cause a production to be called poetry. The existence of figures alone is therefore the cause of a composition being called poetry. *Guṇas* really do exist in it, as they are the properties of poetic sentiments. But figures do not require them. Thus there is no beauty caused by *Guṇas*, how then can excess of it be caused by figures?

Pages 147-9.

संक्षेपेणाधुना—कान्तिप्राम्यस्य—

According to *Bhoja*, *Vāmana*, *Daṇḍin* and other old writers

on poetics, there are ten *Gunas*. *Vidyādhara* like *Mammata* admits only three of these माधुर्यं, भोजस्, and प्रसाह. माधुर्यं or sweetness is described by the learned as that property which pours delight into the heart. It rises in force successively as it is found in the Erotic, the Pathetic, the Love-grief and the Quietistic sentiments and causes the mind to melt as it were. 'संभोगान् करुणे तस्माद्विप्रलम्भे ततोऽपि शान्तेऽतिशयितं माधुर्यम् । हास्यादेरप्यपगमेनातिद्रुतिहेतुत्वान् ।' काव्यप्र०, p. 329. Or as *आनन्दवर्धन* says, 'संभोगघृष्टारान्मधुरतरौ विप्रलम्भः ततोऽपि मधुरतमः करुणः ।'. In the Erotic and the Love-grief sentiments this property is found alone, while in the Quietistic sentiment, it is found, mixed with a little of भोजस्. 'संभोगविप्रलम्भयोस्तन्निःसपस्वम् । शान्ते तु जुगुप्साद्यन्वयाशोज्ज्वलेशानुविद्धमिति ।' काव्यप्र०, p. 329. विलीनत्वम् is the same as द्रुतिः or द्रवत्वम्. 'द्रुतिश्चेतसो गलितस्वमेव द्वेषादिजन्यकाठिन्याभावः ।' काव्यप्र०, p. 329. *अभिनवगुप्त* has the following note on आर्द्रता which is the word used by *आनन्दवर्धन*— 'आर्द्रतामिति । सहृदयस्य चेतः स्वाभाविकमनाविष्टत्वात्मकं काठिन्यक्रोधादिवीतरूपं विस्मयहासादिरागित्थं च त्यजतीत्यर्थः ।' ध्वन्यालो०, p. 80. *भामह* defines माधुर्यं as 'श्रव्यं नातिसमस्तार्थं शब्दं मधुरमिष्यते ।', but श्रव्यत्वम् is found in भोजस् also. 'श्रव्यत्वं पुनरोजसोऽपि साधारणम् ।' ध्वन्यालो०, p. 79. भोजस् or florridity is described by the learned as the cause of the brilliant expansion of the heart. Its excessiveness rises successively in the Heroic, the Abhorrent, and the Furious sentiments. Thus भोजस् is that property by which the mind is, as it were, fired up. 'बह्वशाब्दप्रकृतमिष मनो जायते तरोज इत्यर्थः ।' काव्यप्र०, p. 329. Florridity is found greatly developed in the Terrific sentiment also, though it is of such a nature that the mind is plunged into fear in

it, through the generating causes of the sentiment being lustrous. Cf. 'भयानकस्य ममश्चित्तवृत्तिस्वभावस्येऽपि विभावस्य वीरतया ओजः प्रकृष्टं माधुर्यमलम् ।' लोचन on ध्वन्या०, p. 82. प्रसार or lucidity is that property which causes the sentiments, such as the Erotic and the Furious, to pervade the mind at once like fire pervading dry fuel and the sentiments such as the Erotic and the Pathetic to pervade the mind like water pervading a pure piece of cloth. It is found in all poetic sentiments.

Now the question arises why three *Guṇas* are admitted and not ten. The reason is that some of these ten *Guṇas* are included in the three *Guṇas* of sweetness, florridity and lucidity, some of them are absence of defects, but that does not constitute their claim to be called *Guṇas*, while others sometimes become defects, as *Mammaṭa* says:—

‘केशिदन्तर्भवन्त्येषु शेषस्यागात् परे श्रिताः ।

अन्ये भजन्ति शेषत्वं कुत्रचिन्न ततो वश ॥’.

For instance श्लेष, समाधि, and औदार्य are included in ओजस्. श्लेष is a *Guṇa* which arises when many grammatical forms look like one, and the combination of letters is not perceptible. वामन defines it as ‘मसृणत्वं श्लेषः’ ३.१.११. मसृणत्वं is explained as ‘मसृणत्वं नाम यस्मिन् सति बहून्यपि परान्येकवद्भ्रान्ति ।’ ‘यत्रैकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि । अनालक्षितसंधीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥’, वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 331. The instance given by him is:— ‘अस्त्युत्तरस्थां शिक्षि देवतात्मा.’ समाधि is slackness and closeness of style so arranged as not to cause disgust. • It consists in the ascent and the descent of cæsura. वामन defines it as ‘भारोद्धारोद्भवः समाधिः’ ३।१।१३ ॥ ‘भारोद्हन्यवरोहन्ति क्रमेण

यस्यो हि यत् । समाधिर्नाम स गुणस्तेन पूता सरस्वती ॥', वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 331. The instance given is:—'अञ्जुञ्जभ्रमितचण्ड-गदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य । स्थानावनदधनशोणितशोणशोषि-रुत्तंसयिष्यति कक्षास्तव देवि भीमः ॥'. In this there is ascent up to the word संचूर्णित and descent up to सुयोधनस्य, again ascent up to तव and descent up to भीमः. औदार्यं arises when words read with stoppages, proceeding as if they are dancing. वामन's definition is:—'विकटस्वमुदारता' ३।१।२३॥ 'यस्मिन् सति नृत्यन्तीव पदानीति जनस्य वर्णना भवति तद्विकटस्वम् । लीलायमानस्वमित्यर्थः' । विकटस्वं च बन्धस्य कथयन्ति ह्युदारताम् ।', वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 331, स्वचरणत्रिनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्त्तकीनां झगिति रणितमासीत् तत्र चित्रं कलं च ।'. Thus श्लेष, समाधि and औदार्य are comprehended under भोजस्; because in all the mind is, as it were, fired up through closeness of construction (गाढबन्धतया शीतिहेतुत्वात्). अर्थव्यक्ति, which arises when the sense is at once grasped, is no other than प्रसाद्. वामन defines अर्थव्यक्ति as 'अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः ।' ३।१।२५॥ 'पश्चाद्भवतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः । यत्रार्थव्यक्तिहेतुत्वात् सोऽर्थव्यक्तिः स्मृतो गुणः ॥', वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 331. 'वागर्थ्यादिव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये' is given as an instance of this *Guṇa*. समता is simply a negation of defect. It is no excellence. वामन defines it as 'मार्गाभेदः समता' ३।१।२२॥ 'प्रतिपादं प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः । दुर्बन्धो दुर्विभावश्च समतेति मनो गुणः ॥', वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 331. It is thus the sameness of style throughout 'आरब्धैर्वैर्वादिमार्गापरित्यागः' काव्यप्र०, p. 332 as प्रदीपकार puts it. The following is an instance given for it:—

'मातङ्गाः किमु वल्गितैः किमफलैराडम्बैर्जम्बुकाः
सारङ्गा महिषा मद् व्रजत किं शून्येषु शूरा न के ।

कोपाटोपसमुद्भट्टोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः

सिन्धुध्वानिनि हुङ्कते स्फुरति यत् तद्गर्जितं गर्जितम् ॥'.

Here if in describing the lion in the latter part, the same gentle style that fits well the first half were adopted, it would be a defect. सौकुमार्य and कान्ति are simply the reverse of defects. वामन's definitions of these are:—'अजरटत्वं सौकुमार्यम्' ३।१।२२॥ and 'औडञ्जल्यं कान्तिः' ३।१।२५॥ अजरटत्वं is explained as अपारुष्य. 'बन्धस्याजरटत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम् ।' and 'औडञ्जल्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविशारदाः ॥' वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 331. सौकुमार्य, thus consisting in freedom from harsh letters, simply amounts to the reverse of the श्रुतिकटुत्व defect, which arises from the use of letters offensive to the ear. 'सुकुमारत्वं स्वनिष्ठराक्षरप्रायस्त्वम् । तच्च कटुत्वरूपशोषाभावर्यवसन्नम् ।' काव्यप्र०, p. 332. कान्ति is caused by freedom from vulgar expressions, such as those which rustics use. It is also thus the reverse of ग्राम्यत्व defect, arising from the use of vulgar words. 'क्रान्तिस्तूडञ्जलता । उडञ्जलत्वं तु ग्राम्यपदाघटितत्वमिति । सापि ग्राम्यत्वरूपशोषाभावर्यवसन्नैव ।' काव्यप्र०, p. 332. The following illustrates सौकुमार्य-

'अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशां बाला ॥'.

The following is an instance of कान्ति—

'निरानन्दः कुन्धे मधुनि विधुरो बभ्रुकुले

न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।

प्रियङ्गो नासङ्गं रष्यति न चूते विरचति

स्मरन् लक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥'.

It has already been noted that letters are suggesters of

Guṇas. As to the particular letters suggesting particular *Guṇas*, *Mammaṭa* gives the following *Kārikās*:—

मूर्ध्नि वर्गान्स्थगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।
 भवृत्तिर्भ्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥
 योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।
 दादिः शपौ वृत्तिर्द्वैर्ध्यं गुम्फ उद्गत ओजसि ॥
 श्रुतिमात्रेण शब्दास्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
 साधारणः समग्रार्णां स प्रसारो गुणो मतः ॥

That is, the *Sparśa* letters except the linguals, combined with the last letters of their respective classes, which stand as the first letters in combinations, र् and ण् with short vowels, complete absence of compounds or short compounds and sweet arrangement—these are the suggesters of माधुर्यं. The combination of the first and the third letters of each class with the letters near to them, *i. e.*, with the second and the fourth letters respectively, र् combined with any letter, in the beginning, or end, or in both places (as in अर्के, वक्के, निर्द्धारि), the combination of the same letters, the lingual class (except ण् which is माधुर्यव्यञ्जक), द्, द्, long compounds, and a formidable style are suggesters of ओजस्. That form of excellence, common to all the *Rasas*, by which the sense is comprehended on the mere hearing of words, is called प्रसारः. There is a departure from these rules, sometimes, owing to the nature of the speaker, or the object described, or the work.

वक्तृवाच्यमबन्धानामौषिथ्येन क्वचित् क्वचित् ।

रसनावृत्तिवर्णानामन्यथाऽवमपीभ्यते ॥ ' काव्यप्रका०, p-546.

Pages 149-50.

चीनभिधाय—वृत्तिस्तु रसविषयो व्यापार इति—

Ritis are styles. *Mallinātha* defines them as 'गुणविशिष्टरचना-स्मिका'. *Vide* note p. 356, or as *Vidyābhūṣaṇa* says, 'रीतिर्नामाङ्ग-संस्थानविशेषप्रद्वुणहेतुको वर्णविन्यासविशेषः।'. *Vāmana* divides them into three classes, वैदर्भी, गौडी, and पाञ्चाली. 'विदर्भादिषु तुष्टत्वात् तस्माख्या' १।२।१०। They are thus defined by *vāmana*— 'समप्रगुणा वैदर्भी' १।२।११। The verses for it given in the *vृत्ti* are as under:—

अत्र श्लोको—

अस्पृष्टा शेषमात्राभिः समप्रगुणगुम्फिता ।
 विपञ्चिस्वरसौभाग्या वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥
 सति वन्करि सत्यर्थे सति शब्दानुशासने ।
 अस्ति तत्र विना येन परिश्रवति वाङ्मधु ॥

The instance given for it is :—

'गाहन्तां महिषा निपानसलिलम्—'

गौडीया is defined as 'ओजः कान्तिमती गौडीया' १।२।१२। The verse given is:—

समस्तास्त्युस्कटपदामोजःकान्तिगुणान्विताम् ।
 गौडीयामिति गायन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥

पाञ्चाली is defined as 'माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली ।' १।२।१३। The verse for it is:—

आश्लिष्टश्लेषभाषां तु पुराणच्छाययाश्रिताम् ।
 मधुरां सुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥

These are the same as उपनागरिका, कोमला and परुषा वृत्ति described by *Mammata*. कोमला is called शाम्य by उद्भट. 'माधुर्य-

व्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते । ओजः प्रकाशकैस्तेस्तु परुषा कोमला परैः ॥ केषांश्चि-
देता वैदभीप्रमुखा रीतयो मताः ॥ ' काव्यप्र०, pp. 556-7.

उपनागरिका is thus defined by *Udbhata*:—

सरूपसंयोगयुक्तां मूर्ध्नि वर्गान्स्थयोगिभिः ।

स्पर्शैर्युक्तां च मन्यन्ते उपनागरिकां वृधाः ॥

The letters mentioned here are mostly the same as those which are given by *Mammaṭa* as suggesters of माधुर्य. *Udbhata* gives the following instance of उपनागरिका वृत्ति—

सान्द्रारविन्दवृन्दोत्थमकरन्शाम्बुचिन्दुभिः ।

स्यन्दिभिः सुन्दरस्यन्दस्यन्दिनेन्दिविरा क्वचित् ॥

Udbhata's definition of कोमला or माम्यावृत्ति runs as under:—

शेषैर्वर्णैर्यथायोगं कथितां कोमलाख्यया ।

माम्यां वृत्तिं प्रशंसन्ति काव्येष्वामृतबुद्धयः ॥

शेषैर्वर्णैः means the letters which are not mentioned for the उपनागरिका and the परुषा *Vṛitti*.

The following is given as an illustration of it:—

केलिलोलालिमालानां कलेः कोलाहलैः क्वचित् ।

कुर्वती काननारूढश्रीनूपुररवभ्रमम् ॥

परुषा वृत्ति is defined by उद्भट as under:—

शषाभ्यां रेफसंयोगैष्टवर्गेण च योजिता ।

परुषा नाम वृत्तिः स्यात् ह्रस्वाद्यैश्च संयुता ॥

The letters mentioned here mostly correspond to those given by *Mammaṭa* as ओजोव्यञ्जक letters.

The following is given as an example by *Udbhata* in illustration of this *Vṛitti*:—

तत्र तोयाशया शेषव्याकोशितकुशोशया ।

चक्राशो शालिकिशाकपिशाशामुखा शरत् ॥

It is strange that though *Vidyâdhara* admits only three *Guṇas* and does not admit कान्ति as a separate *Guṇa*, he makes use of कान्ति in defining the *Pāñchālī* and *Gaudī Rīttis*.

मधुरा corresponds to उपनागरिका, and मध्यमा to कोमला वृत्ति of *Mammata*. In his phraseology *Vidyâdhara* follows *Rājânaka Ruyyaka* who adopts कोमल, मध्यम, and परुष words for the three *Vṛttis*. 'वृत्तिस्तु रसविषयो व्यापारः । तद्वृत्ती पुनर्वर्णरचनेह वृत्तिः । सा च परुषकोमलमध्यमवर्णरचत्वात् त्रिधा ॥' अलं०. सर्व०, pp. 20-1.

UNMESHA VI.

This *Unmesha* deals with *Dosha* or defects. दोष is defined by *Mammata* as

“ मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तवाश्रयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दशब्दास्तेन तेऽपि सः ॥ ”

Dosha is thus that by which the principal sense is detracted. By principal sense is to be understood *Rasa* which includes *Bhâva* also (रस्यते इति रस इति व्युत्पत्त्या भावाद्द्विरपि संगृह्यते), and as sense is their substratum, all the three senses, the primary, the implied, and the suggested (मुख्य, लक्ष्य, and व्यङ्ग्य) are embraced under the term ‘principal sense’. As words, letters and constructions are useful for both (*Rasa* and the three senses वाच्य, लक्ष्य, and व्यङ्ग्य), *Dosha* is found in them also. In this definition हति is to be understood in the sense of detraction which destroys the sense intended to be conveyed. In poetry containing *Rasa*, the intended sense is that the *Rasa* should not be marred and should be suggested without delay; while in poetry containing no *Rasa* what is intended is that the comprehension of the sense should not be delayed and that its charm should not be impaired.

‘उद्देश्यप्रतीतिविधातलक्षणोऽपकर्षो हतिशब्दार्थः । उद्देश्या च प्रतीती रसवस्य-
विलम्बितानपकृष्टरसविषया च । नीरसे स्वविलम्बिता चमस्कारिणी चार्थविषया ।
तथा च तादृशप्रतीतिविधातकत्वं सर्वेषामविशिष्टम् । यतो नुष्टेषु कश्चिन्नसस्याप्रती-
तिरेव । कश्चित् प्रतीयमानस्याप्यपकर्षः । कश्चित्तु विलम्बः । एवं नीरसे कश्चिदर्थस्व
मुख्यभूतस्याप्रतीतिरेव । कश्चिद्विलम्बेन प्रतीतिः । कश्चिदचमस्कारितेऽप्यनभ-
सिद्धम् ॥’ काव्यप्र०, p. 200. *Dosha* is divided primarily into निश्च
and अनिश्च. निश्च दोष is constant, a *Dosha* which always

remains as *Dosha* except when there is अनुकरण or imitation. 'अनुकरणे तु सर्वेषाम्' (अनुष्टुप्), काव्यप्रकाश, p. 465. अनित्य or inconstant *Dosha* is that which is sometimes not a *Dosha* and sometimes neither a *Dosha* nor a *Guna* through the peculiar nature of the speaker and other causes. 'वक्राद्यौचित्यवशात् । दोषोऽपि गुणः क्वचित् क्वचिज्जोषी ।', काव्यप्रकाश, p. 466. Each of the two classes of *Dosha*, viz., constant *Dosha* and inconstant *Dosha*, is divided into three kinds, शब्ददोषः, अर्थदोषः, and रसदोषः. शब्द is to be taken in the comprehensive sense of a word, a part of a word and a sentence. We have thus in all six sorts of *Dosha*.

The text does not treat exhaustively of *Dosha*. It deals with four or five principal *Doshas*. For a full treatment of *Dosha*, the student is referred to काव्यप्रकाश and other works on poetics.

Pages 151-2.

न विधेयप्रधान्यं—निमज्जनप्रसङ्गात्—

The first *Dosha* treated of is अविमृष्टविधेयांशः. Every sentence is made up of two parts which are connected with each other and stand in the relation of principal and subordinate, the principal part being called विधि and the subordinate part अनुवाद्. विधि makes us know what is not known. It is the predicate of a sentence and the predominant part of it. अनुवाद् means mentioning a thing already known from other sources for a particular object in view. It is the subject of a sentence and the subordinate part in it. In गौरयं पदा न स्पष्टव्यः गौरयम् is अनुवाद् and पदा न स्पष्टव्यः, विधि. The relation of princi-

pal and subordinate which subsists between विधेय and अनुवाच is understood when they are used in a sentence and not in a compound. For in a compound this relation is likely to sink. The word अविमृष्टविधेयांशः means that, predicate, a part of a sentence, which ought to be principal in it, is not represented as principal, or in such a way that it may be known as principal. 'अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् ।', काव्यप्रका०, p. 319. On this प्रदीपकार says, 'प्राधान्यं च विधिप्रतीतियोग्यता । सा चानुपसर्जनीभूतत्वे सत्युद्देश्यानन्तर्यम् ।' काव्यप्र०, pp. 214-5. That is, विधेय ought to be so used in a sentence that it is comprehended as a principal idea in a sentence. It should not be placed in a subordinate position, nor should it precede the subject ('अनुवाचमनुकस्यैव न विधेयमुक्तीरयेत्'), for in that case it constitutes the fault अविमृष्टविधेयांशः.

Page 153.

अत्र न्यञ्जकूल°—समुचितः पाठः—

In a कर्मधारय compound, उत्तरपद (the last member of a compound) is predominant, and the पूर्वपद (the first member) is subordinate, 'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः' सिद्धा० कौ०, p. 95, though there are some exceptions (as in अतिमालः). कर्मधारय is a species of तत्पुरुष and is therefore उत्तरपदार्थप्रधान. In the compound न्यञ्जकूल—श्वरे, उरगाधीश्वर is predominant and the adjective न्यञ्जकूलभारभङ्गुरफणोस्तङ्ग is subordinate. What is meant, however, is that when the ocean-like army of *Nṛsiṃha* is moving, the *Sesha* serpent becomes one whose hood is about to break by the weight of the surface of the earth which bends down through the weight of the army. Here उरगाधीश्वर is the subject and न्यञ्ज—स्तङ्ग is the predicate. The predi-

cate is the predominant part of a sentence, but being the first member of a कर्मधारय compound, it becomes subordinate. The reading free from अविमृष्टविधेयांश fault should therefore be '°कणोत्सङ्गे भुजङ्गेश्वरे'.

त्यागश्री°————

In this instance what is intended to be conveyed is that the prowess of *Nṛsiṃha* transcends that of the celestial wishing-tree, the moon-light, and the destructive fire. Laughing to scorn the pride of the wishing-tree by his liberality, putting to shame by the whiteness of his glory the whiteness on the cheeks of the queen of the Moon of the month of *Kārtika*, and repelling the destructive fire by the waves of his greatness dancing sportively, are predicates and therefore predominant parts of sentences, but they become subordinate as this sense is conveyed by words which are used as parts of a *Bahuvrīhi* compound in which the members are subordinate and the predominance belongs to another object ('अन्यपरार्थ-प्रधानो बहुव्रीहिः' सिद्धा० कौ०, p. 95).

Page 154.

अत्र संख्यायाः—°नीयते—

If त्रिजगत्या were the reading in place of त्रिषु जगत्सु, it would be an instance of अविमृष्टविधेयांश fault in a *Dvigu* compound. What the poet wishes to say is that the brilliancy of the glory of *Nṛsiṃha* is so great that the Moon who has made thousands of his bodies by it, shines, fearless of *Rāhu*, not in one world, but in all the three worlds. The word जगत्सु is sufficient to convey the idea of the plurality of worlds. The object, therefore, of using त्रिषु is to shew that no world is left

where the Moon does not shine, secure from the fear of *Rāhu*. The number three is therefore predominant, but it would be subordinate if it were used in a *Dvigu* compound विजगत्याम्

Page 155.

अत्रामितामिति—विपर्यासप्रसंगान्—

In the verse यहिह ककुभाम्—what is intended to be expressed by अमितं यज्ञः is the denial of the limitation of glory. Denial therefore is the predominant idea, while limitation, a subordinate one. The compound of the two words अत्र which shews negation and मितम् is improper ; because in a compound what is intended to be predominant will be subordinate and what is intended to be subordinate will be predominant. The compounded reading अमितं यज्ञः is therefore an instance of अविमृष्टविधेयांश fault.

The meaning of नञ् here is not पर्युदास, but प्रसङ्गप्रतिषेध. In पर्युदास negation is subordinate, while in प्रसङ्गप्रतिषेध, it is predominant. The following stanzas explain their meanings:—

‘विधेर्यत्र प्रधानत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥
अप्रधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।
प्रसङ्गप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥’.

एवं कृत्तद्धितयोरेपि वृत्तिर्नाश्रणीया—

वृत्ति is a complex formation. It is defined as ‘परार्थाभिधानं वृत्तिः’ सिद्धा० कौ०, p. 95. परार्थ is thus explained in तत्त्वबोधिनीः— ‘प्रत्ययान्तर्भावेषूपरपरार्थान्तर्भावेण वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः ।’ It is of five kinds. कृत्तद्धितसनासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः ।’ सिद्धा० कौ०, p. 95.

Pages 156-7.

अथ नरसिंह°—प्रतीयतेऽपक्रुर्वी वा—

The verse न कस्य कर्णयो° is intended to shew that the poetry concerning king *Nṛsiṅha* and no other king pours joy into the ears of all hearers. What is intended thus to be expressed is the greatness of speech with reference to *Nṛsiṅha*. The predicate, viz., greatness of speech in connexion with *Nṛsiṅha*, which is intended to be predominant, is not made subordinate by using नारसिंही instead of नृसिंहस्य—नारसिंही which is a complex formation of the word नरसिंह by the *Taddhita* suffix अण् to नरसिंह in the sense of तस्येदम्. A case-termination added to a crude form which has no sense in a sentence without it, keeps the sense of the form predominant; not so does a *Taddhita* affix. Being added in the additional sense of तस्येदम् or some other sense, it makes the sense of the base to which it is affixed subordinate and its own sense predominant. It is thus a case-affix that makes us grasp an adjective like नरसिंहस्य as a predicate. For without this case-affix, i.e., if नारसिंही were used instead of नरसिंहस्य, the adjective will not be comprehended as a predicate. Now one might say that an adjective is subordinate to the noun it qualifies, and that therefore the adjective should be looked upon as subordinate and the noun predominant. To this the answer is that though an adjective outwardly appears to be subordinate and the noun it qualifies predominant, yet the adjective being used to shew some quality, whether excellence or detraction, with regard to the noun it qualifies, is really speaking predominant as far as sense is concerned, and

the noun is subordinate; because the sense of the noun is known from other sources and it is simply repeated (अनूहित) in order that some qualities may be predicated of it. This relation of principal and subordinate, which subsists between an adjective and the noun qualified by it as far as sense is concerned, will not be expressed if a complex formation, such as a compounded word or a word formed by a *Taddhita* or a *Krit* affix, were used instead of a simple word with a case-suffix; and the greatness or the smallness intended to be predicated with regard to a particular object will not be expressed.

Page 158.

अथ प्रभोः—न्याय्यः पाठः—

The verse नाथः काकोहराणां—is meant to convey the greatness of *Nṛsiṅha*, which can be done by describing him as abounding in merits. Merits thus should be shewn to be innumerable. A small number cannot suffice for his merits which are very many. Innumerableness should be predicated of number in describing his merits. संख्या is thus the subject and परार्धातिवर्तिनी or 'शूरे परार्धात्' is the predicate. When, however, an अव्ययीभाव compound as पारेपरार्धं is used to express the idea, the relation of principal and subordinate is reversed; for in an अव्ययीभाव compound, the first member is predominant. 'पूर्वपरार्धप्रधानोऽव्ययीभावः' सिद्धा० कौ०, p. 95.

इन्द्रस्य—उपसर्जनत्वप्रसङ्गात्—

In a इन्द्र compound, both the members are predominant, 'उपसर्जनप्रधानो इन्द्रः' सिद्धा० कौ०, p. 95. There, there is no

relation of the qualifier and the qualified. Still when each member of the compound is to be connected with a verb prominently, the compound should not be used; but the words used separately. In the instance मर्जुर्जयं—, अभवत् is used in the singular and मन्दरः, सुरतरुः, and सर्पाधिपः are each connected separately with it to shew prominently that each of them became useless. If a *Dvandva* compound of मन्दर, सुरतरु, and सर्पाधिप were formed, their relation with the predicate व्यर्थीभवन् will not be expressed prominently and it would, in that case, be an instance of अविमृष्टविधेयांश्च fault.

Page 160.

तयोर्विपर्ययेणोपाशाने—°भ्युपगतत्वात्—

अप्राप्तकाल is one of the 22 causes of the defeat of a debater in argument (निग्रहस्थान). *Gautama* defines it as 'भवयवविपर्यास-वचनमप्राप्तकालम्' 512|22. The भाष्य on this runs as under:— 'प्रतिज्ञाहीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः । तत्रावयवविपर्यासेन वचनम-प्राप्तकालमसंबन्धार्थकालं निग्रहस्थानमिति ।'. The word is thus explained in नीलकण्ठी on तर्कसीपिका—'भवयवानां ह्युत्क्रमेण कथनम-प्राप्तकालम् । यथा शब्दत्वाच्छब्दोऽनित्य इत्यादि ।'.

Pages 160-167.

अथ यदः प्रयोगो नोचितः—जगति स अद्यतीति पाठः परिणमयित्तस्यः—

The विधेयाविमृष्ट defect is shown to arise either when the predicate is placed in a subordinate position, in which case it is a पदशेष, or when it is used before the subject, when it constitutes a वाक्यशेष. There is a third way how the defect arises. This is when the predicate is not used at all.

‘न केवलं विधेयस्योपसर्जनस्वच्छुस्क्रमत्वाभ्यामेवायं वाक्यशेषः । किं तु विधेयानुपस्थित्यापि ।’ काव्यम^०, p. 228. In the instance उक्कण्डाभार^०—, योऽसौ is used. The author further on shews that अद्स्, or एतद्, or तद्, immediately following यद्, has the sense of ‘well known’. Thus the combination of यद् with एतद्, तद्, or अद्स् requires the correlative तद्. This correlative तद् is the predicate and if it is not mentioned, the composition is open to अविमृष्टविधेयांश *Dosha*.

To establish all this, the author argues as under:—

In the instance उक्कण्डाभार^०—the use of यद् (यः in योऽसौ) is improper. For where either यद् or तद् is used in the first clause of a sentence, it is but just that its correlative तद् or यद् should be used in the latter clause of the sentence. As they (यद् and तद्), being considered as subject and predicate, are mutually connected, the relation between them is constant. Now both यद् and तद् may be used as subject and predicate in the beginning and the latter clauses of a sentence, or one may be used and the other left to be implied, or both may be left to be implied.

प्रदीपकार puts his argument as follows:—

“अत्र योऽसाविति परद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकतया विवक्षितम् । उद्देश्यवाचिनो यच्छब्दस्य स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दापेक्षितत्वात् । न चैतत् तत्प्रतिपादकम् । यच्छब्दसान्निध्यमादर्शनीनां प्रसिद्धपरामर्शकत्वात् । ननु केवलयोरपि यत्तयोः प्रयोगदर्शनात् सापेक्षत्वमनयोरसिद्धम् । उच्यते । अनयोः परस्परार्थापेक्षकत्वं नियतमेव । एतदेवोच्यते ‘यत्तयोर्निश्चयसंबन्धः’ इति । स चाभिसंबन्धः शाब्दभावो वा । तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः । यथा ‘स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नाहः’

इति । एकस्य इयोरपि वानुपादाने स्वार्थः । अनुपात्तस्यापि सामर्थ्यादेवाक्षेपात् ।”
काव्यप्र०, p. 229.

In the instance हिमकर^०—यद् is used in the beginning and तद् is used as a correlative to it in the latter clause of the sentence. Both being used, the relation between यद् and तद् is शान्द् (expressed). When one of them or none is used, the relation is भार्थ (implied). When तद् alone is used without यद्, it has one of the three senses, प्रक्रान्त (known from the context), प्रसिद्ध (well known), and अनुभूत (experienced), and is therefore connected with यद्. In the instance लोकेऽस्मिन्—सः has the sense of प्रक्रान्त, that king who is known from the context, viz., *Nṛsiṃha*. In सा किं इत्तवती—तद् has the sense of प्रसिद्ध, that well-known stone, viz., चिन्तामणि, that well-known tree, कल्पवृक्ष, and that well-known cow, कामधेनु. In the verse स्वप्नस्यर्थी—तत्तद् has the sense of अनुभूत, experienced or cognized. In all the three instances where तद् has the sense of प्रक्रान्त, प्रसिद्ध, and अनुभूत respectively, यद् is implied, the sense being यद् प्रक्रान्तं तद्, यद्यसिद्धं तन् and यदनुभूतं तद्.

When यद् alone is used in the latter clause of a sentence, तद् in the first clause may be arrived at by implication and it is not necessary that it should be used, as in the instance श्रीमञ्जुसिंह—यद् is used in the latter clause of the sentence and तद् is implied in the first clause of it. But where यद् is used in the first clause of a sentence, तद् cannot be left to be implied in the latter clause of it. तद् must be used; if it is not used, यद् is open to the *Dasha* of साकाङ्क्षता which is an अर्थदोष (a defect which mars the

sense) arising from the sense of a word having expectancy for the sense of another word not expressed. 'साकाङ्क्षस्वमनु-
पात्तार्थाकाङ्क्षाविषयार्थकत्वम्' Vide वामनाचार्य's edition of काव्यप्रका०
p. 450, or as प्रदीपकार puts it, 'साकाङ्क्षः सहाकाङ्क्षया वर्तते । इतर-
पदार्थान्वयाय विशेषणसाकाङ्क्ष इत्यर्थः ।', काव्यप्र०, p. 288. In the
instances यच्च द्वीप°—and यासामम्बुधि°—if स जयति and ताः प्रीति
रुधति were not used in the latter clauses, the word यद् would
be साकाङ्क्ष, that is, its sense will have expectancy for that
of तद् and will be incomplete without it.

Sometimes both यद् and तद्, being conceived as connected
with what is expressed, may be arrived at by implication.
In the instance न भवसि कथंकारं—both यद् and तद् are left
to be implied. Since excellent women, *Lakshmi*, suppli-
cants, and lovers of music attend upon you, how can you
not be praiseworthy?

Having shewn how यद् and तद् are both used in the first
and the last clauses of a sentence, how one of them alone
is used and the other left to be implied, or how neither
of them is used and both left to be implied, and having
also shewn that when यद् is used in the first clause of a
sentence, तद् must be used in the latter clause, otherwise
यद् is साकाङ्क्ष, the author winds up by stating that in the
verse उक्कण्ठाभार°——, योऽसौ used in the first clause is
साकाङ्क्ष without the use of तद् in the latter clause. If you
opine that असौ has the sense of तस, it is not good. For
in the instance कविकुवलय°——अदस् has not the sense of तद् ;
and if you think that it has the sense of तद्, in the verse
कौतव कवि°——in which तद् and अदस् are both used in the

last clause, there would be *पौनरुक्त्य Doshā* (the defect of repetition); for if *अद्स्* expresses the sense of *तद्*, what is the good of using *तद्* with *अद्स्*? Moreover, it is not correct to say that *अद्स्* has the sense of *तद्*. For even when *तद्* is used immediately following *यद्*, it has the sense of 'well-known', as in the instance *यत्तदुत्तीर्णं*°—and *यत्तद्वैरि*°—.

Here another *तद्* is used after *यत्तद्*. If *तद्* immediately following *यद्* had not the sense of *प्रसिद्ध*, another *तद्* in the latter clause should not have been used. Similarly *इद्स्*, *एद्स्*, and *अद्स्*, when used in proximity with *यद्*, have the sense of 'well-known', as in '*योऽयमश्वः पताकेयम्*' उत्तर० 4 अङ्क, '*यद्विद् किं च*' काठ० उप० २-६-२ and '*योऽसौ तपन्नुरेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानाशयोरेति*' यजुषि आहणे प्रथम प्रश्ने. Otherwise, *इद्स्*, *अद्स्*, and *एद्स्* have the sense of what is within sight. Therefore in *योऽसौ* in the verse *उत्कण्ठाभार*°—*अद्स्*, being used in proximity with *यद्*, has the sense of 'well-known'. Therefore there remains *आकाङ्क्षा* or expectancy for the word *तद्*. *तद्* therefore must be used. Without it there would be no word shewing the predicate. There would be, to use the *प्रदीपकार*'s expression, '*विधेयानुपस्थिति*' and consequently *अविमृष्टविधेयांश Doshā*. To make the verse free from this *Doshā*, the reading should be *जगति स जयति* in place of *जगति विजयते*, so that *सः* might be correlative to *योऽसौ*.

Page 168.

भवति—अनेकधा भवति—

The second poetic defect taken up is what is known as *प्रक्रमभङ्ग* or *भग्नप्रक्रम*. It means breach of the uniformity of expression. The mention of a base, an affix, a prefix,

a word, an expression &c. for the first time is its उद्देश or निर्देश. Its repetition with some object in view is what is called प्रतिनिर्देश. When a word is repeated with some object in view, it should be repeated in the very form in which it is used before. It will not do to use its synonym. For in that case there would be delay in recognising the word and consequently in comprehending the intended sense, and this would constitute the भ्रमप्रकमता *Dosha*. 'भ्रमः विच्छिन्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यस्य तत् । प्रस्तावश्चाकाङ्क्षितप्रकारकोऽर्थः । यद्येन प्रकारेण प्राङ् निर्दिष्टे तेन प्रकारेण तस्यानुक्तिरेव भङ्गः । प्रथमोऽप्यपि-स्ताकाङ्क्षाविषयीकृतेन प्रकारेण पश्चादनुक्तिः प्रक्रमभङ्ग इति निष्कर्षः ।' *Vide* कृष्णानन्दिनी on साहि० कौमु०, pp. 84-5. The difference between this *Dosha* and पौनरुक्त्य is that the first is caused when a word, which ought to have been repeated with a special object, is not repeated, but its synonym is used and thus the uniformity of expression is violated; while the second arises when a word is repeated without any purpose. The violation of the sameness of expression affects either a प्रकृति or a base, an affix, an *Uḥasarga*, a case-termination or a tense-termination (विभक्तिः, which means सुप् or तिङ्. 'विभक्तिश्च' १-४-१०५। सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः), a number, a tense, a *Kāraka*, a gender, a pronoun, an adjective, a synonym, a sentence, a compound, and a figure. The *Dosha* has therefore a variety of forms.

Page 171.

इहानुक्तस्य कर्तुः—कारकप्रक्रमभङ्गः—

The two primary uses of the instrumental in Sanskrit are कर्तुः and कारण or agency and instrumentality. The

Sūtra of *Pāṇini* sanctioning this is 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' २।३।२८।। 'अनभिहिते' २।३।३१।। which is an अधिकारसूत्र is to be supplied in the above *Sūtra* and connected with कर्त्तरि; so that the meaning of the *Sūtra* is, the instrumental case is used to shew the sense of agency which has not already been expressed by a verbal form or by a *Krit* or *Taddhita* affix or by a compound, or sometimes an indeclinable ('अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमासैः।' 'कृषिन्निपातेनाभिधानम्' सिद्धा० कौ०, p. 56), and the sense of instrumentality. In गच्छति, the termination तिप् (ति) is कर्तृवाचक, and therefore we say रामो गच्छति and not रामेण गच्छति, though राम is the subject of गच्छति. In गम्यते, however, the sense of कर्तृत्व is not expressed by the verbal form—for गम्यते is passive,—the sense of कर्तृ therefore being अनभिहित or अकथित (not expressed by a verbal form), is expressed by the instrumental case and we say रामेण गम्यते. In the instance तव क्रियन्ते——, the form क्रियन्ते is passive and expresses the sense of its object, but not of its subjects, कदाश्च, श्री, विकास, and सूक्त. These subjects are therefore used in the instrumental case. The instrumental case--relation, which is used in the beginning, being used throughout, there is no कारकप्रक्रमभङ्ग.

Page 172.

असूर्यपदस्यत्वम्——

This word is formed by *Pāṇini's Sūtra*, 'असूर्यललाटद्वयोर्दृशितपोः।' ३।२।३३।। According to this *Sūtra* the affix लश् is added to दृश् and लप् when असूर्य and ललाट are respectively their

उपपद्'s. By 'अरुर्द्विषद्वजन्तस्य मुम्'। ६।३।६७।, मुम् is added to असूर्य and ललाट, and we have the words असूर्येपद्याः and ललाटन्तपः. Now in असूर्येपद्याः the compound is असमर्थ, because नम् or अ is not connected with सूर्य, but with दृष्. 'असूर्यमित्यसमर्थ-समासः। वृद्धिना नम् संबन्धात्।' सिद्धा० कौ०, p. 300.

Page 173.

अथ प्रकृतिप्रत्यय^०—कवयः—

Besides the cases of प्रक्रमभङ्ग mentioned by *Vidyādhara*, there is one called क्रमप्रक्रमभङ्ग, noted by *Mammata* in which the breach of the sameness of a word &c. is brought about by the क्रम or sequence being not preserved. The instance given by him is:—

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि तपोमिधा-

ववितथमहाधमाते रोषान्मुनावभिगच्छति ।

अभिनवधनुर्विद्यार्षक्षमाय च कर्मणे

स्फुरति रमसात् पाणिः पाशेषसंप्रहणाय च ॥

In this instance the might of the penance of *Parasurāma* excites *Rāma* to bow to him and his pride excites him to fight with him. The might of penance being mentioned first in the first clause, bowing to him should also have been mentioned first in the latter clause. The sequence being not preserved, there is क्रमप्रक्रमभङ्ग *Dosha*.

In all the cases of प्रक्रमभङ्ग, poets do not approve of the difference of words, bases, affixes, prepositions &c.; because when a different word is used, there seems a failure of the comprehension of the same sense. *Pratīpakāra* observes,

“अत्र सर्वत्रैकरूपप्रसृतायाः प्रतीतेः स्थगनमुपघातो वा रूपकताबीजम् ।

शुक्लम्—

‘प्रक्रमस्थान्यथास्वेन प्रतीतौ प्रखलद्गती ।

ह्लादः स्फुरप्रनास्वादी यत्र ग्लानस्वमद्गते ॥

दोषः प्रक्रमभेदाख्यः शब्दानौचित्यभूषण सः ।’ इति ।

अत एव नित्यशेषीऽयम् ।’, काव्यप्र०, p. 272.

Pages 173-177.

अवाच्यस्य वचः—वचनप्रक्रमभङ्गोऽपि नास्ति—

The next *Dosha* taken up is अवाच्यवचन, which is explained as expressing what is not intended to be expressed. In the instance निःशेष^०—, नीलपूर्वं लोहितम् is given as constituting the *Dosha* अवाच्यवचन. It is not proper, the author argues, to express the well-known name नीललोहित in two parts नीलपूर्वं and लोहित standing in the relation of the qualifier and the qualified. Why so? Because it is inconsistent; for a name should stand as an attribute of the person whose name it is, not of its own. In other words, the relation of the qualifier and the qualified should subsist between a संज्ञा or name and the संज्ञिन् or the person whose name it is, not between a संज्ञा and a संज्ञा as in नीलपूर्वं लोहितम् where नील qualifies लोहित. Moreover, this is an imitation (अनुकरण) of the name. This imitation is either expressed in words or implied in sense. It is expressed when इति is not combined with the word signifying a name, in other words, when the indeclinable (निपात) इति expresses the sense of the object of a verb and the sense of the object being expressed by इति, the word signifying a name is not used

in the objective case; for the objective case is used when the sense of the object is not expressed (अनभिहित) by a verbal form, a *Krit* or a *Taddhita* affix, a compound, or an indeclinable. As for instance, if in this verse यं नीललोहित इति स्फुटमाननन्ति were the reading, we would have an instance of an imitation of a name, which is शाब्द or expressed. The imitation becomes आर्थ (implied) when the sense of the object is not expressed by इति and the word signifying the object is therefore used in the accusative case. यं नीललोहितममी स्फुटमाननन्ति is an instance of an imitation of a name, which is implied. In the verse in question (निघोःबनिर्जर्—) the name is नीललोहित and not नीलपूर्वो लोहित. There is therefore no imitation of a name here; but there is imitation of some thing other than a name, which is अवाच्य or not desired to be expressed and consequently constitutes the fault अवाच्यवचन.

Mallinātha quotes the definition of this poetic defect as given in the text in his commentaries on *Meghadūta*, *Sisūpālavadhā*, and *Kirātārjunya*. His commentary on देवपूर्वं गिरिम् in *Meghadūta*, verse 'स्वनिष्यन्शोच्छ्रुसित', runs as under:— 'देवपूर्वं गिरिमित्यत्र देवपूर्वस्त्वं गिरिशाब्दस्य न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञित्वाभावाद्वाच्यवचनं शेषमाहुरालंकारिकाः । तदुक्तमेकावल्याम्— "अदवाच्यस्य वचनमवाच्यवचनं हि तत्" इति । समाधानं तु देवशाब्दविशेषितेन गिरिशाब्देन शाब्दपरेणार्थो मेघोपगमनयोग्यो देवगिरिर्लक्ष्यत इति कथंचित् संपाद्यम् ।'

The *Ghaṅṭāpatha* on 'धनुरूपपदमस्मै वेदमभ्यासिरेद्य' on the verse 'इति निघासितवन्तं सूनुमुच्चैर्धासं—' (*Kirātārjunya* 18-44) is as under:— 'धनुरूपपदं धनुःशब्दोपपदं वेदम । धनुरैवमित्यर्थः । अत्रस्तत्तं

वेदमित्यत्र धनुरूपपदत्वं वेदशाब्दस्य न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञिगत-
स्वाभावाद्वाच्यवचनदोषमाहुरालंकारिकाः । तदुक्तम्—“ यदेवावाच्यवचनम-
वाच्यवचनं हि तत् ” इति । समाधाने तु धनुःशाब्दविशेषितेन वेदशाब्देन शाब्दपरिणे-
त्यर्थः । परोपदेशयोग्यो धनुर्वेदो लक्ष्यः ॥’.

A similar commentary runs on हिरण्यपूर्वं कशिपुम् in ‘अभूवभूमिः
प्रतिपक्षजननाम्—’ (*Sis'upālavadhā* I-42):—

‘अत्र हिरण्यशाब्दपूर्वकत्वं कशिपुशाब्दस्यैव न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति शाब्दपरस्य
कशिपुशाब्दस्यार्थगतत्वेनाप्रयोज्यस्य प्रयोगाद्वाच्यवचनाख्यायदोषमाहुः । “ य-
देवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत् । ” इति । समाधानमेवंविधविषये शाब्दपरि-
णार्थलक्षणेति कथञ्चित् संपाद्यमित्युक्तमस्माभिर्वेदपूर्वं गिरिं ते इति । धनुरूपपद-
मत्स्यै वेदमभ्यादिदेश इत्येतद्व्याख्यानावसरे संज्ञिविन्यां घण्टापथे च । विशेष-
मात्रं यं वैत्यमुद्दिश्य हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते संज्ञात्वेन प्रयुञ्क्ते ।’.

Another instance of the *Dosha* given is चमस्कारं—, In
this verse तनु, तटरुह, and स्थित are shewn to be अवाच्य. They
are superfluous, for they convey no meaning which the com-
pounds in which they are used would not have conveyed
without them. गौरीसहचरस्पर्धि, कालिन्दीतमालद्युति, and सुधाभानु-
क्रोडहरिणकेलिम् express the same sense as गौरीसहचरतनुस्पर्धि,
कालिन्दीतटरुहतमालद्युति and सुधाभानुक्रोडस्थितहरिणकेलिम्. The words
तनु, तटरुह, and स्थित are therefore superfluous. They should
not have been used (अवाच्यानि or वक्तुमयोग्यानि) and are used.
They therefore form the *Dosha* अवाच्यवचन.

Another case of this *Dosha* arises when a word, signifying
cause, a place of residence, or relation, is used, though a word
with which the sense of the instrument, the place of resi-
dence, or the relation is invariably connected is expressed. In
हृदा हृष्यति &c., the acts of delight, knowledge, meditation,

study, and sorrow are always conducted by the heart, the act of seeing is carried on by the eye and the act of hearing by the ear. There are no cases where हर्ष, ज्ञान, ध्यान, अध्ययन and खेद have another कारण than हृदय, or विलोकन, another कारण than नेत्र, or श्रवण, another कारण than श्रोत्र. There is thus कारणव्यभिचार. The word कारण in the verse कारणाधार— should be taken in the sense of कारण. कारण is the reading of T., C., and G. ; but कारण is adopted in the text as it is the reading of *Mallinātha*. In the verse चिन्तं चेतसि—the आधार or the place of residence of anxiety, jealousy &c. is the mind, the words चेतसि and मनसि are therefore superfluous. There is here आधारव्यभिचार. In विकृतिभिरभिः—dust is always raised by the hoofs of horses, the connection between उत्क्रियण and स्तुर is constant, there is no departure from it. Whenever dust is raised by horses, it is raised by their hoofs. If नुरगस्तुरोस्कीर्णैः were the reading, it would therefore be an instance of अवाच्यवचन. Here there is संबन्धव्यभिचार.

This kind of अवाच्यवचन is what *Mammata* calls अपुष्टार्थ and *Bhoja* व्यर्थ.

The last instance of this *Dosha* is वारिद्वय-—. In the case of verbs implying knowledge, the subject of the verb in the primitive construction is used in the accusative case in the causative construction by *Pāṇini's Sūtra* 'गति-बुद्धिमत्त्ववसानार्थं शब्दकर्माकर्माणामपि कर्ता स षौ'। १।४।५२।। वृष्ट has the sense of knowledge. The correct expression therefore is 'मां भवन्तमदर्शयत' for 'अस्माभिस्त्वामदर्शयत्'. For when वृष्ट is used as a *Parasmaipadī* root, the subject of the primitive verb becomes the object of the causative form. अस्माभिः

does not express the sense of the object, but of agency, which is not desired. कर्मत्व is वाच्य and कर्तृत्व अवाच्य, but it is उक्त. This therefore is अवाच्यवचन *Dosha*. The proper reading therefore is मां भवन्तमर्क्षयन्तु. This reading makes the verse free from another defect; for स्तुवे is used in the singular and the plural अस्माभिः causes a violation of the uniformity of number (वचनप्रक्रमभङ्ग).

Page 177.

यद्वाच्यस्यावचनं—वाच्यावचनमेव—

वाच्यावचन is the next *Dosha* treated of. This poetical defect arises when the desired grammatical connexion between two words is not brought out. It is what *Mammaṭa* calls अभवन्मतयोग. *Pradiṣakāra* thus explains the word and distinguishes it from अविमृष्टविधेयांश्च *Dosha*:—

‘अभवन्मतयोगम् । अभवन्नभिमतो योगो यत्र । न चाविमृष्टविधेयमध्येऽस्यान्त-
र्भावः । उपजीव्यस्त्वन भेदादिति केचित् । वस्तुतस्तु तत्र परार्थयोरुपस्थितयो-
रन्वयो भवत्येव । परं स्वनभिमतेनाप्राधान्यादिना रूपेण । अत्र नु संबन्ध एव
तयोर्न प्रतीयत इति महान् भेदः ॥ ’ काव्यप्र०, p. 254.

In the instance निजश्चरण—निज is connected grammatically with खड्ग, for it is connected with the principal word in a sentence (‘वाक्ये यत् प्रधानं तत्रैव निजादिपदव्युत्पत्तेः ।’ काव्यप्र०, pp. 260-1), though it is desired to be construed with नृसिंह. The *Dosha* therefore is वाच्यावचन or अभवन्मतयोग.

Another case of this *Dosha* is where a figure is used in the place which is the province of another. ‘मृगीपरिभ्रवो
व्याहयामिस्त्ववेहि स्वया कृतम्’ रघु० १२।३०॥. In this verse वृष्टान्त is
used in the province of निर्दोषा and in ‘स्मरानि वानीरगृहेषु सुप्तम्’

रघु० १३।३५॥, स्मरण is used in the province of another figure; for the proper sphere of स्मरणालंकार is where remembrance is based upon resemblance.

The second *Pāda* of the following verse from *Abhijñāna Sakuntalā* illustrates three poetic defects, कर्तृप्रक्रमभङ्ग, अवाच्य-वचन, and वाच्यावचन and others:—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिदं हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥

‘अचोपमानस्याकर्तृत्वात् कर्तृप्रक्रमभङ्गः । अथ च कलङ्कुस्योपमानत्वप्रतीते-
रवाच्यवचनम् । तस्य चोपमानस्वेऽन्येन संबद्धत्वमनुक्तमिति वाच्यावचनम् ।’
Vide the अर्थद्योतनिका of राघवभट्ट.

Page 178.

शेषोऽर्थे— °ङ्गीकारात्—

प्ररुढ is a poetic defect, caused by the repetition of sense. When the apparent sense and the final sense are the same, we have this defect. The author has used the very words of *Rājānaka Ruyyaka*. ‘तत्रार्थपीनहृत्यं प्ररुढं शेषः (प्ररुढशेषः *v. l.*) । ‘यथावभासनविभ्रान्तिः प्ररोहः ।’ अल०सर्व०, p. 16. The repetition of a word constitutes no fault. Because it is accepted as a species of the *Anuprāsa* figure. The *Dosha* described here corresponds to अपुष्टार्थ of *Mammāṭa*, whose वैन-हृत्यं is the repetition of the same word without a special object in view, repetition where there is no उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभाव.

Pages 178-8.

अर्धमङ्ग° — शक्यक्रियः —

Mallinâtha remarks that the verse अर्धमङ्ग° — is an interpolation (प्रक्षेपक), that a verse referring to some old king of the *Andhra* country is lost and that this verse is put in its place. All the Mss. collated by me, however, contain the same verse.

In this verse विरागिणाम् is an instance in point. The possessive termination इन् is a mere repetition ; for the *Bahuvrîhi* compound, विराग, would express its sense. विगतो रागो येषां ते विरागाः expresses the same meaning as विरागिणः. It is better to use the *Bahuvrîhi* form विरागाः than to take विरागः as a *Karma-dhârâya* compound and affix the possessive termination इन् to it (विगतश्चासौ रागश्च विरागः । विरागोऽस्ति एषामिति विरागिणः ।); for the latter will be open to the fault of the necessitating a longer process in its formation (प्रक्रियागौरव) than the former. It cannot be argued that the *Bahuvrîhi* compound has the sense of अस्ति (the possessive sense) and the possessive terminations, इन्, मत् and others, have the sense of abundance, censure, praise, constant union, excellence, or relation in general and that there is therefore no पौनह्वस्य *Dosha*. For the sense of abundance, censure &c. is in addition to that of possession (अस्त्यर्थ). मत् and other possessive terminations are added in the sense of तदस्यास्ति or तदस्मिन्नस्ति. The *Sûtra* of *Pânini* which sanctions them is:—‘तदस्यास्त्यस्मिन्निति मत्’ ।५।२।१५। These possessive terminations have an additional sense of भूमादि. ‘भूमनिन्नाप्रशांसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संबन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति

मनुबाहयः ॥'. The instances of these are यवमान् । ककुदावत्तिनी कन्या । रूपवान् । क्षीरिणो वृक्षाः । उदरिणी कन्या । दण्डी । Thus the possessive terminations never lose the sense of तदस्त्वस्य or तदस्वस्मिन्.

Pages 181-2.

अत्र शासनपदस्य — लक्षणस्याश्रीयमाणत्वात् —

In the वीराः प्राक् —, the word शासन is a repetition; for the intended sense can be conveyed by the word अराति. कंसपुराराती will mean कंसाराति and पुराराति; for कंस and पुर should be first formed into a *Dvandva* compound कंसपुरौ and then अराति compounded with कंसपुरौ. कंसश्च पुरश्च कंसपुरौ कंसपुरयोर-राती कंसपुराराती. It will thus have the sense of कंसाराति and पुराराति. This is explained by the maxim 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते'. It is not proper to take the *Dvandva* compound of कंसशासन and पुराराति; for the brevity of process is not thus possible. When, however, कंस and पुर are first united into a *Dvandva* compound, अराती joined to the so-formed compound, and the whole thus taken as a *Tatpuruṣa* compound, there is no inconsistency. In this case owing to the brevity of process, the sense is grasped sooner. Brevity of process should therefore be adopted and not simply grammatical rules in deciding whether there is a *Dosha* here or not. For grammatical rules are resorted to to assist comprehension of sense and are therefore subordinate to it.

Page 182.

सर्वनामपरामर्शं — मन्तव्यम् —

The repetition of a word, the idea of which can be con-

veyed by a pronoun, constitutes also पौनरुक्त्य *Dosha*, which in this case is synonymous with कथितपद of other writers on poetics. In the instance शुचि भूषयति——from the *Kirātār-juntya*, Canto II. Verse 32, the sense of प्रशाम in प्रशामाभरणं could have been conveyed by the pronoun तद्, as that of भुतम् and पराक्रम is conveyed by तद्.

इव शब्देन—— पदपौनरुक्त्यप्रसङ्गात्——

Where a single इव is competent to shew that the subject, the object, and other words stand in the relation of उपमान and उपमेय, the use of another इव is not proper; because it would simply lead to the repetition of words (पदपौनरुक्त्य). In the instance ततः प्रतस्थे कौबेरीम्——from *Raghu* 4-66, quoted in the commentary, इव is repeated three times. रघु being compared to भास्वत्, शर and उदीच्य would have been understood to be like उन्न and रस respectively without the use of इव. The use of another इव is not therefore proper and constitutes the *Dosha* पदपौनरुक्त्यम्. *Dandin*, however, considers it as अनेकेयोपमा, which he gives as one of the divisions of वाक्यार्थोपमा. 'वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते । एका-नेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥' २।१३॥. The instance of अनेकेयोपमा given by him is as under:——

नलिन्या इव तन्वङ्ग्यास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।

मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरम्यत् ॥

UNMESHIA VII.

Pages 184-5.

पुनरुक्तवशाभासः—राख्यातयोः—

When the sense, though different, seems repeated, the figure is पुनरुक्तवशाभास. It is an अर्थालंकार and though it is proper to deal with अर्थालंकार's after शब्दालंकार's, it is treated before them to shew that the opposite of the poetic defect प्ररुद्ध, which arises only when there is repetition of sense, is an ornament. The ancient writers on poetics, such as उद्भट, have also treated this figure in the beginning of शब्दालंकार's. It must be remembered that the repetition of sense, to constitute this figure, should be apparent. It should not be real. For otherwise the two words would be synonymous and it will not be possible for the different word to express a different sense. This figure is divided into two classes according as the repetition affects nouns or verbs. In the instance अभ्यस्ताशेष— the nouns गुरु and धिषण, निखिण and खन्न, रक्षा and विभूति and आलोक and प्रभाव appear to have the same sense; and in the next instance तान् निर्माति— the verbs निर्माति and करोति, भरते and विभर्ति and निशमयसि and आकर्णयसि appear to convey the same meaning. These therefore constitute the figure पुनरुक्तवशाभास.

Udbhata names the figure पुनरुक्ताभास in its definition, though in enumerating the figures he calls it पुनरुक्तवशाभास. His definition is,

‘पुनरुक्ताभासमाभिन्नवस्त्वशोद्धासिभिन्नरूपपदम् ।’

Rājānaka Ruyyaka and *Udbhaṭa* give the name of the figure in the neuter gender, calling it पुनरुक्तवशाभासम् and पुनरुक्ताभासम् respectively; and the former justifies the neuter word on the ground that the figures are subordinate to the poem (काव्यम्) which they adorn. *Pratihārendurāja*, the commentator of *Udbhaṭa* gives a similar justification. 'लक्ष्यनिर्देशे नापुंसकः संस्कारो लौकिकालंकारवैधर्म्येण काव्यालंकाराणामलंकार्यपारतन्त्र्यध्वननार्थः ।' अलं० सर्व०, p. 17. 'तदेवमर्थसामर्थ्यावसेयेन वस्यर्थेनान्वितं पुनरुक्ताभासमत्र काव्यमलंकार्यं निर्दिष्टम् । पुनरुक्तवशाभासमानेषु पदे सत्यालंकारः । अत्रालंकार्यं यत् काव्यं तद्धर्मत्वेन पुनरुक्तवशाभासमानयोः पद्योरलंकारस्वमुक्तं न तु स्वतन्त्रतया । फलं चैदमभिधानस्य पुनरुक्तवशाभासमानपदसमन्वयस्यालंकारसाख्यापनम् । अलंकारस्य खल्वलंकार्यपरतन्त्रतया निरूपणे क्रियमाणे सुष्ठु स्वरूपं निरूपितं भवति । स्वात्मन्यवस्थितस्य तस्यानलंकारत्वान् । समुद्रकस्थितहारकेयूरपारिहार्याद्यलंकारवत् । अतः पुनरुक्तवशाभासत्वस्यालंकारसाख्यापनाय काव्यपरतन्त्रतया निर्देशो युक्त एव ॥' प्रतीहारिन्दुराज on उद्भट's काव्यालंकारसंग्रह. *Vidyādhara* uses the word in the masculine gender, following *Mammaṭa*.

Vidyādhara calls the figure अर्थालंकार like *Rājānaka Ruyyaka*; because the sense is repeated as it were and not the word. 'अर्थपीनरुक्त्यादेवार्थाश्रितत्वाद्यर्थालंकारस्वं ज्ञेयम्' अलं० सर्व०, p. 17. Thus in deciding whether a particular अलंकार is a शब्दालंकार or an अर्थालंकार, the author seems to resort to 'शब्दालंकारो यदाश्रितः स तस्यालंकारः' of old writers on poetics. 'लौकवशाभ्रयाभ्रयिभावश्च तत्तदलंकारनिबन्धनम्', अलं० सर्व०, p. 205. *Mammaṭa* refutes this view and proves that the criterion of deciding whether a particular figure belongs to words or to sense, or to both is whether it follows the अन्वय and the व्यतिरेक of शब्द, or अर्थ, or उभय. 'यथा काव्ये शेषगुणालंकाराणां

शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः निमित्तान्तरस्था-
भावान् । योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनाया-
मन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ । तदाश्रयमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयि-
भावस्याभावान् इत्यलंकाराणां यथोक्तनिमित्त एव व्यतिरेको ज्यायान् ॥ 'काव्य-
प्रका०, pp. 830-2. Thus if a figure is present when a particular
word is present and disappears with it, it is a शब्दालंकार
and the same is the case with अर्थालंकार's, or उभयालंकार's. 'तत-
श्च योऽलंकारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकार इति
व्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव यच्छब्दपरिवृत्त्य-
सहस्रम् ।' काव्यप्रका०, p. 462.

Following this rule *Mammata* calls पुनरुक्ताभास as शब्दालंकार,
and उभयालंकार. His definition is, 'पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकार-
शब्दगा । एकार्थत्वेव शब्दस्य तथा शब्दार्थयोरयम् ॥'. As शब्दालंकार, it
is either सभङ्गशब्दनिष्ठ or अभङ्गशब्दनिष्ठ. The former is illus-
trated by the following instance:—

' अरिवधदेहशरीरः सहसारथिसूतनुरगपादातः ।
भाति सज्ञानस्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥ '

In this देह and शरीर, सारथि and सूत, ज्ञान and स्याग appear to
have the same sense. The meaning however is अरिवधश्च
ईहा चेष्टा येषां तान् शरिणः शरयुक्तान् योधान् ईरयति प्रेरयतीति; सहसा
बलेन रथिभिः सुष्ठु इतं संबद्धं नुरगपादातं यस्य स; and सतामानस्या भाति
स्थिरतायामगः पर्वत इव. This is सभङ्गपुनरुक्तवदाभास; because the
words देह and शरीर, सारथि and सूत, and ज्ञान and स्याग are not
taken as entire, but have to be broken up as shewn above.
It is शब्दालंकार, because it is not possible to substitute syno-
nyms for either of the words in the three pairs and preserve
the figure. 'शब्दमात्रालंकारत्वं चोभयोरपि शब्दशोः पर्यायपरिवृत्त्यसह-

स्वात्' । काव्यप्रकाश, p. 361. For अमङ्गपुनरुक्तवदाभास, the following instance is given:—

‘चकासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।
तस्य राज्ञः सुमनसो विबुधाः पार्श्ववर्तिनः ॥’

In this अङ्गना and रामा, कौतुक and आनन्द, सुमनस् and विबुध appear to be synonymous. The sense, however, is, ‘अङ्गनासु रमन्ते’, ‘कौतुकमुत्सवविशेषस्तद्रूपानन्दः’ and ‘सुष्ठु मनो येषां ते’.

The following instance illustrates पुनरुक्तवदाभास as उभयालंकार—

‘तनुवपुरजघन्योऽसौ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ।
तेजोधाम महःपृथुमनसामिन्द्रो हरिजिष्णुः ॥’

Here तनु and वपु, करि and कुञ्जर, रुधिर and रक्त, तेजस्, धामन्, and महस्, and इन्द्र, हरि and जिष्णु appear to be synonymous. The sense, however, is:—‘Having a small body, the best of elephants, red with blood, abode of lustre, strength, the best, lion, and victorious respectively. This is उभयालंकार; because वपु, करिन्, रुधिर, तेजस्, इन्द्र can be replaced by their synonyms, (परिवृत्तिसहाः), but not तनु, कुञ्जर, रक्त, धाम, हरि, and जिष्णु (परिवृत्तिसहाः).

Pages 186-7.

शब्दस्य पौनरुक्त्यं—नृसिंहभूपतिः—

अनुप्रास is defined by *Mammata* as ‘वर्णसाम्यमनुप्रासः’ and *Bhāmaha* as ‘सरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते’. It is thus a similarity of letters. Letters must be taken to mean consonants; for there is no charm in the mere similarity of vowels. ‘वर्णपदं व्यञ्जनपरम् । अतो व्यञ्जनवैसादृश्ये विरिञ्चिपदासौ नातिव्यभिः । न चेद्वै सा । तत्रानुप्रासाद्यन्वयस्याभावात् । रसाग्निभिरनुगतः प्रकृष्ट आसौ

न्यासो ह्यनुप्रासशब्दार्थः । न च स्वरमात्रसादृश्ये रसानुगमः । न वा सहस्रयद्व-
बावर्जकत्वलक्षणः प्रकर्षः । 'काव्यप्रका०, pp. 339-40.

अनुप्रास is divided into छेकानुप्रास, वृत्त्यनुप्रास, and लाटानुप्रास. According to विद्याधर, छेकानुप्रास is the repetition of any two consonants more than once. *Rājānaka Ruyyaka* and *Udbhaṭa* define it similarly. 'संख्यानियमे पूर्वं छेकानुप्रासः ॥' 'द्वयोर्व्यञ्जन-
समुदाययोः परस्परमनेकधा सादृश्यं संख्यानियमः । पूर्वं व्यञ्जनसमुदायाभितम् ।'
अल० स०, p. 20. 'छेकानुप्रासस्तु द्वयोर्द्वयोः सुसदृशोन्मिकृतौ' उद्भट. In
the verse कलाकलापं—, उव and उव, स्त and स्तो, and करः
करो are instances in point. Though the same pair of con-
sonants is repeated only once, yet any two consonants
are repeated more than once. In कला and कला, सुधा and
सुधा there is not only व्यञ्जनसादृश्य, but also स्वरसादृश्य.
They are therefore instances of यमक. छेक is generally
explained as विदग्ध, a clever person or one with appreciating
sense, and the अनुप्रास is so called, because it is frequently
used by them or dear to them. प्रतीहारेन्दुराज gives another
meaning also. 'छेकशब्देन कुलायाभिरतानां पक्षिणामभिधानम् । तदुक्तम् ।
छेकान् गृहेष्वभिरतानुशान्ति मृगपक्षिण इति । तेषां च कुलायाभिरतस्वाद्येन
केनचिदनायास्यमानानामनेनानुप्रासेन सदृशी मधुरा वागुच्चरति । अतोऽनुप्रास-
>छेकैर्व्यपदिश्यते छेकानुप्रास इति । अथवा छेका विदग्धास्तद्गुणभत्यादस्य
छेकानुप्रासता ॥'.

Mammaṭa defines छेकानुप्रास as 'सोऽनेकस्य सकृन् पूर्वः'. पूर्वः
means छेकानुप्रासः, so छेकानुप्रास is the similarity of more than
one consonant only once. His example is:—

'ततोऽहणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।

दध्रे कामपरिक्षामक्रामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥'

In this न् and ण् are repeated only once. Thus the similarity of the same consonants is found only once.

Pages 187-8.

संख्यानियमाभावे — श्रीनृत्तिहः —

In this *Kārikā*, supply व्यञ्जनसमुदायमाश्रितं पौनरुक्त्यं from the last *Kārikā*. As संख्यानियम is explained to mean द्वयोर्द्वयोर्व्यञ्जन-
बोरोसकृन् साम्यम्, संख्यानियमाभाव must cover the remaining cases. वृत्तानुप्रास therefore arises under three cases, (1) when only single consonants (केवलव्यञ्जन इ. ए. असमुहितव्यञ्जन) are repeated more than once, or (2) when two consonants are repeated once, or (3) when three or more consonants are repeated once. The अनुप्रास is so called, because the arrangement of letters in it is favourable to the development of a particular poetic sentiment. वृत्ति means व्यापार or power. The power that suggests a poetic sentiment is व्यञ्जना. वृत्ति consequently means व्यञ्जनावृत्ति. In the instance श्रीनृत्तिहः—
न, क, ह, इ and न् are repeated a number of times. There is thus असकृदेकैकव्यञ्जनपौनरुक्त्यम्. In the next instance युक्ता विपक्षेषु—two consonants न् and ष् are repeated once in नाय, नायम् and in the last instance जगति गजगति°—three consonants ज, ग् and त् are repeated once in जगति and गजगति: The last two verses are really, however, instances of यमक; because in नायं and नाय and जगति and गजगति: there is not only व्यञ्जनसाम्य, but there is also स्वरव्यञ्जनसाम्य. Even according to विद्याधर, *Anusvāra* and *Visarga* make no difference in combinations of consonants with vowels, provided they

are similar in other respects. 'सविसर्गाविसर्गयोः ॥ सविन्दुका-
विन्दुकयोः स्याद्भेदेन कल्पनम् ।' *Vide* p. 189 of the text.

According to *Mammata* the repetition of one or more consonants twice or more constitutes वृत्त्यनुप्रास. His instance is:—

‘अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं
भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः ।
कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः
स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥’

In this न्, न्, ङ्, and न्न् are repeated more than once. 'एक-
स्याप्यसकृत्परः ।'.

Pages 188-9.

इदमेव स्वरसहितं—कथंचिदपि न त्रिपात्—

The repetition of a number of letters (two or more) in the same order, either without meaning or having different meanings constitutes यमक. 'समानार्थत्वाभाववत्समानानुपूर्वीक्रानेक-
वर्णावृत्ति यमकमिति लक्षणं द्रष्टव्यम् ।' काव्यप्र०, p. 343. In the instances given in the text प्रभवः and प्रभवः have different senses, the first meaning 'source,' and the second 'able', भाग्यसौ and भाग्यसौ have no meaning and of चतुरं and चतुरं, the first has a meaning, while the second has none.

In giving only three varieties of यमक, विद्याधर follows राजानकरुच्यक, who defines it as 'स्वरव्यञ्जनसमुदायपीनरुकरयं यमकम्'. His *Vṛitti* on this *Kāvika* is—'अत्र कचिद् भिन्नार्थकत्वं कचिद्भिन्नार्थत्वं

कश्चिदेकस्थानर्थकत्वमपरस्य सार्यकत्वमिति संक्षेपतः प्रकारत्रयम् ।' भलं०
सर्वं०, p.21.

Dandin and other ancient writers on poetics have treated this figure at great length and mentioned many varieties of it. For firstly यमक may be पादवृत्ति or तद्भागवृत्ति. If the first quarter of a verse is the same as the second, the यमक is आमुख, and if the first and the third quarter are the same, it is गर्भयमक, if the first and the fourth quarter are the same, it is 'संरष्टक, if the third and the fourth quarter are the same, it is पुच्छ, if all the four quarters are the same, it is पङ्क्ति (or महायमक according to some), if the second quarter is the same as the first, and the fourth the same as the third, it is शुभ्रयमक, if the first and the third are the same and so are the second and the fourth, it is परिवृत्ति, if half the verse is repeated, it is समुद्ग, and if the whole verse is repeated, it is महायमक. For these and other divisions the student is referred to काव्यादर्श, सरस्वतीकण्ठाभरण, काव्यालंकार of रुद्रट, my notes on भट्टिकाव्य Vol. II. (Bombay Sanskrit Series), and other works.

These divisions of यमक are not dealt with by मम्मट, विद्याधर and other recent writers, because it delays the comprehension of a sentiment. 'तदेतत् काव्यान्तर्गडुभूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतम्' काव्यप्रका०, p. 565. There is no development of sentiment in यमक, still poets resort to it to bring about वैचित्र्य or variety. Variety produces a charm and the spectator of a drama or the reader of a poem has his mind engrossed by it and has thus no desire for the relish of *Rasa*. All poets, how-

ever, have no liking for it, because it is not easy to compose a poem containing यमक.

‘प्रायशो यमके चित्रे रसपुष्टिर्न वृद्ध्यते’ is quoted by *Mallinātha* in *Kirātārjunīya*, Canto V. verse 7. The reading there is slightly different, ‘तदुक्तम्—प्रायशो यमके चित्रे रसवृद्धिर्न मृद्ध्यते।’.

Yamaka should not be used as चित्रवृत्ति. In other words, the first, second, and third quarters of a verse should not be the same. ‘पादत्रययमकं तु न चमत्कारकारि भक्तो न प्रयुक्तम्।’ काव्यप्रकाश, p. 343.

Pages 189-192.

वर्णानामय पद्या°—मुमुहुस्तु मुहुर्मुहुः—

The author next takes up another verbal figure, called चित्र. चित्र is primarily the name given to the third sort of poetry, also called अधमकाव्य, in which the poet has no mind to develop a *Rasa* or a *Bhāva*, which has no power of suggesting the व्यङ्ग्य sense and which is simply based upon the charm of words or sense. It is called चित्र, because it is not a real काव्य but only a copy of it as *Dhvanikāra* says. ‘रसभावादितात्पर्यरहितं व्यङ्ग्यार्थविशेषप्रकाशनशक्तिशून्यं च काव्यं केवलवाच्यवाचकवैचित्र्यमात्राभ्रयेणोपनिबद्धमालेख्यप्रख्यं यदाभासते तच्चित्रम्। न तन्मुख्यं काव्यम्। काव्यानुकारो ह्यसौ’। ध्वन्याश, p. 220. It may be argued that there is nothing in the world which does not produce a peculiar state of the mind and that there is therefore no poem wholly destitute of *Rasa* or *Bhāva*; where then is the province of चित्र? The argument may be met by stating that when the poet does not mean

to develop a *Rasa* or *Bhāva*, but is simply engrossed in bringing about figures (शब्दवैचित्र्य or अर्थवैचित्र्य), the काव्य is called चित्र. 'यदा रसभावादिविवक्षाद्युन्यः कविः शब्दालंकारमर्यालंकारं वीपनिबन्धाति तदा तद्विवक्षापेक्षया रसादिगुण्यतार्थस्य परिकल्प्यते । विवक्षोपाकूट एव हि काव्ये शब्दानामर्थः । वाच्यसामर्थ्यवशेन च कविविवक्षाविरहेऽपि तथाविधे विषये रसादिप्रतीतिर्भवन्ती परितुर्बला भवतीत्यनेनापि प्रकारेण नीरसत्वं परिकल्प्य चित्रविषयो व्यवस्थाप्यते । तद्विद्युक्तम्—

रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति ।

अलंकारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥

रसादिषु विवक्षा तु स्यात्तात्पर्यवती यदा ।

तदा नास्त्येव तत् काव्यं ध्वनेर्यत्र न गोचरः ॥' ध्वन्या०, p. 221.

अभिनवगुप्त derives the word in two or three ways. 'विस्मयकृद्भ्यादिवशात् काव्यानुकारित्वाद्वा चित्रं लेख्यमात्रत्वाद्वा कलामात्रत्वाद्वा ।' लोच० on ध्वन्या०, p. 34.

The verbal figure चित्र arises when the letters of a poem can be arranged in the form of a lotus &c. Now the question arises as to why this should be called a शब्दालंकार ; for sound is the property of space (शब्दगुणमाकाशम्) and the letters which make it up cannot be the causes of the figures in the form of a lotus &c. It is only the letters of the alphabet which are the causes of these forms. This difficulty is removed by identifying the two letters, those which make up sound and those which make up the alphabet. The letters कु, लु, &c. which reside by intimate relation in the space limited by the orifice of the ear and the letters of the alphabet are identified, and it is on this account that we are able to recognize that

the letters of the alphabet are the same as those of sound which is आकाशसमवेत्. The word शब्दालंकार is therefore to be applied to चित्र in a secondary sense of the word.

In his अलंकारसर्वस्वसंजीवनी, श्रीविद्याचक्रवर्तिन् says:—

‘खड्गादिसंनिवेशो हि लिप्यक्षराणामेव न श्रोत्राकाशसमवायिनां वाचकत्वं तु श्रोत्राकाशसमवायिनामेव न पुनर्लिपिसंनिवेशिनाम् । इत्थं सति खड्गादिबन्ध-
गतानां यद्यपि वाचकशब्दालंकारता नोपपद्यते तथापि लौकिकानां लिप्य-
क्षरेष्वपि वाचकत्वप्रतीतिर्वाचकशब्दालंकारस्वमुपचर्यते इति भावः ॥’.

चित्र is the contraction of letters by taking letters repeatedly from different places as the pericarp of a lotus in कमलबन्धचित्र.

चित्र is divided by some writers on poetics into बन्धचित्र, आकारचित्र, गतिचित्र and स्थानचित्र. Bhoja in his *Sarasvatī-kanthābharana*, 2nd *Parichcheda*, says:—

वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह यः ।
नियमस्तद्गुणैः षोढा चित्रमित्यभिधीयते ॥

For a full description of the different varieties of each of these divisions of *Chitra*, the student is referred to the 2nd *Parichcheda* of *Sarasvatīkanthābharana*.

Those who consider बन्धचित्र to be different from आकारचित्र have, however, given no differentiating properties. It is possible to distinguish them as under. God is the creator of the world, letters which can be arranged in the form of a lotus, a mountain &c. which have only one creator, the Lord, constitute what is known as आकारचित्र. The arrange-

ment of letters in the form of a plough, a pestle, a drum, गोमूत्रिका,* a bow, a wheel &c. which are created by the Lord and by man and have thus two creators, constitutes बन्धचित्र. Though it is possible to distinguish thus between आकारचित्र and बन्धचित्र, we have not brought out this distinction; because as in आकारचित्र, so in बन्धचित्र also, letters present a particular arrangement. The figure is called चित्र; because letters being written in the form of a lotus &c. look like a picture. This explanation of चित्र will exclude its applicability to गतिचित्र where the arrangement does not present the figure of a चित्र. Vidyādhara therefore explains it another way. The figure, he says, is called चित्र, because it causes surprise that the order of letters in coming and returning is the same; in other words, the order in which the letters are uttered once to constitute a portion of a verse is the same that they are uttered in again to constitute the other portion of it. By making the

* It is thus defined by Daṇḍin:—

वर्णानुभेकरूपत्वं यत्त्वेकान्तरमर्थयोः

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुर्कारं तद्विदो विदुः ॥'

काव्यादर्श, 3rd Paricheheda.

'चलतो गोमूत्रधारकारत्वेन श्लोकबन्धस्य लिखितत्वाद् गोमूत्रिकासंज्ञं चित्रालंकारं वदन्ति ।'

प्रेमचन्द्रतर्कवागीश. The following is an instance of it:—

प्रवृत्ते विकसद्दानं साधनेऽप्यविषादिभिः

वृषे विकसदानं युधमाय्य विषाणिभिः ॥ शिशु० १९-४६॥

word चिञ् thus significant, गतप्रत्यागत,* अर्धभ्रम, सर्वतोभद्र, धेनु and other classes of गतिचिञ् can be comprehended under चिञ् which will be able to be applicable to these if we take it to arise from the arrangement of letters. Now one might say that even now the word चिञ् is not applicable to स्थान-चिञ् in which letters do not come and return in a particular order. To make it applicable to स्थानचिञ्, the word is explained in another way. In its etymological sense चिञ्

* The following is an instance of गतप्रत्यागत—

ते प्रिया घनयाऽनस्तदेषा सारतया तथा ।

यातया तस्सा चारुस्तनयानघया ध्रितम् ॥ (माघ. ११।८८॥).

This is गतप्रत्यागत in which the letters of half the verse return in the order in which they have come, thus making up the second half of the verse.

अर्धभ्रम and सर्वतोभद्र are thus defined by *Dandin*:—

माहुरर्धभ्रमं नाम श्लोकार्धभ्रमणं यदि ।

तदिष्टं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ॥ काव्या० ३।८०॥

मनोभव तवानीकं

नोदयाय न मानिनी ।

भयादभेयामा मा वा

वयमेनोमया नत ॥ काव्या० ३।८१॥

The following is given by *Dandin* as an instance of सर्वतोभद्र—

सामायामामाया मासा

मारानायायानारामा ।

यानाषारारवानाया

माया रामा मारायामा ॥

means that which protects knowledge, चित्तं ज्ञानं त्रायते इति चित्रम्. As those whose intellect is weak have their knowledge protected by attentively observing and meditating upon the sense arising from new words in which letters belong to one organ of pronunciation, the poem is significantly called चित्र. This includes in its signification निष्कण्ठ्य, निरोष्ठ्य, निस्तालव्य and other varieties of स्थानचित्र. This चित्र figure prevents the relish of sentiment as a protuberance of a sugarcane prevents its juice from being tasted. 'गडुः ग्रन्थिः । यथेक्षुण्डे ग्रन्थिश्चर्वणेन रसनिःसरणे व्यवधायक-स्तथा काव्येऽपि' Vide वामनाचार्य's edition of काव्यप्रकाश, p. 565 where अन्तर्गडु is applied to यमक by *Mammata*. Or the word may be explained in the way *Mallinātha* explains it. गडु is what is useless, good-for-nothing, like what stinks. Some explain it as 'मीवाप्रदेशजातस्य गलमांसपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वं तद्वत्'.

Other writers on poetics have described वर्णचित्र as arising from the similarity of consonants without vowels. This is, however, वृत्त्यनुप्रास in our view as described before. Others again have accepted स्वरचित्र ; but we do not accept it ; because it causes looseness of construction and is therefore a *Dosha* and cannot be taken as an *Alaṅkāra*. *Bhoja* gives in his *Sarāsvatikāṅghābharana* उरुगुं युगुहं————— as an instance of स्वरचित्र where the short vowel alone is repeated. 'स्वरचित्रेषु ऽहस्यैकस्वरं यथा—————

उरुगुं युगुहं युस्तु लुकुगुस्तुदुतुः पुरु ।

लुलुभुः पुपुषुर्मुस्तु मुमुहुर्नु सुहुर्मुहुः ॥ ' 2nd *Parichchheda*.

Other varieties of स्वरञ्चि given by him are दीर्घकस्वरम्, द्वस्वद्विस्वरम्, दीर्घद्विस्वरम्, त्रिस्वरेषु ऋस्वञ्चिस्वरम्, अतुःस्वरेषु दीर्घस्वरम्, प्रति-
व्यञ्जनविन्यस्तस्वरम्, and तदेवापास्तसमस्तस्वरम्.

Page 192.

शब्दार्थपौनरुक्त्यं—° प्रयोजनम्—

Vidyādhara follows *Rājānaka Ruyyaka* in this *Kārikā*. The repetition of words and sense, if not apparent but real, constitutes a fault. प्ररूढम् means न आपाततोऽवभासमानं किं तु यथावभासमानं तथैव पर्यवसन्नम्. It is dealt with here to distinguish it from अप्ररूढशब्दार्थपौनरुक्त्यं, or repetition of words and sense with some purpose which constitutes लाटानुप्रास. 'शब्दार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढं दोषः ॥'. The वृत्ति is, 'प्ररूढग्रहणं वक्ष्यमाणप्रभेद (which is लाटानुप्रास) वैलक्षण्यार्थम् । यदाहुः*—“शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्त-
मन्यत्रानुवादात्” इति ।' अलं० सर्व०, p. 22

Pages 192-4.

तास्पर्यभेदयुक्तं—इत्यस्यैव तास्पर्यभेदः—

The repetition of words having the same sense constitutes लाटानुप्रास, if they are differently construed. The अनुप्रास is so called; because it is dear to the people of *Lāṭa*. तास्पर्यं is explained to mean अन्यपरत्वम् or difference of import. It is explained by प्रदीपकार as difference of syntactical construction. 'तास्पर्यमन्वयभेदः'. What is then the difference between लाटानुप्रास and अनन्वय? In bringing about the former the object of the poet is to use words having the same form and

*गौतम. Vide न्यायशास्त्र.

the same sense, the difference between the two words lying only in their construction or import. The object of the poet in bringing about the latter is to shew that the उपमान and the उपमेय are the same. Thus in लाटानुप्रास, the poet aims at शब्दार्थपौनरुक्त्य, while in अनन्वय, he only aims at अर्थपौनरुक्त्य, though in the latter case he has to use the same words for the purpose according to the maxim, 'शब्दभेदात् अर्थभेदः प्रतिभाति'

‘अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यस्यादानुषङ्गिकम् ।

अस्मिन्नु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकम् ॥’

अलं० सर्वं०, p. 24.

In his commentary अलंकारसर्वस्वसंजीवनी, श्रीविद्याचक्रवर्तिन् says:—

‘यत्र तावेव शब्दार्थौ तास्पर्यै तु विनिश्चये ।

सत् पौनरुक्त्यमाचार्यैर्लाटानुप्रास इष्यते ॥

शेषापत्तिभयादेव शब्दैक्यं स्यादनन्वये ।

अस्मिन्नु लाटानुप्रासे साक्षादेव हि लक्षणम् ॥’.

लाटानुप्रास is thus different from अनन्वय, though sometimes there may be a commixture of both, both being conveyed by one and the same expression, as in प्रतिभटकान्ता——. ताला जायन्ति——, is given as an instance of लाटानुप्रास. Here the two words कमलानि and कमलानि have the same form and sense, but different import. The first is only ज्ञातिपर or means lotuses, while the second means having fragrance and other qualities found in a lotus. This is really an instance of अर्थान्तरसंक्रान्तवाच्यलक्षणामूलध्वनि. There is no difference be-

tween तालाजाअन्ति—and श्रीरमणः श्रीरमणः—which is given as an instance of अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य, p. 82. *Mammata* has actually given this verse (ताला जाअन्ति) as an instance of अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य, where कथितपद ceases to be a शेष. *Vidyādhara*, however, follows *Rājānaka Ruyyaka*, who has given it as an instance of लाटानुप्रास and who explains तास्प-र्यम् as अन्यपरत्वम्.

Bhāmaha's definition and instance are given below :—

‘ लार्दीयमप्यनुप्रासनिहेच्छन्त्यपरे यथा ।
वृष्टिं वृष्टिसुखां धेहि चन्द्रश्चन्द्रमुखोदितः ॥ ’.

Udbhata defines लाटानुप्रास as under:—

‘ स्वरूपार्थाविशेषेऽपि पुनरुक्तिः फलान्तरात् ।
शब्दानां वा पदानां वा लाटानुप्रास इष्यते ॥ ’.

It has five varieties as mentioned by him and *Mammata*, (1) when the whole *Pāda* is repeated, (‘पदानां सः’ as *Mammata* puts it), (2) when a *Pada* is repeated (‘पदस्यापि’), (3) when a word or प्रातिपदिक, not a grammatical form or पद, is repeated in the same compound, (4) when a प्रातिपदिक is repeated in different compounds, and (5) when one of the two प्रातिपदिक’s is in a compound and the other is not in a compound (‘वृत्ता-वन्यत्र तत्र वा । नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च’). *Udbhata* says, ‘स्वतन्त्रपद-रूपेण द्वयोर्वा विप्रयोगतः । भिद्यतेऽनेकधा भेदैः पादाभ्यासक्रमेण च ॥’. The following are the instances in order:—

‘ स्त्रियो महति भर्तृभ्यः आगस्यपि न चुक्रुधुः ।
भर्तारोऽपि सति स्त्रीभ्य आगस्यपि न चुक्रुधुः ॥ ’.

Udbhata.

‘काशाः काशा इवोद्भान्ति सरांसीव सरांसि च ।
चेतास्याचिक्षिपुर्धूनां निम्नगा इव निम्नगाः ॥’.

Udbhata.

‘जितान्यपुष्पकिञ्जल्काकिञ्जल्कश्रेणिशोभितम् ।
लेभे वसंसतां नारीमुखेन्दुष्वसितोत्पलम् ॥’.

Udbhata

‘कच्चित्तुस्फुल्लकमला कमलध्रान्तषट्पदा ।
षट्पदकाण्णमुखरा मुखरस्फारसारसा ॥’.

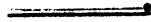
Udbhata.

‘पद्मिनीं पद्मिनीगाढस्पृहयागत्य मानसात् ।
अन्तर्दन्तुरयामासुर्हंसा हंसकुलालयात् ॥’.

Udbhata.

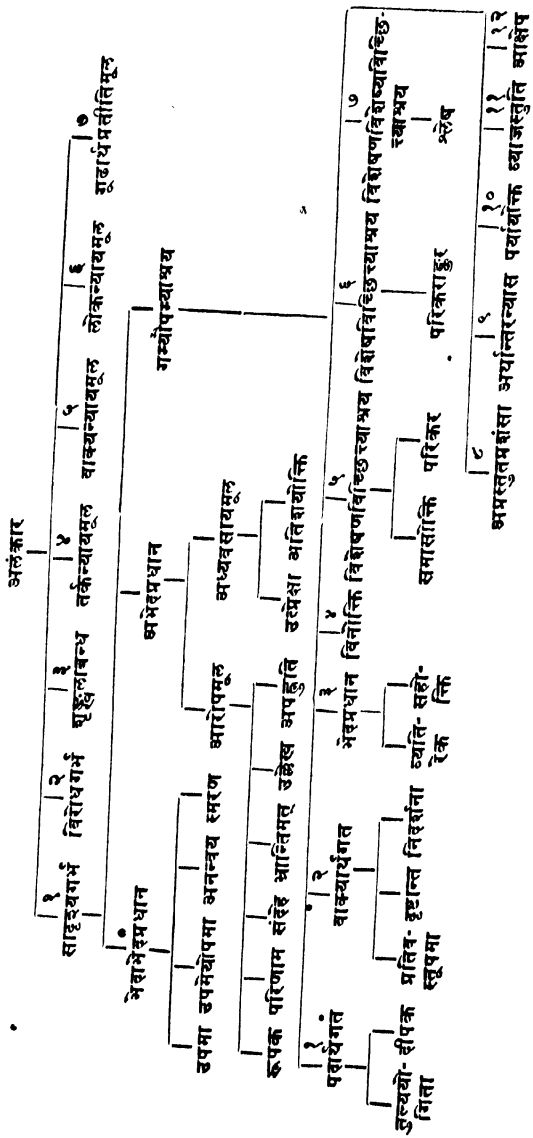
The last three cases are illustrated by *Mammaṭa* by one
verse:————

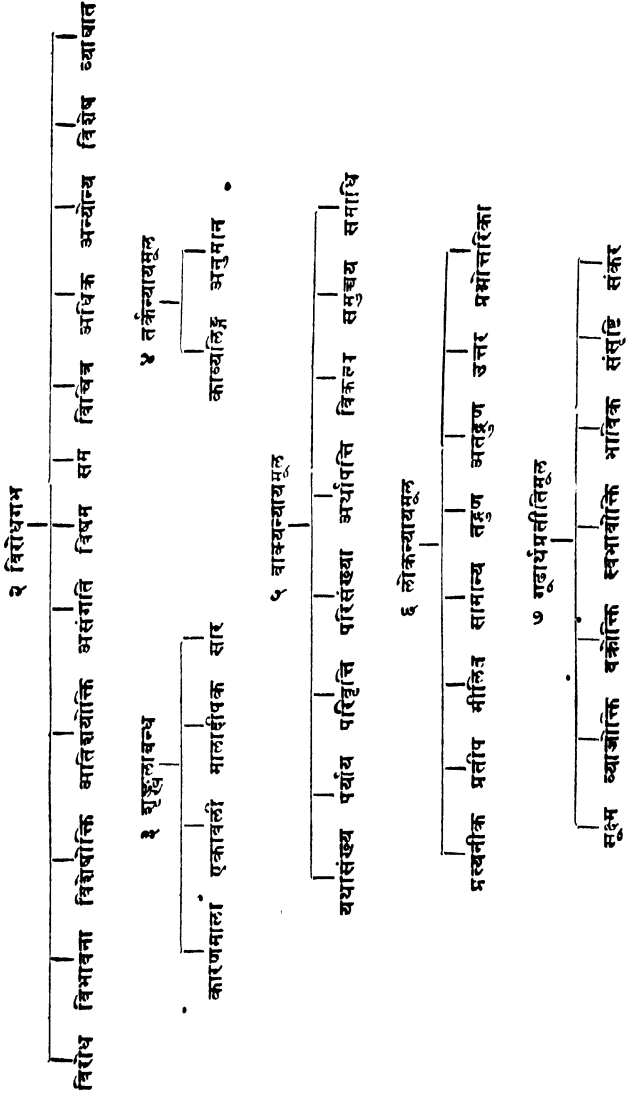
‘सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्त्तिः ।
पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥’.

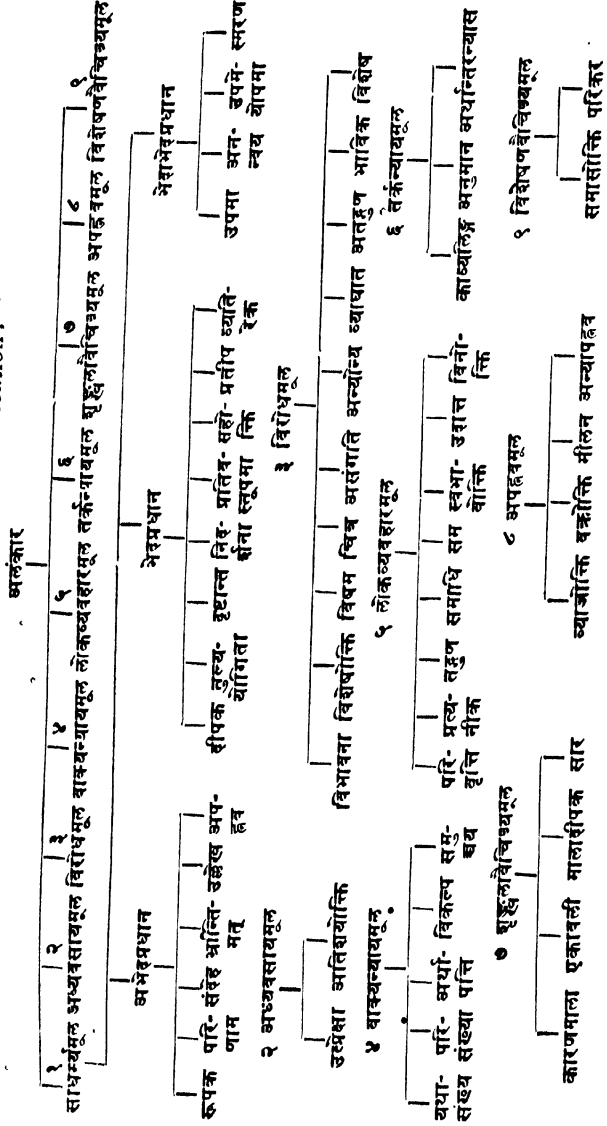
UNMESHĀ VIII.

The definition of अलंकार and its distinction from गुण is explained in notes on *Ullāsa* V. Figures of sense seem to have been thus classified by *Vidyādhara* who follows the classification of *Rājānaka Ruyyaka*:

The following is *Vidyāmāhā*'s classification :—

These classifications are not perfect. *Vidyādhara* and *Vidyānātha* agree generally in their classification of figures based upon similarity, opposition or incongruity, logical reason and linked succession. On a minute examination, the classification will not be found to be accurate. For instance, *विनोक्ति* is hardly based upon *गम्यौपम्य*, though *Mallinātha* in his *भवतरङ्गिका* (introductory remarks) to the next figure *समासोक्ति* says, 'भौपम्यगर्भस्वसाम्याद्विनोक्त्यनन्तरं समासोक्तिमाह'. It is placed under *लोकन्यायमूल* by *Vidyānātha*. *अर्थान्तरन्यास* too cannot be said to be based upon *गम्यौपम्य*. *Vidyānātha*'s classification of it under figures based on logical reason is better. *अप्रस्तुतप्रशंसा*, *पर्यायोक्त*, *व्याजस्तुति*, and *आक्षेप* should be classified under *गम्यप्रधान* figures (*i.e.*, figures in which some thing is suggested) rather than under *गम्यौपम्याश्रय* figures (*i.e.*, figures based upon suggested similarity) as *Vidyādhara* has done. *सम* is not *विरोधगर्भ*, but is treated after *विषम* as it is the opposite of it. It is placed under *लोकव्यवहारमूल* figures or those based upon natural position of objects by *Vidyānātha*. *पर्याय*, *परिवृत्ति*, and *समाधि* do not deserve to be placed under *वाक्यन्यायमूल* figures or those based upon syntactical rules. *प्रतीप* and *अतद्गुण* cannot properly come under *लोकन्यायमूल* figures. Nor can *स्वभावोक्ति* and *भाविक* be well placed under *गूढार्थप्रतीतिमूल* figures or those based upon the apprehension of deep sense.

The safest classification would be to make four or five broad heads like *भौपम्यगर्भ*, *विरोधमूल*, *गूढलामूल*, and *न्यायमूल* and place those that cannot be properly classed under these heads under a miscellaneous head.

The following are the definitions of उपमा as given by some of the different writers on poetics :—

‘विरुद्धेनोपमानेन वेशकालक्रियाविभिः ।

उपमेयस्य भन् साम्यं गुणलेशेन सोपमा ॥’ भामह.

‘यद्येतोहारि साधर्म्यमुपमानोपमेययोः ।

मिथो विभिन्नकालादि शब्दयोः उपमा नु तष् ॥’ उद्भट.

‘यथा कथंचित् सादृश्यं यन्नाङ्गनं प्रतीयते ।

उपमा नाम सा तस्याः प्रपञ्चोऽयं निर्द्ध्यते ॥’ इण्डिन्.

‘प्रसिद्धेन नुरोधेन यः परस्परमर्थयोः ।

भूयोऽवयवसामान्य योगः सेहोपमा मता ॥’ भोज.

‘उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यमुपमा’ धामन.

‘उभयोः समानमेकं गुणादि सिद्धं भवेद्यथैकत्र ।

अर्थेऽन्यत्र तथा तत् साध्यत इति सोपमा त्रेधा ॥’ रुद्रट.

‘उपमितिक्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्यवर्णनमवुष्टमव्यङ्ग्यमुपमालंकारः ।

स्वनिर्बन्धापर्यवसायि सादृश्यवर्णनं वा तथाभूतं तथा’ अल्पदीक्षित.

‘उपमानोपमेययोः साधर्म्यं भेदाभेदनुत्पत्तये उपमा ।’ राजानकरुध्यक.

‘साधर्म्यमुपमा भेदे’ मम्मट.

‘स्वतः सिद्धेन भिन्नेन समत्वेन च धर्मेनः ।

साम्यमन्येन वर्णस्य वाच्यं चेदेकगोपमा ॥’ विश्वनाथ.

‘सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारक्रमुपमालंकरिः ।’ जगन्नाथ.

‘साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः ।’ विश्वनाथ.

It will be seen that *Vidyūdhara* follows *Alaṅkārasarvasva-kāra* in his definition. *Jagannātha* criticizes some of the above definitions and among them *Mammata*'s also. *Mammata*'s definition, he observes, is open to the fault of अतिव्याप्ति,

in as much as it is applicable to *व्यतिरेक* where there is *साधर्म्य* between *उपमेय* and *उपमान*, and where there is *भेद* or *आधिक्य* of the *उपमेय* over *उपमान*. If, to avoid this *अतिव्याप्ति*, it be contended that the *साधर्म्य* meant in the definition is the ultimate one and that the resemblance in *व्यतिरेक* is not ultimate, the word *भेदे* which is used to prevent the *अतिव्याप्ति* of the definition to *अनन्वय* would be useless, for in *अनन्वय* also resemblance is not ultimate. The same objection is raised to the definition as given by *Ruyyaka*.

“एवं कान्यप्रकाशोक्तमपि ‘साधर्म्यमुपमा भेदे’ इति लक्षणं नातीव रमणीयम्। व्यतिरेके निबेधप्रतियोगिनि सादृश्येऽतिव्यापनान् । न च पर्यवसितेन साधर्म्यं विशेषणीयमिति वाच्यम् । अनन्वयस्थसादृश्यस्यापर्यवसायित्वेनैव वारणे भेदविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । काव्यालंकारप्रस्तावे लौकिकालौकिकप्रधानवाच्यव्यङ्ग्योपमासामान्यलक्षणकरणानौचित्याद्य । अत एव ‘भेदाभेदतुल्यत्वे साधर्म्यमुपमा’ इत्यलंकारसर्वस्वोक्तमपि लक्षणं तथैव ॥” . रस०, pp. 162-3.

Page 195.

साधर्म्यं कविसमयप्रसिद्धं—माह्यम्—

This shews that the common property which is the basis of comparison between the *उपमेय* and the *उपमान* should be such as is accepted by the convention of poets. It should thus be charming, *अमरकादिन्* or *सुन्दर*. Any common property like *वस्तुत्व* or *प्रमेयत्व* will not do. It will now be seen that the word *सुन्दरम्* in *Jagannātha*'s definition of *उपमा* is not required; for as *Pradīpakārti* says, ‘*अलंकारस्ये सति*’ is to be supplied in the definitions of figures, and an *अलंकार* is nothing but strikingness itself.

Page 196.

कारणगुणप्रक्रमेण—संभवास्पदत्वात्—

Some do not accept resemblance between cause and effect.

‘न च कारणगुणानुसारी कार्ये गुण इति व्यवहारात् तयोरपि साधर्म्यमस्येवेति वाच्यम् । कविप्रतिभाकल्पितांशाभावेन तस्यानलंकारत्वमित्यभिमानात् ।’ उच्यते.

Page 197.

साधर्म्यं तु—शब्देनोपादानमर्हति—

The common property of the object of comparison and the standard of comparison may consist of an attribute or an action, and be expressed by one and the same word, which can be construed with the words signifying an object of comparison and a standard of comparison in one and the same sense (*भ्रष्ट*), or in different senses (*श्लष्ट*).

All the possible divisions of the common property are thus mentioned by *Jagannātha* :—

‘तत्र क्वचिदनुगाम्येव धर्मः । क्वचिच्च केवलं बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नः । क्वचिदुभयम् । क्वचिद्द्वस्तुप्रतिवस्तुभावेन करम्बितं बिम्बप्रतिबिम्बभावम् । क्वचिदसन्नयुपचरितः । क्वचिच्च केवलशब्दात्मकः ॥ ’ रस०, p. 174.

Thus the common property may be mentioned once and applicable to उपमेय and उपमान in the same sense as in ‘क्षारदिन्दुरिवाह्लादजनको रघुनन्दनः’, or the उपमेय and the उपमान may have two different properties which are regarded as one on account of their similarity as in ‘कौमलात्पद्मोणाभ्रसंध्याकालसहोदरः । कषायवसनो याति कुङ्कुमालेपनो यतिः ॥ ’ where the properties of the उपमेय, *viz.*, कषायवसनत्वं and कुङ्कुमालेपनत्वं, correspond to the properties of

the उपमान, *Viz.*, कोमलातपस्व and शोणाध्रस्व, they being in the relation of बिम्बप्रतिबिम्ब or an image and its reflection. The properties of the उपमेय and the उपमानं, though separate, are regarded as one by their identification based on their similarity. 'उपमेयगतानामुपमानगतानां चासाधारणानामपि धर्माणां सादृश्यमूलेनाभेदाध्यवसायेन साधारणत्वंकल्पनादुपमासिद्धिः । । अयमेव बिम्बप्रतिबिम्बभाव इति प्राचीनैरभिधीयते ।' रस०, p. 159. *Nāgēśa Bhatta's* note on अभेदाध्यवसायेन is worth noting :—

“अभेदाध्यवसायेनेति । न चैकधर्मवत्त्वमिवोपमानवृत्तिधर्मसदृशधर्मवत्त्वमप्युपमाप्रयोजकमस्तु किममुनाभेदाध्यवसायेनेति वाच्यम् । साधारणधर्मेनोपमानोपमेयोरभेदप्रतीतिकृतचमत्कारस्थोपमायामिष्टस्य धर्मयोरभेदाध्यवसानं विनानुपपत्तेः । तथा चोक्तमलंकारसर्वस्वकृता—‘भेदाभेदप्रधानोपमा’ इतीति बोध्यम् ।”

‘अयमेव’ in the passage is to be understood as ‘सादृश्यमूलाभेदाध्यवसाय एव’.

In some cases the common property may be अनुगामिन् and also बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्न. The second half of the following verse illustrates it:—

‘शरदिन्दुरिवाह्लादजनको रघुनन्दनः ।

वनस्रजा विभाति स्म सन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥’

Here विभाति स्म is an अनुगामिन् property, being common to both the उपमेय and the उपमान and mentioned once (‘सकृन्निर्देशार्थं धर्मोऽनुगामी’ रस०, p. 174), and there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between वनस्रज् and इन्द्रचाप.

Sometimes the relation of identity based upon similarity (बिम्बप्रतिबिम्बभाव) between the properties of the उपमेय and the उपमान is combined with the relation of the sameness

of idea expressed by two different words (वस्तुप्रतिवस्तुभाव).
The following examples illustrate it:—

‘चलद्भृङ्गमिषाम्भोजमधीरनयनं मुखम् ।

तरीयं यदि वृश्येत कामः क्रुद्धोऽस्तु किं ततः ॥’

‘भालिङ्गितो जलधिकन्यकया सलीलं

लग्नः प्रियङ्गुलतेयव तद्वस्तमालः ।

देहावसानसमये हृदये मरीचि

वेवञ्चकास्तु भगवानरविन्दनाभः ॥’

‘वशाननेन वृत्तेन नीयमाना वभौ सती ।

द्विरदेन मदान्धेन कृष्यमाणेव पाषाणी ॥’

In the first instance there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between भृङ्ग and नयन, both being black, and वस्तुप्रतिवस्तुभाव between चलत् and अधीर which express the same idea. The properties चलत्त्व and अधीरत्व between which subsists वस्तुप्रतिवस्तुभाव are both attributes of भृङ्ग and नयन. ‘अत्र चलनाधीरत्वयोर्विशेषणयोर्वस्तुत एकरूपयोरपि शब्दद्वयेनोपादानाद्वस्तुप्रतिवस्तुभावः । तद्विशेषणकयोश्च भृङ्गनयनयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । इति तत्करम्बितोऽयमुच्यते ।’ रस०, p. 174.

In the second instance there is वस्तुप्रतिवस्तुभाव between भालिङ्गितत्व and लग्नत्व which are themselves qualified by जलधिकन्या and प्रियङ्गुलता respectively between which there subsists बिम्बप्रतिबिम्बभाव. ‘अत्रालिङ्गितत्वलग्नत्वयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावः । तद्विशेष्यकयोश्च जलधिकन्याप्रियङ्गुलतयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । इत्ययमापि तत्करम्बित एव ।’ रस०, p. 175.

In the third instance वस्तुप्रतिवस्तुभाव subsists between the attributes वृत्तत्व and मदान्धत्व and the words qualified by them, *viz.*, नीयमान and कृष्यमाण respectively; and there is बिम्बप्रति-

बिम्बभाव between दृशानन and हिरद्. 'अत्र विशेषणयोर्वृत्तस्वमदान्धस्वयो-
र्विशेष्ययोश्च नीयमानस्वकृत्यमाणस्वयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावेनोभयतः संपुटितो दृशानन-
हिरदयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । इत्ययमपि तत्करम्भितः ।' रस०, p. 175.

Or the common property which belongs to a certain object may have been attributed to another object. The following is given to illustrate it :—

‘शतकोटिकठिनचित्तः सोऽहं तस्याः सुधैकमयमूर्त्तेः ।

येनाकारिणि मित्रं स विकलहृदयो विधिर्वाच्यः ॥’

Here काठिन्य or hardness is a property that is found in solid earthly objects. But it is in this case attributed to the heart. ‘अत्र काठिन्यं पार्थिवो धर्मश्चित्ते उपचरितः’ । रस०, p. 176.

Or the common property may be expressed by the same word though it has different senses when construed with the उपमान and the उपमेय. *Jagannātha* gives the following instance of it :—

“केवलशब्दात्मको यथा—

‘यत्र बसन्ति सुमनसि मनुजपशौ च शीलवन्तः सर्वत्र समाना मन्त्रिणो मुनय इव ।’

अत्रोपमानोपमेयगतस्यार्थस्यैकस्याभावाच्छाब्द एव धर्मः ।” रस०, p. 176.

Page 197.

श्लेषप्रतिभो° ————— मन्तव्यम् ————— .

The उपमा, in which the common property is expressed by a word which is श्लिष्ट, *i. e.*, which conveys two meanings as connected with the उपमेय and the उपमान, should be considered as उपमा supported by अतिशयोक्ति (which consists in the

identification of the properties, though different) which is itself set up by the conception of श्लेष. In other words, the idea of श्लेष gives rise to अतिशयोक्ति which leads to the comprehension of the identity of the properties that being expressed by a word which expresses two meanings are really different, and this अतिशयोक्ति supports the उपमा.

Page 108.

इवावयस्तु यस्वराः—श्रौती—

पूजोपमा is divided into श्रौती and आर्थी. When the words, इव, वा, यथा, and वन् added in the sense of 'तत्र तस्येव' ।५।१।११६।। as in मथुरावन् क्षुभ्रे प्राकारः and चैत्रवन्मैत्रस्य गावः, are used, the उपमा is श्रौती; because the connexion of उपमान and उपमेय with a common property is comprehended directly from the words themselves. When, however, the words, तुल्य, सदृश, सनाभि &c., and वन् affixed in the sense of 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' ५।१।११६।। as in ब्राह्मणवदधीते, are used, the उपमा is आर्थी; because the connexion of उपमान and उपमेय with a common property which constitutes उपमा is implied and not expressed. 'श्रौत-त्वं श्रौतमानोपमेययोः साधारणधर्मरूपायास्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्थी-पत्तिगम्यत्वं चार्थत्वम् ।' प्रदीप, p. 364.

It should be noted that the division श्रौती and आर्थी is based upon the meanings of इव, वन् in the sense of 'तत्र तस्येव', वा, and यथा, and तुल्य, सदृश &c., and वन् in the sense of 'तेन तुल्यं क्रिया' and the way in which they shew the connexion of उपमान and उपमेय with a common property. *The words, इव, वन् in the sense of 'तत्र तस्येव', वा, and यथा, primarily signify relation with a common property which establishes a re-

semblance between उपमान and उपमेय ; while the words, तुल्य, सदृश &c., and वत् in the sense of 'तेन तुल्यं क्रिया', primarily signify something similar. 'यथाद्यश्च सादृश्यप्रयोजकधर्मविशेष-संबन्ध एव शक्ताः । न तुल्यादयः । ते हि सदृशान्नात्राचका इति ॥' उच्यते. When, for instance, we say 'पद्ममिव मुखम्', the sentence conveys no meaning ('प्रतीत्यनुपपत्तिः') unless we connect पद्म and मुख with a common property like रमणीयत्व, expressed or implied. The words, तुल्य, सदृश, &c., are used in a different way. They signify an object similar ('सदृशवाचकाः'). In sentences like पद्मेन तुल्यं मुखम् they primarily signify similarity in उपमेय, as in those like पद्मतुल्यं मुखमस्य, in उपमान, and in those like मुखं पद्मं च तुल्यम्, in both उपमेय and उपमान, and ultimately convey the idea of connection of उपमान and उपमेय with a common property ; for there can be no similarity of two objects without a common property. Thus in this case there is no प्रतीत्यनुपपत्ति ; for the sentences पद्मेन तुल्यं मुखम्, पद्मतुल्यं मुखमस्य, and मुखं पद्मं च तुल्यम् do convey a general resemblance between उपमान and उपमेय. The general resemblance (सामान्यतः साधर्म्यबोध) is accordingly apprehended (प्रतीति) ; but as there can be no general resemblance without a particular point, the particular point of resemblance is afterwards arrived at by implication. Unless we get it, there is प्रतीतानुपपत्ति or impropriety of the general resemblance that is apprehended. As *Pradīpākāra* says:—'प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च संबन्धबोधे विशेषाच्छ्रौतार्थविभाग इति मन्तव्यम् ।' 'उभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषे यथेनादिभ्युक्तिः साधारणधर्मविशेष-रूपाह्लादकत्वसंबन्धमप्रत्याप्य न पर्यवस्यति । तुल्यादिपदभ्युक्तिस्तु धर्मविशेषसंबन्धा-वगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यबोधमात्रेण पर्यवसिता प्रतीतसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्त्या पश्चाद्विशेषमाक्षिपतीति ।' प्रभा.

It may be said that as the words after which इव, वा, यथा, and च्च in the sense of तत्र तस्येव are used are necessarily apprehended as उपमान's, they are attributes of उपमान and should therefore denote their connection with the उपमान as their attributes, and not with the उपमेय; for we do not find an attribute of a word shewing its connection with another word of which it is not an attribute. This objection, however, can be thus refuted. Though इव, यथा, &c. are attributes of उपमान, they shew their connection with उपमेय also by a peculiar power of words, as in the case of the genitive case. In the instance राज्ञः पुरुषः, the genitive shews the relation of master and servant (स्वस्वामिभावसंबन्ध) and as relation requires two objects between which it subsists, though the genitive is an attribute of the base (प्रकृति) to which it is affixed, which is a subordinate word (उपसर्जन), it shews its relation with the principal word also, पुरुष in this case. *Bhāshyakāra* in his commentary on the *Sūtra* 'षष्ठी षोषे' २।३।६०॥ refutes the objection that as relation always subsists between two objects, the genitive should be used both after राजन् and पुरुष, by stating that as the genitive termination affixed to राजन् expresses the sense of the relation between two objects, no genitive termination is required after पुरुष. पुरुष is to be used only in the sense of a प्रातिपदिक and is therefore put in the nominative case. 'यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठी एवं पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति । राजशब्दादुत्पद्यमानया षष्ठ्याभिहितः सोऽर्थः इति कृत्वा पुरुषशब्दात् षष्ठी न भविष्यति ॥' भाष्य.

अन्त्र इवाह्लादकं मुख्यम् can be thus explained in Sanskrit:—'आह्ला-
दकोपमानमूतचन्द्राभिन्नाह्लादकमुपमेयं मुख्यम्'. अन्त्र इव मुख्यमाह्लादयति is equal

to 'उपमानचन्द्रकर्तृकाह्लावाभिन्न उपमेयमुखकर्तृकाह्लावः'. It will now be seen why उपमान and उपमेय must have the same case.

Page 199.

इवशब्देन समं समासस्य संभवात्—

वसिष्ठ इव must be taken as a compound by the *Vārtika* 'इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च'. The compound with इव sanctioned by the above *Vārtika* is like all other compounds optional. 'अयमपि समासः पूर्ववत् क्वाचिष्क एव । तेन जीमूतस्ये-वेत्यादी तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः । उद्गाहुरिव वामनः इत्यादी व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छते ।' मनोरमा. In the *Kāvya-prakāśa* the *Vārtika* is given in some copies as 'इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च'. But as उद्योतकार observes, the insertion of नित्य is an interpolation. 'व्याकरणे वैकल्पिकत्वाद्गीकाराद्वाचिके तथाऽपाठश्च नित्यपदप्रक्षेपोऽप्रामाणिकः ।' उद्योत.

Page 201.

तद्धिते त्वेषा न संभवति—

There cannot be धर्मलुप्ता तद्धितगा श्रौती उपमा; because उपमा is श्रौती, when a *Taddhita* termination having the sense of इव is used. Such a *Taddhita* affix is वन् alone. But as it is affixed in the sense of तन्न-तस्येव, it has always आकाङ्क्षा or expectancy for a common property. When we say चैत्रवन्मैत्रस्य we must have a word like गावः and when we use मथुरावन् युजे, a word like प्राकारः must be supplied. धर्मलुप्ता श्रौती तद्धितगा उपमा is not therefore possible. Let us see whether आर्था धर्मलुप्ता तद्धितगा उपमा is possible. It is not possible when वत् is affixed in the

sense of 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः'; for it has always expectancy for a similar action which must necessarily be expressed, as when we say ब्राह्मणवत् we must use some such word as बधीते. Though, however, this उपमा is not possible with वत्, it is possible when कल्प, देश्य, देशीय, and बहु are affixed.

उपमानानुपादाने वाक्ये यथा—

श्रीती उपमानलुप्ता is not possible; because इव, वा, यथा, and वन् in the sense of तत्र तस्येव are always used after उपमान and when the latter is not expressed, they too cannot be used. उपमानलुप्ता can consequently be आर्थी only. It is possible in a sentence or in a compound and is therefore of two kinds. As, however, *Taddhita* affixes वत्, कल्प &c. are affixed to an उपमान alone, a third division of तद्धितगा आर्थी उपमानलुप्ता is not possible.

This उपमानलुप्ता उपमा is called असमालंकार by रत्नाकर who gives the following in illustration of it:—

‘हुँहुँणन्तो हि मरीहसि कण्टककलिआहुँ केअइवणाइ ।

मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो न पावहिंसि ॥’.

Jagannātha, however, criticizes it and rightly. According to him the difference between उपमानलुप्ता उपमा and असम is that in the former उपमान is described as not found, though existing: there is उपमानाप्रति, not उपमानाभाव; while in the latter, there is absence of उपमान. ‘आस्यन्तिक्रः क्वाचित्कम् सद्दृशनिषेधोऽस-
मोपमानलुप्तायोर्विषयः । सर्वथैवोपमाननिषेधेन सादृश्यस्याप्रतिष्ठानाञ्जोपमागन्धोऽपि
(*scil.* असमालंकरि) ।’ रत्न०, p. 211. In criticizing रत्नाकर, जगन्नाथ observes as under:—

‘यत्तु

‘दुँदुँगन्तो मरीहसि—

इति नेत्रमुपमानलुप्तोपमा । तस्याः संभवतुपमानानुपादानविषयत्वात् । अपि स्वस-
मालंकारः । इति रत्नाकरेणोक्तं तदसत् । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमत्रपि न प्रा-
प्स्यसीत्युक्त्या वर्त्ततां नाम तुत्सदृशं क्वापि स्वया तु दुःप्रापमेवेति प्रत्ययादाद्यन्ति-
कोपमाननिषेधाभावाद्दुपमानलुप्तोपमेवेयं भवितुमर्हति । नासमालंकारः । अन्यथा
मालतीकुसुमसदृशं नास्तीत्येव ब्रूयात् न तु प्राप्स्यसीति ॥ ’ रस०, p. 211.

उद्योतकार's remarks are similar :—

‘ एतेनासमालंकारोऽयमुपमातिरिक्त इति रत्नाकराद्युक्तमपास्तम् । एतेन उपमा-
नानुपादान इत्युक्तम् (*scil.* मम्मटेः ‘उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा’ इति का-
रिकायाम्) । न त्वसत्त्व इति । वस्त्वन्तरस्य विशिष्यानुपादानमात्रेणोपमानलोपव्य-
वहारः । एतेनानन्वयोऽन्वेत्यप्यपास्तम् । अनन्वये उपमानसत्त्वस्यैव विवक्षितत्वान् ॥ ’

Page 202.

वाचकानुपादाने यथा—

वाचकलुप्ता उपमा or उपमा in which words like इव, तुल्य &c. which
signify similarity are omitted cannot be श्रौती; for श्रौती उपमा
requires the use of इव, वा, यथा or वत् in the sense of तत्र तस्येव,
nor can it be expressed in a sentence; for मुखं चन्द्रो रमणीयम्
without any उपमाद्योतक word like इव conveys no sense. The
only possible cases then of this sort of उपमा are in a com-
pound, when क्यच् is affixed to a word which signifies an
object of a verb or a place where the action denoted by a
verb takes place, or when क्यङ् is affixed to a word signifying
the subject of a verb, or when णमुल् is added to a word which
has the sense of the subject or the object of a verb. ‘वादिर्लोपे

समासे सा कर्माधारक्यञ्चि क्यङि । कर्मकर्त्रोर्णमुलि—' काव्य० १०. *Vidyādhara* gives the instances in order. बुग्धवीचीसर्माची is समासगा वादिलुप्ता उपमा. भन्तःपुरीयति वनम् is an instance of वादिलुप्ता by कर्म-क्यञ्च् according to the *Sūtra* 'उपमानादाचारे' ३।१।१०।. 'समरान्तरेऽसा-वन्तःपुरीयति विश्वित्रचरित्रचुञ्चुः' is an instance given by मम्मट of वादिलुप्ता by आधारक्यञ्च् by the *Vārtika* 'अधिकरणाद्येति वक्तव्यम्'. छुपायः पन्नगायते is an instance of वादिलुप्ता by क्यङ् according to the *Sūtra* 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' ३।१।११।. नवघनवर्षे संचरति and मराल-संचारं संचरति illustrate वादिलुप्ता उपमा with णमुल् added to a root, the form of which is used in conjunction with a word (उपपत्) which is उपमानवाचक and is respectively the object and the subject of an action denoted by the verb to which णमुल् is affixed according to the *Sūtra* 'उपमाने कर्मणि च' ३।१।१५।.

Jagannātha observes that the वादिलुप्ता उपमा mentioned by old writers on poetics when कर्मक्यञ्च्, आधारक्यञ्च्, or क्यङ् is affixed is not truly speaking वादिलुप्ता but वादिधर्मलुप्तोपमा; because the धर्म also is dropped there. आचार or acting like some one which is the sense of क्यञ्च् and क्यङ् cannot be taken as the common property, as it cannot establish similarity between two objects. In नारीयते सपन्नसेना, the आचार must be identified with timidity and other qualities common to नारी and सेना to establish the figure उपमा. If mere acting like some one can be looked upon as the common property, there is no reason why after having said किञ्चिदपं तत् खलु भारतायते in which mere आचार has already been shewn, another quarter 'सुपर्वभिः शोभि-तमन्तराभितैः' which shews how the acting is similar, should have been composed to establish उपमा. By धर्मलोप should be understood the omission of that property which would

bring about उपमा. Otherwise मुख्यरूपमिदं वस्तु प्रफुल्लमिव पङ्कजम्' would be an instance of पूर्णोपमा. "कर्माधारक्यच्चि क्यङ्ङि च वाच-कलुषोदाहरणं प्राचामसंगतमिव प्रतीयते । धर्मलोपस्यापि तत्र संभवात् । न च क्यञ्जाद्यर्थ आचार एव साधारणधर्मोऽस्तीति वक्तव्यम् । धर्ममात्ररूपस्याच्यार-स्योपमाप्रयोजकत्वाभावात् । 'नारीयते सपत्नसेना' इत्यादौ वृत्त्यन्तरनिवेदितैः कातरस्वादिभिरभिन्नतयाध्यवस्ति तस्योपमानिष्पादकत्वात् । यदि च क्यङ्ङर्थं भ्रूचा-रमात्रमुपमानिष्पादकं स्यात् तदा 'त्रिविष्टपं तत् खलु भारतायते' इत्यादौ मुप्र-सिद्धस्वादिरूपाचारापस्थितावप्युपमालंकृतेरनिष्पत्तेः तस्यैव च 'सुपर्वमिः शोभित-मन्तराश्रितैः' इति अणान्तरनिर्माणे तस्या निष्पत्तेः क्यङ्ङाद्यर्थः साधारणोऽपि नोपमां प्रयोजयति । उपमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपेण साधारणधर्मवाचकशून्यत्व-स्यैव धर्मलोपशब्देनाभिधानात् । अन्यथा 'मुख्यरूपमिदं वस्तु प्रफुल्लमिव पङ्कजम्' इत्यादौ पूर्णोपमापत्तेरिति दिक् ॥" रस०, pp. 169-70.

Page 203.

द्विलोपे यथा————

There are three divisions of उपमा, in which two of its essentials are dropped, धर्मवादिलुप्ता, धर्मोपमानलुप्ता, and वाद्युपमेयलुप्ता. 'सविता विधवति' is an instance of the first kind. विधवति means विधुरिवाचरति. The form is a denominative formed from the noun विधु by affixing to it the termination क्तिप् by the *Vārtika* 'सर्वप्रातिपरिकेभ्यः किङ्वा वक्तव्यः'. The common property, आचार, though denoted by the form विधवति, is regarded as not expressed, as क्तिप् is dropped. 'यद्यप्याचारे किङ्विधानात्तस्यैव च समान-धर्मरूपत्वेन क्तिपि धर्मलोपो नास्ति तथापि क्तिप इव लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः ।' का-व्यप्र०, p. 372. In राजकुञ्जरः which means राजा कुञ्जर इव we have समासगा धर्मवादिलुप्ताः The instance of the second kind, viz., धर्मो-पमानलुप्ता is given in the text. It is वाक्यगा. 'दुण्डुणन्तो हि मरीहसि ———' is an instance of समासगा धर्मोपमानलुप्ता उपमा. The

following is an instance of the third sort, *viz.*, वाचक्रोपमेयलुप्ता, given by *Jagannātha* :—

तया तिलोत्तमीयन्त्या मृगशावकचक्षुषा ।

ममायं मानुषो लोको नाकलोक इवाभवत् ॥

Here तिलोत्तमीयन्त्या is an instance of वाचक्रोपमेयलुप्ता ; for as 'It means तिलोत्तमादिवास्मानमाचरन्त्या, the उपमेय, आस्मन् and the वाचक are omitted. सा cannot be the उपमेय ; for the उपमान तिलोत्तमा being in the accusative case, since क्यच् is affixed to an उपमानवाचक word according to the *Sūtra* 'उपमानावाचारे' ३।१।१०॥, the उपमेय also must be in the accusative case. It is because the उपमान and the उपमेय must be in the same case that sentences like 'हरीतर्का भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम्' are considered incorrect.

Page 204.

त्रिलोपे यथा————

मृगाक्ष्यः is the instance in point. The compound is thus dissolved:—मृगस्य अक्षिणी इव (आयते) अक्षिणी यासां ता मृगाक्ष्यः. This compound is formed according to the *Vārtika* सप्तन्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च which is the 12th *Vārtika* to the *Sūtra* 'अनेकमन्यपदार्थे' २।२।२४॥. The sense of the *Vārtika* is as follows:—The compound of a सप्तमीपूर्वपद or an उपमानपूर्वपद, *i. e.*, of a compounded word which has a noun in the locative case or a noun signifying an उपमान as its first member, with another word is considered as बहुव्रीहि and the latter member (of the first compounded word) is dropped. *Bhāṣhyakāra* explains the *Vārtika* as under:—

‘सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिरिक्तस्य उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः ।
कण्ठेस्यः कालोऽस्य कण्ठेकालः । उद्मुखमिव मुखमस्योद्मुखः । खरमुखः ॥’
कैयट’s note on उद्मुखमिव runs as under :—

‘उद्मुखमिवेति । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशाद्बहुस्योपमानतेति उपमानपूर्व
उद्मुखशब्दः ।’ The object of this *Vārtika* is as he says, ‘उपमा-
नोपमेयवृत्तित्वात् पदयोर्वैयधिकरण्यमत्रेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च ।’ In the
instance मृगाक्षयः which is dissolved as मृगस्य अक्षिणी इव अक्षिणी
यासां ताः, मृगाक्षी is उपमान, and मृग being its part and the proper-
ty of the whole being attributed to its part (‘अवयवधर्मस्य समु-
दाये आरोपान्’ as *Kaiyata* means), मृग also उपमान. मृगाक्षी is thus
उपमानपूर्वपद or a compounded word which has उपमानवाचक word
as its first member, and when it is compounded with अक्षि,
the compound is बहुव्रीहि and the latter member of the first
compounded word, viz., अक्षि of the genitive *Tatpurusha*,
मृगाक्षी, is dropped.

The author has said nothing about the defects of उपमा,
which writers on poetics generally treat of. It will not be
out of place to give the views of some of the old writers on
the subject. *Medhāvī*, an old writer mentioned by *Bhāmaha*,
and *Namisādhu* gives the following seven *Doshas*:—

‘हीनतांसम्भवो लिङ्गवचोभेदो विपर्ययः ।
उपमानाधिकत्वं च तेनासदृशातापि च ॥
त एत उपमादोषाः सप्त मेधाविनोदिताः ।
सोदाहरणलक्षणां वृत्तान्तेऽत्र च ते पृथक् ॥’

भामह.

Vāmana mentions six *Doshas* dropping विपर्यय. He includes the latter under हीनत्व and अधिक्त्व which, according to him, are जातिप्रमाणधर्महीनत्व and जातिप्रमाणधर्माधिक्त्व.

‘हीनत्वाधिक्त्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासंभवास्तदोषाः ।’ ४।२।६॥

Rudrata mentions four *Doshas* only:—

सामान्यशब्दभेदो वैषम्यमसम्भवोऽप्रासिद्धिश्च ।

इत्येते चत्वारो दोषा नासम्यगुपमायाः ॥

काव्यालंकार ११।२४॥ p. 145.

सामान्यशब्दभेदः means the change of a word signifying common property as construed with the उपमेय and the उपमान. This change may be due to लिङ्ग, वचन, काल, कारक, and विभक्ति. The following instances illustrate this:—

चन्द्रकलेव सुगौरो वात इव अगाम यः समुत्सृज्य ।

दहतु शिखीव स कामं जीवयसि सुधेव मामालि ॥

कुवलयदलमिव क्षीर्णे तव नयने—

यथा चन्द्रकला सुगौरी तथा स सुगौरः—this is लिङ्गभेद. यथा वातो गच्छति तथा स अगाम—this is कालभेद. यथा शिखी दहति तथा स दहतु—this is कारकभेद, for, as नमिसाधु observes, ‘विधिविशिष्टो हि कर्त्ता कर्त्तृ-मात्रेण शिखिनोपमितोऽत्र’. यथा सुधा जीवयति तथा एवं जीवयसि—this is विभक्तिभेद. यथा कुवलयदले क्षीर्णे तथा तव नयने क्षीर्णे—this is वचनभेद सामान्यशब्दभेद of *Rudrata* thus corresponds to लिङ्गवचोभेद of *Bhāmaha*. वैषम्य is the unevenness or inequality of the properties of उपमान and उपमेय and corresponds to हीनता and उपमानाधिक्त्व of *Bhāmaha* and अप्रासिद्धि to विपर्यय.

The following are the instances of seven *Doshas* given by *Bhāmaha* :—

स माहताकम्पितपीतवासा

बिभत् सलीलं द्योतिभासमञ्जम् ।

यदुपवीरः प्रगृहीतशार्ङ्गः

सेन्द्रायुधो मेघ इवाबभासे ।

Here there is *हीनता*, for there is nothing in the *उपमान* corresponding to *वासस्* and *अञ्ज* or *शार्ङ्ग* in the *उपमेय*.

It should be noted that *उपमेय* cannot be in every respect similar to *उपमान* ; and it is on this account that *उपमा* is defined by *Rājānaka Ruyyaka*, *Vidyādihara* and other writers as *भेदाभेदप्रधाने साधर्म्यमुपमा*. *हीनता* then becomes a *Dosha*, when it causes disgust to those men who have the sense of the appreciation of poetic beauties. *Danḍin* says,

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।

उपमाकृषणायालं यत्रोद्देशो न धीमताम् ॥

Bhāmaha also notes as under :—

सर्वं सर्वेण सारूप्यं नास्ति भावस्य कस्यचित् ।

यथोपपत्तिकृतिभिरुपमा सुप्रयुज्यते ॥

अखण्डमण्डलः केन्दुः क्व कान्ताननमद्युति ।

यस्किञ्चिस्कान्तिसामान्याच्छिनैवोपमीयते ॥

किं च काव्यानि नेयानि लक्षणेन महात्मनाम् ।

The following is given by *Bhāmaha* to illustrate *असंभवं* -

निपेतुरास्यादिव तस्य हीनताः
 द्वारा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
 जाड्यव्यमाना इव वारिधारा
 दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥

This is called असंभव on account of the impossibility of splendid lines of water coming out of the sun.

लिङ्गवचनभेद is illustrated by the following:—

अविगाह्योऽसि नारीणामनन्यमनसामपि ।
 विषमोपलभिन्नोर्मिरापगेवोत्तिर्धतः ॥

विपर्यय is the disparity of the उपमान and the उपमेय in size or class, what *Mammaṭa* describes as 'उपमानस्य जातिप्रमाणगत-
 न्यूनत्वमधिकता वा'. *Bhāmaha* gives the following instances:—

कृषिदमे प्रसरता कृषिदापत्य निघ्नता ।
 शुनेव सारङ्गकुलं स्वया भिन्नं क्षिपां बलम् ॥
 अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।
 युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मिस्तुरिव प्रजाः ॥

उपमानाधिकता is the next *Dosha*. It is the opposite of हीनता or उपमानहीनता. It arises when the उपमान possesses a property to which there is nothing corresponding in the उपमेय. *Bhāmaha*'s instance is:—

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो
 मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
 शतहरेन्द्रायुधवान् निशायां
 संसृज्यमानः शशिनैव मेघः ॥

Here पीतवासस् corresponds to शतशब्द and सार्ङ्ग to इन्द्रायुध. There is nothing in the उपमेय answering to शशिन् in the उपमान.

The superiority of the उपमान over उपमेय in qualities is no *Dosha*. *Bhāmaha* says :—

आधिक्यमुपमानानां न्याय्यं नाधिकता भवेत् ।

गोक्षीरकुन्दहलिनां विशुद्ध्या सदृशं यशः ॥

Bhāmaha has the following instance in illustration of the last *Dosha*, असादृश्य—

बनेऽथ तस्मिन् वनितानुयायिनः

प्रवृत्तदानार्द्रकटा मतङ्गजाः ।

विचित्रबर्हाभरणाश्च बर्हिणो

बभ्रुर्विवीचामलविग्रहा ग्रहाः ॥

Bhāmaha has the following note on the above stanza :—

प्रहैरपि गजादीनां यदि सादृश्यमच्यते ।

तथापि तेषां तैरस्ति कान्तिर्वाच्यप्रतापि वा ॥

Page 207.

सन्निहितवाक्यभेदे—

The difference of sentences may be either verbal or implied. In the instance given in the text it is verbal. In the following instance it is implied :—

‘ अभिरामतासदनमश्लुजाननं

• नयनद्वयं जनमनोहरं तव ।

इयति प्रपञ्चविषयेऽपि वैभक्ते

तुलनामुदञ्जति परस्परामना ॥

अत्र परस्परस्मिन् तुलनामुदञ्जतीति संक्षिप्तवाक्यादिस्मृतैस्तन्मानेन तुलनामुदञ्जतीति वाक्यद्वयं विशारकमुल्लसते । रस०, p. 198.

उपमेयोपमा—

The word is significant (अन्वयं), being equal to उपमेयोपमा.

Upamā defines it as under:—

उपमानोपमेयस्यं यत्र पर्यायतो भवेत् ।
उपमेयोपमां नाम लुवते तां यथोदिताम् ॥

He gives the following instance:—

सुगन्धि नयनानन्दि महिरामदपाटलम् ।
अम्भोजमिव वक्त्रं ते त्वदास्यमिव पङ्कजम् ॥

उपमानान्तरनिरसनेकप्रयोजनम्—

The object of the उपमेय becoming उपमान is only to shew that there is no other उपमान. उपमेय and उपमान are mutually similar and there is no third object similar to them. Hence where there is no नृतीयसदृशव्यवच्छेद or a description which cuts off the possibility of a third similar object, there is no उपमेयोपमा. For instance, 'तडिदिव तन्वी भवती भवतीवेयं तडिद्वता गौरी' is परस्परुपमा, but not उपमेयोपमा, for भवती being compared to तडिद्व in point of तानव and तडिद्व to भवती in point of गौरव, the possibility of भवती being similar to an object other than तडिद्व in some other point is not destroyed. For when an object is described as similar to another object in a certain point, it goes without saying that the second object is also similar to the first in the same point. The object then of saying what

is 'clear is only to indicate that there is no third object similar to them. Such is not the case when an object is described as similar to another in a certain point and the second as similar to the first in some other point. 'एकेन धर्मे-
 नैकप्रतियोगिकेऽपरानुयोगिके सादृश्ये निरूपितेऽपरप्रतियोगिकस्यैकानुयोगिक-
 स्यापि तेन धर्मेण सादृश्यस्याभ्रतः सिद्धतया शब्देन पुनस्तदुक्तिः स्वैरर्थक्यपरि-
 हाराय तृतीयसदृशव्यवच्छेदमाक्षिपति ॥' रस०, p. 196.

Page 208.

लोचनमधुकरः—

When the compound is dissolved as लोचनं मधुकरः इव it is called उपमितसमास, लोचन being उपमित or उपमेय, and is formed by the *Sūtra* 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' २।१।५६।।, and when it is dissolved as लोचनमिव मधुकरः or लोचनसदृशः मधुकरः, it is मध्यमपद-
 लोपिन् or उपमासमास, लोचन being उपमान, and is formed by the *Vārtika*, 'शाकपार्थिवानां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्'.

Page 209.

वीर नरसिंह—

This is an instance of what *Jagannātha* calls व्यक्तपर्मा उपा-
 मेयेपमा.

As in उपमा, the common property in उपमेयोपमा may be अनुगा-
 मिन् as in शिव इव गुरुर्गरीयान् गुरुरिव सोऽयं सत्ताशिवोऽपि तथा or वस्तुप्रति-
 वस्तुभावपक्ष as in the instance लोचनमधुकरमधुर—given in the text,
 or उपचरित as in 'कुलिशमिव कठिनमसतां हृदयं आनीहि हृदयमिव कुलिशम्',

* In चन्द्रतुल्यं मुखम्, चन्द्र is the प्रतियोगिन् and मुख the अनुयोगिन् of सादृश्य.
 'विशिष्टबुद्धौ प्रकारतया भासमानं संसर्गस्य प्रतियोगि विशेष्यतया भासमानं संसर्गस्यानुयोगि !'

or भ्रष्ट as in 'भारतमिदं सच्चिन् सच्चिन्मिवाय भारतं सकृपम्'. It can also, according to *Jagannātha*, be बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्न, though *Mallinātha* thinks that there is no charm in this case as there is no एकवाक्यता. *Jagannātha's* instance is:—

‘रमणीयस्तबकयुता विलासितवक्षोजयुगलशालिन्यः ।
लतिका इव ता वनिता वनिता इव रेजिरे लतिकाः ।

अत्र रमणीयत्वविलसितस्वाभ्यां विशेषणाभ्यां युतस्वशालिस्वाभ्यां च विशेष्याभ्यां परस्परं वस्तुप्रतिवस्तुभावमापन्नाभ्यां पुटितः स्तबकस्तनरूपः परस्परं बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नो धर्मः ॥’ रत्न०, p. 197.

Page 209.

अनुगतिरूप—

The अन्वय of the verse is:—

अद्यङ्गानामनुगतिरूपमेकस्यैकस्मिन्नेव वाक्ये जायते तदानीमन्वयोऽनन्वयः कथितः । When one and the same object becomes उपमेय and उपमान in one and the same sentence, the figure is अनन्वय and the term is significant ; because there is no second with which the object is connected in some point of similarity. नास्ति अन्वयः संबन्धो द्वितीयेन सह साधारणधर्मेण यत्र सोऽनन्वयः.

Bhāmaha defines it as:—

यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।
असादृश्यविवेक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥

His instance is:—

ताम्बूलरागवलयं स्फुरद्दृष्टानशीधिति ।
इन्दीवराभनयनं तत्रैव वहनं तत्र ॥

It may be noted that *Udbhata's* definition of अनन्वय is exactly the same as *Bhāmaha's*.

Page 212.

तरूपकमारोपे यत्रापद्भूयते न तद्विषयः—

That is रूपक in which there is superimposition of the विषयिन् (corresponding to उपमान in उपमा) on the विषय (answering to उपमेय) and in which the subject of superimposition is not denied (as in अपद्भूति), आरोप means ascribing one thing to another or superscribing one thing upon another. That to which something is ascribed is called the विषय or subject of superimposition and that which is ascribed is called the विषयिन्. In मुखं चन्द्रः, मुख is the विषय and चन्द्र the विषयिन्. आरोप is to be distinguished from अध्यवसाय. In आरोप, the विषय and the विषयिन् are both expressed, while in अध्यवसाय, the विषय is swallowed up by or lost in the विषयिन्. The former leads to रूपक, the latter to अतिशयोक्ति. The figure is called रूपक; because in it the विषयिन् colours the विषय with its own properties.

Vidyādharma's definition follows that of *Rājānaka Ruyyaka*, 'अभेदप्राधान्ये आरोपे आरोपविषयानपद्भवे रूपकम्'. Vide अलं० सर्व०,

aha's definition, divisions, and examples of रूपक are

r:—

उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य रूपयते ।

गुणानां समतां वृद्धा रूपकं नाम तद्विदः ॥

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविधिर्त्ति च ।

द्विधा रूपकमुद्दिष्टमेतत्तद्योच्यते यथा ॥

शीकराम्भोमवसृजस्तुङ्गा जलवदन्तिनः ।

निर्यान्तो मण्डयन्तीमे शक्रकार्मुककारणम् ॥

तडिद्वलयकक्षयाणां वलाकामालभारिणाम् ।

पयोमुखां ध्वनिर्धरो हुनोति मम तां प्रियाम् ॥

Udbhata also gives the same two divisions of रूपक, but they are used in a different sense also, समस्तवस्तुविषय being called मालारूपक. His definition is as under:—

श्रुत्या संबन्धविरहाद्यत् पदेन परान्तरम् ।

शुण्वृत्तिप्रधानेन शुज्यते रूपकं तु तत् ॥

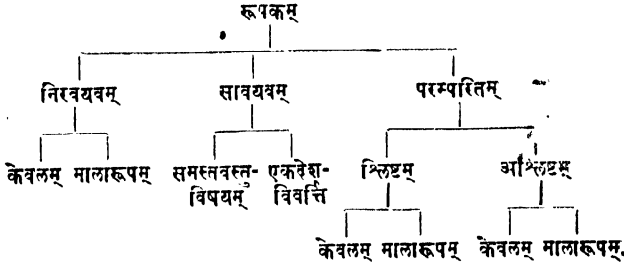
अत एवोपमा प्रतीयते—

When non-difference (अभेद between the विषय and the विषयिन्) is spoken of as predominant in रूपक, difference is not denied. Really speaking, there is a difference between the विषय and the विषयिन् and hence it is that उपमा or similarity is implied. What *Vidyādhara* means is that identity between two things based on similarity alone constitutes रूपक. *Mammaṭa* also says the same thing. 'अतिसाम्यात् (अन-पहृतभेदयोः) उपमानोपमेययोरभेदो रूपकम् ।'. Hence सुखं मनोरमा एता where there is आरोप but not आरोप based on similarity is not रूपक. "उपमानोपमेयविशेषणाभ्यां सादृश्यलाभात् 'सुखं मनोरमा एता' इत्यादिशुद्धारोपविषयताशास्त्रनिरासः । सादृश्यमूलकमेव च तादात्म्यं रूपक-मुच्यते ॥" रस०, p. 225.

Page 213.

तद्वैमिह भेदाष्टकमेवोद्धितम्—

The eight divisions are as under:—

व्यस्तसमस्तस्वारिकथने वैचित्र्याभावात्—

Some authors like *Dandin* divide रूपक into समस्तरूपक, व्यस्तरूपक, and समस्तव्यस्तरूपक. बाहुलता, अद्भुत्यः पल्लवान्यासन् and स्मितं मुखेन्द्रोच्चैस्सना are respectively instances of these varieties. As, however, there is no charm in such varieties, *Vidyādhara*, *Mammata* and other later writers on poetics have dropped these divisions.

Page 214.

समस्तवस्तुविषयम्—

When all the objects superimposed are expressed in words and none of them is left to be implied, the रूपक is समस्तवस्तुविषय. वस्तु means आरोप्यमाण or विषयिन् and विषय means शब्दविषय or शब्दोपात्त. *Jagannātha* thus explains the word :— 'समस्तानि वस्तून्यारोप्यमाणानि शब्दोपात्तानि यत्र तत् समस्तवस्तुविषयम्' रस०.

p. 23I. *Mammata's* definition is similar:—‘समस्तवस्तु-
विषयं श्रोता आरोपिता यद्वा’ where आरोपिता: is equal to आरोप्यमाणाः.
Dandin calls it सकलरूपकम्. His instance is:—

ताम्राङ्गुलिदलभ्रेणि नखरीधितिकेसरम् ।

ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥

~~एकदेशविवर्त्ति~~—

When some of the objects superimposed are expressed and some left to be implied, the रूपक is एकदेशविवर्त्तिन्. *Mammata's* definition is:—‘श्रोता अर्था च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्त्ति सन्’. Commentators in general explain the word एकदेशविवर्त्तिन् as एकदेशे विशेषेण वर्त्तते इति एकदेशविवर्त्ति. विशेषेण वर्त्तते should be taken to mean शब्दोपात्तत्वेन वर्त्तते. *Jagannātha* explains it in two ways:—विशेषेण वर्त्तते शब्दोपात्तत्वेन वर्त्तते or विवर्त्तते शब्दोपात्त-
त्वादन्यथाभूय वर्त्तते.

‘यश्च च क्वचिदवयवे शब्दोपात्तमारोप्यमाणं क्वचिद्यार्थसामर्थ्याक्षिप्तं तदेक-
देशे शब्दानुपात्तविषयिके अवयवरूपके विवर्त्तनात् स्वस्वरूपगोपनेनान्यथात्वेन
वर्त्तनादेकदेशविवर्त्ति ।

यद्वा

एकदेशे उपात्तविषयिके अवयवे विशेषेण स्फुटतया वर्त्तनादेकदेशविवर्त्ति ॥’

रस०, p. 23I.

Page 215.

परम्परितम्—

परम्परितम् रूपक is made up of two रूपक's of which one is the cause of the other. It is either based upon श्लिष्ट words (words conveying two meanings) or upon अश्लिष्ट words.

In the former case it is called श्लिष्टपरम्परित and in the latter case अश्लिष्टपरम्परित. The आरोप which supports another आरोप is generally expressed by श्लिष्ट words. 'यत्र आरोप एवारोपान्तरस्य निमित्तं तन् परम्परितम् । तत्रापि समर्थकत्वेन विवक्षितस्यारोपस्य श्लेषमूलकत्वे श्लिष्टपरम्परितम् ।' रस०, p. 233.

The difference between एकदेशविवर्तिन् and परम्परितरूपक is that in the former the two superimpositions of which one is expressed and the other implied may be explained independently of each other, while in the latter one superimposition is necessarily dependent upon the other. *Manmāṭa* says :— 'नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः । तन् परम्परितम्—'. In the instances given in the text the superimposition of नायिका on भू, which is implied from the superimposition of a sportive pillow on the hand which is expressed, may be explained from the feminine gender of भू, and from the fact that the earth is described by poets as the wife of kings (kings being called भूपति, महीभुज् &c.); it does not require the superimposition of केलीतल्प on भुज for its support ; while the superimposition of हंस or राज requires for its support that of मानस (the lake) or मानस (the mind) ; in other words, it is not possible without the superimposition of मानस, the lake, or मानस, the mind ; for there is no similarity between राजन् and हंस except that of living in मानस (the king living in the mind of sportive women and the swan living in the मानस lake).

Page 217.

वैधर्म्येण—By the absence of a quality, by a negative or destructive quality. The charity of the king is identified

with a destructive cloud; because it dispels the moonlight of the glory of the heavenly tree.

Page 218.

चरणारविन्दम्—चरणावेवारविन्दं चरणारविन्दम्. The compound is formed by 'मशूरव्यंसकाद्यः २।१।७२॥ and is called मशूरव्यंसकादि, रूपकसमास, or विशेषणसमास.

Page 219.

यथाह दुर्गासिंहः । रञ्जेर्गृगरमण इत्यनुषङ्गलोपः—

'रञ्जेर्णो मृगरमणे' is the reading of the *Vārtika* as generally found. The माधवीयधातुवृत्ति has the following:—

'रञ्जयति मृगान् । भरि रञ्जत् । रमयतीत्यर्थः । 'रञ्जेर्णो मृगरमणे' इति नलोपः । 'जनीजृषक्कसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति निस्वाद्धस्वः । मृगादन्यत्र-रञ्जयति पक्षिणः । तथा रमणादन्यत्रापि रञ्जयति मृगान् नृणादिरानेन वक्षीकरोतीत्यर्थः ।'.

कलयत्—कलयतः is the reading of all the Mss., secured for collation; but is not so good as कलयत्, the reading of *Mallinātha*, adopted in the text.

Page 220.

सं परिणामं द्विविधं—पयोगाय—

Remarks have already been made on this figure as explained by *Vidyādhara*. Vide pp. 452-56 It may be noted that *Mammāta* does not enumerate this figure in his list, and that the figure as accepted by other rhetoricians is different from that of *Vidyādhara*. *Appaya Dikshiki* defines it as 'परिणामः क्रियार्थं द्विविधयौ विषयात्मना ।'. His example is:—'प्रसन्नेन वृगञ्जेर्णो वीक्षते महिरक्षणा ।'. On this *Ashādhara* says:—'कमलं हि

स्वयं ब्रह्मसक्तं नेत्ररूपं भूत्वा पश्यतीति परिणामः ।'. *Jagannātha's* definition is similar:—'विषयी यत्र विषयात्मतयैव प्रकृते प्रकृतोपयोगी न स्वात्मन्वयेण स परिणामः ।' रस०, p. 248. *Vidyānātha* too agrees with them. His definition is:—

आरोप्यमाणमारोपविषयात्मतया स्थितम् ।

प्रकृतस्योपयोगित्वात् परिणाम उदाहृतः ॥

Vidyādhara's definition of the figure is based upon that of *Rājānaka Ruyyaka*:—'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ।'

Mallinātha seems to take परिणामालंकार as *Vidyādhara* does it. *Vide* his commentary on *S'isupālavadhā* २।७७, ४।५४ (where he shews the difference between रूपक and परिणाम—'अत्र बलाहकततिष्कारोप्यमाणानां जवनिकानां मुहं जनयन्निति प्रकृतोपयोगिवर्णनात् परिणामालंकारः । "आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः" इति लक्षणात् । रूपके तूपरञ्जनमात्रमिति भेदः ।'), १०।२, १०।३७, and १०।६७.

In his commentary on रसगङ्गाधर, *Nāgeśa* remarks:—'वयं तु ब्रूमः । उपमानप्रतियोगिकाभेदो रूपकम् । उपमेयप्रतियोगिकाभेदः परिणामः प्रतीपवत् । तत्राभेदे उपमेयप्रतियोगिकत्वतात्पर्यग्राहकं प्रकृतकार्योपयोगः । न तु तच्छरीरेऽस्य प्रवेशः । एवं च यत्रोपमानस्य स्वात्मनैव प्रकृतकार्योपयोगो यत्र चोदासीनता तत्र रूपकमेव । एवं च परिणामो विशेषणसमासायत्तः । रूपकं मयूरव्यंसकादिसमासायत्तं मुखचन्द्र इत्यादौ । यद्वि तु चन्द्रमुखमिति विप्रयुज्यते तदा विशेषणसमासायत्तमपि रूपकमिति ।' रस०, p. 248.

In his *Udyota* on *Kāvya prakāśa* he defends *Mammaṭa* and rejects परिणामः:—

'मुखचन्द्रेण विरहतापः शाम्यति' इत्यादावपि रूपकमेव । न चैवं चन्द्राभेदप्रतीतौ विरहतापशामकत्वासंभवः । अभेदप्रतीतेराहार्यत्वेन मुख्यत्वस्यातिरंकारेण

विशेष्यतया भानेन च तत्त्वसंभवात् । 'ग्राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।'
इत्यासौ आहार्यनारायणत्वबुद्ध्याऽऽहार्यस्यैव लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनस्य बोधान्न दोषः ।
यन्नु आरोप्यमाणो यत्र विषयात्मतयैव प्रकृतकार्योपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परि-
णामः । अत्र च विषयाभेद आरोप्यमाणे उपयुज्यते । रूपके तु नैवमिति विशेषः ।
" वदनेननुना तन्वी स्मरतापं विलुम्पति " इत्यादि उदाहरणम् । अत्र हि स्मरताप-
नाग्रन्तासामर्थ्यं मुख्यात्मनैवोद्देशः । प्रीत्यसंतापहारकत्वात् रमणीयशोभाधारत्वाच्चेन्दु-
विषयितयोपात्त इति शक्तिनास्याः । तत्र इन्द्रो वदन्ताशत्म्यप्रतीतिर्वर्णनीयमुखा-
चनुत्कर्षकत्वेनालंकारत्वाभावादिति दिक् ।'

Pages 222-224.

किसलयति कविः—°नोपनिबद्धानि —————

When an object of description (प्रकृतार्थ) is suspected by the poet to be another (अप्रकृतार्थ) and when the suspicion is based upon similarity between these two and is set up by his genius, the figure is called संदेह. *Bhāmaha*, *Udbhaṭa*, *Mammāṭa*, and others call it ससंदेह. 'स्यानुर्वा पुरुषो वा' expresses a doubt, but this doubt is set up by one's own will and not by poetic genius; in other words, it is not striking and therefore constitutes no figure. Doubt again must be based upon similarity; 'इतो गता सा क्व गता न जाने गेहं गता मे हृदयं गता वा' does not therefore illustrate this figure. The figure is divided into three classes, according as doubt is described as pure without certainty, or with certainty in the middle, or with certainty at the end. It is thus शुद्धः, निश्चयगर्भः, or निर्धयान्तः. The following is given by *Jagannātha* as an instance of शुद्धसंदेह :—

मरकतमणिमोहिनीक्षेत्रे वा

तरुणतरस्सरुषे वा तमालः ।

रघुपतिनवलोक्य तत्र वृषा-

दृष्टिनिर्करैरिति संशयः प्रपेदे ॥

Here the final idea is that of doubt and there is no certainty whatever.

The following illustrates निश्चयगर्भसंदेह —

तरणितनया किं स्यादेषा न तोयमयी हि सा

मरकतमणिज्योत्सना वा स्यान्न सा मधुरा कुतः ।

इति रघुपतेः कायच्छायाविलोकनकौतुके-

र्षनवसतिभिः कैः कैरादौ न संदिदिहे जनैः ॥ रस०, p. 257.

The doubt of the poet here takes this form :—एषा (रघुपतेः कायच्छाया) किं तरणितनया (यमुना) स्यात् न वा (whether this is the body of *Rāma* or the river *Yamunā*; for both are black). This doubt is removed by a व्यावर्त्तक or differentiating property residing in the उपमान, viz., तोयमयीत्व. This (the body of *Rāma*) cannot be the *Yamunā*; for the *Yamunā* is made up of water. Thus the doubt is removed and it is known for certain that the body is not the *Yamunā*. Though one doubt is removed, another arises. It is doubted whether the body is the splendour of emeralds, both being brilliantly blue. This doubt too is removed by a व्यावर्त्तक property of the उपमान, viz., मधुरत्वाभाव. It cannot be the splendour of emeralds; because whence can it be sweet? Thus in both the cases certainty is arrived at, but it is not final. It is

certain that what is seen (*i. e.*, *Rāma's* body) is neither the *Yamunā* nor the splendour of emeralds; but its real nature, its being *Rāma's* body, is not known. Thus there is certainty in the middle, but not in the end. The figure, therefore, is निश्चयमर्भसंरेह.

The third variety of the figure is निश्चयान्तसंरेह. An instance for it is given in the text. Various doubts are raised in regard to king *Nṛisimha*. Is he the lord of Moon-lotuses; for both are shining? No, he cannot be the Moon; for the Moon has no कमलोद्भासनशक्ति which the king has (the Moon cannot open the Sun-lotuses; the king can gladden *Lakshmi*, his wife). Is he then the lord of days; for both are illustrious? No, he cannot be the Sun; for the Sun has not कुमुदे लक्ष्मी-वितननशक्ति when he rises, which the king has (the Sun when he rises cannot spread out beauty in the Moon-lotuses; the king in his prosperity distributes *Lakshmi* for the pleasure of the earth). Is he then *Krishna*; for both are beautifully blue? No, *Krishna* has the property of द्विजपत्यधरीकरण, which the king has not (*Krishna* lowers the lord of birds, *Garuda*, when he ascends it; the king does not lower or disregard the best of the Brāhmins but gives them charity). Why say more? It was finally known that you were king *Nṛisimha* by your wonderful exploits. Here कमलोद्भासनशक्त्यभाव, कुमुदे लक्ष्मीवितननशक्त्यभाव, and द्विजपत्यधरीकरण are व्यावर्त्तक properties found respectively in चन्द्र, सूर्य, and विष्णु, the उपमान's of नृसिंह. They are properties which create a certainty that the object before us is none of the three, चन्द्र, सूर्य, and विष्णु. They do not enable us to arrive at the real character of the object;

and if the description had stopped here, it would have been an instance of निश्चयगर्भसंदेह like तरणितनया——. But a व्यावर्त्तक property of the उपमेय, *viz.*, विश्वित्रचरित्रत्व (found in the king and in none of the three उपमान's) makes it certain that he is *Nrisimha*.

In this verse किं कृष्णोऽयं द्विजानामधरयति पति is a better reading; for it would make the line symmetrical with the first two lines and thus prevent भग्नप्रक्रमदोष; and this is the reading of most of the Mss. in another place where the verse occurs (p. 274).

Now when the व्यावर्त्तक properties कमलोद्भासनशक्त्यभाव, कुमुदे लक्ष्मीवितननशक्त्यभाव and द्विजपत्यधरीकरण are minutely examined, it will be found that they are व्यावर्त्तक properties in the sense of कमलस्योद्भासनशक्त्यभाव, कुमुदे चन्द्रकमले लक्ष्मीवितननशक्त्यभाव and गरुडाधिरोहण; but their absence is not found in this sense as belonging to the king; but in the sense of कमलाया उद्भासने शक्तिः कोमुदे लक्ष्मीवितननशक्तिः and ब्राह्मणश्रेष्ठानवधीरणम्. In this sense, however, they are not व्यावर्त्तक properties. The difficulty that is thus presented is removed by अतिशयोक्ति, based upon the identification of कमलस्य उद्भासनं and कमलाया उद्भासनं, कुमुदे and कोमुदे, and गरुडाधिरोहण and ब्राह्मणाधरीकरण, they being considered as one, by श्लेष, being expressed by the same words that can be construed in these two ways; and as certainty is strengthened by अतिशयोक्ति based upon श्लेष, there is संकरः (fusion) of संदेह and अतिशयोक्ति resting on the relation of the supporter and the supported, संदेह being supported by अतिशयोक्ति. In

भूयसोक्तेन किं वा there is a commixture (संसृष्टि) of संदेह and अति-
 दायोक्ति with another figure आक्षेप of a particular sort, which
 consists in the partial expression and the partial denial of
 what is to be expressed with some motive. A few similar
 objects, the Moon, the Sun, and *Vishnu*, are spoken of and
 the expression of any other object in point of similarity is
 denied and the motive in doing so is to suggest that among
 the gods enumerated or among others, there is none equal
 to *Nrisimha*. The figure आक्षेप thus suggests another figure
 व्यतिरेक which consists in the superiority of the उपमेय (नृसिंह
 in this case) over the उपमान (चन्द्र, सूर्य, and विष्णु).

Sometimes in this figure the objects superimposed are
 seen to have different substrata (भिन्नाश्रयत्वं). In the instance
 किं निम्नेषु समीकृतः—the subject of superimposition is कीर्त्ति or
 rather कीर्त्तिकृतकार्य and the objects superimposed are समीकरण,
 उस्सारण, प्रक्षालन, धवलीकरण, कवलीकरण, and एकीकरण. The संदेह in
 fact takes the form कीर्त्तिकृतं कार्यं किं समीकरणं किं वोस्सारणं किं वा
 प्रक्षालनं &c. Here the objects superimposed have not the
 same आश्रय. They reside in different things; वसुमत्यां समीकरणं
 शैलेषु उस्सारणमम्बरे प्रक्षालनं वनश्रेणेषु धवलनं दिक्षु कवलीकरणं पार्थोधिष्वेकी-
 करणम्.

Bhāmaha's definition of this figure which he terms संसदेह is
 as under :—

उपमानेन तत्त्वं च भेदं च वदतः पुनः ।

संसदेहं वच्यः स्तुत्यै संसदेहं विदुर्मथा ॥

His instance is :—

किमयं शशी न स दिवा विराजते
 कुसुमाद्युधो न धनुरस्य कीसुमम् ।
 इति विस्मयार्द्धमृशतोऽपि मे मति-
 स्त्वयि वीक्षितं न लभतेऽर्थनिश्चयम् ॥

This is निश्चयगर्भसंदेह. He has given no instance of निश्चयान्त-
 संदेह.

Udbhata's definition of संसंदेह is exactly the same as *Bhā-
 maha's*. He has बुधाः for यथा. His instance is :—

हस्ते किमस्य निःशेषदेव्यद्दहलनाद्भवः ।
 यशःसंचय एष स्यात् पिण्डीभावोऽस्य किं कृतः ॥
 नाभिपद्मस्पृहायातः किं हंसो नैव चञ्चलः ।
 इति यस्याभिनः शङ्कमशङ्कितार्जवो जनः ॥

This is also निश्चयगर्भसंदेह. *Udbhata* gives another variety
 thus :—

अलंकारान्तरच्छायां यत् कृत्वा धीषु बन्धनम् ।
 असंदेहेऽपि संदेहरूपं संदेहनाम तत् ॥

This corresponds to शुद्धसंदेह. His instance is the follow-
 ing :—

नीलाब्दः किमयं मेरौ धूमोऽथ प्रलयानले ।
 इति यः शङ्कयते इयामः पक्षीन्द्रेऽर्कस्त्रिषि स्थितः ॥

Here the blue, *Krishna* sitting on the brilliant *Garuda* is
 suspected to be a blue cloud on *Meru* or smoke on destruc-
 tive fire. The figure suggested is उपमा, *Krishna* being

suggested to be like a blue cloud on *Meru* or smoke on destructive fire.

Udbhaṭa has given no instance of निश्चयान्तसंदेह and this has led *Mammaṭa* to remark—'किं तु निश्चयगर्भं इव नात्र (निश्चयान्ते) निश्चयः प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भट्टारकटेन ॥'.

Vāmana, who like our author and *Rājānaka Ruyyaka*, adopts the word संदेह, has an instance of शुद्धसंदेह only. He defines it as 'उपमानोपमेयसंशयः संदेहः'. The instance given is:—

इदं कर्णोत्पलं चक्षुरिदं वेति विलासिनि ।

न निश्चिनोति हृदयं किं तु वोलायते पुनः ॥ काव्यालं० ४।३।११॥.

In this figure where संशय based on the similarity of objects is expressed, the common property may be expressed or implied, the same or different, अनुगामिन् (one and the same found in both) or बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्न (two properties which are similar).

नेत्राभिरामं रामाया वदनं वीक्ष्य तत्क्षणम् ।

सरोजं चन्द्रबिम्बं वेत्यखिलाः समशेरत ॥

Here the common property (नेत्राभिरामत्व) is one, expressed, and अनुगामिन्.

In

भाज्ञा सुमेष्पारविलङ्घनीया

किं वा तरीया नवचापयष्टिः ।

वनस्थिता किं वनदेवता वा

शकुन्तला वा मुनिकन्यकेयम् ॥

the common property is different, expressed, and अनुगामिन्

अविलङ्घनीयत्व is common to आज्ञा or नदचापयष्टि and सीता, and वन-स्थितत्व to वनदेवता or शकुन्तला and सीता.

The following shews that the common property is बिम्बप्र-
तिबिम्बभावपन्न—

सपल्लवार्णकं नु विभाति वल्लरी
सफुल्लपद्मा क्रिमियं नु पद्मिनी ।
समुल्लसत्पाणिपद्मं स्मितानना-
मितीक्षमाणैः समलम्बि संशयः ॥

In this there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between समुल्लसत्पाणि and पद्म on the one hand and वल्लव on the other, and स्मितानना and फुल्लपद्म.

‘अस्मिन् संशये नानाकोटिषु कचिदेक एव समानो धर्मः । कचिन् पृथक् । सोऽपि कश्चिदनुगामी कचिद्विम्बप्रतिबिम्बभावमापन्नः । कचिदनिर्दिष्टः कचि-
न्निर्दिष्टः ॥ ’ रस०, p. 263.

Pages 225-6.

वस्त्वन्तरप्रतीति°—°साधर्म्येण—

When one thing is charmingly mistaken as another through resemblance, the figure is called भ्रान्तिमन् by writers well-versed on poetics. भ्रान्ति means the apprehension of one thing in another and the figure in which there is भ्रान्ति is भ्रान्तिमन्. This figure is different from स्मरण; for स्मरण is accepted by all as knowledge that concerns itself with a distant impression (तत्), while भ्रान्ति is a mistaken apprehension concerning what is near (इदम्). स्मृति is defined as

‘संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः’. When an object is perceived, an impression (संस्कार) is made on the mind and this impression is recalled on seeing a similar object, or by some other cause. Remembrance thus concerns itself with a past impression (तत्ता) and is expressed in the form तत् स्मरामि. भ्रम or विपर्यय is मिथ्याज्ञानम् or false apprehension and takes the form शुक्ताविदं रजतम्. It thus concerns itself with what is near or इदंता. The figure भ्रान्तिमत् is also different from संदेह; for संदेह is accepted to be knowledge concerning two properties opposed to each other, their opposition first flashing upon the mind, as superimposed upon an object. Nor would this make the definition of संदेह too wide; for a sentence like ‘प्रकृताप्रकृतत्वेन मिथोविरोधिनी जानामि’ is not accepted as a figure. Therefore भ्रान्तिमत् has a different province; and does not take the form इदं वा इदं वा as संदेह, nor तत् जानामि as स्मरण, but takes the form इदमेव and is thus knowledge concerned with इदंता.

With सुराङ्गनाभयो मलयं ——— compare

कीर्त्तौ विस्फूर्त्तिमस्यां ते मृगालक्षीरशङ्किनः ।

द्वयेऽपि नागास्तन्वन्ति जिह्वातोऽल्लोलनं मुहुः ॥

given by *Nāgeśa* in his commentary on रस०, p. 271.

भ्रान्ति arising from causes other than similarity between two objects, such as the embarrassment of the mind caused by blows on the vital parts of the body, as in the verse कल्पान्त° in the text or the madness caused by separation from the object of love, does not constitute this figure.

‘मर्मप्रहारकृतचित्तविक्षेपविरहादिकृतोन्मारदिजन्यभ्रान्तिश्चैवं नालंकारत्वम् । सादृ-
श्यप्रक्षेप्यस्वाभावान् ।’ उच्यते. It should be noted that any sort
of भ्रान्ति is not sufficient to constitute this figure, but that it
must be striking or कविप्रतिभानिर्मित. ‘भ्रान्तिमात्रमनालंकारः । सा च
कविप्रतिभानिर्मितैव । तेन रङ्गे रजतमिति बुद्धेर्नालंकारत्वम् ।’ उच्यते.

Both in रूपक and भ्रान्तिमन्, one thing is known as another,
प्रकृत as अप्रकृत; but in रूपक, the निश्चय or certitude is आहार्य
or voluntary (बाधकालीनेच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्यम्), while in भ्रान्तिमन्
it is अनाहार्य or caused by some adventitious circumstance
(शेष).

The figure भ्रान्तिमन् is treated immediately after संदेह, as
they both depend upon false apprehension.

Both *Bhāmaha* and *Udbhaṭa* omit this figure.

Pages 226-8.

तत्तन्निमित्तभेदाद्—निरूपितः—

When a certain object is apprehended by different persons
in different ways through different causes, the figure is उल्लेख
which has thus a significant name. This figure cannot be
comprehended under रूपक; for रूपक simply requires the
object under description to be coloured as another (अप्रकृत to
be superimposed upon प्रकृत), while उल्लेख requires an object
to be grasped in different lights by different persons through
different causes. Nor can it be included under भ्रान्तिमन्; for
though in it as in भ्रान्तिमन् there is an idea of a thing being
different from what it is, it is considered as a separate figure

as it is based upon another additional charm of an object being apprehended in various ways. Nor is the figure to be included under that variety of **अतिशयोक्ति** which consists in considering objects, though different, to be identical ; for in it an object is looked upon in various lights by different apprehenders. By all means the province of **उल्लेख** is different from that of **रूपक** and other figures. If in some cases an idea of another figure also flashes upon the mind, there is no inconsistency whatsoever ; for we have there fusion (**संकर**) of the figures **उल्लेख** and **रूपक** &c. expressed by one and the same expression. Therefore where an object is apprehended in various ways, we have **उल्लेख**, and the reason why the object is thus apprehended is that it possesses many properties and that love, desire of obtaining something, and the conventional usage stir up persons to look upon the object in various lights.

‘तत्र रूप्यार्थिस्वव्युत्पत्तयो यथायोगं प्रयोजिकाः । तदुक्तम्—

“यथाशक्ति यथार्थिस्वं यथान्युत्पत्तिं भिद्यते ।

आभासोऽप्यर्थं एकस्मिन्ननुसंधानसाधिते ॥” इति ।

यथा—“यस्तपोवनमिति मुनिभिः कामायतनमिति वेद्याभिः संगीतशालेति लासकैः” इत्यादि हर्षचरिते श्रीकण्ठाख्यजनपदवर्णने ।’ अलं० सर्व०, p. 47. व्युत्पत्ति is explained by a commentator as बुद्धव्यवहारधारणता.

To sum up :—**उल्लेख** is a figure in which an object is apprehended in different ways by different persons on account of its connection with different properties attributed to it

through love, desire of obtaining something, or conventionality as the case may be.

The propriety of the word एकम् in the definition of उल्लेख will be manifest from the following instance :—

‘अधरं त्रिम्बमाज्ञाय मुखमहजं च तन्वि ते ।

कीराश्च अश्वरीकाश्च विन्दन्ति परमां मुक्त् ॥’

In this, one and the same object is not apprehended in different lights and the figure consequently is not उल्लेख.

The word अनेकैः in the definition prevents its अतिव्याप्ति to मालारूपक as in ‘धर्मस्यात्मा भागधेयं क्षमायाः’.

अनेकधा prevents अतिप्रसंग to instances like the following :—

‘नृत्यत्त्वद्वाजिराजिप्रखरखुरपुटप्रोद्धतैर्धूलिजालै-

रालोकालोकभूमीधरमतुलनिरालोकभावं प्रयाते ।

विश्रान्तिं कामयन्ते रजनिरिति धिया भूतले सर्वलोकाः

कोकाः क्रान्तिं शोकानलाविकलतया किं च नन्वन्त्यलुकाः ॥’

Here though the object apprehended is one, *viz.*, धूलिजाल, and the apprehenders are many, *viz.*, लोक, कोक, and उलूक, still the apprehension is not अनेकधा, as all regard धूलिजाल as रजनी. The figure therefore is not उल्लेख.

As mentioned in the text, उल्लेख may be pure (शुद्ध), or mixed with other figures (संकीर्ण). ‘न भवसि कथंकारं स्लाघ्यः—’ is an instance of the first sort. When संकीर्ण, it may be संकीर्ण with रूपक and other figures.

In 'बज्रपञ्जरमिति क्षरणागैरसुरविबरमिति वातिकैः'—(Vide श्रीकण्ठ-
जनपदवर्णन in हर्षचरित, p. 108), we have संकर of रूपक and उल्लेख.
In

'आलोक्य सुन्दरि मुखं तव मन्दहासं
नन्त्यमन्दमरविन्धिया मिलिन्दाः ।
किं चालि पूर्णमृगलाञ्छनसंभ्रमेण
अञ्चूपुटं षट्पलयन्ति चिरं चकोराः ॥'

we have संकर of भ्रान्तिमत् and उल्लेख. अपहृति is संकीर्ण with
उल्लेख in

'वसितेति वदन्त्येतां लोकाः सर्वे वदन्तु ते ।
यूनां परिणता सेयं तपस्येति मतं मम ॥'

We may have similarly संकर of संदेह with उल्लेख as in the fol-
lowing:—

'भाजुप्रियमो वाये बलिः कर्णोऽपवा शिबिः ।
प्रस्यर्थिनभ्यार्थिनश्च विकल्पन्त इति स्वयि ॥'

All these are instances of स्वरूपोल्लेख in which the nature of
an object is apprehended as different from what it is. When
the हेतु or the फल of an object is apprehended as different by
different persons, we have हेतुल्लेख or फलोल्लेख. The following
are the instances in order:—

'सर्गहेतोः सदा धर्मः स्थितिहेतोरपि प्रजाः ।
द्विषः संहारहेतोश्च विदुस्त्वां जातमात्मनः ॥'
'अर्थिनो क्षालमेवेति चातुमेवेति कातराः ।
आतोऽयं हन्तुमेवेति धीरास्त्वां देव जानते ॥'

Even if the apprehenders are not different, if an object is apprehended in different lights in different points, it constitutes उल्लेख as in the following instance:—

‘सम्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
सन्नासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
सेष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ रीना कपालोदरे
पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी वृष्टिः शिवायास्तु वः ॥’.

This sort of उल्लेख too may be संकीर्ण, as in the following instance:—

‘गगने चन्द्रिकायन्ते हिमायन्ते हिमाचले ।
पृथिव्यां सागरायन्ते भूपाल तव कीर्तयः ॥’

Here we have fusion of उल्लेख with उच्छेक्षा.

Pages 228-30.

कलयति विषये—° निर्देशो द्रष्टव्यः—

When the subject of superimposition is denied and the object superimposed shines out prominently, the figure is अपहृति and it is of three sorts on account of the arrangement, in a sentence or in sentences, of the subject of superimposition and the object superimposed.

The figure is dealt with here; because the figures that are concerned with superimposition are treated of from the figure रूपक and in this figure the subject of superimposition is denied unlike in other figures where it is not denied. °

The figure is of three sorts. In some cases the subject of superimposition is first denied and then the object of superimposition is expressed. In some cases this order is reversed. While in other cases the denial of the subject of superimposition is expressed by words signifying falsity, such as छल. The first two varieties require different sentences for विषयापह्नव and विषय्यारोप (the denial of the subject of superimposition and the superimposition of another object); the third only one sentence. The instances given in the text illustrate the three varieties in order. When words like छल, व्याज, कपट, मिथ, छद्मन्, वपुस्, आत्मन् are used, the अपह्नृति is शाब्दी अपह्नृति. When the denial is not expressed, but implied as in

‘ भङ्गुं केऽपि शशाङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे
 सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे भ्रूच्छायमैच्छन् परे ।
 इन्दौ यहलितेन्द्रनीलशकलदयामं वरीवृद्ध्यते
 तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्यमाचक्षमेह ।’

or in .

‘ मन्थानभूमिधरमूलशिलासहस्र-
 संघट्टनत्रणक्रिणः स्फुरतीन्दुमध्ये ।
 छायामृगः शशक इत्यतिपामरोक्ति-
 स्तेषां कथंचिद्यपि तत्र हि न प्रसक्तिः ॥’

the अपह्नृति is वार्थी अपह्नृति. *

It must be noted that the आरोप must be आह्वार्य or voluntary and not अनाह्वार्य as when a lover calls the Moon, the Sun, denying his real nature. *Jagannātha* says :—

‘अथ च लक्षणे (i.e., in the definition of अपहृति given by him :—
‘उपनेयतावच्छेदकनिषेधसामानाधिकरण्येनारोप्यमाणमुपमानतादात्म्यमपहृतिः’)
आरोप्यमाणमित्यस्याहार्यनिश्चयविषयीक्रियमाणमित्यर्थः । तेन

संभामाङ्गणसंमुखाहतक्रियद्विश्वंभराधीश्वर—
व्यासीर्षीकृतमध्यभागविवरोन्मीलन्नभोनीलिमा ।
अङ्गरप्रखरैः करैः कवलयन् सद्यो जगन्मण्डलं
मार्त्तण्डोऽयमुदेति केन पशुना लोके शशाङ्कीकृतः ॥

अत्र विरहिजनवाक्ये नायं शशाङ्कः अपि तु सच्छिद्रो मार्त्तण्ड इति तु च्छाया-
मात्रमपहृतेः । न स्वपहृत्यलंकारः । तज्ज्ञानस्य शेषविशेषजन्यत्वेनानाहार्यत्वात् ।
किं तु भ्रान्त्यलंकार एव ॥’ रस०, pp. 279-280.

Bhāmaha's definition of the figure and illustration are as under :—

‘अपहृतिरभीष्टा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा ।
भूतार्थापहृत्वेनास्याः क्रियते चाभिधा यथा ॥
नेयं विरौति भृङ्गाली मदेन मुखरा मुहुः ।
अयमाकृष्यमाणस्य कन्वर्षधनुषो ध्वनिः ॥’

Udbhata's definition is exactly the same with a slight verbal difference :—

‘अपहृतिरभीष्टा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा ।
भूतार्थापहृत्वेनास्या निबन्धः क्रियते बुधैः ॥’

His instance is :—

‘एतद्धि न तपः सत्यमिदं हालाहलं विषम् ।
विशेषतः शशिकलाकोमल्यनां भवादृशाम् ॥’

Pages 231-6.

अप्रकृतत्वेन—नृपते तव—

When the identification of प्रकृत (the subject under description) with अप्रकृत (what is not under description) on account of common properties is to be accomplished, the figure is, called उत्प्रेक्षा by writers versed in poetics. It is treated of here; because identification causes greater charm than superimposition on account of the relation of the प्रकृत with the properties and the actions of अप्रकृत. When the विषय or subject of superimposition is taken in or engulfed by the विषयिन् or the object superimposed, it is called अध्यवसाय. It is thus the identification of the विषय and the विषयिन्. It is brought about either by the latter *actually* swallowing up the former, the former being consequently not expressed, or by the latter *as it were* swallowing up the former in which case though the former is expressed and though it consequently seems different from the latter, the identification between them is to be brought about by the power of suggestion. In the first case the अध्यवसाय is called सिद्ध, and in the second case it is called साध्य. सिद्धाध्यवसाय is altogether different from आरोप; for while in the latter, both विषय and विषयिन् are expressed (उपात्त), in the former विषय is swallowed up (निर्णीत) by विषयिन् and is consequently not expressed (अनुपात्त). The distinction between साध्याध्यवसाय and आरोप is that in the latter विषय and विषयिन् are both expressed, while in the former विषय may or may not be expressed, and when it is expressed, it is as it were swallowed up by विषयिन्

on account of विषय being conceived as identical with विषयिन्. सिद्ध अभ्यवसाय is the basis of the first kind of अविद्योक्ति or of अतिशयोक्ति of all sorts according to *Rājānaka Ruyyaka*; while साध्य अभ्यवसाय is the basis of उत्प्रेक्षा.

In सिद्ध अभ्यवसाय, the विषयिन्, which is superimposed (अध्यवसित) and which swallows up the विषय, is predominant. It is thus अध्यवसितप्रधान. While in उत्प्रेक्षा, in which the identification (अभ्यवसाय) is to be accomplished, since विषय is being swallowed up by विषयिन्, the process of विषयिन् swallowing up विषय is predominant. It is accordingly अभ्यवसायप्रधान.

Now one might say that अभ्यवसाय is certitude (निश्चयप्रतीति); while उत्प्रेक्षा is based upon संभावना or conception which does not amount to certainty. How then is उत्प्रेक्षा based upon अभ्यवसाय (अभ्यवसायमूल)? In answer to this it may be remarked that अभ्यवसाय is either स्वारसिक or उत्पाहित. It is स्वारसिक or अनाहार्य as in भ्रान्तिमन् where the real nature of an object which is mistaken for another is not known and where consequently the identification of विषय with विषयिन् is not voluntary, but takes place of itself (स्वरसतः) through the force of some cause (certain similar properties common to विषय and विषयिन्). अभ्यवसाय is उत्पाहित or आहार्य in उत्प्रेक्षा; because though a man knows that a certain विषय is different from its विषयिन्, he identifies both through a certain cause. In the following instance, therefore, where the संभावना is अनाहार्य, there is no उत्प्रेक्षा—

‘रामं क्षिग्धतरङ्ग्यामं विलोक्य धनमण्डले ।

प्रायो धाराधारोऽयं स्वाधिति नृत्यन्ति केकिनः ॥’.

‘एवमप्यनिश्चयात्मकसंभावनाप्रत्ययमूलस्वातुष्येक्षायाः कथमध्यवसायमूलत्वम् । तस्य हि विषयनिर्गणं विषयिनिश्चयश्च स्वरूपम् । न चात्रैकमपि संभवति । विषयोपादानान्निश्चयाभावाच्चेति । अत्रोच्यते—इह द्विधास्त्यध्यवसायः स्वारसिक उच्यते । तत्र स्वारसिके विषयानवगम एव निमित्तसामर्थ्यात् स्वरसत एव विषयप्रतीतिरुल्लासान् । न ह्यवगतशुक्तिकास्वरूपस्य प्रमातुः कदाचिरपि रजतमिदमिति प्रत्ययोलाहः स्यात् । इतरत्र तु विषयमवगम्यापि तदन्तःकारेण प्रतिपत्तौ स्वाल्पतरतन्त्रविकल्पनाद्विषये प्रतिपत्तिमुत्पादयेत् । जानान एव हि विषयिविचिन्तं विषयं तत्र प्रयोजनपरतया विषयिणमध्यवस्येत् । तत्राद्यो भ्रान्तिमहाविषयः ।..... । इतरस्तुष्येक्षाविषयः । सच द्विविधः—सिद्धः साध्यश्च । सिद्धो यत्र विषयस्यानुपात्ततया निगीर्णत्वाद्ध्यवसितप्रधान्यम् । साध्यो यत्रेवाद्युपादानानु संभावनाप्रत्ययात्मकत्वाद्विषयस्य निगीर्यमाणत्वाद्ध्यवसायक्रियाया एव प्रधान्यम् । । अत एव चात्र कश्चिद्विषयानुपादानम् । वाच्योपयोग्याध्यवसायस्य साध्यमानत्वेनोपक्रान्तत्वात् । कश्चिच्च विषयस्यानुपादानेऽपि न सिद्धत्वम् । इवाद्युपादानान्निगीर्यमाणतायाः प्रधान्यात् संभावनाप्रत्ययस्यैवोद्भेकान् । अत एव चात्र विषयस्य निगीर्यमाणत्वात्तरोपगर्भत्वं न वाच्यम् । तत्र विषयस्य विषयितया प्रतीतिः । इह पुनर्विषयस्य निगीर्यमाणत्वेन विषयिण एव प्रतीतिः ॥’, *Vide the com. on भलं० सर्वं०, p. 55.*

Thus in उच्येक्षा, अध्यवसाय is साध्य. In other words, though विषय being expressed seems different from विषयिन्, the preception of their identification is to be brought about by the power of suggestion. It should be noted that उच्येक्षा is based upon लक्षणा which proceeds not from अन्वयानुपपत्ति or inapplicability of grammatical connexion, but from तात्पर्यानुपपत्ति or failure of the intended sense of the speaker; and that the object of resorting to लक्षणा is to signify the identity of विषय with विषयिन्. ‘तात्पर्यानुपपत्त्यैव च लक्षणा । लक्ष्यगतातिशयप्रतीतिश्च प्रयोजनम् । एतावतैवोच्येक्षायां साध्यवसान्त्वव्यवहारः प्राचाभिति बोध्यम् ।’ उच्यते.

It must have been evident that साध्य अध्यवसाय, which is the basis of उत्प्रेक्षा, is the same as संभावना which is defined as 'उत्कटकोटिकः संदेहः'. संदेह touches upon two sides or कोटि's. In पुरुषो वा स्यात्पुर्वा, पुरुष is one कोटि or side and स्यात्पु is the other कोटि. In संदेह both the sides are equally powerful. When, however, one of the two sides is more powerful than the other, we have संभावना and not संशय. In उत्प्रेक्षा, which is उत्कटा प्रकूटस्योपमानस्य विषयिण इति यावत् ईक्षा ज्ञानम्, the mind leans more to विषयिन् than to विषय; and the विषय is conceived not as विषय, but almost as विषयिन्. 'यदेव चाध्यवसायस्य साध्यत्वं तदेव संभावनात्मकत्वम् । संभावना ह्येकतरपक्षशिथिलीकारेण पक्षान्तरदाढ्येन च प्रादुर्भवति । अस्याः साध्याध्यवसायतुल्यकक्षत्वम् । तस्यापि विषयशिथिलीकारेण विषयिदाढ्येन चोत्पत्तेः ।'. Com. on अलं० सर्व०, p. 55. Since उत्प्रेक्षा is thus based upon साध्य अध्यवसाय which amounts to संभावना, it is designated by the different synonyms संभावन, अभिमान, तर्क, and ऊह.

It should be known that *Vidyâdhara* mostly follows *Râjâ-naka Ruyyaka* in his treatment of figures. साध्य अध्यवसाय is accepted by the latter and therefore by the former also. *Mammata* and *Jagannâtha* do not accept it. They do not admit of लक्षणा in उत्प्रेक्षा. 'किं च " नूनं मुखं चन्द्रः " इत्यासौ कुत्राध्यवसायः । विषयस्य जागरूकत्वात् । न च सिद्धेऽध्यवसाये विषयस्य जडत्वसिद्धं साध्ये तु निगीर्यमाणत्वात् पृथगुपलब्धिरिति वाच्यम् । साध्याध्यवसाने मानाभावात् । अन्यथा रूपकारेणध्यवसानगर्भत्वापत्तेः । किं च अध्यवसानं लक्षणाभेदः । न चात्र विधेयांशे लक्षणास्ति । अभेदादिसंसर्गैराहार्यबोधस्यैव स्वीकारात् ।' रस०, p. 302.

उत्प्रेक्षा is divided into स्वरूपोत्प्रेक्षा, हेतुत्प्रेक्षा, or फलोत्प्रेक्षा according as the संभावना concerns विषय itself, or हेतु, or फल. स्वरूपोत्प्रेक्षा is further divided into eight sorts according as the विषय of उत्प्रेक्षा is जाति, गुण, क्रिया, द्रव्य, or the absence of each of these. In these divisions the निमित्त of उत्प्रेक्षा or the reason why विषय is conceived to be विषयिन् may be expressed (उपात्त), or not expressed (अनुपात्त), and may consist of a class (जाति), an attribute (गुण), or action (क्रिया), or individuality (द्रव्य). But it should be रमणीय or charming; hence नूनमनेन स्थापुना भाष्यम्, where the साधारणधर्म is निश्चलत्वं, is not an instance of उत्प्रेक्षा. Similarly हेतु or फल which is conceived may consist of जाति, गुण, क्रिया, द्रव्य, or the absence of each of these, and we have as many divisions of हेतुत्प्रेक्षा or फलोत्प्रेक्षा as of स्वरूपोत्प्रेक्षा. If the words expressive of उत्प्रेक्षा (उत्प्रेक्षाद्योतक words), such as, मन्थे शङ्के ध्रुवं, प्रायः &c. (मन्थे शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यञ्ज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः॥ काव्या०, p. 234), are used, उत्प्रेक्षा is वाच्य; otherwise it is प्रतीयमाना. उत्प्रेक्षा is thus capable of many varieties, of which a few only are illustrated in the text.

In श्रीमकृषिह— the deer is conceived to be smoke on account of the property of blackness common to both; and as the property is not expressed, and as इव which expresses the sense of उत्प्रेक्षा is used, we have an instance of अनुपात्तनिमित्ता वाच्य जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा. धूम by लक्षणा expresses the sense of कुरङ्ग and the object of the लक्षणा, which is conveyed by व्यञ्जना, is the apprehension of the identity of धूम and कुरङ्ग.

In some instances what at first sight appears to be उपमा is finally found to be उत्प्रेक्षा. In 'स्वःसिन्धौ——' डिण्डीरप्रकरन्ति &c. are denominatives, formed by the affix क्तिप् to डिण्डीरप्रकर &c., in the sense of acting like (भाचार). डिण्डीरप्रकर &c., are therefore उपमान's and at first sight the figure appears to be उपमा; but as the proper substrata of डिण्डीरप्रकर &c., are स्वःसिन्धु &c., the splendours of fame are conceived to be identical with the foam of the heavenly Ganges &c., and what appears to be उपमा eventually turns out to be उत्प्रेक्षा. If we take this as उपमा, the attributes of डिण्डीरप्रकर &c., denoted by स्वःसिन्धौ &c., would be useless; for the similarity of कीर्त्ति and डिण्डीरप्रकर &c. can be established by the latter existing any where and not in स्वःसिन्धु &c.

These are instances of धर्म्यत्प्रेक्षा, one धर्मिन् being conceived as another. In the first instance कुरङ्ग is conceived to be धूम and in the second कीर्त्ति to be डिण्डीरप्रकर &c. These are धर्मिन् or objects that have attributes. When an attribute is superimposed upon an object, उत्प्रेक्षा is प्रतीयमाना, not वाच्या. व्यङ्ग्या (p. 234, l. 3) must be taken in the sense of प्रतीयमाना. *Jagan-nātha* remarks, 'वाचकानामिवादीनां स्वागे प्रतीयमाना । अर्थसामर्थ्यावसेद-
स्यात् । न तु व्यङ्ग्येति भ्रमितव्यम् । तस्याः प्रकृते प्रसङ्गाभावात् ॥' रत्न०, p. 295. Now धर्म consists of गुण or क्रिया; and गुण is conceived as हेतु only, while क्रिया both as हेतु and फल. In कैलासान् कीर्त्तिरेषा—the property of Brahman losing his senses through excess of shame and anxiety caused by the fame and the liberality of *Nṛsiṃha* which generates many *Kailāsa* and *Meru* mountains respectively is conceived to be the cause of his concealing himself in the hollow of the lotus in the navel of *Vishnu*.

This is therefore an instance of गुणहेतुत्वेषा. Similarly स्वतः क्रोड्यपरः— and वैलोक्यप्रयमान— are instances respectively of क्रियाहेतुत्वेषा and क्रियाफलोत्वेषा.

When a property residing in an animate object is conceived as found in an inanimate object, the similarity between them both (सचेतन धर्म and अचेतन धर्म) is apprehended and therefore words like इव which signify it should not be used; otherwise there will be पौनरुक्त्य or the fault of repetition. In ननु मृगाङ्गमृगस्य—we have an instance of गुणरूपहेतुत्वेषा, the property mercy (कृपालुत्व), which belongs to animate objects is conceived as resting in the inanimate object, glory, and the basis (निमित्त) of उद्वेषा is तृणकरण to the Moon. It should be noted that तृणकरण has two meanings, supplying grass and making straw of or regarding as worthless, and that these two senses which are conveyed by the force of श्लेष are identified by अभेदाभ्यवसाय or अभेदातिशयोक्ति. This then is an instance of उद्वेषा in which हेतु consisting of a property (mercy) is conceived, the reason of conception being an act (तृणकरण) of which the two meanings conveyed by श्लेष are identified by अभेदातिशयोक्ति.

In कान्त्यानया—shame, which is a property of animate objects, is conceived of gold, an inanimate object; and the ground of the conception is the act of going down (अवाञ्जन) of gold when balanced with the beauty of *Nṛsiṅha*. This then is an instance of क्रियानिमित्तगुणहेतुत्वेषा. As it is impossible to find लज्जा in an inanimate object, the sense of इव is implied and इव is consequently not used.

The next verse मरुत्पायो—, is similarly an instance of क्रियानिमित्तगुणहेतुस्येक्षा, disgust being conceived of gold, the basis of conception being तीर्थवसति of which the two senses (living with worthy persons and in holy places) conveyed by श्लेष are identified by अभेदातिशयोक्ति.

The last verse विद्मतात्त्रैः—illustrates क्रियानिमित्तक्रियाहेतुस्येक्षा, the purport of purification being conceived of fame, the ground of the conception being पुष्करगाहन of which the two senses (entering पुष्करतीर्थ for ablution and crossing the sky) are identified by अभेदातिशयोक्ति. As फल which means desire of obtaining something is not found to exist in an inanimate object, the sense of इव is implied. If इव, therefore, were used, the verse would be open to the fault of repetition of sense,

Jagannātha remarks that the views of earlier and later writers on poetics on उत्प्रेक्षा and the relation between विषय and विषयिन् diverge greatly. Earlier writers like *Mammata* hold that विषयिन् is conceived in विषय invariably by the relation of identity. In the verse

‘उन्नेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-

मिन्दोरिन्वीवरदलवृष्टा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

नीतः शान्ति प्रसभमनया पङ्ककान्धेति हर्षा-

क्षमा मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥’

which is an instance of हेतुस्येक्षा, given by *Mammata*, he holds that the natural attachment of beauty to legs (लक्ष्म्याः स्वभाविकलम्बम्) is विषय and the attachment of beauty to legs

through joy (लक्ष्म्याः हर्षहेतुकलम्रत्वम्) is विषयिन् and the latter is conceived in the former by the relation of identity. 'अथ पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलम्रत्वं यथोक्तहर्षहेतुकलम्रत्वतासाख्येन संभावितम्' प्रसीप. Similarly in 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गनं नभः।', the pervading of darkness is conceived to be identical with its besmearing the limbs and with the sky showering collyrium; 'व्यापनादि लेपनारिरूपतया संभावितम्' as *Mammata* himself puts it. Here the विषय, viz. व्यापन, is अनुपात्त. *Jagannātha* does not take the relation of identity (तादात्म्यसंबन्ध) to subsist between विषय and विषयिन् in each case. He notes :—

'न सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति नियमे किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । लक्ष्येषु भेदेनाप्युत्प्रेक्षणस्य दर्शनात् । "अस्यां मूनीनामपि मोहमूहे—" इत्यादौ (नैषधपद्ये ७-१५) । न च मुनिसंबन्धिनि धर्मविशेषे मोहस्याभेदेनोत्प्रेक्षणमिति वाच्यम् । भेदेनोत्प्रेक्षणे बाधकाभावेनेवृष्यकल्पनाया निरर्थकत्वात् । न ह्यभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति वेदेन बोधितं यदर्थमयमाग्रहः स्यात् । लक्षणनिर्माणस्य पुरुषाधीनत्वात् ।' रस०, p. 298.

Vīśeṣvara Paṇḍit also shews how the views of earlier and later writers on poetics on the relation between विषय and विषयिन् differ. 'अथ प्राचामयं सिद्धान्तः । सर्वत्र विषये विषयिणोऽभेदेनैव संसर्गेणोत्प्रेक्षणं न तु संबन्धान्तरेण ॥' अलं० कौस्तु०, p. 194; and 'अथ नवीनाः । अभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति नियमे मानाभावः । "अस्यां मूनीनामपि मानमूहे—" इत्यादौ भेदेनापि संसर्गेण तद्दर्शनात् । । तस्मात् तद्विज्ञत्वेन प्रमितस्वपदार्थस्य रमणीयतद्बुद्धिधर्मनिमित्तकं तादात्म्येन संभावनं धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायास्तदभावत्वेन प्रमितस्य पदार्थस्य तत्समानाधिकरणधर्मनिमित्तकं तद्वत्त्वेन संभावनं धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षाया लक्षणमित्याहुः ॥' अलं० कौस्तु०, pp. 195-6. The definitions of धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा and धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा given in the above extract are the same as the one common definition of both, in रसगङ्गाधर. (*Vide* p. 285).

Vidyādhara, it will be seen, does not insist upon तादात्म्य-
संबन्ध in दृष्टेक्षा; for he remarks 'धर्मिणि धर्मापेक्षे तु व्यङ्ग्या'
(*Vide* the text p. 234).

Bhāmaha's definition of the figure is:—

'अविबन्धितसामान्या किञ्चिद्योगमया सह ।
अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षासिद्धयान्विता ॥'

His instance is:—

'किञ्चुकव्यपदेशेन तद्गुणरुद्धं सर्वतः ।
वृक्षाद्गन्धनरण्यान्याः पश्यतीव विभावसुः ॥'

Udbhata's definition of the figure is almost the same:—

'साम्बन्धरूपाविवक्षायां वाच्येवाद्यात्मभिः परैः ।
अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षासिद्धयान्विता ॥'.

Pages 236—9.

अभ्यवसितिसिद्धत्वं—प्यसंबन्धः—

The figure *अतिशयोक्ति* is found under any one of the four conditions, *viz.*, when the *अभ्यवसाय* is *सिद्ध* (*vide* note p. 577), in other words, when things different are described as not different, when the object under description is conceived to be another than what it is, in other words, when things not different are described as different, when connection is described between objects where there is no connection, and when non-connection is put forth between objects where there is connection. As excellence of the object under description is spoken of in each case, it is significantly called

अतिशयोक्ति. The instances given in the text illustrate the varieties in order. In 'पद्मवतः कल्पतरोरेष—' the excellence of the king's hand is shewn by describing the two *Karnas* that are different as one; and also the superiority of the king's hand over a leaf of the *Kalpa* tree is conveyed. We have thus a fusion of the two figures व्यतिरेक and अतिशयोक्ति based upon श्लेष. Similarly in 'अक्षयभोगाधारं—' the senses conveyed by पुरुषोत्तम, though different, are represented as one, and the king is conceived to be a new पुरुषोत्तम, superior to the old पुरुषोत्तम. It is consequently an instance of उत्प्रेक्षा set up by अतिशयोक्ति based upon श्लेष and व्यतिरेक. The first two instances thus illustrate the first variety of अतिशयोक्ति, viz., भेदेऽन्यभेदः. The following is another instance of it :—

‘ लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः
स्फुरत्ताराकारा गलति जलधारा कुवलयान् ।
धुनीति बन्धुकं तिलकुसुमजन्मा हि पवनो
बहिर्द्वारे पुण्यं परिणमति कस्यापि कृतिनः ॥ ’

In this अर्धवसाय is सिद्ध, the विषय's—मुख, नयन, अक्षर, नासिका, being respectively swallowed up by (निनीर्ण in) the विषयि's—हिमकर, कुवलय, बन्धुक, and तिलकुसुम; and the former, though different from the latter, are represented as not different. 'इदमन्यत् सारस्वत°—' illustrates the second variety अनेदेषु भेदः. The king's learning, gravity, and liberality are shewn to be superior to those of others by being identified with another sort of learning, gravity, and liberality. Though not different, they are thus represented as different by the word अन्यत्. In 'स्थाने स्थाने कुलशिशुरिषु—' the third variety of the

figure is illustrated. Here the connection between the *Malaya* breezes and the king's vehicle is described, though there is none. 'नुरङ्गे' is of course a better reading, but is found in K. only and in none of the Mss. of the text. While असंबन्धेऽपि संबन्धः is illustrated by 'स्थाने स्थाने—', the reverse of it, viz. संबन्धेऽप्यसंबन्धः, is illustrated by the last verse, 'स्वयीत्यं सर्वेभ्यो—'; for here though there is connexion between divine trees and liberality, absence of connection is described.

The two last varieties असंबन्धेऽपि संबन्धः and संबन्धेऽप्यसंबन्धः are also illustrated by the following verse :—

'राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥'

In the first half of the verse though there is no connection between the Moon and the absence of the stain, connection is conceived; while in the second half, absence of connection between the face and similarity (with the Moon) is suggested by the word पराभव, though there is a connection between them.

'पूर्वार्धे पूर्वेन्दौ कलङ्कभावस्यासंबन्धे संबन्धः कल्पितः । उत्तरार्धे साम्यसंबन्ध-संबन्धेऽपि तदसंबन्धः पराभवपदेन सूचितः । एवं चासंबन्धे संबन्धः संबन्धेऽप्यसंबन्ध इति द्विविधेयम् ।; उद्यो०. *Mammata's* 'यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्' is thus to be taken in a wider sense. •'यद्यर्थोक्तावित्युपलक्षणमुक्तप्रकारद्वयस्य' उद्यो०. *Mallinātha* notes that *Rājānaka Ruyyaka's* division of the figure as संबन्धेऽप्यसंबन्धः and असंबन्धेऽपि संबन्धः is better than *Mammata's* यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्; for the latter is one of the ways in which the former can be shewn. Though

the use of **यदि** and **चेत्** does shew connection or absence of it between two objects where the reverse is the case, it is not the only way of shewing it.

The fifth variety of **अविशयोक्ति**, *viz.*, the reversion of the order of cause and effect is treated of by *Vidyādharma* where he has dealt with figures based upon a causal relation.

It will be seen that the first variety **भेदेऽप्यभेदः** is generally based upon **साध्यवसाना गौपी लक्षणा** as in the instance 'लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः—'. **शुद्धसाध्यवसानलक्षणा** is also taken by some as the basis of the figure. 'शुद्धसाध्यवसानलक्षणया धर्मधर्मिणोरेकत्वाध्यवसायेऽप्येषा' उद्यो०.

In the verse

कर्णलम्बितवाग्दम्बमञ्जरी-
केस्यारुणकपोलमण्डलम् ।
निर्मलं निगमदामगोचरं
नीलिमानमवलोकयामहे ॥

नीलिमन् is used in the sense of **विष्णु**, the repository of blueness. 'अथ नीलिमापदस्य तदाश्रये शुद्धसाध्यवसानलक्षणया नीलिमाऽभेदप्रतीतिः।' उद्यो०. Similarly the identification of **हेतु** and **फल** is also taken by some as the basis of this figure. 'एवं हेतुफलयोरेकसाध्यवसायेऽप्येषा' as in

'विद्यासनं समरसीमनि द्याववाणा-
माजीवनं विबुधपर्षदि कोविदानाम् ।
संमोहनं सुरतसंसहि कामिनीनां
रूपं तदीयमवत्प्रकवतोऽद्भुतं मे ॥'

Here विश्वासन &c. are used in the sense of विश्वासनहेतु. This is considered by some, however, as an instance of हेतुलंकार defined as 'हेतुहेतुमता साधर्मभेदो हेतुरुच्यते'.

Bhāmaha's definitions and instances of the figure are as under :—

'निमित्ततो वचो यत्तु लोकातिक्रान्तगोचरम् ।
मन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामलंकारतया यथा ॥
स्वपुष्पच्छविहारिण्या चन्द्रभासा तिरोहिताः ।
अन्वमीयन्त भृङ्गालिवाचा सप्तच्छद्रुमाः ॥
अपां यदि स्वक् क्षिधिला च्युता स्यात् फणिनामिव ।
तदा शुक्लांशुकानि स्युरङ्गैश्चम्भसि योषिताम् ॥
इत्येवमादिश्रिता गुणातिशययोगतः ।
सर्वैवातिशयोक्तिस्तु तर्कयेत्तां यथागमम् ॥
सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।
यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥'.

Udbhaṭa's definition of the figure is the same as that of *Bhāmaha* and his divisions of it are like those of *Mammaṭa* as will be seen from the following :—

'निमित्ततो यत्तु वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् ।
मन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामलंकारतया बुधैः ॥
भेदोऽनन्यस्वमन्यत्र नानात्वं यत्र बध्यते ।
तथा संभाव्यमानार्थनिबन्धेऽतिशयोक्तिगीः ।
कार्यकारणयोर्यत्र पौर्वापर्यविपर्ययः ।
आशुभावं समालम्ब्य बध्यते सोऽपि पूर्ववत् ॥'

Nāgoji Bhaṭṭa remarks that what is considered उल्लेख by some writers on poetics is nothing else than अतिशयोक्ति.

‘प्रथमो नवपुण्डरीकमुकुलश्रेणी प्रतिरुमाधरं

पूर्वेन्द्रोरुदयः प्रतिक्रितिरुहं मल्लीप्रसूनोत्करः ।

किं शान्यन् कथयामि वीर जगतीरालिम्पति स्वद्यशो-

विस्तारे प्रतिदेशमेव दिविषन्स्रोतस्वतीनिर्भरः ॥

अत्रैकैव कीर्तिस्तत्स्थाने योग्यतावशात् तेन तेन रूपेणाध्यवसिता । यथा वा

स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्तुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः ।

इति । अत्र निमित्तभेदात् तत्तद्रूपेणाध्यवसायः । स च कविनिबद्धकर्तृक इत्यन्यत् ।

गुरुर्षस्यर्जुनोऽयं कीर्त्तौ भीष्मः शरासने ।

इत्यत्रापीयमेव । अत्र श्लेषसंकीर्णमित्यन्यत् । एतेनेवृक्षेषु विषयेषु उल्लेखालंकारोऽयमतिरिक्त इति केषांचित्कृत्कः परास्ता । ’ उद्यो०

Pages 239-40.

औपम्यगम्यतायां—कीर्त्ति पल्लवयन्ति ते—

When objects under description (प्रकृत) or objects which are not under description (अप्रकृत) are connected grammatically with the same word shewing a property consisting either of an attribute or an action and when similarity between these is implied, the figure is तुल्ययोगिता. The title of the figure is significant, as the word तुल्ययोगिता means connection (of प्रकृत or अप्रकृत) with the same property. Since the same property with which प्रकृत and अप्रकृत objects are connected may consist of an attribute or an action, तुल्ययोगिता resolves itself into four varieties. In ‘प्रथमिपृथ्वीपतिं—’ crushing the pride

of hostile kings, protecting king, who surrender themselves, and worshipping the feet of *Durgā* are all प्रकृत, being the attributes of the king under description and are construed with the property 'natural'. If in place of नैसर्गिकं we have विद्यो-
त्तते, the verse will be an instance of क्रियातुल्ययोगिता. In 'गर्ज-
दुर्जय—' *Mandara*, *Kalpa* tree and *S'esha* are अप्रकृत, being
objects with which the hand of the king is compared, and
they are connected with the property 'futile'. If 'निन्द्याः' is
to be substituted for 'व्यर्थः' the verse will illustrate अप्रकृत-
क्रियातुल्ययोगिता. In some cases the figure is set up by श्लेष, as
in the instance 'अलंकारावबद्धानि——' the two प्रकृत objects
काव्यानि and अरिकुलानि are construed with the same पद, अलंकाराव-
बद्धानि or with the senses of अलंकारावबद्धानि which, though dif-
ferent, are taken as one by the identification of the two mean-
ings, 'full of figures' (in the case of poetry) and 'thrown
into confinement for ever' (in the case of enemies).

It should be noted that though similarity between प्रकृत
and अप्रकृत objects is implied in this figure, the charm does
not consist solely in it, but also in their connection with the
same property. 'अत्र साम्यप्रतीतावपि तावन्मात्रकृतो न चमस्कारः किं
स्वेकधर्मान्वयकृतोऽपि । अतो गम्योपमया न निर्वाहः । "जगाल मानो हृदयादमुष्या
विलोचनाभ्यामिव वारिधापः" इत्यत्र न तुल्ययोगिता । सादृश्यप्रतीत्यैव चमस्का
रात् ।' उद्यो०.

Appaya Dikshita mentions another kind of तुल्ययोगिता con-
sisting in acting ^{स्त्र}equally with friends and enemies,

'हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।

प्रदीयते पराभूतिर्निचक्षात्रवयोः समा ॥'

In this पराभूति (great prosperity and defeat) is given to friends and enemies. *Jagannātha* rejects it, but *Nagojī Bhatta* defends it. *Vide* रस०, p. 319.

Bhāmaha's definition and illustration of the figure are as under :—

'न्यूनस्यापि विधिटेन गुणसाम्यविवक्षया ।
तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥
शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरवः स्थिराः ।
यदलङ्घितमर्यादाञ्जलन्ती बिभ्रति क्षितिम् ॥'.

This corresponds to शीपक of विद्याधर, मम्मद, and other writers on poetics.

Udbhata's definition and illustrations of the figure are given below. They correspond to those of विद्याधर, मम्मद, and other writers,

'उपमानोपमेयोक्तिद्वयैरप्रस्तुतैर्बन्धः ।
साम्यभिधायि प्रस्तावभाग्भिर्वा तुल्ययोगिता ॥
स्वरङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।
मालवीश्याभृश्लोकाकश्लीनां कठोरता ॥
योगपद्मे जडाञ्जलं तारवी स्वर्गमृगाजिनम् ।
उचितानि तवाङ्गस्य यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥'.

Pages 241-3.

मिलितानां तु तयैषां—एवं गुणयोगेऽपि—

When object under description (प्रकृत) and those that are not under description (अप्रकृत) are grammatically connected with the same word denoting property consisting of an

attribute or an action, and when similarity between प्रकृत and अप्रकृत objects is implied, the figure is called शीपक. Though the figure उपमा is thus suggested in a verse which illustrates शीपक, it is not an instance of ध्वनिकाव्य, but of गुणीभूतव्यङ्ग्य; because the charm consists not in उपमा which is suggested, but in शीपक which is expressed. As in this figure the word expressive of property is connected with words denoting प्रकृत and अप्रकृत objects together and not separately, that is, with words denoting प्रकृत objects alone or with words denoting अप्रकृत objects alone as in तुल्ययोगिता, the relation of उपमान and उपमेय, प्रकृत objects being उपमेय and अप्रकृत objects being उपमान, is real. उपमा however is implied and not expressed; because इव or any other वाचक word is not used. As the word expressive of common property is connected with words expressive of प्रकृत and अप्रकृत objects and as the latter are found in different sentences, the figure is really speaking connected with the sense of a sentence and not with that of a word; still as the object with which प्रकृत and अप्रकृत objects are connected is expressed by a word, the figure is said to be concerned with the sense of a word (पदार्थगत) and not with that of a sentence (वाक्यार्थगत). The word denoting common property, though in proximity with either a word expressive of प्रकृत objects or of अप्रकृत objects, throws its light upon, in other words, is connected with, a word expressive of the other (अप्रकृत or प्रकृत objects) and the figure is therefore significantly called शीपक.

Jagannātha thus explains the word शीपक—'प्रकृतसुवात्ता धमेः प्रसङ्गाप्रकृतमपि शीपयति प्रकाशयति सुन्दरीकरोतीति शीपकम्। यद्वा शीप इव

रीपकम् । संज्ञायां कम् । रीपसावृद्धयं च प्रकृताप्रकृतप्रकाशकत्वेन बोध्यम् ।' रस०, p. 322.

As the word expressive of common property may consist of an attribute or an action and may be used in the beginning, or the middle, or the end of a sentence, the figure resolves itself into six varieties.

Jagannātha rightly objects to such a classification; for he remarks there is no special charm when the word expressive of a common property is either in the beginning or the middle or the end of a sentence, and that if such a classification is accepted, there will be no end of divisions; for the word expressive of common property may be near the beginning, or near the middle, or near the end of a sentence.

' अमुं चालंकारं धर्मस्य गुणक्रियाद्यात्मकस्यादिमध्यावसानगतत्वेन त्रिविधमाम-
नन्ति । । वस्तुतस्तु धर्मस्यादिमध्यान्तगतत्वेऽपि चमस्कारवैलक्षण्यभावात्
त्रैविध्योक्तिरापातमात्रात् । अन्यथा धर्मस्योपाद्युपमभ्योपान्यगतत्वे ततोऽपि
किञ्चिन्न्यूनाधिकदेशवृत्तित्वे चानन्तभेदप्रसङ्गात् ॥ ' रस०, p. 327.

In 'करोति न मुदं——' बिम्बम्, पुण्डरीकम्, and यशः of which the first two denote अप्रकृत objects and the last प्रकृत object (because the king's glory is described and compared with the Moon or a lotus), are connected with करोति which stands in the beginning of a sentence. Similarly in the two other instances the word expressive of common property is in the middle and the end of a sentence respectively. In all these three instances the common property denotes action. The following is an instance of गुणरीपक——

इयामलाः प्रावृषेण्याभिर्विश्वो ज्जीमूतपङ्क्तिभिः ।

भुवश्च सुकुमारारिर्नवशाह्लपङ्क्तिभिः ॥

When a number of words expressive of actions are grammatically connected with one कारक, the figure is कारकदीपक, if the actions are both प्रकृत and अप्रकृत and कारकतुल्ययोगिता if the actions are all प्रकृत or all अप्रकृत.

• 'वसु वानुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम् ।

त्रातुं च मातृशान् राजन्नतीव निपुणो भवान् ॥'

If this is uttered by a poor man destitute of means, the figure is कारकदीपक, as the actions वसुदान and स्वन्नाण which are in this case प्रकृत, अरिमर्दन which is अप्रकृत, and यशोधान which is both प्रकृत and अप्रकृत have the same कर्तृकारक, *viz.*, भवान्. If, however, the verse is uttered in praise of the king, all the actions become प्रकृत and the figure is कारकतुल्ययोगिता.

Jagannātha observes that दीपक does not deserve to be considered as a separate figure from तुल्ययोगिता, as the charm in both is the same, the word expressive of common property occurs in both once, and in both similarity is implied, and as the difference of the common property being construed in तुल्ययोगिता with प्रकृत objects or अप्रकृत objects and in दीपक with both प्रकृत and अप्रकृत objects should not constitute two figures. For in that case there should be two figures for two varieties of तुल्ययोगिता, in one of which the साधारणधर्म is connected with प्रकृत objects and in the other with अप्रकृत objects. 'तुल्ययोगितातो दीपकं न पृथग्भावमर्हति । धर्मसकृद्वृत्तिमूलाया विच्छिन्नैरविशेषात् । विच्छिन्निवैलक्षण्यस्यैवालंकारविभागहेतुत्वात् । :

सकृद्वृत्तेरविशेषेऽपि धर्मिणां प्रकृतस्वामकृतस्वाभ्यां प्रकृताप्रकृतत्वेन च तुल्ययोगितायां शीपकस्य विशेष इति वाच्यम् । तत्रापि तुल्ययोगितायां धर्मिणां केवल-प्रकृतत्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य च विशेषस्य सत्त्वादलंकारद्वैतापत्तेः । श्लेषेऽपि द्वैतापत्तेश्च । सर्वेषामप्यलंकाराणां प्रभेदवैलक्षण्यद्वैलक्षण्यापत्तेश्च । । तस्मात्तुल्ययोगिताया एव वैविध्यमुचितम् । प्रकृतानामेव धर्मस्य सकृद्वृत्तिः । अप्रकृतानामेव । प्रकृताप्रकृतानां चेति । एवं च प्राचीनानां तुल्ययोगितातो शीपकस्य पृथगलंकारतामाचक्षेणानां दुराग्रहमात्रमिति नव्याः ॥ ' रस०, pp. 326-7.

Bhāmaha's definition and illustrations of the figure arc as under :—

'आदिमध्यान्तविषयं त्रिधा शीपकमिष्यते ।
 एकस्यैव भ्यवस्थत्वादिति तद्विद्यते त्रिधा ॥
 अमूनि कुर्वतेऽन्वयार्थमस्याख्यामर्थशीपनात् ।
 त्रिभिर्निर्देशैर्नैश्वेवं त्रिधा निर्दिश्यते यथा ॥
 मद्यो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानभङ्गुरम् ।
 स प्रियासङ्गमोल्कणं सासहृष्यां मनसः शुचम् ॥
 मालिनीरंशुकभृतः स्त्रियोऽलंकुरुते मधुः ।
 हारीतणुकवाचश्च भूधराणामुपत्यकाः ॥
 अरीमतीररण्यानीस्सरितदशुष्यदम्भसः ।
 प्रवासिनां च चेतांसि शुचिरन्तं निनीषति ॥'.

Udbhata defines it as under :—

आदिमध्यान्तविषयाः प्राधान्येतरयोगिनः ।
 अन्तर्गतोपमा धर्मा यत्र तद्दीपकं त्रिवुः ॥

Pages 243-5.

वाक्यार्थगतत्वेन—वधर्म्यम्—

As the sense of a sentence is but the sense of a collection of words that make it up, it is proper that after the figures,

concerning the meanings of words have been dealt with, those that concern themselves with the meaning of a sentence should be taken up. When in sentences conveying the senses of उपमेय and उपमान one and the same common property is expressed by different words which are synonymous, the figure is called प्रतिवस्तूपमा. As the word वस्तु means the sense of a sentence and as उपमा or common property is expressed in each sentence (प्रतिवस्तु) differently, the figure is significantly so called. It is of two kinds; (1) where the comparison is positive and (2) where it is negative. In the instance 'ज्ञानारः कति न—' the same common property 'ascending' is expressed by two different words आरोहति and अभ्यास्ते in the sentences expressive of the उपमेय and the उपमान. In some cases the common property is expressed in one sentence and implied in the other, as in 'याश्चैतान्यपराह्मुखी—'. Here in the उपमेयवाक्य, सेव्यताम् expresses the common property, while in the उपमानवाक्य, the same property is implied by the words 'when Mandāra stands before us, what is the use of thousands of other trees,' which imply that Mandāra alone should be resorted to. In both these instances the comparison is positive. In the instance 'संतोषकरणनिपुणो—' it is expressed by negation; in other words, there is a contrast, the common property in the sentence expressive of the उपमेय being संतोषकरणनिपुणः and in the sentence expressive of the उपमान, नानन्दज्ञानचतुरः.

It should be noted that similarity in this figure is implied and not expressed by इव or such other words as in वाक्यार्थोपमा.

'विवि स्थितो भानुरिव भूस्थस्त्वं भ्राजसे नृप ।' is therefore an instance of वाक्यार्थोपमा.

'वहति विषधरान् पटरिजन्मा
 द्यिरसि मसीपटलं दधाति शीपः ॥
 विधुरपि भजतेतरां कलङ्कं
 पिशुनजनं खलु बिभ्रति क्षितीन्द्राः ॥'

is an instance of मालारूपा प्रतिवस्तूपमा, as there is one sentence expressive of उपमेय and many sentences expressive of उपमान, and as the same common property is differently expressed by the words वहति, दधाति, भजतेतराम्, and बिभ्रति.

Udbhata defines and illustrates it as under :—

उपमानसंनिधाने च साम्यवाच्युच्यते बुधैर्यत्र ।
 उपमेयस्य च कविभिः सा प्रतिवस्तूपमा गहिता ॥
 विरलास्तादृशो लोके शीलसौन्दर्यसंपदः ।
 निशाः कियस्यो वर्षेऽपि यास्विन्नुः पूर्णमण्डलः ॥

Bhāmaha and *Vāmana* treat this figure under उपमा *Bhāmaha* notes as under respecting it :—

समानवस्तुन्यासेन प्रतिवस्तूपमोच्यते ।
 यथेवानभिधानेऽपि गुणसाम्यप्रतीतितः ॥
 साधुसाधारणस्वादिगुणोऽत्र ध्यतिरिच्यते ।
 स साम्यमापादयाति विरोधेऽपि तयोर्यथा ॥
 कियन्तः सन्ति गुणिनः साधुसाधारणश्रियः ।
 स्वादुपाकफला नम्राः कियन्तो बाध्वशाखिनः ॥

Vāmana's *Sūtra* shewing that प्रतिवस्तूपमा is simply a sort of उपमा is 'प्रतिवस्तूपभृतिरूपमाप्रपञ्चः ।' काठ्या० ४।३।१॥.

Pages 245-6.

बिम्बप्रतिबिम्बत्वं—दुर्भगत्वम्—

If there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between उपमान and उपमेय and the common properties in the sentences expressive of them, the figure is वृष्टान्त. The difference between प्रतिवस्तूपमा and वृष्टान्त is that in the former there is वस्तुप्रतिवस्तुभाव between the common properties, while in the latter there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between them. For the meanings of वस्तुप्रतिवस्तुभाव and बिम्बप्रतिबिम्बभाव, see the note p. 533. 'अस्य चालंकारस्य प्रतिवस्तूपमया भेदक्रमेण यत्तस्यां धर्मो न प्रतिबिम्बितः किं तु शुद्धसामान्यात्मनैव स्थितः । इह तु प्रतिबिम्बितः ॥' रस०, p. 337. Here as the relation of उपमेय and उपमान between two sentences is implied by the very force of the figure owing to the relation of similarity subsisting between the object under description and the one put forth in illustration of it and the common properties of them, words like वृष्टान्त, उदाहरण, and निदर्शन should not be used, otherwise there will be a repetition. As the sense of the sentence containing an illustration (वृष्टान्तवाक्य) makes us sure of the sense of the sentence for which the illustration is given (दार्ष्टान्तिकवाक्य), the figure is significantly named वृष्टान्त. 'वृष्टान्तवाक्ये गृहीतसहचारेण दार्ष्टान्तिकार्थप्रामाण्यनिश्चयात्' उद्यो०. It is of two kinds; (1) where there is an illustration by similarity, and (2) where there is an illustration by contrast (वैधर्म्य). In 'स्वमसि रिपुं—' there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between the king and the lion, the destruction of enemies and the destruction of elephants and arms and nails. स्वमसि—दुर्बिहः is a दार्ष्टान्तिक sentence or one for which an illustration is given, while

महत्कारदि—सृगेन्द्रः containing an illustration is called a वृष्टान्त sentence ; and the latter makes us sure of the former. 'अपि सहजमनोहरं—तुर्भगस्वम्' is an instance of वृष्टान्त by contrast. Here there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between poetry and a pearl-necklace, and 'marked by the merits of *Nṛsiṅha*' and 'united with large breasts' and a contrast between मनोज्ञं भवति and तुर्भगस्वं कलयति.

This figure is not treated of by *Bhāmaha* and *Vāmana*. *Udbhaṭa*'s definition and illustration of it are given below :—

वृष्टस्यार्थस्य विस्पष्टप्रतिबिम्बनिर्दर्शनम् ।
 यथेवादिपदैः शून्यं बुधैर्वृष्टान्त उच्यते ॥
 किं चान्न बहुनोक्तं व्रज भर्तारमामुहि ।
 उन्न्वन्तमनासाद्य महानद्यः किमासते ॥

Pages 246-8.

प्रतिबिम्बनस्य करणं—^०द्वैपम्यं गम्यम्—

When the relation between two objects (either senses of two words or senses of two sentences), possible or impossible, implies similarity between them, the figure is निर्दर्शना. It is of two sorts ; (1) where the relation is possible, and (2) where it is impossible. The figure is dealt with here ; because it also contains बिम्बप्रतिबिम्बभाव. In वृष्टान्त, the बिम्बप्रतिबिम्बभाव is expressed by two sentences ; while in निर्दर्शना by one sentence. In the verse 'यदप्येकाकिन्यो—' the relation between glory which is pure though it wanders, into the world of serpents (paramours) and shewing the truth of the statement that women even though alone and attractive, become

the most praiseworthy in the world if chaste, is possible and implies resemblance between glory and a chaste woman. This therefore is an instance of पदार्थवृत्तिः संभवद्वस्तुसंबन्धा निदर्शना. 'दृश्यद्वुर्वार—' is an instance of पदार्थवृत्तिः असंभवद्वस्तुसंबन्धा निदर्शना. In this the connection between the sky and the sportive charm of *Krishna* is not possible—for how can one thing bear the charm of another (अन्यस्य लीलामन्यः कथं धाम्यन्) —and it simply implies a resemblance between the two charms, the charm of the sky and that of *Krishna*. It is not proper to resort to लक्षणा here to remove अन्वयानुपपत्तिः; for it can be removed even by the superimposition of one thing upon the other. Similarity is suggested here not by लक्षणा, but by the force of sense. 'न चेदृशस्यलेऽन्वयानुपपत्त्या लीलापदस्य तत्सदृशलीलायां लक्षणैव स्यादिति वाच्यम् । आरोपेणाप्यन्वयोपपत्तेः । वस्तुमाहात्म्यादेव स्वस्याः सावृद्धयञ्जकत्वम् ॥' उद्यो०. वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना is exemplified by 'वीर नरसिंह—'. Here the connection between one who wishes to glorify the greatness of *Nṛsiṃha* and one who throws submarine fire into the hollow of a fresh lotus is not possible and implies resemblance between them; for the sense intended to be conveyed here is that a man who wishes to glorify *Nṛsiṃha* is like a person who throws submarine fire into a fresh lotus. This is वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना; because the verse implies a resemblance between the senses of two sentences. The verse cannot be taken as an illustration of वृष्टान्त; for in वृष्टान्त, the two sentences between which resemblance is implied are independent of each other, while here (in निदर्शना) they are dependant upon each other. Ancient writers on poetics hold, that the impropriety of a

property of the प्रस्तुत object as existing in an अप्रस्तुत object constitutes the figure. But the reverse also makes up the same figure, for in both the cases the impropriety of relation is the same. Both the varieties are illustrated in order. In 'या चण्डांगु——' the impropriety of the greatness of the valour of *Nṛsiṃha* which is प्रकृत as existing in the forest fire which is अप्रकृत is shewn and it implies resemblance between (प्रताप and शवानल). In the next instance 'यः कैलासनिवासः——' the greatness of the splendour of the waves of the heavenly Ganges is अप्रस्तुत and its existence in glory which is प्रस्तुत is impossible. Resemblance is consequently implied between the splendour of the waves of the Ganges and glory.

क सूर्यप्रभवो वंशः क् चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुस्तंरं मोहाद्बुद्धेनास्मि सागरम् ॥

is an instance of भार्यी वाक्यार्थगा निदर्शना; while योऽल्पमतिः सूर्य-प्रभवं वंशवर्णयितुमिच्छति स मोहाद्बुद्धेन बुस्तरं तितीर्षति is शाब्दी वाक्यार्थगा निदर्शना. *Nāgoji Bhaṭṭa* gives the following as an instance of शाब्दी वाक्यार्थगा निदर्शना——

'स्वप्नादनखरस्नानि यो रञ्जयति यावकैः ।

इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥

इत्यादौ तु शाब्दी बोध्या । वाक्यार्थगा चोभयन्नापि (*i. e.* here and in 'क सूर्यप्रभवो——') । उद्यो०. The following is also taken by *Rājānaka Ruyyaka* and *Nāgoji Bhaṭṭa* to constitute the same figure :—

'स्वप्नादनखरस्नानां यदलक्तक्रमाजैनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥

इत्यत्राप्येव । न चेदं वाक्यार्थरूपकम् । लोकप्रसिद्धोपमानोपमेयस्ववत्तो-
भेदस्यैव रूपकत्वात् । किं च तत्र सादृश्यलक्षणासूलाभेदप्रतीतिः । इह तु मती-
यमानाभेदानुपपत्त्या सत्त्वकल्पनेति भेदान् ॥ ' उच्यो०.

Jagannātha, however, takes the above verse as an instance of वाक्यार्थरूपक and refutes the view of *Rājānaka Ruyyaka* as under :—

'गलंकारसर्वस्कारस्तु

“ स्वप्नादनखरस्नानां यदलक्तकमाज्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥

इति पद्यं वाक्यार्थनिदर्शनायामुदाहरणम् । आह च—“यत्र तु प्रकृतवाक्यार्थे
वाक्यार्थान्तरमारोप्यते सामानाधिकरण्येन तत्र संबन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनैव
युक्ता” इति । तत्र वाक्यार्थरूपकस्य दत्तजलाञ्जलिस्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः ।
वाक्यार्थनिदर्शनैव निर्वास्यतां स्वीक्रियतां च वाक्यार्थरूपकमिति पर्यनुयोग-
स्यापि तुल्यत्वात् ॥ ' रस०, pp. 342-3.

Udyotakāra's view seems to be the better of the two. *

The charm of this figure consists in the apprehension of identity between the senses of two words or two sentences ending in the conceived resemblance between them and not in the suggested resemblance between two things.

The purpose of निदर्शना will not therefore be served by व्यङ्ग्योपमा. 'न च निदर्शनाविषये व्यङ्ग्योपमयैवास्तु चमस्कार इति वाच्यम् ।
अत्राभेदप्रतीतिकृतचमस्कारस्यैव सत्त्वान् । कल्पितौपम्यसूत्रिकथ्यु पर्यवसन्नया
स्यैव चमस्कार इत्याशयात् । तदुक्तम् “उपज्ञीव्यत्वेन भेदान्” इति ॥ ' उच्यो०.

Mammata mentions another kind of निर्दर्शना which consists in a certain action indicating a connection between itself and its cause. In the instance

उन्नतं परमवाप्य यो लघु-
 हेलयेव स पतेरिति ह्रुवन् ।
 दौलदोस्वरगतो वृषस्कण-
 आहमारुतधुतः पतत्यथः ॥

the action of falling indicates a connection between itself and the acquisition of a high position by a worthless man. This sort of निर्दर्शना is what *Vidyādhara*, following *Rājānaka Ruyyaka*, calls संभवदस्तुसंबन्धनिर्दर्शना. *Rājānaka Ruyyaka* gives the following as an instance of संबन्धस्तुसंबन्धा—

चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् ।
 सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥

and thereby shews that निर्दर्शना consists not simply in an action indicating a connection between itself (the effect) and its cause but in an action indicating any thing also. 'अन्ये तु "स्वस्वहेत्यन्वयस्य" (in *Mammata's Kārikā* 'स्वस्वहेत्यन्वयस्योक्तिः क्रिय-
 यैव च सापरा') इत्युपलक्षणं स्वक्रियया किञ्चिदर्थबोधनस्य । एवं च "चूडामणि-
 पदे धत्ते यो देवं रविमागतम् । सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥" इत्या-
 दावप्येवैवेत्याहुः ॥'.

The following illustrates मालारूपा निर्दर्शना—

सोभ्यो तितोर्षति तरङ्गवतीभुजङ्ग-
 र्मादानुमिच्छति को हरिणाङ्कबिम्बम् ।
 मेरुं लिलङ्घयिषति भ्रुवमेष देव
 यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममावधाति ॥

Bhāmaha's definition and illustration of the figure are as under :—

क्रियथैव विशिष्टस्य तर्कस्योपरर्शानान् ।
ज्ञेया निदर्शना नाम यथेववतिभिर्दिना ॥
भयं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रतियियासति ।
उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन् नरान् ॥

Udbhāṭa calls the figure *विदर्शना* and defines it like *Vidyādhara* and *Rājānaka Ruyyaka* :—

अभवन् वस्तुसंबन्धो भवन् वा यत्र कल्पयेन् ।
उपमानोपमेयस्यं कथ्यते सा विदर्शना ॥

He has, however, given an instance of the first sort only, *viz.*, असंबन्धवस्तुसंबन्धा, as under :—

विनोचितेन पस्या च रूपवत्यापि कामिनी ।
विधुवन्त्यविभावर्याः प्राबिभार्त्ते विशोभताम् ॥

Prathārcendurāja, the commentator of *Udbhāṭa's Alankārasūtrasaṅgraha*, notes that the second variety is not illustrated by *Udbhāṭa*. 'यत्र तु पदार्थसमन्वय उपमानोपमेयभावकल्पनया; स्वात्मानमुपपादयति तस्य विदर्शनाभेदस्योदाहरणमुद्भट्टपुस्तके न दृश्यते । तस्य तु भामहोदितमिदमुदाहरणम् ।

“भयं मन्दद्युतिर्भास्वान्—” इति ।’

Pages 249-50.

उपमानादुपमेयं—इति व्यतिरेकः—

When *उपमेय* is described as superior to *उपमान*, and when the distinction between them is predominant, the figure is called *व्यतिरेक*. In some instances the reasons of the superio-

rity of उपमेय over उपमान (आधिक्यहेतु) and of the inferiority of उपमान to उपमेय are both expressed, in some instances one of them is expressed, and in some neither is expressed. These four varieties are each divided into three classes according as the similarity between उपमान and उपमेय is directly expressed (श्रुत) by words like इव, or indirectly, expressed (आर्य) by words like सवृष, or implied (आक्षिप्त). In each of these varieties words may be श्लिष्ट or otherwise. The figure, thus resolves itself into twenty-four varieties. All of them are illustrated by *Mammaṭa*. Vide *Kāvyaṣṭakāśa*. *Vidyādhara* gives only two instances. In 'पवित्रसङ्गोत्र°——' the lord of *Utkala*, *Nṛsiṃha*, is उपमेय and *Indra* is उपमान; and the last line shews that the latter is superior to the former; for *Indra* is described as न अपारिजात (one whose enemies are not destroyed or one who is not without पारिजात) and the king as अपारिजात (one whose enemies are destroyed). Here both the causes of व्यतिरेक, viz., the superiority of उपमेय over उपमान and the inferiority of उपमान to उपमेय, are expressed, the former by स्वमपारिजातः and the latter by एष नापारिजातः, the similarity between उपमान and उपमेय is not directly or indirectly expressed but implied in the first two lines (they call the king and *Indra* both पवित्रसङ्गोत्र), and these contain the श्लिष्ट word पवित्रसङ्गोत्र; for the king is पवित्रसङ्गोत्र in the sense of one having a good and holy family and *Indra* is पवित्रसङ्गोत्र in the sense of one whose thunderbolt is feared by mountains. As the word पवित्रसङ्गोत्र which is expressive of the common property of the king and *Indra* is to be construed with स्वाम् which is प्रकृत and बिडौजसम् which is अपकृत, and as it is श्लिष्ट,

we have in this verse व्यतिरेक strengthened by शीपक which is set up by the apprehension of श्लेष. In the verse 'श्रीमन्नुत्कल-भूमिपाल—' the river of the waters of the king's charity is implied to be superior to other rivers, as the sea (the lord of rivers) is described to have no liking for the latter, having seen the former. ,

Rājānaka Ruyyaka describes this figure as consisting in the superiority of उपमान or उपमेय over the other and gives 'क्षीणः क्षीणोऽपि शशी—' (*Vide Mallinātha's* commentary) as an instance of the former ; for according to him the उपमान, the Moon, is here described as superior to the उपमेय, youth ; as the Moon waxes, while youth never returns. This, however, is rightly refuted by *Mammāṭa* in his *Kāvyaṭprakāśa*. On critically examining the verse it will be found that in it the Moon is not compared to youth ; but the unsteadiness of the Moon to the unsteadiness of youth, and the latter is greater than the former ; for the Moon waxes after having waned, while youth once gone never returns ; and this is the intended sense of the verse which is uttered by a सखी to a lady to exhort her to leave off मान or anger towards her lord and be reconciled with him. 'न ह्यत्र चन्द्रयौवनयोः सापृश्यं किं तु तत्क्षययोः । तत्र चन्द्रक्षयस्य वृद्धिबाध्यतया न्यूनत्वम् । यौवनक्षयस्य स्वबाध्यतया-धिक्त्वम् । मानप्रसादानुगुणतया प्रकृतवाक्यार्थानुगुणत्वादिति । अस्थैर्ये क्षयः । एवं ह्यत्र वाक्यार्थः । चन्द्रो हि पुनः पुनरागमेन लोके सुलभोऽतो न तादृशमाहारम्य-शाली । इदं पुनर्यौवनमपुनरागमेनातिदुर्लभमिति मानादिभिरन्तराद्यैर्विदग्धया भवत्या मुधा गमयितुं न सांप्रलमिति । अन्यथा "किमिति अस्य कर्ष्यस्य यौवनस्य कृते यथा मानाद्विरस्यते यातु नाम यौवनम्" इति प्रतिकूलनार्थेन प्रकृतार्थस्यापुष्टतापत्तेः । प्रियक्षितकारिण्या वृथा शीघ्रं वचनम् ॥' उद्यो०.

Bhāmaha's definition and illustration of the figure are as under :—

उपमानवतोऽयंस्य यद्विशेषनिर्द्शनम् ।
 व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषापादानाद्यथा ॥
 सितासिते पद्मवती नेत्रे ते ताम्रराजिनी ।
 एकान्तशुभ्रदयामे तु पुण्डरीकासितोत्पले ॥

Udbhata's definition of the figure corresponds to that of *Rājānaka Ruyyaka* :—

विशेषोपादानं यत् स्यादुपमानोपमेययोः ।
 निमित्तावृष्टिवृष्टिभ्यां व्यतिरेको द्विधा तु सः ॥

All the instances given by him, however, show the superiority of उपमेय over उपमान as under :—

सा गौरीशिखरं गत्वा ददर्शोमां तपःकृशाम् ।
 राहपीतप्रभस्येन्दोर्जयन्ती वूरतस्तनुम् ॥
 पद्मं च निशि निःश्रीकं विवा अन्द्रं च निःप्रभम् ।
 स्फुरच्छायेन सततं मुखेनाधः प्रकुर्वतीम् ॥
 क्षीर्णपर्णाम्बुवाताशकष्टेऽपि तपसि स्थितम् ।
 समुद्रहन्ती नापूर्वं गर्वमन्यतपस्विवत् ॥
 या क्षीरि श्रीस्तपसा मासैकेन विश्रुता ।
 तपसा तां सुशीर्षेण वूराद्विदधतीमधः ॥

Pages 250-2.

प्राधान्येन निबद्धं — भेदेऽप्यभेदः —

When one of उपमान and उपमेय is represented as predominant and the other connected with the sense of सह, the figure

is सशोक्ति. Thus in this figure the connection of उपमेय with a verb is direct and expressed (शाब्द) and that of उरमान with a verb is implied through the force of the word सह. Here what is connected with सह is अप्रधान by Pāṇini's Sūtra "सह-युक्तेऽप्रधाने" २।३।१९॥ and therefore उपमान, while the other is प्रधान and उपमेय. 'तत्र तृतीयान्तस्य विशेषणतया गुणत्वम् । प्रथमान्तस्य विशेष्यतया प्रधानत्वम् । एवं च प्रथमान्ते शाब्दोऽन्वयः । तृतीयान्ते तु सहसार्थसाद-र्थ्यादर्थः ॥' उद्यो०. This figure is based upon अतिशयोक्ति in which the order of precedence of cause and effect is reversed or on identification grounded on श्लेष. 'हृद्यस्वं आलंकारसामान्य-लक्षणप्राप्तम् । तेन "अनेन सार्धं विहराम्बुराशोः——" इत्यासौ नेयम् ॥', उद्यो०. In 'संभ्रामाङ्गणभूषणस्य——' hostile kings are described as running away to different directions along with the arrows discharged by Nṛsiṃha. Though the arrows are the cause of their flight, their discharge is described as contemporaneous with the flight of enemies which is the effect. The figure is thus based upon अतिशयोक्ति in which the order of the precedence of cause and effect is reversed, the cause being described either as simultaneous with the effect or as succeeding it instead of preceding it as is natural. The connection of भूमिपतिभिः with विक्रममुल्लङ्घितम् is expressed and direct, while that of मार्गणैः with it is implied through the force of the sense of सह. In 'रणे वीरनृसिंहस्य——' the figure is based upon identification caused by श्लेष; for the two meanings of मद् (pride in the case of enemies and ichḡral juice in the case of elephants), though different, are identified.

Bhāmaha's treatment of the figure is as under :—

तुल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते ।

पदेनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथा ॥

हिमपाताविलसिषो गाढालिङ्गनेहतवः ।

वृद्धिमायान्ति यामिन्यः कामिनां प्रीतिभिः सह ॥

Udbhata's definition of the figure is the same. Only the last *Pāda* reads differently, as 'सा सहोक्तिर्मता सताम्'. His instance of it is :—

द्युजनो मृत्युना सार्धं यस्याजो तारकामये ।

चक्रे चक्राभिधानेन प्रैष्येणात्मनोरथः ॥

Pages 252-3.

ब्रह्मोऽधुना—भवतः सभा—

Having treated of *सहोक्ति* we now take up *विनोक्ति* which is as it were its antagonist. When without a certain thing, good or bad, another thing is described as the reverse of it, the figure is *विनोक्ति*. In 'न स्वहैरिवधूवक्रं—' the face is described as not shining without beauty and the Moon without light. While in 'विना पद्माकरो—' a lake is described as shining without crocodiles, sandal without serpents, and the council of *Nṛsiṃha* without rogues.

विना is not the only word, the use of which constitutes the figure. All the synonyms of *विना*, such as *नञ्*, *निर्*, *वि*, *अन्तरेण*, *ऋते*, *रहित*, and *विकल*, constitute the figure. 'इयं च न केवलं विनाशरुश्य सत्त्वं एव भवति । अपि तु विनाशवार्थवाचकमात्रस्य । तेन नञ् निर्-वि-अन्तरेण-ऋते-रहित-विकल-इत्यादिप्रयोगे इयमेव ।

निर्गुणः शोभते नैव विपुलाऽम्बरोऽपि ना ।

आपातरम्यपुष्पश्रीशोभितः शाल्मलिर्यथा ।” रस०, p. 365.

The figure is not treated of by *Bhāmaha* and *Udbhata*.

Pages 253-57.

साधारणधर्मवशात्—परिणमयितव्यः—

When from the force of adjectives common to प्रकृत and अप्रकृत, अप्रकृत is inferred from प्रकृत, the figure is समासोक्ति. The common adjectives shew a common property which leads to the inference of अप्रस्तुत. The difference between एकदेशविचित्ररूपक and समासोक्ति is that in the former in which the superimposition of विषयिन् on विषय is expressed in one place and suggested in another, the विषयिन् which is अप्रस्तुत colours the विषय which is प्रस्तुत by its own form; while in the latter, अप्रस्तुत which is inferred simply from common attributes, does not colour प्रस्तुत by its own form as in the former, but characterizes it. In other words, in रूपक, the form of विषयिन् is superimposed upon विषय, while in समासोक्ति, the behaviour of अप्रस्तुत is superimposed upon that of प्रस्तुत; and this superimposition is caused by व्यञ्जना. समासोक्ति is thus गुणीभूतव्यङ्ग्या. ‘समासोक्तौ प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहारारोपः । रूपके तु विशेष्ये प्रकृतेऽप्रकृतरूपारोपः ॥’ उद्यो०. The behaviour of one object (अप्रस्तुत) superimposed upon another (प्रस्तुत) cannot rest in it. It therefore suggests that in which it rests by invariable concomitance. By the अप्रस्तुत which is thus implied प्रस्तुत is characterised.

‘अन्यरोप्यमाणोऽन्यव्यवहारोऽन्यत्र न संभवतीति तदविनाभावात् स्वव्यवहारि-
णमाक्षिपतीत्याक्षिप्यमाणेनाप्रस्तुतेन धर्मिणैव प्रस्तुतो धर्म्यवच्छिद्यते न पुनराच्छा-
द्यते ।... । एवं समासोक्तौ व्यवहारसमारोपात्प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य वैशिष्ट्यलक्षणम-
वच्छेदकत्वं विधीयते । रूपके तु रूपसमारोपाद्भूपरूपितत्वाच्छास्त्रकत्वमिदम-
योर्भेदः ॥’ *Vide Jayaratha's commentary on अलं० सर्व०, p. 85.*

Nor is समासोक्ति to be confounded with परिणाम. For in परिणाम, विषय of superimposition appears as विषयिन् or the object superimposed and consequently remains subordinate, विषयिन् or आरोप्यमाण being predominant. In समासोक्ति, however, विषय or the subject of superimposition (in other words, प्रस्तुत) looks characterized by the attributes of the object superimposed (*i. e.* अप्रस्तुत) and is therefore predominant. As the figure thus consists in the implication of अप्रस्तुत from प्रस्तुत and thus represents two things in brief, the word ‘समासोक्ति’ is significant. उक्ति in समासोक्ति is to be taken as equivalent to प्रतिपादन and not to कथन.

The implication of अप्रस्तुत from प्रस्तुत requires a cause or ground. If it be taken as taking place without any ground, the definition of समासोक्ति would be open to the fault of अतिश्याप्ति. निमित्त therefore must be taken as essential for implication. The निमित्त which is thus indispensable is a common property and it may consist of an attribute or action. Property is illustrated in ‘गुणप्रणयिनी—’. In this through the force of the common property (*i. e.* property found in प्रस्तुत anti अप्रस्तुत) consisting of an attribute, *viz.*, गुणप्रणयिस्व, मुहिन्याह्वमभ्यस्व, and सुवंशजस्व, which have two meanings, one connected with धनुर्देही and the other with स्त्री, धनुर्वह्नी

is apprehended as characterized by the attributes of a woman, without giving up its own nature as it does in रूपक. Now the adjectives which are connected with प्रस्तुत and अप्रस्तुत both may be either श्लिष्ट, औपम्यगर्भ, or साधारण. In 'गुणप्रणयिनी——' they are श्लिष्ट. In 'विशालवलभीभुजान्——' they are औपम्यगर्भ. In this instance through the force of the commonness of attributes arising from the power of compounds shewing resemblance (उपमासमास), viz., विशालवलभीभुजान् and others which may be dissolved either as विशालवलभीभुजेव (उपमितसमास) or विशालवलभीसवृक्षी भुजा (मध्यमपदलोपी) येषां तान् houses and flames are apprehended as characterized by the attributes of a नायक and a नायिका.

The ground of the implication of अप्रस्तुत from प्रस्तुत consisting of action is illustrated by 'विश्राणनेस्तैः——'. In this कल्पद्रुम and रत्ना are apprehended as नायक and नायिका through their having the common property of the action of speaking &c.

In 'घाटीं वीर——' adjectives are साधारण; i. e., they apply both to trees and a lover. The figure समासोक्ति is here set up by the compound शाखाभुजैः which may be dissolved either as शाखा एव भुजाः तैः or शाखा भुजाः इव तैः; for आकर्षण and other actions can be performed either by branches or hands. As there is neither साधक nor बाधक प्रमाण in favour of उपमासमास or रूपकसमास, or of उपमा or रूपक, we have a fusion of उपमा and रूपक caused by uncertainty about them (संवेष्ट).

Where, however, there is a certainty about रूपक, even though there is a possibility of arriving at a common pro-

perty by dissolving the compound (containing the रूपक) in another way, it does not become a ground for समासोक्ति. For as the second sense is suggested by एकदेशविवर्तिरूपक, समासोक्ति is useless or has no end to serve. In 'धावन्तीर्नरसिंह—' creepers are described as soliciting the wives of enemies through mercy. Mercy, a quality of animate objects, is conceived as existing in creepers and to establish its existence it is but proper that they should be described as friends. If रूपक and समासोक्ति both suit the description, we should take रूपक and not समासोक्ति. The compound प्रसूनक्षयैः must be dissolved as प्रसूनान्येव ईक्षणानि तैः and not प्रसूनानि ईक्षणानीव तैः; for the act of seeing can be accomplished by eyes and not flowers. We must therefore take the compound as favouring रूपक. It is एकदेशविवर्तिरूपक; because the superimposition of ईक्षण on प्रसून which is expressed suggests that of सखी on लता and the apprehension of this रूपक becomes a ground for उत्प्रेक्षा which consists in the conception of mercy in creepers.

Through the very force of adjectives common to अग्रस्तुत and अग्रस्तुत, समासोक्ति brings out the idea of the अग्रस्तुत or उपमान which is not expressed. उपमान therefore should not be expressed. In the instance 'विधुरीकुर्वन्—', the idea of the lover which is अग्रस्तुत is implied through the very power of common properties such as untying the braid of hair, destroying the painted marks on cheeks and so on. If therefore उपमा is used, as in कामीव, there would a repetition of sense. उपमा therefore should not be employed where समासोक्ति has a scope. The second half of the अर्थानां should therefore be changed into 'हस्मीरमानमर्देन्—'.

Mammata says that the introduction of उपमा into the province of समासोक्ति, which is a defect in समासोक्ति, comes under the general defect of अपुष्टार्थत्व or पुनरुक्तता. 'साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमपि उपमानविशेषं प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात् अनुपविद्यता यत् तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा शेषः ॥' काव्य० १०.

Thus समासोक्ति is based upon either श्लिष्ट adjectives, or औपम्यगर्भ adjectives, or साधारण adjectives. *Appayā & Dikshita* mentions a fourth kind of समासोक्ति arising from विशेषणसारूप्य. The instance given by him is the following verse from उत्तर-रामचरित—

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां

विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुह्यम् ।—

In this the description of the forest is प्रकृत, and through similarity with it is implied the history of towns and villages in which vicissitudes of wealth and progeny are caused. 'अत्र वनवर्षने प्रस्तुते तस्मात्कृष्यात् कुटुम्बेषु धनसंतानादिसमृद्धयसमृद्धिर्विपर्यासं प्राप्तस्य तत्समाश्रयस्य ग्रामनगरादेवृत्तान्तः प्रतीयते ॥' कुवल०. This kind of समासोक्ति is mentioned by अप्यव्ययीक्षित alone. 'इयं चाप्यव्ययीक्षितैरेवोक्ता नान्यैः ।' प्रभा on प्रदीप. *Jagannātha* criticizes *Appayya Dikshita* as he does in many other places on the ground that this cannot be समासोक्ति; as similarity of adjectives which is the very soul of समासोक्ति is absent here. 'समासोक्तिजीवाप्तो-विशेषणसाम्यस्याप्राभावेन समासोक्तिताया एवानुपपत्तेः ।' रस०, p. 383. This criticism, however, is rightly not accepted by *Nāgoji Bhatta*. 'चिन्त्यमिदम् । विशेषणसाम्यगम्यसावृद्ध्यगम्यैरेव तत्त्वानपायात् ॥' *Vidē* रस०, p. 383.

Bhāmaha defines and illustrates the figure as under :—

‘यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तस्मानविशेषणः ।
सा समासोक्तिरुद्दिष्टा संक्षिप्तार्था यथा तथा ॥
स्कन्धवानृजुरव्यालः स्थिरोऽनेकमहाकलः ।
जातस्तद्वर्यं चोच्चैः पातितश्च नभस्वता ॥’.

Udbhata's definition and illustration of the figure are given below :—

‘प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानैर्विशेषणैः ।
अप्रस्तुतार्थकथनं समासोक्तिरुद्दिष्टा ॥
वन्तप्रभासुमनसं पाणिपङ्कजशोभिनीम् ।
तन्वी वनगतां लीनजटाषट्चरणावलिम् ॥’.

Pages 257-8.

विलसति विशेषणानां—केनार्थिनः कृताः—

When adjectives suggest another meaning than the one they express, the figure is *परिकर*. In *समासोक्ति* *अप्रस्तुत विशेष्य* is suggested by the force of adjectives common to *प्रस्तुत* and *अप्रस्तुत*; while in *परिकर* adjectives are significant. They suggest some particular attribute in the *प्रस्तुत विशेष्य* and thereby heighten its beauty. As the suggested sense helps on the expressed sense, the figure is significantly called *परिकर*. ‘एवं च प्रतीयमानांशस्य वाच्योन्मस्यस्थान् परिकर इति सार्थिकं नाम ।’ शल० सर्व०, p. 94. In ‘*नरसिंह नरेन्द्रेण*—’, the adjectives *नन्दनद्रुमबाहुना* and *धनेशांशावतारेण* suggest the king's generosity and opulence.

विशेषणानां in the definition implies that there must be many significant adjectives to constitute the figure. *Mammata*

and *Vimarśinikāra* also hold the same view. *Mammaṭa's* definition is 'विशेषणैर्यत् साकूतैश्क्तिः परिकरस्तु सः'. In the *vृत्ति* it is argued one might say that as adjectives that do not nourish the sense constitute a fault in meaning, called *अपुष्टार्थ*, the use of adjectives that assist the sense simply removes the fault *अपुष्टार्थ* and does not constitute a figure. Still when many adjectives qualifying one and the same noun are used they give rise to a charm and hence it is that *परिकर* is classed among figures. 'यद्यप्यपुष्टार्थस्य शेषताभिधानात् तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः तथाप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलंकारमध्ये गणितः ॥' काव्यप्र० १० उ०. 'अत्र विमर्शिनीकारादय आहुः—“विशेषणानां बहुत्वमत्र विवक्षितम् । साभिप्रायविशेषणगतबहुत्वकृत एव चात्र वैचित्र्यातिशयः । एकविशेषणं तु शेषाभावमात्रस्यावकाशः ॥” *Vide* रस०, p. 387. *Govinda, Nigōji Bhaṭṭa* and *Jagannātha*, however, hold that even a single significant adjective may constitute this figure, that the figure is not in that case mere freedom from *अपुष्टार्थ* fault—for that (absence of the fault) can be brought about even by dropping the adjective altogether—, and that charm is experienced even from a single significant adjective. 'यथानित्ये संध्यावन्नाशौ शेषाभावस्याङ्गवैकल्येऽपि सिद्धौ साङ्गतस्करणं फलातिशयायैव तथा शेषाभावस्य विशेषणानुपादानेऽपि संभवेन साभिप्रायैकविशेषणनिबन्धन-अमस्कारो दुरपह्व इति भावः । किं च “सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः” इत्याशौ यत्र सुधांशुकलितोत्तंस इति विशेषणाभावेऽपि तापहरणसामर्थ्यस्य सामर्थ्यातिशयेनाप्युपपत्तेस्तद्विशेषणानुपादानेऽपि न क्षतिस्तत्र तद्विशेषणोपादानमधिक्रमस्काराद्यैवेति बोध्यम् ॥' उद्यो०. *Jagannātha* also observes, 'विशेषणानेकत्वं हि व्यङ्ग्याधिक्याधायकत्वाद्द्वैविध्यविशेषाधीयकृत्वमस्तु नाम । न तु प्रकृतालंकारशरीरमेव तदिति शक्यं वक्तुम् ॥' *Vide* रस०, p. 387. 'The

following is given by him as an instance in which one significant adjective constitutes the figure :—

भाषि लावण्यजलाशय तस्या हा हन्त मीननयनायाः ।

वूरस्थे स्वयि किं वा कथयामो विस्तरेणालम् ॥

Jagannātha's further remarks on this are worth quoting :—

‘सुन्दरत्वे सत्युपस्कारकत्वमलंकारत्वम् । चमस्कारापकर्षकाभावत्वं च शोषाभावत्वम् । तत्रेतद्भ्रमद्वयं विविक्तविषयं यदि देवादेकस्मिन् विषयविशेषे समावेशोत्तदा का हानिः स्यात् । उपधेयसंकरेऽप्युपाध्यसंकरात् । यथा ब्राह्मणस्य मूर्खत्वं शोषः विद्या तु शोषाभावश्च भवति गुणश्च तथेहाप्युपपत्तिः । न च शोषाभावतया प्राप्तस्यापि परिकरस्य किमित्यलंकारेषु गणनागौरवमिति वाच्यम् । उभयात्मकत्वेनेतरवैलक्षण्यज्ञापनार्थतया गणनोपपत्तेः । यथा गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदतया संगृहीतापि समासोक्तिरलंकारगणनायां पुनर्गण्यते । यथा वा प्रासादावाशिषु गणितोऽप्युभयवासी भूवासिगणनायां पुनर्गण्यते तथेहापीति न कश्चिदोषः । अन्यथा प्राचां काव्यलिङ्गमप्यलंकारो न स्यात् । तस्यापि निर्हेतुरूपशोषाभावात्मकत्वात् ॥’
रस०, pp. 389-90.

The meaning suggested by adjectives is subordinate, as it strengthens the sense of the object under description. The verse in which this figure occurs is therefore not ध्वनिकाव्य, but गुणीभूतव्यङ्ग्य.

This figure is not dealt with by *Bhāmaha* and *Udbhata*.

Pages 258-9.

तावृक् किमपि—° मभिष्यञ्जयन्ति—

If instead of adjectives being significant as in परिकर, the substantive qualified by them is significant, the figure is

called **परिकराङ्कुर**. It is thus the opposite of **परिकर** and therefore follows it in treatment. In '**नरसिंह महीपाल**—' the substantive **त्रिपथगा** is significant. It suggests the idea of fitness for the purification of the three worlds by its flowing in them. Suggesting this sense it assists and beautifies the expressed sense. The suggested sense being thus subordinate to the expressed sense, this is no province of **ध्वनि**; but comes under **गुणीभूतव्यङ्ग्य**. The substantive in this verse suggests a meaning by its etymological sense (**योग** as **त्रिभिः पथिभिर्गच्छतीति त्रिपथगा**). Sometimes it may suggest a meaning by convention (**रूढि** or **प्रसिद्धि**). Here the substantive, though it is not used so as to suggest the meaning directly, suggests it by its conventionality. In '**नाथः काकोदरणां**—', the substantives **काकोदरनाथ** and **कार्त्तवीर्य** suggest the idea of **सहस्रमुखत्व** and **सहस्रकरत्व** not by **योग** but by **प्रसिद्धि** and this suggested sense helps the development of and embellishes the expressed sense; for the intended sense is that if **शेषनाग** describes the virtues of *Nṛsiṃha* with his thousand tongues and **सहस्राङ्गुन** writes them with his thousand hands, &c., then alone can the virtues be enumerated, not otherwise.

This figure is not treated of by *Bhāmaha*, *Udbhata*, *Mammaṭa*, *Rājānaka Ruyyaka*, and several other writers on poetics. *Nāgoji Bhaṭṭa* says that it need not be taken as a separate figure, but simply as a variety of **परिकर**. '**अत्र (i.e. in Mammaṭa's definition of परिकर, viz. 'विशेषणैर्यत् साकृतैश्क्तिः परिकरस्तु सः')** विशेषणैरिस्त्युपलक्षणं विशेष्यस्यापि । तेन साभिप्राये विशेष्येऽप्ययम् । यथा "चतुर्णां पुरुषार्यानां दाता देवश्चतुर्भुजः" इत्यत्र । अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं

पुरुषार्थचतुष्टयसामसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् । बाहुलकलभ्यकर्मल्युदन्तकरणल्युदन्त-
विशेषणशब्दयोरैकशेषो वा (*i. e.* विशिष्यते इति विशेषणं विशेष्यः विशिष्यते
अनेनेति विशेषणम्) । उक्तिरित्यस्यार्थकथनमित्येवार्थः । एतेन “ साभिप्रायविशेष्ये
परिकराङ्कुरनामा भिन्नोऽलंकारः ” इत्यपास्तम् । ’ उद्यो०.

Pages 259-62.

यच्च विशेष्यविशेषणसाम्यं— काव्यप्रकाशकारस्य सिद्धान्तः—

When the resemblance between two objects is only verbal and pertains to both adjectives and the noun qualified by them, the figure is called श्लेष. It has two varieties; for the objects may be both प्रकृत or both अप्रकृत. Thus when not only adjectives, but even the noun qualified by them convey two meanings, both applicable to प्रकृत or to अप्रकृत, the figure is श्लेष. It differs from समासोक्ति in as much as the resemblance pertains to both the noun and its adjectives, while in समासोक्ति it concerns adjectives alone. It is also different from तुल्ययोगिता; because in तुल्ययोगिता the noun does not convey two meanings as in श्लेष. In this figure the noun qualified by attributes expresses two meanings referring to similar objects, *i. e.*, to objects both प्रकृत or both अप्रकृत, and not to dissimilar objects also, one प्रकृत and the other अप्रकृत as *Rājānaka Ruyyaka* takes it. It has therefore two varieties only and not three. In “कन्दर्पोदयं—” the liberality and the bravery of *Nṛsimha* are both to be described. The senses of friends and enemies are therefore both connected with the context. भवतो मित्रैः is thus equal to भवतो मित्रैः or भवतोऽमित्रैः मित्र and अमित्र are both प्रकृत and the adjectives

कन्दर्पोदयमाश्रयज्ञिः &c. convey two meanings, one referring to मित्रैः and the other to अमित्रैः. This is therefore an instance of केवलप्रकृतगोचरः श्लेषः. 'निजकरकलितस्वाहं—' is an instance of केवलाप्रकृतगोचरः श्लेषः; for in it विभावसु, which has two meanings, fire and the Sun, and of which the attributes निजकरकलितस्वाहं &c. convey two senses, one connected with fire and the other with the Sun, is represented as the उपमान of तेजस् and is therefore अप्रकृत.

Rājānaka Ruyyaka, as mentioned before, has a third variety of श्लेष, which is प्रकृताप्रकृतगोचरः. The following is an instance of it, given by him :—

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
 देहीति मार्गणशतैश्च ददाति तुःखम् ।
 मोहात् समाक्षिपति जीवनमप्यकाण्डे
 कष्टं मनोभव इवेश्वरदुर्विदग्धः ॥

Jagannātha also admits this variety. He gives the following instance :—

अलं हि मानी परिशीर्णगात्रः
 समापितः फाल्गुनसंगमेन ।
 अत्यन्तमाकाङ्क्षितकृष्णवर्त्मा
 भीष्मो महात्माजनि माघतुल्यः ॥

He remarks :—

'अत्र प्रकृताप्रकृतयोर्भीष्ममाघयोरभिलष्टत्वाद्द्विशेषणानां च भ्रूल्लृष्टत्वाद्भवति तृतीयो भेदः । परं तूपमया संकीर्णः । यदि च 'माघो महात्माजनि हन्त भीष्मः' इत्यप्रकृतांशमपि श्लेषमस्तं कृत्वा रूपकं क्रियते तथापि प्रकृतविशेष्यस्य माघस्या-

श्लिष्टस्वाव्ययिण्डत एव श्लेषः । न चात्र समासोक्तिरिति भ्रमितव्यम् । अप्रकृत-
धर्मिणोऽपि शब्दवाच्यत्वात् । यत्र स्वप्रकृतव्यवहार एव शब्दशक्तिं सहेतापि न
स्वप्रकृतधर्मी तत्र समासोक्तेरिष्टेः ॥ ' रस०, pp. 392-3.

Neither *Mammata* nor *Vidyādhara* accepts this variety.

Where the expressive power of words is restricted to the sense of the object under description by context or other restricting causes, and where though it cannot consequently express the sense of the अप्रकृत, the sense of the अप्रकृत is apprehended, we have ध्वनि, as in 'हिरण्यकशिपु—' Vide note P. 457.

श्लेष is divided into शब्दश्लेष and अर्थश्लेष. According to *Udbhata* and *Rājānaka Ruyyaka* शब्दश्लेष is that which resorts to शब्द, while अर्थश्लेष is that which resorts to अर्थ; for their theory is 'योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकारः'. In practical life if an ornament is put on round the neck, it is called कण्ठालंकार, and if it be worn on the ear, it is कर्णालंकार. If therefore an अलंकार resorts to शब्द, it is शब्दालंकार, if to अर्थ, अर्थालंकार, and if to both, उभयालंकार. According to the maxim सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति, a word, uttered once, can convey only one meaning. If therefore a word simple or compounded, has more than one meaning, we must assume that there are as many words as there are meanings. 'अर्थभेदाच्छब्दभेदः'. Words, which thus change with their senses, can sometimes be repeated, being made up of the same vowels and consonants and being exactly the same in स्वर (उदात्त, अनुदात्त or स्वरित), प्रयत्न (आभ्यन्तर and बाह्य), स्थान &c. Sometimes they cannot be repeated, being different in स्वर, प्रयत्न, स्थान &c. In the

former case they constitute अर्थश्लेष, in the latter case, शब्दश्लेष. Thus when the difference of words is apprehended through the difference of प्रयत्न &c., as it is different words that coalesce like lac and wood, the figure is called शब्दश्लेष; and it is also known as सभङ्गश्लेष; for though the compounded word is the same, actual words that convey two meanings are different. Where, however, through the sameness of प्रयत्न &c., the same word conveys two meanings like two fruits hanging from a stem, it is the meanings that coalesce and not the words. The figure is consequently called अर्थश्लेष and as the simple or compound word is not broken into two words different in प्रयत्न &c., it is also known as अभङ्गश्लेष. 'एष च शब्दार्थोभयगतत्वेन वर्त्तमानत्वात् त्रिविधः । तन्नोदात्तादिस्वरभेदात् प्रयत्नभेदाच्च शब्दान्यत्वे शब्दश्लेषः । यत्र प्रायेण परभङ्गो भवति । अर्थश्लेषस्तु यत्र स्वरदिभेदो नास्ति । अत एव न तत्र सभङ्गपरत्वम् । संकलनया तूभयश्लेषः ॥' अलं० सर्व०, p. 96. *Udbhaṭa* too expresses the same view. His definition is:—

‘एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायां चैव बिभ्रताम् ।

स्वरित्तादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धः श्लिष्टमिहोच्यते ॥

अलंकारान्तरगतां प्रतिमां जनयत् पदैः ।

द्विविधैरर्थशब्दान्क्तिविशिष्टं तत् प्रतीयताम् ॥’

प्रतीहरिन्दुराज, the commentator, explains this as under :—

‘इह खलु शब्दानामनेकार्याणां युगपरनेकार्यविवक्षायां द्वयी गतिः । अर्थभेदेन तावच्छब्दा भिद्यन्ते इति भट्टोज्जटस्य सिद्धान्तः । तच्चार्थभेदेन भिद्यमानाः शब्दाः केचित् तन्त्रेण प्रयोक्तुं शक्याः केचित् । येषां ह्रस्वरस्थानप्रयत्नादीनां साम्यं ते तन्त्रेण प्रयोक्तुं शक्यन्ते । यत्र तु हलामेकत्वानेकरूपत्वात् स्वरानां चोदात्तत्वानुदात्तत्वादिना स्थानानां चोष्ठघन्तौष्ठभस्वादिना प्रयत्नानां च लघुत्वानुत्पत्त्यादिना

भेदस्तेषां तन्त्रेण प्रयोगः कर्तुमशक्यः । साधारणरूपस्यान् तन्त्रस्य । तदुक्तम् ।
 “साधारणं भवेत् तन्त्रम्” इति । एवं चावस्थिते ये तन्त्रेणोच्चारयितुं शक्यन्ते ते
 एकप्रयत्नोच्चार्यास्तद्वन्धे सत्यर्थश्लेषो भवति । तदुक्तम् । “एकप्रयत्नोच्चार्या-
 णाम्” इति । तथा ये तेषामेवैकप्रयत्नोच्चार्याणां शब्दानां छायां सावृद्ध्यं विभ्रति
 तदुपनिबन्धे च शब्दश्लिष्टम् । शब्दान्तरे उच्चार्यमाणे सावृद्ध्यवशेनानुच्चारितस्यापि
 शब्दान्तरस्य श्लिष्टत्वात् । तदुक्तम् । “तच्छायां चैव विभ्रतां स्वारितादिगुणैर्भि-
 ज्ञैर्वन्धः श्लिष्टम्” इति तथा “अर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत् प्रतीयताम्” इति ॥’.

Mammaṭa's view is, however, different. According to him if an अलंकार disappears with the change of words, it is शब्दालंकार, and if it does not disappear even if words are changed, it is अर्थालंकार. The theory ‘योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकारः’ is not accepted by *Mammaṭa*. He holds that not आश्रयाश्रयिभाव, but अन्वय and व्यतिरेक must be looked upon as a test for deciding whether a *Guṇa*, a *Dosha*, or an *Alaṅkāra* belongs to words, or to sense, or to both ; for even if आश्रयाश्रयिभाव be admitted as the test, we shall have finally to resort to अन्वय and व्यतिरेक, since आश्रयाश्रयिभाव does not exist independently of अन्वय and व्यतिरेक. ‘काव्ये दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थो-
 भयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकादेव प्रभवतः । निमित्तान्तरस्याभावात् ।
 ततश्च योऽलंकारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकारो व्यवस्थाप्यत इति ।
 । योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनायामन्वयव्यतिरेकादेव
 समाश्रयितव्यौ तदाश्रयमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावाद्यथोक्तनिमित्त
 एव परस्परव्यतिरेको ज्यायाम् ॥’ काव्यप्र० १० ३०. Thus according to
Mammaṭa as stated above, if a *Guṇa*, a *Dosha*, or an *Alaṅkāra*
 does not bear a change of synonymous words, in other words,
 if it disappears when a synonym is substituted for a word to
 which it pertains, it is called शब्दगुण, शब्ददोष, or शब्दालंकार.
 While if it bears a change of synonym, that is, if it remains

even when a synonym is substituted for a word to which it pertains, it is called **अर्थगुण**, **अर्थशेष**, or **अर्थालंकार**. For instance, **कटस्य**, **गाढस्य** (**भोजः**), and **अनुप्रास** concern words, while **अपुष्टता**, **प्रौढस्य** (**अर्थस्योच्चः**) and **उपमा** pertain to sense. In the following instance given by **उद्भट**

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वस्करविराजिभी ।

प्रभातसन्ध्येवास्वापफललुब्धे हितप्रदा ॥

in which according to **उद्भट** the first half contains **अर्थश्लेष** and the second **शब्दश्लेष**, both the lines contain **शब्दश्लेष** according to *Mammāṭa*; for the figure will disappear, if synonyms be substituted for words in the first line. 'यत्र हि पर्यायान्तरपरिवृत्तिसहस्रं नास्ति तस्य शब्दगतत्वम् । यत्र तु तत्सहस्रं तत्रार्थगतत्वम् । यथा कटस्याद्यो शेषाः गाढस्याद्यो गुणाः अनुप्रासाद्योऽलंकाराः शब्दगताः । पर्यायान्तरेण तदर्थोपस्थापने तेषामसंभवान् । उदाहृते च " स्वयं च पल्लवा— " इत्यादौ द्वयोरप्यर्थयोः शब्दपरिवृत्त्यसहस्रया द्वयोरपि शब्दालंकारस्वभेदोचितम् । न स्वाद्यस्याप्यर्थालंकारत्वम् (as *Udbhata* takes it) । मन्वेवमर्थश्लेषः किं नास्त्येव । क एवमाह । कस्तर्हि तस्य विषयः । यत्र परपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषभङ्गः । यथा—

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहौ सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥

अत्र स्तोकेनेत्यादिपदस्थानेऽल्पादिपदप्रक्षेपेऽपि न श्लेषभङ्गः ॥' काव्यप्र०, pp. 352-3.

विद्याधर agrees with **उद्भट** and **अलंकारसर्वस्वकार**.

Udbhata thinks that this figure has no independent scope and therefore acts as an invalidater (**बाधक**) of all figures by the maxim ' येन नामाप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य प्रतिबन्धकः । ' *Udbhata's* commentator *Pratihârendurâja* remarks, ' एतच्च श्लिष्ट द्विविधमनु-

पमाद्यलंकारप्रतिभोत्पादनद्वारेणालंकारान्तरतां प्रतिपद्यते । अतोऽनेनामवकाशस्याह स्वविषये अलंकारान्तराण्यपोद्यन्ते । तेषां विषयान्तरे सावकाशस्यात् । तदुक्तम् । “अलंकारान्तरगतां प्रतिभां जनयत् पदैर्द्विविधैः” इति । अलंकारान्तराणामप्य प्रतिभामाद्यं न तु पदबन्ध इत्यर्थः ॥’ . Thus, for instance, according to *Udbhaṭa*, in the verse ‘स्वयं च पद्मवाताम—’, श्लेष is the cause of generating the idea of उपमा. ‘एतयोश्च द्वयोरप्यर्थश्लेषशब्दश्लेषयोर्हपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वम् ।’ प्रती०. For here गौरी is उपमेय, प्रभातसन्ध्या, उपमान, इव, उपमाद्योतक, and साधारणधर्म only verbal, since पद्मवाताम्रभास्वन्करविराजिनी has two different meanings when construed with गौरी and प्रभातसन्ध्या. This is not therefore उपमा, but श्लेष generating the idea of उपमा. ‘शब्दव्यतिरेकेण तु साधारणो धर्मोऽर्थाधिकरणोऽत्र न विद्यते । तेन नेयमुपमा अपि तु श्लेष उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः ॥’ प्रती०. In

‘इन्दुकान्तमुखी क्षिप्रमहानीलशिरोरुहा ।

मुक्ताश्रीस्त्रिजगद्भस्मं पद्मरागाङ्गिप्रपल्लवा’ ॥

श्लेष generates the idea of रूपक and in

‘अपारिजातवार्त्तापि नन्दनश्रीर्भुवि स्थिता ।

अबिन्दुसुन्दरी निख्यं गलद्भावप्यबिन्दुका ॥’

श्लेष generates the idea of विरोध.

This view of *Udbhaṭa* is, however, refuted by *Mammaṭa*. He says साधर्म्यं alone is sufficient to constitute उपमा. As a common property consisting of an attribute or an action constitutes उपमा, so does likewise a common property consisting of the same word conveying two senses. “कमलमिव ममं मनोज्ञमेतत् कश्चित्तराम्” इत्यादौ मनोज्ञत्वस्य गुणस्य वीतिरूपाया क्रियाया

धा उभयोर्वा साम्भे यथोपमा निर्वहति तथा “सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधां-
 शुविम्बामिव” इत्याशावपि शब्दमात्रसाम्भेनापि सा युक्तैव । साधर्म्यमात्रस्योपमा-
 प्रयोजकत्वात् । तस्य सार्थरूपस्यैव शब्दरूपस्याप्यविविशेषेण संभवात् ॥’ काव्यप्र०,
 p. 353. Nor will it do to say that when the word expressive
 of common property is not used, as in कमलमिव मुख्यम्, we have
 उपमा and when it is used, we have श्लेष. For then पूर्णोपमा will
 have no province; since when साधारणधर्म is used, there is no
 उपमा and when it is not used, there is no पूर्णोपमा. In verses
 like the following

देव स्वमेव पातालमाशानां स्वं निबन्धनम् ।

स्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥

if context does not restrict the sense to *Vishnu* or the king, श्लेष
 has a distinct province from उपमा. If they are both found
 together, one helping the other, we have संकर of श्लेष and
 उपमा. We have, however, no such संकर in ‘स्वयं च पल्लवाताम्र—’
 for on examining it critically it will be found that it
 contains उपमा and not श्लेष as the predominant figure. It is
 predominance that settles a figure. उपमा is predominant
 here. श्लेष is subordinate; as it helps on उपमा; for without
 श्लेष a common property is not arrived at and without a
 common property there can be no उपमा. ‘उपपत्तिपर्यालोचने तु
 उपमाया एवायं विषयो न श्लेषस्येत्युक्तमेव । उपपत्तिश्रेयम् । व्यपदेशाः प्राधान्येन
 संभवन्तीति वस्तुस्थितिः । प्रधानं चान्नोपमा । श्लेषस्य तन्निर्वाहकस्य तदङ्गत्वात् ।
 न हि श्लेषं विना समानशब्दवाच्यत्वलक्षणं साधर्म्यमुपमानिर्वाहकं निर्वहति । उपमा
 तु न श्लेषाङ्गम् । श्लेषप्रतीतिं विना तत्प्रतीत्यभावेन तन्नुपकारकत्वारिति ॥’
 काव्यप्र०, p. 355. In ‘अबिन्दुसुन्दरी’—it is not श्लेष generating the
 notion of विरोध, but विरोध generating the notion of श्लेष; for

the second sense is only apparent and is not developed and final. Not that words having two senses form शब्दश्लेष here. विरोध is not necessary for श्लेष, but श्लेष for विरोध. विरोध is thus प्रधान, and श्लेष, अङ्ग; and it is predominance that settles the name of the figure, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति ।'. The figure is therefore श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुविरोध and not, विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुश्लेष. Nor can this be called श्लेषाभास; because it is not accepted by any one like विरोधाभास. Actual विरोध is a *Dosha* and therefore विरोधाभास is accepted. Actual श्लेष is not a *Dosha*. There is therefore no occasion for श्लेषाभास. Therefore in such places the figure श्लेष is only subservient to another figure. "अबिन्दुसुन्दरी निरयं गलङ्गावण्यबिन्दुका" इत्यत्र विरोधालंकारस्य (*scil.* श्लेषबाधकत्वम्) । न ह्यत्रार्थद्वयप्रतिपादकशब्दस्य श्लेषः । बिन्दुसाहित्यरूपस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिभामात्रविषयस्य प्ररोहाभावात् । नन्वप्रकृतोऽपि श्लेषालंकार भास्तां विरोधाभासवदिति चेत् भवेदेवं यदि विरोधाभासस्य विरोधित्वमिव श्लेषाभासस्य श्लेषत्वमनुमतं कस्यापि भवेत् । न स्वेवम् । तस्मादेवंविधे विषये श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलंकारान्तरं प्राधान्यात् ॥' काव्यम०, p. 355.

Bhāmaha defines and illustrates the figure as under:—

'उपमानेन यत्तद्वस्तुपमेयस्य साध्यते ।
 गुणक्रियाभ्यां नाम्ना च श्लिष्टं तदभिधीयते ॥
 लक्षणं रूपकेऽपीदं लक्ष्यते काममत्र तु !
 इष्टः प्रयत्नो गुणपुनःपमानोपमेययोः ॥
 शीकराभोमदसु अस्तुङ्गा जलवदन्तिनः ।
 इत्यत्र मेघकारिणां निर्देशः क्रियते समम् ॥
 श्लेषादेवार्थवत्सोरस्य च क्रियते भिन्न ।
 तद् सहेतुपमाहेतुनिर्देशात् क्रमदो यथा ॥

छायावन्तो गतव्यालाः स्वारोहाः फलवायिनः ।

मार्गद्रुमा महान्तश्च परेषामेव भूतये ॥

उन्नता लोकदयिता महान्तः प्राडयवर्षिणः ।

शामयन्ति क्षितेस्तापं सुराजानो घना इव ॥

रत्नवस्वावगाधस्वात् स्वमर्यादाविलङ्घनान् ।

बहुसत्वाभ्रयत्वाद्य सवृक्षस्त्वमुदन्वता ॥'

Pages 263-5.

सामान्यविशेषत्वे—सममेव प्राधान्यमाहुः—

अप्रस्तुतप्रशंसा is the opposite of समासोक्ति; for in समासोक्ति, अप्रस्तुत is suggested from the description of प्रस्तुत, while in अप्रस्तुतप्रशंसा, प्रस्तुत is suggested from the description of अप्रस्तुत. Here the description of अप्रस्तुत is improper; because it is अप्रस्तुत (for what is अप्रस्तुत cannot be described). To bring about propriety in it, therefore, it must be taken to be implying प्रस्तुत. The प्रस्तुत, which is thus suggested, brings about the accomplishment of the अप्रस्तुत, which is expressed. It is therefore an instance not of ध्वनि, but of वाच्यसिद्धयङ्गुणीभूतव्यङ्ग्य in which the suggested sense is subordinate to the expressed sense and goes to accomplish it. In the word अप्रस्तुतप्रशंसा, प्रशंसा does not mean praise. It is simply equivalent to कथन or description. Consequently, even though in the *Kārikā* defining अप्रस्तुतप्रशंसा the expression of अप्रस्तुत is not stated, it is implied through the power of resorting to the literal signification of अप्रस्तुतप्रशंसा, viz., अप्रस्तुतस्य प्रशंसा कथनम्. Now if प्रस्तुत were to be implied from अप्रस्तुत without any connection, any thing might be implied from any thing and the definition would be thus open to the fault of अतिव्याप्ति

There must therefore be some connection which serves as a cause of our apprehending another meaning. The connection between the two senses must be any one of the following three, the relation of general and particular, that of cause and effect, and that of similarity. There is no fourth connexion. When the relation is that of general and particular, either the particular may be implied from the general or the general from the particular. There are thus two varieties. In the causal relation also there are two similar varieties; for either the cause may be suggested from the effect or the effect from the cause. But when the connection is that of similarity, there are no varieties. In all therefore we have five varieties of this figure. The instances given in illustration of these varieties are sufficiently clear and need no comment. It must be noted, as *Mammata* and *Jagannātha* observe, that when प्रस्तुत is suggested by अप्रस्तुत on the ground of similarity (सारूप्य), sometimes the sense of a sentence arises without the superimposition of the suggested sense on the expressed sense, sometimes by a partial superimposition of it, and sometimes by an entire superimposition of it. For instance, in the following verse

पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिखलत्-
 परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ।
 स पल्लवजलेऽधुना मिलनेकभेकाकुले
 मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्त्तताम् ॥

the suggested sense of a man who had once seen better days having fallen into misery comes out without its superimposi-

tion on the expressed sense. In the instance, given in the book, 'एणश्रेणीशशकं' also no superimposition of the suggested sense on the expressed sense is necessary. But it is necessary in instances in which inanimate objects are addressed or represented as otherwise regarded as animate objects as in

'कस्त्वं भोः कथयामि वैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिवं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न श्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥'

'अत्र वाच्यशाखोटके संबोध्यत्वोच्चारयितृत्वादिक्रमनुपपन्नमिति प्रतीयमाना-
ध्यारोपः ॥' काव्यप्र०, p. 400.

As noted above, verses which illustrate अप्रस्तुतप्रशंसा are not ध्वनिकाव्य, but वाच्यसिद्धघङ्गुणीभूतव्यङ्ग्य. 'ध्वनिस्त्वं तु नात्र । इहात्यन्ता-
प्रस्तुतस्य तत्त्वादेव वर्णनमनुचितमिति तत्रापर्थवसानात् तेन स्वस्योचितत्वसिद्धये
व्यङ्ग्यार्थस्य बलादाकृष्टत्वेन वाच्यसिद्धघङ्गुत्वात् ॥' उद्यो०.

According to आनन्दवर्धन and अभिनवगुप्त, in अप्रस्तुतप्रशंसा, the expressed sense and the suggested sense are equally predominant. 'अप्रस्तुतप्रशंसायामपि यदा सामान्यविशेषभावान्निमित्तनिमित्तिभाव-
द्वाभिधेयप्रतीयमानयोः सममेव प्राधान्यम् ।' *Vide* ध्वन्या० and लोचन on it
pp. 42-4.

Bhāmaha defines and illustrates the figure as under :—

'अधिकारावपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ।
अप्रस्तुतप्रशंसति सा चैवं कथ्यते यथा ॥
प्रीणितप्रणयि स्वायु काले परिणतं बहु ।
विना पुरुषकारेण फलं पश्यत शाखिनाम् ॥'

Udbhata's definition of the figure is almost the same :—

अधिकारादपेनस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ।

अप्रस्तुतप्रशंसैयं प्रस्तुतार्थानुबन्धिनीः॥

His illustration is :—

यान्ति स्वदेहेषु जरामसंप्राप्तीपभोक्तृन्नाः ।

फलपुष्पद्विभाजोऽपि दुर्गदेशवनश्रियः ॥

Pages 266-7.

सामान्येन विशेषः—वाच्यावचनं स्यात्—

Where a particular statement which is प्रस्तुत is strengthened by a general statement or a general statement which is प्रस्तुत by a particular statement, the figure is अर्थान्तरव्यास. This figure follows अप्रस्तुतप्रशंसा in its treatment ; because in it also अप्रस्तुत is mentioned. It is represented here as supporting the प्रस्तुत. The प्रस्तुत must be naturally such or regarded such by the speaker as requires to be strengthened (अनुपपाद्यतया समर्थनार्ह) and the अप्रस्तुत such as can support the प्रस्तुत. समर्थन is thus explained by *Jagannātha*. 'समर्थनं श्रेयैवमेव वा स्यादिति संशयस्य प्रतिबन्धक इत्यस्यैवेति वृद्धप्रत्ययः । निश्चय इति यावत् ।' रस०, p. 47L. Sometimes a statement may be such that even a person of ordinary intelligence may believe it at once. It may require no strengthening. In such a case the consideration that it is not established and requires support is आहार्य. 'यद्यपि शेषेण भ्रमो भवतीत्यर्थे (in *Mammata's* verse 'निजशरीरवृत्तमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् । पश्यति पित्तोपहतः शशिबुधं शङ्खमपि पीतम् ॥') पामरस्यापि ज्ञानपक्षिसंभावना तथाप्याहार्या सा बोध्या ॥' उद्यो०. This figure differs

from अनुमान in as much as in it what is clearly apprehended is supported, while in अनुमान, the clear apprehension of a certain thing comes from व्याप्ति which is implied. The प्रतीति there is thus अपूर्व. A certain thing which was not ascertained clearly is ascertained from व्याप्ति which is implied or expressed. 'साक्षाद् व्याप्त्यद्वैरनभिधानादनुमानतो भेदः ।' उच्यते. The difference between this figure and वृष्टान्त is that in this figure the समर्थ्य and the समर्थक statements are respectively general and particular or *vice versa*, while in वृष्टान्त, both are general or both particular. 'वृष्टान्ते तु सामान्यं सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्येते इति ततो भेदः ॥' उच्यते. A noun used in the plural number serves the same purpose as when it is repeated ('वीप्सासामानफलं बहुवचनम्'); and in भयान्तरन्यास the noun in the general statement must be used in the plural number or qualified by an adjective like सर्व so that व्याप्ति which shews invariable connection of the व्याप्य and the व्यापक (उपसंहार in सर्वोपसंहाररूपा is equivalent to 'साकल्येन संबन्धः' *vide* न्यायकोष p. 154) may be suggested. Otherwise there would be वाच्यावचन दोष, for which see उन्मेष 6th p. 177, notes p. 503.

In the instances given in the book, the particular is strengthened by the general and *vice versa* by resemblance (साधर्म्येण). In the following instances the support is given by contrast (वैधर्म्येण).

'गुणानामेव हीरात्म्याद्गुरि धुर्यो नियुज्यते ।

असंज्ञातकिणस्कन्धः सुखं खपिति गौर्गलिः ॥'

'अहो हि मे बहूपराङ्गमायुषा

यद्विषयं वाच्यमिदं मयेकृताम् ।

त एव धन्याः सुहृद्ः परामव

अगस्त्यवृद्धैव हि ये क्षयं गताः ॥'

The contrast in these instances is clear.

If words like हि, यत्, यतः are used in the supporting statement, the relation of the supporter and the supported is verbal, otherwise it is implied. 'अत्र हि यत् यत इत्यादेः प्रातिपदिकस्याभावे समर्थ्यसमर्थकभाव आर्यः । तस्त्वचे शाब्दः ॥' उद्यो०.

Rājānaka Ruyyaka gives two other varieties, namely where the cause is supported by the effect or *vice versa*. But these come under काव्यलिङ्ग. 'कारणेन कार्यस्य कार्येण कारणस्य वा समर्थनं तु काव्यलिङ्गस्य विषय इति बोध्यम् ॥' उद्यो०. "'यत्तु कारणेन कार्यस्य कार्येण वा कारणस्य समर्थनम्" इत्यपि भेदद्वयमर्थान्तरन्यासस्यालंकारसर्वस्वकारो न्यरूपयत् तत्र । तस्य काव्यलिङ्गविषयत्वात् । अन्यथा "वपुःप्रागुर्भावात्——" इति सर्वालंकारिकसिद्धं काव्यलिङ्गोदाहरणमसंगतं स्यात् ।' रस०, p. 474.

Though *Dandin's* definition of the figure is wide enough to include cases in which the cause is supported by the effect and *vice versa*, his instances make it clear that he does not include such cases in the figure. His definition which is frequently quoted by *Mallinātha* in his commentaries is

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो बोऽन्यस्य वस्तुनः ॥

The statement which is supported generally precedes that which supports it. Sometimes, however, this order is reversed, as in the following instance:—

• प्रति०कूलतामुपगते हि विधी
 विकलस्वमेति बहुसाधनता ।
 अवलम्बनाय दिनभर्तुरभू-
 ज्ज पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥

The Sun-set is here प्रस्तुत and therefore समर्थः. *Bhojarāja* calls this विपरीतार्थान्तरन्यासः.

Bhāmaha defines and illustrates the figure as under :—

‘उपन्यसनमन्यस्य यदर्थस्योदितावृत्ते ।
 ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतो यथा ॥
 परानीकानि भूमिानि विविक्षोर्न तव व्यथा ।
 साधु वा साधु वागामि पुंसामास्मैव शंसति ॥
 हिशब्देनापि हेत्वर्थप्रथनानुक्तसिद्धये ।
 भयमर्थान्तरन्यासः सुतरां व्यज्यते यथा ॥
 वहन्ति गिरयो मेघानभ्युपेतान् गुरुनपि ।
 गरीयानेव हि गुरुन् बिभर्त्ति प्रणयागतान् ॥’

Udbhata's treatment of the figure is given below :—

‘समर्थकस्य पूर्व यद्वचोऽन्यस्य च पृष्ठतः ।
 विपर्ययेण वा यत् स्याद्विशब्दोत्तथान्यथापि वा ॥
 ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः’

Instances :—

‘तन्नास्ति यन्न कुरुते लोको ह्यस्यन्तकार्यिकः ।
 एष शर्षोऽपि भगवान् बटभूय स्म वर्त्तते ॥
 प्रच्छन्ना शस्यते वृत्तिः स्त्रीणां भावपरीक्षणे ।
 प्रसस्ये धूर्जटिरसस्तनुं स्वीकृत्व बाटवीम् ॥

इरोऽथ ध्यानमातस्थौ संस्थाप्यात्मानमात्मना । ’

विसंबदेहि प्रत्यक्षं निर्धातं ध्यानतो न तु ॥

अपश्यन्नातिक्रान्तिं तप्यमानां तपांस्युगाम् ।

असंभाष्यप्रतीच्छानां कन्यानां का परा गतिः ॥ ’

Pages 287-9.

यत्र व्यङ्ग्यस्य सतो हेतोः—ध्वनेः स्थितत्वात्—

When the cause, though suggested, is expressed in another way as effect, the figure is पर्यायोक्त. It is treated here, because it is one of those figures in which something is suggested, which we are dealing with. कार्याभिधानभङ्गीभिः is put in the definition to do away with the apparent contradiction as to how that which is suggested can be at the same time expressed. It is suggested as cause and expressed as effect. In one of the varieties of अप्रस्तुतप्रशंसा also, कार्यं is expressed and कारण is व्यङ्ग्य. What is then the difference between अप्रस्तुतप्रशंसा and पर्यायोक्त? The difference is this that in अप्रस्तुतप्रशंसा, प्रस्तुतकारण is suggested from अप्रस्तुतकार्यं, in other words, of the cause and the effect, one is प्रस्तुत and the other is अप्रस्तुत. While in पर्यायोक्त, both कार्यं and कारण are प्रस्तुत. The reason why instead of the cause being expressed directly it is expressed as effect is that the effect is such as causes a greater charm than the cause. In ‘अस्पृष्टाङ्गनसंपदः—’ the destruction of enemies is the cause of their having discarded collyrium and ornaments. The cause is suggested and the effect expressed. In fact, the cause is suggested through the expression of the effect. Moreover, the greatness of the

power of King *Nṛsiṃha* is the subject of description ; and it is equally described through the cause, the destruction of enemies, and the effect, the doings indicative of the mourning of their widows. Both the cause and the effect, therefore, being the result of the greatness of *Nṛsiṃha*'s power, are प्रस्तुत or subjects of description. Still the effect is described and the cause left to be suggested ; because the cause described through its effect is more charming than if it were described by itself or directly.

In the treatment of this figure, *Vidyādhara* follows *Alai-kārasarvasvakāra*, who defines it as 'गम्यस्यापिभङ्ग्यन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् ।'. In the *Vṛitti* the question is raised as to how one and the same thing can be both expressed and suggested ; and the solution given there is that there is only one case in which the गम्य or व्यङ्ग्य may be the same as वाच्य, viz., when the cause which is suggested is expressed through its effect. The cause also being प्रस्तुत and therefore fit for description, the figure differs from अप्रस्तुतप्रशंसा. 'यदेव गम्यत्वं तस्यैवाभिधाने पर्यायोक्तम् । गम्यस्य सतः कथमभिधानमिति चेत् गम्यापेक्षया प्रकारान्तरेणाभिधानस्याभावात् । न हि तस्यैव तदेव तयैव विच्छिन्न्या गम्यत्वं वाच्यत्वं च संभवति । अतः कार्यमुखद्वारेणाभिधानम् । कार्यादरेपि तत्र प्रस्तुतत्वेन वर्णनार्हत्वात् । अत एवाप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः ॥' अलं० सर्व०, p. III.

But the relation between the expressed and suggested senses may not necessarily be a causal one. *Jagannātha* mentions three varieties of the figure in the last of which the relation is other than causal. 'अयं चालंकारः कश्चित् कारणेन वाच्येन कार्यस्य गम्यत्वे कश्चित् कार्येण कारणस्य कश्चिदुभयोदासीनेन संबन्धि-

मात्रेण संबन्धिमात्रस्य चेति विपुलविषयः ।' रस०, p. 415. These are illustrated as under :—

‘अपकुर्वन्निरनिशं धृतराष्ट्र तवात्मजैः ।
उप्यन्ते मृत्युबीजानि पाण्डुपुत्रेषु निश्चितम् ॥’

Here the cause, मृत्युबीजावाप, is mentioned and the effect, कुलक्षय, is suggested.

‘स्वद्विपक्षमहीपालाः स्वर्वालाधरपद्मवम् ।
पीडयन्तितरां तीव्रदारुणैर्दृशानक्षतैः ॥’

In this the cause, death of enemies, is suggested from its effect, the enjoyment by them of celestial damsels, which is expressed.

‘सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वासो रज्जयतः करैः ।
अङ्गरागं सृजत्यग्निस्तं वन्दे परमेश्वरम् ॥’

Here गगनाम्बरत्व and भस्मरागत्व which are suggested are expressed in a more charming manner (भङ्गी, पर्याय or प्रकार) as सूर्यचन्द्रकररज्जयमानवस्त्रत्व and अग्निसृज्यमानाङ्गरागत्व ; and the relation between वाच्य and व्यङ्ग्य is not causal. ‘(अत्र) पद्ये सूर्यचन्द्रकररज्जयमानवस्त्रत्वेन न कार्येण नापि कारणेन केवलं सहचरितेन गगनाम्बरत्वं गम्यते ॥’ रस०, p. 415. In fact, as *Mammata* says, in this figure the व्यङ्ग्य and the वाच्य, though the same, are not suggested and expressed in the same way. ‘यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । यथा तु व्यङ्ग्यं न तयोच्यते । काव्यप्र० १० उ०. In truth, as *Jagannātha* remarks the ways of suggesting and expressing the same thing are manifold. ‘तदेवं संक्षेपतस्त्रिविधः । वाग्भङ्गीनां तु पदालोचने एकस्मिन्नेव विषयेऽप्यन्तप्रकारः संपद्यते किमुत विषयभेदे । यथा—‘ इह भवन्निरामन्तध्वम्’

इति विषये 'अयं देशोऽलंकारव्यः' इति 'पवित्रीकर्तव्यः' इति 'सफलजन्मा कर्तव्यः' इति 'प्रकाशनीयः' इति 'देशस्यास्य भागवान्युज्जीवनीयानि' इति 'तमांसि तिरस्करणीयानि' इति 'अस्मन्नयनयोः संतापो हरणीयः' इति 'मनोरथः पूरणीयः' इत्यादिः ॥" रस०, p. 416.

In *पर्यायोक्त*, though there is *व्यङ्ग्य*, it is not predominant. It is subordinate to the *वाच्य* sense which is more charming than the *व्यङ्ग्य* sense. This is therefore no *ध्वनिकाव्य*, but *गुणीभूतव्यङ्ग्य*. 'अस्मिन्मालंकारे व्यङ्ग्यं वाच्यपरम् । अप्रस्तुतप्रशंसायां तु वाच्यं व्यङ्ग्यपरम् । तेनायमलंकारो वाच्यसिद्धयङ्गुणीभूतव्यङ्ग्यभेद इति ध्वनिकारानुयायिनः ॥' रस०, p. 414.

Bhāmaha defines it as under :—

'पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।'

Udbhaṭas's definition is the same; only he actually states the *अन्यप्रकार*.

'पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।

वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना ॥'.

Abhinavagupta remarks that if 'अभिधीयते' in this definition were to be explained as *प्रसीयते प्रधानतया* and if

भम धम्मिअ विस्तद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ हेण ।

गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिणा हरिअसीहेण ॥

were given as an instance, then there is no *अलंकार* in the verse, the *व्यङ्ग्य* being *प्रधान* or *आत्मा* and therefore *अलंकार्य*. The poem is no longer *गुणीभूतव्यङ्ग्य*. It is included under *ध्वनि*, in other words, it is *ध्वनि* itself. Thus when in *पर्यायोक्त* the *व्यङ्ग्य* sense is predominant, it is comprehended under

ध्वनि. ध्वनि, however, cannot be comprehended under that sort of पर्यायोक्त which is considered as an अलंकार; for ध्वनि has wider scope; it is महाविषय or व्यापक and is principal or अङ्गिन्; while an अलंकार is not व्यापक; nor it is अङ्गिन्, being subordinate to अलंकार्य or what is embellished. 'पर्यायेण प्रकारान्तरेणावगमात्मना व्यङ्ग्येनोपलक्षितं सद्यस्मिधीयते तद्भिधीयमानमुक्तमेव सत् पर्यायोक्तमेवाभिधीयते इति लक्षणपदं पर्यायोक्तमिति लक्ष्यपदम् (Scil. in *Udbhaṭa's* definition of पर्यायोक्त quoted above). अर्थालंकारत्वं सामान्यलक्षणं चेति सर्वं युज्यते। यदि स्वभिधीयते इत्यस्य बलाद्बलाख्यानमभिधीयते प्रतीयते प्रधानतयेति उदाहरणं च "भम धम्मिअ—" इत्यादि तदालंकारत्वमेव वृत्ते संपन्नम्। आत्मसायां पर्यवसानात्। तथा चालंकारमध्ये गणना न कार्या।' and further on 'आत्मन्यन्तर्भावासात्सैवासौ नालंकारः स्यादित्यर्थः। —। यादृशोऽलंकारत्वेन विवक्षितस्तादृशो ध्वनिर्नान्तर्भवति। न तादृशस्माभिर्ध्वनिरुक्तः। ध्वनिर्हि महाविषयः सर्वत्र भावाद्बलापकः समस्तप्रतिष्ठास्थानत्वाच्चाङ्गी। न चालंकारो व्यापकोऽन्यालंकारवत्। न चाङ्गी। अलंकार्यतन्त्रत्वात् ॥' लोचन on ध्वन्या०, p. 39.

For the portion of the text यदि पुनरिह..... स्थितत्वात् compare the following from ध्वन्यालोक, p. 39:—

'पर्यायोक्तेऽपि यदि प्राधान्येन व्यङ्ग्यत्वं तद् भवतु नाम तस्य ध्वनावन्तर्भावः। न तु ध्वनेस्तन्त्रान्तर्भावः। तस्य महाविषयत्वेनाङ्गित्वेन च प्रतिपिपासयिष्यमाणत्वात् ॥'.

Ancient writers like *Bhāmaha* did not consider व्यङ्ग्य to be predominant in पर्यायोक्त. 'न पुनः पर्यायोक्ते भामहोदाहृतसदृशो व्यङ्ग्यत्वेन प्राधान्यम्।' ध्वन्या०, p. 39. *Bhāmaha's* instance is:—

'इवाच रसाक्षरणे चैद्यं शार्ङ्गधनुर्थया।
गृहेष्वध्वसु वा नात्र भुङ्गमहे यदधीतिनः ॥
न भुङ्गते द्विजास्तच्च रसरागानिवृत्तये।'

On this अभिनवगुप्त remarks :—

“ एतद्धि भगवद्वासुदेववचनं पर्यायेण रसज्ञानं निषेधयति । यत् स एवाह—
‘ तच्च रसज्ञाननिवृत्तये ’ इति । न चास्य रसज्ञाननिषेधस्य व्यङ्ग्यस्य किञ्चिद्बह-
स्वमस्ति येन प्राधान्यं शङ्क्येत । अपि तु तद्व्यङ्ग्योपोद्बलितं विप्रभोजनेन विना
यदन्नभोजनं तदेवोक्तप्रकारेण पर्यायोक्तं सत् प्राकरणिकं भोजनार्थमलंकुहते । तेन
ह्यस्य निर्विषं भोजनं स्थिति विवक्षितमिति पर्यायोक्तमलंकार एवेति त्रिरन्तनाम-
भिमत इति तास्पर्यम् ॥ ” लोचन on ध्वन्या०, p. 40. .

The following instance given by *Udbhaṭa* shews like that of *Vidyâdhara* that कारण is गम्य from कार्य—

येन लम्बालकः सास्रः करघाताहणस्तनः ।
अकारि भद्रवलयो गजासुरवधूजनः ॥
सोऽपि येन कृतः सुदृशेहेनाप्येवमाकुलः ।
नमोऽस्ववार्थवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥

Here the effects of गजासुरवध are described and the cause वध is suggested.

Pages 269—71.

यत्र प्रकान्तायां स्तुतौ—इत्यस्योपसर्जनस्यम्—

If, when the praise of an object is commenced, censure is implied some how, or when the censure of an object is begun, praise is some how implied, the figure is व्याजस्तुति. It is thus of two kinds. The word ‘कथञ्चित्’ in the definition means ‘disproved or refuted by another means of proof’. By ‘means of proof’ is to be understood ‘the particular nature of the speaker or the person addressed, the context &c.’ ‘प्रमाणान्तरादिति वक्तृवाच्यप्रकरणादिपर्यायेष्वनात्मनः ।’ अलं० विम०. *Vide*
81

अलं० सर्व०, p. 112. When an object is desired to be censured, its praise which is begun being refuted by the context, ends in censure or conveys the ultimate idea of censure. Similarly when an object is desired to be praised, its censure being disproved by the context, ends in praise. The figure, being thus based upon the peculiar charm of praise and censure, is different from अप्रस्तुतप्रशंसा. In both प्रस्तुत is implied from the description of अप्रस्तुत; but in व्याजस्तुति, some thing additional, viz., प्रस्तुतनिन्दा, is implied from अप्रस्तुतस्तुति or प्रस्तुतस्तुति is implied from अप्रस्तुतनिन्दा. Moreover in व्याजस्तुति there is no causal relation, or the relation of general or particular, or that of similarity between प्रस्तुत and अप्रस्तुत as there is in अप्रस्तुतप्रशंसा. The two varieties of the figure are to be explained by dissolving the compound व्याजस्तुति in two ways; viz., व्याजेन स्तुतिः or व्याजरूपा स्तुतिः. व्याजेन means निन्दामुखेन. Thus व्याजेन स्तुतिः means praise implied from censure and व्याजरूपा स्तुतिः, censure implied from praise, व्याजरूपा being equivalent to अलीका or असत्या. The title of the figure is thus significant in both the varieties; and the figure has no third variety. In 'प्राणेश्वर—' there is outward praise (आमुखे स्तुतिः) and final censure (पर्यवसाने निन्दा) and *vice versa* in the verse 'दिङ्मातङ्गाः—'. In both, the suggested sense is not predominant, but simply goes to embellish the expressed sense. This is therefore no ध्वनि, but गुणीभूतव्यङ्ग्य. 'नास्या ध्वनिस्त्वम् । तच्च हि निर्बाधेन वाच्येन व्यञ्जनवाऽऽन्तरावगतिः । न चैवं प्रकृते । बाधेन लक्षणाप्रसारात् । उपकृतं बहु नामेत्यादिवन् इति बोध्यम् ॥' उद्यो०. *Vide* also रस०, p. 416. 'ध्वनी हि निर्बाधेन वाच्येनागूरणमहिम्नार्यान्तरमवगम्यते । न चैवं प्रकृते ।'

Bhāmaha's definition and illustration of the figure are as under :—

दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यता ।
 किञ्चिद्विधिस्तथा निन्दा व्याजस्तुतिरसौ यथा ॥
 रामः सप्ताभिनत् सालान् गिरिं क्रौञ्चं भृगूत्तमः ।
 शतांशेनापि भवता किं तयोः सवृशं कृतम् ॥

Vāmana's treatment of the figure is as under :—

His *Sūtra* is :—“संभाव्यविशिष्टकर्माकरणात्निन्दा स्तोत्रार्था व्याजस्तुतिः ॥”
 ४।१।२५॥. The *Vṛitti* runs thus :—‘अत्यन्तगुणाधिको विशिष्टस्तस्य च
 कर्म विशिष्टकर्म तस्य संभाव्यस्य कर्तुं शक्यस्याकरणात्निन्दा विशिष्टसाम्यसंपादनेन
 स्तोत्रार्था व्याजस्तुतिः ।’ The instance given is :—‘बबन्ध सिन्धुं गिरि-
 चक्रवालैर्बिभेव सप्तैकशरेण तालान् । एवंविधं कर्म ततान रामस्त्वया कृतं तन्न मुधैव
 गर्वः ॥’.

Udbhaṭa's treatment of the figure is shewn below :—

शब्दशक्तिस्वभावेन यत्र निन्देव गम्यते ।
 वस्तुतस्तु स्तुतिः श्रेष्ठा व्याजस्तुतिरसौ मता ॥
 धिगनन्योपमामेतां तावर्का रूपसंपदम् ।
 जैलोकथेऽप्यनुरूपो यद्दस्त्व न लभ्यते ॥

Pages 271-75.

कमपि विशेषं वक्तुं—अयं चाक्षेपसमानन्यायेनाथ निरूपितः—

The semblance of the denial or suppression of what has already been said or is about to be said to express something particular about it constitutes the figure called *आक्षेप* and is thus of two kinds, (1) pertaining to what has already been

said, and (2) to what is to be said. Here the denial of an object under description which from its very nature is desired to be mentioned is objectionable and being objectionable it finally conveys the idea of the semblance of denial and thus implies affirmation. Thus the denial which is apparent being two-fold in as much as it pertains to the object under description which has already been mentioned or is about to be mentioned divides **आक्षेप** into two varieties. In the first variety which pertains to what has already been mentioned, sometimes the object itself is denied and sometimes its mention. It is thus of two sorts. In the variety dealing with what is about to be described, the mention of the object and not the object itself is denied. But here also sometimes the mention of what is desired to be expressed generally is denied and sometimes it is partly denied, that is, a part of what is desired to be expressed is mentioned and a part withheld. This variety also is thus of two kinds. **आक्षेप** has consequently four varieties, which are instanced in the text in order. In 'नाहं दूती भवामि——' which is said by a दूती, the object दूतीत्व which has already been mentioned is denied. The denial therefore becomes objectionable and ends in the semblance of it or implies affirmation, suggesting a particular meaning, *viz.*, not being given to tell a lie as a दूती generally is. This suggested meaning simply goes to embellish and develop the expressed sense, confirming the truth of the opening of Sun-lotuses, the closing of Moon-lotuses, the delight of *Chakravāka* birds and the effulgence of Sun-gems caused by the heat of the bodies of the wives of your enemies.

The mention of the object is denied in 'किं स्वां ब्रूमः—'. Here the mention of king *Nṛsiṃha* being merciful, well-behaved, obeyed and free from slaughter, which is put forth in the words कृपालुम्, सद्रत्तम्, आज्ञा, and हिंसाशून्यं मनः, is denied and goes to suggest a particular meaning namely the extraordinary heroism and generosity of the king. In the denial concerning what is about to be said, the denial of the mention of what is generally accepted is illustrated by 'क्षणं प्रसीक्षस्व—'. Here the mention of what is about to be said, that is, वक्ष्यमाणार्थः, generally accepted in the words 'अयं जनः किञ्चिदुदीरयिष्यति' is denied in the words 'उदीरणेन किम्'. Thus here the denial of the mention of what is desired to be expressed generally, is objectionable and ends in affirmation, suggesting the particular sense of the beloved having resolved to put an end to her life. The last variety of particular denial is instanced in 'कान्तः किं केरविषयाः—'. Here a poet says to king *Nṛsiṃha*, 'your glory is difficult to be imitated by others; how much then can I describe it!' Hence a part of it is described by comparing him to the Moon, the Sun, and *Krishna* and a part is denied, and it suggests the particular sense of the praise of glory in its being indescribable.

It will thus be noted that to constitute this figure denial must be apparent, and must end in affirmation. In other words, we have आक्षेप where affirmation is implied from negation. Where, however, denial is final, this figure does not exist. In 'जटाबन्धं वल्कादरणमपि—' the *Kalpa* tree is first advised to practise penance to secure liberality like that of *Nṛsiṃha* and then not advised to do so; because such a

liberality is hard to attain even by penance. Penance is thus first affirmed and then prohibited and the prohibition, which is final, is in itself charming without implying affirmation; for it suggests that the liberality of king *Nṛsiṃha* is really extraordinary.

We have so far treated of **आक्षेप** consisting in the semblance of the denial of what is desired to be expressed ending in its affirmation. Another sort of **आक्षेप** consists in the semblance of the affirmation of what is not desired to be expressed ending in its denial. The affirmation of what is not desired to be expressed is from its very nature disproved and therefore implies its denial. The word **आक्षेप** meaning that which implies or suggests something is thus significant in both the varieties of the figure. 'स्वं चेद्गच्छति गच्छ'— is an illustration of the figure. Here the setting out of the lover is disliked by his beloved. When therefore it is outwardly approved, then this affirmation of what is not desired to be affirmed ends in the semblance of it. Moreover, it goes to suggest the denial of his setting out, by shewing that *Nṛsiṃha* kills those enemies who face him on the battle-field. This variety is represented here; because in it also as in the first variety something is **आक्षिप्त** or suggested.

Vāmana has another kind of **आक्षेप** altogether. It corresponds to **प्रतीप** of later writers on poetics. His definition is, "उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः" ॥३१२७॥ The *Vṛitti* on this *Sūtra* runs thus:—'उपमानस्याक्षेपः प्रतिषेधः उपमानाक्षेपः । तुल्यकार्यस्य नैरर्थक्य-
विवक्षायात्' . That is, when **उपमान** is shewn to be useless as its

function is served by another object (उपमेय). The instance given for it is :—

तस्याश्रेन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं किं पार्षणेनेन्दुना
 सौन्दर्यस्य परं दृशो च यदि चेत् किं नाम नीलोत्पलैः ।
 किं वा कोमलकान्तिभिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे
 हा धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेष्वपूर्वो महः ॥

The *Sūtra* is also explained in another way. आक्षेप consists also in the implication of उपमान. 'उपमानस्याक्षेपतः प्रतिपत्तिरित्यपि सूत्रार्थः ।'. It is instanced in

ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण
 शरहधानार्द्रनखक्षताभम् ।
 प्रसाद्यन्ती सकलङ्गमिन्दुं
 तापं रवेरप्यधिकं चकार ॥

The note on it is :—'अत्र शरद्वेद्येव इन्दुं नायकमिव रवेः प्रतिनायक-
 स्थेवेत्युपमानानि गम्यन्त इति ॥'. This is समासोक्ति according to later
 writers on poetics.

Bhāmaha defines and illustrates the figure as under :—

प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ।
 आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति द्विविधं यथा ॥
 अहं रथां यदि नेक्षेय क्षणमप्युत्सुका ततः ।
 इयदेवास्त्वतोऽप्येन किमुक्तेनाप्रियेण तु ॥
 स्वविक्रमाक्रान्तभुवश्चिभं यन्न तयोद्धतिः ।
 को वा सेतुरलं सिन्धोर्विकारकरणं प्रति ॥

Udbhata's definition of the figure is almost the same as
Bhāmaha's.

प्रतिषेध इवेष्टव्यो विशेषाभिधिस्तथा ।
 आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति कवयः सदा ॥
 वक्ष्यमाणोक्तविषयः स च द्विविध इत्यने ।
 निषेधेनेव सद्बन्धो विधेयस्य च कीर्तितः ॥

The instances given are :—

अहो स्मरस्य माहात्म्यं यद्गुणैऽपि दशोवृषी ।
 इयवास्तां समुद्राम्भः कुम्भैर्मातुं तु के वयम् ॥

This is वक्ष्यमाणविषयाक्षेप. उक्तविषयाक्षेप is illustrated as under :—

इति चिन्तयतस्तस्य चित्रं चिन्तावधिर्न यत् ।
 क्व वा कामविकल्पानामन्तः कालस्य चक्षितः ॥

In this figure also the suggested sense is not so charming as the expressed sense, and is therefore subordinate to it. The poem which contains this figure is therefore not च्यवि, but गुणीभूतव्यङ्ग्य. 'आक्षेपेऽपि व्यङ्ग्यविशेषाक्षेपिणो वाच्यस्यैव चारुत्वम् । प्राधान्येन वाक्यार्थं आक्षेपोक्तिसामर्थ्यादेव ज्ञायते । तत्र शब्दोपारूढरूपो विशेषाभिधानेच्छया प्रतिषेधरूपो य आक्षेपः स एव व्यङ्ग्यविशेषमाक्षेपन् सुख्यं काव्य-क्षरीरम् । चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना हि वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविषया ॥' च्यव्या०, pp. 36-7.

Pages 276-8.

विलसद्बिरोधगर्भं—जागरूकत्वात्—

Now comes the turn to take up those figures which are grounded upon opposition, after the treatment of आक्षेप in which opposition is implied ; as the denial of what is desired to be expressed and the affirmation of what is not desired to

be expressed are from their very nature disproved and imply the opposite. Of the figures based upon opposition विरोध is first taken up. When opposition between two objects is apparent, we have विरोध. It has ten varieties ; for जाति may be described as apparently opposed to जाति, गुण, क्रिया, and द्रव्य ; or गुण to गुण, क्रिया, and द्रव्य ; or क्रिया to क्रिया and द्रव्य ; or द्रव्य to द्रव्य. If the opposition between objects which appears on the surface is final, it grows into a *Dosha*. If, however, opposition can be reconciled, it is merely apparent and constitutes the figure. विरोध or opposition is either प्ररूढ or अप्ररूढ. It is प्ररूढ when it cannot be explained away, or is not apparent, but final. This constitutes a *Dosha*. It is अप्ररूढ when it can be explained away and is thus apparent. It is this sort of विरोध that constitutes an *Alankāra*. 'स च प्ररूढोऽप्ररूढश्च । प्ररोहश्च बाधबुद्ध्यनभिभूतस्त्वम् । तद्वैपरीत्यमप्ररोहः । तत्रायो दोषस्य विषयः द्वितीयश्चालंकारस्य । अत एवेमं विरोधाभासमाचक्षते । आ ईषज्ञासत इत्याभासः । विरोधश्चासावाभासश्चेति । आमुख एष प्रतीयमानो ह्यगिति जायमाना-विरोधबुद्धितिरस्कृत इति यावत् । तत्रापि कार्यकारणादिबुद्ध्यनानीडो विरोधाभासो विरोधालंकारः । तदालीडस्तु विभावनाविर्वक्ष्यमाणः ॥' रस०, p. 427.

The instances given in order are plain. It should be noted that this figure requires that the object in which two things (जाति, गुण, क्रिया or द्रव्य) are represented as apparently opposed must be the same. If the objects are different, we have other figures, such as असंगति. विषय means अधिकरण or स्थान.

Bhāmaha defines it as under :—

गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रिया भिदा । •
या विशेषाभिधानाय विरोधं स विदुर्बुधाः ॥

Ubbhata's definition is almost the same :—

गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियावचः ।
यद्विशेषाभिधानाय विरोधं तं प्रचक्षते ॥

His instance is :—

यद्वा मां किं करोम्येष वाचालयति विस्मयः ।
भवत्याः कायनाकारः केदं तपसि पाटवम् ॥

Pages 279-81.

असति प्रसिद्धहेतोः—^०प्रभावितेति संकरः—

The manifestation of the effect in the absence of a well-known cause of it constitutes the figure **विभावना**. The effect is invariably associated with its cause by positive and negative concomitance (**अन्वय** and **व्यतिरेक**). In other words, wherever there is **कार्यं**, there must be **कारण** and wherever there is **कारणभाव**, there must be **कार्यभाव**. As the effect thus follows the **अन्वय** (**यत्सर्वे यत्सर्वं सोऽन्वयः**) and the **व्यतिरेक** (**यदसर्वे यदसर्वं स व्यतिरेकः**) of cause, when the effect is represented as taking place without its cause, there is apparent contradiction and to remove this contradiction we must invariably resort to some cause other than the well-known; otherwise we cannot do away with contradiction. Thus the absence of cause is not real; for though the well-known cause is absent, another is present. The figure is therefore significantly termed **विभावना**; for in it the effect is manifested in a peculiar manner, *viz.*, without its well-known cause. '**सिद्धकारणाभावे सूक्ष्मकारणवशात् कार्योत्पत्तिर्विशिष्टतया कार्यभावनाद्विभावना ॥**' अलं सर्वं, अज्ञां. One (a पूर्वपत्तिन्) might say that since the effect is

represented as produced without its cause, opposition is apparent, and the apparent opposition between the effect and the absence of its cause is removed by putting forth a cause other than the well-known. As therefore opposition is apparent and can be reconciled, the figure should be designated विरोधाभास and not विभावना. This allegation of the पूर्वपक्षिन् can be thus refuted. When two objects of equal strength are represented as opposed to each other,* the figure is विरोधि. In विरोध therefore two objects of equal strength are apprehended as opposed to each other. While in विभावना the effect is apprehended as disproved by the absence of cause, but the absence of cause is not disproved by the effect. 'प्रामाणिकत्वाद्बलिना कारणाभावेन कार्यमेव बाध्यते न तु कारणाभावः ॥' भर्तृ० सर्व०, संजी०. कारणाभाव is stronger, because it is real, while कार्य is weaker, because it is not real, but conceived. 'तत्र च कार्याद्यः कारणाभावरूपविरोधिनी बाध्यतयेव स्थितः न बाधकतया । कार्योद्यस्य कल्पितत्वात् कारणाभावस्य च स्वभावसिद्धत्वात् । अत एव कार्याद्यो रूपाण्येव पर्यवस्यति ॥' रस०, p. 432. In विभावना, there is opposition between the absence of the cause and the effect. But as the absence of the cause is represented first, and is real, it is stronger than the effect and the effect is therefore apprehended as disproved by it. 'ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहाराद्विरोधाभास एवायमिति चेन्न । समबलयोः परस्परविरोधे तस्वीकारात् । इह तु कारणविरहेण कार्येणैव बाध्यत्वेन गम्यते । न तु तेन कारणविरहे इति विशेषात् ॥' उद्यो०. A similar difference is found between विरोध and विशेषोक्ति; for in विशेषोक्ति the non-production of the effect though causes exist is more powerful than the causes and it therefore disproves the causes. Thus in

विरोध, both the objects that are opposed to each other are बाध्य and both are बाधक; while in विभावना, कारणभाव is बाधक and कार्य is बाध्य and in विशेषांक्ति, कार्याभाव is बाधक and कारणसत्ता बाध्य. The following verses shew the difference between विरोध and विभावना:—

‘कारणस्य निषेधेन बाध्यमानः फलोद्भवः ।

विभावनायामाभाति विरोधोऽन्योन्यबाधनम् ॥

अतो दूरविभेदोऽस्या विरोधेन व्यवस्थितः ।’

विभावना is divided into मालारूपा and केवला and each of these may be उक्तनिमित्ता or अनुक्तनिमित्ता. ‘अयज्ञः स्वर्लोकः—’ is an instance of मालारूपा अनुक्तनिमित्ता विभावना. In this स्वर्लोक, सुकृत, सुधासार, फल, साम्राज्य, and निधि are represented as effects that take place without their well-known established causes, such as यज्ञ, तपः, अन्न, कुसुम, शौर्य, and खनन. These effects are shewn as identical with king *Nṛsiṃha* by रूपक; for as उद्योतकार says, ‘सर्वथा कार्यांशोऽभेदबुद्धिर्विभावनाजीवितम् । सा च कश्चित्प्रियोत्तया क्वचिद्रूपकेष्यन्यत् ॥’. The निमित्त or the object why the effect is represented as taking place without its well-known cause or a cause, other than the well-known, of the effect, is here निरतिशयसुखजनकत्व which is not expressed. ‘भूत्या भासय—’ is an instance of केवला उक्तनिमित्ता विभावना. Here the effect, *viz.*, the knowledge of *Nṛsiṃha* as God *Śiva*, is represented as produced without its well-known causes, *viz.*, putting on ashes on the body &c. The other reason which accounts for it is the fact of *Nṛsiṃha* towering above all men. This निमित्त is here expressed by the word लोकोत्तम. Moreover, here the two meanings of भूति &c., conveyed by श्लेष, are identified

by अतिशयोक्ति. Thus there is a fusion of the figures विभावना and अतिशयोक्ति set up by the idea of श्लेष.

Bhāmaha treats the figure as follows:—

क्रियायाः प्रतिषेधे या तरुलस्य विभावना ।
ज्ञेया विभावनेवासी समाधौ सुलभे सति ॥
अपीतमत्तौः शिखिनो दिशोऽनुस्कण्डिताकुलाः ।
नीपोऽविलिप्तसुरभिरभ्रष्टकल्पं जलम् ॥

Uḍḍhata's definition of the figure is exactly the same as that of *Bhāmaha*. His instance is:—

अङ्गुलेखामकादमीरसमालम्भनपिञ्जराम् ।
अनलककताघामामोष्ठमुद्रां च बिभ्रतीम् ॥

As stated above, though in this figure the effect of the well-known cause without which it is represented to take place is different from that for which another cause has to be assigned to remove the apparent inconsistency, they are considered as one by अभेदाध्यवसाय. Thus for instance in the above verse the yellowness of *Pārvatī* is different from the yellowness caused by saffron. But they are identified. The commentator *Pratīharendurāja* observes, 'अत्र च कुङ्कुमादिसम्पाद्येन पिञ्जरस्यादिना उपमानभूतेन स्वाभाविकस्य पिञ्जरस्वरूपमेयभूतस्याभेदाध्यवसायोऽतिशयोक्त्या द्रष्टव्यः ॥'.

It may be noted that the word क्रिया in *Bhāmaha*'s definition as well as in *Mammaṭa*'s definition ('क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलशक्तौ विभावना ') is used in the sense of हेतु, for according to grammarians an action alone constitutes a हेतु. *प्रदीपकार* says, 'वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेऽयुक्तम् ।'. *Rājānaka Ruyyaka*

also notes, 'इह च लक्षणे (His definition is 'कारणाभावे कार्योत्पत्ति-विभावना) दृष्टाप्यन्वैः (i.e., as by *Bhāmaha*, *Udbhata*, and *Vāmana*) कारणपरस्थाने क्रियामहणं कृतं तथापीह कारणपरमेव विहितम् । न हि सर्वैः क्रिया-फलमेव कार्यमभ्युपगम्यते । वैद्याकरणैरेव तथाभ्युपगमात् । अतो विशेषमनपेक्ष्य सामान्येन कारणपरमेवेह निर्दिष्टम् ॥ ' . अलं० सर्व०, p. 125.

Pages 281-84.

यदि कारणगाकल्पे—असंगत्या च सहाङ्गाङ्गिभावेन ———

If notwithstanding that causes are ready to bring about the effect, the effect is not produced, the figure is *विशेषोक्ति*. Here if all the preparation, though existing, does not bring about the effect, the preparation itself some how or other does not exist. If it be said that it is to convey some peculiar meaning that the effect is represented as not produced even though the causes competent to produce it are present, then the word *विशेषोक्ति* becomes significant in as much as the effect is thus represented to convey a particular meaning. Here the reason why the effect is not produced even though the causes are present may or may not be expressed. It has thus two varieties, *उक्तनिमित्ता* and *अनुक्तनिमित्ता*. The first is instanced in 'अयं स ते वीर—'. Here though the Sun of *Nṛsiṃha*'s glory rises, the lotuses of the eyes of the wives of enemies do not expand. The effect is thus not produced even though all the preparation for it is ready. The figure is consequently *विशेषोक्ति* and it is *उक्तनिमित्ता*; because the reason why the lotuses of the eyes do not expand even if the Sun of *Nṛsiṃha*'s glory rises is expressed in the word *रिपुसुन्दरीनाम्*. The lotuses of the eyes do not rise; be-

cause they were eyes of the enemies. Moreover, we have here a fusion of the figures *विशेषोक्ति* and *रूपक*, the former being based upon the latter. As wonder is produced, because the Sun does not expand *lotuses* and not because he does not expand *eyes*, the word *अम्बुज*, and not *नयन* in the compound *नयनाम्बुजेभ्यः* must be taken as the principal word. The compound *नयनाम्बुजेभ्यः* must therefore be taken as a *मयूरच्युसक्रादि* compound favouring *रूपक* and not *उपमितसमास* favouring *उपमा*. In '*उत्तिष्ठ कन्दवनमाय—*' the effect, *viz.*, going to a forest, does not take place, even though the causes, sending him there and inviting him there, are present. The figure is therefore *विशेषोक्ति* and it is *अनुक्तनिमित्ता*; because the reason why the effect does not take place even though the causes efficient to produce it are present, *viz.*, the fear of *Nṛsiṃha* generated by the remembrance of the power of his bow, is not expressed but implied. As in *विभावना* in which the effect is represented as produced without its cause, the absence of the cause may be represented by putting forth an opposite cause, so in *विशेषोक्ति*, the non-production of the effect may be represented by putting forth the accomplishment of an opposite effect. In such a case there is generally a fusion of the figures *विभावना* and *विशेषोक्ति*. In '*दे पतन्ति तव हस्तसीकराः—*' for instance, we have a fusion of these two figures. For the drops of rain-water in the *स्वाति* constellation are well known as the cause of the production of pearls. But here the effect, *viz.*, the rise of pearls, is represented as taking place in the absence of its cause shewn by putting forth an opposite cause, *viz.*, the drops of rain-water in the

हस्त constellation; for they never produce pearls.⁶ We have thus विभावना. The objection that the word हस्त conveys two meanings, can be removed by the identification of the two senses by अतिशयोक्ति which is indispensable in this figure.* Again we have विशेषोक्ति also in this figure; for though rain-drops under हस्त constellation are the cause for the non-production of pearls, the effect, viz., the non-production of pearls, does not arise. Moreover, the non-production of the effect is represented by putting forth the opposite of it, viz., the creation of pearls. Since the absence of the cause and of the effect is represented by putting forth their opposites, the figures विभावना and विशेषोक्ति are here indistinct; and there is a fusion of them arising from a doubt as to which should be accepted; as there is nothing either proving the existence of the one in favour of the other or disproving one and thus leaving the other for acceptance. These two figures are moreover fused with a third figure, असंगति; for the cause is described as found in one place and the effect in another. The drops of water fall into the shells of the hands of *Brahmins* (हस्त), and pearls are produced in another place, viz., on the chest of their wives.

The निमित्त, though suggested, is not charming. The poem in which this figure occurs is therefore not ध्वनि, but गुणीभूत-व्यङ्ग्य. 'अत्र निमित्तं व्यङ्ग्यमपि न चाधिति गुणीभूतव्यङ्ग्यता।' उद्यो०.

* विद्याधर, following अलंकारसर्वस्वकार takes अतिशयोक्ति as invariably associated with विभावना; but as shewn in notes p. 652 the identification of the two senses may arise from रूपक also.

Vāmana has altogether a different sort of विशेषोक्ति. His definition is, 'एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदाढ्यं विशेषोक्तिः ।' ४३।२३॥

The following are among the instances given for it :—

' भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-

मतेलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ '

' घृतं हि नान पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् । '

Nāgoji Bhaṭṭa takes this as वृद्धारोपरूपक. 'तत्र सिंहासनरहिते घृते सिंहासनसहितराज्यनाशस्यं कथं सिध्येदिति आरोपोन्मूलकयुक्तिनिरासायारोप्य-माणराज्येऽपि सिंहासनराहित्यं कल्प्यते इति वृद्धारोपरूपकमिदम् ॥' उच्यते. *Jagannātha* holds the same view. *Vide* रस०, p. 439. He observes, 'गुणाधिक्यकल्पनायामपि तदेव (*i.e.* वृद्धारोपरूपक) । यथा "धर्मो वृष्णान् भुवि कार्त्तवीर्यः ।" इत्यादौ । एतेन "एकगुणहान्युपचयासिकल्पनायां साम्यदाढ्यं विशेषणम्" इति विशेषालंकारं लक्षयन्तोऽपि प्रत्युक्ताः रस०, p. 439.

Bhāmaha's definition of the figure is :—

' एकदेशस्य विगमे वा गुणान्तरसंस्थितिः ।

विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥ '

His instance for it is :—

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य दाम्भुना न हतं बलम् ॥

Udbhaṭa defines it as under :—

यन् सामध्येऽपि शक्तीनां फलानुत्पत्तिबन्धनम् ।

विशेषस्याभिधिसातस्तद्विशेषोक्तिरुच्यते ॥

वृद्धीतेन निमित्तेन निमित्तावर्धनेन च ।

तस्या बन्धो द्विधा लक्ष्ये दृश्यते ललितात्मकः ॥

The instances in order are as follows:—

इत्थं विसंस्थुलं वृद्धा तावकीनं विशेष्टितम् ।
 नोक्तेति किमपि प्रष्टुं सत्वरस्यापि मे वचः ॥
 महद्भिनि गृहे जन्म रूपं स्मरसुहृद्वयः ।
 तथापि न सुखप्राप्तिः कस्य चिन्नीयते न धीः ।

Pages 285-6.

अनयोः समसमयत्वे—कारणमुपात्तम्—

The two varieties of अतिशयोक्ति which consist in the simultaneity of cause and effect and in the inversion of the order of their precedence, that is, in the effect preceding the cause, both the varieties implying the instantaneousness of the effect, are now taken up by *Vidyādhara* as he is dealing with the figures based upon the opposition of cause and of effect. The natural order of the cause preceding the effect is broken here simply with the object of conveying the peculiar sense of the instantaneousness of the effect. The instances illustrating the varieties are clear.

Vidyādhara follows *Rājānaka Ruyyaka* who also treats there two varieties of अतिशयोक्ति after विशेष्टोक्ति and prefaces the treatment of the figure with the following remarks:—

‘अतिशयोक्तौ लक्षितायामपि कश्चित् प्रभेदः कार्यकारणभावप्रस्तावेनेहोच्यते ।’

Pages 286-7.

एवासंगतिरुक्ता—^{न्तर्भावो} ब्रह्मण्यः—

When the cause and the effect are represented as existing in different places, the figure is designated असंगति. It is

well known and accepted by all that cause and effect must exist in the same place; for the fire existing in a kitchen cannot generate the smoke existing on the slope of a mountain. When therefore the effect is represented as existing in a different place from the cause, the well-known propriety of their being in the same place is broken, and the figure is consequently significantly termed असंगति; and it is taken up here in the chapter of figures based upon the opposition of cause and effect. In the instances 'प्रतिभदमुकुटेपु—' and 'आयोधने वीर—' the cause, the falling of the sword of *Nṛisimha*, is represented as on the crests of antagonists and on the battle-field respectively, while its effect, the dropping of sandal, as from the breasts of the wives of enemies.

The figure असंगति comes under the चित्रहेतु's of भोज. He divides हेतु's into कारक, ज्ञापक, क्षमाव, and चित्र.

'क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकश्च सः ।

अभावश्चित्रहेतुश्च चतुर्विध इहेष्यते ॥

सर० कण्ठा० ३ परि०.

Of these चित्रहेतु is divided into विदूरकार्य, सहज, कार्यान्तरज, युक्त, अयुक्त, and so on.

'विदूरकार्यः सहजः कार्यान्तरजस्तथा ।

युक्तो न युक्त इत्येवमसंख्युपाश्चिन्नहेतवः ॥'

They are illustrated as under:—

'अमभुवानेन युगोपमान-

मलच्छमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।

भस्पृष्टखङ्गस्तरुणापि चासी-
 ब्रुवावती तस्य भुजेन भूमिः ॥

सोऽयं बाल्ये एव मन्वयौवनकार्यकरणाद् विदूरकार्यो नाम चित्रहेतुः ।’

‘सममेव समाक्रान्तं ह्ययं द्विरवगामिना ।
 तेन सिंहासनं पिभ्यमस्थिलं चारिमप्लवम् ॥’

This is सहजचित्रहेतु.

‘पश्चात् पर्यस्य किरणानुशीर्षे चन्द्रमण्डलम् ।
 प्रागेव हरिणाक्षीणामुशीर्षो रागसागरः ॥’

This is कार्यान्तरजचित्रहेतु.

Both सहज and कार्यान्तरज are as will be clearly observed
 भतिद्योक्ति according to *Mammata*, *Vidyādhara*, and others.

‘गुणानुरागमिश्रेण यथासा ते प्रसर्पता ।
 दिग्बधूनां मुखे जातवकस्मादर्धकुङ्कुमम् ॥

This is युक्त.

‘न मीलयति पद्यानि न नभोऽप्यवगाहते ।
 स्वमुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव यस्याति ॥’

This is भ्रूयुक्त.

एवं in the definition shews प्रकार and therefore indicates
 व्यधिकरण and other possible varieties of चित्रहेतु. The follow-
 ing is the instance of व्यधिकरण, given by भोज—

‘सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः
 सा र्पानोन्नतिसन् पयोधरयुगं धत्ते सखेहा पयम् ।
 सास्त्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
 दोषैरन्यजनाभितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥

अवाभिव्यक्तमेव व्यधिकरणत्वं कार्यकारणयोः प्रतीयत इत्ययं व्यधिकरणो नाम
विग्रहेतुः ॥' *Vide* सर० कण्ठा०, 3rd *Parichchheda*, pp. 313-24.

This is असंगति according to विद्याधर, मम्मट, and others.

This figure is not treated by *Bhāmaha* and *Udbhata*.

Though this figure is based upon विरोध, it is not विरोध, but is an exception to it. विरोध is like a general rule which holds good in places which are beyond the province of exceptions to it. असंगति being concerned with opposition of cause and effect as existing in different places, विरोध has for its scope what remains, viz., opposition of things existing in the same place. 'अपवादविनिर्मुक्त एव हि देशे उरसर्गः प्रवर्तते । विरोधालंकारस्य आसंग्यलंकारोऽपवाद इति व्यधिकरणविरोधस्यापवादाक्रान्ततया तद्विग्रहविरोधे विरोधालंकार इति ॥' काव्यप्र०, p. 441.

Pages 287-80.

विषमं विरूपघटना—प्रादुरासीत्—

When two incongruous objects are put together, or when the cause produces an opposite effect, or when instead of producing a good effect which is intended, it produces an undesirable effect, the figure is विषम. It has thus three varieties of which the first is illustrated by 'एव तव नृसिंह देव—'. Here two things which are by no means fitting, are put together. The glory of *Nṛsiṃha* is transcendent, while the poetic powers are very ordinary.

It is a natural law that the properties found in an effect are similar to those in its cause. If, notwithstanding this,

things are represented otherwise in some manner, we have विषम of the second sort. In the instance 'राकागदितशर्षरी——' the white glory of *Nṛisinha* is represented as producing blackness (pale-facedness) on the wives of enemies. The two meanings of मालिन्य, viz., blackness and paleness, are identified by अतिशयोक्ति.

If one, striving to accomplish an object, not only fails to accomplish it but meets with an undesirable consequence, we have विषम of the third kind. In 'उदितवति प्रतापतपने——' though the Sun of the glory of *Nṛisinha* rises, the lotuses of the faces of the wives of his enemies not only do not blow, but on the contrary become so pale that they afflict the sight of the spectator.

Pages 289-90.

अस्य प्रथमभिराद्याः——नरसिंहभूपते——

The figure opposed to the first variety of विषम, which consists in the placing together of two incongruous objects is सम, which therefore consists in the union of suitable objects. It is reckoned as a figure, because it produces a charm. The reverse of what is dealt with in the other (two) varieties of विषम does not constitute a figure, as there is no charm in it. The word 'सम' is significant, since the union of suitable objects is treated of here. In 'कौमुदीव——', suitable pairs, the Moon and the Moonlight, *Śiva* and the Ganges, and *Nṛisinha* and glory, are mentioned.

Vidyādhara follows *Rājānaka Ruyyaka* who also thinks that the reverse of the remaining varieties of *विषम* does not convey a charming sense and does not therefore constitute a charm. 'तद्विपर्ययस्य कारणादनु रूपकार्योत्पत्तिरूपस्य वाञ्छितार्थप्राप्तिरूपस्य च वस्तुसिद्धस्य चारुताविरहात् ।'. *Jagannātha*, however, refutes this, by stating that even cause and effect which do not fit each other may be described as fitting each other through श्लेष and an undesirable object may through श्लेष be described as desirable. 'वस्तुतोऽननुरूपयोरपि कार्यकारणयोः श्लेषादिना धर्मव्यसंपादन-द्वारानुरूपतावर्णने वस्तुतोऽनिष्टस्यापि तेनैवोपायेनैष्टव्यसंपत्ताविष्टप्राप्तिवर्णने च चारुताया अनुपदेमेव दर्शितव्यात् ॥' रस०, p. 454. The instances given by *Jagannātha* in illustration of this are the following:—

‘वडवानलकालकूटलक्ष्मी-
मकरव्यालगणैः सहैधितः ।
रजनीरमणो भवेन्नृणां
न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥’

Here such a soft thing as the Moon is described as the cause of death. The Moon is represented as bringing about death, being brought up with objects like the submarine fire, poison, *Lakshmi* (‘लक्ष्मीरप्यत्र मारकस्तेनैव कवेर्विषक्षिता’), alligators, and serpents.

‘नितरां धनमाप्तुमर्धिमिः
क्षितिपत्वां समुपास्य यस्मत्तः ।
निधनं समलम्भि तावकीं
खलु सेवा जनवाञ्छितप्रदा ॥’

Here *निधन* conveys the two senses of abundant wealth, and death and the figure is *सम* when the word is taken in the

sense of 'abundant wealth' (नितरां धनम्), 'अत्र मरणबहुधनयोः श्लेषैक्ये बहुधनरूपेष्वात्मना वाञ्छितार्थाधिक्यसमालंकारचमत्कारः ॥' रस०, p. 450.

Pages 290-91.

कारणविपरीतफलोत्पत्तौ—विषमालंकारस्य—

When something is represented as striving to bring about a desired effect by employing a means which is well known to produce quite the reverse of the desired effect the figure is called *विचित्र*. In 'मलिनयितुं स्वलवदनं—' whitening is employed as a means to produce the opposite effect, *viz.*, to blacken the faces of rogues and injuring मित्र (the Sun) as a means to gladden मित्र (friends). If *Nṛsiṃha's* glory wishes to blacken the faces of rogues, why does it whiten the three worlds! Thus in this figure the opposite effect is apprehended by rejecting the cause. In *विषम*, however, the cause is rejected by the apprehension of the opposite effect in the form 'if the cause is white, how does it produce blackness? 'न चायं प्रथमो विषमालंकारः । स्वनिषेधमुखेन (स्व means कारण) विपरीत्यप्रतीतिः । विपरीतप्रतीत्या तु स्वनिषेधस्तस्य (i. e. विषमालंकारमेवस्य) विषयः । यथा (कृपाणलेखा) "समालनीला शरादिन्दुपाण्डु यद्वाञ्छितोकाभरणं प्रसूते" इत्यादि । अलं० सर्व०, p. 133. This difference is well explained by *Mallinātha*. Another difference between *विषम* and *विचित्र* is that in the former an opposite effect results of its own accord, while in the latter an effort is made to bring it about. 'अद्यापि विषये विरूपस्य कार्यस्य स्वयमेवोत्पत्तिरिह च तन्निष्पन्नये प्रयत्न इति स्थितोऽनयोः स्फुटो भेदस्तथापि अन्यकृता विद्योपपरिपोषायैव सूक्ष्मेक्षिकागम्यो भेदोऽप्रमृक्तः ॥' अलं० विम०, *vide* अलं० सर्व०, pp. 133-4. *Jagannātha* also

shews the same difference. 'न च कारणानुरूपं कार्यमिति विषमभे-
दोऽयं वाच्यः । विषमे पुष्पकृतेनपेक्षयात् । कार्यकारणगुणवैलक्षण्येनैव तद्वैदिकरू-
पवाच्य ॥' रस०, p. 453.

Mammata, does not accept this figure as a separate one ;
and *Nāgoji Bhatta* places it under विषम. 'एवमिष्टसिद्धयर्थमिष्टैषिणा
क्रियमाणमिष्टविरतीत्यस्नात्तएवमपि विषममेव । यथा "नमन्ति सन्तस्त्वैस्त्रिधाशुपि
लक्ष्यं सङ्गतिम् ।" वाच्यप्रतीतिविलायां योगवैषम्यप्रतीतिः । एतेनात्र विशिञ्चालं-
कारः पृथगित्यवास्तम् ॥' उद्यो०.

This figure finds no treatment in the works of *Bhūmaha*,
Udbhaṭa and *Vāmana*.

Pages 291-92.

अधिकमिदं गदितं—यशसो महत्त्वम्—

When the abode and the abider do not suit each other,
the figure is called अधिक. It is represented here ; because it
is based upon opposition, the abode and the abider being op-
posed to each other since they do not suit each other. Either
the abider may be greater than the abode or the abode
greater than the abider. The figure has thus two varieties.
In 'यदिह न दिशां सीद्धि—' the abider, glory, is represented
to be greater than its abodes, ends of direction and opera-
tions of speech. The second variety in which the abode is
greater than the abider is illustrated by the following :—

'अहो विशालं भूपाल भुवनचित्तयोदरम् । •

माति मातृमहाश्रोत्रि यशोराशिर्यद्व ते ॥

The figure arises when the greatness or the smallness of the abode or the abider is a creation of the poet's conception. 'यत्राधाराधेययोरन्यतरस्य न्यूनस्थाधिक्ये कविकल्पिते तत्रैवायमलंकारः ॥' उद्यो०.

Pages 292-93.

भवति क्रियोपजननं—दृष्टव्याः—

The reciprocity of action constitutes *अन्योन्य*. It is treated here, as mutual generation of action is opposed. In the instance 'पृथ्वी पृथ्वीपरं—' the earth is represented as an ornament of the arm and the arm as an ornament of the earth. They are thus both mentioned as producing each other in reference to the action of ornamentation. Though objects cannot be both causes and effects of each other, they can be so through their producing the same charming action. *Mammata* defines the figure as क्रियया तु परस्परम् । वस्तु-नोर्जननेऽन्योन्यम् ।'. *Pradīpakāra* explains this thus:—'वस्तुनोः परस्परं अन्यजनकभावोऽसंभवी । तस्य तं प्रत्येव पौर्वापर्ययोर्द्वयोरसंभवादित्यत उक्तं क्रियथेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्टं वस्तु सावदजातकल्पम् । तेन वैशिष्ट्यप्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचारः । तथा च मिथस्तादृशैकक्रियाजनक-स्वमन्योन्यालंकार इति सारम् ।' काव्यप्र०, p. 437. As the arm and the earth are the cause and the effect of each other through their adorning each other, they are implied उपमेय and उपमान respectively.

The varieties of this figure are dealt with in the *Sarasvatī-kāṇṭhābhāṣā*. 'Bhoja' defines and classifies the figure as under:—

अन्योन्यमुपकारो यस्तद्वन्योन्यं विधा च तत् ।
 वाच्यं प्रतीयमानं च तृतीयमुभयात्मकम् ॥
 अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यमेकता ।
 अन्योन्यालंकरणेनन्तस्त्रयमेतदिहेष्यते ॥

सर० कण्ठा० ३ परि०.

The following are the instances in order :—

कण्ठस्य तस्य स्तनबन्धुरस्य
 मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
 अन्योन्यशोभाजननाद्भूत
 साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

This is वाच्य अन्योन्य ; because the mutual obligation of the throat and the pearl-necklace is expressed by the word 'अन्योन्यशोभाजननात्'.

उद्धृष्टो विभ्रं जलं जह जह विरलंगुली चिरं पहिओ ।
 पाआवलिभावि तह तह धारं तणु अपि तणु एई ॥
 (उध्वर्षः पिबति जलं यथा यथा विरलाङ्गुलिचिरं पथिकः ।
 प्रपापालिकापि तथा तथा धारां तनुमपि तनुकुरुते ॥)

Here the mutual obligation of the traveller and of the woman distributing water to him is implied, both indicating love to each other by their actions. This is therefore प्रतीयमान अन्योन्य.

गोलाविसमोभारछलेण भट्टया उरम्भि से मुक्को ।
 अणुअग्नाग्निहोसं तेणवि सी गाडमुभऊढा ॥
 (गोलाविसमोत्तारछलेन भावनां उरसि सया मुक्तः ।
 अनुकम्पानिर्दोषं तेनापि सा गाडमुपगूढा ॥)

This is प्रतीयमानाभिधीयमान अन्योन्य; because the mutual obligation is here both expressed and implied. अत्र गोदावरीविषमाव-
तारव्याजेन तथा तस्योरसि आत्मा क्षिप्तस्तेनापि अनुकम्पानिर्दोषं सा गाढमुपगूढे-
रवभिधीयमानः परस्परमनुरागादुपकारकभावः प्रतीयते इत्यभयात्मकमिदमन्योन्यम् ।

शशिना च निशा निशया च शशी
शशिना निशया च यथा गगनम् ।
भवता च सभा सभया च भवान्
सभया भवता च तथा भुवनम् ॥

Here though the Moon and night and His Majesty and the assembly are represented as mutually obliging each other, they are further shewn as obliging respectively the sky and the earth and this further obligation looks like hair standing on the head. 'अत्र निशाशशिनोः सभाभवतोश्च परस्परमुपकार्योपकारकभावे वर्त्तमानयोर्यदिदं गगनं जगती च प्रसिद्धयोरुपकारकत्वं चूडिकेवोपर्युपरि लभ्यते सेवमन्योन्यचूडिका'. This is thus अन्योन्यचूडिका.

जम्बूनां कुसुमोस्करे नवमधुन्यारब्धपानोस्सवाः
कीराः पङ्कफलाशया मधुकरीभ्रम्बन्ति मुञ्चन्ति च ।
एतेषामपि नीलकिशुकदलेभिः समानस्त्रिषां
पुष्पभ्रान्तिभिरापतन्ति सहसा चञ्चूषु भृङ्गाङ्गनाः ॥

This is अन्योन्यभ्रान्ति.

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः
शुभैश्च समच्छवपांसुपाण्डुभिः ।
परस्परेण च्छुरिताम्लच्छवी
तेषकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥

This is अन्योन्यैकता.

Pages 293-94.

आधेयमनधिकरणं—तद्दर्शनं कृतम्—

When the abider is represented without the abode, or when one thing is represented as being in many places at one and the same time, or when an object, engaged in doing a thing, is represented as doing another thing impossible, the figure is *विशेष*. It is thus of three kinds and is treated here ; because it is based upon opposition or incongruity. The three varieties are illustrated in order. In 'निपीतोऽयं वीर—' sweetness and other qualities which reside in the speech of *Nṛsiṃha* are represented as existing even when the abider, *viz.*, speech, ceases to exist, it being drunk up by the ears of the hearer. In 'रणक्षीर्वाणस्त्री—' one and the same abider, *Nṛsiṃha*, is represented as simultaneously existing in different places, *viz.*, ways, forests, mountains, and towns. In 'मन्शरमालोकयितुं—' the eye seeing *Nṛsiṃha* is represented as seeing *Mandūra*, an impossible perception.

It should be noted that *अतिशयोक्ति*, meaning not the figure *अतिशयोक्ति*, but metaphorical speech (*अतिशयेन उक्तिः अतिशयोक्तिः*) is the very soul of such figures ; as *Bhāmaha* says :—

सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।

यस्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽन्या विना ॥

वक्रोक्ति is equal to वक्रतया गौणतया (or उपचारेण) उक्तिः.

Thus in the instances in the text, the disappearance of the abode of sweetness, speech being drunk up and therefore

ceasing to exist, is metaphorical. So is *Nṛsiṃha*'s being simultaneously everywhere, 'he being so conceived through the fears of his enemies. The sight of *Mandāra* by the eye while seeing *Nṛsiṃha* is also metaphorical; for *Nṛsiṃha* is conceived to be like *Mandāra*.

Pages 294-6.

किञ्चित् केनापि—संगमितास्ततस्ते—

If a certain thing done by a certain man by a certain means is undone by another man by the same means, then the figure is called **व्याघात**; because he renders otherwise the work already done. In the instance 'तेजसा जगत्तापं—', the **ताप** (heat) caused by the Sun by his **तेजस्** (lustre) is destroyed by *Nṛsiṃha* (**ताप** meaning affliction in the case of *Nṛsiṃha*) by the same means **तेजस्** (prowess). This is **व्याघात**, because the work done is frustrated.

Another variety of **व्याघात** arises when a certain cause which is considered efficient to produce a certain effect is represented as easily producing another effect opposed to that effect. This is called **व्याघात**; since the cause becomes the cause of frustrating the probable effect. The opposite effect is easily brought about; because the cause is exceedingly favourable to it. As' an effect other than the desired one is represented as easily brought about, this figure is different from the third variety of **विषमं** in which the cause is represented as not producing the desired effect but on the contrary bringing about an undesirable effect. In place of

कारणस्य (L. 2 p. 296) *Mallinātha*'s reading is कार्यस्य. This is no doubt a better reading, but is not found in any of the Mss. When कारणस्य is the reading, कार्यस्य must be supplied after अभिमतेतरस्य and कारणस्य taken as equivalent to कारणेन. In 'जदाबन्धं बलकावरण —' (Vide p. 274), austerity employed as a means to attain a liberality similar to that of *Nṛsiṅha*, is represented as easily bringing about the opposite effect, the non-attainment of it. In another instance 'जयश्रियं प्राप्तुं —' fighting with *Nṛsiṅha* which is a means to bring about victory is represented as easily producing the opposite effect, the attainment of celestial damsels in heaven, instead of glory on the battle-field.

Page 297.

यद्यत् पूर्वं — महीपते —

Having dealt with figures founded on opposition or incongruity, the author takes up those which look like chains, that is, those in which the preceding and the succeeding objects are connected like links of a chain. Of these कारण-माला is first treated. If the preceding objects are represented as causes of the succeeding objects, the figure is कारणमाला. In the instance 'वितरणे करुणा —' mercy is represented as the cause of liberality, liberality, of merits, merits, of glory, and glory, of every thing.

Jagannātha considers the reverse of this also to be कारण-माला. The following is an instance given for it:—

‘स्वर्गापवर्गौ खलु दानलक्ष्मी-
शनं प्रसूते विपुला समृद्धिः ।
समृद्धिमल्पेतरभागधेये
भाग्यं च शम्भो तव पादभक्तिः ॥’

Here each preceding object is represented as the effect of each succeeding object, heaven and absolution being the effect of liberality, liberality, of riches, riches, of fortune, and fortune of *S'iva's* worship.

Jagannātha observes that here to present a charm, symmetry should be preserved. That is, if something is mentioned as the cause of another thing, that other thing should be mentioned as the cause of a third thing and so on; or if something is mentioned as the effect of another thing, that other thing should be mentioned as the effect of a third thing and so on. ‘इह यद्यादौ कारणोक्तिरेव प्रस्तूयते तदा पुनस्तस्य कारणं तस्यापि द्वारणमिति तन् कस्यचित् कारणं तदपि कस्यचिदिति वा कारणमालो युक्ता । यदा तु कार्योक्तिस्तदा तस्य कार्यं तस्यापि कार्यमिति तन् कस्यचित् कार्यं तदपि कस्यचिदिति वा युक्ता । सर्वथैव यः शब्दः कार्यकारणतोपस्थापक आदौ प्रयुक्तः स एव निर्वाह्यः । एवं क्रमेण निबन्धनमाकाङ्क्षानुरूपस्वाद्गमणीयम् । अन्यथा तु भ्रमप्रक्रमं स्यात् । यथा प्राचीनानां पद्यम्—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि संपदः ..

अत्र जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं श्रुत्वा जितेन्द्रियत्वस्य किं कारणमिति विनयः कस्य कारणमिति वा भाकाङ्क्षोक्तिः । । एवं च विनयः कस्य कार-

णमित्याकाङ्क्षाया गुणप्रकर्षो विनयाद्वाप्यत इति वाक्यं यद्यपि फलतः परिपूरकं भवति तथापि न साक्षादित्यद्वयं गमनेव ॥' रस०, p. 462.

Page 297.

यत्र विशेषणभावं—भवतश्चरितानि भान्ति—

When each succeeding word is represented (affirmatively or negatively, in other words, affirmed or denied) as an attribute of each preceding word, the figure is termed *एकावली*. In 'राज्ञः सभां सकवयः—', कवि is an attribute of सभा, काव्य, of कवि, चरित, of काव्य, and चित्र, of चरित. In the following instance each succeeding word is denied as an attribute of each preceding word :—

न तज्जलं यन्न सुषारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनवट्पद्मम् ।
न वट्पद्मोऽसौ कलगुञ्जितो न यो
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥

Here पङ्कज is denied as an attribute of जल, वट्पद्म, of पङ्कज, गुञ्जित, of वट्पद्म, and मनोहरण, of गुञ्जित.

Page 298.

यद्योत्तरोत्तरं—निबन्धनं च शीपकम्—

Where each preceding object successively helps the succeeding one the figure is called *मालाशीपक*. It is not treated in the place where शीपक is treated, but is dealt with here ; because it is based upon a special charm of there being a series of objects in which each succeeding object is helped.

on by the preceding object. In 'तव क्रियन्ते करुणाकटाक्षैः—' *Nṛsiṃha*'s merciful glance helps forward the wealth of poets, their wealth helps on the blooming of the mind, the blooming of the mind helps on complimentary words and these in their turn help on the description of the merits of *Nṛsiṃha*. The characteristic of the figure शीपक, viz., the grammatical connection with the same word, is also found here; as श्रियः विकासः, सूक्तानि, and स्वङ्गवर्णनानि are all connected with क्रियन्ते.

Jagannātha considers मालाशीपक as a variety of एकावली and not as a sort of शीपक; as there is neither resemblance, nor mention of प्रकृत and अप्रकृत objects. 'एतच्च (i. e. मालाशीपकम्) प्राचामनुरोधाइमाभिरिहोदाहृतम् (इह i. e. under शीपकप्रकरण) । वस्तुतस्त्वेतशीपकमेव न शक्यं वक्तुम् । सादृश्यसंपर्काभावात् । किं स्वैकावलीप्रभेद इति वक्ष्यते ।' रस०, p. 328. The following is the instance given by *Jagannātha* of the second sort of एकावली—

धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा
बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः ।
लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका
लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥

This would be मालाशीपक, if instead of शुद्धा, निबद्धा, तुष्टा, and नीता, we have the same word. *Jagannātha* notes:—'अस्मिन्श्लेषकाल्या द्वितीये भेदे पूर्वपूर्वैः परस्य परस्योपकारः क्रियमाणो, यथेकरूपः स्यात् तदाद्यमेव मालाशीपकशब्देन व्यवह्रियते शाचीनैः । तथा चोक्तम्— "मालाशीपकमाद्यं चेष्योत्तरगुणावहम्" इति । तत्र मालाशब्देन शृङ्खलोच्यते शीपकशब्देन शीप इवेति व्युत्पत्त्या एकरेश्च सर्वोपकारकमुच्यते । तेनैकरेश्चसर्वोपकारकक्रियादिशालिनी शृङ्खलेति पदद्वयार्थः । एवं च शीपकालंकारप्रकरणे प्राचीनैरस्य लक्षणाशीपकविशेषोऽयमिति न भ्रमितव्यम् । तस्य सादृश्यगर्भतायाः सकलालंकारिकसिद्ध-

त्वात् । इह च शृङ्खलावयवानां पदार्थानां सादृश्यमेव नास्तीति कथंकारं शीपकता-
वाचं श्रद्धधीमहि । तेषां प्रकृताप्रकृतात्मकस्वविरहाद्य ।' रस०, p. 464.

Pages 298-9.

वस्तुस्पृहणीयत्वे — प्रेक्षणियं विभति — — —

When each succeeding object is described as more charming than the preceding one till the last becomes the most charming of all, the figure is called सार. The illustrations are clear enough.

For the irregular form चुलुक्यां कुम्भयोनिश्चकार see my note on *Bhaṭṭi Kāvya* Vol. I. pp. 36-37, Bombay Sanskrit Series No. LVI.

Jagannātha and *Nāgoji Bhaṭṭa* hold that the figure is the same even where each succeeding object is represented as inferior to the preceding one, and the last, the worst of all. *Jagannātha*'s definition of सार is:—'सैव संसर्गस्योष्कृष्टापकृष्टभावरूपस्ये सारः ।'. *Nāgoji Bhaṭṭa* notes:—'उत्कर्षः श्लाघ्यगुणानामश्लाघ्यगुणानां च ।' तत्र आद्य उदाहृतः । (the instance given is:—'राज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुं पुरे सौधम् । सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥'). अन्यथो यथा

तृणाङ्गुतरस्तूलस्तूलादपि च वाचकः ।

वायुना किं न नीलोऽसौ मामर्थे याचयिष्यति ॥'

Jagannātha remarks that either one and the same object may be represented as rising in excellence in each succeeding condition till climax is reached or that each succeeding

object may be represented to be surpassing each preceding one till the last surpasses all. His illustrations in order are:—

‘एकविषय उत्तरोत्तरोत्कर्षो यथा—

जम्बीरश्रियमतिलङ्घ्य लीलयेव
 ध्यानघ्नीकृतकमनीयहेमकुम्भौ ।
 नीलाम्भोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते
 स्वर्धते खलु कनकाचलेन सार्धम् ॥

अनेकविषयः स एव यथा—

गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वीं गुर्वीं ततोऽपि जगद्वडम् ।
 जगद्वडदपि गुरवः प्रलयेऽप्यचला महात्मानः ॥’

रस०, p. 465.

We may have thus एकविषय उत्तरोत्तरापकर्षः or अनेकविषय उत्तरोत्तरापकर्षः.

Jagannātha also observes that this figure is found in the *Vedas* also. ‘वेदेऽप्ययमलंकारो वृद्ध्यते—

महतः परमध्यन्तमध्यन्तात् पुरुषः परः ।
 पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥’

रस०, p. 465.

Pages 299-302.

वाक्यार्थो यदि हेतुर्भवति—स्वद्वैतीत्यादिविशेषणरूपः—

When the sense of a sentence or of a word (single or compounded) is represented as a cause of something of which

it becomes an attribute, the figure is called काव्यलिङ्ग and is thus of two kinds. This figure is different from अनुमान; because here the relation of something caused to be known and of something causing it to be known does not subsist as it does in अनुमान where what is not apprehended is caused to be apprehended by व्याप्ति which is implied.

In काव्यलिङ्ग, the हेतु is कारक, while in अनुमान, it is ज्ञापक. In other words, in the former the cause is efficient or one that produces something, as a stick and a wheel of a jar, while in the latter it is indicative, or one that enables us to infer something as a lamp enabling us to know an object. 'तस्मात् साक्षात् परम्परया वा यत्र कारकहेतुरर्थनोऽवगम्यते तत् काव्यलिङ्गम् । उक्तार्थ-दृढप्रत्ययाय यत्रार्थान्तरन्यसनं तत्रार्थान्तरन्यासः । किञ्चिदर्थज्ञापकतया हेतुकथन-मनुमानमित्येव व्यवस्था युक्ता । । अनुमाने तु ज्ञापकहेतूपन्यासः । अस्मादिदं गम्यत इति । तेन यत्र ज्ञापकहेतुनानुमितिः कवितात्पर्यविषया तत्रानुमानालंकारः ॥' प्रभा on प्रवीप, *Vide* काव्यप्र०, p. 425. Some distinguish between अनुमान and काव्यलिङ्ग in another way. According to them, when a poet composes a poem indicating a cause characterized by व्याप्ति, पक्षधर्मता &c., the cause (लिङ्ग) which he wishes the reader to know as one employed by him to arrive at his inference, is the subject of the figure अनुमान. While the inference arising in काव्यलिङ्ग is not one which the poet wishes to make the reader know as arrived at by him, but which he simply wishes the reader to draw for himself. In other words, in अनुमान the poet wishes the reader to know by representing the हेतु as characterised by व्याप्ति &c., that the inference is drawn by him, while in काव्यलिङ्ग the reader draws the inference for himself. 'श्रोतुर्यलिङ्गकानुमितिबुबोधविषया

कवेर्याम्याविशिष्टहेतुबोधककाव्यनिर्माणं तल्लिङ्गमनुमानविषयः । काव्यलिङ्गजानु-
मितस्त्वन कविना श्रोतुर्दुर्बोधयिषिता किं तु श्रोतुर्दुष्पिपादयिषितेति भेद इत्यन्ये ॥'
उद्यो०.

Though in काव्यलिङ्ग, the relation of the supporter and the supported subsists, it is different from अर्थान्तरन्यास; because in the latter the sense of a sentence which is supported is grammatically independent of the sense of a sentence which supports it; while in काव्यलिङ्ग the sense of a sentence which is to be supported is grammatically dependent upon that of a sentence which supports it. Thus अर्थान्तरन्यास is concerned with the senses of a general and a particular statement both grammatically independent of each other. Nor is काव्यलिङ्ग to be confounded with दृष्टान्त which arises when the senses of two sentences both general or both particular stand as mutual causes and are grammatically independent of each other. In काव्यलिङ्ग, however, the senses of sentences which represent cause and effect arise grammatically independently of each other. This is one variety of काव्यलिङ्ग, and is termed वाक्यार्थवृत्ति काव्यलिङ्ग. As here the sense of a sentence is a cause, words like हि expressive of a cause should not be used, otherwise the composition would be open to the fault of repetition of sense. Another variety of काव्यलिङ्ग arises when the sense of a word (single or compounded) is a cause, and is called पदार्थवृत्ति काव्यलिङ्ग. In this variety if the word expressive of cause be put in the instrumental or ablative case, it does not constitute this figure. The word expressive of cause should be expressed as an attribute and not in a case expressive of cause. The illustrations are

given in order. In 'अलं भोः पौलोमी'—' the sense of the sentence 'the fame of the king of the *Kalīngas* will besmear your body' is the cause of the fruitlessness of the process of ornamenting the breasts by black *agaru*. This is therefore वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्ग. In 'स्वैरिक्षितिपाल'—' the attribute 'slow' (the un-compounded word मन्दाः) is the cause of an obstacle to the movements of the horses of the Sun and the sense of the compounded word 'स्वैरिक्षितिपाल'—' forming an attribute is the cause of the slowness of the horses. This is therefore पदार्थवृत्ति काव्यलिङ्ग.

Udbhata defines the figure as under :—

भुतमेके यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।

हेतुतां प्रतिपद्येत काव्यलिङ्गं तदुच्यते ॥

The commentator प्रतीहारेन्द्रराज thus explains the word काव्यलिङ्ग as distinguished from शास्त्रलिङ्ग—

'पक्षधर्मस्वान्वयव्यतिरेकानुसरणगर्भतया यथा तार्किकप्रसिद्धा हेतवो लोकप्रसिद्धवस्तुविषयत्वेनोपनिबध्यमाना वैरस्यमावहन्ति न तथा काव्य हेतुः । अतिशयेन सर्वेषां जनानां योऽसौ हृदयसंवादी सरसः पदार्थस्तन्निष्ठतया उपनिबध्यमानत्वान् । अतः काव्यलिङ्गमिति काव्यग्रहणमुपात्तम् । न खलु तच्छास्त्रलिङ्गं किं तर्हि काव्यलिङ्गमिति काव्यग्रहणेन प्रतिपाद्यते ॥'.

The following is the instance given by him :—

छायेयं तव शोषाङ्गकान्तेः किञ्चिदनुभवला ।

विभूषावर्द्धनोद्देशान् दर्शयन्ती वुनोति माम् ॥

Pages 302-4.

अनुमतमनुमानमिदं—°स्याभिधानमकरोत्—

The figure अनुमान is that in which the major and the middle terms are mentioned. This is tantamount to saying that व्याप्ति or the invariable concomitance of the middle and the major terms should not be expressed, but only the major term (what is desired to be demonstrated) and the middle term (that which demonstrates it, *i. e.*, the लिङ्ग, or हेतु possessing the characteristics of व्याप्ति and being on the पक्ष or the minor term) should be expressed; for, if व्याप्ति is also expressed, how would it be different from logical inference? Moreover, though a syllogism has five parts, the other parts are not expressed here to avoid the fault of repetition; because even in a syllogism, some accept two or three parts only. 'प्रतिज्ञाहेतुसाहरणानि त्रयोऽवयवा इति मीमांसका आहुः । हेतुसाहरणोपनयनानि एते त्रयोऽवयवा इति केचित् मन्यन्ते । उदाहरणोपनयो ह्यावयवविविधौ बौद्धा आहुः ।'. *Vide* न्यायकोश, p. 77.

This figure should be combined with other figures like श्लेष, रूपक, अपहृति, and others to bring about a greater charm. 'नरसिंह महीपाल—' is an illustration of it. In it *Nṛsiṃha* is to be demonstrated as God of Love. नरसिंह is therefore पक्ष or the minor term, and मकरध्वज the major term or साध्य. The साधन or the middle term employed to demonstrate *Nṛsiṃha* as God of Love is सुमनोमार्गणत्व (the state of having learned men as supplicants in the case of *Nṛsiṃha* and the state of having flowers as arrows in the case of God of Love). This हेतु is found in the पक्ष *Nṛsiṃha*, and also in the सपक्ष (*i. e.*, in places where the major term is ascertained to exist 'निश्चितसाध्यवान् सपक्षः') *viz.*, another God of Love and is not found in the विपक्ष (*i. e.*, in places where the

absence of the major term is ascertained to exist 'निश्चितसाध्या-
भावत्वात् विपक्षः'), viz., any one else than God of Love. The
हेतु has thus three well-known characteristics of being found
in the minor term (पक्षे सखम्), of being found in places other
than the minor term (सपक्षे सखम्), and of being not found in
places other than the minor term (विपक्षाद् व्याप्तिः). This
हेतु therefore enables us to infer that *Nṛsiṃha* is God of
Love, and समनोपार्माणत्व, which is employed as हेतु to arrive at
this inference has two meanings, the verse 'नरसिंह महीपाल—'
illustrates अनुमान set up by the notion of श्लेष. The figure
may similarly be tinctured with रूपक and other figures. It
may be pure, that is, unmixed with other figures. 'कार्याणि
कारणमुपान्—' is an illustration of it. Here fame is the
minor term, going beyond the top of the *Meru* mountain,
the major term, and the violation of the effect always
possessing the qualities of the cause is the middle term.
There is no other figure here, so we have अनुमान not fused
or mixed with any other figure.

Bhojarâjan does not designate अनुमान as a figure. He re-
futes the views of old writers on poetics about the figure संभव
and states that it is not different from अनुमान; for their view
is that as the measure *Drona* is included in *Khârî* and as the
number fifty is included under hundred, so wherever there
is a certainty of the concomitance of the middle term with
the major term, the figure is संभव. This, *Bhojarâja* says, is in
no way different from अनुमान. It would be different from it
if there is no certainty of the व्याप्ति between साधन and साध्य.
His remarks are as under :—

‘द्रोणस्य संभवः खार्यो शते पञ्चाशतो यथा ।
तथान्ये संभवं प्राहुः सोऽनुमानान्न निद्यते ॥

भिद्यते तु यद्यनिश्चयः स्यात् । यथा

रुद्रापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनखेहशून्यं
प्रत्यावेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रुविलासम् ।
स्वय्यासत्रे नयनमुपरिस्पन्दि शक्रे मृगाक्ष्या
मीनक्षोभाकुलकुवलयश्रीतुलामेव्यतीति ॥

अत्र यथा खार्यो द्रोणः शते पञ्चाशदिति नियमो नैवं विप्रलम्भेऽऽनामकल्पन-
मनञ्जनमक्षणोर्मधुनो वा प्रत्यावेशः सुहृद्वन्तलाभारम्भे वा नयनस्पन्दनानि । संभा-
ष्यते च प्रभूतकारणलोकारित्येषोऽपि विधिरूप एव संभव इति ॥’ सर० कण्ठा० ३
परि०.

Page 304.

प्रथमं निर्दिष्टानां—ताद्विनाथो न चन्द्रः—

Where objects mentioned in a certain order are respec-
tively connected with others mentioned in order, the figure
is called *यथासंख्य* or *क्रम* by some writers on poetics (*Bhojarājan*
and *Vāmana*). The illustration is clear.

Jagannātha questions the claim of *यथासंख्य* to be considered
as an *Alaṅkāra*, since it does not contain even a particle
of the creation of poetic genius which is the very soul of
an *Alaṅkāra*.

‘यथासंख्यमलंकारधर्मीयैव तावन् कथमारोढुं प्रभवतीति तु विचारणीयम् । न
ह्यस्मिन् लोकासिद्धे कविप्रतिभानिर्मितस्वस्यालंकारताजीवातोर्लेशोऽप्युपलब्धिरस्ति ।
येनालंकारव्यपदेशो मनागपि स्थाने स्यात् । अतोऽपक्रमस्वरूपशोभावा एव यथा-

संख्यम् । एवं चोद्भूटमतानुयायिनामुक्तयः कूटकार्पापणवहरमणीया एव । एतेन यथा-
संख्यमेव क्रमालंकारसंज्ञाया व्यवहरतो वामिनस्यापि गिरो व्याख्याताः इति तु
नव्याः ॥ ' रस०, p. 418.

Jayaratha, author of *Alaṅkāra Vimarśiṇī*, entertains the same view.

'न आस्थालंकारत्वं युक्तम् । दोषाभावमात्ररूपत्वात् । उद्दिष्टानां क्रमेणानुनिर्देशे
द्विक्रियमाणेऽपक्रमाख्यो दोषः प्रसज्यते । यदुक्तम्—“क्रमहीनार्थमपक्रमम्”
इति । तच्च यथा—“कीर्त्तिप्रतापी भवतः सूर्याचन्द्रमसाविव ।”

इति । दोषाभावमात्रत्वं च नालंकारत्वम् । तस्य कविप्रतिभात्मकविच्छित्तिविद्ये-
पत्वेनोक्तत्वात् । ग्रन्थकृता पुनरुद्भूटमतानुयायितया लक्षितम् ॥' *Vide*
अलं० सर्वे०, pp. 149-50.

Nāgoji Bhaṭṭa notes that though really speaking यथासंख्य
does not deserve to be a figure as there is not the least crea-
tion of poetic genius in it, yet it is classed among figures ; since
when many objects are respectively connected together in a
poem, it creates strikingness (वैचित्र्य) and it is this striking-
ness that constitutes a figure. 'यद्यपि कविप्रतिभानिर्मितत्वस्यालंकार-
नाञ्जीवात्तोल्लेखतोऽप्यभावात्तस्य नालंकारत्वं तथाप्येकत्र पद्ये बहूनां क्रमान्वये वैचि-
त्र्यालंकारत्वेनोक्तः ॥' उद्यो०.

Bhāmaha treats this figure as under:—

'भूयसामुपदिष्टानामर्थानामसधुर्मणाम् ।
क्रमशो योऽनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते ॥
पद्येन्दुभुङ्गमातङ्गपुंस्कोत्रिकलापिनः ।
वक्त्रकान्तीक्षणगतिवाणीवालित्वया अिताः ॥'

Udbhata's definition of the figure is precisely the same

Pages 305-6.

एकस्मिन् यदनेकं — स्थितिः क्रमवर्तिनी —

When many objects are represented as abiding in one object successively or when one object is represented as abiding in many objects successively, the figure is called पर्याय. It is represented here ; because we are dealing with figures based upon succession (क्रम). The word क्रमान् is inserted in the definition to prevent its अतिव्याप्ति to the second sort of विशेष. For in विशेष many objects are represented as abiding in one simultaneously, while here they are represented as abiding in one, one by one. Nor is पर्याय to be confounded with परिवृत्ति; for in it there is no exchange of objects as in परिवृत्ति. As पर्याय means क्रम or order and as the figure is founded upon क्रम, it is significantly called पर्याय, the word पर्याय being taken in the sense of पर्यायवान् पर्यायः as *Mallinâtha* explains it. The illustrations represent the two varieties in order and are clear enough.

This figure does not find a place in the works of *Bhāmaha*, *Udbhata*, and *Vāmana*.

Pages 306-7.

अधिकन्यूनसमानां — कटाक्षपरिपाटीनां कलनम् —

When objects are represented as interchanged, the greater with the less, the less with the greater, or equals with equals, the figure is called परिवृत्ति and it is thus of three kinds, अधिकपरिवृत्ति, न्यूनपरिवृत्ति, and समपरिवृत्ति. विनिमय in the

definition means 'giving up something and taking up something in return'. The instances given illustrate the varieties in order and are clear.

It must be noted that the interchange of objects must not be real, but conceived by the poet; for then alone can it be charming.

'दानदानव्यवहारः कविकल्पित एव न वास्तवस्तत्रालंकारत्वभावात् । तेन
"क्रीणते यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि बालिकाः" इत्यत्र नेयम् ।' उद्यो०

It should also be marked that *Vidyūdhara* in explaining the word विनिमय as giving up something and taking up something in return seems to follow *Rājānaka Ruyyaka*. His instances however shew that he seems to mean 'taking up something belonging to another, and not to himself in return', unlike *Rājānaka Ruyyaka* whose instances

किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं स्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।

and

दृष्ट्वा दर्शनमेने मत्प्राणा वरतनु स्वया क्रीताः ।
किं स्वपहरसि मनो यद्दासि रणरणक्रमेतदसत् ॥

shew that he takes विनिमय to mean 'giving up one thing and taking up another thing belonging to one's self or to another.' This view, however, is not accepted by *Jagannātha* and others.

"परकीयस्य" इत्युक्तेः (i. e., in 'केनचिद्वस्तुना वृत्तेन कस्यचिद्विद्वानं विनिमयः' of प्रदीपकार, उद्योतकार explains कस्यचिन् as 'परकीयस्य कस्य-

श्विहासानमित्यर्थः ।) “ किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं स्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ” इत्यत्र नेयम् । विनिमयाभावात् ॥ 'उद्यो०. *Jagannātha* remarks: — 'अत्र परस्मै स्वकीययत्किञ्चिद्दस्तुसमर्पणमित्येतावत्पर्यन्तं लक्षणे विवक्षितं न तु स्वकीययत्किञ्चिद्दस्तुत्यागमात्रम् । “ किशोरभावं परिहाय रामा बभार कामानुगुणां प्रणालीम् ’ इत्यत्रातिव्याप्त्यापत्तः । न चेदं लक्ष्यमेवेति वाच्यम् । पूर्वोक्तस्यागपूर्वकमुत्तरावर्याग्रहणस्य वास्तवेनानलंकारस्थात् । एवं स्थिते विनिमयोऽत्र किञ्चित् त्यक्तत्वात्कस्यचिद्वहासानम् ’ इत्यलंकारसर्वस्वकृता यलक्षणं कृतं यद्य “ किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं स्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ’ इत्युदाहृतं तदुभयमप्यसदेव ॥ ’ रस०, p. 482.

Vāmana too, like *Alaikārasarvasvakāra*, does not take *विनिमय* as interchange or giving up one thing to some one and taking up another from him in return, but in the sense of किञ्चिन्मुत्तवा कस्यचिदग्रहणम्. He defines *परिवृत्ति* as 'समविसदृशान्यां परिवर्त्तने परिवृत्तिः ॥ ' ४।३।१६॥. The instances given are:—

आदाय कर्णकिसलयमित्यमस्मै चरणमरणमर्पयति ।

।भयोः सदृशविनिमयादन्योन्यमवञ्चितं मन्ये ॥

विहाय सा हारमहार्येनिश्चया

विलोलवृष्टिः प्रविलुप्तचन्द्रना ।

बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कले

पथोधरोस्सेधविशीर्णसंहति ॥

Bhāmaha's definition and illustration of the figure are as under:—

' विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः ।'

अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथा ॥

प्रेषार्थं विचमर्थिभ्यः स यथोधनमादित ।

सतां विश्वजनीनामिदमस्तुलितव्रतम् ॥ '

Udbhūta divides the figure into three classes like *Mammata*, *Vidyādhara*, and others. His definition is:—

‘समन्वूनविशिष्टैस्तु कस्यचित् परिवर्त्तनम् ।
अर्थानर्थस्वभावं तत् परिवृत्तिरभाणि सा ॥’

The following are the instances given by him in order :—

उरो दत्त्वामरारीणां येन युद्धेऽवगृह्यत ।
हिरण्याक्षवधाद्येषु यशः साकं जयश्रिया ॥
नेत्रोरगवलभ्राम्यन्मन्दराद्भिश्चिरश्रयुतेः ।
रत्नेरापूर्वं दुग्धाब्धि यः समादत्त कौस्तुभम् ॥
या बलौ व्याप्तभूसीमिन् मखेन थां जिगीषति ।
अभयं स्वर्ग्यसन्नभ्यो दत्त्वा जमाह खर्वताम् ॥’

Pages 307-9.

एकस्थानेकत्र प्राप्ता^१—वर्जनीयस्यार्थत्वे—

When the existence of an object which is possible in a number of places is restricted to one, the figure is called **परिसंख्या**. •The exclusion of other objects may be preceded by a question or may not be preceded by a question and may be expressed or implied. The figure has thus four varieties. It is treated here, as we are dealing with figures in which one object is represented as abiding in a number of places as in **पर्याय**. The word **परिसंख्या** means restriction and the figure is therefore significantly so designated. ‘परिशङ्को वर्जनार्थः । संख्या बुद्धिः । तेन वर्जनबुद्धिरित्यन्वया सज्ञा ।’ प्रभा *Vide* काव्यप्र०, pp. 435-7. ‘कस्यचित् परिवर्त्तनेन कुत्रचित् संख्यानं वर्णनीयत्वेन गणनं परिसंख्या ।’ अलं० सर्व०, p. 153.

परिसंख्या is a technical term defined by the *Mīmāṃsikas* as under :

‘विधिरस्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥’

The following extract from सिद्धान्तचन्द्रोदय explains the meanings of these terms clearly :—

‘तत्रास्यन्ताप्राप्ते विधिराद्यः । यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ । अत्र यजनस्या-
प्राप्तत्वात् । यत्रोभयोः प्राप्तावेको नियम्यते तत्र द्वितीयः । यथा व्रीहीन्सृतीति ।
अत्र व्रीहिषु नखविह्वलनमुसलावहननयोः प्राप्तां मुसलावहननमेव नियम्यते । सर्वत्र
प्राप्तस्य कश्चिद्विधिस्तृतीयः । यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र सर्वेषां पञ्चनखानां
भक्षणे प्राप्ते पञ्चैव पञ्चनखा भक्ष्या इति विधीयते । दशकः शल्लकी गोधा खड्गी
कूर्मश्च पञ्चमः इति पञ्चनखा ज्ञेयाः ॥’ . Thus a विधि is a rule that
enjoins a ceremony not prescribed by any other rule ; a नियम
is a rule that restricts the performance of a ceremony to one
way where two ways are possible ; while a परिसंख्या is a rule
that restricts the performance of a ceremony to one way to
the exclusion of all the rest.

Here, however, नियम also is परिसंख्या. ‘नियमोऽप्यत्र दर्शने निरु-
क्तलक्षणाक्रान्तत्वात् परिसंख्यैव ।’ रस०, p. 482. *Jagannātha*'s defini-
tion of the figure is, ‘सामान्यतः प्राप्तस्यार्थस्य कस्माच्चिद्विशेषाद्भावृत्तिः
परिसंख्या ।’

‘अत्र च नियमपरिसंख्ययोर्भाववित्प्रसिद्धं लक्षणं नादरणीयमिति ख्यापनाय
नियमनं परिसंख्येति सामानाधिकरण्येनोक्तिः (*i. e.*, in the definition of
परिसंख्या which is ‘एकस्यानेकत्रप्राप्तावेकत्र नियमनं परिसंख्या ।’) । अलं०
सर्व०, p. 155. *Vidyādhara* also following *Alaṅkārasarvasvakāra*
expresses परिसंख्या as नियम in his definition.

Some writers on poetics accept two varieties only of this figure, those in which exclusion is verbal being rejected by them. 'अन्ये तु "व्यावृत्तरार्थस्वै एव परिसंख्यालंकारः । अन्यथा तु शुद्धा परिसंख्यैव । यथा हेतुस्वस्वार्थस्व एव हेस्वलंकारः । अन्यथा हेतुमात्रम् । अतो भेद-द्वयमेवास्याः" इत्याहुः ।' रस०, p. 484. Other writers are of opinion that to constitute the figure the exclusion must not be real, but a creation of poetic genius. 'अपरे तु "व्यावृत्तरार्थस्वैऽपि नालं-कारत्वम् । 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' 'समे यजेत' 'रास्सस्य' इत्यादावपि तत्रापत्तेः । किं तु प्रतिप्रतिभानिर्मिता या तावृत्तव्यावृत्तिस्त्वस्याः । ज्ञया—'यस्मिन् शासति वसुमतीपाके' 'समे महानसेषु संतापः शरधिहृद्येषु सहाय्यता मञ्जीरेषु मौख्यं भे-रीषु ताडनं क्रामिनीनां कुन्तलेषु कौटिल्यं गतिषु मान्यम्' इत्यादौ ।' रस०, p. 484.

Pages 309-10.

वृण्डापूपिकया—प्राकरणिकमर्थावापूरयति—

As when a stick is bitten by a mouse, the biting of a cake attached to it is implied, so when a certain object is accomplished, the accomplishment of another object, arises through the force of the same cause operating in both the cases. This figure is *अर्थापत्ति*. It is not to be confounded with *अनुमान*; for in *अनुमान*, *समानन्याय* (*i. e.* the same cause establishing two facts) takes the form of (*व्याप्ति*.) an invariable connection between what is to be established and what establishes it, while in *अर्थापत्ति* it does not take the form of *व्याप्ति*; for when a mouse bites a stick to which a cake is attached, though the biting of the cake should follow from the same cause, it does not invariably follow it. 'वृण्ड-भक्षणे ह्यपूपभक्षणं समानन्यायत्वावृत्तमपि न निश्चितमेव । वृण्डभक्षणेऽपि पृथक्-

प्रवेशावस्थानादिना केनापि निमित्तेनापूपानामभक्षणस्यापि भावात् १ अनुमानं पुन-
 नियतमेवार्थादर्थान्तरस्यापत्तनमित्यस्याः पृथग्भावः ॥' अलं० विम० of अथरथ.
vide अलं० सर्वे०, p. 157. *Jagannātha* defines the figure as
 'केनचिदर्थेन तुल्यन्यायस्वार्थान्तरस्थापत्तिरर्थापत्तिः १'; and explains न्याय
 as कारण. 'न्यायश्च कारणम् १'. The figure has two varieties; for
 (1) an अप्रकृत fact may follow from a प्रकृत one, or a प्रकृत fact
 may follow from an अप्रकृत one. The illustrations are given
 in order and are clear.

मूर्च्छंश्चापटहरदितम्—लम्बा is explained by *Mādhāna* as
 पटह. It must be taken to mean a particular kind of पटह or
 war-drum to avoid repetition.

This figure is not treated by *Bhāmaha*, *Udbhaṭa*, *Vāmana*,
Mammaṭa and others.

Pages 310-11.

तुल्यप्रमाणसौष्ट्यात्—शरीरम्—

If in a certain case the simultaneity of two acts of equal
 power being based on equally strong testimony is impossible
 on account of their being opposed to each other, their alter-
 nation constitutes the figure विकल्प. In the instance 'सद्विप्र-
 योगे—शरीरम्' going to the *Himālayas* and resorting to a bed
 of leaves are represented as equally powerful as a means of
 remedying the unbearable fever of love-grief. Their simulta-
 neity therefore is impossible and their alternation constitutes
 the figure विकल्प. *Jagannātha* gives the following illustra-
 tion:—

- प्राणानपर्यं सीतां वा गुणान्स्तरपथं वा द्विजान् ।
यमं भजस्व रामं वा यथेच्छसि तथाचर ॥

He explains the figure विकल्प here as under :—

अत्रार्पणतर्पणभजनेषु मानरक्षणप्रमाणेन यथाक्रमं कर्मतया प्राणगुणयमानां
जीवनरक्षणप्रमाणेन च स्तीताद्विजराभाणां प्राप्तानां यौगपद्यासंभवात् पर्यायेण
प्राप्तिः । कर्मणोः क्रियाफलेनैव समानधर्मैर्गौपम्यम् ॥ 'रस०, p. 488.

This is not accepted as a figure by *Bhāmaha*, *Udbhata*,
Vāmana, *Mammata*, and others. *Nāgoji Bhaṭṭa* notes that it
does not deserve to be a figure; since it does not lead to the
excellence of the object under description as a figure by its
very definition must do. Other writers on poetics include it
under संवेह. 'यत्तु "इह नमय शिरःकलिङ्गवद्वा समरमुखे करहाटवद्गुर्गा"
इत्यत्र विकल्पालंकारः पृथगेव । वाशब्दश्चात्र कल्पान्तरपरः । असामर्थ्ये कलिङ्ग-
नृपतिवत् शिरो नमय सति सामर्थ्ये करहाटनृपतिवद्गुर्गनुर्नमयेत्यर्थात् । व्यवस्थितश्चायं
विकल्प इति । तन्न । वर्णनीयोत्कर्षानाधायकत्वेनैतस्यालंकारत्वे मानाभावात् । उप-
कुर्वन्ति तं सन्तमित्यादिसामान्यलक्षणाभावान् । एतेन नमनरूपैकक्रियाकर्मत्वेनौ-
पम्यं गम्यमानमलंकारताबीजमित्यपास्तम् । तादृशौपम्यस्याचारुत्वाच्च । अन्ये तु
अत्रापि संवेह एव । व्यङ्ग्यस्तु निश्चयो मास्तर्यमुत्सार्यैतिवदित्याहुः ॥ ' उद्यो०.

Pages 311-2.

यद्भवति यौगपद्यं— हारन्ति च—

The simultaneity of properties and actions constitutes the
figure called समुच्चय which is thus the reverse of विकल्प. In
the instance 'अभूद्यशो—' the whiteness of *Nṛsiṃha's* glory
and the blackness of the ignominy of his enemies are simul-
taneous. In 'स्वसिन्धौ—' the actions—the light of glory

acting like a collection of foam, opened buds, rays of the Moon, flood of the heavenly Ganges and garlands—are represented as simultaneous.

Some writers on poetics like *Mammata* have a third variety consisting in the simultaneity of properties and actions. The following illustrates this variety:—

कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्
 सितपङ्केरुहसोदरभि चक्षुः ।
 पतितं च महीपतीन्द्र तेषां
 वपुषि प्रस्फुटमापशां कटाक्षैः ॥

Pages 312-4.

एकेन क्रियमाणं— नृपतिप्रभृतीनां योगः—

If when a certain cause has begun to bring about an effect, many others operate with it through rivalry in producing the same effect, the figure is called *तस्कर*, and is another kind of *समुच्चय*. The term *तस्कर* is significant, as all the causes conjointly bring about the same effect. Though the figure occupies the province of *समाधि* which is treated after this figure and should have therefore been placed after it, yet it is placed after *समुच्चय* and before *समाधि* through the force of the significance of the term *तस्कर* because here there is a conjunction (*समुच्चय*) of causes for the production of the same effect, which are all equally powerful. This kind of *समुच्चय* is therefore different from *समाधि*; for in the former causes rivalling one another in producing the same effect go to produce it.

like pigeons falling on a threshing-ground rivalling one another in eating up the grains of corn there; while in the latter though one of the causes is competent independently of others to bring about an effect, yet another happens by accident to facilitate the accomplishment of it, like the fruit of a palm-tree falling down by accident on the head of a crow who has peached upon it and killing him. As in समुच्चय, the many causes that conspire to bring about the effect may be good or bad, the figure has two varieties.

'अन्यथाभिधानबलाविहास्य तुल्यकक्षतयैवोपादानम्' the reading of T. is better than the one adopted in the text. अन्यस्य in the text must be explained as अन्यप्रकारस्य समुच्चयस्य.

Nāgaji Bhatta thus distinguishes between समाधि and समुच्चय and between them and काव्यलिङ्ग—

'समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽन्येनाकस्मादापत्ता सौकर्याविरूपातिशयसंपादनम् । अत्र तु (i.e. समुच्चये तु) एककार्यसंपत्तौ सर्वेषां खलकपोतन्यायेन पातः कार्यस्य च न कोऽप्यतिशय इति भावः । काव्यलिङ्गे हेतुस्वमात्रं विवक्षितं न तु हेतूनां गुणप्रधानभावस्यैकस्वानेकत्वस्य वा धिन्ता । अत्र तु एकस्यैव सत्कार्यकारित्वेऽन्येषां साहाय्यमात्रमिति ततो विशेषः ॥'.

In 'मूर्तिः कन्दर्पदर्पञ्जर°——', though the form alone of *Nṛsiṃha*, is sufficient to produce pride, many other causes, such as, fame, and wealth, are represented as bringing about the same effect, striving with one another, and the causes are all good; because they are joined with good attributes, as *Nṛsiṃha*'s figure with beauty and so on. Moreover, in this instance there is a fusion of the two figures समुच्चय (or मस्कर) and विशेषोक्ति; for the effect pride is represented as not

taking place though there are causes for it. It. 'कार्पण्येकनिकेतनं—' kings who are the 'one home of meanness are a sufficient cause to bring about the effect, the miseries of poets, but many causes are represented as striving with one another in bringing about the same end. The figure is therefore तस्कर and it is of the second sort where the causes are bad; because they are joined with bad attributes, as kings being joined with meanness and so on.

Pages 314-5.

हेस्वन्तरसंबन्धात्—कोकिलकूजितानि—

If a certain cause is competent to bring about an effect, and if another operates by chance and facilitates its accomplishment, the figure is समाधि. Its distinction from समुच्चय has already been represented above. In as much as the facilitation of the effect is well brought about, the figure is significantly designated समाधि. The instance is clear.

Pages 315-6.

निर्णयालंकारान्—प्रकर्षः प्रतीतः—

Having thus settled and dealt with figures based on maxims of reasoning (काव्यलिङ्ग and अनुमान based upon तर्कन्याय) and on maxims of sentences (यथासंख्य, पर्याय, परिवृत्ति, परिसंख्या, अर्थापत्ति, विकल्प, समुच्चय, and समाधि,) the author now takes up those figures which are founded on popular maxims. Of these प्रत्यनीक is the first. When one unable to conquer a powerful enemy is represented as despising his weak dependent to injure his enemy ('तुं बाधितुम्' 'अन्यथा निष्प्रयोजनस्तदीय-

स्तिरस्कारः स्यात्' *Vide अलं सर्वं and अलं विमं, p. 164*) the figure is प्रत्यनीक. As a man being incompetent to conquer an army, conquers through ignorance some one else who represents it, so one, having no power to conquer a strong enemy is represented as conquering some one of much less power depending upon him to injure him. In this figure अनीक means an army and प्रत्यनीक, an antagonist; and the figure is called प्रत्यनीक in the लक्ष्य or secondary sense. The object of resorting to लक्षणा is to shew the greatness of the power of the enemy. In 'सुधाकरो वीर—' the Moon is represented as unable to conquer *Nṛsiṃha* and therefore taking away the beauty of Sun-lotuses, his weak friend (being similar to his face) to injure him, and the greatness of *Nṛsiṃha* is implied thereby.

Some writers on poetics consider this figure as simply प्रतीयमानहेतुस्पर्शा or शाब्दी हेतुस्पर्शा as in the following instance :—

एवं विनिर्जितमनोभवरूपः
 सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता ।
 पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां
 तापयत्यनुशयादिव कामः ॥

Others look upon प्रत्यनीक as a separate figure; because it has an additional charm as it implies the greatness of the enemy. This, however, is not considered by some as a sufficient reason to justify its being treated as a separate figure. 'हेतुस्पर्शश्चैव गतार्थस्वान्नेदमलंकारान्तरं भक्तितुमर्हति । । प्रतिपक्षगतबलवत्त्वस्यास्मगतुर्बलत्वयोः प्रतीतिहेतुस्पर्शान्तरादस्य वैलक्षण्यम् । नैतावता हेतुस्पर्शाया बहिर्भक्तितुमिदमिष्टे । तद्विनाभाविष्यात् । किं तु तद्वान्तरविद्योषी-

भवितुम् । न हि पृथिव्यवान्तरभेदाद् घटात् पटो विलक्षण इति पृथिव्यः बहिर्भवती-
त्यपि वदन्ति ॥' रस०, pp. 494-5. '

Pages 316-8.

उपमानस्याक्षेपः—प्रतीपमिति व्यपदेशः—

When उपमेय being able to do the function of its उपमान through its excellence, उपमान is rejected, *i. e.*, represented as useless, or when उपमान is represented as उपमेय and thus lowered, the figure is significantly called प्रतीप; because in both the varieties, उपमेय is opposed to उपमान ('उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तिष्वान्' *Mammata*). In 'कान्तिः स्वभावसुभगैव—' we have प्रतीप of the first sort, not mixed with any other figure. Here the उपमेय's, कान्ति and नृसिंह, are represented as discharging the functions of the उपमान's, कुकुमरस and सुधांशु, and therefore the उपमान's are represented as of no use. In the second instance 'दानैस्त्वयि—' we have a fusion of प्रतीप of the first sort, उद्येक्षा and अपहृति. *Nṛsiṃha* gives charity as liberally as the heavenly *kalpa* tree, what is then the use of this tree? Thus the उपमान, *kalpa* tree, is represented as of no use, its function being performed by the उपमेय, *Nṛsiṃha*. This is thus प्रतीप of the first sort. Now because the *kalpa* tree is thus useless, the creator drew as it were the circle of erasure round it. Thus we have implied उद्येक्षा based upon प्रतीप. But how was the circle drawn round the tree by the creator? It was drawn under the pretext of the water-basin around it. In other words, what surrounded the tree at its base was not the water-basin but the circle of erasure made by the Creator. We have thus अपहृति based upon उद्येक्षा. Thus

there is a fusion of these figures, as they stand in the relation of principal and subordinate, अपहृति being based upon उत्प्रेक्षा which, in its turn, is based upon प्रतीप. We have thus in this verse अपहृति depending for its existence upon उत्प्रेक्षा which is brought about by the notion of प्रतीप.

‘स्वहोर्दण्डधुरन्धरः——’ is an instance of the second sort of प्रतीप. Here *S'usha* and others which are well known as standards of comparison are represented as objects compared to suggest their inferiority to the arms &c.

Pages 318-9.

शामाविक्रमागन्तुकं —— स्तिरोहितः ——

When an object, natural or adventitious, is concealed by an object of another sort, the natural by the adventitious and *vice versa*, the figure is called मीलित and is thus of two sorts. The distinction between सामान्य and मीलित is this, that in the former an object is represented as one that cannot be distinguished from another on account of both objects possessing a common quality, while in the latter a certain excellent object, whether natural or adventitious, is represented as concealing another object. The figure is thus significantly called मीलित. In ‘विश्राणनैः——’ the adventitious generosity arising from satisfaction is represented as concealed by the superior natural generosity of *Nrisimha*. ‘आदिङ्गुमानस्य——’ is an instance of the second sort of मीलित. In it the tremour arising from fear, which is inborn, is concealed by a greater

tremour which is adventitious as it arises from the embrace of a beloved.

Page 320.

साधारणगुणयोगात्—वैनतेयः—

When the object which is under description is represented as identical with and therefore not distinguishable from the object which is not under description on account of their possessing a common property, the figure is called सामान्य. This is not अपहृति; because here one object is not denied and another is not superimposed upon it. As a common property connects the object under description and the object which is not under description, the word सामान्य is applied to the figure in a secondary or लक्ष्य sense.

The difference of this figure from मीलित, भ्रान्तिमत्, रूपक, and प्रथमातिशयोक्ति is thus explained by *Nāgoji Bhatta*.—

‘तत्र (मीलिते) बलवत्सजातीयग्रहणकृताग्रहणम् । भ्रम (सामान्ये) तु पृथक्-
स्वेनाग्रहणमिति विशेषात् । न च भ्रान्तिमता संकरः । तत्र स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्रानु-
भूयमानस्येति विशेषात् । नापि रूपकप्रथमातिशयोक्तिभ्याम् । उपमेये उपमानतादा-
रूप्यस्य शब्दात्प्रतीति रूपकाभावात् । उपमानतावच्छेदकरूपेणाप्रतीयमानत्वात्प्रति-
शयोक्तिः ॥’

In the instance ‘धराधिप श्रीनरसिंह—’ the Moon and *S'esha* which are अपकृत objects are considered as not different from the प्रकृत object, the glory of *Nrisimha*, on account of their common quality of whiteness. The figure is therefore सामान्य. It is not भ्रान्तिमत्; because the latter proceeds from a man's

mistaking one thing for another caused by his remembrance of a similar object. If instead of 'जृम्भमाणे' we have 'स्मर्यमाणे' or 'दृश्यमाणे' the figure would be भ्रान्तिमत्.

Pages 320-2.

अधिकगुणाङ्गीकरणं—संकरः—

When an object gives up its property and takes up that of another superior object near it, the figure is called तद्गुण. It is significantly so called; because in it the प्रकृत object is represented as taking up the quality of an अप्रकृत object of excellent qualities which is near it. The figure is not to be confounded with मीलित; for in this figure the object under description shines as one that is turned into a form given to it by the contact of excellent qualities found in another object; while in मीलित, the object under description is perceived as concealed (being eclipsed) by another object. *Nāgoji Bhatta* thus distinguishes between तद्गुण, मीलित, सामान्य, and भ्रान्तिमत्—

'मीलिते धर्मिण एवामहः । सामान्येऽपरित्यक्तगुणस्यैवापृथक्प्रतिभासः । इह तु गुणमात्रस्यैवाभिभवः धर्मिणः पृथक् भासश्चेति भेद इत्यर्थः । भ्रान्तिमति स्मर्यमाण-स्यारोपोऽत्र गृह्यमाणस्येति भेदो भ्रान्तेर्निवृद्धस्याभावाच्च ॥'.

In the instance 'वीर स्वद्विपुरमणी'—the red leaves are represented as having given up their redness and taken up the whiteness of the nails. There is moreover भ्रान्तिमत् also in the portion 'पाण्डुपत्रधिया', the leaves being mistaken for white leaves. As this भ्रान्ति is based upon the leaves, turned

to whiteness by the nails, we have a fusion of the two figures here.

In 'नृत्यङ्गर्गाट्टहास—' *S'rī Krishna* is represented as having given up his blackness and taken up whiteness by his contact with the glory of *Nṛsiṃha*. Moreover, as the contact is not real but conceived, we have असंबन्धे संबन्धातिशयोक्ति based upon तद्गुण. There is thus a fusion of the two figures here.

This verse is found in कुवलयानन्द as an instance of उन्मीलित. The reading in the last line there is कमलाकामुकस्य प्रबोधः for कमलाकामुकस्यावबोधः. *Jagannātha* criticizes *Appaya Dikshita* as under:—

'यद्युक्तम्—“तद्गुणरीत्यापि भवानध्यवसायप्राप्तवुन्मीलितं दृश्यते । यथा “नृत्यङ्गर्गाट्टहास—” इति । तदपि न । तद्गुणे हि गुणयोर्भेदानध्यवसायः न तु वस्तुनोरिति निर्वादाद्म् । अत्र नाश्रीकमलपरिमलेन भगवत्त्वेन भगवज्ज्ञाने जातेऽपि तवीयगुणे नीलिमनि यथोगुणधायक्यभेदानध्यवसायरूपस्य तद्गुणस्य निर्बाधत्वात् कथंकारं तत्प्रतिबन्धिता उन्मीलितस्योच्यते ॥’ रस०, p. 518.

Page. 322.

सति हेतो—इत्यतद्गुणः—

When the object under description of excellent qualities does not take up the qualities of an object not under description though the cause (of its taking up the qualities), viz., nearness, is present, the figure is significantly designated अतद्गुण, as the प्रकृत object does not take up the qualities of the अप्रकृत object. The figure is represented here, as it is opposed to तद्गुण. In 'गण्डाभोगे' though the glory of *Nṛsiṃha* comes in contact with the ichoral juice of the temples of

direction—elephants and the collyrium of the eyes of the wives of his enemies, it does not take up their blackness. The figure is therefore अतद्गुण.

Mammata describes अतद्गुण as of two sorts: (1) where the अप्रकृत object of inferior qualities does not take up the qualities of the प्रकृत object, though it comes in contact with it, and (2) where the प्रकृत object of superior qualities does not take up the qualities of the अप्रकृत object, though it is brought into connection with it. The second variety is the one treated of by *Vidyâdhara*. The following is an instance of the first variety:—

‘धवलोऽसि जहवि सुन्दर तहवि तुणे मञ्ज रञ्जिभं हिभभम् ।
 राभभरिं वि हिभं सुभह निहिन्नो ण रक्तोऽसि ॥’
 (धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि स्वया मम रञ्जितं हृदयम् ।
 रागभरितोऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥).

On this प्रदीपकार notes:—‘अत्रातिरक्ते मनसि धृतस्याप्यरक्तस्ववचनादु-
 च्छरार्धमेवोदाहरणम् । तत्र प्रकृतं हृदयम् । संबोध्यस्वप्रकृतः । स्वहृदयवृत्तान्तनिवे-
 दनस्यैव विवक्षितत्वात् ॥’ काव्यप्र०, p. 454.

Pages 323.

यत्र प्रश्नपुरःसरं—लोभो—

The figure उत्तर has two varieties. The first variety arises when questions and answers are represented in a certain poem more than once and when the answers are such as cannot be conceived at once. It is a number of questions and answers that constitutes a charm and not one question and one answer. Moreover, the figure is different from प्रश्नपरि-

संख्या; because here there is no exclusion of another object in the reply as in परिसंख्या. The charm here consists in what is expressed and not in what is conceived (as in परिसंख्या where it consists in what is excluded, which may not have been expressed). 'प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपेक्षे एव तात्पर्यम्। इह तु वाच्ये एव विश्रान्तिरित्यनयाविवेकः' काव्यप्रकाश, १० उल्ला०. In the instance 'का विसमा—' what is intended is an incomprehensible reply द्वैवगतिः and not the exclusion of something as आवृत्तिः, and so with other questions.

Pages 323-4.

यत्र स्वनुपनिबद्धः—रुत्तराद्गृहीयते—

When the question is not given but inferred from the answer, it constitutes the second variety of उत्तर. The illustration 'तावत् कृतः—' is clear.

Nāgoji Bhatta's following remarks are important:—

'प्रश्नस्य सकृदुपादाने उत्तरस्यानेकस्वेऽप्ययम्। "किं स्वर्गादधिकसुखं बन्धुसुहृत्स्पर्ण्डितैः समं गोष्ठी। सौराज्यशुद्धवृत्ति सत्काव्यरसामृतं स्वाद्।" इति। एवं प्रश्नोत्तरयोरभिन्नस्वेऽप्ययम्। यथा "के खेऽडाः किं चलं वयः" इत्यादौ।'

Pages 324-5.

यत्र प्रश्नपुरःसरं—वाक्योक्तावयमिति मतान्तरे प्रसिद्धम्—

When questions and answers between two persons are represented, the figure is called प्रश्नोत्तरिका. In 'पीतः केनासि रत्नाकर—' there is a dialogue in the form of questions and answers between the sea and *Kāḷindī*. *Kāḷindī* asks the sea

‘what has made you yellow?’ The sea understands पीतः in the sense of ‘drunk’ and hence the whole sentence पीतः केनासि रत्नाकर, to mean ‘by whom are you drunk?’ The sea therefore gets angry and answers the question by a counter-question ‘by whom are you drawn forcibly on the head?’ Yamunā understands this and pacifies him by saying ‘do not be angry, I express my curiosity with regard to your yellow colour.’ Then the sea answers the question in the words वशामि धावन्त्येत—प्रवाहाः. The verse contains another figure असंबन्धेऽपि संबन्धप्रतिशयोक्ति also; for the contact of the sea with the streams of Meru is not real, but brought about by a poetic conception.

This figure is called वाकोवाक्य by Bhoja in his *Sarasvatīkanṭhābharaṇa*. He divides वाकोवाक्य as under:—

‘उक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यं वाकोवाक्यं विदुर्भुधाः ।
 द्वयोर्वक्रोस्तद्विच्छन्ति बहूनामपि संगमे ॥
 ऋजुक्तिरथ वक्रोक्तिर्वैयात्योक्तिस्तथैव च ।
 गूढप्रश्नोत्तरोक्ती च चित्रोक्तिश्चेति तद्विज्ञाः ॥’

सर० कण्ठा० २ परि०.

The word वाकोवाक्य is thus explained in रत्नदर्पण, a commentary on सरस्वतीकण्ठाभरण by रत्नेश्वर—

‘वाक्ये वाक्यं वाकोवाक्यम् । पृषोदरादित्यात् साधु ।’

The word वाकोवाक्य occurs in पक्षशाहिक in the *Mahābhāshya* and *Mitāksharā*. Kaiyaṭa explains it as under:—

वाकोवाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते । अथा किंस्त्रिवाचपनं महद् भूमिरावपनं महदिति ।’

‘वाकोवाक्यं प्रभोत्तररूपवेदवाक्यम्’ मितक्षरा.

Page 325.

व्यग वर्यद्°—प्रकाशितम्—

Now is taken up the definition of those figures which are based upon the apprehension of deep or incomprehensible sense. If a certain thing which cannot be comprehended by dullards is perceived by a person of intellect through some form or jesture and made known to another intelligent person, the figure is called सूक्ष्म. In ‘नवेषु कान्तेषु—’ the Sun is represented as knowing the desire of celestial damsels of securing new lovers, though it is deep, through their jestures and shewing it to them by the shaking of his own disk, caused by the fear generated by its being about to be pierced by the warriors slain by *Nṛsiṃha* on the battle-field, the belief being that those who fall on battle-fields pierce the disk of the Sun and go to heaven where their love is solicited by celestial damsels.

Pages 325-6.

यत्रोद्भिन्नं—नापलापिता—

If a certain thing which is concealed has come to light from some cause and is again concealed by putting in another circumstance (to explain it), the figure is called व्याजोक्ति; and the title of the figure is significant; because the thing that has come out is concealed by a pretext in the form of putting forth another circumstance. वर्यन्तरनिवेशन is equal to निमित्तान्तरकथन. This figure is not to be confounded

with अपहृति, for in अपहृति, the object under consideration is denied or concealed and another superimposed with the object of shewing its similarity with it, while in ध्याजोक्ति an object is represented to be similar to another with the object of shewing its similarity to it. In 'आकर्ष्यैस्कलभूपते——' the fear of *Nṛsiṃha's* enemies, which was manifested by the tremour caused by mistaking the roaring of a cloud for the sound of the war-drums of his army, is concealed by their embracing their beloveds. Here both love and fear cause tremour and are therefore similar in this respect. Similarity is thus represented between these two things in order to conceal the fear that has come out though intended to be concealed. One might say that this figure is a sort of अपहृति; for in अपहृति we have नेदं वक्त्रं किं तु चन्द्रः, that is, the real nature of the प्रकृत object is denied and another is affirmed in its place (वक्त्रस्त्वं निषिध्य चन्द्रस्त्वं साध्यते), and in ध्याजोक्ति, in the instance 'आकर्ष्यैस्कलभूपते——' the real nature of tremour as arising from fear is concealed and another, viz., tremour arising from love, is affirmed in its stead:—
 नायं भीतिजन्यः कम्पः किं तु रतिजन्यः एवं भीतिजन्यकम्पस्त्वं निषिध्य रति-
 जन्यकम्पस्त्वं साध्यते. True, the सिद्धातिन् replies, in both अपहृति and ध्याजोक्ति, the real nature of the प्रकृत is denied and another affirmed in its stead; but in अपहृति there is साम्य or similarity between the thing denied and the thing affirmed, वक्त्र and चन्द्र for instance, while in ध्याजोक्ति there is no similarity between what is denied and what is affirmed, between भीति-
 जन्यकम्प and रतिजन्यकम्प for instance. For though there is a similarity between भीति and रति in as much as they both

cause कम्प, there is no similarity between the two कम्प's, of which one is denied and the other affirmed. Moreover, in अपहृति, the real object of the speaker is to shew similarity between two objects, or rather अपहृत् (denial of the real object and affirmation of another in its place) proceeds from similarity between प्रकृत and अप्रकृत; while in व्याजोक्ति, अपहृत् or the denial of something is the chief object of the speaker and though there is no similarity between प्रकृत and अप्रकृत or what is denied and what is affirmed in its stead, there is a similarity between their two causes (that is, the causes of what is denied and affirmed). It is on this account that *Vidyādhara* says that in व्याजोक्ति similarity is represented for अपहृत् or that अपहृत् proceeds from similarity. It must be remarked, however, that this similarity is not charming.

The distinction between the two figures अपहृति and व्याजोक्ति is explained above in connection with the अपहृत् that exists in both. The figures are really speaking quite distinct and cannot be easily confounded. For in अपहृति the real nature of the प्रकृत is denied and that of अप्रकृत asserted in its place to shew the excellence of the प्रकृत. While in व्याजोक्ति, the प्रकृत which comes out, though intended to be concealed, is hidden by the अप्रकृत. 'अपहृत्तौ हि प्रकृतमेवोत्कर्षयितुमप्रकृतस्योपासनम् । इह तूज्ज्वलं सत् प्रकृतं वस्तु वस्वन्तरेणाप्रकृतेन 'निगूह्यते इत्यनयोर्महान् भेदः ॥' अलं विमं. *Vide* अलं १३१, p. 175.

Vāmana's definition of व्याजोक्ति is :—'व्याजस्य सस्यसारूप्यं व्याजोक्तिः ।' १३१२५॥ The *Vṛitti* states that it is called 'माथोक्ति' also. The following is given as an instance of it :—

शरच्चन्द्रांशुगौरेण वाताविष्टेन भाभिनि ।
काशपृष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं कृतम् ॥'

Page- 326-8.

वाक्यं यदन्यथोक्तं—घटनया योजितम्—

If a sentence is uttered in one sense by a speaker and taken in another sense by another speaker either because it is uttered with a particular intonation, or because it contains words conveying two meanings, the figure is called *वक्रोक्ति*. The treatment of this figure follows that of *ध्याजोक्ति*; because in both there is a pretence of speech, in *ध्याजोक्ति* a certain circumstance is explained by a false or pretended reason and so the speech may also be called pretended, while in *वक्रोक्ति*, it is understood otherwise. In 'सर्वार्थिना—' the speaker means to say that *Pārijāta* does not feel shame, but on account of his peculiar intonation the hearer takes *न लज्जते* in the sense of 'Does not *Pārijāta* feel shame? It does feel shame.' In the verse 'किं मे रोषं करोषि—', *Śiva* uses *मे* in the sense of 'towards me', but *Pārvatī* understands it to mean 'oh *Lakshmi*' (मा=लक्ष्मी), *मे* by *श्लेष* conveying these two senses. Then *Śiva* says, 'It is not proper for you to be angry', meaning *न* and *क्रोधः* as two separate words. *Pārvatī* misunderstands him to mean *नक्रः अपः*. Here *नक्रोधः* conveys two meanings by *सम्बन्ध* or *शब्दश्लेष*.

वक्रोक्ति is treated by *Bhojā* as a variety of *वाक्योवाक्य*. He divides it into *निर्घृष्टा* and *अनिर्घृष्टा* and illustrates them respectively as under :—

किं गौरि मां प्रति रूपा ननु गौरहं किं
 कुप्यामि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
 जानामि सत्यमनुमानत एव स स्व-
 मिस्थं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥

केयं मूर्ध्न्यन्धकारे तिमिरमिह कुतः सुभ्रु कान्तेन्दुयुक्ते
 कान्ताप्यत्रैव कामिन्ननुभवति मया पृष्टमेतावदेव ।
 नःहं हृन्दं करोमि व्यपनय क्षिरसस्तूर्णमेनामिवाणी—
 मेवं प्रोक्तो भवान्या प्रतिवचनजडः पातु वो मन्मथारिः ॥

Vāmana's वक्रोक्ति is of a different sort. His definition is
 'सादृश्यालक्षणा वक्रोक्तिः ।' ४।३।८॥ *Lakṣhaṇā* is based upon many
 causes ; of these, that based upon similarity constitutes this
 figure. The following is an instance of it :—

'उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमील सुहृत्तात् ।'

The explanation on this runs as under :—

'अत्र नेत्रधर्माद्युन्मीलननिमीलने सादृश्याद्विकाससंकोचौ लक्षयतः ।'

Page# 328-9.

वस्तुस्वभाव—सीदति तावकीनः—

स्वभावोक्ति is next taken up, because it also deals with a
 kind of description (उक्ति). The faithful description of the
 very minute nature of an object consisting of its movements,
 colour and the disposition of limbs, constitutes what is
 called स्वभावोक्ति. If the description of the nature of an object,
 whether broad or minute, were taken to make up the figure,
 the definition would be too wide. Because there is no poem
 which does not contain a description of the nature of an

object. It is therefore a very minute nature of an object, such as can be perceived by poets, consisting of its movements, colour, and disposition of parts, the accurate description, (meaning neither more nor less than what is true) of which constitutes the figure स्वभावोक्ति. This figure is called जाति by *Bhoja*, and *Rudraṭa*. The instance 'उर्ध्वं भुजाभ्यां परिरभ्य—' describes the despondent and helpless condition of *Nṛsiṃha*'s enemies, their movements and disposition of their limbs.

Pages 329-30.

भूतस्य भाविनो वा—[°]प्येतदेवोदाहरणम्—

When things past or future are so well represented that they appear actually before our eyes, the figure is called भाविक. It is significantly so termed; because what the poet wishes to convey (*i. e.* his भाव) is so well conveyed that it is as if it were reflected in the hearer. The figure is distinct from भ्रान्तिमत्; because the past and the future objects are described and made known as such and not as present so that they may be mistaken as present. Nor is the figure to be confounded with अतिशयोक्ति; because one object is not identified with another as in अतिशयोक्ति; for the past and the future objects are not identified with objects other than these; but on account of their extraordinary character and wonderful description they appear as if before us. In the instance 'वामं बाहुं विधाय—' *Nṛsiṃha* is so well described as extraordinary in strength and terrific in appearance that those who saw him and those who will see him experience

he fear then (when they read the description) though it is really past or is to come.

Bhāmaha thus defines the figure :—

भाविकस्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
प्रत्यक्षा इव वृद्ध्यन्ते यत्रार्था भूतभाविनः ॥

The following are given as three causes of objects past and future appearing present :—

चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्वं कथायास्वभिनीतता ।
शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतून् प्रचक्षते ॥

Thus according to *Bhāmaha* this figure is found in a प्रबन्ध or work, not in a single stanza, and he has therefore given no instance of it.

Two of the three reasons given by *Bhāmaha* are mentioned by *Udbhata* also. He defines the figure as under :—

प्रत्यक्षा इव यत्रार्था वृद्ध्यन्ते भूतभाविनः ।
अस्यद्भुताः स्यान्तद्वाचामनाकुल्येन भाविकम् ॥

The remarks of *Jayaratha* on this point are worth perusal :—

‘इह हि केचिद्व्याः कविचक्षसि सुस्पष्टमधिरूढ वाच्यवाचकयो रामणीयकमित्युक्तम् । अत एवैकस्यापि रामणीयकज्ञानौ नास्यालंकारत्वम् । इह हि केचिद्व्याः कविचक्षसि सुस्पष्टमधिरूढा अपि निऊसौभाग्याभावात् नृणश्चर्करावत् सहृदयानामवज्ञास्पदतया नावधानार्हाः । केचिच्च सुभगा अपि दुर्भगशब्दोपारोहितया सहृदयानामनावर्जका एतेषुमर्थमपीहावश्यमाश्रयणीयम् । यदाहुः—“प्रत्यक्षा इव यत्रार्था वृद्ध्यन्ते भूतभाविनः । अस्यद्भुताः स्यान्तद्वाचामनाकुल्येन भाविकम् ॥” इति । अलं० विम० । Vide अलं० सर्व०, p. 178.

Page 330.

अभिमतमेतदुदात्तं—लभन्ते स्थितिम्—

The description of an object adorned by inconceivable prosperity which is set up by poetic imagination constitutes उदात्त figure, which is thus different from स्वभावात्क and भाविक in which the description pertains to things as they are and not as they are exaggerated by poetic conception. In the instance 'दासीभिः प्रतिसारितानि—' we have the description of the prosperity of *Nṛsiṃha* which is so great that the pearls, put in auspicious square-marks on the ground of the court-yard on his way, are swept off by maid-servants when they sweep the place clean and are taken away by merchants who sell them to kings in different countries and the queens wear them as if they were *Nṛsiṃha*'s glory incarnate in necklaces round their throats :—

This figure is based upon असंबन्धे संबन्धातिशयोक्ति. 'अत्रासंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिरनुप्राणिका ।' उद्यो०.

Page 331.

यच्च महापुरुषाणां—वर्णितम्—

When actions of the great are described as subordinate to the object under description, we have another sort of उदात्त. In वेलाकाननं—'the sea-shore is प्रकृत and it is made great by the description of the greatness of *Nṛsiṃha* which is subordinate to it.

कलयतः is the reading of all the MSS. It must be construed with कलिङ्गेश्वरः.

It must be noted that the bravery of *Nṛsiṃha* is subordinate to the greatness of the sea-shore. Great is the sea-shore on which shines such extraordinary *Nṛsiṃha*. Though there is *वीररस* here, it is subordinate. If it were principal, the stanza would be an instance of *gestive poetry* (*ध्वनि*).

According to the views of *Bhāmaha* and *Udbhata* who consider *रस*, *भाव* &c. as expressed and not suggested, when they are principal in a *काव्य*, they constitute *रसवद्* and other figures, and when they are subordinate, they constitute the second variety of *उदात्त*.

Bhāmaha defines and illustrates both kinds of *उदात्त* as under :—

‘उदात्तं शक्तिमान् रामो गुरुवाक्यानुरोधकः ।
विहायोपनतं राज्यं यथा वनमुपागमत् ॥
एतदेवापरेऽन्येन घ्याख्यानेनान्यथा विदुः ।
नानारस्तादियुक्तं यत् तत् किलोदात्तमुच्यते ॥
आणक्यो नक्तमुपयान्नन्वक्रीडागृहं यथा ।
शशिकान्तोपलच्छन्नं विवेद पयसां गणेः ॥’.

Udbhata's definition is as follows:—

‘उदात्तमृद्धिमद्वस्तु चरितं च महात्मनाम् ।
उपलक्षणतां प्राप्तं नेतिवृत्तस्वमागतम् ॥’.

Pages 332-3.

अथ सर्वेषामेतां संस्कारः

The last two figures deal with an intermingling of figures.

If in a certain poetic piece a number of figures stand independently of one another, we have a commixture of figures or **संवृष्टि**. The different figures are here united together by the maxim of sesamum and rice which stand separately when mixed together. They are thus connected together by union and appear distinct from one another, being independent of one another. When, however, in a certain stanza a number of figures are connected together by the relation of **समुदाय** (intimate relation) or by the maxim of milk and water which, when mixed up, are not able to be separated, we have a fusion of figures or **संकर**. **संवृष्टि** and **संकर** are considered separate figures; because just as though each of ornaments on the body produces a charm, their combination produces a peculiar charm, so though each of the figures that make up **संवृष्टि** or **संकर** gives a charm to words or sense or both, their commixture or fusion gives a peculiar charm.

Nāgoji Bhaṭṭa gives another reason also why **संवृष्टि** should be looked upon as a different figure. As for **संकर** no objection can be raised against its acceptance as a separate figure.

‘ननु संवृष्टिर्न पृथक् । यथा कामिनीशरीरे कुण्डलहारकेयूरकङ्कणादीनां खलेक-
पोतिक्रिया शोभाजनने न विज्ञेयार्थः । समुदायिभिः समुदायस्य भेदाभावात् । अन्यथा
लोकैऽपि भेदापत्तिः । तद्वृष्टयैव काव्ये गुणालंकारकल्पनादिति चेन्न । तच्च स्वाश्रय-
भिन्नभिन्नोऽङ्गोत्कर्षाधानपूर्वकं शरीरेऽवयविनि आर्थः शोभुतिर्धर्मः ? इह त्वेकाङ्गो-
त्कर्षतेत्या संवृष्टिरेव ॥’ उच्यते०

संसृष्टि is divided into two sorts, सजातीयसंसृष्टि or of figures of the same sort and विजातीयसंसृष्टि or of figures of different sorts. Their illustrations in clear.

संकर is divided into three classes. It may arise by figures standing in the relation of principal and subordinate and is then called भङ्गाङ्गिभावसंकर or from a doubt as to which of the two or more figures should be accepted and which should be rejected, there being testimony neither in favour of nor against these, and the संकर is then called संदेहसंकर, or from a number of figures conveyed by the same expression the संकर being then called एकवाचकानुप्रवेशसंकर.

Instances of these varieties have already been explained before.

APPENDIX 1.

Readings of T^v as compared with the text.

The Ms. opens with एकावली, श्रीगणेशाय नमः ।

- Page 1 L. 5 प्रेक्षुकाल^० for प्रेक्षुद्भाल.
- „ L. 6 श्विरं for सुश्विरं.
- „ 4 L. 2 The Ms. inserts अस्य between एव and द्वारम्.
- „ L. 3 संवेहास्पदस्य for संवेहास्पदस्येन.
- „ 5 L. 2 संध्यामुपासीतेतिवदस्य for संध्यामुपासीतेत्यादिवदस्य.
- „ 7 L. 1 प्रतिबन्धोच्छेद^० for प्रतिबन्धकोच्छेद^०.
- „ L. 4 The Ms. inserts अस्तु after विघोषणम्.
- „ 9 L. 1-2 ^०संपत्संपादनरूपाशीः समुचितधीप्रकाशनद्वारा सामुख्यं दर्श-
यन्नाह in place of संपत्समासादनं—^०माह.
- „ L. 3 प्राधान्याच्च for प्रधानत्वाच्च.
- „ L. 4 एतस्य प्रस्युहप्रशमनेनैव for एतस्य च प्रस्युहप्रशमनेनैव.
- „ 10 L. 3 ^०नैरन्तर्यकृतविरोधं परिहरता देव्या for ^०नैरन्तर्यकृतविघोषप-
रिहारः । देव्यां.
- „ 11 L. 1 ^०बन्धुरान्तःकरणतयैव for ^०विधुरान्तःकरणतयैव. •
- „ L. 4 ^०न्ययकथा for ^०न्ययकला.
- „ L. 5 तेभ्यो नमः for तेभ्योऽञ्जलिः.
- „ 13 L. 6 ईषद्व्यन्यथाभावे पाठस्य दुरितं यतः ॥ for ईषत्पाठा^०—
दर्शनात् ॥.
- „ 14 L. 1 इतिहासपुराणादि सुदृष्टंभित्तिभिष्यते । for इतिहासादिकं—
^०मुच्यते । • • •
- „ 15 L. 4 करोति for करोमि.
- „ 16 L. 1-2 नरसिंहभूपतेनेतरोऽस्ति for नरसिंहभूपति नेतरोऽस्ति.
- „ 17 L. 3 परिस्पन्नावहां for परिस्पन्नापहं.
- „ L. 5 तच्च कर्म for तस्य कर्म

- Page 17 L. 6 यदुक्तं मदनेन for यदुक्तम्.
- „ 18 L. 1 शाणोद्गीर्ण° for शाणोत्कीर्ण°.
- „ L. 5 नर्म for मर्म.
- „ 19 L. 1-2 लेभेऽर्जुनः क्षमाभुञ्जः for लेभेऽर्जुनक्षमाभुञ्जः.
- „ 20 L. 1 The Ms. drops कृषिः after क्षमते.
- „ L. 1-2 कुर्वन् वापहासास्पदम् । for कुर्वन् वा हास्यास्पदं भवति ।
- „ L. 5 ध्वननाय for द्योतनाय.
- „ 21 L. 1 विन्दन्ति विदन्तीति वा for विशन्ति विन्दत इति.
- „ L. 2 °रावृत्त्यर्थमहणान् for °रावृत्त्या महणान्.
- „ L. 3 The Ms. drops हि.
- „ 22 L. 3 द्युस्पत्तिः पाक इत्येके for पदव्युस्पत्तिः पाक इत्यन्ये.
- „ L. 4 पदान्तरपरिवृत्ति° for परिवृत्ति°.
- „ 23 L. 1 केनश्चिदात्मना for केनाप्यात्मना.
- „ 25 L. 6 °स्तदापि for °स्तथापि.
- „ L. 7 किमजागलस्तनायमानेनानेन for किमनेना—मानेन.
- „ 26 L. 1 सु for च.
- „ L. 7 भवितेति for भवतीति.
- „ „ °मुपजायमान° for °मुपजात°.
- „ 27 L. 1 रीतयस्तावद् वृत्तयः पुनरलंकारान्त° for रीतयः । वृत्तयः—
कारान्त°.
- „ L. 2 °मध्यमस्व° for °मध्यमार्थ°.
- „ 28 L. 1 The Ms. inserts समुदायश्च समुदायिभ्यो नाम्न्यः after नास्ति-
रिच्यते.
- „ L. 1 °दभिलाष° for °दभिधा°.
- „ 29 L. 1 तर्हि for तत्.
- „ 30 L. 5 कथङ्कारमस्यान्तर्भावा भवतु for कथङ्कार°—भवतु.
- „ L. 5 The Ms. inserts अपवृत्ति after क्षीपक.
- „ L. 6 The Ms. drops अलंकारेषु.

- Page. 30 L. 8 The Ms. drops एव.
- „ 31 L. 1 °समाहिताभिधानाच्छिव° for समाहिताभिधानैष्व°.
- „ L. 1-2 °भावभाक्भावशान्तिभावोदयभावसंधिभावशयलताना° for °भावाभासभावप्रक्षाना°.
- „ L. 3 °मात्मत्वेन for °मात्मत्वे.
- „ L. 6 °व्यनध्यासात् for स्थनध्यासः.
- „ 32 L. 2 हि जीवितं for चाङ्गं.
- „ L. 3 °नुमानमात्मानमपि कथंकारमा° for तुमानमपि कथंकारमा-
स्मानमा°.
- „ L. 5 °भरणमन्धरभ्रवणसीमानः for °भारमन्धरा नः भ्रवणसीमानः
- „ L. 7 The Ms. drops च after तत्र.
- „ L. 8 तयोश्चै शब्दार्थयो° for शब्दार्थयो°.
- „ „ साध्यं गमयत् for साधिका.
- „ 33 L. 1 साध्यमवबोधयति for साध्यं बोधयति.
- „ L. 4 The Ms. inserts कि तु before ध्वन्युपलम्भेन.
- „ 33 L. 6 कुम्भाभावः for कुम्भानुपलम्भः.
- „ L. 7 हि वृक्षोऽयं for ह्ययं वृक्षः.
- „ „ स for स स.
- „ 34 L. 1 °स्तादात्म्येन व्यवस्थितयो° for °स्तादात्म्यव्यवस्थितयो°.
- „ L. 4 इत्येवं व्याप्तिः for इत्यस्त्येव व्याप्तिः.
- „ L. 6 प्रक्रान्ते for प्रकृते.
- „ 35 L. 7 मन्यमानान् for मन्वानान्.
- „ 36 L. 1 नैर्ध्यायिकादीन् for नैर्ध्यायिकान्.
- „ L. 3-4 स च संकेत्यन्ते पदेषु for तत्र संकेतः पदेष्वेव.
- „ L. 4 संकेतितानि तानि च for संकेतितानि च°.
- „ 37 L. 2 अन्वयो जायते for अन्वये जाते.
- „ „ • अपूर्वः for अननुभूतपूर्वः.
- „ 38 L. 3 अर्थान्तरगतो for अर्थान्तरभूतो°.
- „ L. „ रभिधेयता° for रभिधा.

- Page 38 L. 5 प्रयोक्तारमर्थं च for प्रयोक्तारं.
- „ 39 L. 3 °लक्षणं for लक्षण°.
- „ 40 L. 1 तस्य for तस्य तस्य.
- „ L. 3 तस्माद्वाक्यान्त° for तस्मात्तद्वाक्यान्त°.
- „ 41 L. 2 विशिष्टस्वादि° for विशिष्टस्वमि°.
- „ L. 4 वाच्यातिरिक्तासंकेतितविशेषरूप° for स्ववाच्या—भूत°.
- „ 42 L. 1 °भिधाने यदि for °भिधानेऽपि.
- „ L. 5 एव for एष.
- „ L. 10 लक्षणीयस्य for लक्ष्यस्य.
- „ 43 L. 1 यदि नास्ति for नास्ति यदि.
- „ L. 2 चानित्यस्य° for त्वनित्यस्य°.
- „ L. 3 कैमर्थक्यं for कैमर्थं.
- „ L. 5 संपस्यते for समपस्यत.
- „ 44 L. 1 The Ms. inserts च after कारणभेदे.
- „ 44 L. 2 संभवितव्यं for भवितव्यं.
- „ 45 L. 3 शब्दशब्दैकदेश° for शब्दैकदेश.
- „ L. 4 प्रकरणसध्रीचीनं for प्रकरणादिसध्रीचीन°.
- „ L. 7 °स्तु प्रतीयमानज्ञ for °स्तत्प्रतीयमानज्ञ.
- „ 46 L. 1-2 °मभिधेत्यभिधति for °मभिधामभिधति.
- „ L. 2 प्रतीयमानस्य तु पुनः for प्रतीयमानस्य पुनः.
- „ „ परामर्श इति for परामर्शमिति.
- „ L. 6 मम वचना° for मद्बचना°.
- „ L. 7 °नङ्गीकारिणि for °नङ्गीकारकारिणि.
- „ 47 L. 1 तन्मुखमन्व्लोकयन्त्येव for तममन्व्लोकमानयेव.
- „ L. 5 तद्बलीकशङ्कति for तद्बलीकशङ्कितेति.
- „ „ प्रत्यायनं for तत्प्रत्यायनं.
- „ 47 L. 7 तद्विनयोपलम्भ° for तद्विनयोपालम्भ°.
- „ L. 10 न पुनरेवमिदं स्वया for पुनरियं न स्वया.

- Page 48 L. 2 विशेषतश्च for विशेषतो.
- „ L. 4 अभ्यानया स्वतिद्यथैस्तथा for अभ्यानयातिद्यथैस्तथा.
- „ L. 6 °मभिदधति for °मभिदधते.
- „ 49 L. 4 वैशिष्ट्याभिधान° for वैशिष्ट्यानुसंधान°.
- „ L. 4 कुतस्त्वनयो° for कुतस्तयो°.
- „ 50 L. 6 The Ms. omits अपि.
- „ 51 L. 1 एतेन यत् for एतेन यत्र.
- „ L. 4 °गुणातिक्रामित्वात् for °गुणानतिक्रमणात्.
- „ 52 L. 8-9 तस्य विपक्षकोटि° for तस्यापि पक्षकोटि°.
- „ 53 I. 3 श्रीमहामहेश्वरस्य for श्रीमहामहेश्वरस्य.
- „ „ °वेकावलीनामालंकार° for °वेकावलीनाद्यलंकार°.
- „ 57 L. 2 यत्तदुपादानं for तदुपादानं.
- „ 58 L. 3 तत्र भगवान् for तत्र भवान्.
- „ L. 8-9 एवाभिधानं for एवाभिधा.
- „ L. 9-10 विना रामः सीतां वृणुकारण्यमाविष्टासिति for विना रामं सीता
—दिति.
- „ 59 L. 9 ईदृक्चिन्ता for ईदृक्चिन्ता.
- „ „ विद्वेः कृता for कृता विद्वेः.
- Page 60 L. 2 मामङ्गली° for मामङ्गलि°.
- „ „ आख्यातवस्यः for ख्यातवस्यः.
- „ L. 4 प्रतीतिगोचरं भवति for प्रतीतिगोचरीभवति.
- „ L. 4-5 व्यञ्जनव्यापार for व्यञ्जनाभ्यापार.
- „ L. 6 च स्थित° for संस्थित°.
- „ L. 10 तत्र for अत्र.
- „ „ तत् प्राकरणिक° for केवलप्राकरणिक°
- „ L. 10-11 अप्राकरणिक° for केवलाप्राकरणिक°
- „ L. 11 वा तस्याभावात् for च तस्याभावात्.
- „ 61 L. 2 दिगम्बरगवाहि° for गवाहि°.

- Page 61 L. 3 °लक्षणरूप° for °लक्षणाकरूप°.
- „ L. 4 °प्रस्थापयनावगमादि° for °प्रस्थापयनावगमनादि°.
- „ L. 5 °भक्तुर्योऽपि व्यापारो for °भक्तुर्यो व्यापारो.
- 62 L. 1 °यथा फलतः for °यथापि फलात्.
- 63 L. 1 °मुख्योऽर्थो for °मुख्यार्थो.
- „ „ लक्ष्यते for यल्लक्ष्यते.
- „ „ शब्दे व्यापारः for शब्दव्यापारः.
- 64 L. 1 The Ms. has यथा preceding the verse स्वस्वङ्ग°.
- „ L. 7-8 °पावनताद्विद्योत्तनार्थे for °पावनस्वाद्विद्योत्तनाय.
- „ L. 8-9 The Ms. drops समाख्याता.
- 65 L. 3 किं वा for किमिव.
- „ L. 5 यस्याः for यस्यां.
- 66 L. 1 स्वसंबन्धिनो for तस्संबन्धिनो.
- „ L. 2 निमित्तान्तरे for मतान्तरे.
- „ L. 4 नैनं for न.
- 67 L. 7 °वन्तांशे for °वन्तांशे तु.
- 69 L. 5 The Ms. omits रिपुविषयसुरपुर.
- „ „ मौहूर्त्तिकगता गुणा for मौहूर्त्तिकगुणा.
- „ L. 6 The Ms. inserts कृपाणे after अपि.
- 70 L. 1 The Ms. has the following after °जनम् and before शुद्धा
 — हस्तमात्रे अवयवे हस्तः । तास्कर्मे यथा ।
 After पुनरुपचारवती the Ms. follows the reading of T.
 C., G., M.
- 71 L. 3 The Ms. has स्वभावे after °भावे.
 After यथा it has अतक्षा लक्षा । अत्र तादृश्यप्रतीतिः प्रयो-
 जनम् । इयमेव रूपकार्षीजम्.
- L. 8 °वीरन्दत्सिंहे for °वीरमरसिंहे.
- 72 L. 1 अन्या for अन्या.

- Page 74 L. 1 किं चायं for किं न्वयं.
 " L. 2 किं चासौ for किं वस्तौ.
 " 75 L. 1 रारोप्यमापैस्वात् for रारोपात्.
 " L. 3 रथैकपद्यासिह for रथैकपद्मशाबासिति.
 " 76 L. 11 धर्मस्यैष for धर्मस्यैव.
 " 77 L. 4 परिस्फुरन्ति for स्फुरन्ति.
 " 78 L. 3 लक्षणिक for लक्षक.
 " L. 8 The Ms. has इति after the quotation.
 " 79 L. 2 विश्रम्भ for विश्रम्भ.
 " L. 5 स्फायत् for स्फार.
 " 80 L. 1 कौलिभागा for क्रीडभागा.
 " L. 3 कविपरम्परया for कविपरम्परा.
 " L. 5 महामहेश्वरस्य for महामहेश्वरस्य.
 " " नामन्य for नाद्य.
 " L. 6 शब्दार्थस्वरूपनिरूपणं for शब्दार्थनिरूपणं.
 " 82 L. 8 मौलिरियम् for मौलिरसौ.
 " L. 10 शालित्वे for शालित्वेन.
 " 83 L. 2 चिरं for र्हाच.
 " L. 5 कथनाद्युपदेशादिरूपतया for कथनादिकमुपदेशरूपतया.
 " L. 6-7 पलायत for पलायित.
 " L. 11 कण्डूलजिह्वं स्वास्मतिरस्कारिण for कण्डूलस्ये स्वार्थतिर-
 स्कारिण.
 " 84 L. 6-7 स्यावरोधवधूजनस्ये for स्यावरोधजनस्ये.
 " 85 L. 4 The Ms. inserts तथा हि before न खलु.
 " 86 L. 1 दलशतसूचीव्यतिभेद for दलशतव्यतिभेद.
 " L. 5 एष्वेको for तेष्वेको.
 " L. 9 केली for केलि.
 " L. 10 वद्वि for वद्वी.

- Page 86 L. 10 प्रतीतिपथ° for प्रतीतिपद्धति°.
- „ 87 L. 1 कर्षापि for कर्षाचिर्षि.
- „ L. 2 लक्षीकृतो for लक्ष्यीकृतो. *
- „ L. 3-4 ०नुमानेन न परिशीलित आगमसरणिस्मरणेन for ०नुमानेना
——स्मरणेन.
- „ L. 5-6 ध्वननाभिनव° for ध्वननाभिधानाभिनव°.
- „ 89 L. 5 प्रतीतिपथानारोहाच्च for प्रतीतिपथानधिरोहाच्च.
- „ L. 6 ०द्यभिधाद्वारेणैव प्रतीतिपथम° for ०द्यभिधान ——पद्धतिम°.
- „ 90 L. 1-2 प्रमाणान्तरप्राप्ते for प्रमाणान्तरतः प्राप्ते.
- „ L. 2 ०ष्णीत्वमात्मत्राप्राप्तं for ०ष्णीत्वमप्राप्तं.
- „ L. 4 प्रतीतमात्रे for प्रतीतिमात्रे and प्रतीतमात्रेऽपि for प्रतीतिमा-
त्रेऽपि.
- „ L. 6 अपरोऽभिधावत् for अपरोऽपि धावत्.
- „ L. 11 ०साधन° for ०साधन°.
- „ 91 L. 1 अशेषविशेषरहित° for अशेषविशेषणरहित°.
- „ 91 L. 2 निर्विकल्पकज्ञानानन्तर° for निर्विकल्पकस्थानन्तर°.
- „ L. 6 ०तत्तद्भाव° for ०तद्भाव°
- „ L. 7 तथा तथा for तथा.
- „ 92 L. 2 ०कारणत्वादि° for कारणत्वादि°.
- „ L. 4 स्वव्याप्यात्मलिङ्गता° for स्वव्याप्तां लिङ्गता°.
- „ 93 L. 2 जनितेन तेन for जनितेन.
- „ 94 L. 4 The Ms. inserts रसं प्रति after व्यावृत्तो.
- „ 95 L. 5 अलौकिकः सुखास्वाशे for अलौकिकसुखास्वाशे.
- „ L. 7 स्वरूपम् for रूपम्.
- „ 97 L. 8 सर्वश for सर्वथा.
- „ L. 6 प्रथमनिर्विष्टत्वात् for प्रथमं निर्विष्टत्वात्.
- „ 97-8 L. 17° & 1. ०मस्थानुमत° for ०मस्थाभिमत्°.
- „ L. 11 रसमत्र सामानासः for रसनाद्दसमानासः.

- Page 98 L. 14 °स्यौघ्यमरणव्यतिरिक्त° for °स्यौघ्यवर्द्ध°
 „ 99 L. 11 °भावनादि° for विष्णवनादि° .
 „ L. 14 ह्यस्वमिति for ह्यतेति.
 „ „ पूर्वनिर्विष्टः for पूर्वं निर्विष्टः.
 „ L. 15 कामनिमित्त° for तन्निमित्त°.
 „ L. 18-19 पर्यन्तेनाद्भुतः for पर्यन्तेऽद्भुतः.
 „ L. 19 नतस्तदुपादानम् for तदुपादानम्.
 „ 100 L. 2 परकीयान्येवा° for परकीयाप्येवा°.
 „ L. 4 मम मण्डनं ननु for भव मण्डनं ततः.
 „ L. 7 ममोरु for ममोरः.
 „ L. 8 नृसिंह for नरसिंह.
 „ L. 11 कर्णशहः for कण्ठशहः.
 „ 101 L. 8 कुलमतिविमलं for कुलमिदममलं.
 „ L. 10 भिन्न° for क्षुण्ण°.
 „ L. 11 सायकाः संपतन्तः for सायका निष्पतन्तः.
 „ L. 12 स्वमपि न हि ह्यो for स्वमसि न हि ह्यो.
 „ 101 L. 14 बद्धदृष्टिः for इत्तदृष्टिः.
 „ 102 L. 1-4

The verse runs as under—

हृदयमाणुषांशभाभजे
 कुंभशहृदयवशाभिर्षिषि ।
 अणिशं च पिबामि शोणिसं
 बलशशरं शमले भुवीयवु ॥

- „ 103 L. 2 स्वास्मावमान° for स्वास्माकमान° .
 „ 105 L. 7 सीकावल्लभभल्लविद्धहृदयः for सीतायल्लकभल्लभद्रहृदयः.
 „ 106 L. 1-2 रावणस्येत्याभासः for रावणस्य द्रुसाभासः.
 „ L. 2 °शृङ्गारस्य for °शृङ्गारः.
 „ इदमचैवंपर्यम् for इदमत्र सास्पर्यम्.

- Page 106 L. 4 प्रवृत्तस्वाभास एव for प्रवृत्तस्वान् तदाभास एव.
 „ L. 5 तिर्यङ्श्वेव for तिर्यङ्शु.
 „ L. 7 रसविषयिभावा° for रसविषयभावा°.
 „ 107 L. 3 °शृङ्गारतां for °शृङ्गारितां.
 „ L. 4 °विषयेऽपि for °विषयापि.
 „ L. 16 °विलक्ष° for °विलो°.
 „ L. 17 बाष्पश्च for बाष्पस्तु.
 „ 108 L. 11 न लङ्केश्वरः for च लङ्केश्वरः.
 „ 109 L. 2 पूर्वपूर्वभावोपमर्षे° for पूर्वपूर्वोपमर्षे°.
 „ L. 5 शेषाणां प्रशयमाय मे for शेषाणामुपशान्तये,
 „ L. 7 पास्यति for धास्यति.
 „ 111 L. 5-6 समरधुरैरस्वरूपवस्तु for समरधुरन्धरस्वरूपं वस्तु.
 „ L. 9 प्राकरणिकगतस्वे° for प्राकरणिकस्वे°
 „ L. 10 सकृदुच्चारितस्य for सकृदुच्चारितस्य.
 „ 112 L. 3 यत्र कचन for कचन.
 „ L. „ °सरणी° for °सरणि°.
 „ L. 4 भतोऽस्य for ततोऽस्य.
 „ L. 9 °सेहुणाः for °सेवणाः.
 „ 113 L. 5 अलंकाररूपाभावेनोपलक्षितं तु for तद्रूपाभावेन तूपलक्षितं.
 „ 114 L. 11 चमस्कारिणी for चमस्काराय.
 „ L. „ °वाहियते for °वाहियन्ते.
 „ 115 L. 4 °ञ्जलाभृत° for °ञ्जलनहृत°.
 „ L. 9 °धूप° for °धूम°.
 „ 117 L. 5 कलयति for कलयसि.
 „ L. 12 स्वङ्गयपलायिता for स्वस्पलायिता°.
 „ 120 L. 3 °विकीर्यमाण° for °विशीर्यमाण°.
 „ L. 4 प्रक्रीडन् for प्राक्रीडन्.
 „ L. 7 °निषेचो for °निषेधेन.

- Page 122 L. 5 °वुर्निरीक्षस्ते कृपाण for °वुर्निरीक्षस्वस्वोक्षेयक.
 „ L. 11 अत्रा° for इहा°.
 „ L. 12 °पराङ्मुखत्वं भजन्ते भूपतय for °पराङ्मुखत्वमभजन्त भूमज.
 „ 123 L. 2 °त्वेनोपनिबन्धात् for °त्वेनोपनिबद्धात्.
 „ 123 L. 3 रिपूणामपसरणादि° for रिपुसुभदरणापसरणादि°.
 „ L. 12 वैरिभूपाः for वैरिबीराः.
 „ 124 L. 3 देव for भूप.
 „ L. 4 °महीदृहपल्लवेषु for °सरोर्नवपल्लवेषु.
 „ L. 5 रचितो for विहितो.
 „ 125 L. 5 °निवासिन° for °वासिन°.
 „ 127 L. 4 म्लायत् for म्लान.
 „ L. 8 The Ms. follows the reading of G, C., and M. before
 यद्यपि.
 „ 128 L. 7 वस्तुना for वस्तुनेव.
 „ L. 8 द्योत्यते for व्यस्यते.
 „ 129 L. 9 महामहेश्वरस्य for महामहेश्वरस्य.
 „ °वेकावलीनामन्य° for °वेकावलीनाद्य°.
 „ 131 L. 7 देव for भूप.
 „ 132 L. 1 प्रतीयमानेनांशेनानुगतस्य for प्रतीयमानेनानुगतस्य.
 „ L. 8 विद्यमानतया for विद्यमानत्वात्.
 „ 133 L. 14 याती° for यान्ती°.
 „ सरभसं for सरभसा.
 „ L. 15 विस्मृतोपक्रमा for विस्मितोपक्रमा.
 „ L. 16 कटाक्षैरपि for अपाक्षैरपि which is also noticed.
 „ 134 L. 12 फणभृतः for फणभृतां.
 „ 137 L. 1 °रूपेण लक्षणस्य for °रूपकलक्षणस्य.
 „ L. 2 °मासाव्यति for °मादधाति.
 „ L. 5 वृद्धापि पुःसह° for इद्वा सुदुःसह°.

- Page 140 L. 3 स्वामारूढोन्मक् for स्वामारूढं मक्.
 „ L. 5 'वोह्लिताङ्ग' for 'वर्हिताङ्ग'.
 „ L. 7 वेगवत्तुरङ्गलोकनेन for वेगवत्तरङ्गावलोकनेन.
 „ 142 K. 1 'निषेधभावेन for 'विषेधसहभावेन.
 „ L. 7 क्षोणीन्शो for क्षोणीन्शो.
 „ „ 'मगमः for 'मगमत्.
 „ 143 L. 4 वरी रिपुस्ते for वरीमरिस्ते.
 „ L. 5 'विजनितं for 'जनितं.
 „ L. 7 महामहेश्वरस्य for महामहेश्वरस्य.
 „ „ 'वेकावलीनामन्य' for 'वेकावलीनाह्य'.
 „ 144 L. 5 अलंकारा for अलंकारास्तु.
 „ 145 L. 1 'क्याचूरोऽपि for क्याचूरोऽपि.
 „ L. 2 The Ms. drops धर्म after रत्न.
 „ L. 3 सुकुमारादिवर्णेष्वपि for सुकुमारेषु वर्णेष्वपि.
 „ 146 L. 2 'मङ्गनाया for 'मङ्गनानाम्.
 „ L. 5 भोजराजः for भोजः.
 „ L. 6 'स्तलंकाराः for 'स्त्वलंकाराः.
 „ 147 L. 'लंकारास्तन्नावेक्षन्ते for 'लंकारस्तं नापेक्षते.
 „ L. 9 प्रकृष्यति for प्रकर्षति.
 „ 148 L. 8 'विपर्ययात् for 'विपर्ययः.
 „ 150 L. 10 मध्या for मध्यमा.
 „ L. 13 महामहेश्वरस्य for महामहेश्वरस्य.
 „ „ 'वेकावलीनामन्य' for 'वेकावलीनाह्य'.
 „ 151 L. 5 प्रयोजनान्तरौहेद्येन for प्रयोजनान्तरण.
 „ „ स्वरूपसंकीर्त्तनं for स्वरूपकीर्त्तनं.
 „ 152 L. 1 The Ms. inserts च् before पुनर्.
 „ L. 4 'कर्मधारयो for कर्मधारये.
 „ 153 L. 1 चलति स्वस्तेन्यपाथोनिधौ for चलतस्वस्तेन्यपाथोनिधौ.

- Page 153 L. 4 °मुद्वहन् for °मुद्वहरन्.
 „ L. 13 The Ms. drops खमं.
 „ L. 17 निधुन्वन् for निधुन्वन्.
 „ „ °नृत्तेन for °नृत्येन.
 „ L. 18 निरवकारः for निरवद्यः.
 „ 154 L. 3 °निर्भयः for °निर्भयम्.
 „ L. 8 °नोपसंनतमानीतम् for °नोपसंनतस्वमानीयते.
 „ 156 L. 7 क्विविद्वत्त्वनिष्ठस्य for क्विवत्त्वनिष्ठस्य.
 „ 157 L. 1 विधेयत्वावगतिः for विधेयतावगतिः.
 „ L. 2 °वाचिना° for °विधायिना°.
 „ L. 2-3 The Ms. inserts च after विज्ञेय्याणां.
 „ L. 7 मेलामन्त्रे for मेलानन्त्रे.
 „ „ °लेखिनी for °लेखनी.
 „ L. 8 °वैरिञ्चि° for °वैरिञ्चं°.
 „ 158 L. 5 इत्यव्ययार्थस्य for इत्यस्याव्ययार्थस्य.
 „ L. 8-9 क्रियासंबन्धोपगमलक्षणं for क्रियासंबन्धोपलक्षणं.
 „ L. 9 °ममिहितं for °ममिमत्तं.
 „ 159 L. 16 स्वामित्यनूद्य for स्वामनूद्य.
 „ 160 L. 3 °पादानं for °पादाने.
 „ 161 L. 3 शाब्दं भाष्यं° for शाब्दभाष्यं°.
 „ L. 4 The Ms. drops तच्च.
 „ 162 L. 10 वसति सा धेनुश्च कस्यान्तिके for निविशते कस्यान्तिके सा पशुः.
 „ L. 12 , भविष्यद्ग्रीति भुवन° for °द्विषद्ग्रीति भिभुवन°.
 „ L. 13 °वितरणतया for °वितरणचतया.
 „ 163 L. 7-8 पूर्ववाक्यगतस्य तच्छब्द° for पूर्ववाक्यगततच्छब्द°.
 „ L. 12 वहति for भजति.
 „ 164 L. 6 °क्षीरसिन्धुः for °क्षीरवार्द्धिः.
 „ L. 7 क्रियते for क्रियेत.

- Page 164 L. 11 ददति for दधति.
- „ 165 L. 1 The Ms. drops तु after एवं.
- „ L. 9 The Ms. drops प्रतीति before पद्धति°.
- „ 166 L. 9 नभस्थलं for नभस्तलं.
- „ L. 10 कस्तूरी° for कस्तुरी°.
- „ L. 11 यत्तद्विद्युक्त्वा तदपी° for यत्तत्तदपी°.
- „ L. 13 °तरुणी° for °रमणी°.
- „ 167 L. 2 प्रसिद्धं for प्रसिद्धिं.
- „ L. 4 प्रसिद्ध° for प्रसिद्धिं°.
- „ 168 L. 7-11 The Ms. follows the reading of T, G, C., M. in the
1st and third quarters of the verse जीयात्—
- „ 169 L. 1 यद्यकरिष्यत्तदा for यद्यकरिष्यत तदा.
- „ L. 6 भवति स्वा° for नृपतिस्त्वा°.
- „ 170 L. 4 °भविष्णुभ्राजिष्णुस्त्रिदश° for °भविष्णुभ्राजिष्णुत्रिदश°.
- „ L. 5 अत्राहु° for अहु°.
- „ „ °भङ्गप्रसङ्गः for °भङ्गः.
- „ L. 6 चन्दन° for चम्पक°.
- „ L. 10 पुष्पबाणः for पुष्पचापः.
- „ 171 L. 7 निर्वाहान्न for निर्वाहणान्न.
- „ 171 L. 12 The Ms. drops एव after नृपुंसकम्.
- „ L. 18 निर्वाहो ना° for निर्वाहान्ना.
- „ L. 18 °भङ्गप्रसङ्गः for °भङ्गः.
- „ L. 19 °तले for °दले.
- „ 172 L. 5-6 The verse किमेतत्सा° is given in the Ms. as in T, C.,
G., and M.
- „ L. 10 क्रियेत् for क्रियते.
- „ „ °भङ्गप्रसङ्गः for °भङ्गः.
- „ 173 L. 2

- Page 173 L. 4 पुरसुन्दरीणाम् for रिपुसुन्दरीणाम्.
 „ L. 12 भङ्गप्रसङ्गः for भङ्गः.
 „ 174 L. 7 The Ms. drops स् before पुनश्.
 „ L. 8 शाब्दार्थभेदात् for शाब्दार्थस्वभेदात्.
 „ L. 10 तत्रार्थो for आर्थो.
 „ 175 L. 2 नीलपूर्वलोहित for नीलपूर्वो लोहित.
 „ L. 10 करणा° for कारणा°.
 „ L. 16 मनसः for मनसि.
 „ „ °मदञ्जरभयत्रयाः for °भयञ्जरमहास्ययाः.
 „ 176 L. 1 कठोरकरिभिः कण्डप्रभा° for कठोरकरभीकर्णप्रभा°.
 „ L. 4 °मुग्धीलति for °मुग्धीलितम्.
 „ L. 9 प्रयोञ्ज्यस्य कर्तुः for प्रयोञ्ज्यकर्तुः.
 „ 177 L. 2 °भङ्गप्रसङ्गोऽपि for भङ्गोऽपि.
 „ L. 4 The Ms. has यथा before the verse निजचरण°.
 „ 179 L. 11 पद्मेन पृथ्वीभुज्ज for पर्यन्तपृथ्वीभृत.
 „ L. „ °पकण्डे for °पकण्डम्.
 „ 180 L. 1 The Ms. drops च.
 „ 182 L. 2 ध्वजो° for तत्रो°.
 „ L. 7 एकेनैव यश्च for यत्रैकेनैव.
 „ 183 L. 3 The Ms. agrees with T., C., and M.
 „ L. 5 भोजनादिषु for पचनादिषु.
 „ L. 6 कथंचन for कदाचन.
 „ L. 10 °लाञ्छन° for °लाञ्छित°.
 „ L. 12 व्यापारत्वे for व्यापदि.
 „ L. 14 महाभहेश्वरस्य for महामाहेश्वरस्य.
 „ „ °वेकावलीनामन्य° for °वेकावलीनामन्य°.
 „ L. 15 The Ms. drops नाम.
 „ 184 L. 4 °पौनरुत्तयस्य प्ररुद्धस्यैव for °पौनरुत्तयस्यैव प्ररुद्धस्य.

- Page 185 L. 8 पुनरुक्तवद्वभासनम् for पुनरुक्तवदाभासनम्. •
 „ L. 13 The Ms. inserts गुनरुक्तवदाभासनम् after 'राख्यातयोः'.
 „ 186 L. 5 यत् स्यात् for यस्मात्.
 „ c L. 8 प्रसक्तो for प्रयुक्तो.
 „ 187 L. 4 सकृद्वयञ्जनसमुदायसादृश्यं for सकृद्वयञ्जनसादृश्यं.
 „ 188 L. 5 'र्नन्वति for 'र्नन्स्तु.
 „ L. 12 इत्यनयो' for इत्यभिहितयो'.
 „ L. 13 नमः for स्तुमः.
 „ 189 L. 3 रलयोऽल्लयो' for रलयोऽल्लयो'.
 „ L. 5 'दभेदस्वकल्पनम् for 'दभेदेन कल्पनम्.
 „ L. 9 'मस्यौपचा' for 'मचौपचा'.
 „ 191 L. 1 आहोस्वित् for अहो.
 „ L. 7 एतत्तु काव्यस्य for एतच्च काव्ये.
 „ L. 8-9 तदस्मद्दर्शने for तदस्मिन् दर्शने.
 „ 192 L. 3 'सुकृष्टु' for 'सुकृष्टु'.
 „ L. 4 लुलुपुः for लुलुपुः.
 „ „ 'मुहुस्तु मुमुहुर्महुः for 'मुमुहुस्तु मुमुहुर्महुः'.
 „ 193 L. 9 उदाहरणं for उदाहरणं तु.
 „ 194 L. 2 'धर्मरूपार्थपर for धर्मरूपार्थः.
 „ L. 5 After the 6th Kârikâ the Ms. has निगदेन व्याख्यानमेतत्.
 „ L. 5 महामहेश्वरस्य for महामाहेश्वरस्य.
 „ L. 5-6 'वेकावलीनामन्य' for 'वेकावलीनाम्न्य'.
 „ 195 L. 5 द्वेषा' for द्विधा'.
 „ „ 'लुप्रादिभेदेन for 'लुप्रादिभेदेन.
 „ L. 8 वस्तुप्रमेय' for वस्तुत्वप्रमेय'.
 „ 196 L. 2 'निरसनपर्यवसितम् for 'निरसने पर्यवसितम्.
 „ L. 5 'भेदाभेदतुल्यस्ववचन' for 'भेदाभेदप्राधान्यवचन'.
 „ 197 L. 3 'दभयोः प्राधान्यं for 'दभयप्राधान्यं.

- Page 197 L. 6 °रूपतया गतस्वात् for °रूपतयाङ्गस्वात्.
 „ L. 11 भवति for भवन्ती.
 „ 198 L. 2 विश्वसन्ति for विशिषन्ति.
 „ L. 7 °सहोदरा° for °सोदरा°.
 „ 199 L. 2 °प्रकारकस्व° for °प्रकारस्व°.
 „ L. 13 °विधानात् for °विहितस्वात्.
 „ 201 L. 2 The Ms. inserts अपि after समसे.
 „ L. 2 द्विधा for द्वेषा.
 „ L. 2 °नुपादानेन वाक्येन for °नुपादाने वाक्ये.
 „ 204 L. 9 The Ms. agrees with the reading of T, C., and M.
 „ 206 L. 2 एकधर्माभिधायि° for °धर्माभिधायि°.
 „ 207 L. 4 द्विधा for द्विविधा.
 „ 208 L. 2 The Ms. agrees with T, C., and M.
 „ L. 3 अत्र for तत्र च.
 „ L. 4 न तु मधुकरः for न मधुकरः.
 „ L. 6 अत्र च for तत्र.
 „ 209 L. 1 °ध्यवसानात् for °ध्यवसायः.
 „ L. 2 °भेदमात्रम् for °भेदः.
 „ L. 3 संबन्धिगोचरवाक्यभेदात् for संबन्धिभेदश्च वाक्यभेदात्.
 „ L. 4 नृसिंह for नरसिंह.
 „ L. 6-7 धर्मस्य साधारण्यम् for धर्मसाधारण्यम्.
 „ 210 L. 3 °संबन्धस्य वन्ध्यत्वा° for °संबन्धवन्ध्यत्वा°.
 „ 211 L. 6 °कारणताङ्कुरिता for °कारणाङ्कुरिता.
 „ L. 10 तदसिद्धिर्द्विनं, for तदपि, दुर्विनम्
 „ 212 L. 3 अत्रभेदप्राधान्यात् for अत्राभेदप्राधान्याभिधानात्.
 „ L. 5 तु is inserted after अभेदप्रयुक्तं.
 „ „ रूपकस्व° for रूपकं.
 „ L. 7 तदन्वर्था° for तदान्वर्था°.

- Page 213 L. 2 द्वेषा for द्विधा.
 " L. 4 तदेवमिह is dropped.
 " L. 5 °कथनेन for °कथने.
 " " तत्राययवेभ्यो for तत्राययवतो.
 " L. 13 कुलाना° for कलाना°.
 " L. 14 क्षरणमरणी for क्षरणमरणिः.
 " 214 L. 10 अत्रैकं for यत्रैकं.
 " 215 L. 2 जाता यस्येति for जातास्येति.
 " L. 3 नाय for भूप.
 " L. 7 °नृसिंहनाथस्य for °नरसिंहभूपस्य.
 " 216 L. 8 केवलं परम्परितं for परम्परितकेवलं.
 " L. 9 नृसिंह for नरसिंह.
 " L. 11 °नृसिंहस्य for °नरसिंहस्य.
 " 218 L. 2 प्रस्थनुगुणताम् for प्रस्थनुगुणता.
 " L. 14 भूप for देव.
 " L. 15 रूपकत्वपरिग्रहे for रूपकपरिग्रहे.
 " 219 L. 7 तस्यैव तां for तस्यैनां.
 " L. 8 °रनुषङ्गत्वे लोप for °रनुषङ्गलोप.
 " L. 7-8 रञ्जैर्णो सुगरमण for रञ्जैर्णो सुगरमण.
 " L. 11 कलयतः for कलयत.
 " 220 L. 4 स्वारोप्यमाणविषयिण for स्वारोप्यमाणस्य विषयिण.
 " 221 L. 5 क्रमेण यथा for यथा.
 " L. 10 निश्चेणी° for निश्चेणि°.
 " 222 L. 12 स्वरसप्रवृत्तसंज्ञे for स्वरसप्रवृत्ते संज्ञे.
 " 223 L. 5 अरिभैर्विचिभैः for विचिभैः अरिभैः.
 " 224 L. 7 किंवाग्नुश्चेणयः for किं वा वनश्चेणयः.
 " L. 9 देव for भूप.
 " L. 11 °पानिबन्धनानि for °पनिबन्धानि.

- Page 225 L. 3 यस्मिन्नसौ for यस्मिन्निति.
- „ L. 8 °नाक्रियमाणत्वात् for °नाद्गयमाणत्वात्
- „ L. 9 हि is dropped.
- „ 226 L. 6 च is dropped.
- „ L. 14 कथ्यतेऽयमन्वर्थः for कथ्यतेऽन्वर्थः.
- „ 227 L. 3 तद्रूपपत्तिभावे for तद्रूपताप्रतिभासे.
- „ L. 5 °वसानरूपा° for °वसायरूपा°.
- „ L. „ °नेकैरनेकधो° for °नेकधो°.
- „ 228 L. 3 अनेकैः is dropped.
- „ L. 12 °मारोपो for °मारोप्यं.
- „ 229 L. 1 संप्रति is inserted after °मारभ्य.
- „ 230 L. 1 हं is dropped.
- „ L. 8 विहितत्वात् for कृतत्वात्.
- „ L. 17 अन्यत्र is inserted after °निर्देशो.
- „ 231 L. 4 स च for स.
- „ L. 5 साध्यश्चेति for साध्यश्च.
- „ 233 L. 1 उदाहरणम् is inserted before श्रीमञ्जूसिंह.
- „ L. 5 धूमस्थोत्प्रेक्षणे for धूमस्थेनोत्प्रेक्षणे.
- „ L. 6 अभिन्नत्वे° for तदभिन्नत्वे°.
- „ L. 11 भारन्ति for हारन्ति.
- „ 235 L. 6 °प्रकाशने हेतुः for °प्रकाशनहेतुः.
- „ 236 L. 6 जितमहं for जितमहः.
- „ 238 L. 11. °डोला° for °दोला°.
- „ 239 L. 7 °कटकपथ° for °कुरटकपथ°.
- „ L. 12 भवति for ज्ञेया.
- „ 241 L. 3 °गर्भितस्वे for °गर्भत्वे.
- „ L. 9 °नेकस्य वस्तुनो भिन्नसंबन्धा° for °नेकवस्तुनो भिन्नस्य संबन्धा°.

- Page 242 L. 1 परार्थगतस्वाभिधानम् for परार्थगतत्वेनाभिधानम्
 „ 244 L. 2 क्रमेणथय for क्रमथय या.
 „ 245 L. 7 यथार्थाभिधानः for यथार्थाभिधानम्.
 „ . L. 14 °गुणाङ्कितं for °गुणान्वितं.
 „ 246 L. 1 तरुण्या for तरुण्याः.
 „ L. 5 प्रतिबिम्बितस्य for प्रतिबिम्बनस्य.
 „ 247 L. 8 °नृसिंह° for °नरसिंह°.
 „ L. 10 वृष्टान्तोऽङ्कार for वृष्टान्तालं कार.
 „ 248 L. 5 पराः कोटयः for परःकोटयः.
 „ L. 9 °निवासि° for °निवास°.
 „ L. 13 तद्गर्भस्य विभ्रमस्य for तद्गर्भस्य विभ्रमस्य.
 „ 249 L. 4 °मुद्राहरन्ति for °मुक्षीरयन्ति.
 „ 250 L. 3 पूरविचित्रितावनि° for पूरविचित्रितावनि°.
 „ 253 L. 6 °पदार्थधर्माविशिष्टत्वेन for °पदार्थत्वेन.
 „ 254 L. 2-3 °त्यन्वर्थसमासोक्तिः for °त्यन्वर्थं समासोक्तिः.
 „ L. 13 °प्रधानवसति° for °प्रतानवसन्°.
 „ 256 L. 3 गण्डस्थली for गण्डस्थलीः.
 „ L. 7 °गर्भितत्वे for गर्भत्वे.
 „ साधारणत्वं for साधारणधर्मत्वं.
 „ L. 9 कैमर्थक्यं for कैमर्थ्ये.
 „ 258 L. 7 भवति for भविता.
 „ 259 L. 4 मेलानन्धो for मेलानन्धो.
 „ 262 L. 4 काव्यप्रकाशिकाकारस्य राजान्तः for काव्यप्रकाश-
 कारस्य,सिद्धान्तः.
 „ 264 L. 20 कारणगुणप्रतीतिः for कारणप्रतीतिः.
 „ 265 L. 10 °विकीर्यमाण° for °विकीर्यमाण°.
 „ L. 11 प्रक्रीडत् for प्राक्रीडत्.
 „ 269 L. 2 चमत्कारावहत्वात् for चमत्कारातिशयकारित्वात्.

- Page 270 L. 2-3 °मनुभवन्तीति for °मनुभवन्ती.
- „ 271 L. 2 °रेव for °रेव.
- „ L. 9 °पदार्थव्यतिरिक्त° for °पदार्थातिरिक्त°.
- „ „ कृतमिति for कृतवानिति.
- „ 273 L. 10 विषये for °विषयः.
- „ 274 L. 2 °निश्चयात्मकं for °निश्चयात्मानं.
- „ L. 6 कृष्णोऽयं for कृष्णो न.
- „ L. 10 प्रतिफलितोऽर्थः for फलितोऽर्थः.
- „ 275 L. 3 यत्रानभिमतस्यापि वस्तुनो for यत्रानभिमतपि शूनो.
- „ L. 4 अत्रानिष्ट° for तत्रानिष्ट°.
- „ 277 L. 10 शौर्योदये यस्य for शौर्यादधेयस्य.
- „ 278 L. 2 संप्राप्यते for व्याप्यते स्म.
- „ L. 18-19 °विषयत्वेऽप्यसंगति° for विषयस्ये स्वसंगति°.
- „ 279 L. 5 °मागूरयन्ती for °मापूरयन्ती.
- „ „ °निबन्धनरूपनियमेन for °निबन्धनरूपानियमेन.
- „ 280 L. 4 यथा for उदाहरणम्.
- „ L. 11 विदुधान् for विदुषो.
- „ 281 L. 4 अथापी° for तथापी°.
- „ 288 L. 15 नृवीर for न वीर.
- „ 283 L. 2 नृसिह° for नरसिह°.
- „ L. 5 तथा च सति for तथा सति.
- „ L. 6 °शीकराः for °सीकराः.
- „ L. 9 वृसन्त्यमी for सृजन्त्यमी.
- „ L. 11 एषाम् after अभावेऽपि is dropped.
- „ 284 L. 2 °शीकरा for °सीकरा.
- „ L. 2-3 °शीकराणां for °सीकराणां.
- „ 285 L. 13 स्थलदृष्टा° for चलदृष्टा°.
- „ 286 L. 3-4 °वलोकनकारणं for °वलोकनलक्षणं कारणं.

- Page 286 L. 7 वृष्टान्तादवष्टम्भाद्° for वृष्टान्तावष्टम्भाद्°.
- „ 288 L. 5 स्वरसंबन्धित° for स्वारसंबन्धित°.
- „ 291 L. 1 कारणस्य is dropped.
- „ • L. 3 अत्र is dropped.
- „ L. 4 धवलीकरणं for धवलं कारणम्.
- „ 292 L. 5 यथा is dropped.
- „ L. 7-8 तदा तदन्योन्यम् for तदोन्योन्यम्.
- „ L. 11 The Ms. inserts यथा before the verse पृथ्वी पूर्वापर°.
- „ 293 L. 7 असौ त्रिधा for त्रिधा.
- „ L. 10 रसानामास्वाहं for रसालानां स्वाहं.
- „ 295 L. 3 °नामायमलंकारः for °नामालंकारः.
- „ L. 8 स्वया परिहृत for स्वयापहत.
- „ L. 11-12 तत्कार्यस्य विरुद्ध° for तत्कार्यविरुद्ध°.
- „ 296 L. 6 The Ms. inserts वितरणस्य after °सदृशस्य.
- „ L. 11 सुरस्त्रियः for सुरभियं.
- „ L. 12 °गर्भानिमानलंकारान् for °गर्भानलंकारान्.
- „ 298 L. 8 सूक्तागुणैस्त्वङ्गुण° for सूक्तानि तैस्त्वङ्गुण°.
- „ L. 9 °मुत्कर्षकरणमेकक्रिया° for °मुत्कर्षः करणक्रिया°.
- „ L. 11 विश्रान्तं for विश्रान्तित.
- „ 299 L. 2 °मपरे for °मितरे.
- „ L. 6-7 नृसिंहस्य for श्रीमतो नृसिंहदेवस्य.
- „ L. 11 नभसि for गगने.
- „ 300 L. 6-7 एव after वाक्यार्थयोः is dropped.
- „ 301 L. 7 अहो पौलोमीय° for अलं भो. पौलोमी°.
- „ 302 L. 9 °साधनमात्राभिधानं for °साधनकथनमात्राभिधानं.
- „ L. 9-10 व्याख्यादिप्रदर्शनपरं कर्त्तव्य° for व्याख्यादिप्रदर्शनं न कर्त्तव्य°.
- „ L. 11 भजते for भजेत्.
- „ 303 L. 3 °मादसंख्यम् for °मादरणीयम्.

- Page 303 L. 4 यथा is dropped.
- " L. 8 सुमनसो मार्गणस्वं for सुमनोमार्गणस्वं.
- " L. 11 व्याप्यवृत्तिः for सस्वं.
- 303 L. 12 सुमनसो मार्गणस्वाह् for सुमनोमार्गणस्वाह्.
- " L. 17 °स्यव्याप्ति° for °स्यव्याप्त°.
- 304 L. 10 नाहीजो for नाहीसो.
- 306 L. 6 कौस्तुभरस्नकान्तिसुभगा° for कौस्तुभकान्तिसुभगा°
- " L. 8 °वसुधापालस्य for °वसुधानाथस्य.
- " L. 15 °परिवृत्तिश्चेति for परिवृत्तिश्च.
- 307 L. 4 ह्यँच for रुचं.
- " L. 5 हरसि नरसिंह क्षितिपते for कलयसि कलिङ्गक्षितिपते.
- " L. 6 विकसितं for विलसितं.
- " L. 11 तज्जयलक्ष्मी कटाक्ष° for तज्जयलक्ष्मीकटाक्ष°.
- " L. 13 स्त्रीकरणम् for कलनम्.
- 309 L. 4 °स्तवैव जाता नरसिंह देव for °स्तवैव जागर्ति नृसिंह देव.
- " L. 11 च for तु.
- 310 L. 2 तु is dropped.
- " L. 9 °मागूरयति for °माक्षिपति.
- " L. 15 °साक्षिपति for °सापूरयति.
- 311 L. 2 इत्युक्तम् for इत्युक्तः.
- " L. 4 मृणालतन्वी for मृणालमृही.
- " L. 12 द्विधास्माकम् for °द्विधास्माभिः.
- 312 L. 12-13 द्वेषा for द्वेषम्.
- 313 L. 5 संघट्टयते for संघटते.
- " L. 10 °मथिनी for °वमनी.
- 314 L. 3 °स्तत्रापि लक्ष्मीरिति for °स्तत्रापि कीर्त्तिस्ततोऽपि लक्ष्मी-
रिति.

- Page 314 L. 8 खलु for कलिः.
- „ 316 L. 5 तच्च for अच. „
- „ L. 8 स्वया यशोभिर्ग्लपिता° for यशोविलासैर्ग्लपिता°.
- „ L. 11 नृसिंह° for नरसिंह°.
- „ L. 12 श्रियोऽपहरणान् for श्रियो हरणान्.
- „ L. 13 प्रतीयते for प्रतीता.
- „ 317 E. 2 कैमर्थ्या° for कैमर्थक्या°.
- „ L. 14 कैमर्थ्यालोचन° for कैमर्थक्यालोचन°.
- „ 318 L. 1 प्रवृत्तोऽपह्नव इत्येषा° for प्रवृत्तापह्नविरित्येषा°.
- „ 319 L. 11 वधूजनेन for वधूजनस्य.
- „ L. 13 अवणोपजाता for अवणेन जाता.
- „ 318 L. 4-5 °स्याप्रस्तुतेन for °स्याप्रकृतेन.
- „ L. 7 धनाधिप for धराधिप.
- „ 322 L. 4 कारणे is dropped.
- „ 323 L. 3 °वसंभावनीयस्योत्तरस्यैवानेक° for वसंभावनीयस्यानेक°.
- „ L. 5 इदम् is dropped.
- „ 324 L. 6 °भूषितान् for °भूषाम्.
- „ L. 14 °ड्यात्संज्ञोह° for °ड्यात्संज्ञाक°.
- „ 326 L. 4 प्रस्तुत° for प्रकृत°.
- „ L. 9° सकाशीश्वरः for सकाशीश्वरः.
- „ L. 13 वक्रोक्तिः सा तदा स्फुरति, for यदि वक्रोक्तिस्तदा स्फुरति.
- „ 328 L. 2 After योजितम्। the Ms. agrees with C. and M. in inserting the portion from यथा वा नैषधे काण्डे to °स्थभिप्रायं योजितम्.
- „ 331 L. 5 कलयत् for कलयत.
- „ 332 L. 4 योगो भवेद्येनापेक्षा न भवेत् 'or योग' ये तावस्थानं भवेत्.
न पृथक्° for पृथक्°.

- Page 332 L. 6 कामनीयहेतुस्ये for कामनीयकहेतुस्ये.
 " L. 7 मुग्निमवतीति for मुग्निमवति.
 " 334 L. 12 हेतुता° for हेतुस्य°.
 " 355 L. 3 नरसिंहं देवं for नरसिंहदेवं.
 " L. 10 महामहेश्वरस्य for महामाहेश्वरस्य.
 " " नाम्न्य for नाद्वय°.
 The Ms. ends with श्रीकृष्णार्पणमस्तु । .

Readings of S' as compared with the text. The Ms. agrees mostly with D. Its variations from D. as compared with the text are alone given.

It opens with श्रीगणपतये नमः ।

Page	3	L. 1	The Ms. drops यत्.
„	9	L. 1	°समासाद्गनसमुच्चिताशाप्रकाशन°.
„	11	L. 7	बिह्लण.
„	22	L. 1	वनधरतमभ्यसनमेव कवीनां.
„	23	L. 1	केनचिदात्मना.
„	24	L. 4	The Ms. drops प्रति.
„	33	L. 3	स्वन्यतरासिद्धिः.
„	34	L. 5	प्रकृते त नैव पटते.
„	38	L. 6	°मर्थोऽधिगम्यते.
„	39	L. 3	°निति पदपरार्थयोरिव वाक्यवाक्यार्थयो°.
„	43	L. 1	च्युतसंस्कृत°.
„	45	L. 3	The Ms. drops शास्त्र.
„	47	L. 1	तमनवलोकमानया कथापि.
„	58	L. 3	सुभगवान्.
„		L. 7	विप्रयोगेन.
„	64	L. 8	°द्योतनार्थे परिसरं सम°.
„	70	L. 2	°न्तरकारणिका.
„	71	L. 7	The Ms. drops द्विधा.
„	80	L. 4	'मिस्त्यकडम्.
„	101	L. 10	भिन्नशक्येन°.

- Page 101 L. 14 बद्धदृष्टिः.
- „ 105 L. 7 °लमद्वयः.
- „ 107 L. 6 °जये. °
- „ 108 L. 6 पक्षिणा.
- „ L. 9 परस्परस्य विभावेनोपनिबन्धी.
- „ 115 L. 9 °बहलैः.
- „ L. 15 °लोलमः.
- „ 121 L. 9 °रिङ्गन्प्रबलकपिं.
- „ 131 L. 5 The Ms. drops अङ्गम्.
- „ L. 10 न वाभाषते.
- „ 135 L. 3 प्रागुक्तपुङ्गां.
- „ 148 L. 1 मज्जन्मनोवृत्तिं.
- „ 150 L. 11 कल्पन्ते for कथ्यन्ते.
- „ 153 L. 4 सुभ्रुवो व्युत्पन्न.
- „ 154 L. 8 °नोपसर्जनस्वमनीयत.
- „ L. 10 व्योमस्थले.
- „ L. 12 पञ्चाघातां.
- „ 155 L. 5 व्योमस्थलेऽपि.
- „ 156 L. 1 यथा before सर्वं कर्षति.
- „ L. 1 केषामेषा.
- „ 157 L. 3 गुणाभावोऽनुवाद्यमानस्वात्.
- „ L. 7 मैलामन्त्रो.
- „ 158 L. 4 परार्द्धरूपतया.
- „ 159 L. 16 स्वामित्यनुद्य.
- „ 160 L. 11 यथा वा.
- „ 162 L. 11 प्रक्यान्ति.

- Page 166 L. 4 नृसिंहमहेश्वरः
 „ L. 11 अत्र यत्तद्विद्युत्तत्त्वं तररीत्युक्तम्.
 „ 169 L. 1 यद्यकरिष्यत्.
 „ L. 11 तव न नरसिंह.
 „ 171 L. 19 पिच्छिलतदे.
 „ 179 L. 5 भूमनिन्शाद्यर्थानामस्य.
 „ 181 L. 5 नोपात्ताः.
 „ 186 L. 7 °व्यञ्जनयोर्ययोः.
 „ 191 L. 7 एतत्तु काव्ये.
 „ L. 9 वृत्त्यनुप्रासभेद.
 „ 192 L. 7 °कक्षागता.
 „ 194 L. 4 °कक्षायाम्.
 „ 201 L. 2 द्विधा.
 „ 203 L. 2 यथा वा before तव वरि...
 „ 208 L. 3 The Ms. drops च.
 „ 209 L. 4 °भारतरण°.
 „ 215 L. 7 °नृसिंहरूपस्य.
 „ 223 L. 5 चरित्रैविचित्रैः.
 „ L. 8 °हस्तीश°.
 „ 226 L. 11 The Ms. drops तु.
 „ 229 L. 1 प्रकृतापह्नव°.
 „ 230 L. 6 स खलु गुणनिधे.
 „ 234 L. 8 महानचिन्ता°.
 „ 236 L. 2 °रवाङ्गनिमज्जमान।
 „ 239 L. 10 ख्यातः for ह्युतः.
 „ 242 L. 3 विद्वदलंकारि.

- Page 245 L. 14 °गुणाङ्कितं.
- „ 256 B. 10 The Ms. has यथा before धावन्ती°...
- „ 257 L. 2 The Ms. has सिद्धं after सखीस्वरूपणं.
- „ 259 L. 4 मेलामन्त्रो.
- „ 262 L. 4 राट्टान्तः.
- „ 265 L. 19 अभिनवगुप्ताचार्यः.
- „ L. 20 °माह.
- „ 272 L. 4 °मुपस्थापपति.
- „ 276 L. 5 विरोधनं गर्भालंकारं.
- „ 285 L. 6 The Ms. drops यथा.
- „ L. 7 °नृपलः मीर्विराजतेऽसिलतिका च.
- „ L. 18 °स्खलङ्क°.
- „ 288 L. 1 निरूपणम्.
- „ L. 5 °वल्लुपसा.
- „ 290 L. 5 The Ms. drops यथा.
- „ 294 L. 12 °यं तदाख्यातः.
- „ 299 L. 6-7 नरसिंहदेवस्य.
- „ 304 L. 3 भत्र राजा स्वसंभावितमनुमानं.
- „ 308 L. 9 रिपुक्षमाभृतः.
- „ 310 L. 3 क्रमेण is dropped.
- „ L. 9 व्यर्थान् is dropped.
- „ L. 11 °लङ्कापटह°.
- „ 313 L. 10 °भरमथिनी.
- „ 316 L. 5. °प्रकर्षप्रतीतिः.
- „ 319 L. 11 वधूजनेन.
- „ 321 L. 12 सावर्णे for धावल्से.

After 'निरूपणं नाम भट्टम उन्मेषः' the Ms. has the following :—

आः किमन्यैरलंकारैरसिर्भारशायिभिः ।

एकामेकावलीमेव कण्ठे धत्त कवीश्वराः ॥

समाप्तं चेदमलंकारशास्त्रम् ।

यादृशं पुस्तकं वृष्टं तादृशं लिखितं मया ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मयि सोषो न विद्यते ॥

The opening page of the Ms. has 'इदं चानुर्ध्वरशिवदीक्षितेयमेक-
वलीमन्यस्य पुस्तकम् ॥'

APPENDIX 2. *

An alphabetical list of the Kārikās and the
verses occurring in the Ekāvalī.

अ.	
<p>*अंशेनैकेन पुनं ... 66</p> <p>भक्तलङ्कमपि द्विषद्भू° ... 310</p> <p>अकृतसमासस्पर्शा ... 149</p> <p>अङ्गिनि रसे स्थिता ये ... 144</p> <p>अङ्गेष्वामरणं ... 308</p> <p>अथ दोषव्यावृत्त्या° ... 184</p> <p>अथ वदगद्गुढार्थ° ... 325</p> <p>अथ सर्वेषामेषां ... 332</p> <p>अधिकगुणाङ्गीकरणं ... 320</p> <p>अधिकन्यूनसमानां ... 306</p> <p>अधिकमिदं गदितं तत् ... 291</p> <p>अध्यवसिति सिद्धत्वं ... 236</p> <p>अनयोः समसमयत्वे ... 285</p> <p>अनुगतिरूपमङ्गानां° ... 209</p> <p>अनुमतमनुमानमिदं ... 302</p> <p>अनुवाद्य विधेयांशां° ... 159</p> <p>अन्तराले तु पाञ्चाली° ... 150</p> <p>अन्तरेण नरसिंहभूपति° ... 16</p> <p>अन्तर्विष्णोश्चिन्तयैकी ... 299</p>	<p>अपरस्त्वनिष्टविध्यां° ... 275</p> <p>अपि सहजमनोहरं ... 245</p> <p>अप्रकृतत्वेन स्या° ... 231</p> <p>अभिधामूलोऽपि तथा ... 84</p> <p>अभिमतमेतदुदात्तं ... 330</p> <p>अभ्युद्यशोवीर° ... 312</p> <p>अभ्यस्ताशेषविद्या° ... 185</p> <p>अमरनगरीसौधोत्सङ्गा° ... 221</p> <p>अमुं कनकवर्णामं ... 128</p> <p>अम्भोजभूषणं° ... 117</p> <p>अयं स ते वीर ... 282</p> <p>अयज्ञः स्वर्लोकः ... 142, 280</p> <p>अयं त्व यशोराशी° ... 200</p> <p>अर्थालंकरणानि ... 195</p> <p>अर्धमङ्गमुपगूढवह्नं ... 178</p> <p>अर्धे चेतसि जानकी ... 108</p> <p>अलं स्थित्वा इमं शानेऽस्मिन् ... 128</p> <p>अलंकारावबद्धानि° ... 240</p> <p>अलं भोः पौलोमी° ... 316</p> <p>अशेषभोगीधारं स्वां ... 238</p>

* The Kārikās are printed fat.

अभ्रान्तविभ्रान्त° 277	इत्थं निरूप्य कतिचिद् ... 296
अभ्रान्तस्यन्दमानो° 229	इत्थमलंकारद्वय° ... 239
असति प्रसिद्धहेतौ 279	इत्यस्माभिभिदाः सप्त ... 72
अस्युत्तरस्यां शिक्षि... .. 311	इवमन्यन् सारस्वत° 238
अस्पृष्टाञ्जनसंपदः 141, 268	इदमेव स्वरसहितं 188
अस्मद्विक्रमचेदितानि 107	ईदक्षित्ता सश वेदया 59
अस्य प्रथमभिदायाः ... 281	उ-ऊ.
अस्याः संकलनेऽन्योन्य° ... 73	उष्कण्ठाभारताम्यन्° ... 160, 181
अहो स रणदुनुभिः... .. 211	उष्कासे कण्ठशहः 100
आ.	उत्तिष्ठ कन्दखननाय ... 143, 282
आकर्षोष्कलभूपत्ते... .. 326	उत्तुङ्गा गिरिराजवत् 333
आक्रम्य स्मरैरि° ... 73, 111, 155	उदितवति प्रतापतपने 281
आक्षिप्तं यत् काका 141	उद्गीयमानमनिशं 124
आच्छादितायत° 60	उपमानस्याक्षेपः 316
आदिस्थोऽयं स्थितो... .. 128	उपमानादुपमेयं... .. 249
आधेयमगधिकरणं 293	उमां स पश्यन् नृजुनैव 57
आपातां निबिडघटितान् ... 310	उरुगुं युगुं युस्तु 192
आयामश्लाघनीयं 304, 308	ऊर्ध्वं भुजाभ्यां 328
आयुर्दानमहोत्सवस्य 76	ए.
आयोधनारम्भ° 278	एकस्मिन् यदनेकं 305
आयोधने वीर... .. 287	एकस्यानेकत्र 307
आयोधनेषु रभसा° 119	एकाभूत् कुसुमायुधेषु 135
आलिङ्ग्यमानस्य 319	एके षण्णकलावचूड° 299
इ-ई.	एकेन क्रियमाणं... .. 312
इतिहासादिकं शास्त्रं ... 14	
इति स वैश्यः प्राप्तत्री° 59	

एणश्रेणीशशकु° 265	कलङ्किकङ्काकोल° 191
एतावन्तमनेहसुं 334	कलयति विषयेऽपह्वं° ... 228
एतासामेव साङ्कर्याद् ... 150	कलाकालपं वधु° 186
एतास्ताराः समन्तात् 121	कलानामालम्बः कुसुम° 213
एष चिन्तामणिः किं नु ... 74, 335	कलानिधे वीर... .. 159
एष विद्याधरस्तेषु 15	कलिङ्गक्षमापाल त्रिश° 206
एषा ते कथयामि 83	कल्पान्तः क्षुब्धम्भो° 226
एषासंगतिरुक्ता... .. 286	कविकुवलयप्रालेयांशु° 165
ओ.	कवीन्द्राणामासन् 285
ओजः कान्तिकरम्बित° ... 149	कस्त्वं भद्र वनेचरः 125
ओजः कान्तिविहीना° ... 149	कस्त व ण होइ 46
ओजो दीप्त्यात्मविस्तार° ... 147	का स्वं भीरु वधूः 127
औ.	कान्तः किं कैरविष्याः ... 223, 274
औपम्यगम्यतायां 239	कान्तिः स्वभावसुभगैव 317
और्वो वह्निर्मणिमुक्ता ... 183	कान्त्यानया तव 286
फ.	कारणविपरीतफलो° ... 290
कति कति भुवः 166	कारणाधारसंबन्धै° 175
कथयामोऽलंकारौ 332	कार्पण्यैकनिकेतनं 314
कथितस्तु संकरोऽयं... .. 334	कार्याणि कारणगुणान् 303
कदा वाराणस्या° 102	का विसमा देव्वर्गई... .. 323
कन्दर्पोदयमाभयत्रिं° 260	काव्यालंकारमीमांसा ° 65
कमपि विशेषं वक्तुं 271	काश्मीरपांसुहचिरां° ... 173, 305
करदविलुठदानं 178°	किं वर्णसे वीर 215
करोति न मुदं कस्य 243	किं च मश्रमनोवृत्ति° ... 148
कर्पूररुक्मिणीहारं 278	किंचित् केनापि यथा ... 294°
	किं त्वां ब्रूमः कृपालुं 273
	किं निज्ञेषु सप्तीकृतां° 224
	किमसुभिर्गलितै° 104°

क्रिमेतासामन्तः° 172	च.
क्रि मे रोषं करोषि 327	चमस्कारं गौरीसहस्रं° 175
किसलयति कविः 222	चापस्थितगुणस्थापि 278
कृत्वा काव्यमवाप 18	चित्रं चेतसि चिन्तेष्या° 175
कृष्णस्तव विध्वस्त° 199	छ.
केयं माता पिशाची... .. 101	छिन्ते ब्रह्मशिरो यदि 103
कैलासान् कीर्त्तरेषा 234	ज.
कोशगृहभिरनिर्धुणा 285	जटाबन्धं वल्का° 274, 296
कौमुदीव नृदिनांशु° 290	जयश्रियं प्राप्तु° 296
क्रियायाः क्रियया सार्धं ... 276	जातेर्जात्यादिभिः सार्धं ... 276
क्रियेत चेत् साधु° 52	जाते धीर नृसिंह भूप 153
क्रीडासौधं कलानां 79	जायेत स्वां नृसिंह 83
क्व तव नृसिंह देव 288	जीयात् पार्वणरोहिणी° 168
क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः 109	त.
क्षणं प्रतीक्षस्व वियोग° 273	तत्तन्निमित्तभेदा° 226
क्षीरोरुषीची 243	तत्तद्दीर नृसिंह 131
क्षीरोसे लवणोदवत्... .. 264	तत्पेक्ष्यं पश्यतां 95
क्षुब्धाः संहासमेनं 101	तद्वद्य विश्रम्य... .. 108
ख.	तनौ दत्त्वा पाको° 117, 307
खड्गो यथोरग° 201	तं परिणामं द्विविधं 220
ग.	तरुणीकुचमण्डलमिव ... 130
गण्डाभोगे विहरति... .. 822	तत्पेषु कल्पद्रुम° 219
गण्डैरस्थिरपत्र° 130,	तव क्रियन्ते गरुणा° ... 171, 298
गर्जतुर्जयशत्रुसैन्य° 159, 240	तव धीर कलिङ्गेषु 203
गुणप्रणयिनी मुष्टि° 254	तात्पर्यभेदयुक्तं 192
गौडगुर्जरकर्णाट° 112	तादृक् किमपि विशेष्यं ... 258
गौडीभङ्गाभिरामं 101	

तान् निर्मान् करोति 185
ताला आभङ्गित गुणा 193
तावत् कुतश्चन्द्र° 324
तुलामालम्बते यस्य 203
तुल्यप्रमाणशैष्ट्यात् 310
तेजसा जगतस्तापं... .. 295
स्यागश्रीहसितेन्द्र° 153
स्यागस्तावत् सुरतरु° ... 173, 217
स्यागेनोपहसन् महेन्द्र° 153
त्रासश्चैव वितर्कश्च 97
त्रीनभिधायशुणान् 149
त्रैलोक्यप्रथमान° 235
स्वं चैद्वच्छसि 275
स्वस्थङ्गधारापयसि 64
स्वस्थङ्गधारा समरे 118
स्वस्तः कोऽप्यपरः 235
स्वहोर्हण्डधुरन्धरः 318
स्वप्नप्रत्यर्थित्सुन्दरेश° 133
स्वत्प्रत्यर्थी गिरिश्चर° ... 163, 211
स्वद्विप्रयोगे परि° 311
स्वद्वैरिक्षितिपाल° 302
स्वमसि रिपुनरा° 245
स्वयि लोचनगोचरं 134
स्वयीस्थं सर्वेभ्यो °. 239
स्वामारूढं मद्गजपति° ... /... 140.

द.

दण्डापूर्पिकया यत् 309
दशैश्वरः पद्मज° 106

दयायै इक् कर्णः 169, 264
दसमाणसमांस° 102
दातारः कति न प्रभा° 244
दानैस्वयि प्रीणित°... .. 317
दारिद्र्यस्य दयालुत्वं 176
दासीभिः प्रतिसारितानि 330
दिक्कुक्षिभरिभिः 176
दिङ्मातङ्गाः कनक° 271
दिङ्मातङ्गैः सह 236
दुर्वारिस्ते यज्ञोभिः 179
दृष्यद्दुर्वारिवैरि° 247
देवस्यास्य चिराय 180
दोषोऽर्थपौनरुक्त्यं 178
द्विर्भावः पुष्पक्रेतो°... .. 76

ध-

धाधिपश्री° 320
धाटी वीर नृसिंह 256.
धाराविषं स्वदसि° 137
धावन्तीनरसिंह देव... .. 256
धूर्त्ताधोरण देव 118
ध्वनिप्रधानं कार्यं तु 15
ध्वनिरविवक्षित° 81

न.

न कस्य कर्णयोर्हर्ष°... .. 156
न चेह जीवितः 128
न स्वद्वैरिदुधूवश्र° °. 252
ननु मृगाङ्क मृगत्य 226

न भवसि क्रयंकारं 164, 228	परारपेराऽपि स्वं 277
नरसिंह देव न वयं 132	परार्थमणिकेशूरं 204
नरसिंह धरापाल 110	पलायनपुत्रस्य मे 180
नरसिंह नरेन्द्रेण 258	पद्भवतः कल्पतरो 238
नरसिंह महीपाल कीर्त्तिं 258	पवित्रसङ्गोत्रं 249
नरसिंह महीपाल मदान्यां 307	पदय कंचन चूकोरं 102
नरसिंह महीपाल विघ्नं 303	पदयत्रवघनदर्शं 203
नरसिंह महीपाल ज्ञमस्तोऽपि 200	पदयामः किमियं 107
न विधेयप्राधान्यं 151	पाणिनिप्रमुखैस्तैस्तैः 13
नवेषु कान्तेषु कृतां 325	पीतः केनासि रस्नाकर 324
नाथः काकोदराणां 157, 259	पुनरुक्तवदाभासं 186
नाहं कृती भवामि 272	पूर्वं पयोधेरुहरे 116
निजकरकलितस्वाहं 260	पृथुकुचभारमुस्कटं 202
निजचरणसविधनिपतनं 177	पृथ्वी पूर्वापरगिरिं 124, 292
निपीतोऽयं वीर 293	पृथ्वीभारावतारं 122, 230
निर्णयालंकारान् 315	प्रतिबिम्बनस्य करणं 246
निर्वेग्लानिशङ्काख्यां 97	प्रतिभटकान्ताकुचं 193, 210, 335
निःशेषनिर्जरनमस्कृतं 174	प्रतिभटधरणिपतिभ्यो 307
नृत्यङ्गगाहृहासं 321	प्रतिभटमुकुटेषु 287
नृसिंह क्षेमापाल 115	प्रतिभा बहुशास्त्रं 19
नृसिंह भवतो दानं 134	प्रत्यर्थिपृथ्वीं 240
नृसिंह भूप भवतः कराय 200	प्रथमं निरूपयामं 212
नृसिंह भूप भवतः संख्या 139	प्रथमं निर्दिष्टानं 304
नृसिंह वसुधाधिप 115, 264	प्रश्नपूर्वन्यथा चेति 308
प.	प्रागासीन्मकरन्दं 126, 171, 306
पञ्चैतेऽलंकारा 194	प्राणेश्वर स्वजनतुल्यं 270
पञ्चसूत्रीकथनान्वयं 136	प्राधान्येन निबद्धं 250

प्रायशो यमके चित्रे 189	ममासनार्धे भव 100
मालेयाचलकैन्यका 1	मरुत्पाथोवह्निं 236
ब.	मलिनयितुं खलं 290
बलिनं जेतुमनीशः 315	महीमण्डलमन्सार 199
बाणैः पञ्जरिता 84	मिलितानां तु तथैषां 241
बाहुस्ते नरसिंह वेव 120, 265	मुख्यं तमर्थमाहुः 56
बिन्दुद्वन्द्वतरङ्गिता 11	मुख्यार्थानुपपत्तौ 62
बिम्बप्रतिबिम्बत्वं 245	सूक्तिः कन्वर्पर्यं 313
बिम्बं चन्द्रमसः 171	य.
ब्रह्मन्नध्ययनस्य 105	यः कैलासनिवासं 248
ब्रूमः किं पद्मनाभं 133	यः प्रस्तुताप्रस्तुतयो 242
ब्रूमोऽधुना सहोक्तिं 252	यः संकेतितमर्थं 54
भ.	यच्च महापुरुषाणां 331
भद्रद्वारा लुलितं 79	यत्कर्णतापप्रभवेः 67
भवति क्रियोपजननं 292	यत्तदुत्तीर्णमर्थात्वं 166
भवति प्रक्रमभङ्गः 168	यत्तद्वरिवसुन्धरेशं 166
भाग्यसौभाग्यसौजन्यं 188	यत्र त्वनुपनिबद्धः 323
भुवः केलीतल्पं 118, 214	यत्र द्वीपस्तुषारक्षितिं 164, 214
भूतस्य भाविनो वा 329	यत्र न सदपि व्यङ्ग्यं 189
भूस्था भासय सर्वतोऽपि 280	यत्र प्रक्रान्तायां स्तुतौ 269
म.	यत्र प्रश्नपुरःसरमुत्तरं 324
मवक्षीवक्षोपीपतिं 70	यत्र प्रश्नपुरःसरमेवां 323
महान्धास्वन्नागाः 170	यत्र विशेषणभावं 297
मदाम्भोश्रुजलं 183	यत्र विशेष्यविशेषणं 259
मन्दारमालोकयितुं 294	यत्र व्यङ्ग्यस्य संतो 267
मन्दास्य मद्ध्युतिं 333	यत्रोत्तरोत्तरगुणां 298

यत्रोद्भिन्नं किञ्चिद्° 325	र
यदप्येकाकिन्यो 246	रणद्वीर्वाणस्त्री° 293
यद्वाच्यस्य वचः 173	रणे वीरन्सिंहस्य 252
यदि कारणसाकल्ये 281	रतिर्हासश्च शोकश्च 97
यदि भवति वचश्च्युतं 146	रलयोर्दलयोस्तद्वत् 189
यदि वाच्यं व्यङ्ग्यं वा 140	रविः पद्मोद्भासि 216
यदिह ककुभां सीमि 154	राकागर्वितशर्वरी° 288
यदिह न दिशां सीमि 155, 292	राकातारकराजं° 74
यद् भजति न सौन्दर्यं 142	राजन् नृसिंह भवतः 222
यद् भवति यौगपद्यं 311	राज्ञां सभाः सकवयः, 297
यद्यत् पूर्वं तत्तत् 297	ल
यद्युभयोः पर्यायात् 207	लक्ष्मीस्ते परिचारिका 266
यद्वाच्यस्यावचनं 177	लावण्यमेव सहजं 315
यमकं तु विधातव्यं 189	लोकत्रयेऽपि चरिते° 160
यथास्त्रिवशाहिनी° 216	लोके विक्रमितुं 169
यथानिधे वीर 277	लोकेऽस्मिन् नरसिंह 162, 171, 308
यश्चित्तं व्यश्रुतेऽहाय 148	लोचनमधुकरमधुरं 208
यस्मिन्ननयोः साम्यं 141	व
यस्यानिशं शिवि 218	वक्तृबोद्धव्यकाकूनां 78
या चण्डांशुमयूख° 248	वक्षःस्थली तव 205
याञ्चादेन्यपराङ्मुखी 244	वस्तुस्पृहणीयत्वे 298
यासामम्बुधिरालवार° 164	वस्तुस्वभाव उच्चै° 328
युक्ता विपक्षेषु कृपा 125, 188	वस्त्वन्तरप्रतीति° 225
युवतेरिव रूप° 145	वाक्यार्थगतत्वेन स्यात् 243
ये पतन्ति तव हस्त° 283	वाक्यार्थो यदि हेतु° 299
यैः कौकीकोऽप्यसिञ्जनः 95	वाक्यं यदन्यथोक्तं 326

घाच्यस्य रसादेर्वा 131	वीर नरसिंह भूप 216
घाच्यस्य सिद्धिहेतुं 136	वीर नरसिंह विभाति 209
घाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्य° 78	वीर नृसिंह कविस्व° 170, 243
वामं बाहुं विधाय 329	वीरश्रीसिंहकान्ता° 230
वाहिनीश्वरता लक्ष्मी° 199	वीरश्रीश्वरसामिसार° 69
विकासः कुसुमस्वेष... .. 96	वीरः प्राक् कति नाथ 181
वितरणे करुणा 297	वीराङ्गुताविषु च 98
विद्यासु लुब्धा 309	वेलाकाननमपतः 531
विधुन्तुश्च ममाधुना 154	श्रीडा चपलता हर्षः... .. 97
विधुरीकुर्वन् कर्म्म 257	
विना पद्माकरो प्राहै° 253	श.
विद्योगिनो विभ्यति... .. 123	शब्दं व्यञ्जकमाहु° 77
विलसति विशेषणानां 257	शब्दप्रधानं वेदाख्यं 13
विलसति सति साधर्म्यं 195	शब्दस्य पौनरुक्त्यं 186
विलसद्विरोधगर्भं 276	शब्दार्थपौनरुक्त्यं 192
विशालवलभीभुजान् 254	शब्दार्थां वपुरस्य 22
विशोष्यस्याभिधाने तु 183	शब्दोऽर्पयति परार्थं 63
विश्राणनैः कालकला° 319	शब्दोऽयं लाक्षणिको... .. 61
विश्राणनैस्तैः परि° 255	शरासनमिदं नमत् 217
विश्वोलङ्घनजाङ्घ्रिकी° 16	शाणोस्कीर्णमिवोच्चल° 18
विषमं विरूपघटना 287	शृङ्गारवीरकरुणा° 98
विषयिनिगीर्णे विषये 71	शैलाः सर्वेऽपि कैलासाः 277
विषयी विषयश्च यदा 68	शोषिताशोषवृत्तारि° 218
विस्मयमसौ नृसिंहः... .. 278	श्रीमञ्जुकलभृमिपाल 250
वीरः सर्वानपि नरपती° 266	श्रीमञ्जृसिंह नरनाथ... .. 187
वीर स्वप्तिपुरगणी° 321	श्रीमञ्जृसिंह नृपते कवि° 163
वीर नरसिंहतेजः 247	श्रीमञ्जृसिंह नृपते भवनो 233
वीर नरसिंह नृपते 100	श्रीरमणः श्रीरमणः 82
	श्लेषः समाधिरौदार्य° 148

	, स.		
संयोगादिभिरभिधा...	...	58	सामर्थ्यमौषिती देशः '... .. 58
संयोगो विप्रयोगश्च	58	सामान्यविशेषत्वे '... .. 263
संक्षेपेणाधुना लक्ष्म	147	सामान्येन विशेषः 266
संख्यानियमाभावे	187	सा विपरीता यस्यां 65
संगीतादिविचारः	183	साहित्यार्णवकर्णधार 201
संभामाङ्गलभूषणस्य	251	सिद्धिर्निजक्रियायाः 65
संघर्षोत्कर्षरिङ्गन्	121	सुधाकरो वीर... .. 316
सचक्रनन्दकः श्रीमान्	129	सुप्तं प्रबोधोऽमर्षभा° 97
स जयति वीर नृसिंह	278	सुराङ्गनाभ्यो मलये 123, 226
सति हेतौ तद्रूपा°	322	सूत्रामा गोत्रभेदं 170
सत्त्वसागर नृसिंह	113	सेनारजोभिस्तव 122
सदृशं सदृशानुभवाद्	210	सौकर्येण निबद्धा 295
संतोषकरणनिपुणो	244	सौभाग्यं तस्य चित्रं... .. 135
संख्यज्य पुष्पसमयं	172	स्तोतव्यस्तिग्मरोषि° 133
सबिन्दुकाबिन्दुकयोः	189	स्थाने स्थाने कुलशिखरिषु 238
समता दौषराहित्य°	148	स्वः सिन्ध्या विबुधेन्द्र 233, 312
समरवसुन्धरासु	115	स्वादः काव्यार्थसंभवाद् 96
समसमयसमुद्यद्	202	स्वाभाविकमागन्तुक° 318
समस्तरीतिव्यामिश्रा	150	स्वैः प्रभेदैरलंकारै° 73
समालोक्यालेख्य°	134, 204	
संप्रति कतिचिद्भेद°	211	ह.
संभोगे करुणे विप्र°	147	हिरण्यकशिपुक्षेत्र° 111, 206, 261
सर्वैः कवति न केषामिषां	156, 327	हिमकरकलामौलि 161
सर्वाधिनामधित°	141, 327	हृदये वात्सीति 101
सा किं इत्तवती	162	इहा हृदयति जानाति 175
साधारणगुणयोगाद्	320	इत्स्वन्तरसंबन्धात् 314
साधारणधर्मवशा°	253	हेमाद्रेः कन्दरायां 116, 213
			देल्यैव विनिर्धृत° 200

APPENDIX 3.

Names of works and authors and other proper names worth noting occurring in the Ekāvālī *alphabetically arranged.*

अभिनवगुप्ताचार्य 265	भरत 164, 228
अर्जुन 19	भर्तृहरि 58
अलेकारसर्वस्वकार... .. 150	भामह 30
उत्कल 69,70,240,249,250,285 &c.	भोज 146
करहाटक 112	मलयक्षमामण्डलाखण्डल 19
कर्णाट 112	महाभारत 128
कलिङ्ग 76,116,117,118,123,125 &c.	महिमभट्ट 82
कालिदास 52	मालव 112
काव्यप्रकाशकार 78, 262	मुनि 96, 97, 98
कादमीर 173	यवनावलिवज्जभ 202
कुन्तक (कुक्षक) 51	राजन् ... 98, 150, 192, 287, 304
गाङ्गवंशावतंस 133, 202	लाट 112
गुर्जर 112	वामन 51, 146
गौड 112	शकाधीश्वर 326
चार्वक 22	श्रीहर्ष 19
जन्तुकेतु 100	सरस्वतीकण्ठाभरण 293
दुर्गासिंह 219	सेवण] 112
नीतिनेत्राचार्य 7	हम्मीर 176, 177
पाणिनि 18	हम्मीरमानमर्दन 257, 260
विष्णु 11	हरिहर 19, 242

APPENDIX 4.

Quotations in the Ekāvālī arranged alphabetically.

<p>१ अन्तराले तु पाञ्चाली° ... 150</p> <p>२ अर्धं चेतसि जानकी ... 108</p> <p>३ अलं स्थित्वा इमशाने ... 128</p> <p>४ अस्मद्विक्रमचेष्टितानि ... 107</p> <p>५ धाच्छावितायतविगम्बर°... 60</p> <p>६ धादित्योऽयं स्थितो... ... 128</p> <p>७ इतः स वैत्यः प्राप्तर्षीः ... 59</p> <p>८ ईदृक्चिन्ना सदा वेदया ... 69</p> <p>९ उल्कासे कण्टकाहः 100</p>	<p>१० उमां स पश्यन्नुज्जुनेव चक्षुषा 57, 60-1</p> <p>११ कदा वाराणस्याममरतट° ... 102</p> <p>१२ कस्स वण होइ रोसो ... 46</p> <p>१३ का विसमा देवगई 323</p> <p>१४ किमसुमिर्गलिते जड ... 104</p> <p>१५ क्रियेत चेत् सार्धुविभक्तिं.. 52</p> <p>१६ काकार्ये शाश्वतमनः ... 109</p> <p>१७ केयं माता पिशाची... ... 101</p>
---	--

१ सर० कण्ठा० of भोज, 2nd परिच्छेद, verses 6 and 7.

२ हनु० ना०, Act X., verse 14.

३ शान्तिपर्वन् of महाभारत, आपद्धर्मपर्वन्, 153 अध्याय.

४ बाल्युपायण of राजशेखर, Act V., verse 2.

५ शिशु० वं० of माघ, Canto IV., verse 19.

६ शान्तिपर्वन् of महाभारत, आपद्धर्मपर्वन्, 153 अध्याय.

७ कुमा० सं० of कालि०, Canto 2, verse 55.

१० कुमा० सं० of कालि०, Canto 5, verse 32.

११ वैद्यशतक of भर्तृहरि.

१२ It is found in काव्य०, 5th उल्ला०, and ध्वन्या०, 1st उद्योत.

१३ It is found in काव्य० of मम्मट, 10th उल्लास.

१४ नैष० of श्रीहर्ष, Canto, IV., verse 52.

१५ नैष० of श्रीहर्ष, Canto, III., verse 23.

१६ विक्रमो० of कालि०, 4th Act. Mallinātha says it is from अग्नि० शार्ङ्ग०.

१८	शुद्धाभ्यांसासमेनं 101	२९	ब्रह्मप्रध्ययनस्य 105
१९	प्रीवाङ्गुङ्गाभिरामं 101	३०	भर्तृशरीरके विष्टिषा वर्षसे ... 60
२०	छिन्ने ब्रह्मशिशो यदि ... 103	३१	ममासनार्थे भव 100
२१	तस्येक्ष्यं पश्यतां श्राव्यं ... 95	३२	यः प्रस्तुताप्रस्तुतयोः ... 212
२२	तद्यद्य विश्रम्य दयालु ... 108		यस्कर्णतालप्रभवेः(?) ... 67
२३	ताला जाअन्ति गुणा ... 193	३३	यदि भवति वचश्च्युतं ... 146
२४	दशै सरः पङ्कजरेणुं ... 106	३४	युवतेरिव रूपमङ्ग काव्यं ... 145
२५	वसमाणुसमांसं 102	३५	योऽलौकिकोऽप्युतिजनः ... 90
२६	पश्य कंचन चकोरलोचने.. 102	३६	रञ्जैर्मगरमणे 219
२७	पश्यामः किमियं 107	३७	रतिर्हासश्च शोकश्च 97
२८	बिन्दुद्वन्द्वैरङ्गिताप्रसरणिः... 11	३८	वक्तृबोद्धव्यकाकूनां ... 78

- १८ हनु० ना०, Act XII., verse 2.
- १९ अभि० शाकु० of कालि०, 1st Act.
- २२ नैषध० of श्रीहर्ष, Canto IX., verse 66. The reading there is 'नखैः कित्वास्थायि, त्रिलिप्य पक्षिणा'.
- २३ It occurs in काव्य०, 7th उल्ला० and ध्वन्या०, 2nd उद्योत. It is said to be from पञ्चबाणसीला of आनन्दवर्धन.
- २५ वेणीसं० of नारायण, Act III.
- २८ *Vide* कर्ण० of बिल्ह०, p. 56.
- २९ हनु० ना०, Act VIII., verse 45.
- ३० मालतीमाधव of भवभूति, 1st Act.
- ३१ नैषध० of श्रीहर्ष, Canto IX., verse 114. The reading there is 'ममास-
नार्थे भव मण्डनं न न'.
- ३३ सर० कण्ठा० of भोज, 1st परिच्छेद, at the end.
- ३४ सर० कण्ठा० of भोज, 1st परिच्छेद, at the end.
- ३६ By दुर्गासिंह.
- ३७ भार० नाट्य०, ६ अध्या०, १७, १८, १९, २० and ३१ verses.
- ३८ काव्यप्रका० of मम्मट, 3rd Ullāsa.

३९	वीरजुतादिषु 98	४२	समस्तरिति° 150
	विकासः कुसुमस्येव ° ... 96	४३	स्वादः काव्यार्थसंभेदो? ... 96
४०	शुक्लारवीर° 98	४४	दुर्धे वससीति मत्प्रियं ... 101
४१	संयोगो विप्रयोगश्च... .. 58		

३९ भोज.

४१ भर्तृहरि.

४३ The first of these two verses is found in दशरूप of धनञ्जय, *vide* 4th परिच्छेद 40, 41 कारिका's.

४४ कुमा० सं० of कालि०, 4th Canto, 9th verse.

APPENDIX 5.

Names of authors and works found in the Tarala alphabetically arranged.

<p>भभिनवगुप्त 85, 265. •</p> <p>भर 3, 12, 16, 18, 32, 42, 101, 108, 137, 190, 238, 280.</p> <p>अलंकारसर्वस्व 257, 266.</p> <p>अलंकारसर्वस्वकार 21, 186, 187, 232, 237, 249, 261, 262, 331, 332.</p> <p>अलंकारसर्वस्वसंजीविनी 31.</p> <p>अलंकारसर्वस्वसंजीविनीकार 57.</p> <p>भाष्यार्थ 8, 14, 54, 68.</p> <p>बद्ध 300.</p> <p>कादम्बरी 8.</p> <p>कालिदास 22, 299.</p> <p>काव्यप्रकाश 19, 43, 57, 79, 110, 130, 148.</p> <p>काव्यप्रकाशकार 43, 64, 66, 72, 78, 94, 186, 237, 249, 262, 266, 332.</p> <p>किरणावली 8.</p> <p>कैयट 176.</p> <p>गुरु 39.</p> <p>चक्रवर्तिम्* 221. •</p>	<p>तन्त्रवार्त्तिकटीका 152.</p> <p>तृडिन् 189. •</p> <p>ध्वनिकार 143. •</p> <p>पाणिनिसूत्र 3, 12, 15 &c.</p> <p>प्राभाकर 35.</p> <p>भट्टनायक 85.</p> <p>भट्टपाद 8, 37.</p> <p>भट्टमल्ल 123.</p> <p>भट्टलोचन 85, 88.</p> <p>भरत 98.</p> <p>भाट 35.</p> <p>भामह 24, 28, 30, 332.</p> <p>भोज 115.</p> <p>भोजराजो 98, 286. •</p> <p>महाभाष्यकार 55.</p> <p>माधकाव्य 43. •</p> <p>मुद्राराक्षस 17.</p> <p>रघुवंश 104.</p> <p>राजन्† 287, 304.</p>
---	--

* The same as संजीवनीकार, or संजीविनीकार, सर्वस्वसंजीविनीकार or अलंकारसर्वस्वसंजीविनीकार.

† The same as भोज.

‡ The same as भोज.

रामायण 17.	शाकुन्तल 104.
रुद्रट 25.	श्रीशकुन्त 85.
वामन 71, 145, 174.	संजीवनकार 324.
वार्त्तिक 199 and in other places.	संजीविनीकार* 237.
विश्व 73, 101, 185, 203, 250.	सर्वस्वकारी 136, 231, 237.
वैजयन्ती 137.	सर्वस्वसंजीविनीकार* 221.
शांकर 8.	स्वरमञ्जरीपरिमल 59.
शाबर 8.	

* The same as संजीविनीकार, or अलंकारसर्वस्वसंजीविनीकार, or सर्वस्वसंजीविनीकार.

† The same as अलंकारसर्वस्वकार.

APPENDIX 6.

Quotations in the Tarala, alphabetically arranged.

- १ अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्धयङ्गमस्फुटम् ।
संविग्धतुल्यप्राथम्यं काकाक्षितमसुन्दरम् ॥
व्यङ्ग्यमेव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः । p. 180.
- २ अग्निस्वलक्षितार्थाद्यत् पैङ्गल्यादि गन्धते ।
तेन माणवके बुद्धिः सादृश्यादुपजायते ॥ p. 68.
- ३ अत्र चातिशयाख्यं यत् फले प्रयोजकत्वाग्निमित्तं तत्राभेदाद्यवसायः ।
p. 232.
- ४ अद्य क्रियाः कामदुषाः क्रतूनाम् p. 104.
- ५ अद्गावत्र प्रज्वलत्यग्निद्वेषैः
प्राज्यः प्रोद्यन्नुज्ज्वलस्येव धूमः । p. 146.
- ६ अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतम् p. 104.
- ७ अध्यवसितमाधान्ये स्वतिशयोक्तिः । p. 237.
- ८ अनपहृत रूपस्य विषयस्योपरञ्जनम् ।
भवेद्विषयिणा यत्र रूपकं तत् प्रकीर्त्यते ॥ p. 213.
- ९ अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षा शङ्का । p. 109.

१ का० प्र० ५ उक्ता०. प्राधान्ये and मतः are the readings there.

२ By आचार्य. Vide तन्त्रवार्तिक. p. 318, Commentary on Sūtra 22, 1st
अध्या०, 4th पाद.

३ अले० सर्व० of राजा० रूप्य०, p. 69.

४ It is found in काश्यप of मम्मट. 8th उल्लास.

५ उत्तर० चरि० of भव०, Act 1st.

६ अले० सर्व० of राजा० रूप्य०, p. 65.

७ प्रता० यशो० of विद्याना०, रसप्रक्र०. The 3rd line is अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षा
शङ्का रोषादिकारणम् ।

- १० अनुकरणे तु सर्वेषाम् (शोषाणामप्यनुदृतेव) । p. 43.
- ११ अनुवाद्यमनुत्तयैव न विधेयमुदीरयेत् । p. 159.
- १२ अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ।
शब्दार्थोभयशक्तयुत्पत्तिस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ॥ p. 110.
- १३ अभावाद् भावोऽतिरिच्यते । p. 20.
- १४ अभिधेयाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणेष्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु मौणता ॥ p. 69.
- १५ अभिप्रेतपदावासः कदा नः संभविष्यति ।
नीचसाधनमेतेषां परोस्सर्गैकजीविनाम् ॥ p. 43.
- १६ अभेदाध्यवसायो हि फलेऽतिशयनामनि ।
न पुनः फलितोऽस्त्वन्न भेदोऽभेदे न सिध्यति ॥ p. 237.
- १७ अमुना सह निरर्थं गच्छ योऽस्मान् द्वेष्टि । p. 167.
- १८ अयं वाच यः पवते सोऽग्निर्नाशिकेतः । p. 167.
- १९ अर्थश्लेषस्य स विषयो यत्र दृश्यपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषस्वखण्डना । p. 262.
- २० अवयवविपर्यासवचनमप्रामकालम् । p. 160.
- २१ अस्तशैलगहनं नु विवस्वानाविदेषा जलधिं नु महीं नु । p. 224.
- २२ आचाराद्य स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् । p. 8

१० का० प्र०, उ० ७.

११ A न्याय.

१२ का० प्र०, उ० ४.

१३ A न्याय.

१४ तन्त्रा०, p. 318, commentary on Sūtra 22nd, 1st Adhyāya, 4th Pāda.

१५ पता० यशो० of विद्यादा०, दोषप्रक०.

१६ अलं सर्वं संज्ञी० of चक्रवर्त्तिन्.

१७ काव्य० of मम्मट, 9th उद्द.स.

२० न्यायदर्शन of गौतम, 5th अध्या०, 11th Sūtra.

२१ किरा० of भार०, Canto 9, verse 7.

- २३ अभासत्वे विरोधस्य विरोधाभासता मता । p. 2. •
- २४ आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगिद्वे परिणामः । p. 110. •
- २५ भालक्षयदन्तमुकुलान् इत्यादि p. 104.
- २६ उदारकीर्त्तय्यं दयावतः p. 66.
- २७ उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते । p. 212.
- २८ उपदेशविधेयत्वबुणस्त्वानि यजेः फले ।
उद्देश्यत्वानुवाद्यस्वप्राधान्यानि गुणान्वये ॥ p. 152.
- २९ उभा वामिन्द्राग्नी p. 304.
- ३० एकं संधिस्तोरपरं प्रच्यवते । p. 168.
- ३१ एकत्रैवानुरागश्चेत् तिर्यङ्म्लेच्छगतोऽपि वा ।
योषितो बहुसक्तिश्चेद्भसाभासस्त्रिधा मतः ॥ p. 105.
- ३२ एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः । p. 189.
- ३३ एकस्थानेकत्र प्राप्तविकत्र नियमनं परिसंख्या । p. 115.
- ३४ एतद्यमिः प्रियं धाम यद् घृतम् । p. 167.
- ३५ एष निष्कण्डकः पन्था यत्र संपूज्यते हरिः । p. 167.
- ३६ भोजः कान्तिमती गौडीया ।
माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली । p. 146.

३३ प्रता० यशो० of विद्याना०, अले० प्रक०. The reading there is 'विरोधाभास इष्यते ।'

२४ अले० सर्व० of राजा० रूप्य०, p. 40.

२५ अभि० शाकु० of कालि०, Act VII.

२० काव्याद० of दण्डिन्, 2nd परिच्छेद, verse 66.

३० A न्याय.

३१ प्रता० यशो० of विद्याना०, रसप्रक०.

३२ काव्याद० of दण्डिन्, 3rd परिच्छेद.

३३ अले० सर्व० of राजा० रूप्य०, p. 153.

काव्याल० सूत्र of वामन १, २, ३, ४ and १, २, ३, ४ respectively.

- ३० कालाक्षमत्वमौत्सुक्यम् । p. 109.
- ३०' का विसमा ईवगई &c: p. 323.
- ३८ काव्यं यशसेऽयं कृते इत्यादि p. 17.
- ३९ काव्यालापांश्च वर्जयेत् p. 16.
- ४० किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ ।
तेन प्रवर्त्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन् चोदनोच्यते ॥ p. 14.
- ४१ क्रमश्च देशसामान्यात् । p. 304.
- ४२ क्षात्रधर्मोऽपि विजयः क्षत्रियस्य हि जीवितम् । pp. 119-20.
- ४३ क्षीणः क्षीणोऽपि शची भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्त्ति यातं तु ॥ p. 249.
- ४४ गीष्पतिर्धिषणो गुरुः । p. 185.
- ४५ गौः शुक्लबलो डिष्य इत्यादौ चतुष्टयी शकनानां प्रवृत्तिः । p. 55.
- ४६ ततः प्रतस्थे कौबेरी भास्वानिव रघुर्विद्यम् ।
शरैरुत्तरिवोषीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ p. 182.
- ४७ ततः स्वफलेनोपादेयधिवेद्यगुणभूतयागग्रहणाद् गुणेन चोद्देश्यानुवाद्यप्रधान-
भूतापेक्षणात् तन्त्रस्वाभावः । p. 152.
- ४८ तत्त्वमार्गानुसंधानान् तत्त्वनिर्धारणं मतिः । p. 109.

३० प्रता० यशे० of विद्यानाथ, रस प्रक०. The whole line is कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं
मनस्तापैत्वरदिकृत् ।

३०' It occurs in काव्य० of मम्मठ, 10th उल्लास.

३८ का० प्र० of मम्म०, १ उल्ला०.

४० By आचार्य.

४१ मीमांसादर्शन of जैमिनि, 3rd अध्या०, 3rd पाद, 12th Sūtra.

४३ Found in अलं० सर्व० and काव्य०.

४४ ईमरकोश 24th verse, 1st काण्ड.

४५ महाभाष्य.

४६ रघु० of कालि०, Canto IV. verse 66.

४७ तन्त्रार्त्तिक.

४८ प्रता० यथो० of विद्याना०, रसप्रक०. 'अर्थनिर्धारणम्' is the reading there.

- ४९ तच्छंभेहेऽपि तदुपादानस्य न्याय्यत्वादन्यथानुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवै-
रिन्द्रदृष्टपतयो नात्रियेरन् । p. 8.
- ५० तथागततायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वैभवसी वमाषे ।
भार्ये ब्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ p. 78.
- ५१ तद्वश्वन्ध्रमसि कृष्णम् p. 167.
- ५२ तदन्योन्यं मिथो युञ्जोस्पाद्योस्पादकता भवेत् । p. 124.
- ५३ तथा स पूतश्च विभूषितश्च । p. 206.
- ५४ तर्को विचारः संदेहाद् ध्रुलताङ्गुलिनर्त्तकः । p. 109.
- ५५ तस्मात् पदैरभिहितैः पदार्थैर्लक्षणया वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते । p. 37.
- ५६ तास्पर्यायोंऽपि व्यङ्ग्यार्थ एव । p. 57.
- ५७ तामिमामप्रसाहाय p. 167.
- ५८ तेजः प्रभाव आलोकः p. 185.
- ५९ श्रीनुदाहरणान्तान् वा यद्दोषाहरणादिकान् ।
भीमांसकाः सौगतास्तु सोपनीतमुदाहृतम् ॥ p. 302.
- ६० स्ववपाङ्गाह्वयं जैत्रमनङ्गाख्यं यदङ्गने ।
मुक्तं तदन्यतस्तेन सोऽन्यहं मनसि क्षतः ॥ p. 287.
- ६१ कुरकार्यस्तस्सहजः कार्यानन्तरजस्तथा ।
अयुक्तो युक्तकारी चेत्यसंख्याभिन्नहेतवः ॥ p. 286.
- ६२ दृष्टोर्बुद्धपर्यस्याभित्यप्रामौ पक्षे निवर्त्यते । p. 176.
- ६३ देवतापादसंस्पर्शस्तन्निङ्गस्पर्शानं तथा । p. 181.

४९ By आचार्य.

५० रघु० of कालि०, Canto VI., verse 82.

५१ प्रता० यथो० of विद्याना०, अलं० प्रक०.

५४ प्रता० यथो० of विद्याना०, रसप्रक०. The reading there is:—संदेहात् कल्प-
नान्यत्वं विकल्पः परिकल्पितः ।

५६ प्रता० यथो० of विद्याना०, काव्यप्रक०.

६२ सर० कण्ठ० of भांज, ३ परि०, Vide notes pp. 559-60.

- ६४ द्विहस्तं च द्विकर्षं च द्विनेत्रं चैकनासिकम् ।
गुरुर्वैवं शिरःपायात् सशिस्नवृषणोदरम् ॥ p. 328.
- ६५ धारास्त्राम्बुसंतस्थांविषं गरलतोययोः । p. 337.
- ६६ धृतिश्चित्तस्य नैःस्पृह्यं ज्ञानाभीष्टागमादिभिः । p. 109.
- ६७ ध्यानं चिन्नेहितानाम्निः शून्यताश्वासतापकृत् । p. 109.
- ६८ ध्रुवं कर्तुः श्रद्धाविधुरमभिचाराय हि मखाः । p. 11.
- ६९ न भीतं न पलायितम् । p. 125.
- ७० नयविद्धिर्नैवं राज्ञि सदसद्योपदर्शितम् । p. 158.
- ७१ नाक्षतैः पूजयद्द्विष्णुं न केतकया महेश्वरम् । p. 180.
- ७२ निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः । p. 174.
- ७३ निभालयत ईक्षते । p. 123.
- ७४ निमित्तान्तरं नैमित्तिकम् । p. 6.
- ७५ निरकासयद्भ्रविमपेतवसुं
वियदालयादपरदिग्गणिका । p. 215.
- ७६ निशाकरकरस्पर्शाभिधाय निर्वृतात्मना ।
धमी स्तम्भादयो भावा व्यज्यन्ते रज्यमानया ॥ p. 23.
- ७७ पदार्थावगमसमनन्तरभाविनी समन्वयशक्तिस्तात्पर्यम् । p. 57.

- ६६ प्रता० यथो० of विद्याना०, रसप्र०, 'नानाभिष्टागमादिषु' is the reading there.
- ६७ प्रता० यथो० of विद्याना०, रसप्र०. The reading there is इष्टानभिगमाद् ध्यानं चिन्ताशून्यतापकृत् ।
- ६८ शिवमहिमस्तोत्रं of पुष्पदन्त.
- ७० रघु० of कालि०, Canto IV, verse 10.
- ७१ काव्य० सूत्र० of बामन, ५१२।२२॥
- ७३ By भट्टमल्ल.
- ७४ A न्याय.
- ७५ शिशु० व० of माघ०, Canto 9, verse 10.
- ७६ By Mallinātha.
- ७७ अलं संज्ञं संज्ञी० of चक्रवर्तिनच.

- ७४ पशयैरनुरक्तोऽसौ वाक्यार्थः संप्रतीयते । p. 87.
- ७५ पश्चिद्बुद्धि विष्णाणं संभाविज्जइ बसो विसप्पन्ति गुणा ।
सुब्बइ सुपुरुसत्थरिअं किं ते जेण ण हरन्ति कब्बालावा ॥ p. 17
- ८० परोत्कर्षाक्षिभेष्या स्याद्द्वौर्जन्यामन्मुतोऽपि वा । p. 105.
- ८१ पर्यायेण द्वयोस्तस्मिन्नुपमेयोपमा मता । p. 124.
- ८२ पवनाग्रिसमागमां श्ययं सहितं ब्रह्म यद्व्रतेजसा । p. 167.
- ८३ पाणिपल्लवविधूननमन्तः । p. 219.
- ८४ पुष्पं प्रवालोपहितं यस्मिं स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्भुमस्थम् ॥
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ p. 237.
- ८५ प्रधानवाक्यमङ्गोक्त्याकाङ्क्षं प्रकरणं मतम् । p. 4.
- ८६ प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ p. 13.
- ८७ भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरैक्यारोपणमुपचारः यथा गौर्वाहीकः । p. 48.
- ८८ भूतं भव्यायोपदिश्यते । pp. 89-90.
- ८९ मूर्गापरिभवा व्याख्यामित्येवहि त्वया कृतम् । p. 177.
- ९० मृदुतीक्ष्णतरं यदुच्यते तद्विदं मन्मथ दृश्यते त्वयि । p. 167.
- ९१ मौर्वी द्वितीयाभिश्च कार्मुकस्य । p. 153.

७८ By भट्टपाद (कुमारिल) in his तन्त्रवार्तिक on २११/४६ ॥ The reading there is पदार्यैः पदविज्ञातैः वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते ।

७९ सेतुबन्ध of प्रवरसेन, p. 9.

८० दशरूप of धनंजय has 'परोत्कर्षाक्षमाऽसूया गवंदौर्जन्यमन्युजा'. Vide 4th परिच्छेद, 16th कारिका.

८१ प्रता० यशो० of विद्याना०, अलं० प्रक०.

८२ रघु० of कालि०, Canto VIII., verse 4.

८३ किरा० of भार०, Canto 9, verse 50.

८४ कुमा० सं० of कालि०, Canto 1, verse 44.

८८ A न्याय.

८९ रघु० of कालि०, Canto XII., verse 37. See notes p. 503.

९१ कुमा० सं० of कालि०, Canto III., verse 55.

- १२ य एषोऽन्तर्हृदयं आकाशः । p. 167.
- १३ यच्च वन्द्यते लोकमशो दुःखाकरोति काम् । p. 167.
- १४ यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषः स विशेष्यः सद्गुणतायाः । p. 196.
- १५ यज्ञास्य पुरुषस्य मृतस्यार्मे वागप्येति वारं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः
श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा अप्सु
लोहितं च रेतश्च निधीयते । pp. 104-5.
- १६ यद्विदं किं च । p. 167.
- १७ यदेतदस्यान्नाटं विभाति । p. 167.
- १८ यजृष्यं मण्डलाकारं तद्ब्रह्मीसकमुच्यते । p. 226.
- १९ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । p. 5.
- १०० योऽयमश्वः पतकेयम् । p. 167.
- १०१ योऽसौ तपन्नुरेति । p. 167.
- १०२ रसभावतदाभावभावप्रज्ञानानां निबन्धे रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितानि भावो-
द्यभावसंधिभावज्ञवलताश्च पृथगलंकाराः । p. 186.
- १०३ रसादेरलंकारस्त्वं सनातनं न भवति प्राधान्यदद्यात्प्रामलंकार्यत्वात् । p. 31.
- १०४ राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ p. 287.
- १०५ रीतिरास्मा काव्यस्य । p. 51.

- १२ तैत्तिरियोपनिषद्, 5th अनुवाक, शिक्षाध्याय 'स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं
'पुरुषो मनोमयः ।'.
- १३ शिक्ष० of माघ, Canto II. verse 11.
- १६ तैत्तिरियोपनिषद्, 6th अनुवाक, ब्रह्मानन्दब्रह्मी. 'यदिदं किं च तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्रा-
दिशन्. Also काठकोपनिषद् २।६।२॥ यदिदं किं च जगत् सर्वं प्राण पजति
निःसृतम् ।'.
- १०० ईसर० of भव०, Act IV.
- १०२ अल० सर्व० of राजा० रूप्य०, pp. 185 and 190.
- १०३ अल० सर्व० संज्ञि० of चक्रवर्तिनः.
- १०४ Found also in काव्याकार्का० of मम्मट, 10th उल्ला०.
- १०५ क्राव्या० सू० of वामन १।२।६॥

- १०६ रङ्गादी रसे व्यङ्ग्ये कटुत्वं गुणः । p. 13.
 १०७ लुकुचो लिकुचो डिङ्गुः । p. 203.
 १०८ लक्षणा तेन षड्विधा । p. 72.
 १०९ वपुर्विरूपाक्षमल. यजन्मता । p. 26.
 ११० वसन्तसूनाम् । p. 304.
 १११ वाक्येनैव हि वाक्यार्थः साक्षादेशाभिव्यीयते ।
 उपलक्षणतश्चास्य संबन्धग्रहसंभवः ॥
 वाक्यं गोपयुक्तं यत् तत् सास्नादिसमन्वितम् ।
 वाक्यार्थं वतनीत्येवं द्युत्पत्तिः सुकरैव हि ॥
 ११२ वाजपेयस्तिष्ठतु शरद्वर्षताम् । p. 3.
 ११३ विगलन्मधुत्रनकुलाश्रुजलं न्यमिभीलङ्कजनयनं नलिनी । p. 215.
 ११४ विमृतिभूतिरक्षयोः । p. 185.
 ११५ विरोधे गुणवादः स्यात् । p. 207.
 ११६ विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेणीद्विष्यचक्षुषे ।
 श्रेयः प्राप्तिर्निमित्ताय नमः सोमार्थधारिणे ॥ p. 8.
 ११७ विशेषनिषधे शेषाभ्यन्तज्ञानम् । p. 271.
 ११८ विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । p. 231.
 ११९ विषय्याकारमारोप्य विषयस्थगनं यदा ।
 रूपकत्वं तदा तत्र रङ्गमेव समन्वयः ॥

-
- १०६ का० प्र० of मम्मट, उ० ७.
 १०७ अमरकोश, 2nd काण्ड, verse 60. The readings there are उङ्गुः or उङ्गुः.
 १०८ का० प्र० of मम्मट, उ० २.
 १०९ कुमा० of वालि०, Canto 5, verse 72.
 ११३ शिशु० व० of माघ०, Canto IX, verse 11.
 ११५ A न्याय.
 ११७ A न्याय.
 ११८ अलं सर्वं of राजा० रूप०, p. 56
 ११९ अलं सर्वं संगी० of चक्रवर्तिनः.

- यदा तु विषयी रूपात् स्वस्मावप्रच्यतो भवेत् ।
उपयुक्त्यै पराकारः परिणामस्तदा मृतः ॥ p. 221.
- १२० व्याख्याततो विशेषप्रतिपत्तिः । p. 105. ६
- १२१ ब्रज विटपममुं ददस्व तस्यै । p. 167.
- १२२ प्रजतः क तात बजसि । p. 43.
- १२३ शक्तिरेव हि संबन्धो भेदश्चास्या न विद्यते । p. 54.
- १२४ शब्दवृत्ताभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पदयति ।
श्रोतुश्च प्रतिपन्नस्वमनुमानेन चेष्टया ॥
अन्यथानुपपत्त्या च बुद्ध्या शक्तिं द्वयाश्रिता-
मर्थापत्यैव बुध्येत संबन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥ p. 39.
- १२५ शब्दार्थौ मूर्तिराख्यातो जीवितं व्यङ्ग्यवैभवम् । p. 54.
- १२६ शाचि भूषयति भ्रुतं वपुः प्रशामस्तस्य भवत्यलंक्रिया ।
प्रशामाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ p. 182
- १२७ शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत् सहसैव यः ।
व्यामोत्यन्यत् प्रसासोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ॥ p. 148.
- १२८ शेषः परार्थत्वात् । p. 197.
- १२९ श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् । p. 279.
- १३० श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यङ्क्तिद्वारस्वमो जःकान्तिसमाधयः ॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः ॥ p. 148.

१२० A न्याय.

१२१ शिशु० व० of माघ, Canto XV., verse 87.

१२३ शिशु० व० of माघ, Canto VII., verse 53.

१२६ किरा० of भार०, Canto 2Ad, verse 32.

१२७ का० प्र० of मम्मट, उद्गा० ८.

१२८ It is a न्याय.

१२९ It is a न्याय.

१३० काव्याद० of दण्डिन, 1st परिच्छेद, verses 41 and 42.

- १३१ सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।
संस्कारसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते ढहुभा ॥ p. 143.
- १३२ सत्त्वत्यागादनौद्धत्यं देव्यं कार्पण्यसंभवम् । p. 109.
- १३३ स निर्विद्वय यथाक्रामं तटेष्वालीढचन्द्रनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयद्वरौ ॥ p. 158.
- १३४ समग्रगुणा वैशर्भा ॥ p. 146.
- १३५ सर्वमभ्यर्हितद्रव्यं प्रच्छादनमपेक्षते । p. 130.
- १३६ सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते । p. 57.
- १३७ ससैन्यश्चान्वगाद्गामम् । p. 104.
- १३८ साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः । p. 54.
- १३९ सा नूनमाः किमथवा हतजीवितेन । p. 120.
- १४० सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता । p. 117.
- १४१ सिद्धं धार्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयते । p. 160.
- १४२ सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । p. 196.
- १४३ सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् । p. 224.
- १४४ सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । p. 167.

१३१ ध्वन्या० of आन०, उद्योत ३, verse 88.

१३२ प्रता० यशो० of विद्याना०, रसप्रक०.

१३३ रघु० of कालि०, Canto IV., verse 51.

१३४ काव्या० सू० of वाम० १।१।११॥

१३५ Δ न्याय. Vide तन्त्रवार्तिक of कुमारिल p. 920.

‘सर्वमभ्यर्हितां द्रव्यं प्रच्छादनमपेक्षते’

यत्र क्वचन च प्राप्ते सामिन्नव नियम्यते ॥

१३६ का० प० of मम्म०, २, तुल्ला०.

१४० प्रता० यशो० of विद्याना०, अले० प्रक०.

१४१ Δ न्याय.

१४२ Δ न्याय.

१४३ अमर.

- १४५ *संघा स्थली यत्र विचिन्वता स्वाम् । p. 167.
- १४६ सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः । p. 186.
- १४७ स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
 • अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटिः खलस्य च ॥ p. 262.
- १४८ स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्रम् । p. 177.
- १४९ स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमृच्यते । p. 100.
- १५० स्वच्छिद्ये पराशेषः परार्थं स्वसमर्पणम् ।
 उपानले लक्षणं चेत्युक्त्वा शुद्धैव सा द्विधा ॥ p. 66.
- १५१ स्वस्था भवन्तु कुरुजमुताः सभृत्याः । p. 13.
- १५२ स्वार्थत्यागे समानेऽपि सह तेनान्यलक्षणा ।
 यत्रेयमजहस्वार्था जहस्वार्था तु तं विना ॥
 स्वार्थकांशत्यागादंशान्तरमेव लक्ष्यते यत्र ।
 सा जहदजहस्वार्था तत्रमसीत्याशिवषयदृश्येयम् ॥ p. 68.
- १५३ स्वार्थबन्धिन वचनस्य परार्थत्वात् । p. 80.
- १५४ हस्ताया अपहस्ता अश्रुयार्गुणगुणिनोर्भेदात् । p. 71.
- १५५ हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् । p. 120.
-
- १४६ का० प्र० of मम्म०, उल्ला० ९.
- १४८ रघु० of कालि०, Canto XIII., ver-o 35.
- १४९ प्रना० यशो० of विद्याना०, रस प्रक०. The reading there is पूर्वानुभूतविषयज्ञा
 स्मृतिरुदाहृता ।
- १५० का० प्र० of मम्म०, उल्ला० २.
- १५१ वेणिसं० of नारा०. A. 1.
- १५३ A न्याय.
- १५४ काव्य० स० of वाम० ५।२।२०॥
- १५५ प्रना० यशो० of विद्याना०, अलं० प्रक०.

ADDENDA AND CORRIGENDA

TO

THE EKĀVALĪ, THE TARALĀ, AND THE ENGLISH NOTES.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct
5	15	ष	न
1	3-8	The verse बिन्दुबद्ध—should not have been printed in big types as it is a quotation. <i>Vide</i> English notes, p. 334.	
22	21	°देक्षने	°देक्षेन
28	8	हेतु°	दोष°
„	24	दोषस्त° D.	हेतुस्त° K.
29	5	विण्मतो°	विन्मतो°
„	9	गुणान्तर्भावे	गुणानन्तर्भावे
32	11	पलायप्रायं	पलालप्रायं
33	4	ध्वन्त्युपलम्भेन	ध्वन्यनुपलम्भेन
36	20	अस्यया°	अस्याय°
39	7	यथाश्रुत°	यथाश्रुत°
40	12	आकाङ्क्षेति	आकाङ्क्षेति
41	21	नाविशिष्टः	नाविशिष्टे
43	8	वृजसि	व्रजतः
45	20	प्रतिपत्	प्रतिपत्
47	12	प्राग्जानानथेवे°	प्राग्जानानथेवे°
54	11	विभाग	विभागं
56	22	दध्ना	दध्ना
57	4	तास्पर्योऽपि	तास्पर्योऽपि

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
61	6	°ध्यङ्ग्या°	°ध्यङ्ग्या°
66	23	लक्ष्येन	लक्ष्येन
68	9	स्वार्थव्यागे	स्वार्थव्यागे
71	26	परामर्शन	परामर्शन्
82	10	तद्गण°	तद्गुण°
84	15	°द्विव्यङ्गु	°द्विव्यङ्गुं
86	19	°भुक्तिपक्षा°	°भुक्तिव्यक्तिपक्षा°
92	12	कार्ये कारण°	कार्यकारण°
93	13	विभावाद्गतस्ये°	विभावाद्गतस्ये°
94	1	°स्वभिधानं	°स्वाभिधानं
100	12	रक्ता कृष्टिः	रक्ताकृष्टिः
103	13	तथापाधाय	तथाप्याधाय
„	15	श्लोकेनोक्ता	श्लोके नोक्ता
105	7	°मग्र°	°भ्रम°
109	11	°शङ्का°	°शङ्का°
117	18	पुण्डरीकभूपभृ°	पुण्डरीकभृ°
— „	„	पुण्डरीकभृभृतीनां	पुण्डरीकभृभृतीनां
119	17	कार्यस्याप्रस्तुत°	कार्यस्य प्रस्तुत°
121	16	तच्च स्फुरति न	न स्फुरति तच्च
129	3	महात्याग°	महत्याग°
132	3	°कल्पद्रुमयो°	°कल्पद्रुमयो°
135	9	तदधि चपलता	तदधिचपलता
137	13	श्लाघनर्°	°श्लाघनर्°
139	19	व्येङ्गवमत	व्यङ्ग्यमेत°
144	18	तद्द्वारो°	तद्द्वारो°
145	4	गुप्ता	गुप्ता

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
49	12	°बंधुरां	°बन्धुरां
50	3	°भ्यधीयंत	°भ्यधीयन्त
51	12	तथा	तथा
52	6	चेद्वा	चेद्वा
53	13	°वेधय°	°विधेय°
70	16	°खुकुम्भौ	°खुकुम्भौ
74	10	नीललोहितमिति	नीललोहितमनी
186	14	°पौनरुत्थं	°पौनरुत्थं
191	4	°धुभ्रम°	°धुभ्रम°
193	10	घेपन्ति	घेषन्ति
"	11	°भा इहोन्ति	°भा इहोन्ति
201	2	तद्धिते	तद्धिते
205	7	°वेपी°	°वोपि°
"	18	°वस्तभाव	°वस्तुभाव
209	10-11	°मनोहरमिति	°मनोहरत्वमिति
211	8	तेर्बले°	तेर्बले°
212	19	°भेरी	°भेरी
215	12	°शुजलं	°शुजलं
221	20	व्यतिकरधुरा	व्यतिकरधुरा
224	18	कारकैक्यं	कारकैक्यं
232	12	ज्ञानस्ये°	ज्ञानस्ये°
233	15	°यजिना°	°योजना°
"	19-20	एतेनेयमुपात्त°	एतेनेयमनुपात्त°
"	20	सिद्धाध्यवसाय°	सिद्धाध्यवसाय°
237	23	चक्षिति	चक्षिति.
239	22	°दित्तम्°	°दित्तम्°

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
241	5	• Strike off प्रकृताप्रकृताङ्गां च	
245	17	°वैधर्म्यं	• °वैधर्म्यां
254	7	नरसिंहधनुं	नरसिंह धनुं
„	9	धनुर्वल्याः	धनुर्वल्लयाः
258	1	नरसिंहनरेन्द्रेण	नरसिंह नरेन्द्रेण
261	19	प्रातीतिकेः	प्रातीतिके
„	21	• सभपह्वस्व	सभङ्गपदस्व°
262	6	तस्योत्पत्तिकत्वात्	तस्योपपत्तिकत्वात्
269	20	स्तुत्यां	स्तुत्यां
272	14	°शिखाभासुरैः	°शिखाभासुरैः
282	15	°रद्रे न	°रद्रेर्न
„	21	Strike off क्वचित् संदेहसंकरमाह.	
295	6	नरसिंह महीपाल तेजसैव	नरसिंहमहीपालस्तेजसैव
301	16	पौनरुक्त्याह	पौनरुक्त्यावह
304	15	न्यायमूलां	काव्यन्यायमूलां
310	19	लम्पा	लम्बा
315	8	• °तर्कवाक्य	°तर्ककाव्यं
327	5	परिस्फुरद्यागं	परिस्फुरद्यागं
328	4	यद्वा	यद्वा
329	15	°समर्पितस्वाद्य	°समर्पितस्वाद्य
332	12	°रेवाङ्गस्व	°रेवाङ्गस्वे
334	14	क्षीरनीरवन्मिश्रणं	क्षीरनीरवन्मिश्रणं
341	10	°काङ्क्षे	°काकाङ्क्षे
342	1	स्नानादेश्च नमिच्छि कश्चम्	स्नानादेश्च नमिच्छि कश्चम्
349	12	धाम्यास	धम्यास
374	20	सिद्धेश्च	सिद्धेश्च

ADDENDA AND CORRIGENDA.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
880	25	भोवना	भावेना
882	1	केचित्	केचित्
886	21	पयस	पयस्

Page 411

‘ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुवा’ इम् The apparent meaning of this does not seem well according to प्रदीपकार and other commentators; because फल has to be taken in two different senses of जन्यस्व and जन्यज्ञान-विषयस्व. We must either say that Mammāṭa was not very accurate or फल should be taken to mean both जन्यस्व and जन्यफलविषयस्व on the principle mentioned by himself, ‘स्थितेषु समर्थनमेतत्’, if the Kārikā is to be taken in the apparent meaning. My friend, Shastri T. Ganapati who was consulted on the subject, defends the apparent meaning of the Kārikā as under :—

‘ज्ञानरूपं तदन्यरूपं वा जन्यं जन्यज्ञानविषयरूपं च यद्यस्ति ज्ञानस्य फलं तत् सर्वमत्र फलपदार्थः । अयमाशयः । ज्ञानविषयस्य ज्ञानफलस्य च विषयो भिन्न-स्वनियमात् पावनस्वादिके लक्षणाजन्यविषयस्वाभ्युपगमे विषयभेदाभावात् फलत्वमनुप-पन्न स्यात् । जनकज्ञाप्यकयोर्हेतुत्वमिव लोकसिद्धं हि जन्यज्ञाप्ययोः फलत्वम् । अत एव पावनस्वादिकमसकृत् फलपदेन व्यवहृतं वृत्तौ । (That पावनस्वादिकम् is expressed as फल in the वृत्ति is shewn in Notes). एतेन वृष्टान्तस्य प्राक-व्यादेर्जन्यत्वलक्षणं फलत्वं पावनस्वादेस्तु शार्दान्तिकस्य जन्यज्ञानविषयत्वलक्षणं तदिति वैषम्याद् वृष्टान्तानुपपत्तिः कारिकागतफलपदस्य जन्यज्ञानविषयपदस्यै प्रदीपकारादिस्य दोषस्य नावकाशः । जन्यजन्यज्ञानविषययोरुभयोरपि फलत्वव्यव-हारदर्शनेन फलपदार्थताया उक्तत्वात् ।

तरलप्रदीपयोरुभयोरपि लक्षणाजन्यज्ञानं तीरादिज्ञानमेव विषयस्तीरादिकमेव । फलं तु तरलस्य पावनस्वादिकं प्रदीपस्य पावनस्वादिकं च ननु ।

काव्यप्रकाशबृहतीकापि (विद्याचक्रवर्तिनिर्मिता) तरलुल्ल
 द्वैयते । यतः सा कारिकाभ्याख्यानिस्थमुपसंहरति । 'न तु सर्वथा फल'
 स्ताशास्यमुपपद्यते' इति ।

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
426	27	ईषदभिव्यक्ति°	ईषदभिव्यक्ति°
Page 451			

The verse 'काकार्ये शुशालम्भनः—' is attributed to K in Jahlapa's 'Subhāshitamuktāvalī'. Vide Dr. Bhāṅḍārkar's on the Search for Sanskrit manuscripts during 1887-88 to 18 p. XXV.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
455	25	54-5	254-5
479	13	'निष्ठरा°	'निष्ठुरा°

Page 501

वाच्यवचन and अवाच्यवचनशेष's are treated at great length in Mahimabhāṭṭa's Vyaktiviveka. Vidyādhara has borrowed much from it. A few extracts from the work will be interesting :—

'यमिन्द्रशब्दार्थनिबूदनं हरेहिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इत्यत्र हिरण्यकृत्
 वक्तव्ये हिरण्यपूर्वं कशिपुमिच्छुक्तं सोऽवाच्यवचनं शेषः । यतोऽत्र हिरण्या
 क्षिपुशब्दाभिधेयप्रधानौ वा स्यातां स्वरूपमात्रप्रधानौ वा । तत्र न ताव
 प्रधानौ अनभ्युपगमात् । अर्थस्यासमन्वयात् । कशिपुशब्दस्य नपुंसका
 स्तेषु नापि स्वरूपप्रधानौ । न ह्येवमसुविशेषस्य हिरण्यकशिपोरभिधा
 प्रख्यानक्रियाकर्मभावेनाभिहितो भवति । द्विविधो हि शब्दलुकारः । शाब्द
 भेदात् । तत्रेतिनाऽव्यवच्छेदे शब्दः प्रसिद्ध एव । अर्थावच्छेदभावाद्दार्थ
 महसपि फलदः खं शीलं सम्यग्माहुः' इति । इह चायमेवार्थोऽनुकारः इ

च्छेदात् । केवलं प्रतस्तस्याभिधानमनुकार्यं तन्नानुकूलम् । यथाबुद्धं तप्तस्याभिधान-
मेव न भवति । शिके शिरण्यकशिपुरिति तस्याख्यानम् न शिरण्यपूर्वः कशिपुरिति ।
अतस्तत् (1) अद्यवचनं शेषः ।

यथाप्रस्थालंकारस्य विषयेऽलंकारान्तरनिबन्धः सोऽपि वाच्यावचनं शेषः ।

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
511	15	eliphants	elephants
"	27	तन्नानुप्रसा	तन्नानुप्रास
516	21	तन्मुख्यं	तन्मुख्यं
551	18-19	उपमेयेपमा	उपमेयोपमा
553	25	तद्विदुः	तद्विदुः
557	20-21	or	on
558	25	Āśādhara	Āśādhara

Page 559

Rāghavabhaṭṭa also takes the same view of *Parīṇāma* as *Vidyādhara*.

‘अत्र (‘विच्छिन्नं शेषैः सुरसुन्दरीणाम्—’ इत्यत्र) विच्छिन्निशेषस्य यक्षकवै-
मर्षिर्भेकत्वेन निरूपणात् तस्य च प्रकृतोपयोगित्वाच्च परिणामलंकारश्च ।’

‘(‘तत्र कुसुमशरत्वं शीतरक्षिमस्वमिन्दोः—’) कुसुमेषु यद्भाणस्वमारोपितं तद्विर-
हः स्वस्थेन प्रकृतोपयोगीति परिणामश्च । “आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परि-
णामः” इति तल्लक्षणात् ।’ Thus आरोप्यमाणस्य आरोपविषयतया प्रकृतोपयो-
गित्वम् is not necessary to constitute परिणाम according to राघवभट्ट, as well
as according to विद्याधर.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
561	21-24	emarelds	emeralds
562	2	Do.	Do.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
681	14	धर्म्येक्षा	धर्म्येक्षा
596	24	वधर्म्यम्	वैधर्म्यम्
598	24	वस्तुपमा	वस्तुपमा
681	8	Insert 'as' after 'and'	
686	13	कस्यचिद्	कस्यचिद्
742	18	परिचैविधिषुः	परिचैविधिषुः
764	15	धिषेयं	धिषेयं
771	22	मभ्यर्हितां	मभ्यर्हितं

